

BIBLIOTHECA IND
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, Nos. 44, 85, 95, 101, 115, 142, 154, 174, & 203

The Aphorisms of the Mīmāṃsā

BY JAIMINI,

WITH

THE COMMENTARY OF ŚAVARA-SVĀMIN,

EDITED BY

PANDITA MAHESĀCHANDRA NYĀYARATNA,

PROFESSOR OF HINDI LAW AND LITERATURE, BANSHI PI COLLEGE, CALCUTTA

VOL. I.

ADHĪ VYĀSI-VI.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE GANGES PRESS

1873.

मीमांसा-दर्शनम् ।

जैमिनि-प्रणीतम्

श्रीगवरस्वामिकृतेन भाष्येन सहितम् ।

षट्पदे शोयागियाटीरुगमाजानुमतिगा चारयाभ्याम्

হাস্য-বিহীন

कविह ना भवत्सहितभदभद्वारकाकाधयकेन

योनिर्देवचन्द्रः व्यापश्येन

अविदितेऽविजम् ।

मदमात् पञ्चाशद-पर्यन्तम्

(पृथ्व्यः षट्कः) ।

सुनिश्चय

इसका मतलब है कि हमें अपने जीवन में एक नए मोड़ आने देना चाहिए।

● 中国好声音 ●

PREFACE

The present edition of the *Mīmāṃsā Darśana* was undertaken so long ago as the year 1863. The extraordinary delay in bringing it out, and that in part only, has resulted from various causes, which it is needless here to detail. There has been an irregularity also in publishing nearly three *Adhyāyas* of the second part (*Uttara Shatka*) before the completion of the first part (*Purvā Shatka*). This has been owing to the troublesome character of the work of preparing an Index to the first Part, and a desire not to stop the publication until it was ready, the bulk of Indian readers being perfectly indifferent about indexes.

The MSS collated in the preparation of this edition are the following —

- 1 MS in the Library of the Asiatic Society of Bengal
 - 2 " " " Sanskrit College of Calcutta
 - 3 " " " Sanskrit College of Benares
 4. " procured by the editor from a Tāṇḍi Paṇḍit at Benares.
- The last has been referred to in the notes as गि. पु. and also as का. की.

From the Calcutta and Benares College Libraries the editor also obtained MSS of some of the *Adhyāyas*, but they were not of any value. The MSS from the Colleges are recent and inaccurate. The other two MSS mentioned above are old and very correct.

The *Mīmāṃsā Bhāṣya* is written in an archaic form of the Sanskrit language. It is not easy of comprehension, besides, owing to the manner in which its arguments and their solutions are introduced. It is difficult to find out where an objection to an argument begins, and where the argument is which is intended to meet the objection. There are other difficulties also of a similar character. To overcome them to some extent the editor has

particular care about the punctuation, and has marked the objections raised by means of inverted commas. For facilitating comprehension, he has, also separated, in several cases, words originally united together by *Sandhi*. Thus *विद्वन्नेतानपिद्वेत्* has been broken up into *विद्वन्नेत* *अनपि* *द्वेत्*. In this part of the editor's work there must doubtless be several faults—of omission at any rate. The difficulty of the task can, however, be appreciated by only those who would take the trouble of comparing the printed copy with a MS.

There are grave discrepancies between the readings of the several MSS. in regard to passages quoted from the *Vedas*. The editor has not been able to compare all such passages with the original texts, and he fears, therefore, there must be several errors in them.

It struck the editor only after the first *Páda* of the first *Adhyaya* had gone through the press that there would be an advantage in putting the different *Adhikaranas* under different headings. From the second *Páda* onward, this plan has been uniformly followed. The *Adhikaranamálá* of *Madhaváchárya* has been of great help to him in this part of his undertaking.

The *Mimāṃsá-Darsana*, though styled a *Darsana*, has in fact very little of a *Darsana* or philosophical system in it. It may very properly be styled a commentary on the *Vedas*, for it almost wholly occupies itself with expounding and commenting on texts quoted from the *Vedas*. But, though dealing so largely with the sacred scriptures of the *Hindus* and thus commanding a large share of their respect, oddly enough, it propounds a godless system of religion. The main drift of its arguments is to show that if bliss be the fruit of good works, the interposition of a Deity is simply superfluous.

A brief summary of the doctrines of the *Mimāṃsá-Darsana* will be annexed to the concluding fasciculus of the second part.

सङ्केत सूचनम् ।

—o—o—o—o—o—

सङ्केतः	...	वयं
अ०	...	अधिकरणम् ।
अ० पा० अ०	...	अध्याये पादे अधिकरणम् ।
अ० पा० अधि०	...	” ” ”
आ०	...	आशङ्का वा आपत्तिः ।
आ० नि०	...	आशङ्कायाः आपत्तेर्वा निरासः
आभा०	...	आभासः ।
आश०	...	आशङ्का ।
आ० सो०	...	आसियाटिक् सोसाइटी
उ०	...	उत्तरम्
उप०	...	उपसहारः ।
उ० यु०	...	उत्तरे युक्तिः ।
क० स०	...	कालिकाता संस्कृतकलेज् ।
का० श्री०	..	काश्यां क्रीतम् ।
का० स०	...	काशीसंस्कृतकलेज्
दि०	...	द्वितीयम् ।
दि० पू०	...	द्वितीयः पूर्वपक्षः ।
नि०	...	निराकरणम् ।
पा०	...	पादः ।
पु०		पुस्तकम् ।
पु० पा०	...	पुस्तकस्य पाठः ।

पूर्व०	...	पूर्वपक्षः ।
पूर्व० व्या० नि०	...	पूर्वपक्षे व्याशङ्कानिरासः ।
पूर्व० नि०	...	पूर्वपक्षनिरासः ।
पूर्व० पूर्व०	...	पूर्वपक्षे पूर्वपक्षः ।
पूर्व० दु०	...	पूर्वपक्षे युक्तिः ।
प्र०	...	प्रथमम् ।
प्र० पूर्व०	...	प्रथमं पूर्वपक्षः ।
प्र० पूर्व०	...	प्राचीनपुष्पकम् ।
भा०	...	भाष्यम् ।
व्या०	...	व्याख्या ।
सि०	...	सिद्धान्तः ।
सि० व्या०	...	सिद्धान्ते व्याशङ्का ।
सि० व्या० नि०	...	सिद्धान्ते व्याशङ्कानिरासः ।
सि० दु०	...	सिद्धान्ते युक्तिः ।
सि० हे०	...	सिद्धान्ते हेतुः ।
सू०	...	सूत्रम् ।
हे	...	हेतुः ।

मीमांसादर्शनस्य पूर्वपट्टकस्थाधिकरण-सूचीपत्रम् ॥

अधिकरणम् ।

अधिकरणम् ।	प्रश्ना ।	पङ्क्ति ।
अद्यदाभ्ययोरपि सादनादिधर्मवत्त्वस्य	४०६	११
अग्निस्वयनस्य मन्कारताया	१८६	१
अग्निष्विद्वर्षादिब्रतानां ब्रतन्तोऽनुष्ठानस्य	४००	१९
अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव विनियोगस्य	१४१	९
अग्निहोत्रादिधावज्जीवकर्षणस्य सकाजिमाचकर्षण्यताया	६४८	१
अग्निहोत्रादिप्रव्यानां यागनामधेयताया	८६	०
अग्निहोत्रादीनां सकासादृश्या व्याहृते	६४६	११
अग्नीध्रोपस्थाने प्राक्तनानां मन्त्राणां विनियोगस्य	९४८	६
अग्नीधोमीयपशौ प्रधाजानुधाजघो धावभेदस्य	४९९	१९
अग्ने प्रकृतिविहृतिसर्वार्थताया	४०६	१
अह्नस्तस्य सुव्यक्तज्ञानुसारिताया	४४४	१४
अह्नैकस्य काम्यस्य निष्कलस्य	६४६	१
अह्नामन्यद्वाराऽनुष्ठानस्य	९८४	१८
अह्नापूज्यभेदस्य	१००	९
अह्नेषु सुव्यक्ततावेधेना पाठस्तस्य बलवत्त्वस्य	४४६	४
अधिकृत्याह्नैकस्य यागनामधिकारस्य	६९८	८
अह्नादे परिष्कारानामुत्तमपस्य	४६०	४
अद्याभ्यादौतां प्रवृत्तासताया	१८८	९
अनादिताग्निरूपमयनहोमस्य	७६४	९१
अनादिताग्रेरेव चतुर्थोऽहोमाधिकारस्य	७६९	९
अनादितेऽग्रावयकोर्मिपश्चानुष्ठानस्य	७६६	१०
अनादितेऽग्नौ स्थापनीयता	७६८	१
अनिवर्तेऽप्यभ्युदयस्य	७०६	
अनिवर्तेऽभ्युदये वैकृतीभ्यो निर्वापस्य	७००	
अनुधाजादीनामाग्निमाचमोर्द्धकालताया	४	

अधिकरणम् ।

अधिकरणम् ।	पृष्ठा ।	पङ्क्ति ।
आग्नेयादिक भ्येष्टा	१८१	८
आग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिभृत्यताया	१०२	१३
आग्नेयादीनामनामनाया	८२	८
आग्नेयाष्टाकपालचरोद्धवदानभावस्य ज्ञेय्यताया	२३६	१
आधारादीनामङ्गताया	२२०	१
आधाराद्यपूर्वताया	१४६	१०
आधाराद्याग्नेयादीनामङ्गाङ्गभावस्य	१४०	०
आव्यस्य सोमादनुत्कर्षस्य	५८२	१८
आधानस्य पवमानेष्टनङ्गताया	२००	१८
आधानस्य विधेयत्वस्य	१०४	१४
आधानस्य मर्त्यार्थताया	२०१	१४
आधाने गानस्योपाश्रयताया	२८०	१६
आधानेऽपरिमितं देयमित्यनेन सङ्ग्राह्यविधानस्य	०५१	४
आध्वर्यवादिषु अर्च्यत्वादीनां कर्तव्यनियमस्य	४०६	४
आनुपूर्व्येणापच्छेदे उभरापच्छेदमिति प्रापयित्तानुष्ठानस्य	०२३	२
आमनसोमानां साठयहायणङ्गताया	४१८	१
आहुर्दादिसन्ताणां राजमानताया	४१८	१
आरब्धकाम्यकर्म्मणोऽपि समाप्तिनियमस्य	६४०	१९
आरब्धौचित्यककर्म्मणं समाप्तेरनियमस्य	६४२	१
आरण्यादिमुणानामङ्गोक्तताया	२१५	१
आश्रयिणामहृष्टार्थताया	४४०	५
आक्रान्तप्रकाशकमन्त्राणां माक्राने विनियोगस्य	२४८	२०
इति च स्रत्यादिपरलुतिपुराकल्पानामर्थवादताया	०५२	१४
इन्द्रपीतस्येत्यादिसन्ताणां सर्वेषु मन्त्रेषु कहेन विनियोगस्य	२३६	१
इन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां मार्गपत्ये विनियोगस्य	२४६	१०
इष्टिरुल्लताग्रावन्निर्वाद्यानुष्ठानस्य	५०६	१
इष्टिभोगयोर्पौर्वपर्यायनियमस्य	४८८	०
उकथ्यानुरोधेन षोडशुत्कर्षस्य	४५५	०

अधिकरणम् ।

पृष्ठा । पङ्क्ति ।

अचैतनादीनां वेदधर्माभावा	१०८	९
अद्वैतातीत्येकैर्षेऽपि प्रतिज्ञेमाननुष्ठानस्य	११८	१
अज्ञातु रजरापञ्चदेऽपि सर्वैस्सद्विज्ञादानस्य	१२४	४
अज्ञादृष्टा षड् ध्रुवाद्युद्योत भवस्य	१४०	१८
अहिदादिब्रह्मदाना यागनामताया	८४	९
उपगम्यादयिक्तस्य	४०१	१
उपपत्तिं द्विधतुल्यं चोक्तानापरवत्तस्य	४११	४
उपकीतस्य प्राकरविकाशताया	९३४	११
उपांशुदामेऽपि देवतापतेपस्य	१०४	१
उपांशुदामापूर्वताया	१४४	१
उपाकरणादीनामग्नौषेमीधर्माताया	४२४	६
उपादयमन्त्रताया	१९८	१
उपलक्षकस्य	१९८	१०
उपलक्षकपाकरणस्य ब्राह्मणव्यवस्थितवैश्यानां नित्यताया	६४१	१
अन्विनितितान्त्राऽसंभोगमिताया	४०९	१
अन्विता स्थासिपुत्रद्वयत्वस्य	४०४	१४
अन्वितामेव उपलक्षकस्य	६०६	१
एकपात्राणामनुष्ठापनस्य	१४८	१६
एकपात्रत्वस्य	१२१	१०
एकलौक्यं यन् आधानाधिकारस्य	६१४	१९
एकविरतापि पञ्चमरावतिर्वापस्य	६८२	१८
एकादशाधिकरणात्तस्य उपपत्तिरस्य	१०६	१३
ऐन्द्रबामवपदे द्वि ऐश्वर्यस्य	१४८	४
ऐन्द्राद्यमन्त्रात्मन्त्रकताया	१०४	१
औदभ्यत औदभ्यत जलजलभवाभुधदार्पमाया	४११	१४

अधिकरणम् ।

अधिकरणम् ।	पृष्ठा ।	पङ्क्ति ।
कपालानां तुषोपवापाप्रयुक्तताया	४४९	१०
करणमन्त्रेषु कर्माद्यफलस्य श्रुतिगोचर्यताया	४९६	१६
करणमन्त्रेषु स्नामिफलस्याश्रयितव्यताया	४९४	४
कर्मदेशकान् वधीना नियमार्यताया	४८१	१०
कर्मणां मूलप्रधानभावविभागस्य	११३	९०
कल्पसूत्राव्यक्तं प्रामाण्यस्य	०९	१
काम्ययाज्यानुवाक्याकारणानां काम्यमावाह्यताया	९४६	१०
काम्यानां यथोक्तकाम्यफलकत्वस्य	५०९	१०
काम्यानामैहिकामुत्थिकफलवत्त्वस्य	५०६	१५
काम्येष्टिषु उपायुत्वधर्मस्य प्रधानार्यताया	४३०	१०
काम्येष्टीनामनियमेनानुष्ठानस्य	४८०	०
किञ्चिद्विषयेऽभ्युदयेऽविशिष्टस्य तृष्णीनिर्वापस्य	००८	१४
कुत्तायादौ प्रतिपदोक्तत्वस्य	९८०	१९
क्षत्रैकदेशभेदे प्रायश्चित्तानुष्ठानस्य	६००	१८
कृत्यैपुरुषार्थैश्चक्षणस्य	४९५	१०
क्रमनियमस्य	४३०	९
क्रमस्य क्वचित्पाठानुसारिताया	४४०	०
क्रमस्य क्वचित्प्रथमप्रवृत्त्यनुसारिताया	४४९	९०
क्रमस्य क्वचित्स्थानानुसारिताया	४४४	८
क्रमस्य क्वचिदनियमस्य	४४०	१
क्रमस्य क्वचिदार्थिकत्वस्य	४३८	४
क्रमस्य विनियोजकताया	९८२	१
क्रमस्य स्नामिकर्मताया	४९९	९
श्रामे सर्वदाचे प्रायश्चित्तानुष्ठानस्य	६८०	१९
गवामयनस्य पदकर्माप्रयुक्तताया	४४१	०
गवामयने मासपौर्णमास्यां पुरस्तादीक्षाया	०१३	११
गायवच्छन्दस — रत्यादिमन्त्राशामनेकच्छन्दस्वे विनियोगस्य	९०६	१
गुर्वनुगमनादीनां प्रतिविभिन्नमाहने	६५०	
गुर्वनुगमनादीनामुपनयनोत्तरकाष्ठकर्मक्षमाया		

अधिकरणम् ।

शब्दाः	पङ्क्तिः ।
मोक्षोत्तरादीनां प्रवृत्तिव्यक्तिनाम्ना	१०० ३
प्रज्ञापनायां श्रुतिश्रुत्यानाम्ना	११८ ९
प्रवृत्तिव्यक्तिनाम्ना क्रमशः प्रवृत्तिनाम्ना	१०१ १९
प्रवृत्तिव्यक्तिनाम्ना क्रमशः प्रवृत्तिनाम्ना	११९ १९
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	१४० १४
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	४०८ ७
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	१५० १
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	१८८ १४
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	१८८ १४
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	१८८ ७
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	१४० १९
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	१४० ९
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	८७ १४
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	१०४ १९
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	१८० १९
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	७७५ ९०
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	४७७ ३
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	१९९ १९
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	१९८ ७
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	१८८ ८
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	७३८ १९
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	४८९ १४
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	५८१ १४
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	७७१ ४
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	७७९ ८
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	४७४ १८
वर्तमानानाम्नाम्ना कथ्यतायां	७१७ १

अधिकारणम् ।

	प्रका.	पङ्क्ति.
दैवतायवदानेषु पदार्थानुक्रमस्य	४६१	११
दशगुरुविधानस्य निरुपार्थताया	४८१	१०
द्रव्यदेवतायुक्तानां यथान्तरताया	१८१	१०
द्रव्यभेदेऽपि कर्माभेदस्य	४६०	१०
द्रव्यविशेषानुक्तिरुक्तकर्माक्षयस्य	१४८	१
द्रव्यस्य रक्तस्यैवा ज्ञानस्यैवा	४८०	९
द्रव्यस्यकारस्याङ्गप्रधानं यथाया	४९०	११
द्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरानुपादानस्य	६६०	१
द्रव्यवृत्तानामाभ्यर्थ्यताया	४९०	१८
इन्द्रोपपत्ताया अक्षीनाङ्गताया	९८६	११
इन्द्राज्ञानस्यैवप्रधान्यताया	४९८	१
धर्मजिज्ञासाप्रतिष्ठाया (प्रथमसूत्रेण)	१	९
धर्मो प्रत्यक्षस्याप्रमादताया (चतुर्थसूत्रेण)	६	१०
धर्मो प्रामाण्यस्य परीक्ष्यताया (तृतीयसूत्रेण)	४	८
धर्मो लक्षणस्य (द्वितीयसूत्रेण)	१	९४
धर्मो वेदस्य प्रामाण्यस्य (पञ्चमसूत्रेण)	७	१
श्रुत्यादिभिर्निवृत्तवद्विशेषानुष्ठानस्य	४४९	९
ननु प्रतीयेदित्यादिना भोगकालकथनस्य	४८९	८
नामावीमेहोऽनुसूत्रादीनां तन्मताया	४६९	१९
नारिहृदयस्थपद्मेनपूज्यताया	४६४	१९
निगदानां यजुस्त्वस्य	१९८	१४
नित्यकर्माभोगानित्यपारम्पर्यकर्मताया द्रव्यापचारे प्रतिनिधित्वा अभापनस्य	६४८	८
नित्ये यथाप्रत्यङ्गानुष्ठानस्य	६४९	९
निरूपनस्य प्रतिपत्तिकर्मताया	४००	१
निर्गन्त्यावृत्तस्य धैर्यमिकत्वस्य	८४	१
निर्वपमादीनामयानुभावेण व्यवस्थितविषयताया	९११	१०
निवृत्तस्य यथादताया	४१२	९
नैतिकतानां बाह्यद्विगादीनामनित्यताया	४१९	१

सूचीपत्रम् ।

अधिकरणम् ।	पृष्ठा ।	पङ्क्ति ।
प्रतिनिधिष्वपि मुख्यधर्मानुष्ठानस्य	२८१	९०
प्रतिनिधिपचारे उपात्तद्वयसदृशस्य पुन प्रतिनिधिस्य	११८	८
प्रतिनिधिरूपकर्मणामनुष्ठानविष्टावाप्तस्य	१४४	१६
प्रतिनिधिरूपस्य प्रतिनिधिनामावस्य	११९	१८
प्रतिवेमे चायमग्निकोशप्रत्यारक्षस्य	७१८	१५
प्रथमादीनां तिरुक्कामुपसदा स्वरूपाभावे	११८	४
प्रथमकर्म्मलक्षणस्य	११४	८
प्रधाननिर्वाहकले अन्ननिर्वाहापर्याप्तस्यापि मुख्ययोपादानस्य	१७९	१८
प्रयाजादीनाम एकादशादिस्फुराणां सर्वैरन्त्याधनाया	३६८	१
प्रयोगवचनात् चोदकस्य ब्रह्मत्वस्य	४४७	७
प्रयोजनायोगस्य मुख्यस्य मन्त्रेऽपि प्रतिनिधादानस्य	१७९	७
प्रबर्धनिषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयताया	३०४	३
प्रहारा कोटिकादीनां कैश्चित्कर्म्मसाहित्या	४५८	२६
प्राक्तनपुरोडाशादीनां निधानस्य	४९८	१८
प्राणभृदादिपद्माना अनुवर्त्यताया	१०५	१
प्राथमिकमेवान लिखितद्वयमुष्ठानस्य	१२८	४
प्राप्तस्य प्रतिबन्तिकर्मताया	४७८	१८
प्राचक्षादिपद्माना हेमिकताया	८५	८
प्रीतिवार्ययो इत्यङ्गताया	४९३	१
प्रीतिवार्ययो दद्यात्तन्माध्यमं वीर्यताया	४९४	५
फलफलस्य दद्यादधिकारताया	२६९	५
बाहुनेन कृद्विवर्देकस्य	१०४	६
माप्ताभनिर्वचनस्य	१२७	१
माप्तापादान भन्तपाठस्य बलीयस्तस्य	४४९	१६
माप्ताभ्यापोहिमेभ्यो	४८०	१
	४९७	११

अधिकरणम् ।

	प्रस्ता ।	पङ्क्ति ।
वाजपेयपशुना सर्वेषामेकदोषाकरणादिधर्मानुष्ठानस्य	५४०	१
वाजपेयादिशब्दानां नामधेयताया	८१	१२
वारणवैकल्यादिपाचाणां छत्रयामगुणताया	२७६	९२
वारयन्तीयादीनां कर्मान्तरताया	१६२	१
वार्धेयप्रत्ययनुवाक्यानामाध्यमानाद्वताया	१२८	६
विक्रतमप्रदशमासधेनोषु वर्षवयाधिकारस्य	७४०	१
विक्रतानामैन्द्राग्रादीनां सप्तस्थासताया	४८५	१
विक्रतौ क्वचित् प्रकृतिधर्मान्तरितदेशस्य	५४८	७
विदेवस्य छत्रराजस्ययाद्वताया	५१७	८
विदेवनादीनामभिधेकपूर्वताया	५६५	१८
विधिवन्निगदस्य	५०	१
विधितिपविनयोः परिभोजनीयवर्द्धिषा कर्तव्यताया	४९८	३
विश्वजिति अथादीनामदेयताया	७४४	५
विश्वजिति दक्षिणाकाले विद्यमानानामेव सर्वस्वानां देयताया	७४६	८
विश्वजिति दक्षिणादानोत्तराङ्गानामनुष्ठानस्य	७४७	१
विश्वजिति द्वादशमतन्यूनधनस्यानधिकारस्य	७४०	१
विश्वजिति धर्माद्येवैकश्रद्धस्यादेयताया	७४५	२१
विश्वजिति पित्रादीनामदेयत्वस्य	७४२	१
विश्वजिति वृद्धिषा अदेयत्वस्य	७४२	१२
विश्वजिति विद्यमानानामेव सर्वस्वानां दानस्य	७४४	१५
विश्वजिदादीनां सफलत्वस्य	४८६	१
विश्वजिदादीनां स्वर्गफलताया	४००	१०
विश्वजिदादीनामेकफलताया	४८८	१८
वृष्टिकामताया याजमानताया	४१७	१
वेदस्य अपौरुषेयताया	४६	१
वेदस्य अर्थप्रत्यायकताया	२९	६
वैकृतधूपकर्ममात्रापकर्षस्य	४५१	९०
वैदिकपानव्यापदि सौमेन्द्रवशविधानस्य	२७३	१८
वैदिकवचनेनामुष्मापनस्य	२४८	१६
वैदिकवाक्येन प्रतिवचनस्य	२४८	१७

अधिकरणम् ।

पृष्ठा । पङ्क्ति ।

पष्ठप्राश्चित्तर्नेमिनिकनस्य	५२२	११
योऽग्निमस्ये प्रातरग्निहोत्रप्रभृत्यनुष्ठानस्य	०१८	५
सव्याकृतकर्माभेदस्य	१५३	११
सज्जाकृतकर्माभेदस्य	१५४	१४
मत्स्यपि भस्कारयोगेऽमुष्ये मुख्यस्यैवोपादानस्य	६०१	१४
सचाय प्रहृतमात्रस्य विवक्षित	०११	०
सचायागूर्ण्याप्रहृतस्य विवक्षितावगम्यकताया	६८३	६
सचे आक्षिप्ताग्नेरेवाधिकारस्य	०३०	१
सचे कस्यचित्तन्वाग्निनोऽपचारे प्रतिनिध्यादानस्य	६६४	१
सच प्रतिनिहितस्य यजमानधर्मप्राप्तिस्य	६६५	१८
सचे प्रतिनिहितस्यास्त्राभिव्यस्य	६६४	१०
सचे प्रत्येकस्य सचिष फलसम्बन्धस्य	६९४	१
सचे ब्राह्मणमात्रस्याधिकारस्य	०३२	१०
सचे विद्यामित्रतरसमानकल्पानामवाधिकारस्य	०३५	१८
सचे समानकल्पामा रुहाधिकारस्य	०२६	१
समन्तर्दनस्य सस्यानिवेशपस्य	३०१	६
सप्तयदसप्तयदुभयस्यैवाभ्युदये प्रावक्षितस्य	०१०	१
सप्तद्वारलिताया पराधर्मताया	१३९	१
समाख्यापातकर्तृत्वस्यापि क्षुधित्वाधस्य	४००	८
समाख्याया विनियोजकताया	१८४	४
समानयनस्यान्यधर्मप्रयोजकताया	४१०	१
समिदाद्यपूर्वभेदस्य	१७८	६
समुचितयोरनुवचनप्रेषणैर्निवावगमकर्मकलस्य	४०८	५
सम्भार्जनादीनामप्रधानताया	११५	४
सव्यशृष्टेः शिष्टल्लिङ्गादीना मन्तदनुष्ठानस्य	२४०	१०
सव्यशृष्टाप्रत्ययेककर्माताया	१८०	०
सर्वशर्पै शिष्टल्लदनुष्ठानस्य	४०८	१
सर्वेषां पशूदीना मन्त्रागादे	१२४	१०
सर्वेषामकानेकश्लोमकामात्रशिष्टोमपूर्वकताया	५८४	८

मीमांसा-दर्शनम् ॥

समाख्यम् ॥

प्रथमेऽध्याये १ पादः ॥

स. अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

भा. लोके चेत्पर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि, तानि (सति सम्भवे)
तदर्थान्येव सूचेत्त्वित्यपगन्तव्यम् ; नाथाहारादिभिरेषां परि-
कल्पनीयोऽर्थः परिभाषितश्चो वा । एवं वेदवाक्यान्वेष्टुं एभि-
र्याख्यायन्ते ; इतरथा वेदवाक्यानि व्याख्येयानि, स्वपदार्थाश्च
व्याख्येयाः, “प्रयत्नगोरथं प्रसज्येत । तत्र लोकेभ्यमथशब्दो
वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियार्था दृष्टः, नचेह किञ्चिद्वृत्तमुपलभ्यते ;
भवितव्यन्तु तेन, यास्मिन् सति अनन्तरं धर्मजिज्ञासाऽप्यवकाशयते ;
तथाहि प्रसिद्धपदार्थकः स कल्पितो भवति, तत्तु वेदाध्ययनं,
तस्मिन् हि सति साध्यकल्प्यते । ‘नैतदेवं, अन्यस्यापि कर्मणो-
नन्तरं धर्मजिज्ञासा युक्ता प्रागपि च वेदाध्ययनात्’ । उच्यते,—
मादृशान्तु धर्मजिज्ञासां अधिहृत्याद्यशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः,
या वेदाध्ययनमन्तरेण न सम्भवति । कथं ? । वेदवाक्यानाम-
नेकविधो विचार इह वर्तितव्यते । अपिच नैव वयमिह

* अथ इतीति पाठो भवितुं युक्तः । प्रथम इत्यत्र स्वयम् इति का० म० ॥

‘दाध्ययनात् पूर्वं धर्मजिज्ञासाया प्रतिषेधं शिष्य, परस्ताच्चा-
नन्तर्यम् न ह्येतदेक वाक्य पुरस्ताच्च वेदाध्ययनात् धर्मजिज्ञासा
प्रतिषेधिरिति’, परस्ताच्चानन्तर्यं प्रकरिष्यति, भिद्येत हि तथा
वाक्यम् अन्या हि वचनव्यक्तिरस्य पुरस्तात् वेदाध्ययनाद्धर्म
जिज्ञासा प्रतिषेधत अन्या च परस्तादानन्तर्यमुपदिशत,
‘वेदानधीत्य — इति एकस्या विधीयते अनूद्य आनन्तर्यं,
विपरीतमन्यस्याम् अर्थे कत्वाच्च एकवाक्यता वक्ष्यति। किञ्चा-
धीते वेदे इयमापतति गुरुकुलाच्च समावर्त्तितस्य वेदवाक्यानि
च विचारयितव्यानि तत्र ‘गुरुकुलान्मा समावर्त्तिष्ट’, कथं नु
वेदवाक्यानि विचारयेत्? इत्येवमर्थोपपत्तिमुपदेशः। ‘यद्येव न
तर्हि वेदाध्ययनं पूर्य गम्यते, एव हि समामनन्ति ‘वेदमधीत्य
ज्ञायात् — इति, इह च वेदमधीत्य आस्यन धर्म जिज्ञासमान
इममाग्नायमतिक्रामेत्। न चाग्नायो नाम अतिक्रमितस्य’।
तदुच्यते — अतिक्रमिष्याम इममाग्नाम् अनतिक्रामन्तो वेद
मर्थयन्त सन्तमनर्थकमवकल्पयेम दृष्टो हि तस्यार्थं कर्माव
बोधन नाम। नच तस्याध्ययनमात्रात् तत्रभवन्तो याज्ञिका
फल समामनन्ति यदपि च समामनन्तीव, तत्रापि ‘द्रव्य
संस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवाद स्यात्’ — इत्यर्थं
वादां वक्ष्यति। न च ‘अधीतवेदस्य ज्ञानानन्तर्यमेतत्
विधीयते’। न ह्यज्ञानानन्तर्यस्य वक्ता कश्चिच्छब्दोऽस्ति? पूर्वं
कालतरयां त्वा स्मर्यते, न आनन्तर्ये। दृष्टार्थता वाध्ययनस्य,
आनन्तर्ये धाह्न्येत। लक्षणया त्वेषोऽर्थः स्यात्, न वेद
ज्ञानमदृष्टार्थं विधीयते, किन्तु लक्षणया अज्ञानादिनियमस्य
पर्यवसानं वेदाध्ययनसमकालमाहुः ‘वेदमधीत्य ज्ञायात्,
‘गुरुकुलात् मा समावर्त्तिष्ट’ — इति अदृष्टार्थतापरिहारायेव।

भा तस्मात् वदाध्ययनमेव पूर्वमभिनिवर्त्यानन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य
—इति अथशब्दस्य सामर्थ्यम् । नच ब्रूमोऽन्यस्य कर्मणोऽनन्तरं
धर्मजिज्ञासा न कर्तव्येति ; किंतु वेदमधीत्य त्वरितेन न स्नातव्यं,
अनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्यः—इति अथशब्दस्यार्थः ॥

अतःशब्दो वृत्तस्यापदेशको हेत्वर्थः, यथा, चेमसुभिचोप्यम्,
अतोऽहमस्मिन् देशे प्रतिवसामोति, एव, अधोतो वेदो धर्म-
जिज्ञासायां हेतुर्ज्ञातः, अनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इति अतः-
शब्दस्य सामर्थ्यम् । धर्माय हि वेदवाक्यानि विचारयितुमनधी-
तवेदो न शक्नुयात्, अतः (एतस्मात् कारणात्) अनन्तरं धर्मं
जिज्ञासितुमिच्छेदित्यतःशब्दस्यार्थः ॥

धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा ।
स कथं जिज्ञासितव्यः ? । को धर्मः, कथंलक्षणः, कान्यस्य साध-
नानि, कानि साधनाभासानि, किंपरश्चेति । तत्र को धर्मः, कथं-
लक्षणः—इति एकेनैव सूत्रेण व्याख्यातं—‘चोदनालक्षणोऽर्थो
धर्मः’—इति । कानि अस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि,
किंपरश्चेति श्रेयलक्षणेन व्याख्यातं, क पुरुषपरत्वं, क वा पुरुषो
गुणभूतः ?—इत्येतासां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैतत् सूत्रम् ‘अथातो-
धर्मजिज्ञासा’—इति । ‘धर्मः प्रसिद्धो वा स्यात्, अप्रसिद्धो वा ? स
चेत्प्रसिद्धः, न जिज्ञासितव्यः ; अथाप्रसिद्धः, नतरां ; तदेतदनर्थकं
धर्मजिज्ञासाप्रकरणं, अथवार्थवत् ? । धर्मं प्रति हि विप्रतिपन्ना
वज्रविदः,—केचिदन्यं धर्ममाहुः, केचिदन्यं ; सोऽयमविचार्य
प्रवर्त्तमानः कश्चिदेवोपाददानो विहन्येत, अनर्थं च’ शब्देत्,
तस्माद्धर्मो जिज्ञासितव्य इति ; स हि निःश्रेयसेन पुरुषं संयुन-
होति प्रतिजानीमहे । तदभिधीयते

स. चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

भा. ‘चोदना’—इति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनेमाहुः, आचार्य-

भा चोदित करोमिति हि दृश्यते । लक्ष्यते येन तल्लक्षण धूमो
लक्षणमग्निरिति हि वदन्ति । तथा यो लक्ष्यते, सोऽर्थं पुरुष
निःशेषेण सयुनतीति प्रतिजानीमहे । चोदना हि भूत,
भवन्त भविष्यन्त सूक्ष्म, व्यवहित, विप्रलक्ष्यमित्येवजातीयकमर्थं
गन्तोत्यवगमयितुं नान्यत् किञ्चनेन्द्रियम्, नच तद्याभूतमप्यर्थं
ब्रूयाच्चोदना, यथा यत्किञ्चन लौकिक वचन,—मद्यास्तीरे
फलाणि सन्ति—इति, तत् तद्व्यमपि भवति, वितथमपि भव
तीति । उच्यते, विप्रतिसिद्धमिदमुच्यते,—‘ब्रवीति वितथश्च’
इति, ब्रवीति—इति उच्यतेऽर्थबोधयति (बुद्धमानस्य निमित्तं
भवति) इति, यस्मिन्निमित्तभूते सति अवबुध्यते सोऽवबोध
यति, यदि च चोदनाया सत्यामग्निहोवात् स्वर्गो भवतीति
गम्यते कथमुच्यते,—न तथा भवतीति अथ न तथा भवतीति,
कथमवबुध्यते ? असन्तमर्थमवबुध्यते—इति विप्रतिसिद्धम् । नच
‘सर्वकामो यजेत’—इत्यतो वचनात् सन्दिग्धमवगम्यते,—
भवति वा स्वर्गो न वा भवति—इति । नच निश्चितमवगम्य
मानमिदं मिथ्या स्यात्, यो हि जनित्या प्रध्वसते—नैतदेव
मिति, स मिथ्याप्रत्यय, नचैष कालान्तरे, पुरुषान्तरे, अव
स्थान्तरे, देशान्तरे वा विपर्ययति । तस्मादवितथ । यत्तु
लौकिक वचनं, तथैव प्रत्ययितात् पुरुषात्, इन्द्रियविषय वा,
अवितथमेव तत्, अथाप्रत्ययितात् अनिन्द्रियविषयं वा, तावन्
पुरुषबुद्धिमभवमप्रमाणम् अत्रैव हि तत् पुरुषेण ज्ञातुमर्हते
वचनात् । ‘अपरस्मात्पौरुषेयावचनात् तदवगतम्’—इति चेत् ।
तदपि तेनेव मुख्यम्, नैवजातीयकैस्त्वेषु पुरुषवचनं प्रामाण्य
मुपैति, आत्यन्धानामिदं वचनं रूपविशेषेषु ‘नच विदुषामुपदेशो
नावश्यक्यते, उपदिष्टवक्तव्यं मन्वादयस्तस्मात् पुरुषात् सन्तो
विदितवक्तव्यं, यथा पुरुषा रूपमुपलभ्यते इति दर्शनादेयाव
गतम्’ । उच्यते । उपदेष्टा हि यामोक्षादपि भवन्ति, अस्ति

भा. ध्यामोहे वेदादपि भवन्ति । अपिच पौरुषेयादचनात् 'एवं
 अयं पुरुषो वेद'—इति भवति प्रत्ययः, न 'एवं अयमर्थः'
 —इति ; विग्रहते हि खल्वपि कश्चित् पुरुषकृतात् वचनात्
 प्रत्ययः, नतु वेदवचनस्य मिथ्यात्वे किञ्चन प्रमाणमस्ति । 'ननु
 सामान्यतोदृष्टं पौरुषेयं वचनं वितथमुपलभ्य वचनसाम्यादि-
 दमपि वितथमवगम्यते' । न अन्यत्वात् ; न ह्यन्यस्य वितथभावे-
 ऽन्यस्य पैतृक्यं भवितुमर्हति, अन्यत्वादेव, न हि देवदत्तस्य
 श्यामत्वे यज्ञदत्तस्यापि श्यामत्वं भवितुमर्हति । अपि च 'पुरुष-
 वचनसाधर्म्यात् वेदवचनं वितथम्'—इति अनुमानं व्यपदेशा-
 दवगम्यते, प्रत्यक्षस्तु वेदवचनेन प्रत्ययः, नचानुमानं प्रत्यक्ष-
 विरोधि प्रामाणं भवति । तस्माच्चोदनासङ्गणोर्ध्वः त्रेयस्करः ।
 'एवं तर्हि त्रेयस्करो जिज्ञासितयः, किं धर्मजिज्ञासया?' । उचरते,
 —य एव त्रेयस्करः, स एव धर्मशब्देनोचरते । कथमवगम्यतां ? ।
 यो हि यागमनतिष्ठति, तं 'धार्मिकः'—इति समाचक्षते, यस्य
 यस्य कर्त्ता, स तेन व्यपदिश्यते, यथा पावकः, लावक इति ;
 तेन यः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्ति, स धर्मशब्देनोचरते । न
 केवलं लोके, वेदेऽपि 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः, तानि धर्माणि
 प्रथमान्यासन्'—इति यजतिशब्दवाचमेव धर्मं समामनन्ति ।
 उभयमिह चोदनया लक्ष्यते, अर्थानर्थश्च इति ; कोऽर्थः ?
 यो निःश्रेयसाय, ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय,
 श्येनो, वसः, इषुरित्येवमादिः । तत्र 'अनर्थो धर्म उक्तो मा
 भूत् इति अर्थयक्षणम् । कथं पुनरसावनर्थः ? । हिंसा हि सा ;
 हिंसा च प्रतिषिद्धेति । कथं पुनरनर्थः कर्त्तव्यतयोपदिश्यते ? ।
 उचरते । नैव श्येनादयः कर्त्तव्या विज्ञायन्ते, 'यो हि हिंसितु-
 मिष्टेत्, तस्यायमभ्युपायः'—इति हि तेषामुपदेशः, श्येने-
 नाभिचरन् यजेत—इति हि समामनन्ति, न 'अभिचरितथम्'
 —इति । ननु 'अशक्तं इदं सूत्रं, इमायर्थावभिषदितुं,—चोदना-

भा लक्षणो धर्मः, न इन्द्रियादिलक्षणः; अर्थश्च धर्मः, न अनर्थ इति; एकं होदं वाक्यं, तदेवंसति भिद्येत' । उच्यते,—यत्र वाक्यादर्थोऽवगम्यते, तच्चैवम्, तत्तु वैदिकेषु, न सूत्रेषु, अन्यतोऽवगतेऽर्थे 'सूत्र एवमर्थमिदम्'—इत्यवगम्यते, तेन च 'एकदेशः सूत्रगते'—इति सूत्रं, तत्र भिन्नयोरेव वाक्ययोरिमावेकदेशाधित्यवगन्तव्यम् । अथवा अर्थस्य सतश्चोदनालक्षणस्य धर्मत्वमुच्यते इति एकार्थमेवेति ।

सू. तस्य निमित्तपरीटिः ॥ ३ ॥

भा उक्तमस्माभिः 'चोदनानिमित्तं धर्मस्य ज्ञानम्' इति, तत् प्रतिज्ञामात्रेणोक्तम्, इदानीं तस्य निमित्तं परीक्षिष्यामहे,— किं चोदनेवेति, अन्यदपीति, तस्माच्च तावन्निश्चीयते 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः'—इति । तदुच्यते

सू. सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षम्
अनिमित्तं विद्यमानोपलभनत्वात् ॥ ४ ॥

भा इदं परीक्ष्यते,—प्रत्यक्षं तावदनिमित्तं । किं कारणं? एवं-लक्षणकं हि तत्, सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म, तत् प्रत्यक्षं (सति इन्द्रियार्थसम्बन्धे या पुरुषस्य बुद्धिर्जायते, तत् प्रत्यक्षं), भविष्यन् च ययोर्गो न ज्ञानकालोऽस्तीति, सतश्चै-तदुपलभने, नासतः । अतः प्रत्यक्षमनिमित्तं । बुद्धिर्वा, जन्म वा, भविकर्षो चेति त्रैषा कस्यचिदवधारणार्थमेतत् सूत्रं, सति इन्द्रियार्थसम्प्रयोगे, नासति इत्येतावदवधार्यते, अनेकस्मिन्न-वधार्यमाणे भिद्येत वाक्यं । प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चानुमानोपमा-नायापत्तीनामप्यकारणत्वमिति ॥

अभावोऽपि नास्ति यतः

स. औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुप-
 देशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं
 वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

भा 'औत्पत्तिकः'—इति नित्यं ब्रूमः, उत्पत्तिर्हि भाव उचरते
 लक्षणया* । अवियुक्तः शब्दार्थयोर्भावः सम्बन्धः, नोत्पन्नयोः
 पश्चात् सम्बन्धः, औत्पत्तिकः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, तस्य (अग्नि-
 होत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य) निमित्तं प्रत्यक्षादिभिरनवगतस्य ।
 कथं ? उपदेशो हि भवति, 'उपदेशः' इति विशिष्टस्य शब्दस्य
 उच्चारणं । अव्यतिरेकश्च ज्ञानस्य, न, हि तदुत्पन्नं ज्ञानं
 विपर्येयं । यच्च नाम ज्ञानं न विपर्येयं, न तत् शक्यते धर्तुं
 'न एतदेवम्'—इति ; यथा विज्ञायते, न तथा भवति, यथै-
 तन्न विज्ञायते, तथैतदिति, अन्यदस्य हृदये, अन्यद्वाचि स्यात्,
 एवंवदतो विरुद्धमिदं गम्यते,—अस्ति नास्ति चेति । तस्मात्
 तत् प्रमाणमनपेक्षत्वात् । न ह्येवंसति प्रत्ययान्तरमपेक्षितं,
 पुरुषान्तरं वापि, अयं प्रत्ययोद्यसौ । वादरायणयक्ष्णं वाद-
 रायणस्येदं मतं कीर्त्तयते वादरायणं पूजयितुं, नास्मीयं मतं
 पर्युदक्षितुम् ॥

वृत्तिकारस्तु अन्यधर्मं ग्रन्थं वर्णयाचकार 'तस्य निमित्तप-
 रोष्टिः'—इत्येवमादिं,—न परीक्षितं निमित्तं, प्रत्यक्षादीनि
 हि प्रसिद्धानि प्रमाणानि, तदन्तर्गतं च शास्त्रं, अतस्तदपि न
 परीक्षितम् । 'अत्रोचरते,—अभिचारात् परीक्षितं,—
 सुश्रुतिः हि रजतवत् प्रकाशते यतः, तेन प्रत्यक्षं अभिचरति,
 तन्मूलत्वाच्चानुमानादीन्यपि । तत्रापरीक्ष्य प्रवर्त्तमानोर्धात्
 विद्वन्धेयः, अनर्थं चाप्नुयात् कदाचित्' । नैतदेयं,—यत् प्रत्यक्षं,

भा न तत व्यभिचरति, यत् व्यभिचरति, न तत प्रत्यक्षं । किं तर्हि प्रत्यक्षं ? 'तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्य इन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षं', यद्विषय ज्ञानं, तेनैव सम्प्रयोगे इन्द्रियाणां, पुरुषस्य बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षं, यदन्यविषयज्ञानमन्यसम्प्रयोगे भवति, न तत प्रत्यक्षं । कथं पुनरिदमवगम्यते ? इदं तत्सम्प्रयोगे, इदमन्य सम्प्रयोगे इति । यत न अन्यसम्प्रयोगे, तत् तत्सम्प्रयोगे, एतद्विषयौ तमन्यसम्प्रयोग इति । 'कथं ज्ञेयं ? यत्सृजित्कायामपि रजतं मन्यमानो रजतसंनिहृत मे चक्षुरिति मन्यते । बाधकं हि यत्र ज्ञानमुत्पद्यते,—नैतदेवं, मिथ्याज्ञानमिति, तत अन्यसम्प्रयोगे, विपरीतं तत्सम्प्रयोगे इति । 'माग्बाधकज्ञानोत्पत्ते कथमवगम्यते ? यदा न तत्काले सम्यग्ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानस्य वा कश्चिद्विशेषः' । यदा हि चक्षुरादिभिरुपहृत मनो भवति, इन्द्रियं वा तिमिरादिभिः, सौध्मादिभिर्बाधो वा विषयः, ततो मिथ्याज्ञान, अनुपहृतेषु हि सम्यक्ज्ञान, इन्द्रियमनोर्धसन्निकर्षो हि सम्यक्ज्ञानस्य हेतुः, असति तस्मिन्मिथ्याज्ञान, तदुभयगतो दोषो मिथ्याज्ञानस्य हेतुः, दुष्टेषु हि ज्ञानं मिथ्या भवति । यद्यमवगम्यते ? । दोषापगमे सप्रतिपत्तिदर्शनात् । कथं दुष्टादुष्टावगमः ? इति चेत् । प्रयत्नेनाभ्विच्छन्तो न चेदोषमवगच्छेमहि, प्रमाणाभावादुष्टमिति मन्येमहि । तस्मात् यस्य च दुष्टं कारणं, यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः, स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति ।

ननु 'सर्वं एव निराशम्बनं अश्वत्थप्रत्ययः, प्रत्ययस्य हि' निराशम्बनता—सुभाव उपलक्षितं अग्ने जायतोऽपि 'स्तम्भ'—इति वा 'कुक्ष'—इति वा प्रत्यय एव भवति, तस्मात्सोऽपि निराशम्बनः' । उच्यते,—'स्तम्भ'—इति जायतो बुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विषयं सिध्यतीति ? । 'अग्नेऽप्येवमेव सुपरिनिश्चिताऽसीत्, भावप्रबोधनात् न तत्र कश्चिद्विशेष इति' । न, अग्ने विषयदर्शनात्, अविषयं

भा. याच्च इतरस्मिन् । 'तत्सामान्यादितरत्रापि भवित्यति' इति चेत् । यदि प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावः, जायत्प्रत्ययस्यापि तथा भवितुमर्हति । अयं* 'प्रतीतिस्तथाभावस्य हेतुः' । न शक्यते 'प्रत्ययत्वात्' अयमन्यः—इति वक्तुं । अन्यतस्तु स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावो विपर्ययादवगतः† । कुतः?—इति चेत् । सनिद्रस्य मनसो दौर्बल्याग्निद्रा मिथ्याभावस्य हेतुः स्वप्नादौ स्वप्नान्ते च । सुषुप्तस्याभाव एव‡; अचेतयन्नेव हि 'सुषुप्तः'—इत्युच्यते । तस्माज्जायतः प्रत्ययो न मिथ्येति ॥ ननु 'जायतोऽपि करणदोषः स्यात्' । यदि स्यात्, अवगम्येत ॥ 'स्वप्नदर्शनकालेऽपि नावगम्यते'—इति चेत् । तच्च प्रबुद्धो ह्यवगच्छति 'निद्राक्रान्तं मे मनः आसीत्'—इति ।

'अन्यस्तु । कथं ? । अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे । मतरप्ता च नो बुद्धिः, अतस्तद्विघ्नमर्थरूपं नाम न किञ्चिदस्तीति पश्यामः' । स्यादेतदेवं, यद्यर्थाकारा बुद्धिः स्यात्; निराकारा तु नो बुद्धिः, आकारवान् बाह्योऽर्थः; स हि बहिर्देशसंबद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । अर्थविषया हि प्रत्यक्षबुद्धिः, न बुद्धान्तरविषया; क्षणिका हि सा, न बुद्धान्तरकालमवस्थास्यते इति । 'उत्पद्यमानैवासौ ज्ञायते, ज्ञापयति च अर्थान्तरं, प्रदोषवत् इति'—यत् उच्येत । तच्च । न ह्यज्ञातेऽर्थे कश्चिद् बुद्धिमुपलभते । ज्ञाते तु अनुमानादवगच्छति, तच्च योगपद्यमनुपपन्नं । ननु 'उत्पन्नायामेव बुद्धौ 'ज्ञातोऽर्थः'—इत्युच्यते, नानुत्पन्नायां, अतः पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते, पश्चात् ज्ञातोऽर्थः' । सत्यं, पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते, न

* अथ 'प्रत्येतीति' इति अधिकं का० सं० ।

† 'प्रत्ययात्' इति का० श्री० पाठः ।

‡ 'विपर्ययवशादागतः' इति प्रा० पु० ।

§ 'स्वप्नादौ स्वप्नान्ते च विपर्ययदर्शनात् सुषुप्ताभाव एव' इति का० सं० ।

भा. तु पूर्वं ज्ञायते। भवति हि कदाचिदेतत्, यतः ज्ञातोऽपर्यः सन्
 'अज्ञातः'—इत्युच्यते। न चार्थव्यपदेशमन्तरेण बुद्धेः रूपोप-
 लम्भनं। तस्माच्च व्यपदेश्या बुद्धिः, व्यपदेश्यं च नाप्रत्यक्षं।^१
 तस्मादप्रत्यक्षा बुद्धिः॥ अपिच काममेकरूपत्वं बुद्धेरेवाभावः,
 नार्थस्य प्रत्यक्षस्य सतः। नच ऐकरूप्यं, अनाकारमेव
 हि बुद्धिमनुमिमीमहे, साकारं चार्थं प्रत्यक्षमेवावगच्छामः।
 तस्मादर्थोपलम्भनः प्रत्ययः॥ अपिच नियतनिमित्तः तत्तुल्येव
 उपादीयमानेषु षट्प्रत्ययः। इतरथा तन्वादाभिःपि कदाचित्
 षट्बुद्धिरविकलेन्द्रियस्य स्यात्; नचैवमस्ति, अतो न निरा-
 लम्बनः प्रत्ययः। अतो न व्यभिचरति प्रत्यक्षं॥

अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरसन्निहृष्टेर्धे
 बुद्धिः। तत्तु द्विविधं—प्रत्यक्षतोदृष्टसंबन्धं, सामान्यतोदृष्ट-
 संबन्धं च। प्रत्यक्षतोदृष्टसंबन्धं यथा, धूमार्हातदर्शनादग्राहति-
 विज्ञानं। सामान्यतोदृष्टसंबन्धं यथा, देवदत्तस्य गतिपूर्विकां
 देशान्तरमाप्तिमुपलभ्यादित्यगतिस्मरणं॥ शास्त्रं शब्दविज्ञानात्
 असन्निहृष्टेर्धे विज्ञानं॥ उपमानमपि (सादृश्यं) असन्निहृष्टेर्धे
 बुद्धिमुत्पादयति। यथा, गवयदर्शनं गोस्मरणस्य॥ अर्थापत्ति-
 रपि 'दृष्टः, अतो वार्थान्ग्यथा नोपपद्यते'—इत्यर्थकल्पना।
 यथा, जीवति देवदत्तो गृह्णाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य
 कल्पना॥ अभाविमपि प्रमाणाभावो 'नास्ति'—इत्यस्यार्थस्या-
 सन्निहृष्टस्य॥ तस्मात् प्रसिद्धत्वात् न परीक्षितार्थं निमित्तं।

ननु "प्रत्यक्षादीन्यन्यानि भवन्तु नाम प्रमाणानि,
 शब्दस्तु न प्रमाणी। कुतः? 'अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्'
 (६।१२)। अनिमित्तं (अप्रमाणं) शब्दः। यो ह्युपलम्भनविषयः

* अथ न प्रत्यक्षमिति पाठो भवितुं युक्तः।

† 'जीवतो देवदत्तस्य' इति का० सं०।

‡ यत्तद्वर्णनं यत्तद्वर्णनं तु १२२।१७। पृष्ठे।

भा. नोपलभ्यते, स नास्ति, यथा ज्ञानस्य विषयः । उपलभ्यमानानि चेन्द्रियाणि पञ्चादीनां, नच, पशुकामेष्टनन्तरं पशवः उपलभ्यन्ते । अतो नेष्टिः पशुफला । कर्मकाले च फलेन भवितव्यं, यत्कालं हि मर्द्दनं, तत्कालं मर्द्दनमुखं । 'कालान्तरे फलन्दास्यति' इति चेत् । न । 'न कालान्तरे फलमिष्टेः'—इत्यवगच्छामः* कुतः ? । यदा तावदसौ विद्यमाना आसीत्, तदा फलं न दत्तवती ; यदा फलमुत्पद्यते, तदासौ नास्ति ; असती कथं दास्यति ?† ।

प्रत्यक्षं च फलकारणमन्यत् उपलभामहे । नच दृष्टे कारणे सति, अदृष्टं कल्पयितुं शक्यते, प्रमाणाभावात् । एवं दृष्टापचारस्य वेदस्य स्वर्गाद्यपि फलं न भवतीति मन्यामहे ॥ दृष्टविरुद्धमपि भवति किञ्चिद्वचनं,—पाचयनं विधाय आह—“स एष यज्ञायुधी यजमानोऽन्नं स्वर्गं लोकं याति”—इति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशति, नच तत् स्वर्गं लोकं यातीति, प्रत्यक्षं हि तत् दृश्यते, “न चैष याति” इति विधिशब्दः । एवंजातीयकं प्रमाणविरुद्धं वचनमप्रमाणं ; अम्बुनि भग्नति अलावूनि, पावाणः भवन्ते—इति यथा । तत्सामान्यादग्निहोत्रादिचोदनाख्यनाशवासः । तस्माच्च चोदनालक्षणोर्ध्वो धर्मः” ॥

‘ओत्पत्तिकरतु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानं’ (७।१) । तु-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । अपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन संबन्धः । तस्य (अग्निहोत्रादिलक्षणस्यार्थस्य) ज्ञानं प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानस्य । तथा च चोदनालक्षणः सम्यक्संप्रत्ययः इति । पौरुषेये हि शब्दे यः प्रत्ययः, तस्य मिथ्याभाव आशङ्कोत ; परंप्रत्ययो

* ‘कालान्तरे फल मित्येत्यवगच्छामः’ इति का० सं० ॥

† ‘अपिच तत्काल एव फलं भवति, यामः कारणमिति वाक्यादवगम्यते, कारणं चेदुत्पन्नं, कार्येण भवितव्यं’ इति अधिकं प्रा० पु० ॥

‡ ‘पौरुषेये हि सति सम्बन्धे यदास्य प्रत्ययः, तदा’ इति का० सं० ॥

हितदा स्यात् । अथ शब्दे ब्रुवतिकथं मिथ्येति ? नहि तदानीं
 अन्यत पुण्यादवगतिमिच्छाम । ब्रवीतीत्युच्यते—बोधयति
 (बुद्ध्यमानस्य निमित्तं भवति) इति शब्दे च निमित्ते स्वयं बुध्यते,
 कथं विप्रलब्धं ब्रूयात् ?—‘नेतदेव—इति । नचास्य चोदना
 ‘स्यादा न वा’ इति—साशयिक प्रत्ययमुत्पादयति । नच ‘मिथ्ये
 तत्’—इति कालान्तरे देशान्तरेध्वस्थान्तरे पुण्यान्तरे वा पुनर
 व्यपदेश्यप्रत्ययो भवति ? । योग्यस्य प्रत्ययविपर्ययात् वृद्धा
 अपि विपर्ययसिध्यति—इत्यानुमानिक प्रत्यय उत्पद्यते,*
 सोऽप्यनेन प्रत्यक्षेण प्रत्ययेन विवक्ष्यमानो बाध्यते । तस्मा
 चोदनालक्षणं एव धर्मः ॥

‘स्यादेतदेव, नेव शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, कुतोऽस्य पौरोपेयता
 अपौरोपेयता चेति । कथं ? । स्यादेदर्थेन सम्बन्धः, दुरभोदक
 शब्दोद्धारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्यात् । । यदि सञ्क्षेपलक्षण
 सम्बन्धमभिप्रेत्योच्यते । कार्यकारण—निमित्तनैमित्तिकाभ्य
 याययिभाव—सयोगादयस्तु† सम्बन्धा शब्दस्यानुपपन्ना
 एवेति ॥

भा उच्यते । यो ह्यत्र व्यपदेश्य सम्बन्धः, तमेकं न व्यपदिशति
 भवान्, प्रत्याय्यस्य, प्रत्यायकस्य च यः सङ्गासङ्गिलक्षणः‡ इति ।
 ‘आह यदि प्रत्यायक शब्दः, प्रथमश्रुतं किं न प्रत्याययति ? ।
 उच्यते । सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणं ‘प्रत्यायक—इति हि
 प्रत्यय वृद्धाभ्यवगच्छाम ‘न प्रथमश्रुत—इति प्रथमश्रवणे प्रत्यय
 मङ्गुद्धा, यावत्कृत्वश्रुतेन ‘इयं सञ्ज्ञा अर्थं सञ्ज्ञी—इत्यवधारितं
 भवति, तावत्कृत्वश्रुतादधीनवगम इति । यथा चक्षुः दृष्टं न
 वाप्येन प्रकाशेन विना प्रकाशयतीति श्रुष्टं न भवति ॥ यदि

* ‘उत्पाद्यते’ इति प्रा० पु० । † ‘यौनादयस्तु’ इति का० स० ।

‡ ‘लक्षणाः त’ इति का० जी० ।

भा. प्रथमश्रुतो न प्रतयाययति, हतकस्तर्हि शब्दसंगर्धेन संबन्धः ।
 कुतः ? । स्वभावतो ह्यसंबन्धावेतौ शब्दार्थौ, मुखे हि शब्दमुप-
 लभामहे, भूमावर्थः, 'शब्दोऽर्थं न त्वर्थः, अर्थोऽर्थं न शब्दः'—
 इति च व्यपदिशन्ति रूपभेदोऽपि भवति । 'गौः'—इतीमं शब्द-
 मुच्चारयन्ति, साक्षादिमन्तमर्थमवबुध्यन्ते इति । पृथग्भूतयोश्च
 यः सम्बन्धः, स हतको द्रष्टुः, यथा रज्जुघटयोरिति ॥

अथ 'गौः'—इत्यत्र कः शब्दः ? । गकारोकारविसर्जनीया इति
 भगवानुपवर्णः ; औचयद्वये हि अर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः,
 ते च औचयद्वयाः ॥ "यद्येवं, अर्थप्रत्ययो नोपपद्यते ।। कथं ? ।
 एकेकाक्षरविज्ञानेऽर्थो नोपलभ्यते ; नचाक्षरव्यतिरिक्तोऽन्यः
 कश्चिदस्ति समुदायो नाम ; यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । यदा
 गङ्गाः, न तदा औकारविसर्जनीयौ, यदौकारविसर्जनीयौ, न
 तदा गङ्गाः । अतो* गङ्गादिव्यतिरिक्तोऽन्यो गोशब्दोऽस्ति,†
 यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । 'अन्तर्हिते शब्दे स्मरणादर्थप्रतिपत्तिः
 चेत्' । न, स्मृतेरपि क्षणिकत्वादक्षरैस्तुल्यता । पूर्ववर्णज-
 नितसंस्कारसहितोऽन्तर्गो वर्णः प्रत्यायकः—इत्यदोषः ॥ 'नन्वेवं
 'शब्दादर्थं' प्रतिपद्यामहे—इति लौकिकं वचनमनुपपन्नं स्यात् ।
 उच्यते । यदि नोपपद्यते, अनुपपन्नं नाम । न हि 'लौकिकं
 वचनमनुपपन्नं'—इत्येतावता प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानोऽर्थः
 शक्नोत्युपगन्तुं । लौकिकानि वचनान्युपपन्नार्थानि, अनुपपन्ना-
 र्थानि च दृश्यन्ते । यथा, 'देवदत्त ! ग्रामभ्याज'—इत्येवमादीनि,
 'दश दाडिमानि यद् अपूपाः,‡ इत्येवमादीनि च ॥

ननु च 'शास्त्रकारा अप्येवमाहुः, पूर्वापरोभूतं भावमाख्याते-

* यत्र गकारो ऽस्ति अधिकः का० प्री० मुक्तके ॥

† 'गङ्गादिव्यतिरिक्तः कश्चिदस्ति समुदायः' इति प्रा० पु० ।

‡ 'भूजगाजिनं' इति अधिकं प्रा० पु० ।

भा नाचष्टे 'व्रजति, पचति'—इत्युपक्रमप्रवृत्ति अपवर्गपर्यन्तमिति यथा'। न शास्त्रकारवचनमपि अत्र इममर्थमप्रमाणमुपपादयितुं ॥

अपिच नेव एतत् अनुपपन्नार्थं, 'अचरेभ्य सस्कारा, सस्कारादर्थप्रतिपत्ति —इति सम्भवति अर्थप्रतिपत्तौ अचराणि निमित्त। 'गौण एवार्थप्रतिपत्तौ शब्द' इति चेत्। न गौणोऽचरेषु निमित्तभावः, तद्भावे भावात्, तदभावे चाभावात् ॥

अथापि 'गौण स्यात्'। न, गौण शब्दो नाभूत्—इति प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानोऽर्थः शब्दः परिकल्पयितुं। न हि 'अग्निर्माणवक —इत्युक्ते अग्निशब्दो, 'गौणो ना भूत् —इति' उवचन एव माणवक, —इत्यथवर्णीयते। नच प्रत्यक्षो 'गकारादिभ्यो ऽग्न्यो गोशब्द' इति, भेददर्शनाभावात्, अभेददर्शनाच्च। गकारादीनि, हि प्रत्यक्षाणि। तस्मात् 'गौ'—इति गकारादिविसर्जनीयान्तं पदं अचराण्येव। अतो न तेभ्यो व्यतिरिक्तं अन्यत् पदं नामेति ॥ ननु 'सस्कारकल्पनायामप्यदृष्टकल्पना। उच्यते। शब्दकल्पनाया सा च, शब्दकल्पना च। तस्मादचराण्येष पदं ॥

अथ 'गौ —इत्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः?। 'साक्षादिविशिष्टा इति'—इति ब्रूम ॥ ननु 'आहति साध्याश्रितं वा न वा इति?। न प्रत्यक्षा धृती साध्या भवितुमर्हति, 'वचकः, स्थितिको, चङ्गमानक —इति हि प्रत्यक्षं दृश्यते।' 'धामोच्च —इति चेत्। न। न असत्प्रत्ययविपर्ययात् 'धामोच्च —इति शक्यते वक्तुः। 'असत्यप्यर्थान्तरे एवजातीयको भवति प्रत्ययः, 'पक्तिः, दूयः धन —इति यथा इति' चेत्। न, असंबद्धमिदं वचनमुपन्यस्य, किं असति वने धनप्रत्ययो भवति इति?। प्रत्यक्षमेवास्ति, —'हृच्छा अपि न सति' इति। यद्येव, प्रत्युक्तं स

भा. माहायानिकाः* पक्षः। अथ 'किमाकृतिसङ्गाववादी उपाल-
भ्यते, सिद्धान्तान्तरं ते दुष्यति इति वनेऽपि सति† वनप्रत्ययः
प्राप्नोति—इति'। एवमपि, प्रकृतं दूषयितुमशक्नुवतस्तत्-
सिद्धान्तान्तरदूषणे निग्रहस्थानमापद्यते, असाधकत्वात्। स हि
वक्ष्यति—दुष्यतु, यदि दुष्यति; किं तेन दुष्टेन, अदुष्टेन वा
प्रकृतं त्वया साधितं भवति, मदीयो वा पक्षो दूषितो भवति?
इति। न च 'वृक्षव्यतिरिक्तं वनं यस्मात् न उपलभ्यते, अतो 'वनं
नास्ति' इत्यवगम्यते'। यदि वने अन्येन हेतुना सङ्गावविपरीतः
प्रत्यय उत्पद्यते, मिथैव वनप्रत्ययः—इति; ततो 'वनं नास्ति'
इत्यवगच्छामः। नच गवादिषु प्रत्ययो विपर्येति। अतो वैयर्थ्यं।
अथ वनादिषु नैव विपर्येति, न 'ते न सन्ति'—इति। तस्मात्
असंभध्यः पंक्तिवनोपन्यासः। अत उपपन्नं जैमिनिवचनं. "आ-
कृतिः शब्दार्थः" इति। यथाच आकृतिः शब्दार्थः, तथोपरिष्ठात्
(१ अ०। ३ पा०) निपुणतरमुपपादयित्याम इति ॥

अथ 'संबन्धः कः?' इति। यत्, शब्दे विज्ञातेर्गो विज्ञायते,
स तु 'लोककः'—इति पूर्वं (१३।१) उपपादितं। तस्मात्
मन्यामहे—'केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थैः सह संबन्धं कृत्वा
संघवद्भुं वेदा प्रणीता' इति। तदिदानीं उच्यते—अपौ-
रुषेयत्वात् सम्बन्धस्य सिद्धं इति। कथं पुनरिदमवगम्यते
'अपौरुषेयः एषः सम्बन्धः'—इति? पुरुषस्य सम्यन्तुरभावात्।
कथं संबन्धा नास्ति? प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्याभावात्, तत्पूर्व-
कत्वाच्चेतरेषां। ननु 'चिरवृत्तत्वात् प्रत्यक्षस्याविषयो भवेत्
इदानीन्तनानां'। न हि चिरवृत्तः सन् न स्मर्येत। न च हिमव-
दादियु कूपारामादिवत् अस्मरणं भवितुमर्हति ॥ पुरुषविद्योगो

* 'महायानिकाः' इति बड्डयु दृश्यते ।

† सतीत्यत्र 'ते हि' इति प्रा० पु० ।

भा हि तेषु भवति, देशोत्सादेन कुलोत्सादेन वा । न च, शब्दार्थं व्यवहारवियोगो पुरुषाणामस्ति ॥ स्यादेतत् 'सम्बन्धमावयवधारिणो निप्रयोजन कर्तृस्मरणमनाद्रियमाना विसृष्टेयु इति । तन्न । यदि हि पुरुष कृत्वा सम्बन्ध व्यवहारयेत्, व्यवहारकाले अवश्य स्मर्तव्यो भवति । समतिपत्तौ हि कर्तृव्यवहर्त्तार्यं सिध्यति, न विप्रतिपत्तौ । नहि वृद्धिग्रहेण अपाणिनेर्यवहारत आदेव प्रतीयेरन् * पाणिनिस्मृतिमननुमन्यमानस्य वा । तथा मकारेण अपिङ्गलस्य न सर्वगुरुस्त्वक प्रतीयेत, पिङ्गलस्मृतिमननुमन्यमानस्य वा । तेन कर्तृव्यवहर्त्तारौ समति पद्येते । तेन चेदे व्यवहारद्विरवश्य स्मरणीय संबन्धस्य कर्त्ता स्यात्, व्यवहारस्य च । न हि " विसृष्टे वृद्धिरादैश्च (पाणि० १ घ०) इत्यस्य सूत्रस्य कर्त्तरि 'वृद्धिर्यस्याच्चात्मादि' (पा० १ अ०) १ पा० । १२ सू०) इति किञ्चित् प्रतीयेत ॥

तस्मात्कारण्यद्वयव्याप्तम् — न, कृत्वा संबन्ध व्यवहारार्थं केनचिदेवा प्रणीता — इति । यद्यपि च विसृष्टमुपपद्येत, तथापि न प्रमाणमन्तरेण संबन्धार्थं प्रतिपद्येमहि, यथा, विद्यमानस्याप्यनुपलम्भनं भवतीति, नैतावता विना प्रमाणेन ममविषाण प्रतिपद्यामहे ॥ तस्मादपीरुदेय शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति ॥ ननु 'अर्थापत्त्या संबन्धार्थं प्रतिपद्येमहि न दृष्टत-संबन्धाच्चर्त्तादर्थं प्रतिपद्यमानान् उपपद्यामहे ।' प्रतिपद्यार्थेन प्रथमग्रहणेऽपि प्रतिपद्येरन्, तदनुपलम्भनादवगतिं भवितव्य संबन्धा इति चेत् । न, सिद्धवदुपदेशात् । यदि संबन्धुरभावात् नियोक्तो नार्था उपसभ्येरन् ततोऽर्थापत्त्या

* 'प्रतिपद्येरन्' इति वा०की० प्र० ।

† 'मा तिरुज' इति विष्णुसूत्र 'मस्तिमन्' इति हनयुधस्तता तदोक्ता ।

भा. संबन्धारमवगच्छामः । अस्ति तु अन्यः प्रकारः ; 'दृष्टानां स्वार्थेन संव्यवहारमाणानां' उपशृण्वन्तो बालाः प्रत्यक्षमर्थं प्रतिपद्यमाना दृश्यन्ते । तेषु दृष्ट्वा यदा बाला आसन्, तदान्येभ्यो दृष्टेभ्यः ; तेष्वन्येभ्यः—इति नास्त्यादिः—इत्येवं वा भवेत्, अथ वा ; 'न कश्चिदेकोऽपि शब्दस्यार्थेन संबन्धः आसीत्, अथ केनचित् संबन्धाः प्रवर्तिताः'—इति ; अथ दृष्टव्यवहारे सति नार्थादापद्येत संबन्धस्य कर्त्ता ॥ अपि च व्यवहारवादिनः प्रत्यक्षमुपदिशन्ति, कल्पयन्ति इतरे संबन्धारं ; नच, प्रत्यक्षे प्रत्यर्थिनि कल्पना साध्या ! तस्मात् संबन्धुरभावः ।

'अथतिरेकश्च' (७।२) यथा अस्मिन् देशे, साक्षादिमति गोशब्दः, एवं सर्वेषु दुर्गमेवपि ; बहवः संबन्धारः कथं सर्गस्यते ? एको न शक्नुयात्, अतो नास्ति संबन्धस्य कर्त्ता ॥ (अपरः आह 'अथतिरेकश्च' न हि, संबन्धयतिरिक्तः कश्चित्कालोऽस्ति' यस्मिन् न कश्चिदपि शब्दः केनचिदर्थेन संबद्ध आसीत् । कथं ? संबन्ध-क्रियैव हि नोपपद्यते,—अवश्यमनेन संबन्धं कुर्वता केनचिच्छब्देन कर्त्तव्यः ; येन क्रियेत, तस्य केन हतः ? अथान्येन केनचित्हतः ; तस्य केनेति, तस्य केनेति ? नैवावतिष्ठते । तस्मादवश्यमनेन संबन्धं कुर्वता अहतसंबन्धाः केचन शब्दाः दृष्टव्यवहारसिद्धाः अभ्युपगन्तव्याः । अस्ति चेत् व्यवहारसिद्धिः, न नियोगतः संबन्धा भवितव्यमिति अर्थापत्तिरपि नास्ति) ।

स्यादेतत्, 'अप्रसिद्धसंबन्धाः बालाः कथं दृष्टेभ्यः प्रतिपद्यन्ते ?' इति । नास्ति दृष्टेः नुपपन्नं नाम ; दृष्टाः हि बालाः दृष्टेभ्यः प्रतिपद्यमानाः ; न च प्रतिपन्नसंबन्धाः संबन्धस्य कर्तुः । तस्मादप्यर्थः ।

'अर्थानुपलब्धे' (७।२) अनुपलब्धे च देवदत्तादावर्थेऽनयकं

भा संज्ञाकरणं, अथर्कं च। विशेषान् प्रतिपत्तुं हि संज्ञाः क्रियन्ते
विशेषाद्योद्दिश्य; तद्विशेषेष्वज्ञायमानेषु उभयमप्यनवकृतं।
तस्मादपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन संबन्धः। अतश्च 'तत् प्रमाणं'
(७।२) 'अनपेक्षत्वात्' (७।३) न च, एवं सति पुरुषान्तरे
प्रत्ययान्तरस्य अपेक्ष्यते। तस्माच्चोदनालक्षणः एव धर्मा
नान्यलक्षणः। बादरायणपक्षमुक्तं (७।१५)* ॥

अथ, यदुक्तं (१०।२४) 'अनिमित्तं शब्दः कर्मकाले फलादर्श-
नात् कालान्तरे च कर्माभावात्प्रमाण नास्ति'—इति। तदुच्यते—
न स्यात्प्रमाणं, यदि यदैव प्रमाणान्यभविष्यन्; येन येन हि
प्रमोयते तत्तत् प्रमाणं, शब्देनापि प्रमोयते; ततः शब्दोऽपि
प्रमाणं, यदैव प्रत्यक्षं। न च, 'प्रमाणेनावगतं प्रमाणान्तरेणा-
नवगतं'—इत्येतावता अनवगतं भवति। न चैवं श्रूयते—'कृते
कर्मणि तावतैव फलं भवति; किन्तु 'कर्मणः फलं प्राप्यते'—इति,
यच्च (११।८) 'कालान्तरे फलस्यान्यत्प्रत्यक्षं कारणमस्ति'—
इति। नैष दोषः, तत्रैव हि तत्र कारणं, शब्दयेति ॥

यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं यच्चनमुपपद्यते (११।११) "स एष यज्ञा-
युधी यजमानोऽग्न्या स्वर्गं लोकं याति"—इति प्रत्यक्षं
शरीरकं यद्यदिशति—इति। तदुच्यते, शरीरसंबन्धान्, यद्य
तच्छरीरं सोऽपि तैर्यज्ञायुधै 'यज्ञायुधी'—इत्युच्यते। 'आह—
कोसावग्यो!' नैनमुपपन्नमामहे। प्राणादिभिरेनमुपपन्नमामहे,
योऽसौ प्राणिति, अपानिति, उच्छ्वसिति, निमिषति, ह्यायादि
चेष्टितवान्, सोऽत्र शरीरे 'यज्ञायुधी'—इति। ननु 'शरीरमेव
प्राणिति अपानिति च'। न, प्राणादयः शरीरगुणविधर्मालोभ्या-
वच्छरीरभावितात्, यावच्छरीरं, तावदस्य गुणाः स्यादयः।
तस्मात्तत्तु यद्यपि शरीरे न भवति। स्यादयस्य स्यमुप-

भा. लभ्यन्ते, न रूपादयः इव शरीरगुणाः परेणापीति । तस्मा—
च्छरीरगुणवेधमर्यादन्यः शरीरात् यज्ञायुधीति ।

आह,—“कुतः एषः संमत्ययः ?—सुखादिभ्योऽन्यस्तद्वान्
अस्तीति, न हि सुखादिप्रत्ययाख्यानेन तस्य स्वरूपमुपलभामहे ।
तस्मात् शशविषाणवत् असौ नास्ति । अथोच्यते, ‘तेन विना कस्य
सुखादयः ?’ इति । ‘न कस्यचिदपि’—इति वक्ष्यामः । न हि
यो यः* उपलभ्यते, तस्य तस्य संबन्धिना भवितव्यं । यस्य संबन्धो-
ऽप्युपलभ्यते, संबन्धी च ‘तस्यायं संबन्धी’—इति गम्यते । न हि,
चन्द्रमसं, आदित्यं वा उपलभ्य संबन्धान्वेषणा भवति—‘कस्यायं’
—इति । ‘न कस्यचिदपि’ इत्यवधार्यते । तस्माच्च सुखादिभ्योऽन्यः
तद्वान् अस्तीति । अथ ‘उपलब्धस्यावश्यं कल्पयितव्यः संबन्धी
भवति’ । ततः आत्मानमप्यनेन प्रकारेणीपलभ्य, ‘कस्यायं’ ?—
इति संबन्ध्यन्तरमन्वित्वेन† । ‘तमपि कल्पयित्वा, अन्यमपि
कल्पयित्वा, अन्यं’—इत्यव्यवस्थैव स्यात् । अथ कश्चित् कल्प-
यित्वा न संबन्ध्यन्तरमपि कल्पयित्वा, तावत्येव विरस्यसि,
तावता च परितोष्यसि ; ततो विज्ञाने एव परितुष्य तावत्येव
विरंतुमर्हसि” ।

अथोच्यते । यदि विज्ञानादन्यो नास्ति, कस्तर्हि ‘जानाति’
—इत्युच्यते ? । ज्ञानस्य कर्तुरभिधानं अनेन शब्देनोपपद्यते ।
‘तदेव शब्दोऽर्थवान् कर्तव्यः’—इति ज्ञानाद्यतिरिक्तात्मानं
कल्पयिष्यामः इति ।

आह ‘वेदाः‡ एनं शब्दमर्थवन्तं कल्पयिष्यन्ति, यदि कल्प-
यितव्यं प्रमंस्यन्ते । बहवः खल्विह जनाः ‘अस्ति आत्मा, अस्ति
आत्मा’—इति—आत्मसत्तावादिनः एव शब्दस्य प्रत्यक्षवक्तारो

* यत्र ‘योऽयं’ इति का० की० ‘यो यं’ इति प्रा० पु० ।

† ‘अन्विच्छेम’ इति का० की० । ‡ ‘देवाः’ इति का० सं० ।

भा. अत्राह 'स्मृतिरपि इच्छावत् पूर्वज्ञानसदृशं विज्ञानं, पूर्व-
विज्ञानविषयं वा 'स्मृतिः'—इत्युच्यते; तच्च द्रष्टरि विनष्टेऽपि
अपरेद्युत्पद्यमानं नानुपपन्नं, प्रत्यक्षावगतत्वादेव । अन्य-
स्मिन्* स्तब्धघनेऽन्येन स्तब्धघनेन यत् ज्ञानं, तत्संततिजेनान्ये-
नोपलभ्यते, नातत्संततिजेनान्येन । तस्माच्छून्याः स्तब्धघनाः
इति । अथास्मिन्नर्थे—(वृ० उ० ६ अ० ५ ब्रा०) ब्राह्मणं भवति,
“विज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति
न मेत्य संज्ञास्ति” इति ।

उच्यते नैतदेवं; अन्येद्युर्दृष्टेऽपरेद्यः 'अहमिदमदर्श'—इति
भवति प्रत्ययः; प्रत्यगात्मनि चैतद्भवति, न परञ्च, अपरोक्षसौ
अन्येद्युर्दृष्टवान् । तस्मात् तद्वतिरिक्तोऽन्योऽस्ति, यत्रायं 'अहं'
—शब्दः ॥

आह—'परवाप्यर्हशब्दो भक्त्या कृत्यते; यथा अहमेव पुत्रः,
अहमेव देवदत्तः, अहमेव गच्छामि' इति । अत्रोच्यते, न वयं
'अहं'—इतोमं शब्दं प्रयुज्यमानमन्यस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन व्यपदि-
शामः; किं तर्हि शब्दाद्वतिरिक्तं प्रत्ययं प्रतीमो वयं, 'इममर्थ'
वयमेवाग्येद्युत्पलभामहे, वयमेवाद्य स्मरामः' इति । तस्मादय-
मिममर्थमवगच्छामः,—'वयमेव ह्यः, वयमेवाद्य' इति । ये ह्यः,†
अद्य च न ते विनष्टाः । अथाप्यस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवति,—(वृ०
उ० ४ अ० ५ ब्रा०) “स वा अयमात्मा”—इति प्रकृत्य आमर्शति
“अशीर्यो न हि शीर्यते” इति, तथा (वृ० उ० १ ६ अ०
ब्रा० ५) “अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छिन्तिधर्मा”
इति । विनश्यरं च विज्ञानं । तस्माद्विनश्यरादन्यः स इत्य-

* 'एकस्मिन्' इति का० स० ।

† 'परोक्षसौ, योऽन्येद्युर्दृष्टवान्' इति प्रा० पु० ।

‡ 'ये चामी ह्यः' इति का० की० ।

§ दृष्टशब्दस्य वर्गवकारोऽपि कस्यचित् सम्मतः ।

भा वगन्धाम । न च शक्यमेवमवगन्तु—यथोपलभ्यन्ते अर्था न
तथा भवतीति यथा तु खलु नोपलभ्यन्ते तथा भवन्तीति ।
तथा हि सति श्रो नास्ति शशस्थ विष्णोणमस्तीत्यवगम्येत ।।
नच अहप्रत्ययो व्यामोह —इति शक्यते वक्तुं बाधक
प्रत्ययाभावात् । तस्मात् सखादिभ्य व्यतिरिक्तोऽस्ति । एवञ्चेत
स एव 'यज्ञायुधो'—इति व्यपदिश्यते ।

आह— यदि विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातु विज्ञानमपास्य
तन्निदर्शयतां—'इदं तत् ईदृशं च'—इति न च तत् निदर्शयते ।
तस्मान्न ततोऽन्यदस्ति' इति । अचोचरते स्वसर्वेषु स भवति
नासायन्यन शक्यते द्रष्ट कथमसौ निदर्शयते ? इति यथा च
कश्चित् चक्षुमान स्वयं रूपं पश्यति न च शक्नोत्यन्यस्मै जात्य
न्धाय तत् निदर्शयितु । न च तत् न शक्यते निदर्शयितु
—इत्येतावता नास्ति—इत्यवगम्यते ।। एवमसौ पुरुष
स्वयमात्मानमुपलभते न चान्यस्मै शक्नोति दर्शयितु अन्यस्य
द्रष्टुस्त पुरुष प्रति दर्शनशक्तभावात् सोऽन्यस्य पुरुष
स्वयमात्मानमुपलभते, न च परात्मान । तेन सर्वे स्वेन
स्वेनात्मना आत्मानमुपलभमाना सन्तेऽव (यद्यपि परपुरुषं
नोपलभन्ते) इति । अथास्मिन्नर्थे ब्राह्मणं (ह० उ० ६ अ ३ ब्रा)
भवति— आताया वाचि किं ज्योतिरेवाय पुरुष आत्म
ज्योति सन्नादिति होवाच * इति । 'परेण नोपलभ्यते—
इत्यत्रापि ब्राह्मण (ह० उ० ५ अ १८ ब्रा) भवति— अगृह्यो
नर्हि गृह्यते" इति । परेण न गृह्यते—इत्येतदभिप्राय
मेतत् । कुत ? स्वयज्योतिरववचनात् । अथापि ब्राह्मण (ह०
उ० ६ ब्रा० ७) भवति अत्रायं पुरुष स्वयज्योतिर्भवति' इति ।
'केन पुनरुपायेनायमन्यस्मै कथ्यते—इति ? । तत्राप्युपाये

* मूर्धितपुस्तके उद्धृतब्राह्मणानां पाठभेदोपपन्नमस्ति ।

मा. ब्राह्मणं (वृ० उ० ६ अ २ ब्रा) भवति, “स एष ‘न’—इति, ‘न’—इति आत्मेति होवाच” इति । ‘असौ एवरूपः’—इति न शक्यते निदर्शयितुं । यच्च परः पश्यति, तत्प्रतिषेधस्तस्य उपदेशोमायः; शरीरं परः पश्यति, तेनात्मा उपदिश्यते, —‘शरीरं नात्मा, अस्ति शरीरादन्यः इति, स चात्मा’—इति—शरीरप्रतिषेधेनोपदिश्यते । तथा प्राणादयो नात्मानः, तत्प्रतिषेधेन तेभ्योग्न्यः उपदिश्यते । तथा परस्थाः सुखादयः परेण लिङ्गैरुपसंभ्यते, ‘तेमपि नात्मानः’—इति—तत्प्रतिषेधेनान्यः उपदिश्यते । ‘यः स्वयं पश्यति, न ततोऽग्न्यः पुरुषः’—इत्येतदपि पुरुषप्रवृत्त्यानुमोयते,—यदाभसौ पुरुषः पूर्वेषुः समिहृतानामर्धानां प्रतिसमाधाने शेषानुष्ठाने च यतते, अतः प्रवृत्त्याऽवगम्यते—‘नूनमसावनित्यान् नित्यमवगच्छति’ इति ॥

उपमानाश्चोपदिश्यते, यादृशं भवान् स्वयमात्मानं पश्यति, अनेनोपमानेनावगच्छ—‘अहमपि तादृशमेव पश्यामि’—इति । यथा कश्चिदात्मीयां वेदनां परस्मै आचक्षीत,—दृष्टमानस्येव मे भवति, यात्यमानस्येव मे भवति, हृष्टमानस्येव मे भवतीति । अतः स्वयमवगम्यमानत्वादस्ति तद्वतिरिक्तः पुरुषः इति ॥

यदुच्यते—“विज्ञानमपास्य तत् निदर्शयता” (२२ । १६) इति । यदुपायमेव निषेधसि, न शक्यमुपायमन्तरेणोपेय-मुपेतं; अयमेवाग्युपायो ज्ञातव्यानामर्धानां—‘यो यथा ज्ञायते स तथा’ इति । तत् यथा, कः शुको नाम? । यश्च शुक्लत्वमस्ति । किं शुक्लत्वं नाम? । यच्च शुक्लशब्दप्रवृत्तिः । ‘क तस्य प्रवृत्तिः?’ । यच्छुक्लशब्दे उच्चरिते प्रतीयते । तस्माच्च विज्ञानं प्रत्याख्याय कस्यचिद्रूपं निदर्शयितुं शक्य । न च, नियोगतः प्रत्यये प्रतीते प्रत्ययार्थः प्रतीतो भवति । अप्रतीतेऽपि हि प्रत्यये सति अर्थः प्रतीयते एव । न हि, विज्ञानं प्रत्यक्षं । विज्ञे-योर्धः प्रत्यक्षः इति । एतत् पूर्वमेवोक्तं (८ । १५) ।

भा स्येभ्यः कामं विज्ञानमपक्रुयेत । नार्था इत्येतदुक्तमेव (१० ।

४) । तस्मादस्ति शुद्धादिभ्योऽन्यो नित्यं पुरुष इति ॥

अथ यदुक्तं (२१ । ११) “विज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्य
समुत्पाद्य तान्येवानुविनश्यति न मेत्य सञ्जागस्ति’—इति ।
अत्रोच्यते । ‘अथेव मा भगवान् मोक्षान्तमपीपदत्’* इति—
परिचोदनोत्तरकाले अपक्रुत्य मोक्षाभिप्रायमस्य वर्णितवान्—
‘न वा अरे मोक्षं ब्रवीमि, अविनाशो वा अरेभ्यमात्मानुच्छि-
त्तिधर्मा मात्मासमर्गस्त्वस्य भवति’ (ष्ट० उ० ६ अ० ५ ब्रा) इति ।
तस्मान्न विज्ञानमात्रं, तस्मादेयम्य ॥ यदुक्तं (११ । १४) ‘नचैष
याति—इति विभ्रशब्द इति । मा भूदिधिशब्द “सुर्गकामो
यजेत”—इति वचनात्तरेणावगतमनुवदित्यते । तस्मादधिरोधः ॥

स कर्मके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥ (पू० १)

भा उक्तं (७ । ४) ‘नित्यं शब्दार्थयो संबध इति । तदनुपपन्नं,
शब्दस्यानित्यत्वात् विनष्ट शब्दः, पुनरस्य क्रियमाणस्यार्थेन
अगतक संबधो नोपपद्यते, न हि प्रथमश्रुताशब्दात् कश्चिदर्थः
मयेति ।। ‘कथं पुनरनित्यं शब्दः ? । प्रयत्नादुत्तरकाले दृश्यते
यतः । अतः प्रयत्नानन्तर्यात् तेन क्रियते—इति गम्यते । ननु
‘अभिव्यज्यात स एतः । नेति ब्रूमः । नहि अस्य प्राक् अभिव्यञ्ज-
नात् सङ्गाये किञ्चन प्रमाणमस्ति ॥ सन च अभिव्यज्यते, नासन
(पू० १) ॥

स अस्थानात् ॥ ७ ॥ (पू० २)

भा नोऽखलप्युच्चरितं मुहूर्तमप्युपलभामहे । अतो ‘विनष्ट—
इत्यवगच्छामः । नच सन् न उपलभ्यते । अनुपलभकारणाना

* ‘आपीपिपत्’ इति का० की० । † ‘नचैवमुच्चरित’ इति का० की० ।

भा. व्यवधानादीनामभावेऽप्यनुपलम्भनात् ; न च, असौ विषयम-
प्राप्तः । आकाशविषयत्वात् ; कर्णच्छिद्रेऽप्यनुपलम्भनात् (पू०
२) ॥

घ. करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥ (पू० ३)

भा. अपि च 'शब्दं कुर्व, मा शब्दं कारीः'—इति—व्ययसूक्तारः
मयुंजंते, न ते नूनमवगच्छन्ति—'स एवायं शब्दः'—इति
(पू० ३) ॥

घ. सत्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥ ९ ॥ (पू० ४)

भा. नानादेशेषु च युगपच्छब्दमुपलभामहे, तत् एकस्य नित्यस्या-
नुपपन्नमिति । असति विशेषे नित्यस्य न अनेकत्वं ; कार्याणामनु-
बन्तानां नानादेशेषु क्रियमाणानामुपपद्यतेऽनेकदेशसंबन्धः,
तस्मादनित्यः (पू० ४) ॥

घ. प्रकृतिविहृत्योश्च ॥ १० ॥ (पू० ५)

भा. अपि च 'दध्यन्'—इत्यत्र 'इकारः प्रकृतिः, यकारो विहृतिः'—
इत्युपदिशन्ति ; यद्विक्रियते, तदनित्यं ; इकारसादृश्यं च
यकारस्योपलभ्यते, तेनापि तयोः प्रकृतिविकारभावो लक्ष्यते
(पू० ५) ॥

घ. दृष्ट्व्य कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ ११ ॥ (पू० ६)

भा. अपि च बज्रभिरुच्चारयद्भिर्महान् शब्दः श्रूयते ; स यदि अभि-
व्यज्यते, बज्रभिरुत्प्रेष्योच्चार्यमाणस्तावानेवोपलभ्येत । । अतो
मन्यामहे,—नूनमस्य एकैकेन कश्चिदवयवः क्रियते, यत्प्रचयादयं
महान् उपलभ्यते (पू० ६) ॥

स समन्तु तच्च दर्शनम् ॥ १२ ॥ (उ० १)

भा तुशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । यदुक्तं (पू० १) 'प्रयभादुत्तर-
काक्षे दर्शनात् सतकोभ्य'—इति । यदि विस्पष्टेन हेतुना
शब्दस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यामः ; ततो नित्यप्रत्ययसामर्थ्यात्
'प्रयत्नेनाभिव्यज्यते'—इति भविष्यति ; यदि प्रागुच्चारणा-
दनभिव्यक्तं प्रयत्नेनाभिव्यज्यते । तस्मादुभयोः पक्षयोः सम-
मेतत् (उ० १) ॥

स सतः परम् अदर्शनं विषयानाम्मात् ॥ १३ ॥ (उ० २)

भा यदपरं कारणमुक्तं (पू० २) 'उच्चरितमध्वस्तः'—इति ।
अत्रापि यदि शक्यामो नित्यतामस्य विस्पष्टं वक्तुं, ततो नित्य
प्रत्ययसामर्थ्यात् कदाचिदुपलभं, कदाचिदनुपलभं वृद्धा किञ्चि-
दुपलम्भस्य निमित्तं कल्पयित्यामः, तच्च संयोगविभागसद्भावे
सति भवतीति 'संयोगविभागावेवाभिव्यञ्जकौ'—इति वक्ष्यामः ।
'उपरतयोः संयोगविभागयोः श्रूयते' इति चेत् । नेतदेवं । न
नूनमुपरमंति संयोगविभागाः, यतः उपलभ्यते शब्दः—इति,
न हि ते प्रत्यक्षाः इति ॥

“यदि शब्दं संयोगविभागाः एवाभिव्यञ्जन्ति, न कुर्वन्ति,
आकाशविषयत्वाच्छब्दस्य, आकाशस्यैकत्वात्, यः एवायमच
श्रोत्राकाशः, स एव देशान्तरेष्वपीति शुष्कस्थेः संयोगविभागैर-
भिव्यक्तः पाटलिपुत्रेष्वुपलभ्येत ।। यस्य पुनः कुर्वन्ति, तस्य
वायवीयाः संयोगविभागाः वाय्वाश्रितत्वादायुष्वेव करिष्यन्ति ।
यथा, तन्नावः तन्नुत्प्लेव पटं, तस्य पाटलिपुत्रेष्वनुपलभो युक्तः,
शुष्कस्थत्वात्तेषां । 'यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति, तस्याप्येष न दोषः,
दूरे सत्याः कर्णशक्त्याः अनुपकारकाः संयोगविभागाः, तेन
दूरे यच्छ्रोत्रं, तेन नोपलभ्यते' इति । नेतदेवं, अत्राप्तास्येत्

भा. संयोगविभागाः ओचस्योपकुर्युः ; सच्चिहृष्टविप्रहृष्टदेशस्थौ युग
पच्छब्दमुपलभेयातां । न च युगपदुपलभेते । तस्मान्नाप्राप्ताः
उपकुर्वन्ति ; न चेदुपकुर्वन्ति, तस्मादनिमित्तं शब्दोपलभने
संयोगविभागौ इति” ।

नेतदेवं, अभिघातेन हि प्रेरिताः वायवस्तिमितानि वायव-
न्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वतोदिक्कान् संयोगविभागान् उत्-
पादयन्ति, यावद्देगमभिप्रतिष्ठन्ते । ते च वायोरप्रत्यक्षत्वात्
(संयोगविभागाः) नोपलभ्यन्ते । अनुपरतेष्वेव तेषु शब्दः उप-
लभ्यते, नोपरतेषु । अतो न दोषः । अत एव चानुवातं दूरादु-
पलभ्यते शब्दः (उ० २) ॥

ख प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥ (उ० ३)

भा. यदपरं कारणमुक्तं—‘(पू० ३) ‘शब्दं कुरु, मा कार्योः’—इति
अवहर्तारः प्रयुज्जते । यद्यसंशयं नित्यः शब्दः, शब्दप्रयोगं
कुर्वन्ति भविष्यति ; यथा गोमयात् कुर्वन्ति संहारे* (उ० ३) ॥

ख आदित्यवद्यौगपद्यम् ॥ १५ ॥ (उ० ४)

भा. यत्तु (पू० ४ ।) ‘एकदेशस्य सतो नानादेशेषु युगपद्दर्शन-
मनुपपन्न’—इति । आदित्यं पन्थ देवानांप्रिय † एकः सन्
अनेकदेशावस्थित इव लक्ष्यते । ‘कथं पुनरवगम्यते ‘एकः
आदित्यः’—इति ? । उच्यते, प्रादुमुखो देवदत्तः पूर्वाक्षे
संप्रति पुरस्तादादित्यं पन्थति ; तस्य दक्षिणतोऽवस्थितो न दौ
पन्थति, आत्मनश्च संप्रति न तिरश्चीन‡ देवदत्तस्यार्जवे ।

* ‘सवाहे’ इति का० की० । † ‘देवानां प्रियो यः’ इति का० सं० ।

‡ ‘आत्मनश्च संप्रतिस्थिते तिरश्चीन’ इति का० सं० । आत्मनश्च
संप्रति न तिरश्चीन’ इति तु का० की० ।

भा. तस्मादेक आदित्य इति । दूरत्वादस्य देशो नावधार्यते ; अतो व्यामोहः । एवं शब्देऽपि व्यामोहादनवधारणं देशस्य । यदि श्रोत्र सयोगविभागदेशमागत्य शब्दं गृह्णीयात्, तथापि तावदनेकदेशता कदाचिदवगम्येत, न च, तत् संयोगदेशमागच्छति ! प्रत्यक्षा हि कर्णशृङ्गुली तद्देशा गृह्यते ; वायवीयाः पुनः सयोगविभागाः अप्रत्यक्षस्य वायोः, कर्णशृङ्गुलीप्रदेशे प्रादुर्भवन्तो नोपलभ्यन्ते—इति नानुपपन्नं । अत एव व्यामोहः,—यत्, नानादेशेषु शब्दः इति । आकाशदेशस्य शब्दः—इति, एकं च पुनराकाश, अतोऽपि न नानादेशेषु । अपि च ऐकरूप्ये सति देशभेदेन कामं देशा एव भिन्ना , न तु शब्दः । तस्मादयमप्यदोषः (उ० ४) ॥

छ. वर्णान्तरमविकारः ॥ १६ ॥ (उ० ५)

भा. न च, 'दध्यच'—इत्यच मल्लतिविकारभावः (पू० ५) । शब्दान्तरं इकारात् यकारः । न हि, यकारं प्रयुज्जाना इकारमुपाददते । यथा, कटं चिकीर्यन्तो घोरणानि । न च, सादृश्यमात्रं दृष्ट्वा प्रकृतिः, विहृतिर्वा उच्यते । न हि, दधिपिटकं दृष्ट्वा मुद्ग*पिटकं च, मल्लतिविकारभावोऽवगम्यते । तस्मादयमप्यदोषः (उ० ५) ॥

छ. नादद्यद्विपरा ॥ १७ ॥ (उ० ६)

भा. 'यथेतत् 'मल्लभिर्भेरीमाध्वनद्भिः शब्दमुच्चारयन्निर्ममं हान् शब्दः उपलभ्यते, तेन प्रतिपुक्तं शब्दावयवप्रचय इति गम्यते' (पू० ६) । नैवं ; निरवयवो हि शब्दः, अवयवभेदानवगमात्, निरवयवत्वाच्च महत्त्वानुपपत्तिः,—अतो न वर्धते शब्दः । मृदुरेकेन,

भा. वज्रभियोच्चार्यमाणे तान्येवाक्षराणि (कर्णशकुलीमण्डलस्य सर्वां नेमिं व्याप्नुवद्भिः संयोगविभागैर्नैरन्तर्येण अनेकशो ग्रहणात्) महान् इव, अवयववान् इवोपलभ्यन्ते ; संयोगविभागाः नैरन्तर्येण क्रियमाणाः शब्दमभिव्यञ्जन्तो नादशब्दवाचकाः । तेन नादस्येया वृद्धिः, न शब्दस्येति (उ० । ६) ॥

क. नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥ (सि०)

भा. नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । कुतः ? 'दर्शनस्य परार्थत्वात्' दर्शनमुच्चारणं, तत् परार्थं, (परं अर्थं प्रत्याययितुं) उच्चरित-मात्रे हि विनष्टे शब्दे न चाप्यन्योन्यान् अर्थं प्रत्याययितुं शक्नुयात् ; अतः न परार्थमुच्चार्यत ।। अथ न विनष्टः, ततो बज्रशः उपलब्धत्वादर्थावगमः—इति युक्तं । 'अर्थवत्सादृश्या-दर्थावगमः' इति चेत् । न कश्चिदर्थवान्, सर्वेषां नवत्वात् । 'कस्यचित्पूर्वस्य ह्यत्रिमः संबन्धो भविष्यति' इति चेत् । तदुक्तं 'सदृशः' इति चावगते व्यामोक्षात्प्रत्ययो व्यायर्त्ततः ; माला-शब्दात् मालाप्रत्ययः इव । 'यथा गावोऽशब्दात् साक्षादिमति प्रत्ययस्यानिवृत्तिः, तद्वद्विष्यति' इति चेत् । न हि, गोशब्दं ततोच्चारयितुमिच्छा ; नेहान्यशब्दोच्चारयिष्या । न चैके-नोच्चारणायत्नेन संव्यवहारश्चार्थसंबन्धश्च शक्यते कर्तुं । तस्मा-द्दर्शनस्य परार्थत्वात् नित्यः शब्दः ॥

ख. सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥

भा. गोशब्दे उच्चरिते सर्वगवोषु युगपत् प्रत्ययो भवति । अतः आह्वतियचनोऽर्थः । न चाह्वत्या शब्दस्य संबन्धः शक्यते कर्तुं, निर्दिश्य हि आह्वतिं कर्त्ता संबन्धीयात् ; गोपिंडे च बज्र-नामाह्वतीनां सङ्गावाह्वन्दमन्तरेण गोशब्दवाचकं विभक्तामाह्वतिं केन प्रकारेणोपदेक्ष्यति ।। नित्ये तु मति गोशब्दे बज्रहन्त्वः

भा उचरितः श्रुतपूर्वशाब्दोऽपि गोचरिषु अन्वयव्यतिरेकाभ्यामा-
हतिवचनमवगमयिष्यति ; तस्मादपि नित्यः ॥

घ संख्याभावात् ॥ २० ॥

भा 'अष्टकत्वो गोशब्द उचरितः' इति वदन्ति, नाष्टौ गोशब्दाः
इति । 'क्षिप्ततः' यद्येवं । अनेन वचनेनावगम्यते,—प्रत्यभि-
जानन्तीति ; यथं तावत्प्रत्यभिजानीमो न नः करणदौर्बल्याः
एवमन्येऽपि प्रत्यभिजानन्ति—स एवायमिति । प्रत्यभि-
जानानां वयमिषान्येऽपि 'नान्यः'—इति ब्रूमर्हन्ति ॥ अथ
'मत्तं, अन्यत्वे सति सादृश्येन व्यामूढाः 'सः'—इति वदन्ति ।
तन्न, न हि ते 'सदृशः'—इति प्रतियन्ति, किं तर्हि 'स एवायं'
—इति । विदिते च स्फुटेऽन्यत्वे, व्यामोहः—इति गम्यते । न
च, 'अयमन्यः' इति प्रत्यक्षं, अन्यदा प्रमाणमस्ति ॥

स्मादेतत् 'बुद्धिकर्मणी अपि ते प्रत्यभिज्ञायेते, ते अपि
नित्ये प्राप्नुतः' । नैष दोषः । न हि ते प्रत्यक्षे, यद्य प्रत्यक्षे
नित्ये एव । 'क्षयतनस्य शब्दस्य विनाशान् अन्योऽक्षयतनः'—
इति चेत् । नैष विनष्टः, यतः एतत् पुनरुपलभमानं न
हि, प्रत्यक्षदृष्टं मुहूर्तमदृष्टा पुनरुपलभ्यमानं प्रत्यभिजानन्ती
विनष्ट परिकल्पयन्ति । परिकल्पयन्ती द्वितीयसंदर्शने मातरि,
जायायां, पितरि वा नाश्वस्यु । न हि अनुपलम्भभावेण
'नारित'—इति अवगम्य, नष्टः—इत्येव—कल्पयन्ति । अप्रमा-
णतायां विदितायां 'नास्ति'—इत्यवगच्छामः । न हि, प्रमाणे
प्रत्यक्षे सति, अप्रमाणाभावात् । अस्तीति पुनः अव्यामोहे-
नावगम्यमाने न कश्चिदप्यभावः, न चासिद्धेभावे व्यामोहः,
न च सिद्धोभावः । तस्मादसति व्यामोहे, नाभावः । तदे-

भा तदानुपूर्व्यां सिद्धं । तस्मात्पुरस्तादनुचरितं अनुपलभमाना अपि न विनष्टः—इत्यवगन्तुमर्हन्ति । यथा, गृह्णाद्भिर्गताः सर्वगृहजनमपश्यन्तः पुनः प्रविश्य उपलभमाना अपि न (प्राक् प्रवेशात्) विनष्टः—इत्यवगच्छन्ति; तद्वत् एनमपि न 'अन्यः'—इति वक्तुमर्हन्ति । येषां सर्वेषां भावानां प्रतिक्षणं विनाशमभ्युपगच्छन्ति, तेषां न शक्नुवन्ति शब्दस्य वदितुं, अन्ते हि क्षयदर्शनात् ते मन्यन्ते, न च शब्दस्यान्तः, न च क्षयो लक्ष्यते । सः—इति प्रत्यक्षः प्रत्ययः, सदृशः—इत्यानुमानिकाः, न च, प्रत्यक्षविरुद्धं अनुमानमुदेति, स्वकार्यं वा साधयति । तस्माच्चित्यः ॥

६. अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥

भा येषामनवगतोत्पत्तीना द्रव्याणां भाव एव लक्ष्यते, तेषामपि केषाञ्चिदनित्यता गम्यते, (येषां विनाशकारणमुपलभ्यते) । यथा, अभिनवं पटं दृष्ट्वा; न चेन्न क्रियमाणमुपलभयान् । अथ वा अनित्यत्वमवगच्छति रूपमेव दृष्ट्वा,—तत्तुल्यतिपङ्गुजनितोभयं तत्तुल्यतिपङ्गुविनाशात् तत्तुविनाशाद्वा विनश्यति—इत्यवगच्छति । नैवं शब्दस्य किञ्चित्कारणमवगम्यते । यद्विनाशादिर्न लक्ष्यतीत्यवगम्यते ॥

७. प्रख्याभावाच्च योगस्य ॥ २२ ॥

भा इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रं । 'ननु वायुकारणकः स्यादिति, वायुरुद्गतः सयोगविभागेः शब्दो भवतीति, तथा च शिक्षाकाराः आहुः 'वायुरापद्यते शब्दतां' इति । नैतदेवं, वायवीयस्यैव शब्दो भवेत्, वायोः सच्चिबेशविशेषः स्यात् । न च, वायवीयान् अवयवान् शब्दे सतः प्रत्यभिजानीमः । यथा, पटस्य तत्तुमयान् । नक्षैवं भवति । स्याच्चेदेवं, रश्मिने

भा उचरितः श्रुतपूर्वश्चान्यास गोचक्षिषु श्रव्यव्यतिरेकाभ्यामा-
हृतिवचनमवगमयित्वाति ; तस्मादपि नित्यः ॥

संख्याभावात् ॥ २० ॥

भा. 'अष्टहत्वा गोशब्द उचरितः' इति वदन्ति, नाष्टौ गोशब्दाः
इति। 'किमतः?' यद्येवं। अनेन वचनेनावगम्यते,—प्रत्यभि-
जानन्तीति; वयं तावत्प्रत्यभिजानीमो न नः करणदौर्बल्याः
एवमन्येऽपि प्रत्यभिजानन्ति—स एवायमिति। प्रत्यभि-
जानानां वयमिवान्येऽपि 'भाग्यः'—इति वक्तुमर्हन्ति ॥ अत्र
'मत्तं, अन्यत्वे सति सादृश्येन व्यामोहाः 'सः'—इति वक्ष्यन्तिः।
तन्न, न हि ते 'सदृशः'—इति प्रतियन्ति, किं तर्हि 'स एवायं'
—इति। विदिते च स्फुटेऽन्यत्वे, व्यामोहः—इति गम्यते। न
च, 'अयमन्यः' इति प्रत्यक्षं, अन्यदा प्रमाणमस्ति ॥

स्यादेतत् 'बुद्धिकर्मणी अपि ते प्रत्यभिज्ञायिते, ते अपि
नित्ये प्राप्नुतः'। नैष दोषः। न हि ते प्रत्यक्षे, अथ प्रत्यक्षे
नित्ये एव। 'अस्तनस्य शब्दस्य विनाशात् अन्योऽद्यतनः'—
इति चेत्। नैष विनष्टः, यतः शून्यं पुनरुपलभ्यमानं न
हि, प्रत्यक्षदृष्टं मुहूर्तमदृष्टा पुनरुपलभ्यमानं प्रत्यभिजानन्ती
विनष्ट परिकल्पयन्ति ॥ परिकल्पयन्ती द्वितीयसंदर्शने नातरि,
आशयां, पितरि वा नाश्वस्युः ॥ न हि अनुपलभ्यमानात्रेण
'नास्ति'—इति अवगम्य, नष्टः—इत्येव—कल्पयन्ति ॥ अत्रमा-
णतायां विदितायां 'नास्ति'—इत्यवगच्छामः। न हि, प्रमाणे
प्रत्यक्षे सति, अत्रमाणता स्यात् ॥ अस्तीति पुनः अव्यामोहे-
नावगम्यमाने न कश्चिदप्यभावः, न चासिद्धेऽभावे व्यामोहः,
न च सिद्धोऽभावः ॥ तस्मादस्ति व्यामोहे, नाभावः। तदे-

भा. तदानुपूर्व्यां सिद्धं । तस्मात्पुरस्तादनुचरितं अनुपलभमाना अपि न विनष्टः—इत्यवगन्तुमर्हन्ति । यथा, गृह्णान्निर्गताः सर्वगृहजनमपश्यन्तः पुनः प्रविश्य उपलभमाना अपि न (प्राक् प्रवेशात्) विनष्टः—इत्यवगच्छन्ति; तद्वत् एनमपि न 'अन्यः'—इति वक्तुमर्हन्ति । येषमि सर्वेषां भावानां प्रतिक्षणं विनाशमभ्युपगच्छन्ति, तेषमि न शक्नुवन्ति शब्दस्य वदितुं, अन्ते हि क्षयदर्शनात् ते मन्यन्ते, न च शब्दस्यान्तः, न च क्षयो लक्ष्यते ।। सः—इति प्रत्यक्षः प्रत्ययः, सदृशः—इत्यानुमानिकः, न च, प्रत्यक्षविरुद्धं अनुमानमुदेति, स्वकार्यं वा साधयति ।। तस्मान्नित्यः ॥

ख. अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥

भा. येषामनयगतोत्पत्तीनां द्रव्याणां भाव एव लक्ष्यते, तेषामपि केषाञ्चिदनित्यता गम्यते, (येषां विनाशकारणमुपलभ्यते), यथा, अभिनवमपटं दृष्ट्वा; न चेन क्रियमाणमुपलब्धवान् ।। अथ वा अनित्यत्वमवगच्छति रूपमेव दृष्ट्वा,—तन्नुत्पत्तिपङ्कजनितीभ्यं तन्नुत्पत्तिपङ्कविनाशात् तन्नुविनाशाद्वा विनश्यति—इत्यवगच्छति । नैवं शब्दस्य किञ्चित्कारणमवगम्यते । यद्विनाशाद्विनश्यतीत्यवगम्यते ॥

ख. प्रत्याभावाच्च योगस्य ॥ २२ ॥

भा. इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रं । 'ननु वायुकारणकः स्यादिति, वायुरुद्धतः संयोगविभागेः शब्दो भवतीति, तथा च शिक्षाकाराः आहुः 'वायुरापद्यते शब्दतां' इति । नैतदेवं, वायवीयश्चेत् शब्दो भवेत्, वायोः सञ्चिविशेषः स्यात् । न च, वायवीयान् अवयवान् शब्दे सतः प्रत्यभिजानीमः । यथा, पटस्य तन्तुमयान् । नचैवं भवति ।। स्याच्चेदेवं, स्पर्शनि-

भा नोपलभेमहि । न च, वायवीयानवयवान् शब्दगतान् स्पृशामः ।
तस्माच्च वायुकारणक । अतो नित्य ॥

ख लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥

भा लिङ्गं चैव भवति, 'वाचा विरूपनित्यया' इति, अन्यपरं
हीद वाक्य वाचो नित्यतामनुवदति । तस्माच्चित्य शब्द ॥

घ उत्पत्तौ वाऽवचना* स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात्
॥ २४ ॥ (पू०)

भा अद्यथौत्पत्तिक (नित्य) शब्दोर्ध्वसम्बन्धस्य, तथापि न
चोदनासत्त्वो धर्मः, चोदना हि वाक्य, न हि, 'अग्निश्चोर्ध्वं
जुह्यात् स्वर्गकाम'—इत्यतो वाक्यादन्यतमस्मात्पदात् 'अग्नि
श्चोपात् स्वर्गो भवति'—इति गम्यते । गम्यते तु पदत्रये
उच्चरिते । न चात्र चतुर्थं शब्दोर्गति अन्यत अत । (पदत्रय
समुदायात्) न चायं समुदायोर्गति लोके । यनोऽस्य व्यवहारा
दर्शोऽवगम्यते । पदानि अमूनि प्रयुक्तानि, तेषां नित्योर्ध्वं,
अप्रयुक्तस्य समुदाय, तस्मात् समुदायस्यार्थं क्वचिन्मो यामोक्षो
वा । न च पदार्था एव वाक्यार्थं सामान्ये हि पदं प्रवर्तते,
विशेषे वाक्ये अन्यच्च सामान्य, अन्यो विशेष । न च,
पदार्थावाक्यार्थावगति, असम्बन्धात् । अस्ति चेत सवन्धे,
कस्मिंश्चित्पदार्थेऽवगतिर्ध्यात्तरमवगम्येत, एकस्मिन्नवगते सर्वं
भवगत स्यात् । न चेतदेव भवति । तस्मादन्यो वाक्यार्थः ॥

स्यादेतत्, 'अप्रयुक्तादपि वाक्यादस्ति सवन्धे स्वभावादर्थो
वगम'—इति । यदि कल्प्येत—'शब्दो धर्ममात्मीय व्युत्क्रामेत ।
नचेप शब्दधर्मः, यत्, अप्रयुक्तादपि शब्दादर्थं प्रतीयते, न हि,

भा प्रथमश्रुतात् कुतश्चिच्छब्दात् केचिदर्थं प्रतियन्ति । तदभि-
धीयते—पदधर्मोऽयं न वाक्यधर्मः ; वाक्याद्वि प्रथमावगतादपि
प्रतियन्तोऽर्थे दृश्यन्ते ॥ नैतदेवं, यदि प्रथमश्रुतादवगच्छेयुः, अपि
तर्हि सर्ववगच्छेयुः । (पदार्थविदोऽन्ये च) न त्वपदार्थविदोऽव-
गच्छन्ति । तस्मान्नैतदेवं ॥ ननु 'पदार्थविकिरण्यवगच्छन्निरहत
एव वाक्यार्थसंबन्धो भविष्यति, पदार्थवेदनेन हि संस्कृताः
अवगन्तिष्यन्ति, यथा तमेव पदार्थं द्वितीयादिश्रवणेन' इति ।
नेति ब्रूमः ; यदि वाक्येऽन्तर्गो वर्णः पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः
पदार्थेभ्योऽर्धान्तरं प्रत्याययति, उपकारस्तु तदानीं पदार्थ—
ज्ञानादवगच्छ्यते । तस्मात् छात्रिनो वाक्यार्थप्रत्ययो ध्यामीक्षो
वा, न पदार्थद्वारेण संभवति वाक्यार्थज्ञानमिति ॥

ननु 'एवं भविष्यति—सामान्यवाचिनः पदस्य 'गौः'—इति
वा 'अश्वः'—इति वा, विशेषकं 'शुक्लः'—इति वा 'हृष्णः'
—इति वा पदं अनिकादुपनिपतति यदा, तदा वाक्यार्था-
ः यगम्यते । तद्यः न हि, कथमिव, गौरिति वा अश्वः—इति
यां सामान्यवाचिनः पदात् सर्वगदीषु सर्वाश्वेषु च घुङ्गिरुप-
सर्पन्ती श्रुतिजनिता, वाक्यानुरोधेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्तेत ।
न च, शुक्लः—इत्यादेर्विशेषवचनस्य हृष्णादिनिवृत्तिर्भवति
शब्दार्थः । न च, अनर्थको मा भूदित्यर्थपरिकल्पना शक्या ।
अतो न पदार्थजनितो वाक्यार्थः । तस्मात् छात्रिनः । पद-
संघाताः खल्वेते, संघाताश्च पुरुषकृता दृश्यन्ते, यथा, "नीलोत्-
पलवनेष्वद्य चरन्तश्चारुसंरवाः । नीलकौशेयसवीताः प्रणश्य-
न्तीवा कादवाः"† । अतो वेदिका अपि पुरुषकृता इति ॥ (पू०) ॥

* 'रामाः' इति प्रा० पु० 'समाः' इति का० श्लो० ।

† 'प्रहृणन्तीव' इति का० सं० ।

‡ एवमेव सर्वत्र यावत् ।

स तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्त-
त्वात् ॥ २५ ॥ (उ०)

भा तेखेव (पदार्थेषु) 'भूतानां' वर्तमानानां (पदानां) क्रियार्थेन
समुच्चारणं। न, अनपेक्ष्य पदार्थान्, पार्थगर्थेन वाक्यमर्था-
न्तरप्रसिद्धं। कुतः?। प्रमाणाभावात्, न किञ्चन प्रमाणमस्ति,
येन प्रमिमोमहे; न हि, अनपेक्षितपदार्थस्य वाक्यान्तरवर्णस्य
पूर्ववर्णजनितसंस्कारसिद्धितस्य शक्तिरस्ति पदार्थभ्योऽर्थांतरे
वर्तितं। इति ॥

ननु 'अर्थापत्तिरस्ति, यत्, पदार्थव्यतिरिक्तमर्थसमवगच्छामहे,
न च शक्तिमतरेण तदवकल्पगते' इति। तच्च। 'अर्थस्य
तन्निमित्तत्वात्,' भवेद्व्यापत्तिः, यद्यसत्यामपि शक्तौ नान्यज्ज-
मित्तमवकल्प्येत; अवगम्यते तु निमित्तं। किं?। पदार्थाः;
पदानि हि स्वं स्वं पदार्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि;
अपेक्षानो पदार्था अवगताः सन्तो वाक्यार्थं गमयन्ति।
कथं?। यच्च हि 'शुद्धः'—इति वा 'कृष्णः'—इति वा गुणः
प्रतीतो भवति, भवति खल्वसावष्ट गुणवति प्रत्ययमाधातुं;
तेन गुणवति प्रत्ययमिच्छन्तः केवलं गुणवचनमुच्चारयन्ति,*
सपत्त्यते एषां यथासकृत्पितोऽभिप्रायः, भविष्यति विशिष्टार्थ-
संप्रत्ययः, विशिष्टार्थमप्रत्ययस्य वाक्यार्थः,—एवं चेत्, अवगम्यते
अप्रत्यय एव वाक्यार्थः; को ज्ञातुचित् 'अदृष्टा पदसमुदायरस्य
शक्तिः, अर्थात् अवगम्यते'—इति वदित्वाति।। अपि च अन्वय-
व्यतिरेकाभ्यामेतदवगम्यते, भवति हि कदाचिद्व्यमवस्था,—
मानकादभ्याधातात् यत्, उचरितेभ्यः पदेभ्यो न पदार्था
अवधार्यन्ते, तदानो नियोगतो वाक्यार्थं नावगच्छेयुः। यद्यप्य

भा. अपार्थगर्थमभविष्यत्,* नियोगतस्तु नावगच्छन्ति । अपि च
 अन्तरेणापि पदोच्चारणं, यः श्रोतव्यमवगच्छति, अवगच्छत्येवासी
 मुक्तगुणकं । तस्मात्पदार्थप्रत्यये एव वाक्यार्थः । नास्य पद-
 समुदायेन संबन्धः । यत्तु (३३ । १७) 'श्रौतः पदार्थो न
 वाक्यानुरोधेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्तितुमर्हति' इति । सत्यं,
 एवमेतत्; यच्च 'केवलः पदार्थः प्रयुज्यमानः प्रयोजनाभावा-
 दनर्थकः संजायते'—इत्यवगतं भवति, तच्च वाक्यार्थोऽपि
 तावद्भवत्विति विश्लिष्टार्थताऽवगम्यते; न सर्वत्र । एवं च सति,
 'गुणान्तरप्रतियेधो न शब्दार्थः'—(३३ । १८)—इत्येतदपि
 परिहृतं भवति । अपि च प्रातिपदिकात् उच्चरन्ती† द्वितीयादि-
 विभक्तिः 'प्रातिपदिकार्थो विशेषकः'—इत्याह; सा च विशेष-
 य्युतिः सामान्यश्रुतिं बाधेत । यच्च (३३ । २१) 'एते पदसंघाताः
 पुरुषद्वयता दृश्यन्ते'—इति । परिहृतं तत् अस्मरणादिभिः
 (१५ । २३) । अपि च एवंजातीयकेभ्यं वाक्यानि सञ्चर्तुं न
 किञ्चन पुरुषाणां बीजमस्ति ॥ (उ०) ॥

ख. लाके सन्नियमात्प्रयोगसन्निकर्षः स्यात् ॥

०६ ॥ (सि०)

भा. लौकिकेषु पुनरर्थेषु प्रत्यक्षेणार्थमुपलभ्य 'सन्नियमः,' सन्न-
 बन्धनं शक्यं तच्च सञ्चर्तुं, एवञ्जातीयकानि वाक्यानि 'नीलोत्-
 पलवनेष्वद्य' (३३ । २१) इति । तस्मात् 'अग्निहोत्रं जुहुयात्
 स्वर्गकामः'—इत्येतेभ्य एव पदेभ्यो ये अर्था अवगताः, तेभ्यः
 एवेतदवगम्यते,—अग्निहोत्रात्स्वर्गो भवतीति । पदेभ्य एव
 पदार्थप्रत्ययः, पदार्थेभ्यो वाक्यार्थ इति ॥ (सि०) ॥

* 'यद्यस्य पारार्थ्यमभविष्यत्' इति ला० सं० ।

† 'उच्चारिता' इति प्रा० पु० ।

ख वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्या ॥ २७ ॥ (पू० १)

भा उक्तं (०।१०।१) — 'चोदनालक्षणोर्ध्वो धर्म इति, यतो न पुरुषवत् शब्दस्यार्थेन संबन्धः' । तत्र पदवाक्याश्रय आक्षेप परिहृतः । इदानीमन्यथाश्चेष्ट्याम — पौरुषेयाश्चोदना इति वदामः, — सविहायकाद्या हतका वेदा इदानीन्तना, ते च चोदनानां समूहाः, तत्र पौरुषेयाश्चिदेदाः, असंशयं पौरुषेया चोदनाः । 'कथं' पुनः 'हतका वेदा' — इति केचित्तन्वयन्ते । यतः 'पुरुषाख्या', पुरुषेण हि समाख्यायन्ते वेदाः, — काठक कालापकं प्रेम्पचादक मौञ्जलमिति, न हि समन्वाहुते समाख्यानं, न च पुरुषस्य शब्देन अस्ति संबन्धः, अतः 'कर्त्ता पुरुषः, कार्यं शब्दः' — इति । ननु 'प्रवचनलक्षणा' समाख्या स्यात् । नेति ब्रूमः, असाधारणं हि विशेषणं भवति, एक एव हि कर्त्ता बहुभोगपि प्रभूयुः, अतोऽस्मयं माणोगपि चोदनायाः कर्त्ता स्यात् । तस्माच्च प्रमाणं 'चोदना लक्षणोर्ध्वो धर्मः' इति ॥ (पू० १) ॥

ख अनियदर्शनाच्च ॥ २८ ॥ (पू० २)

भा जननमरणवन्तश्च वेदार्था श्रूयन्ते — 'यवरः प्रावाहणिर कामयत' 'पुरुषविन्दः' श्रौहाम्नकिरकामयत' — इत्येवमादयः । उहाम्नकरायापत्यं गम्यते श्रौहाम्नकिः, यद्येव, प्राक् श्रौहाम्नकि जन्मनः, नायं श्रूयो भूतपूर्वः, एवमभ्यनित्यता ॥ (पू० २) ॥

* 'पुरुषवत्त्वम्' इति का० जी० प्र० ।

† 'यवरः' इति का० जी० ।

‡ 'कामयति' इति का० प्र० । 'कामयति' इति का० जी० ।

छ उक्तन्तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २६ ॥ (सि०)

भा उक्तं (१० । १४) अस्माभिः शब्दपूर्वत्वमध्येतृणां । केवलं
आक्षेपपरिहारो वक्तव्यः, सोऽभिधीयते ॥ (सि०) ॥

छ आस्था प्रवचनात् ॥ ३० ॥ (उ० १)

भा यदुक्तं (१ पू०) कर्तृलक्षणा समाख्या काटकाद्येति । तदुच्यते ।
नेयमर्थापत्तिः, अकर्तृभिरपि ह्येनामाचक्षीरन्, प्रकर्षेण वचनं
(अनन्यसाधारणं) कठादिभिरनुष्ठितं स्यात्, तथापि हि समा-
ख्यातारो भवन्ति । स्मर्यते च,—वेश्मनायनः सर्वशाखाध्यायी,
कठः पुनरिमां केवलां शाखामध्यापयामभूवेति । स वज्रशाखा
ध्यायिनां सन्निधायेकशाखाध्यायी अन्यं शाखामनधीयानः,
तस्यां प्रकटत्वाद्साधारणमुपपद्यते विशेषणं ॥ (उ० १) ॥

छ परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥ (उ० २)

भा. यच्च (२ पू०) प्रावाहणिरिति । तन्न, प्रवाहणस्य पुरुषस्या-
सिद्धत्वात् न प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणः । प्रशब्दः प्रकर्षे
सिद्धः, बह्वित्यत्र प्रापणे, (नत्वस्य समुदायः क्वचित्सिद्धः*)
इकारस्तु यथैवापत्ये सिद्धः, तथा क्रियायामपि कर्तरि; तस्मात्
यः प्रवाहयति, स प्रावाहणः । 'बयरः' इति । शब्दानुवृत्तिः ।
तेन यो नित्योऽर्थः, तमेवैतौ शब्दौ बह्वित्यतः । अत उक्तं—
'परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रं' इति ॥ (उ० २) ॥

छ कृते वा विनियोगः स्यात् कर्मणः सञ्चन्धात् ॥ ३२ ॥

भा. अथ 'पद्यमवगम्यते—नायमुन्मत्तवाचवाक्यसदृश इति ? । तथा

* 'क्वचित् सिद्धः' इति का० स० ।

† 'वाचुदीरितशब्दानुवृत्तिः' इति प्रा० पु० ।

भा. हि पश्यामः,—‘वनस्पतयः सचमासत, सर्पाः सचमासत’ इति, यथा, ‘जरद्भवो गायति मत्तकानि’, कथं नाम जरद्भवो गायेत् ?। कथं वा वनस्पतयः सर्पा वा सचमासीरन्निति’ । उच्यते,— विनियुक्तं हि दृश्यते, परस्परेण संबन्धार्थं । कथं ?। ‘ज्योति-
ष्टोमः’—इत्यभिधाय ‘कर्त्तव्यः’—इत्युच्यते । केन ?—इत्या-
काञ्चिते ‘सोमेन’ इति । किमर्थं ?—इति, ‘स्वर्गाय’ इति ।
कथमिति ?। इत्थं, (अनया इतिकर्त्तव्यतया) इति । एवमव-
गच्छताः, पदार्थैरेभिः संस्कृतं पिंडितं वाक्यार्थं कथमुन्मत्तबाल-
काक्यसदृशं—इति पश्यामः ? ॥

ननु ‘अनुपपन्नमिदं दृश्यते,—‘वनस्पतयः सचमासत’ इत्येव-
मादि’ । नानुपपन्नं ;—न, अनेन ‘अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः’
—इत्येवमादयोऽनुपपन्नाः स्युः । अपि च ‘वनस्पतयः सचमा-
सत’—इत्येवमादयोऽपि नानुपपन्नाः,—स्तुतयो ह्येताः सचस्य,
वनस्पतयो नामाश्चेतना इदं सचमुपासितवन्तः, किं पुनर्विद्वांसो
ब्राह्मणाः ? तद्यथा लोके,—सन्ध्यायां मृगा अपि न चरन्ति,
किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणा इति । अपि च अविगीतः सुहृदुप-
देशः* सुप्रतिष्ठितः कथमिवाशङ्केत—उन्मत्तबालवाक्यसदृशः—
इति ?। तस्माद्योदनालक्षणोर्ध्वा धर्म इति सिद्धं ॥

इति श्रीमच्छंकरस्वामिनः छतौ मीमांसाभाष्ये प्रथमस्य
अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ तर्कपादोर्ध्वं ॥ * * ॥

* ‘मुह उपदेशः’ इति प्रा० पु० ॥

द्वितीयः पादः ॥

४. आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्माद-
नित्यमुच्यते ॥ १ ॥ (पृ० १)

भा. 'सोऽरोदीत्, यदरोदीत्, तत् रुद्रस्य रुद्रत्वं' (१) 'प्रजापतिः
आत्मनो वषामुदखिदत्',* (२) 'देवा वै देवयजनमध्यवसाय
दिशो न प्रजानन्'—(३)—इत्येवमादीनि समाग्नातारः समाम-
नन्ति वाक्यानि । तानि किं किञ्चित् धर्मं प्रमिमते? उत न? इति
भवति विचारणा । तदभिधीयते,—क्रिया कथमनुष्ठेया? इति
तां वदितुं समाग्नातारो वाक्यानि समामनन्ति । तत्, यानि
वाक्यानि क्रियां नावगमयन्ति, क्रियासंबद्धं वा किञ्चित्; एवमेव
भूतमर्थमन्याचक्षते—रुद्रितवान् रुद्रः, (१) वषामुच्छिखेद् प्रजा-
पतिः, (२) देवा वै दिशो न प्रजिज्ञिरेऽ (३)—इत्येवंजातीयकानि,
तानि कं धर्मं प्रमिमोरन्? । अथोच्यते,—'अध्याहारेण वा
विपरिणामेन वा व्यवहितकल्पनया वा व्यवधारण—कल्पनया
वा गुणकल्पनया वा कश्चिदर्थः कल्पयिष्यते'—इति । स कल्प-
मानः कः कल्पेत्? रुद्रः किल रुद्रोद्, अतोऽन्येनापि रोदि-
तथं, (१) उच्छिखेद् आत्मवषां प्रजापतिः, अतोऽन्योऽप्युत्खिदे-
दात्मनो वषां, (२) देवा वै देवयजनकाले दिशो न प्रज्ज्ञातवन्तः,
अतोऽन्योऽपि दिशो न प्रजानीयात् (३)—इति, तच्चाश्रयं,—
इष्टवियोगेनाभिघातेन वा यत् बाष्पनिर्माचनं, तत् रोदन-
मित्युच्यते, न च, तत् इच्छातो भवति । (१) । न च, कश्चि-

* 'स आत्मनो वषामुदखिदत्' इति मुद्रितं तैत्तिं स० २ का० १ प्र०
१ थ० ध्वज उदखिदत् इति पाठः साधुः ॥ † 'प्रमिमोरन्' इति का० स० ॥
‡ 'मनुष्ठीयेत' इति का० सं० ॥ § 'प्रजानन्' इति ध्या० सो० ॥
॥ 'कल्पमान एव एव कः कल्पेत्' इति का० सं० ॥

भा दात्मनो वषामुत्खिद्य तामग्नौ मधृत्य तत उत्थितेन तूपरेण*
 यशुना यष्टु शक्रुयात्' (२) । न च, देवयजनाध्यवसानकाले
 केचित् दिशो मुद्घेयु' (३) । अत एषामानर्थक्यं । तस्मादेवं
 जातीयकानि वाक्यानि 'अनित्यानि'—इत्युच्यन्ते (यद्यपि
 च नित्यानि, तथापि न नित्यमर्थं कुर्वन्ति) इति । स एष
 वाक्यैकदेशस्याक्षेपः, न दृष्टस्य वाक्यस्य । ननु 'एकदेशादिना
 साक्षात् पदसमूहो न पर्याप्त खल्ले प्रयोजनाय, अत
 आक्षिप्त एव' इति । नेष, भवति हि कश्चित् पदसमूह
 योऽर्थवादेभ्यो विनामपि बिधाति कचिदर्थं, यानि पुन
 ते स ह्यसंयुज्य अर्थान्तरे वर्तन्ते तान्येकदेशादपेक्षाक्षिप्यन्ते ॥
 (पृ० १) ॥

ख शास्त्रदृष्ट-विरोधाच्च । ० ॥ (पृ० २)

भा 'स्तेन मन (१) 'अनृतवादिनी वाक्' (२)—इत्यैवजाती
 यकानां धर्मं प्रति अप्रामाण्यं भूतानुवादात् । विपरिणामादि
 भिरपि कल्प्यमाने स्तेयं नृयोद्यच्च कर्तव्यमित्यापतति, तथा
 शक्यं स्तेयानृतवादप्रतिषेधमवाधमानेनानुष्ठानं । न च विकल्पः,
 वेद्यम्यात्, एव कल्प्यो विधिः, एक प्रत्यक्षः ॥

अथ दृष्टविरोधः †—'तस्मात् धूम एवाग्नेर्हिवा ददृशे नार्चं ।
 तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नैक ददृशे न धूम'—इति 'अस्माहोकादुत्त्र
 ग्याश्चिरादित्य गतः, रात्रौ‡ आदित्यस्त इत्येतदुपपादयितु
 मिदं, उभयमपि दृष्टविकल्पमुच्यते । तस्माच्चेयावधारणा
 सिध्यति इति (१) । अपरो दृष्टविरोधः,—'नचेतदिशो वय

* 'शङ्करहितेनेति भाष्यः ॥ † 'सप्त' इति का० स० ।

‡ 'प्रयत्नविरोधश्च' इति आ० स० । § 'रात्रौ' इति का० स० नास्ति ।

॥ 'तस्मात्' इति अधिष्ठ आ० सो० ।

भा. ब्राह्मणा वा स्मः, अब्राह्मणा वा' इति अक्रियार्थत्वादनर्थकं ।
अध्यायमर्थः—नैवैतत् ज्ञायते किं वा ब्राह्मणा वयं उताब्राह्मणा
एवेति, प्रत्यक्षविरुद्धमप्रमाणं (२) । अपरः शास्त्रदृष्टेन विरोधः
—'को हि तद्देद, यत् अमुष्मिन्लोकेऽस्ति वा, न वा' इति, यदि
प्रयोग्यं, अक्रियार्थत्वादनर्थकः । अथानवकृतिः, शास्त्रदृष्टेन
विरोधः । अतः प्रत्यक्षविरुद्धमप्रमाणं (३) ॥ (पू० २) ॥

स. तयाफलाभावात् ॥ ३ ॥ (पू० ३)

भा. गर्गाचिराच्चब्राह्मणं प्रकृत्योच्यते 'शीभतेऽस्य मुखं य एवं वेद'
—इति यदि भूतानुवादः, अनर्थकः । अध्याय्यनफलानुवादः,
ततोऽसदनुवादः । 'कालान्तरे फलं भविष्यतीति' चेत् । न हि
अत्र प्रमाणमस्ति । 'विधिः स्यादिति' चेत् । नैव विधिपरः ;
'द्रव्यसंस्कारकर्मसु' (३ अ० २ पा०) इति चिन्तयिष्यति एतदु-
परिष्ठात्—किं फलविधिरुक्तार्थवादः?—इति । इह तु किं
भूतानुवादः, क्रियार्थो वा?—इति* ॥ 'आभ्यां प्रजायां वाजी
जायते य एवं वेद' इति चोदाहरणं ॥ (पू० ३) ॥

स. अन्यानर्थक्यात् ॥ ४ ॥ (पू० ४)

भा. 'पूर्णाङ्गत्या सर्वान् कामानवाप्नोति' (१), 'प्रशुबन्धयाजी
सर्वान् लोकानभिजयति' (२), 'तरति मृत्युं, तरति ब्रह्मक्षत्यां
योगश्चमेधेन यजते, य उ चैनमेवं वेद' (३). इति, यदि
भूतानुवादमात्रमनर्थकं । अथ फलविधिः, इतरेषां आनर्थक्यं,
—न हि, अस्तु पूर्णाङ्गतिं, अग्निहोत्रादयः क्रियन्ते । न

* 'तेन न फलविधित्वात् निरास्तस्य इह अनर्थकोऽर्थवादविचारः'
इति अधिकं पा० स० ॥

| 'अग्नौ' इति ह्यसिद्धम् ॥

भा च, अनिष्टा अग्नीषोमीयेन, सोमेन यजन्ते ।। न च, अनधीत्य,
अश्वमेधेन यजन्ते ।। तद्यथा, पथिजाते अर्के मधु उत्सृज्य, तेनैव
पथा मध्वर्थिनः पर्वतं न गच्छेयुः, तादृशं हि तत् । अपि चाहुः
—“अर्के चेन्मधु विन्देतं, किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ? । इष्टस्यार्थस्य
संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत्” इति ॥ (पू० ४) ॥

स अभागि-प्रातपेधाच्च ॥ ५ ॥ (पू० ५)

भा. ‘न पृथिव्यामग्निश्चेतस्यो नान्तरिक्षे न दिवि’—इत्यप्रतिषेध-
भागिनमर्थं प्रतिषेधन्ति । विज्ञायते एवेतत्,—अन्तरिक्षे, दिवि
चाग्निर्न चीयते—इति । पृथिवीचयनप्रतिषेधार्थं च यदाकथं
भवेत् चयनप्रतिषेधार्थमेव तत् । अयामभाषा, नैष विरोधो
भवति । कथं तत् प्रमाणं ? यत् विध्यन्तरमाकुलयेत्, स्वयं
चाकुलं स्यात्,—न चेतस्यं, हिरण्यं निधाय चेतस्यमिति ।
(पू० ५) ॥

स अनित्यसंयोगात् ॥ ६ ॥ (पू० ६)

भा अनित्यसंयोगश्च (विदप्रमाण्ये सति) “परन्तु श्रुति—सामान्य-
मात्रं” (१ अ० १ पा० २१ सू०) इति परिहृतः । इदानीं
वेदेकदेशानामाधिष्ठानां पुनरप्योदलक उत्तिष्ठति,—‘ववरः
प्रावाह्णिरकामयत्’—इति ॥ (पू० ६) ॥

स विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥

७ ॥ (सि०)

भा. इदं समागतायते,—‘वायुश्च श्वेतमालमेत भूतिकामः, वायुर्वै
क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति, स एवेनं
भूतिं गमयति’—इति । ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता’—इत्यतो यद्यपि
क्रिया नावगम्यते, क्रियासंबन्ध वा किञ्चित् ; तथापि विशुद्देशे-

भा नेकवाक्यत्वात् प्रमाणं; 'भूतिकामः'—इत्येवमन्तो विधुद्देशः, तेनैकवाक्यभूतो 'वायुर्वे' चेपिष्ठा देवता—इत्येवमादिः। 'कथमेकवाक्यभावः?'। पदानां साकाङ्क्षत्वाद्धिः स्तुतेऽेकवाक्यत्वं भवति,—भूतिकाम आलभेत, (कस्मात् ?) यतो वायुः चेपिष्ठेति। नायमभिसंबन्धो विवक्षितः,—'भूतिकामेनालब्धमिति। कथं तर्हि आलभेत ?। यतः, ततो भूतिः'—इति, भिन्नाविभावधौ, उभयाभिधाने वाक्यम्भिद्येत ॥

'किमर्था स्तुतिरिति' चेत्। कथं रोचेत ?, नोऽनुष्ठीयेत* ।—इति। 'ननु प्राक् स्तुतिवचनात्, अनुष्ठानं भूतिकामान्तात्सिद्धं, स्तुतिवचनमनर्थकं।'। न हि; यदा स्तुतिपदाभिसन्निधानं, तदा पूर्वणैव विधिः; यदा स्तुतिपदसंबन्धः, न तदा भूतिकाम-स्यालम्भो विधीयते। यद्या, पटो भवति—इति, पट उत्पद्यते इत्यर्थः, निराकाक्षं च पदद्वयं। यदा च तस्मिन्नेव 'रक्तः'—इत्यपरं श्रूयते, तदा रागसंबन्धो भवतीत्यर्थः, भवति च रक्तं मत्याकाङ्क्षा। एवं यदा न स्तुतिपदानि, विधिशब्देनैव तदा प्ररोचना, यदा स्तुतिवचनं, तदा स्तवनेन ॥ ननु 'एवं सति, किं स्तुतिवचनेन ?, यस्मिन् सति अविधायकं मा भूत् तत्, तदभावेऽपि पूर्वविधिनेव प्ररोचयिष्यते'—इति। सत्यं, विनाऽपि तेन, सिध्येत् प्ररोचनं; अस्ति तु तत्, तस्मिन् विद्यमाने योर्ध्वा वाक्यस्य, सोऽवगम्यते स्तुतिप्रयोजनं, तयोः तस्मिन् अविद्यमाने विधिना प्ररोचनमिति ॥

ननु "सत्स्वपि स्तुतिपदेषु पूर्वस्य विधिस्वरूपत्वादिधिरभि-
मेतः स्यात्", न विवक्ष्येत स्तुतिपदसंबन्धः'। 'आह—स्तुति-
पदानि अनर्थकान्यभविष्यन् साकाङ्क्षाणि'। भवन्त्यनर्थकानि—
इति चेत्। न, गम्यमानेर्ध्वे अविवक्षितार्थानि भवितुमर्हन्ति।

भा योग्यो विशुद्धेश स शक्नोति निरपेक्षोर्ध्वं विधातुं शक्नोति
च स्तुतिपदानां वाक्यश्रेयो भवितुं प्रत्यक्षस्य वाक्यश्रेयभावः ।
अतोऽध्यादिधेः स्तुतिमवगच्छामः ॥

ननु 'निरपेक्षादपि विधिमवगमिष्यामः । भवतु एव नैव
सति कश्चिद्विरोधः किन्तु अत्रैव स्तुतिपदसंबन्धे सति विधेर्यो
विवर्त्तितुं वाक्यं हि संबन्धस्य विधायकं नैव चेत्संबन्धौ विद-
धातुं—भूतिकाम आलभेत (१) आलम्बेन च एष गुणो
मविष्यति (२) इति भिद्येत तर्ह्येव सति वाक्यः ॥ अथ
यदुक्तं (३६।६) 'न क्रिया गम्यते, न तत्सवद्व्यं वा किञ्चित्'—
इति । स्तुत्यर्थेन विधीना स्युः स्तुतिशब्दा स्तुवन्तं क्रिया
प्ररोचयमाणा अनुष्ठातृणामुपकारिष्यन्ति क्रियायाः । एव
मिमानि सर्वाण्येव पदानि वक्ष्येदर्थं स्तुवन्तं विदधति ।
अतः प्रमाण एव—जातीयकानि वायुर्वैद्यैः पिष्टा दवता—
इति ॥ (वि०) ॥

ख तुल्यं च साम्प्रदायिकं ॥ ८ ॥ (उ० १)

भा अथोच्यते—प्राक् स्तुतिपदेभ्यः निराकाङ्क्षाणि विधाय-
कानि विधिस्वरूपत्वात् स्तुतिपदानि तु प्रमादपाठ इति ।
तत् न एव अर्थावगमात्, तुल्यं च साम्प्रदायिकं समुदाय-
(प्रयोजनं) येषां धर्माणां सर्वे ते विधिपदानां अर्थमादपदानां
च तुल्या—अध्यायानध्यायते। गुरुमुखात्मनिपत्तिं शिर्योषा
ध्यायता च सर्वस्मिन्धेवजातीयके अविघ्नार्थं तुल्यमाद्रियन्ते
स्मरणं च दृष्टं । अतो न प्रमादपाठ इति ॥ (उ० १) ॥

* 'भावना इति का० स० ।

† 'अध्यायानध्यायते इति का० म० । 'अध्यायानध्यायते इति
भा० मो० ।

स. अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छ-
ब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत ॥ ६ ॥ (उ० २)

भा. अपि च, या एषा अनुपपत्तिरुक्ता (४०।११) “शाखदृष्ट-
विरोधात्”—इत्येवमाद्या, सा ‘सोऽरोदीत्’—इत्येवमादिषु न
प्राप्नोति । कुतः ? । प्रयोगे हि स्तेयादीनामुच्यमाने विरोधः
स्यात्, शब्दार्थस्तु अप्रयोगभूतः, तस्मादुपपद्येत ‘स्तेनं मनः,
अनृतवादिनी वाक्’—इति ॥ (उ० २) ॥

स. गुणवादस्तु ॥ १० ॥ (उ० ३)

भा. ‘यदुक्तं—(४३।७) ‘विधेयस्य प्ररोचनार्था स्तुतिः’ इति;
तदिह कथमवकल्येत?, यत्रान्यद्विधेयं, अन्यच्च स्तूयते, यथा,
‘वेतसशाखयाऽवकाभिश्चाग्निं विकर्षति’—इति वेतसावके विधी-
येते, आपश्च स्तूयन्ते,—‘आपो वै शान्ताः’—इति । तदुच्यते,
—‘गुणवादस्तु,’ गोण एष वादो भवति, यत् संयन्धिनि
स्तोतये संयन्धान्तरं स्तूयते । अभिजनो ह्येष वेतसावकयोः,
ततस्ते जाते । अभिजनसंस्तवेन चाभिजातः स्तुतो भवति ।
यथा, अस्माकाभिजनों देवदत्तोऽस्माकेषु स्तूयमानेषु स्तूत-
मात्मानं मन्यते, एवमत्रापि द्रष्टव्यं ॥ (१ व्या०) ॥

‘अथ ‘सोऽरोदीत्’—इति कस्य विधेः शेषः ? । ‘तस्माद्वर्द्धिपि
रजतं न देयं’—इत्यस्य । कुतः ? । साकाङ्क्षत्वात्पदानां,
‘सोऽरोदीत्, यदरोदीत्, तत्, रुद्रस्य रुद्रत्वमित्यत्र सः’—इति
प्रकृतापेक्षः, तत्प्रत्ययात् । ‘तस्य यदश्रु अशीर्ष्यत’—इति ‘तस्य’
—इति पूर्वप्रकृतापेक्ष एव । उपपत्तिश्चोपरितनस्य, यो वर्द्धिपि
रजतं दद्यात्, पुराणस्य संवत्सरात्, गृहे रोदनं भवतीत्यस्य
हेतुत्वेनायं प्रतिनिर्दिश्यते,—‘तस्माद्वर्द्धिपि रजतं न देयं’—
इति ; एवं सर्वाणि साकाङ्क्षाणि ॥ ‘कथं विधिरूपकुर्वन्तीति ? ।

भा. गुणवादेन,—रोदनप्रभवं रजतं वर्त्तिषि ददतो रोदनमापद्यते ।
 तत् प्रतिषेधस्य गुणः; यत् अरोदनमिति ॥ 'कथं पुनरुदति
 'अरोदीत्'—इति भवति? (१) । कथं वा अनशुप्रभवे रजते-
 श्चुप्रभवमिति वचनं? (२) । पुराभ्य संवत्सरादसति रोदने,
 कथं रोदनं भवतीति? (३) । तदुच्यते,—'गुणवादस्तु,' गौण
 एते शब्दाः,—एङ्—इति रोदननिमित्तस्य शब्दस्य दर्शनात्
 'यदरोदीत्' इत्युच्यते (१) । वर्णसारूप्यात् निन्दन् अनशु-
 प्रभवमप्यशुप्रभवमित्याह (२) । निन्दन्नेव च धनत्यागे दुःख-
 दर्शनात्पुराभ्य संवत्सरात् गृहे रोदनं भवतीत्याह (३) ॥
 (२ आ०) ॥

तथा, 'यः प्रजाकामः पशुकामो वा स्यात्, स एतं प्राजापत्यं
 तूपुरमात्मनेत' इति, आकाङ्क्षितत्वादस्य विधेः शेषोऽर्थः,—'स
 आत्मनो वषामुदक्खिदत्'—इति । 'कथं गुणवादः? इत्यं नाम
 न आसन् पशवः, यत्, आत्मनो वषामुदक्खिददिति' । एतच्च
 कर्मणः सामर्थ्यं, यत्, अग्नौ प्रहृतमावायां वषायामजस्तूपुर
 उदगात्, इत्यं पशवः पशवो भवतीति† । 'कथं पुनरनुत्वि-
 चायां वषायां प्रजायतिरात्मनो वषामुदक्खिदत्—इत्याह?' ।
 उच्यते,—असदृत्तान्तान्वाख्यानं, स्तुत्यर्थेन प्रशंसाया गम्यमान-
 त्वात् । इहान्वाख्याने वर्त्तमाने, इयं निष्पद्यते,†—यच्च वृत्तान्त-
 ज्ञानं, (१) यच्च कस्मिंश्चित्प्ररोचना, द्वेपो वा (२) । तच्च
 वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्त्तकं, न निवर्त्तकं च इति प्रयोजना-
 भावात् अनर्थकं—इति अविवक्षितं; प्ररोचनया तु प्रवर्त्तते,
 द्वेपात् निवर्त्तते इति तयोर्विवक्षा । वृत्तान्तान्वाख्यानेऽपि
 विधीयमाने आदिमत्ता दोषो वेदस्य प्रसज्येत ।। 'कथं

तूपुर' शब्दरहित इतिमाधव । † 'भूता इति' इति का० स० ।

'आपठति' इति का० स० ।

‡ 'इयं' इति का० स० ।

भा. पुनरिदं निरालम्बनमन्वाख्यायते ? इति । उच्यते,—नित्यः कश्चिदर्थः प्रजापतिः स्यात्,—वायुः, (१) आकाशः, (२) आदित्यो वा (३) । 'स आत्मनो वषामुदक्खिदत्'—इति वृष्टिं (१) वायुं (२) रश्मिं वा (३) ; तामग्नौ प्रागृक्तात्, वैद्युते (१) आर्चीसे (२) लौकिके वा (३) । ततोऽजइत्यन्नं, (१) वीजं, (२) विरुत् (३) वा* तमालम्ब्य (तमुपयुज्य) प्रजाः पशून्प्राप्नोतीति गौणाः शब्दाः ॥ (३ व्या०) ॥

'आदित्यः प्रापणोयश्चररादित्य उदपनीयश्चरः'—इत्यस्य विधेः शेषो 'देवा वै देवयजनमथयसाय दिशो न प्रजानन्'—इति, आकाङ्क्षितत्वात् । सर्वव्यामोक्षानामादित्यश्चरणाश्रयिता, अपि दिङ्मोक्षस्येति स्तुतिः । 'कथमसति दिङ्मोक्षे दिङ्मोक्षशब्दः' इति । उच्यते,—अप्राकृतस्य बहोः कर्मसमूहस्योपस्थितत्वात् गौणो मोक्षशब्दोऽवधारणावकाशदानादिभिर्ज्ञापयतीति गौणता (४ व्या०) ॥ (उ० ३) ॥

स. रूपात्प्रायात् ॥ ११ ॥ (उ० ४)

भा. 'क्षिरण्यं हस्ते भवति, अथ गृह्णाति'—इति, साकाङ्क्षत्वादस्य विधेः शेषः—'स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वाक्'—इति । निन्दावचनं क्षिरण्यस्तुत्यर्थेन, यथा, किं ऋषिणा, देवदत्त एव भोजयितव्यः । 'कथं पुनरस्तेनं मनः निन्दितुमपि स्तेनशब्देनोच्यते, वाचं चाननृतवादिनी अपि 'अनृतवादिनी'—इति श्रूयात् ?' । गुणवादस्तु 'रूपात्,' यथा, स्तेनाः प्रच्छन्नरूपाः, एवं च मनः इति गौणः शब्दः । 'प्रायात्' च, अनृतवादिनी वागिति ॥ (उ० ४) ॥

* 'विरुदिति गौणाः शब्दाः' इति तु व्या० मो० ।

स दूरभूयस्त्वात् ॥ १२ ॥ (उ० ५)

भा दृष्टविरोधे उदाहरणं, (४०।१७) 'तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिवा दृष्टे, नार्चि, तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्त दृष्टे, न धूम — इति, 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्नि खाद्या—इति साय जुहोति, सूर्यो ज्योतिर्ज्योति सूर्य खाद्या—इति प्रातः,—इति मिश्रलिङ्ग मन्त्रयोर्विधानस्याकाङ्क्षितत्वाच्चेष्ट । उभयोर्देवतयोः सन्निधाने होम — इति स्तुतेरुपपत्तिः । 'दूरभूयस्त्वात्,' धूमस्याग्नेश्चा दर्शने गौण शब्दः ॥ (उ० ५) ॥

स अपराधात् कर्तुंश्च पुञ्चदर्शनं ॥ १३ ॥ (उ० ६)

भा दृष्टविरोधे एव उदाहरणं (४०।२१) 'न चेत्तद्विद्म — इति, ततः 'प्रवरे प्रवियमाणे देवा पितर इति श्रूयात् — इत्याकाङ्क्षितत्वादस्य विधेः शेषः । अत्राक्षणोऽपि आक्षेपः प्रवरानुमन्त्रणेन स्यादिति स्तुतिः । दुर्ज्ञानत्वादज्ञानवचनं गौणं स्वपराधेन कर्तुंश्च पुञ्चदर्शनेन, 'अप्रमत्ता रक्षतः तन्तुमेन — इत्यादिना दुर्ज्ञानं ॥ (उ० ६) ॥

स आकालिकेप्सा ॥ १४ ॥ (उ० ७)

भा आसदृष्टविरोधे उदाहरणं (४१।२) 'को हि तदेद — इति 'दिष्टवती काशान करोति — इति साकाङ्क्षत्वादस्य विधेः शेषः । प्रत्यक्षफलत्वेन स्तुतिः । अनवकृत्तिवचनं विप्रकृष्टकालफलत्वाद्गौणं ॥ (उ० ७) ॥

स विद्याप्रशसा ॥ १५ ॥ (उ० ८)

भा 'तथाफलाभावात् (२ भा० ३ सू०) इत्यत्र उदाहृतं — 'शोभतेभ्य मुञ्च — इति गर्गविराचविधेराकाङ्क्षितत्वाच्चेष्ट ।

भा. वेदानुमदणस्य च 'आयस्य प्रजायां वाजी जायते'—इति शेषः ।
मुखशोभा वाजिमत्त्वं च गुणवचनत्वाद्गौणः शब्दः, शोभते इव
शिष्येणदीक्ष्यमाणः; कुले सन्तताध्ययनश्रवणान्मेधावी जायते—
इति स प्रतिग्रहादन्नं प्राप्नोतीति ॥ (उ० ८) ॥

ख. सर्वत्वमाधिकारिकं ॥ १६ ॥ (उ० ९)

भा. अन्यानर्थक्यवाक्ये उदाहरणं,—'पूर्णाङ्गत्या सर्वान् कामान-
वाप्नोति'—इति, 'पूर्णाङ्गतिं जुहोति'—इत्याकाङ्क्षितत्वादस्य
विधेः शेषः । 'य उ चैनमेवं वेद'—इति, 'तरति मृत्युं'—
इत्यस्याकाङ्क्षितत्वाच्छेषः । फलवचनं स्तुतिः, सर्वकामफलस्य
निमित्ते सर्वकामावाप्तिवचनं गौणं । असर्वेषु सर्ववचनं अधि-
क्षतापेक्षं । (उ० ९) ॥

ख. फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फल-
विशेषः स्यात् ॥ १७ ॥ (उ० १०)

भा. अन्वाहस्य वचनमिदं (४६।६) यद्यपि विधिः, तथापि अर्थ-
वत्ता परिमाणतः सारतो वा फलविशेषात् ॥ (उ० १०) ॥

ख. अन्ययोर्यथोक्तं ॥ १८ ॥ (उ० ११)

भा. 'अभागिप्रतिषेधात्'—इत्यादानुदाहृतं—'न पृथिव्यामग्नि-
श्चेतस्यो नाग्नरिहो न दिवि'—इति, 'क्षिरण्यं निधाय चेतस्यं'
—इत्याकाङ्क्षितत्वात् अस्य विधेः शेषः । पृथिव्यादीनां निन्दा
क्षिरण्यस्तुत्यर्था । असति प्रसङ्गे प्रतिषेधो नित्यानुवादः । यच्च
(६ पू०) अनित्यदर्शनं 'ववरः प्रावाहणिरकामयत'—इति,
तत् परिहृतं, अर्थवादाक्षेपेण पुनस्त्यक्तं, इदानीमर्थवाद-
प्रामाण्ये तेनैव परिहारेण परिहरिष्यते—इति ॥ (उ० ११) ॥
(इति अर्थवादाधिकरणं, १ अ० । २ पा० । १ अधि०) ॥

अथ विधिवन्नगदाधिकरणम् ।

स. विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकं ॥ १९ ॥ (पू०)

भा. इह ये विधिवत् निगदा अर्थवादाः, ते उदाहरणं,—‘ओदुं
बरो यूपो भयत्यूर्वा उदुंबर ऊर्कपञ्चव ऊर्जवास्त्रा ऊर्ज
पशून्नाप्नोति ऊर्जाग्बश्चै’—इति । किमस्य विधिः कार्यं, उता-
स्यापि स्तुतिरिति ? किं तावत्प्राप्तं ?—‘विधिर्वा स्यादपूर्व-
त्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकं’ । विधिवन्नगदेध्वेवजातीयकेषु कदाविधिः
स्यात्, फलं ह्यवगम्यते, तथा हि अपूर्वं अर्थं विधास्यति,
इतरथा स्तुतिवादमात्रं अनर्थकं स्यात्, स्तुतञ्च अस्तुतञ्च
तावानेव सोऽर्थः । अपि च ‘ऊर्जा’ग्बश्चै—इति प्रयोजनं
श्रूयते ; न च, ‘अशस्तोऽयमर्थः’—इति कश्चिच्छब्दोऽस्ति ।
लक्षणाया तु स्तुतिर्गम्यते, श्रुतिश्च लक्षणायाः ज्ञायसीति ॥
(पू०) ॥

स. लोकवदिति चेत् ॥ २० ॥ (पूर्वपक्षे आशङ्का ॥)

भा. इति चेत् पश्यसि,—‘स्तुतिरनर्थिका, न च शब्देनावगम्यते’
—इति । लौकिकानि वाक्यानि भवन्तो विदाकुर्वन्तु । तत्
यथा, ‘इयं गौः क्लेतव्या देवदत्तीया, यथा हि ब्रह्मक्षीरा
स्त्यपरया अनष्टमजा च’ इति । ‘क्लेतव्या’—इत्यभ्युक्ते गुणभि-
धानात् प्रवर्तन्तेतरां क्लेतारः ; ब्रह्मक्षीरेति च गुणभिधानमव-
गम्यते ; तदत् वेदेऽपि भविष्यति ॥ (पू० आ०) ॥

स. न पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ (आशङ्का-निरासः ॥)

भा. नैतदेवं, लोके विदितपूर्वा अथा उच्यन्ते ब्रह्मक्षीरादयः,

भा. तेषां विज्ञानमेव न प्रयोजनं, अतः प्रशंसा गम्यते । अवि-
दितवादे न अङ्गीरन् ! पूर्ववचनादिव । विदितत्वादेव च
प्ररोचयन्ते ; वैदिकेषु पुनर्यदि विधिशब्देन न प्ररोचयन्ते, न—
तरामर्थवादेन ! आताशंको हि विधिशब्दे स तदानीं । अथ
विधिशब्देन प्ररोचितः, किं अर्थवादशब्देन ? । अपि च वेदे
अक्षमसंवादः,—‘जर्जोऽम्बरद्वौ’ इति अप्रसिद्धं वचनं, ‘जर्जो
उदुम्बरः’—इति हेतुत्वं चाप्रसिद्धं,—यस्मात् जर्जुदुम्बरः, तस्मात्
तन्मयो यूषः कर्तव्य इति ; ‘जर्जुदुम्बरः’—इति—अनृतवचनात्
‘अन्यदस्यानृतं’—इति परिकल्प्येत ! ॥ (आ० नि०) ॥

छ. उक्तान्तु वाक्यशेषत्वं ॥ २२ ॥ (सि०) .

भा. उक्तं (४२।१८) अस्माभिर्वाक्यशेषत्वं,—‘विधिना त्वेकवाक्य-
त्वात्’—इति । ‘ननूक्तं (५०।१०) फलवचनं इह गम्यते, न
स्तुतिः’ इति । यत् इह फलवचनं, तत् औदुम्बरस्य यूषस्य,
न च, अविहित औदुम्बरो यूषोऽस्ति । तत्र फलवचनमेवानर्थकं ।
‘स्तुतिवचनः शब्दो नास्ति’ इति चेत् । इह फलवचने फल-
वत्ता प्रतीयते, फलवांश्च प्रशस्त इति, तत्र फलवत्तायामानर्थक्य-
मिति यो द्वितीयोऽर्थः, प्रशंसा नाम स गम्यते । लक्षणेति चेत् ।
न, लक्षणायामपि अर्थवत्ता भवत्येव लक्षणापि हि लौकिकी ।
‘ननूक्तं (५१।६) असंवादो वेदे, न जर्जुदुम्बर इति’ । गुणवादेन
प्ररोचनार्थतां ब्रूमहे,—गौणत्वात्संवादः । किं ? । सादुभ्यं,—
यथाऽन्नं प्रीतिः साधनं, एवमिदमपि प्रीतिसाधनशील्युक्तं
भा. प्रशंसितुं प्रशंसावाचिना *शब्देन उच्यते, शक्यते हि तत् पक्-
फलसंबन्धादुर्गिति वक्तुं ॥ (सि०) ॥

स विधिश्चानर्थकः क्वचित्, तस्मात् स्तुतिः प्रतीयेत, तत्-
सामान्यादितरेषु तथात्व ॥ २३ ॥ (सि० युक्ति. १ ॥)

भा 'अप्सुयोनिर्वा अप्सो अप्सुजो वेतस'—इति, अप्सुयोनिरप्सु
कर्त्तव्य—इति—विधेरशक्यत्वादानर्थक्यं तत्रावश्यं स्तुति कल्प-
यितव्या,—अमयिचीमिरद्विरप्सवस्य अवकाना च संबन्धो यज-
मानस्य कष्टं शमयतीति । 'तस्मान् सामान्यादितरेषु तथात्व,' तथेति
यावत्, तावत् तथात्वमिति । किं तत् सामान्यं ? विधिसम्भव
स्तुतिसम्भवश्च ॥ (सि० यु० १) ॥

स प्रकरणे सम्भवं अपकर्षो न कल्प्येत, विध्यानर्थक्य-
हि तं प्रति ॥ २४ ॥ (सि० यु० २)

भा इतद्य पश्चाम स्तुतिरिति । कुत ? इदं समामनन्ति,
—'यो विदग्ध, स नेर्षत, योऽद्भत, स रौद्र, य ऋत,
स दैवत, तस्मादविदग्धता अपयितव्य, स दैवतत्वाय'—इति,
यदि स्तुति, दर्शपूर्णमासयारेव ऋत रताविष्यते । तथा
सम्भवं अपकर्षो न कल्प्येत, (अपहृत्यते इत्यपकर्षः) । विधि-
पक्षे तु यत्र नेर्षत, तत्र विदग्धता नीयेत । तथा सति
प्रकरण बाधितं भवेत् । दर्शपूर्णमासकर्म प्रति नेर्षताभावात्
विदग्धविधानं अनर्थकं स्यात्, तस्मात् स्तुतिरेव ॥ (सि० यु० २) ॥

स विधौ च याक्यभेदः स्यात् ॥ २५ ॥ (सि० यु० ३)

भा 'श्रीदुम्बरो यूषो भवति'—इति—'विधावतस्त्रिधाश्रीयमाणे
भा 'जर्जोऽवर्ण्य'—इत्येतस्त्रिय वाक्यं भिद्येत । इत्य श्रीदुम्बरो
यूषं प्रशस्तं न चोर्जोऽवर्ण्य—इति । तस्मात् विधिवधिगदा-
नामपि स्तुतिरेव कार्यमर्थवादना—इति ॥ (सि० यु० ३) ॥
• (इति विधिवधिगदाधिकरणं । १ अ० । २ पा० । २ अ०) ॥

अथ हेतुवज्जिगदाधिकरणं ॥

छ. हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्यां ॥ २६ ॥ (पू०)

भा. अथ ये हेतुवज्जिगदाः—‘सूर्येण जुहोति, तेन हि अन्नं क्रियते’—इत्येवमादयः ; तेषु सन्देहः,—किं स्तुतिस्तेषां कार्यं, उत हेतुः?—इति। किं प्राप्तं?—हेतुः स्यादन्नकरणं होमस्य। ननु ‘अप्रसिद्धे कार्यकारणभावे न हेतूपदेशः’। सत्यमेव लोके, विधायित्यते तु वचनेन वेदे,—सूर्येण होमे कर्त्तव्ये अन्नकरणं हेतुरित्युपदिश्यते। किं प्रयोजनं?। अन्यदपि दर्विषोठरादि अन्नकरणं यत्, तेनापि नाम कथं होमः क्रियेत?—इति। कुतः?। तस्याप्यन्नक्रियायामर्थवत्ता, शक्यते च तेनाप्यन्नं कर्त्तुं, एतद्वि ‘क्रियते’ (५९।४)—इत्युच्यते। न हि, वर्तमानकालः कश्चिदस्ति! यस्यायं प्रतिनिर्देशः। हेतौ च श्रुतिः शब्दः, स्तुतौ लक्षणा। यदि च, ‘दर्विषोठरादि न साक्षादन्नं करोतीति नान्नकरणं—इत्युच्यते’। व्यर्थं तस्मिन् सूर्यस्तुतिरनर्थिका स्यात्। सूर्यमपि हि न साक्षादन्नं करोतीति तेन विनार्थेन सूर्यस्य स्तुतिर्नोपपद्यते ॥ (पू०) ॥

छ. स्तुतिस्तु, शब्दपूर्वत्वात्, अचोदना च तस्य ॥ २७ ॥
(सि०)

भा. न तु एतदस्ति, शब्दपूर्वकोऽयमर्थः,—अन्नकरणं हेतुः—इति, शब्दस्य ‘अन्नकरणं सूर्यहोमे हेतुः’—इत्याह, न च दर्विषोठरहोमे ; तेन शब्दपूर्वं सूर्यं, न च दर्विषोठरादेयोदना ॥ (सि०) ॥

छ. व्यर्थं स्तुतिरन्याय्येति चेत्* ॥ २८ ॥ (सि० आ०)

भा. इति पुनर्यदुक्तं, (५९।१४) तत् परिहर्तव्यं ॥ (सि० आ०) ॥

* का० सं० पुस्तके मेदं सूत्रं सूत्रतया उद्धृतं, किन्तु भाष्यरूपेणैव

सू. अर्थस्तु, विधिशेषत्वात् यथा लोके ॥ २६ ॥ (आ० नि०)

भा. अस्मात्पक्षेर्घास्ति, वाक्यशेषो हि स विधेस्तदा भवति । संवादस्य स्तुतिवचनत्वेन,—यथा वयं सूर्येण अन्नं क्रियमाणं जानीमः, तथा सूर्येणाद्यं क्रियते—इत्येव गम्यते; तदा च अवर्तमानं स्तौतुं वर्तमानमित्युपदिशति । त्वत्पक्षे एव दोषः, यस्य ते हेतुविधिः; विधौ हि न परः शब्दार्थः प्रतीयते; न च, वर्तमानं उपदिशन् वेदः शक्यमर्थं विदधात् ॥ अस्मात्पक्षे तु एष परशब्दः परच वर्तते; यथा लोके, बलवान् देवदत्तो यज्ञदत्तादीन् प्रसहने—इति महाष्टवलेऽपि बलवच्छब्दो वर्तमानो न सिंहं शार्दूलं वा अपेक्ष्य प्रयुज्यते; ये देवदत्तास्तु निष्ठाष्टवलाः, तान् अपेक्ष्य भवति । एवं, 'तेन हि अन्नं क्रियते'—इति महाष्टाग्नकरणेन संस्तवः सूर्यस्य, निष्ठाष्टानि अन्यानि अग्नकराणि अपेक्ष्य भविष्यति ॥ (आ० नि०) ॥

ख. यदि च हेतुः, अवतिष्ठेत निर्देशात्, सामान्यादिति चेत्, अथवस्था विधीनां स्यात् ॥ ३० ॥ (सि० यु०)

भा. यद्यपि च भवेदन्नकरणं हेतुः द्रविपिठरमकाराणां, तथापि सूर्य एवावतिष्ठेत, शब्दात् 'अन्नकरणं हेतुः'—इति विज्ञायते, शब्दस्य सूर्यस्याह, न द्रविपिठरादीनां; तद्धि निर्दिश्यते,—यस्मात् सूर्येणाद्यं क्रियते, तस्मात् सूर्येण जुहोति—इति । यथा, यस्मात् बलवदुष्मातोऽग्निः, तेन मे गृहं दग्धमिति, न, 'अग्निरपि बलवदुष्मातो दहति'—इति गम्यते । अथ 'मत्, —येन येन अन्नं क्रियते प्रणाद्या, सूर्यादन्येनापि तेन तेनापि होमः क्रियते' इति । 'अथवस्था विधीनां स्यात्,' न केनचित् । प्रणाद्याद्यं क्रियते, तत्र यावदुक्तं स्यात्, जुहोति—इति तावदेवाग्नकरणेन जुहोति—इति । अस्मात्पक्षे पुनः सूर्यं

भा. स्तूयन्ते ; 'तेन ह्यन्नं क्रियते'—इति वृत्तान्तान्वाख्यानं न च वृत्तान्तज्ञापनाय, किं तर्हि प्ररोचनायैव । तस्माद्धेतुवन्निगद-स्यापि स्तुतिरेव कार्य्यं इति ॥ (सि० यु०) ॥ . (इति हेतुवन्निगदाधिकरणं । १ अ० । २ पा० । ३ अ०) ॥

अथ मन्वसिद्धाधिकरणम् ।

सू. तदर्थशास्त्रात् ॥ ३१ ॥ (पू० १)

भा. अथ इदानीं, किं विवक्षितवचना मन्वाः, उताविवक्षित-वचनाः ? (१) । किमर्थप्रकाशनेन यागस्य उपकुर्वन्ति, उत उच्चारणमात्रेण ? (२) इति ;—यद्युच्चारणमात्रेण, तदा न नियो-गतो 'वर्हिर्देवसदनन्दामि'—इत्येष वर्हिर्लवने विनियुज्येत । अभिधानेन चेत्, प्रकरणेन विज्ञाताङ्गभावो नाग्यचोपकर्तुं शक्नोति—इत्यन्तरेणापि वचनं, वर्हिर्लवन एव विनियुज्येत !—इति ॥ तदेवमवगच्छामः,—उच्चारणमात्रेणैवोपकुर्वन्तीति । कुतः ? । 'तदर्थशास्त्रात्,' यदभिधानसमर्था मन्वाः, तत्रैवैतं शास्त्रं निबध्नाति,—'उरुप्रथा उरु प्रथस्व—इति पुरोडाशं प्रथयति'—इति, वचनमिदं अनर्थकं, यदि अर्थाभिधानेनोपकुर्वन्ति ; अथोच्चारणमात्रेण, ततो वक्तव्यो विनियोगः, उक्तश्च । अतो नार्थाभिधानेन ; यथा, साद्यः पुरुषः परेण चेद्भीयते, नून-मक्षिभ्यां न पश्यति—इति गम्यते ।

'नन्वर्थवादाय' भविष्यतीति' चेत् । न हि, येन विधीयते, तस्य वाक्यशेषोऽर्थवादः—इत्युक्तं । न च, निरपेक्षेण विहिते अर्थवादेन किञ्चिदपि प्रयोजनं क्रियते ! । अतो नार्थवादाय वचनं (१) ।

तथाऽभ्यादानसमर्था मन्वाः उदाहरणं । सिद्धादेव आदाने प्राप्ता वचनेन विधीयन्ते,—'तां चतुभिरादत्ते'—इति । 'चतुः संख्यामिति' चेत् । न, समुच्चयशब्दाभावात् (२) ।

भा तथा 'इमामगुणन रसनामृतस्य—इत्युच्चाभिधानीमादत्ते—इत्युदाहरणं,—रसनादाने प्राप्तस्य रसनादाने एव शास्त्रविनियोजकं तत् विवक्षितार्थत्वे न घटेत्—इति ।

ननु 'गर्भभरसना परिसंस्थास्यति' । न शक्नोति परिसंस्थातं, परिसंस्थाणो हि स्वार्थं च जज्ञात परार्थं च कल्पेत, प्राप्तं च बाधेत । (३) ।

तस्मात् न विवक्षितवचना मखा, अतो न प्रमाणं, 'वर्हिर्देवं सदनं दामि'—इत्यस्य रूपं वर्हिलंबने विनियोगस्य ॥ (पू०) ॥

ख वाक्यनियमात् ॥ ३२ ॥ (पू० २)

भा नियतपदक्रमा हि मखा भवन्ति—'अग्निर्मुहूर्तां दिव—इति न विपर्ययेण । यद्यर्थप्रत्यायनार्था, विपर्ययेणाप्यर्थं प्रतीयते,—इति नियमोऽनर्थकः स्यात् । अथ उच्चारणविशेषार्था, विपर्यये अन्यदुच्चारण—इति नियमः आसीद्यते । तेन यतरस्मिन् पक्षे नियमो अर्थपानं स नूनं पक्ष इति । ननु 'अर्थवत्त्वपि नियमो दृश्यते—यथा, 'इन्द्राग्नी'—इति' । युक्तं तच्च तत् विपर्ययेऽर्थं प्रत्ययाभावात् ॥ (पू० २) ॥

ख बुद्धशास्त्रात् ॥ ३३ ॥ (प० ३)

भा बुद्धेः खन्वपि पाठादर्थं तदभिधानसमर्थो मखो भवति 'अग्नीद अग्नीदं विचरेत् इति । स बुद्धेः किं बोधयेत् । अथ नु उच्चारणविशेषार्था, बुद्धेः पुन्युच्चारणविशेषोऽवकल्प्येतेति । ननु 'पुनर्वचनात् संस्कारविशेषो भविष्यति' । एव, अस्मत्पक्षमेवाग्रि तोऽसि वचनमुच्चारणं तद्धि शक्यते कर्तुं नार्थप्रत्यायनं, तत् प्रतीतेः । यथा, सोपानात्के पादे द्वितीयामुपानक्षमशक्यत्वाधोपादत्ते ॥ (पू० ३) ॥

सू. अविद्यमानवचनात् ॥ ३४ ॥ (पू० ४)

भा. यज्ञे साधनभूतः प्रकाशयितव्यः, न च, तादृशोऽर्थोऽस्ति !
यादृशमभिदधति*, यथा 'चत्वारि ऋद्धा'—इति । न हि,
चतुःऋद्धं विपादं द्विशिरस्कं सप्तहस्तं किञ्चित् यज्ञसाधन-
मस्ति ।। तद्वाभिधानार्थः किमभिदध्यात् ? । उच्चारणार्थं
त्वक्कल्पयते । तथा 'मा मा हिंसीः'—इत्यसत्यामपि हिंसायां
किमभिदध्यात् ? ॥ (पू० ४) ॥

सू. अचेतनेऽर्थवन्धनात् ॥ ३५ ॥ (पू० ५)

भा. अचेतनेऽर्थे खल्वर्थं निबध्नन्ति,—'ओषधे चायस्वेन'—इति,
अभिधानेनोपकुर्वन्त एवंजातीयका ओषधिं पशुवाणाय प्रति-
पादयेयुः, न च, असावचेतना शक्या प्रतिपादयितुं ।। उच्चा-
रणार्थं तु नैष दोषो भवति । तस्मात् उच्चारणार्थाः । 'ऋणोत
वावाणः' इति च उदाहरणं ॥ (पू० ५) ॥

सू. अर्थविप्रतिशेधात् ॥ ३६ ॥ (पू० ६)

भा. अर्थविप्रतिशेधोऽपि भवति,—'अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षं'—
इति, सैव द्यौः, तदेवान्तरिक्षं—इति को जातुचिद्वधारयेत् ? ।
अनवधारयंश्च किमभिधानेनोपकुर्यात् ? । उच्चारणमात्रे तु नैष
विरोधो भवति । तस्मात् उच्चारणार्था मन्वाः । 'एको रुद्रः,
न द्वितीयोऽप्युत्तरये, असंख्यातः सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्वाः'
—इति चोदाहरणं ॥ (पू० ६) ॥

* 'अभिवदन्ति केचित् मन्वाः' इति का० स० 'अभिवदन्त्येते मन्वा
इति' इति च कश्चित् पाठः ।

स स्वाध्यायवदवचनात् ॥ ३७ ॥ (पू० ७)

भा स्वाध्यायकाले पूर्विकावहन्ति करोति, माणवकोवहन्तिमख मधीते, नासी तेन मध्ये तदभिधानमभ्यस्यति, अक्षरानुपूर्व्या अवधारणे एव यतते, येन च नाम प्रयोजनं, तदभ्यसितव्यं, अत उच्चारणाभ्यासात् उच्चारणेन प्रयोजन इत्यवगच्छाम' ॥ (पू० ७) ॥

स अविज्ञेयात् ॥ ३८ ॥ (पृ० ८)

भा अपि च केपाच्चिन्मखाणा अशक्य एवार्थो वेदितुं यथा, 'अग्न्यक सीत इन्द्र वहाष्टरस्ते' इति, 'क्षणेव जर्भरी तुर्परीतू' इति, 'इन्द्र सोमस्य कारुका' इति च, एते किं प्रत्याययेयुः ? उच्चारणार्थे तु न दोषः । तस्मात् उच्चारणार्था मवा इति ॥ (पू० ८) ॥

स अनित्यसयोगान्मन्त्रानर्थक्यं ॥ ३९ ॥ (पू० ५)

भा अनित्यसयोग खल्वपि भवेत् मध्येत्वभिधानार्थेषु, यथा, 'किं ते शण्वन्ति कीकटेषु गावः'—इति कीकटा नाम जनपदा (१) । 'नैचाशाग नाम नगरं प्रमद्गदो राजा—इति, यद्यभिधानार्था, प्राक् प्रमद्गदात् नार्थं मयोऽनुभूतपूर्वं इति (२) गम्यते । तदेतैस्तदर्थभाषादिभिः कारणैर्मखाणा अविवाचितवचनता ॥ (पू० ५) ॥

स अविजिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ ४० ॥ (सि०)

भा अविजिष्टस्तु श्लोके प्रयुज्यमानानां वेदे च पदानामर्थः स यद्येव श्लोके विवक्षितः, तथैव वेदेऽपि भवितुमर्हति ॥ 'नैव, श्लोके मेरुर्देवबुद्धे संशयवद्वाचः । इह देवताभिरप्रत्यक्षाभि

भा. र्यज्ञाङ्गैश्चाचेतनैः संलापे न कश्चित् यज्ञस्योपकारः । यद्यदृष्टं परिकल्प्येत, उच्चारणादेव तद्विवृतुमर्हति । यद्वि कर्त्तव्यं, तत् प्रयोजनवत्, उच्चारणं च न कथञ्चित् न कर्त्तव्यं, यद्यपूर्वाय । यद्यर्थाय, यद्यर्था न प्रत्यास्यते, न किञ्चित् अनर्थकं, यदि न प्रयुज्यते, समाप्नानानर्थक्यं । तस्मात् उच्चारणादपूर्वं, तथा च तदर्थशास्त्रादि (पू०) उक्तं । तदुच्यते,—अर्थप्रत्यायनार्थमेव यज्ञे मन्त्रोच्चारणं । यदुक्तं—‘न देवताभिर्यज्ञाङ्गैश्च संलापे प्रयोजनमस्ति’—इति, यज्ञे यज्ञाङ्गप्रकाशनमेव प्रयोजनं । कथं ? ।

• न हि, अमकाशिते यज्ञे यज्ञाङ्गे च यागः शक्योऽभिनिर्वर्त्तयितुं । तस्मात्तन्निर्णयार्थमर्थप्रकाशनं महानुपकारः कर्मणः, तच्च करोतीत्यवगम्यते । तस्मादस्त्यस्य प्रयोजनं । तच्च दृष्टं न शक्यमपवदितुं,—‘न अर्थाभिधानं प्रयोजनं’—इति । ननु ‘अर्थाभिधानेनोपकुर्वत्सु ‘तां चतुर्भिरादत्ते’—इत्येवमादि अनर्थकं भवति’ । काममनर्थकं भवतु, न जातुचित् अपजानोमहे दृष्टं अर्थाभिधानस्योपकारकत्वं ॥ (सि०) ॥

अथ किं तच्छास्त्रं अनर्थकमेव ? । न हि,

स. गुणार्थेन पुनः अतिः ॥ ४१ ॥ (उ० १)

भा. यदुक्तं (५६।४) ‘तां चतुर्भिरादत्ते’—इति समुचयशब्दाभावात् न समुचयार्थं इति । ‘चतुःसंख्याविशिष्टमादानं कर्त्तव्यं’—इति वाक्यादवगम्यते, तदेकेन मन्त्रेण गृह्णन् न यथाश्रुतं गृह्णीयादिति ॥ (उ० १) ॥

स. परिसंख्या ॥ ४२ ॥ (उ० २)

भा. ‘परिसंख्यायां च ‘इमामगृणन्नित्यश्वाभिधानोमादत्ते’ इति च यो दोषाः (५६।४) प्रादुःस्युः’—इति । नैवं संयन्तः,—इत्यादत्ते—इति । कथं तर्हि ? । ‘इत्यश्वाभिधानो’—इति ।

भा लिङ्गाद्गणनामाच्चे, शब्दात्तु विशेषे अश्वाभिधान्या इति, सति च वाक्ये लिङ्ग विनियोजक तच्चास्य प्रकरणान्नानानुमित वाक्य नास्ति। कतरत्तत ?। एतेन मन्वेणादान कुर्यादिति, (यस्मिन् सति रशनामाच्चे लिङ्गात् माशोति)। अश्वाभिधान्यान्तु प्रत्यक्षमेव वचन, अस्मिन् सति तत् आनुमानिक नास्ति। तेन गर्दभरशनाया न प्राप्तिरेवेति ॥ (उ० २) ॥

ख अर्थवादो वा ॥ ४३ ॥ (उ० ३)

भा 'उरप्रथा उर प्रथस्वेति पुरोडाश प्रथयति'—इति अर्थ वादार्थेन पुन अति,—यज्ञपतिमेव तत् प्रथयति—इति। ननु 'नाथ मन्त्रस्य वाक्यशेष, न च मातरस्य स्तुत्या प्रयोजन। इत्य, नाथ मन्त्रस्य विधि, न संस्तव, प्रथनमेव तच्च स्तूयते। मन्त्र पुन रूपादेव प्राप्त इष्टानूद्यते प्रथनं स्तोतु,—इत्य प्रथनं प्रशस्तं, यत् प्रियमाण एवरूपेण मन्त्रेण क्रियते। कस्तदा भवति गुण ?। यज्ञपतिमेव तत् प्रजया पशुभि प्रथयति। किमेतदेवास्य फलं भवति ?। नेति ब्रूम, स्तुति कथं भविष्यति ?—इति एवमुच्यते। कथमसति प्रथने प्रथयतीति शब्द ?। मन्त्राभिधानात्—मन्त्रेण पुरोडाश अध्वयु प्रथस्वेति ब्रूते, यद्देव प्रथस्वेति ब्रूते, य प्रथयति, यथा य कूर्चिर्वाति ब्रूते, य वारयति ॥ (उ० ३) ॥

ख अविरुद्ध पर ॥ ४४ ॥ (उ० ४)

भा यदुक्त —(२ पू०)—'पदनियमस्यार्थवत्त्वादपिबक्षितार्था मया इति। काममनर्घको नियम, न दृष्टमप्रामाण'। 'नियतोपारण मद्रथाय—इति चेत् अविरुद्धादृष्टवत्पना अस्मत्पक्षेऽपि एवं प्रत्याख्यमानमभ्युदयकारि भवति—इति ॥ (उ० ४) ॥

ख संप्रये कर्मगर्हानुपालम्भः संस्कारत्वात् ॥ ४५ ॥
(उ० ५) ॥

भा. अथ यदुक्तं—(३ पू०)—‘प्रोक्षणीरासादयेति—युद्धबोधनम-
शक्यं, अत उच्चारणाददृष्टं’—इति । तन्न, कर्त्तव्यं—इत्यपि
विज्ञाते अनुष्ठानकाले स्मृत्या प्रयोजनं, उपायान्तरेणापि
सा प्राप्नोति,—अतोऽनेनोपायेन कर्त्तव्येति—नियमार्थमाभिनानं,
संस्कारत्वात् ॥ (उ० ५) ॥

ख अभिधानेऽर्थवादः ॥ ४६ ॥ (उ० ६)

भा. ‘चत्वारि ऋङ्गा’ (४ पू०) इत्यसदभिधाने गौणः शब्दः,
गौणीकल्पनाप्रमाणवत्त्वात् ; उच्चारणाददृष्टमप्रमाणं । चतस्रो
होवाः ऋङ्गाणीवाऽस्य । ‘त्रयोऽस्य पादाः’—इति सवनाभि-
प्रायं । ‘दे शीर्षे’—इति पत्नीयजमानौ । ‘सप्त हस्तास’ इति
छन्दांसि अभिप्रेत्य । ‘त्रिधा बह्वः’ इति त्रिभिर्वदैर्बह्वः । ‘ष्टपभः
कामान् वर्धतीति रोरवीति शब्दकर्मा महो देवो मर्त्यान् आवि-
वेश’—इति मनुष्याधिकाराभिप्रायं । तत् यथा, ‘चक्रयाकरतनी
हंसदन्तावली काशवत्सा शैवालकेशी नदी’—इति नद्याः स्तुतिः ।

यज्ञसमृद्धये साधनानां चेतनसादृश्यं उपपादयितुकाम
आमन्त्रणशब्देन लक्षयति,—‘औपधे ! आयस्वैनं’—इति (५ पू०)
‘ऋणोत यावाणः’ इति, अतः परं प्रातरनुवाकानुवचनं भवि-
ष्यति, यत्राचेतनाः सन्तो यावाणोऽपि ऋणयुः, किं पुनर्विडांसो-
ऽपि आक्षणाः—इति, इत्थं च अचेतना अपि यावाण आम-
न्त्रन्ते ॥ (उ० ६) ॥

ख गुणादविप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४७ ॥ (उ० ७)

भा. ‘अदितिर्द्वौः’—इति (६ पू०) गौण एषः शब्दः, अतो

भा विप्रतियेध । यथा त्वमेव माता, त्वमेव पितेति, तथैकरुद्र
 दैवत्ये एको रुद्र, शतरुद्रदैवत्ये शतं रुद्रा इति अविरोध ॥
 (उ० ७) ॥

छ विद्यावचनमसयोगात् ॥ ४८ ॥ (उ० ८)

भा यत्तु (पू० ७)—‘अकर्मकाले’^{*} बहन्तिमन्त्रेण माणवको न
 पूर्णिकाबहन्ति प्रकाशयितुमिच्छति—इति । अयञ्जसयोगात्,
 न यज्ञोपकारायेतत् प्रकाशयितुमिच्छति । ननु ‘प्रकाश
 नानभ्यासोऽक्षराभ्यासश्च परिचोदित’ । उच्यते,—सौकर्यात्
 प्रकाशनानभ्यास, दुर्पक्षत्वाच्चाक्षराभ्यास ॥ (उ० ८) ॥

छ सतः परमविज्ञान ॥ ४९ ॥ (उ० ९)

भा विद्यमानोऽप्ययं प्रमादानस्यादिभिर्नोपलभ्यते, निगमनिह
 त्तथाकरणवशेन धातुतोऽर्थं कल्पयितव्यं, यथा, ‘उदण्येव
 जभंरी तुर्पंरीतू—इत्येवमादीनि (८ पू०) अश्विनोरभिधानानि
 द्विवचनान्तानि सद्ध्यन्ते । अनेन ‘अश्विनो कामममा’—
 इत्याश्विन सूक्तमवगम्यते । देवताभिधानानि च घटन्ते,
 जभंरीत्येवमादीनि, अवयवप्रसिद्ध्या च लौकिकेनार्थेन विज्ञे
 यन्ते एव सर्वत्र ॥ (उ० ९) ॥

छ उक्तश्चानित्यसंयोगः ॥ ५० ॥ (उ० १०)

भा ‘परन्तु श्रुतिवामान्यमात्र (१ अ० । १ पा० । २५ सू०) इत्यत्र
 इति ॥ (उ० १०) ॥

* ‘अकर्मकाले’ इति सूचितम् ।

† ‘जभंरी भंरंरी इत्यर्थः, तुर्पंरीतू चत्वारो इत्यर्थः’ इति
 च्युमेदुटीयायां माधवः ।

स. लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् ॥ ५१ ॥ (सि० यु० १)

भा. 'आग्नेय्याः शोधमुपतिष्ठते'—इति विधानात्, विवक्षितार्थानामेव मन्त्राणां भवति लिङ्गोपदेशः, यदि तेऽग्नयोजनाः, ततस्ते आग्नेय्याः, नाग्निशब्दसन्निधानात् ॥ (सि० यु० १) ॥

स. 'जहः ॥ ५२ ॥ (सि० यु० २)

भा. जहदर्शनं च विवक्षितार्थानामेष भवति । किमुहदशनं ? ।
'न पिता वर्धते, न माता'— इति ; अन्ये वर्धन्ते इति गम्यते,
प्रत्यक्षं कौमारयोवनस्याधिरेः* वर्धन्ते मातादयः, शब्दो न
वर्धते—इति ब्रूते । का पुनः शब्दस्य वृद्धिः ? । यद्विषय-
वर्धयचनसंयोगः ॥ (सि० यु० २) ॥

स. विधि-शब्दाश्च ॥ ५३ ॥ (सि० यु० ३)

भा. विधिशब्दाश्च विवक्षितार्थानेष मन्त्राननुवदन्ति,—'शतं
क्षिमाः शतं वर्षाणि जीव्यासमित्येतदेवाह'—इति ॥ (सि०
यु० ३) ॥ इति मन्त्रलिङ्गाधिकरणं । १ अ० । २ पा० । ४ अ० ॥

इति श्रीमदाचार्ये—श्रीशवरखामिहतो मोमांसाभाष्ये प्रथ-
मस्य द्वितीयः पादः ॥ अर्थवादपादोऽयं ॥ * * ॥

* 'यौवनावस्थाभिरेव' इति ध्या० सो० । का० श्री० यु० ।

तृतीय पाद ॥

अथ स्मृतिप्रामाण्याधिकरणम् ॥

स धर्मस्य शब्दमूलत्वात् अशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥ १ ॥

(पू०)

भा एवन्तावत्स्थितस्य वेदस्य प्रामाण्यमुक्तं, अथ इदानीं यच्च न वैदिक शब्द उपलभेनहि, अथ च स्मरन्ति,—एवमयमर्थोऽनुष्ठातव्य, एतस्मै च प्रयोजनाय—इति, किं असौ तथैव स्यात्, न वा? इति। यथा ‘अष्टका कर्त्तव्या’ ‘गुह्यरनुगन्तव्य’ ‘तडाग खनितव्य’ ‘प्रपा प्रवर्त्तयितव्या’ ‘शिखाकर्म कर्त्तव्य’—इत्येवमादयः ॥ तदुच्यते,—‘धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्ष्य स्यात्—इति। शब्दलक्षणो धर्म—इत्युक्तं ‘चोदना लक्षणोऽर्थो धर्म—इति, अतो निर्मूलत्वान्नपेक्षितव्यमिति। ननु ‘ये विदुः,—इत्यसौ पदार्थ कर्त्तव्य इति, कथमिदं ते यदिष्यन्ति—अकर्त्तव्य एवाय—इति?। स्मरणानुपपत्त्या, न हि अननुभूतोऽनुतो वार्थ स्मर्यते, न च, अस्यावैदिकस्या लौकिकस्य च स्मरणमुपपद्यते। पूर्वविज्ञानकारणाभावादिति, या हि वधा स्मरेत्,—इदं मे दौहित्रव्रतमिति, न मे दुहिता भूति—इति मत्वा, न जातुचिदसौ प्रतीयात्,—सम्यगेतत् ज्ञान—इति। ‘एवमपि यथैव पारम्पर्येणाविच्छेदात् ‘अथ वेद—इति प्रमाणमेवा स्मृति, एव इयमपि प्रमाणं भवित्यति—इति। नैतदेव, प्रत्यक्षेणोपलब्धत्वात्पत्त्यस्य, नानुपपन्नं पूर्वं विज्ञानं, अष्टकादिषु त्वदृष्टार्थेषु पूर्वविज्ञानकारणाभावात् व्यामोहस्मृतिरेव शक्यते, तत् यथा, कश्चित् जात्यन्धो वदेत्,—स्मराम्यहं अस्य रूपविशेषस्य—इति, कुतस्ते पूर्वविज्ञानं?—इति च पर्यनुयुक्तो जात्यन्धमेवापरं विनिर्दिशेत्, तस्य

भा. कुतः? जात्यन्धान्तरात्,—एवं जात्यन्धपरम्परायामपि सत्यां नैव जातुचित्संप्रतीयुर्विद्वांसः सम्यग्दर्शनमेतत्—इति । अतो न आदर्शव्यमेवंजातीयकमनपेक्ष्यं स्यादिति ॥ (पू०) •

स. अपि वा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यात् ॥ २ ॥
(सि०)

भा. अपि वा—इति पक्षो व्यावर्तते । प्रमाणं स्मृतिः, विज्ञानं हि तत्, किमिति अन्यथा भविष्यति? । ‘पूर्वविज्ञानमस्य नास्ति, कारणाभावात्’—इति चेत् । अस्या एव स्मृतेर्द्रष्टृभिः कारणं अनुमास्यामहे ; तत् न अनुभयनं, अनुपपत्त्या, न हि, मनुष्या इहेव जन्मनि एवंजातीयकमर्थमनुभवितुं शक्नुवन्ति । जन्मान्तरानुभूतं च न स्मर्यते ; यन्वस्तु अनुमीयेत, कर्तृसामान्यात् (स्मृतिवैदिकपदार्थयोः) । तेन उपपन्नो वेदसंयोग चैवर्णिकानां ।

ननु ‘नोपलभन्ते एवंजातीयकं यन्त्रं’ । अनुपलभमाना अप्यनुमिमोरन्, विस्मरणमप्युपपद्यते—इति, तदुपपन्नत्वात् पूर्वविज्ञानस्य चैवर्णिकानां स्मरतां, विस्मरणस्य च उपपन्नत्वात् यन्त्रानुमानमुपपद्यते—इति प्रमाणं स्मृतिः ।

अष्टकालिङ्गाश्च मया वेदे दृश्यन्ते,—‘यां जनाः प्रतिनन्दन्ति’—इत्येवमादयः ॥ तथा प्रत्युपस्थितनियमानामाचाराणां दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यं,—गुरोरनुगमात् प्रीतो गुरुः अध्यापयिष्यति, यन्त्रं यन्त्रिभेदिनस्य न्यायान् परितुष्टो वध्यति—इति ; तथा च दर्शयति,—‘तस्मात् श्रेयसां सं पूर्वं यन्त्रं आपोधान् पश्चादन्वेति’—इति । प्रपास्तद्वागानि च परोपकाराय, न धर्माय,—इत्येवावगम्यते । तथा च दर्शनं,—‘यन्त्रं च प्रपा

- भा. असि—इति, तथा 'स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति'—इति च। गोव-
चिह्नं शिखाकर्म, दर्शनञ्च,—'यत्र बाणाः सम्पतन्ति'—इति।
• तेन ये दृष्टार्थाः, ते तत एव प्रमाणं, ये त्वदृष्टार्थाः, तेषु
वेदिकशब्दानुमानमिति ॥ (इति सृष्टिप्रामाण्याधिकरणं । १ ।
३।१।) ॥

अथ श्रुतिषावल्याधिकरणम् ।

ख विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यात्, असति ह्यनुमानं ॥ ३ ॥

भा. अथ यत्र श्रुतिविरोधः, तत्र कथं ?। यथा, औदुम्बरा-
सर्ववेष्टनं 'औदुम्बरी स्पृक्षोद्गायेत्'—इति श्रुत्या विरुद्धं (१)।
अष्टाध्यायिर्ब्रह्मण्याणि वेदब्रह्मचर्यचरणं 'जातपुत्रः क्षाणकेशो-
ग्नीनादधीत'—इत्यनेन विरुद्धं (२)। क्रीतराजको भोज्यान्नः
—इति 'तस्मात् अग्नीयोमीये संस्थिते यजमानस्य गृहेऽग्निमर्थ'
—इत्यनेन विरुद्धं (३)। तत् प्रमाणं, कर्तुंसामान्यात्,—इत्येवं
प्राप्ते ब्रूमः,—अशक्यत्वाद्यामोहः,—इत्यवगम्यते। कथम-
शक्यता?। स्पर्शविधानात् न सर्वा शक्या वेष्टयितुं, उद्गायता
स्पृष्टाः। तामुद्गायता स्पृष्टव्यामवगच्छताः केनेमं संमत्यर्थं
याधेमहि सर्ववेष्टनस्मरणेन?—इति ब्रूमः।

ननु 'निर्भूलत्वादगामोहः तत् स्मरणं—इति वैदिकं वचनं
मूलं भविष्यति'—इति। भवेद्वैदिकं वचनं मूलं, यदि स्पर्शनं
व्यामोहः; अथ्यामोहे त्वशक्यत्वात् अनुपपन्नं। यथा, अनुभवनं
अनुपपन्नं—इति न कल्प्यते, तथा वैदिकमपि वचनं। कथं
तर्हि सर्ववेष्टनस्मरणं?। व्यामोहः। कथं व्यामोहकल्पना?।
श्रौतविज्ञानविरोधात्। अथ 'किमर्थं नेमौ विधी विकल्पे

भा.ते व्रीहियववत् दृष्टद्वयन्तरवदा ? । नासति व्यामोहविज्ञाने विकल्पो भवति,—यदि सर्ववेष्टनविज्ञानं प्रमाणं, स्पर्शनं व्यामोहः, यदि स्पर्शनं प्रमाणं, स्मृतिर्यामोहः । विकल्पन्तु वदन् स्पर्शनस्य पक्षे तावत्प्रमाण्यमनुमन्यते, तस्य च मूलं श्रुतिः, सा चेत्प्रमाणमनुमता, न पाक्षिकी । पाक्षिकं च सर्ववेष्टनस्मरणं पक्षे तावन्न शक्नोति श्रुतिं परिकल्पयितुं, स्पर्शविज्ञानेन बाधितत्वात् । ततश्च अयामोहे च तस्मिन्न शक्या श्रुतिः कल्पयितुं । न चाभ्यावयामोहः पक्षे, पक्षे व्यामोहो भविष्यति—इति, यदेव हि तस्यैकस्मिन् पक्षे मूलं, तदेवेतरस्मिन्नपि, एकस्मिंश्चेत्पक्षे न व्यामोहः, श्रुतिप्रामाण्यतुल्यत्वादितरत्राप्यव्यामोहः ; न च, असावेकस्मिन् पक्षे श्रुतिर्निवद्धाचरा हि सा 'न प्रमादपाठः'—इति शक्या गदितुं । तेन, न एतत्पक्षे विज्ञानं व्यामोहात् पक्षान्तरं संक्रामं—इत्यवगम्यते । तच्च दुःश्रुतस्वप्नादिविज्ञानमूलत्वं तु सर्ववेष्टनस्य—इति विरोधात् कल्प्यते ; न हि, तस्य सति विरोधे प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यं—इति किञ्चिदस्ति प्रमाणं । तस्मात् यद्येवैकस्मिन् पक्षे न शक्या श्रुतिः कल्पयितुं, एवं अपरस्मिन्पक्षे, तुल्यकारणत्वात् ।

अपि चेतरेतराश्रयेभ्यतःपरिच्छेदात् । केयमितरेतराश्रयता ? । प्रमाणार्थं स्मृतौ स्पर्शनं व्यामोहः, स्पर्शने प्रमाणे स्मृतिर्यामोहः, तदेतदितरेतराश्रयं भवति । तच्च स्पर्शनस्य कृप्तं मूलं, कल्प्यं स्मृतेः, सोभ्यावयतःपरिच्छेदः, कल्प्यमूलत्वात् स्मृतिप्रामाण्यमनवकृप्तं ; तदप्रामाण्यात् स्पर्शनं न व्यामोहः, तदव्यामोहात् स्मार्त्तश्रुतिकल्पनाभ्युपपन्ना प्रमाणाभावात् । ननु 'एवं सति व्रीहिसाधनत्वविज्ञानस्यापि अव्यामोहात् यवश्रुतिर्नापपद्येत !' । सत्यं नोपपद्यते, यद्यप्रत्यक्षा स्यात्, प्रत्यक्षा त्वेषा, न हि, प्रत्यक्षमनुपपन्नं नामास्ति' इयोस्तु भावात्, दे स्ते वाक्ये, तत्रैकेन केवल्यवसाधनता

भा एकेन केवलमीदृशसाधनता । न च, वाक्येनावमतोऽर्थोऽपक्रूयते ॥
 तस्मात् बोद्धव्यवयोरुपपन्नो विकल्पाः, दृष्टद्वयन्तरयोश्च । तस्मात्
 उक्तं श्रुतिविरुद्धा स्मृतिरप्रमाणं—इति । अतश्च सर्ववेष्टनादि
 नादरणीयं ॥ (इति श्रुतिप्राबल्याधिकरणं । १ अ० । ३ पा० ।
 २ अ०) ॥

अथ दृष्टमूलकस्मृत्यप्रमाण्याधिकरणं ॥

सू

हेतु-दर्शनाच्च ॥ ४ ॥

भा लोभादास आदिस्वमाना औदुम्बरेण हृत्स्वां वेष्टितवन्तः
 केचित्, तत् स्मृतेर्बोजं (१) । बुभुचमाणाः केचित् क्रीतराजकस्य
 भोजनमाचरितवन्तः (२) । अर्पुस्त्वं प्रच्छादयन्तस्याष्टाचत्वा-
 रिंशद्वर्षाणि वेद्म्यश्चर्यं चरितवन्तः (३) । तत एवा स्मृतिः
 —इत्यवगम्यते ।

अधिकरणान्तरं वा, 'वैसर्जनहोमीयं वासोऽभ्यर्गुं कृति'—
 इति, 'यूपक्षस्तिनो दानमाचरन्ति'—इति, तत् कर्तुंसामान्यात्
 प्रमाणं—इति प्राप्तेऽप्रमाणं स्मृतिः, अत्रान्यन्मूलं,—लोभादा-
 चरितवन्तः केचित्, तत् एवा स्मृतिः । उपपद्यतरक्षेतत् वैदिक-
 वचनकल्पनात् ॥ (इति दृष्टमूलकस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणं । १ ।
 ३ । ३) ॥

अथ प्रदार्थप्राबल्याधिकरणम् ॥

सू शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत् ॥ ५ ॥ (पूर्वपक्षे पृ०)

भा 'आचान्तेन कर्तव्यं' 'यज्ञोपवीतिना कर्तव्यं' 'दक्षिणाचारेण
 कर्तव्यं'—इत्येवंसंक्षेपानि उदाहरणानि । किमेतानि श्रुति
 विरुद्धानि न कर्तव्यानि, उताविरुद्धानि कार्याणि?—इति ।

भा. इति चेत् पश्यसि,—तैरप्यनुष्ठेयमानैर्वेदिकं किञ्चिन्न कुप्यति ;
तस्मात् अविरोधानि—इति ॥ (पू० । पू०) ॥

स न, शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ ६ ॥ (पू०)

भा. नैतदेवं, शास्त्रपरिच्छिन्नं हि क्रमं बाधेरन् ।। कथं ?। 'वेदं
ष्टत्वा वेदिं कुर्वीत'—इतीमां श्रुतिमुपगन्ध्यात् ! अन्तरा वेदं*
वेदिं च, अनुष्ठेयमानमाचमनादि । दक्षिणेन चैकहस्तैना-
नुष्ठेयमानेषु पदार्थेषु कदाचित् प्रधानं सकालं अतिग्रामेत्,
उभाभ्यां हस्ताभ्यां अनुतिष्ठन् प्रधानकालं संभावयिष्यति ॥
(पू०) ॥

स अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ॥ ७ ॥
(सि०)

भा. अपि वा—इति पक्षस्थापयति । अग्रहमाणकारणा एवं-
जातीयकाः प्रमाणं । ननु 'क्रमकालौ विरुद्धन्ति' । विरुद्धन्तु,
नैव दोषः,—आचमनं पदार्थः, पदार्थानां च गुणः क्रमः, न च,
गुणानुरोधेन पदार्था न कर्तव्यो भवति ।। अपि च प्राप्तानां
पदार्थानां उत्तरकालं क्रम आपतति, यदा पदार्थः प्राप्नोति,
तदा क्रम एव नास्ति, केन सह विरोधो भविष्यति ?—इति ।
तथा यदि दक्षिणेन नाचर्यते, कालो मा विरोधीत्—इति, तत्र
कालानुरोधेन पदार्था नाभ्यधात्वमभ्युपगच्छेत् । प्रयोगाङ्गं हि
कालः पदार्थानामुपकारकः, अतो न कालानुरोधेन व्यथयितव्यः
पदार्थः । अपि च शौचं दक्षिणाचारता यज्ञोपवीतित्वं च—
एवंजातीयका अर्थाः व्यवधातारो न भवन्ति, सर्वपदार्थानां

* 'वेदो नाम दर्भमयः संमार्जनसाधनः, वेदिराहवर्णीयगार्हपत्य-
मथवर्तिनी चतुरङ्गुलसंज्ञाता भूमिरिति माधवः ।

भा. शेषभूतत्वात् । तस्मात् आचमनादीनां प्रामाण्यं ॥ (इति पदार्थप्रावल्याधिकरणं । १ । ३ । ४ ।) ॥

शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रागाख्याधिकरणम् ।

स. तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ८ ॥

(पू०)

भा. 'यवमयश्चरः' 'वाराही उपानहौ' 'वेतसे कटे प्राजापत्यान् सचिनोति'—इति यववराहवेतसशब्दान् समामनन्ति । तत्र केचिद्दीर्घश्रुकेषु यवशब्दं प्रयुजन्ते, केचित् प्रियङ्गुषु, वराहशब्दं केचित् श्रुकरे, केचित् हाण्यशकुनौ; वेतसशब्दं केचित् वङ्गुलके, केचित् जम्ब्या, तत्रोभयथा पदार्थावगमाद्विकल्पः ॥ (पू०) ॥

स. शास्त्रस्या वा तन्निमित्तत्वात् ॥ ९ ॥ 'मि०)

भा. वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यवशब्दो यदि दीर्घश्रुकेषु, सादृश्यात् प्रियङ्गुषु भविष्यति, यदि प्रियङ्गुषु, सादृश्यात् यवेषु । किं सादृश्यं? पूर्वसंख्ये शीले भवन्ति दीर्घश्रुकाः प्रियङ्गवश्च, एतत् तयोः सादृश्यं । कः पुनरत्र निश्चयः? यः शास्त्रस्यानां, स शब्दार्थः । के शास्त्रस्थाः? श्रिष्टाः, तेषामविच्छिन्ना स्मृतिः शब्देषु वेदेषु च; तेन श्रिष्टा निमित्तं श्रुतिस्मृत्यवधारणे । ते स्तेषां समामनन्ति,—यवमयेषु करम्भमात्रेषु विहितेषु वाक्यशेषे, —'यवान्या श्रोषधयो ज्ञायन्ते, अथेते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति'—इति, दीर्घश्रुकान् यवान् दर्शयति वेदः । वेदे दर्शनात् अविच्छिन्नपारम्पर्या दीर्घश्रुकेषु यवशब्दः—इति गम्यते । तस्मात् प्रियङ्गुषु गौणः, तस्मात् दीर्घश्रुकानां पुरोडाशः कर्तव्यः । 'तस्माद्वराह गावोऽनुधावन्ति'—इति श्रुकरे वराहशब्दं दर्शयति, 'अम्बुजो वेतसः'—इति वङ्गुलसे वेतसशब्दं ।

भा. शूकरं हि गावोऽनुधावन्ति, वज्रुलोऽप्यु जायते, जम्बूद्विष्टः स्थले
गिरिनदीषु वा ॥ (इति शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्याधिकरणं ।
१।३।५) ॥

अथ श्लेच्छप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणं ॥

सू. चोदितन्तु प्रतीयेताविरोधात् प्रमाणेन ॥ १० ॥

भा. अथ यान् शब्दान् आर्या न कस्मिंश्चिदर्थे आचरन्ति, श्लेच्छास्तु
कस्मिंश्चित् प्रयुज्जन्ते, यथा पिक-नेम-सत-तामरसादिशब्दाः
तेषु सन्देहः,—किं निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः कल्प-
यितव्यः, उत यत्र श्लेच्छा आचरन्ति, स शब्दार्थः?—इति ॥
शिष्टाचारस्य प्रामाण्यं उक्तं, नाशिष्टस्मृतैः; तस्मान्निगमादि-
वशेनार्थकल्पना, निगमादीनां चैवं अर्थवत्ता भविष्यति । अन-
भियोगश्च शब्दार्थैर्विशिष्टानां, अभियोगश्चेतरेषां । तस्माद्धातु-
तोऽर्थः कल्पयितव्यः—इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः,—चोदितमशिष्टेरपि
शिष्टानवगतं प्रतीयेत, यत् प्रमाणेनाविरुद्धं, तत् अवगम्यमानं
न न्याय्यं त्यक्तुं । यत्तु शिष्टाचारः प्रमाण—इति, तत् प्रत्यक्षा-
नवगतेऽर्थे । यत्तु अभियुक्ताः शब्दार्थेषु शिष्टाः—इति, तत्रोचरते,
—अभियुक्ततराः पक्षिणां पोषणे बन्धने च श्लेच्छाः । यत्तु
निगमनिरुक्तव्याकरणानामर्थवत्तेति, तत्रेपामर्थवत्ता भविष्यति,
न यत्र श्लेच्छैरप्यवगतः शब्दार्थः । अपि च निगमादिभिरर्थे
कल्प्यमानेभ्यवस्थितः शब्दार्थो भवेत्, तत्र अनिश्चयः स्यात् ।
तस्मात् पिक—इति कोकिलो याच्यः, नेमोऽर्द्धः, तामरसं पदं,
सत—इति दारुमयं पात्रं, परिमण्डलं शतच्छिद्रं ॥ (इति श्लेच्छ-
प्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणं । १।३।६) ॥

यय कल्पसूत्राख्यत प्रामाण्याधिकरणम् ।

सू प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ ११ ॥ (पू०)

भा इह कल्पसूत्राण्युदाहरण,—‘माशक, छास्तिक, कौण्डिन्यव’
—इति, एवञ्चणकानि किं प्रमाणमप्रमाण वा ?—इति सदि
ग्धानि । किं प्राप्तं ?—प्रयोगस्य शान्त्प्रमाणमेवजातीयक—इति
ब्रूम । सत्यवाचामेतानि वचनानि । कथमवगम्यते ? वैदिके
रेषा सवादो भवति, य एव हि वेदे यद्वा, त एवेह या
एव वेदे इष्टका*, ता एवेह । तस्मात् सत्यवाच आचार्या,
‘आचार्यवच प्रमाण—इति च युति । प्रत्यक्षत प्रामाण्य
मनवगत—इति यद्युच्येत प्रमाणान्तरेण वचनेनावगत—इति न
दोष । वेदवाक्येष्वेषा मुख्य आदर, तस्मात् प्रमाण ॥ (पू०) ॥

सू न, असन्नियमात् ॥ १२ ॥ (सि०)

भा, नैतदेव, असन्नियमात् न एतत्सम्यग्निबन्धन, स्रुताभावात् ॥
(सि०) ॥

सू अवाक्यशेषाच्च ॥ १३ ॥ (सि० य०)

भा ‘यत्विजो हवीते, हता यजन्ति देवयजनमथवश्यन्ति’—
इति नात्र विधिर्गम्यते वर्तमानवाचप्रत्ययनिर्देशात् न चात्र
वाक्यमेव स्तावकोक्ति, तस्मात् अप्रमाणम् । यद्य आदर
उक्तं य नागरीयकत्वात् वेदवाक्यमिश्रममाग्नानात् । यत्तु
युति—इति, नैतत् अर्थवाटस्यात् । कथमर्थवाद ? विधि
नार्ह हि युति—‘आग्नेयोपष्टाकपात्र—इति । आचार्यो
पेदोभिमेत, आग्निनोत्पत्त्य मुहिं—इति । यदा आचार्यवचन

प्रमाणं तदपेक्षम् । कतरत्ततः ? । यत प्रमाणगम्यम् ॥ (सि० यु०) ॥

यद्योक्तं,—सत्यवाचामेतानि वचनानि—इति ; तत्र,

सू. सर्व्वच च प्रयोगात् सन्निधान-शास्त्राच्च ॥ १४ ॥ (उ०)

भा. आचार्यवचनं हि भवति पूर्वपक्षे 'सर्वास्तु तिथिष्वमावास्या'
—इति, संसिद्धितश्च शास्त्रं,—'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत,
अमावास्यायाममावास्थया यजेत'—इति, तेन श्रुतिविरुद्ध-
वचनान्न सत्यवाचः, तस्मात् अप्रमाणं ॥ (उ०) ॥ (इति कल्प-
सूत्राख्यतः प्रामाण्याधिकरणम् । १ । ३ । ७ ।) ॥

अथ ह्योलाकाधिकरणम् ।

(सामान्यश्रुतिकल्पनाधिकरणम्) ॥

सू. अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ १५ ॥

(पू०)

भा. अनुमानात् स्मृतेराचाराणां च प्रामाण्यमित्यते, येनैव
हेतुना ते प्रमाणं, तेनैव व्यवस्थिताः प्रामाण्यमर्हन्ति । तस्मात्
ह्योलाकादयः प्राचैरेव कर्तव्याः, आग्नीनैवुकादयो दक्षिणा-
त्येरेव, उद्गृपभयज्ञादयो उद्दीचैरेव ; यथा शिखाकल्पो व्य-
तिष्ठते,—केचित् त्रिशिखाः, केचित् पञ्चशिखाः—इति ॥ (पू०) ॥

सू. अपि वा सर्व्वधर्मः स्यात्, तन्न्यायत्वाद्विधानस्य ॥ १६ ॥

(सि०)

भा. अपि वा—इति पक्षव्यावृत्तिः, एवंजातीयकः सर्व्वधर्मः स्यात् ।
कुतः ? । 'तन्न्यायत्वात् विधानस्य,' (विधीयतेऽग्नेन—इति)
विधानं शब्दः, सोऽनुमीयते स्मृत्या ; न च तस्याऽऽकृतिवचनता
न्याय्या, न च व्यक्तिवचनता, न सर्व्वेषामनुष्ठातृणां यदेकं

सामान्यं, तस्य वाचकः कश्चित् शब्दोऽस्ति, योऽनुमीयेत। तस्मात् सर्वधर्मता विधेर्न्याया। कुत' ?। पदार्थाः कर्तव्याः—इति प्रमाणमस्ति, व्यवस्थायान्तु न किञ्चित् प्रमाणमस्ति ॥ (सि०) ॥

अथ यदुक्तं, —यथा शिखाकल्पो व्यवतिष्ठते—इति,

स दर्शनादिनियोगः स्यात् ॥ १७ ॥ (उ० १)

भा. गोचरवस्थया शिखाकल्पव्यवस्थायां दर्शनं स्पष्टं ॥ (उ० १) ॥

स लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य ॥ १८ ॥ (सि० यु०)

भा. इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूचं। कानि तानि पदानि ?। 'अथ किमर्थं न लिङ्गादवस्था ? यथा, शुक्लो द्योता—इति। नास्ति तत् नित्यमेयां लिङ्गं, यत् यथादर्शनमनुवर्तते। येषां न्यामा वृद्धन्तो लोहिताच्चाः, तेभ्यो न सर्वे आक्रीनेषुकादीन् कुर्वते। अनेषुलिङ्गा अपि चानुतिष्ठन्ति। तस्माच्च व्यवस्था; शुक्लो द्योता—इति तु मत्तच्छा श्रुतिः ॥ (सि० यु०) ॥

स आख्या हि देशसंयोगात् ॥ १९ ॥ सि० आ० नि०)

भा. अथ 'कस्माच्च समाख्या नियमः ?—ये 'दाक्षिणात्याः'—इति समाख्याताः, ते आक्रीनेषुकादीन् करिष्यन्ति, ये 'उद्दीचराः'—इति समाख्याताः, ते उद्दृषभयश्वादीन्, ये 'प्राचराः'—इति, ते द्योलाकादीन्, यथा, 'राजा राजसूयेन'—इति। नैतदेवं, देशसंयोगात् आख्या भवति, दक्षिणदेशाभिर्गतः प्राक्षु वा उद्दक्षु वाभवस्थितः आक्रीनेषुकादीन् करोत्येव। उद्दीचराश्च देशान्तरे उद्दृषभयश्वादीन्, प्राचराश्च द्योलाकादीन्, अन्यदेशश्च देशान्तरगतो न नियोगतः परपदार्थान् करोति। तस्माच्च व्यवस्था। 'राजा राजसूयेन'—इति तु नियता जातिः ॥ (सि० आ० नि०) ॥

सू. न स्याद्देशान्तरेष्विति चेत् ॥ २० ॥ (सि० आ०)

भा. इति चेत् पश्यसि,—यदि देशसंयोगात् आख्या भवेत्, देशान्तरस्थस्य न भवेत् ! भवति च देशान्तरस्थस्य 'माथुरः'—इत्यसंबद्धस्यापि मथुरया ; तस्मान्न देशसंयोगात् आख्या ॥ (सि० आ०) ॥

सू. स्याद्योगाख्या हि माथुरवत् ॥ २१ ॥ (आ० नि०)

भा. देशसंयोगनिमित्तायामप्पाख्यायां देशान्निर्गतस्य तदाख्या न विरुद्धा, यत् एषा योगाख्या (योगमात्रापेक्षा), न भूतवर्त्तमान—भविष्यत्संबन्धापेक्षा, यतो दृश्यते,—मथुरामभिप्रस्थितो 'माथुरः'—इति, मथुरायां वसन्, माथुराया निर्गतश्च । यस्य तु अतोऽन्यतमः संबन्धो नास्ति, न स माथुरः, तस्मान्न समाख्या व्यवस्था ॥ (आ० नि०) ॥

सू. कर्मधर्मो वा प्रवणवत् ॥ २२ ॥ (आ०)

भा. अथ कस्मान्न कर्माङ्गं देशः ?—यः कृष्णमृत्तिकाप्रायः, स आक्षीनेषुकादीनां, यथा 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत'—इति ॥ (आ०) ॥

सू. तुल्यन्तु कर्तृधर्मण ॥ २३ ॥ (आ० नि०)

भा. यथा कर्त्तरि अव्यवस्थितं लिङ्गं श्यामादि न पदार्थैः संवाद-मुपैति, तद्वत् देशलिङ्गं अव्यवस्थितं ; कृष्णमृत्तिकाप्रायेऽप्यन्ये न कुर्वन्ति, तथा अन्यलिङ्गेऽपि कुर्वन्ति ; तस्मान्न देशतो व्यवस्था । प्राचीनप्रवणन्तु श्रुत्या नियतं वैश्वदेवस्य ॥ (इति होलाकाधि-करणं । १ अ० । ३ पा० । ८ अ०) ॥

अथ साधुपदप्रयत्नव्यधिकरणम् ।

स प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥

२४ ॥ (पू०)

भा 'गी गावी गोषी गोपोतलिका'—इत्येवमादय शब्दा उदाहरण । गोशब्दो यथा साक्षादिमति प्रमाण, किं तथा गाद्यादयोऽपि, उत न ?—इति सन्देह, किमत्रेक शब्दो विच्छिन्नपारम्पर्याभ्यांभिधायी, इतरे अपेक्षया, उत सर्वे शब्दादयः ?। सर्वे—इति ब्रूम । कुत ?। प्रत्ययात्, प्रतीयते हि गाद्यादिभ्य साक्षादिमान् अर्थः—तस्मात् इतो वर्धयतेऽप्यस्यार्थस्य सम्बन्ध आसौदेव तत परेण, ततश्च परतरेणेति अनादिता, कर्ता चास्य सम्बन्धस्य नास्ति—इति अवस्थितमेव । तस्मात् सर्वे साधवः, सर्वेभाषितव्य सर्वे हि साधयन्तार्थः, यथा, हस्त कर पाणि—इति ।

अर्थाय ह्येते उच्चार्यन्ते, न अदृष्टाय, न हि, ययामुच्चारणे आत्ममतिः ।। तस्मान्न व्यवतिष्ठेत्,—कसिदेक एव साधु, इतरेऽसाधवः—इति ॥ (पू०) ॥

स शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ॥२५॥ (सि०)

भा महता प्रयत्नेन शब्द उच्चरन्ति,—वायुर्नाभेरुत्थित, उरसि विस्तीर्ण, कण्ठे विवर्तित, मूर्ध्निमानमाहृत्य, पराहृत, वक्त्रे विचरन् विविधान् शब्दान् अभिव्यनक्ति । तत्रापराधेनापि उच्चारयिता, यथा शुष्के पतिष्यामि—इति कर्दमे पतति, सहज उपस्पृश्यामि—इति हि उपस्पृशति । नतोऽपराधात् प्रहता गाद्यादयो भवेयुः, न नियोगतोऽविच्छिन्नपारम्पर्या एव—इति ॥ (सि०) ॥

ख. अन्गायश्चानेकशब्दत्वम् ॥ २६ ॥ (सि० यु०)

भा. न चेप न्यायः,—यत्, 'सदृशाः शब्दाः एकमर्थ' अभिनिविश-
मानाः, सर्वविच्छिन्नपारम्पर्या एव—इति, प्रत्ययमात्रदर्शना-
दभ्युपगम्यते, सादृश्यात् साधुशब्दे* इत्यवगते प्रत्ययोऽवकल्प्यते ।
तस्मात् अमीपामेकोऽनादिः, अन्येष्वर्थशः । हस्तः करः पाणिः
—इत्येवमादिषु तु अभियुक्तोपदेशात् अनादिरमीपामर्थेन
संबन्धः—इति ॥ (सि० यु०) ॥

ख. तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात् स्यात् ॥ २७ ॥
(आ० नि०)

भा. कथं पुनः तत्र तत्त्वं शक्यं विज्ञातुं? शक्यं—इत्याह, अर्थिनो
हि अभियुक्ता भवन्ति, दृश्यते चाभियुक्तानां गुण्यतामविस्मरणं
उपपन्नं । प्रत्यक्षस्यैतत् गुण्यमानं न भव्यते—इति । तस्मात्
यमभियुक्ता उपदिशन्ति,—एव एव साधुः—इति, साधुः—
इत्यवगतव्यः ॥ (आ० नि०) ॥

ख. तदशक्तिश्चानुरूपत्वात् ॥ २८ ॥ (उ० १)

भा. अथ यदुक्तं,—(७६।८) 'अर्थोऽवगम्यते गाद्यादिभ्यः, अतः
एवामप्यनादिरर्थेन संबन्धः'—इति, तदशक्तिरेषां गम्यते,—
गौशब्दमुच्चारयितुकामेन केनचित् अशक्त्या गावी—इत्युच्चारितं,
अपरेण ज्ञातं,—साक्षादिमान् अस्य विवक्षितः, तदर्थं गौः—
इत्युच्चारयितुकामो गावी—इति उच्चारयति, ततः शिचित्वा
अपरेऽपि साक्षादिमात्रं विवक्षिते गावी—इति उच्चारयन्ति ;

तेन गाथादिभ्य साप्तादिमान अवगम्यते, अनुरूपो हि गाथादिर्गोशब्दस्य । (उ० १) ॥

ख एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात् ॥ २६ ॥ (उ० यु०)

भा अत एव हि विभक्तिव्यत्ययेऽपि प्रत्ययो भवति — अश्वमकैरा गच्छामि—इति अश्वमकशब्देकदेशे उपलब्धे अश्वमकेभ्य —इत्येव शब्द स्मर्यते, तत अश्वमकेभ्य —इत्येयोर्भ्य उपलभ्यते—इति, एव गाथादिदर्शनात् गोशब्दस्मरण, तत साप्तादिमान अव गम्यते ॥ (उ० । यु०) । (इति साधुपदमयुक्त्यधिकरण । १ अ० । ३ पा० । ६ अ०) ॥

अथ लोकावेदयो शब्दैक्याधिकारणम् ।

आह्वानिश्रुत्यधिकरण मारम्भस्य ॥

ख प्रयोगचीदनाभावाद्यैकत्वमविभागात् ॥ ३० ॥ (पू० १)

भा अथ गौ—इत्येवमादय शब्दा किमाह्वते प्रमाण उत शब्दे ?—इति सन्देह । उच्यते, इदं तावत् परीक्ष्यतां— किं य एव लौकिका शब्दा, त एव वैदिका उतान्ये ?—इति, यदा त एव तदापि किं त एवैषामर्थः, ये लोके उतान्ये ?—इति सशय । तत्रान्ये लौकिका शब्दा, अन्ये वैदिका, अन्ये वैषामर्थः—इति सूत्रम् । कुत ? । व्यपदेशभेदात् रूपभेदाच्च इमे लौकिका, इमे वैदिका—इति व्यपदेशभेदः । ‘अग्निर्होत्राणि जह्वनत्—इत्यन्यत् इदं रूपं लौकिकात् अग्निशब्दात्, शब्दान्यस्याश्च न त एवार्थाः । अपि च समामनति—‘उत्ताना वि देवगवा वहन्ति—इति य देवानां गावः त उत्ताना वहन्ति—इत्युक्ते गम्यते एव,—ये उत्ताना वहन्ति ते गोशब्देन उच्यन्ते

—इति। तस्मात् अन्यो वैदिकगोशब्दस्यार्थः। तथा 'देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णे प्रदिवस्ते अर्घ'—इति, हिरण्यपर्णे देवो वनस्पतिर्वेदे; 'एतत् वै देवं मधु, यत् घृतं'—इति वेदे घृते मधुशब्दः तस्मादभोषामन्येर्थाः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः,—य एव लौकिका शब्दाः, त एव वैदिकाः, त एवैषामर्था—इति। कुतः?। 'प्रयोगचोदनाभावात्,' एवं, प्रयोगचोदना संभवति, यदि त एव शब्दाः; त एवार्थाः, इतरथा शब्दान्यत्वैर्गो न प्रतीयेत। तस्मादेकशब्दत्वमिति। उच्यते प्रयोजनमिदं, हेतुर्थपदिष्यतां?—इति, ततो हेतुः उच्यते,—'अविभागात्'—इति, न तेषां एवाह विभागं उपलभामहे। अत एव एकशब्दत्वं, तांश्च तांश्चार्थान् अवगच्छामः; अतो नान्यत्वं वदामः। यद्योक्तं (७८।२२) ये उत्ताना वदन्ति, ते देवगवाः, यत् घृतं, तन्मधु, यो हिरण्यपर्णः, स वनस्पतिः—इति; नास्ति वचनं, यत् उत्तानानां वदतां गोत्वं ब्रूयात्, ये गावः, ते उत्ताना वदन्ति—इत्येवं तत्; यदि च अनेन वचनेन गोत्वं विधीयते, 'उत्ताना वदन्ति'—इत्यनुवादः स्यात्; न च, उत्ताना वदन्तः प्रसिद्धाः केचित्। ते नियोगतो विधातव्याः, तेषु विधीयमानेषु न शक्यं गोत्वं विधातुं, भिद्यते हि तथा वाक्यं। यदि चान्ये वैदिकाः, तत उत्तानादीनामर्थो न गम्येत, तत्र नतरां शक्यताविज्ञातलक्षणं गोत्वं विज्ञातं! न चोत्तानवदन्वचनमप्यनर्थकं, स्तुरत्यर्थेनार्थवत् भविष्यति—इति। एवं घृतस्य मधुत्वं, हिरण्यपर्णता च वनस्पतेः। तस्मात् त एव शब्दा अर्थाश्च ॥ (इति लोकेवेदयोः शब्दैक्याधिकरणं। १ अ०। ३ पा०। १० अ०। अन्तर्गतं) ॥

यदि, लौकिकास्त एवार्थाः, तदा सन्देहः,—किमाहतिः शब्दार्थाभ्य व्यक्तिः?—इति। (का पुनराहतिः, का व्यक्तिः?—इति। इत्थगुणकर्मणां सामान्यमात्रमाहतिः, असाधारणविशेषा

व्यक्तिः ।) कुत सशयः ?। गौ — इत्युक्ते सामान्यप्रत्ययात्, व्यक्तौ च त्रिधासम्बन्धात् ।

तदुच्यते,—व्यक्ति शब्दार्थ—इति । कुत ?। ‘प्रयोगचोदनाभावात्’ आलम्बनप्रोक्षणविशसनादीनां प्रयोगचोदना आहृत्यर्थे न सम्भवेयुः । ‘यत्रोच्चारणानर्घक्यं तत्र व्यक्त्यर्थः’, अतोऽन्यथाहतिवचन—इति चेत् । उक्त (७७।१) ‘अन्या यद्यनेकार्थत्व—इति । कथं सामान्यावगतिः ?—इति चेत् । व्यक्तिपदार्थकस्याहतिस्थिरभूता भविष्यति,—य एवमाहतिः, स गौरिति, यथा यस्य दण्डोऽस्ति, स दण्डो—इति, न च दण्डवचनो दण्डिशब्दः, एव इच्छामि ॥ (पू०) ॥

स अद्वयशब्दत्वात् ॥ ३१ ॥ (पू० २)

भा द्रव्याग्रयस्य शब्दो द्रव्यशब्दः, न तत्र द्रव्याग्रयवचनं शब्दो भवेत् यद्याहति शब्दार्थो भवेत्—‘षड् देया द्वादश देया चतुर्विंशतिर्दया—इति, न हि, आहति यदादिभिः संख्याभिः युज्यते । तस्मादाहतिवचनं ॥ (पू० २) ॥

स अन्यदर्शनाच्च ॥ ३२ ॥ (पू० ३)

भा ‘यदि पशुरुपाहृतं पलायेत अन्यं तदणं तद्वयवमाहमेत’—इति यद्याहतिवचनं शब्दो भवेत्, अन्यस्यालम्बो नोपपद्येत । अन्यस्यापि पशुद्रव्यस्य सेवाहतिः तस्मात् व्यक्तिवचनं इति ॥ (पू० ३) ॥

प आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ॥ ३३ ॥ (सि०)

भा तुल्यं पक्षं व्याचक्षेयति । आहति शब्दार्थः । कुत ?। क्रियार्थत्वात् ‘यदनष्टं चिन्वीत’—इतिवचनमाहती सम्भवति यद्याहृत्यर्थं श्वेनशब्दः, व्यक्तिपक्षे तु न चयनेन श्वेनव्यक्ति

भा. कृत्पादयितुं शक्यते—इति अशक्यार्थवचनात् अनर्थकः । तस्मात्
आहतिवचनः ।

ननु 'श्येनव्यक्तिमिश्रयनमनुष्ठास्यते' । न साधकतमः श्येन-
शब्दार्थः, ईप्सिततमो ह्यसौ श्येनशब्देन निर्दिश्यते ; अतश्चय-
नेन श्येनो निवर्त्तयितव्यः, स आहतिवचनत्वेऽवकल्प्यते ।

ननु उभयत्र क्रियाया असम्भव एव व्यपदिश्यते,—नाहतिः
शब्दार्थः, कुतः ? क्रिया न सम्भवेदाहती शब्दार्थे 'मोक्षोन्-
मोक्षति'—इति । तथा न व्यक्तिः शब्दार्थः, क्रियेव न सम्भवेत्
यक्तेः शब्दार्थत्वे 'श्येनचितं चिन्वीत'—इति । यदप्युच्यते,—
'मोक्षोन्मोक्षति'—इति व्यक्तिवचनार्था आहतिः—इति ; शक्य-
मन्यत्रापि 'श्येनचितं चिन्वीत'—इति वदितुम् आहतिवच-
नार्था व्यक्तिः—इति । किं पुनरत्र उच्यते ? ।

आहतिः शब्दार्थः इति ; यदि व्यक्तिः शब्दार्था भवेत्,
व्यक्त्यन्तरे न प्रयुज्येत ! अथ व्यक्त्यन्तरे प्रयुज्यते, न तर्हि व्यक्तिः
शब्दार्थः, सर्वसामान्यविशेषविनिर्मुक्ता हि व्यक्तिरिति । 'उच्यते,
—नैष दोषः,—व्यक्त्यन्तरे सर्वसामान्यविशेषविनिर्मुक्ते एव प्रव-
र्त्तिष्यते' । यदि व्यक्त्यन्तरे सर्वसामान्यविशेषवियुक्ते प्रवर्त्तिष्यत,*
सामान्यमेव तर्हि तत् । 'न—इत्युच्यते,—यो हि अर्थः सामा-
न्यस्य विशेषाणाञ्चाश्रयः, सा व्यक्तिः, व्यक्तिवचनस्य शब्दो न
सामान्ये, न विशेषे वर्त्तते ; तेषां त्वाश्रयमेवाभिदधाति, तेन
व्यक्त्यन्तरे वृत्तिरदोषः, न हि तत् सामान्यम्' ।

यदि व्यक्त्यन्तरेष्वपि भवति, सर्वसामान्यविशेषवियुक्ताया
अश्वव्यक्तौ गोशब्दः किमिति न वर्त्तते ? । 'आह,—येष्वेव
प्रयोगो दृष्टः, तेषु वर्त्तिष्यते, न सर्वत्र ; न च, अश्वव्यक्तौ
गोशब्दस्य प्रयोगो दृष्टः' । तस्मात्तत्र न वर्त्तिष्यते' । यदि यत्र

* 'यदि सर्वसामान्यविशेषवियुक्तम्,' इति का० स० पु० द्रष्टव्यम् ।

भा प्रयोगो दृष्ट, तच्च वृत्ति, अद्यजाताया गवि प्रथमप्रयोगो न प्राप्नोति। तच्चादृष्टत्वात् सामान्यप्रत्ययश्च न प्राप्नोति—इयमपि गौ—इति इयमपि गौ—इति। इय वा गौ—इति इय वा गौ—इति स्यात् भवति तु सामान्यप्रत्यय अदृष्टपूर्वायामपि गोचरौ, तस्माच्च 'प्रयोगापेक्षो गोशब्दो व्यक्तिवचन—इति शक्यते आश्रयितुम्। एष तर्हि श्रुत स्वभाव एष,—यस कस्याश्चित् व्यक्तौ वर्तते, कस्याश्चिन्न, यथा, अग्निहोत्र उदक शीतम् एवमेतत् भविष्यति—इति। नैव सिद्ध्यति न हि, एतत् गम्यते कस्याश्चिद्व्यक्तौ वर्तते, कस्याश्चित् न—इति।

'सत्यमेतत् गोत्व लक्षण भविष्यतीति यच्च गोत्व तस्या व्यक्ताविति'। एव तर्हि विशिष्टा व्यक्ति प्रतीयेत। यदि च विशिष्टा पूर्वतर विशेषण अवगम्येत। न हि, अप्रतीते विशेषणे विशिष्ट केचन मत्येतुमर्हन्ति—इति। 'अस्तु विशेषणत्वेनास्ति वक्ष्यति विशेष्यत्वेन व्यक्ति, न हि आह्वतिपदार्थकस्य व्यक्तिर्न पदार्थ, व्यक्तिपदार्थकस्य वा न आह्वति। उभयमुभयस्य पदार्थ कस्यचित् किञ्चित्प्राधान्येन विवक्षित भवति तेन अत्राह्वतिगुणभावेन व्यक्ति प्रधानभावेन विवक्ष्यते—इति।

नेतदेवम् उभयोरुच्यमानयोर्गुणप्रधानभाव स्यात् यदि चापह्वति प्रतीयते शब्देन, तदा व्यक्तिरपि पदार्थ—इति न शक्यते वदितुम्। कुत ?। आह्वतिर्हि व्यक्त्या नित्यसबद्धा, स्यन्ध्व्याश्च तस्यामवगताया सबन्धान्तरमवगम्यते तदेतत् आत्मप्रत्यक्ष—यत् शब्दे उच्यते व्यक्ति प्रतीयते—इति किं शब्दात् उत आह्वते ?—इति विभागो न प्रत्यक्ष सोऽन्वय्यतिरेकाभ्यामवगम्यते—अन्तरेणापि शब्द य आह्वतिमवबुध्येत, अवबुध्येतेवासौ व्यक्ति यस्तु उच्यतेऽपि शब्दे मानसादपचारात् कदाचिदाह्वति नोपसमेत, न जातुचिदसौ इमा व्यक्तिमवगच्छेत। 'ननु व्यक्तिविशिष्टायां आह्वतौ वर्तते।

भा. व्यक्तिविशिष्टायाच्चेत् वर्तते, व्यक्त्यन्तरविशिष्टा न प्रतीयते ।

तस्मात् शब्द आकृतिप्रत्ययस्य निमित्तं, आकृतिप्रत्ययो व्यक्तिप्रत्ययस्य—इति ।

‘ननु गुणभूता प्रतीयते इत्युक्तं (८२।१७)’ । न गुणभावोऽस्मात्पक्षस्य बाधकः, सर्वथा तावत् प्रतीयते, अर्थात् गुणभावः प्रधानभावो वा, स्वार्थं चेत् उच्चार्यते, प्रधानभूता. अथ न स्वार्थं, परार्थमेव; ततो गुणभूता, न तत्र शब्द-व्यापारोऽस्ति ।

‘ननु च दण्डो—इति न तावत् दण्डिशब्देन दण्डोऽभिधीयते, अथ च दण्डविशिष्टोऽवगम्यते, एवमिहापि न तावदाकृतिरभिधीयेत, अथ चाकृतिविशिष्टा व्यक्तिगम्येत—इति नैतत् साधु उच्यते’ । सत्यं दण्डिशब्देन दण्डो नाभिधीयते, नत्वप्रतीते दण्डे दण्डिप्रत्ययोऽस्ति, अस्ति तु दण्डिशब्देकदेशभूतो दण्ड-शब्दः, येन दण्डः प्रत्यायितः; तस्मात् साधु एतत्, यत्,—प्रतीते विशेषणे विशिष्टः प्रतीयते—इति ।

‘ननु गोशब्दाप्ययः कश्चिदाकृतेः प्रत्यायकः, अन्यो व्यक्तेः; यत् उच्येत, तत् आकृतिरवगता; न गोशब्द आकृतिवचनः’—इति । न च, यथा दण्डिशब्दो न दण्डे प्रयुक्तः, एवं गोशब्दो न आकृतौ; तदर्थमेव निर्दिष्टं, (८०।१२)—‘केवलाकृत्यभिधानः श्येनशब्दः—इति, तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां असति श्येनव्यक्तिसंबन्धे श्येनशब्दोच्चारणात् आकृतिवचन इति गम्यते; न तु ब्रीह्याकृतिसंबन्धमन्तरेण ब्रीह्यशब्दो शब्दस्य प्रयोगो दृष्टः । तस्मात् आकृतिवचनः शब्दः—इत्येतज्ज्ञायः ॥ (सि०) ॥

स. न क्रिया स्यादिति चेदर्थान्तरे विधानं न द्रव्यमिति चेत् ॥ ३४ ॥ (उ० १)

भा. अथ यदुक्तं—न क्रिया सम्भवेत्,—‘ब्रीह्यं मोचति’—इति

भा. (१ पू०) ; न द्रव्यशब्दः स्यात्,—‘षड् देया’—इति (२ पू०) ;
 अन्यदर्शनवचनञ्च न स्यात्—‘अन्यं तद्रूपं’—इति (३ पू०) ।
 तत् परिहर्तव्यम् ॥ (उ० १) ॥

छ तदर्थत्वात् प्रयोगस्याविभागः ॥ ३५ ॥ (उ० २)

भा. आहृत्यर्थत्वात् शब्दस्य, यस्याः व्यक्तीराकृत्या संबन्धः, तत्र
 प्रयोगः, प्रोक्षणं हि द्रव्यस्य कर्तव्यतया श्रूयते, कतमस्य ? यत्
 यजतिसाधनम् । अपूर्वप्रयुक्तत्वात्तस्य, न आहृतेः, अशक्यत्वात् ।
 तत्र वीहिशब्द आहृतिवचनः प्रयुज्यते प्रोक्षणाशयविशेषणाय ;
 स हि आहृतिं प्रत्याययिष्यति, आहृतिः प्रतीता सती प्रोक्षणा-
 शयं विशेद्यति—इति, तेनाहृतिवचनं न विरुध्यते—इति ।
 एवं ‘षड् देया गावो दक्षिणा’—इति दक्षिणाद्रूपे सखाया
 प्रयोक्तये गाव इत्याहृतिवचनो विशेषकः । तथा ‘अन्यं’—इति
 पिनष्टस्य प्रतिनिधेरन्यत्वसंबन्धः, तत्र पशुशब्द आहृतिवचनः,
 आहृत्या विशेद्यति—इति । तस्माद्गीरश्वः—इत्येवमादयः
 शब्दाः आहृतेरभिधायका इति सिद्धम् ॥ (उ० २) (इति
 आहृतिशब्दधिकरणम् । १ अ० । ३ पा० । १० अ०) ॥

इति श्रीशबरस्वामि—कृतौ मीमांसाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
 तृतीयः पादः ॥ स्मृतिपादोऽयम् ॥ * * ॥

चतुर्थः पादः ॥

अथ उद्भिदादिशब्दानां यागनामताधिकरणम् ॥

सू. उक्तं समास्नायैदमर्थं तस्मात् सर्वं तदर्थं
स्यात् ॥ १ ॥ (पू०)

भा. 'उद्भिदा यजेत' 'बलभिदा यजेत' 'अभिजिता यजेत'
'विशजिता यजेत'—इति समामनन्ति; तत्र सन्देहः,—किं
उद्भिदादयो गुणविधयः, आहोस्वित् कर्मनामधेयानि?—इति ।
कुतः संशयः? । उभयथापि प्रतिभातो वाक्यात्,—उद्भिदा—
इत्येष शब्दो यजेत—इत्यनेन संबध्यते, स किं वैयधिकरण्येन
संबन्धमुपैति,—उद्भिदा द्रव्येण यागमभिनिर्वर्तयेदिति, उत
सामानाधिकरण्येन,—उद्भिदा यागेन यजेत—इति द्वेधाऽपि
एतस्मिन् प्रतिभाति वाक्ये, सम्भवति संशयः ।

किं तावत् प्राप्तम्?—उक्तमस्माभिः,—समास्नायस्येदमर्थं,—
कश्चिदस्य भागो विधिः, योऽविदितमर्थं वेदयति, यथा 'सोमेन
यजेत'—इति; कश्चिदर्थवादः, यः प्ररोचयन् विधिं स्तौति,
यथा 'वायुर्वै क्षेमिष्ठा देवता'—इति; कश्चिन्मन्त्रः, यो विहित-
मर्थं प्रयोगकाले प्रकाशयति, यथा 'वर्हिर्देवसदनन्दामि'—
इत्येयमादि; तस्मादुद्भिदादयोऽभीपां प्रयोजनानामन्यस्म
प्रयोजनाय भवेयुः; तत्र तावन्नार्थवादः, वाक्यशेषो हि स
भवति विधातव्यस्य; न च मन्त्रः, एवंजातीयकस्य प्रकाशयि-
तव्यस्य अभावात्, पारिशेष्यात् गुणविधिः,—उद्भिद्रुणता यागस्य
विधीयते । कुतः? । प्रसिद्धेरनुग्रहात्, गुणविधेरर्थवत्त्वात्,
प्रवृत्तिविशेषकरत्वाच्च । न च, एषां यागार्थता लोकेऽवगम्यते !
न च, वेदेन परिभाष्यते ! अतो गुणविधयः । 'यदि गुणविधिः,
न तर्हि कर्म विधीयते, अविहिते च कर्मणि तत्र गुणविधान-

भा. मनर्थकं । न—इति ब्रूमः,—प्रवृत्तौ ज्योतिष्टोमे गुणविधान-
मर्थवद्भवित्यति, यदि नामधेयं स्यात्,—यावदेव यजेत—इति,
तावदेव उद्भिदा यजेत—इति, न प्रवृत्तौ कश्चित् गुणविशेष-
स्यात् । गुणविधौ च गुणसयोगात् अन्यधिकमर्थं विदधत
उद्भिदादयः शब्दा अर्थवन्तो भविष्यन्ति; तस्मात् गुणविधय
इत्येयुः प्राप्तम् । (पू०) ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः,

अपि वा नामधेयं स्यात् यदुत्पत्तावपूर्वमविधायक-
त्वात् ॥ २ ॥ (सि०)

भा अपि वा—इति षष्ठो विपरिवर्तते । 'नामधेयं स्यात् इति
प्रतिजानीमहे, एवमविहितमर्थं विधास्यति ज्योतिष्टोमानां
यागान्तरं, श्रुतिश्चैवं यागमभिधास्यति; इतरथा श्रुतिरुद्भिदा-
दीन् वक्ष्यन्ती उद्भिदादिमतो लक्षयेत् । उद्भिदता यागेन कुर्या-
दिति । यागेन कुर्यात्—इति 'यजेत'—इत्यर्थार्थं, करणं
हि यागः, उद्भिदाद्यपि तृतीयानिर्देशात् करणं, तच्च उद्भिदा
यागेन—इति कर्मनामधेयत्वेन सामानाधिकरण्यसामञ्जस्यं,
द्रव्यवचनत्वे मत्वर्थलक्षणया सामानाधिकरण्यं स्यात् । श्रुति-
लक्षणादिशये च श्रुतिर्वायसी । तस्मात् कर्मनामधेयम् । 'ननु
प्रसिद्धं द्रव्यवचनत्वमपङ्कयेत, अप्रसिद्धं कर्मवचनत्वं प्रतिज्ञादेत' ।
उच्यते,—तृतीयानिर्देशात् कर्मवचनता । कुतः? । करण-
वाचिनो हि प्रातिपदिकात् तृतीया भवन्ति, करणं च यागः,
तेन यागवचनमिममनुमास्यामहे ।

“नेतद्युक्तं,—यदि तृतीयानिर्देशे सति उद्भिदादिभ्य-
शब्देभ्यो यागे बुद्धिश्चक्षते, स्यादेतदेवं; न हि नो बुद्धि-
श्चक्षते, तस्मात् अयुक्तं । 'तृतीयावचनं अन्यथा नोपपद्यते'
—इति चेत् । कामं नोपपादि, न जातुचित् अनवगम्यमाने-

भा. अपि यागवचनो भविष्यति, तस्मात् गुणविधयः । लक्षणेति चेत्, वरं लक्षणा कल्पिता, न यागाभिधानं, लौकिकी हि लक्षणा, हठोऽप्रसिद्धकल्पनेति । अपि च यदि नामधेयं विधीयते, न यागः ; अथ यागः, न नामधेयम् ; उभयविधाने वाक्यभेदः— इति । उच्यते, न नामधेयं विधायिष्यते, अनुवादा हि उद्दिष्टादयः । कुतः प्राप्तिः ?—इति चेत् । ततोऽभिधीयते,— उच्छब्दसामर्थ्यात् भिच्छब्दसामर्थ्याच्च उद्भिच्छब्दः क्रियावचनः,— उद्भेदनं प्रकाशनं पशूनामनेन क्रियते—इत्युद्भित् यागः, एवमाभिमुखेन जयात् अभिजित्, विश्वजयात् विश्वजित्, एवं सर्वत्र । अतः कर्मनामधेयम् । यत्त्वप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः— इति, नामधेयमपि गुणफलोपबन्धेनार्थवत्, तस्मात् कर्मनामधेयान्धेवंजातीयकानि—इति सिद्धम् ॥ (सि०) ॥ (इति उद्दिष्टादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् । १ । ४ । १ अ०) ॥

अथ चित्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् ।

छ. यस्मिन् गुणोपदेशः प्राधानतोऽभिसंबन्धः ॥ ३ ॥

भा. 'चित्रया यजेत पशुकामः' 'विष्टदह्निष्वमानं' 'पञ्चदशान्याज्यानि' 'सप्तदशपृष्ठानि'—इत्युदाहरणं । किं चित्राशब्दः, पवमानशब्दः, आज्यशब्दः, पृष्ठशब्दश्च गुणविधयः, उत कर्मनामधेयानि ?—इति संशयः । प्रसिद्धेः, अर्थवत्त्वात्, प्रवृत्तिविशेषकरत्वाच्च गुणविधयः, न चेते कर्मणि प्रसिद्धाः, न चामीयौगिकाः । जातिशब्दा स्तेते, चित्रा—इति च गुणशब्दः ; चित्रया यजेत—इति च यागानुवादः, विज्ञातत्वात् न यागविधिः । गुणै फलकल्पनायां यजतेर्न विवक्षा, तथा आज्यानि भवन्ति, पृष्ठानि भवन्ति—इति च । गुणविधिकल्पनायामपि न लक्षणा ; तस्मात् गुणविधयः—इत्येवं प्राप्तम् ।

भा एवं प्राप्ते ब्रूमः,—यस्मिन् गुणविधिर्नामधेयम्—इति संदिग्धे
 गुणोपरः उपदिश्यते, प्रधानेन कर्मणा तस्य संबन्धः, कर्म-
 नामधेयम्—इत्यर्थः। गुणविधौ हि सति वाक्यम् भिद्येत। पुंशो
 प्राप्ते स्त्रीपशुः, पशवः फलं, चित्रो गुणः—इति न शक्यमेकेन
 वाक्येन विधातुम्। चित्रो गुणो विधीयमानः स्त्रियां विधीयेत,
 नासावश्रीषोमीये पशुकामे च विधीयेत, सोऽपि नाश्रीषोमीये।
 तथा पञ्चदशानि आज्यानि भवन्तीति आज्येषु पञ्चदशता, न
 चाविहितानि स्तोत्रेष्वाज्यानि भवन्ति, न चान्यद्विधायकं वाक्यं,
 तत्रैतदाज्यानि विदध्यात्, विहितेषु च पञ्चदशता। गम्यते च
 पञ्चदशताया आज्यानां च संबन्धः; स्तोत्रसंबन्धश्चाज्या-
 नामविज्ञातः पञ्चदशतासंबन्धश्च, हायेतावर्थावेकवाक्यस्याशक्यौ
 विधातुम्। अथ नु कर्मनामधेय, नेप विरोधो भवति, केवलं
 सखासम्भरतदानीं विधीयते। अपि चाज्यानि स्तोत्राणी-
 त्यनेन शब्देन लक्षणमेव गुणो विधीयेत। अतः कर्मणा नाम-
 धेयानि (वाक्यान्तरेः ‘आज्येः स्तुवते, पृष्ठेः स्तुवते’—इत्येव
 मादिभिर्विहितानाम्)। यत्तु ‘अप्रसिद्धं कर्मणां नामधेयम्’
 —इति, अवयवप्रसिद्ध्या आजिगमनादाज्यानि। कथमाजि-
 गमनम्?—इति। अर्थवादवचनात्,—‘यदाजिमीयुस्तदाज्या-
 नामाज्यत्वम्’—इति। स्पर्शवचनात्पृष्ठानि। पयमानार्थ-
 मप्यकत्वाद्विहितसंबन्धाच्च बहिःपयमानम्। ‘दधि मधु पयो
 घृत धानास्तण्डुला उदकम्’—इति नानाविधद्रव्यत्वाच्चिवा।
 तस्मादेवंजातीयकानि कर्मनामधेयानि—इति। ‘अथ कस्माच्च
 पञ्चदशसंख्याविशिष्टानि आज्यानि स्तोत्रकर्मसु विधीयन्ते?’।
 विशिष्टानां वाचकस्य शब्दव्याभावात्।

‘ननु पदद्वयमिदं वाचकं भविष्यति,—पञ्चदशान्याज्यानि—

भा. इति विशिष्टानां, तदेतेषु स्तोत्रेषु विधास्यति' । न एतत्पद-
द्वयमपि विधायकम्,—एकमत्र विधायकं, एकमुद्देशकम्, उभय-
स्तिन्विधायके परस्परेण संबन्धो न स्यात्; अविधायके स्तोत्र-
संबन्धो न विधीयते, न च, अत्रैकं पदं विशेषणं प्रति उद्देशकं,
स्तोत्रं प्रति विधायकं भवितुमर्हति । वचनव्यक्तिभेदादतोभ्यम-
समाधिः ॥ (१।४।२ अ०) ॥

अथ अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् । (तत्प्रत्यन्यासः)

स तत्प्रत्यन्यासशब्दान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥

भा. 'अग्निहोत्रं जुहोति स्वर्गकामः'—इति 'आधारमाधारयति'
--इति च समामनन्ति; तत्र संशयः,—किं अग्निहोत्रशब्दः
आधारशब्दस्य गुणविधौ, उत कर्मनामधेये?—इति । गुणविधौ
—इति श्रुमः । कुतः? । गम्यते हि अग्नये होत्रमस्मिन्—
इति, तथा क्षरणसमर्थं द्रव्यं घृतादि आधारमाधारयति—
इति,—प्रसिद्धिरेवमनुग्रहीष्यते । गुणविधिश्च दर्शित्वेन, आधा-
रस्योपांशुयाजे, तत्रैतयोरर्थवत्ता प्रवृत्तिविशेषकरत्वच्च । न
च 'गुणविधिपक्षे लक्षणा भवति, यद्योद्भिदा यजेत'—इति ।
अग्निहोत्रे समासेन अवगतं गुणविधानं; आधारेऽपि 'आधारं
निर्वर्त्तयति'—इति—श्रुत्यैव गुणो विधीयते । तस्मात् गुणविधौ
—इत्येवं प्राप्ते

श्रुमः,—'तत्प्रत्यन्यासशब्दान्यशास्त्रं', यौ गुणावेताभ्यां विधीयेते—
इत्याशंक्यते, तावन्यत एव अवगतौ, 'यद्यग्नये च प्रजापतये च
सायं जुहोति'—इति देवताविधानं; 'चतुर्गृहोतं वा एतद्भूत-
स्थाधारमाधार्य'—इति आधारे च द्रव्यविधिः; अविदित-
वेदनस्य विधिः—इत्युच्यते, विदितं चात्रान्यतो गुणविधानं;
तस्मान्न गुणविधौ, कर्मनामधेये तु सम्भवतः, यस्मिन्नग्नये होत्रं

भा होमो भवति तदग्निहोत्र दीर्घधारा चरणक्रिया प्रसिद्ध एवा
 धार तस्मात् कर्मनामधेये प्रसिद्धादयश्चोक्तोत्तरा (१।४।
 १ अ० २ अ०)। प्रजापतिनिवृत्त्यर्थमग्निविधान भविष्यति—
 इति चेत्। नेतदेवम अग्निं हि एष विधातुं शक्नोति न
 प्रजापतिं प्रतिषेद्धुं प्रतिषिध्यमानस्य च प्रजापतेर्विधानमनर्थक
 स्यात् प्रजापतिर्देवता—इति गम्यते गम्यमानं च न शक्य
 मिष्येति कल्पयितुम् अतोऽयमसमाधिः। उच्यते—आधार
 माधारयति—इति द्रव्यपरा चोदना येस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते—
 इति द्रव्यं चूनया क्रियया चार्यते चारितं च याग साधयति
 तत्कस्य प्रधानस्य कर्मणो नामधेयम्?—इति। उच्यते एत
 द्वाधारण प्रधानकर्म। नन्वस्य द्रव्यदेवता नास्ति। अस्ति
 —इति ब्रूम तस्याधारमाधारा—इति आज्यं द्रव्यं मास
 षण्णिको देवता इन्द्र ऊर्ध्वोद्धर—इत्याधारमाधारयति—
 इति मघो हि अभिदधत् कर्म तत्साधनं वा कर्मणि समवेति
 एष च मघ इन्द्रमभिधातुं शक्नोति स यदि इन्द्र तत्साधनं
 भवेत् एष अनेन मदेणाधार शक्यते कर्तुम् तस्मात् इन्द्रो
 देवता द्रव्यदेवतासयुक्त आधारण तस्मात् यजति तस्य
 यजतेर्नामधेयम्—इति ॥ (१।४।३ अ०) ॥

अथ छेनादिश्रुत्यानाम यागनामधेयाधिकरणम् ॥ (तद्व्यपदेशन्याय)

स

तद्व्यपदेश च ॥ ५ ॥

भा अथैष ग्देनेन अभिचरन्यजेत' अथप सन्दर्शेन अभिचरन्य
 जेत' 'अथेप गवाग्भिचरन्यजेत—इति समाम्नायन्ते तत्र
 गुणविधि, कर्मनामधेयम्—इति सन्देहः। प्रसिद्धादिभिः पूर्व
 पक्ष, उद्भिदादीनामिव ते तूद्भिदादयः क्रियानिमित्ता
 शप्नुवन्ति यागं वदितुम्, इमे पुनर्जानिनिमित्ता न शप्नुवन्ति

भा. तेन गुणविधयः—इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘तद्वरप-
देशश्च’ तेन श्येनादिना (प्रसिद्धेन) यस्य व्यपदेशः, तच्च कर्म-
नामधेयं, श्रुतिर्हि नामधेयत्वे, लक्षणा गुणविधौ । यत्तु
‘जातिशब्दा इमे न यागमभिवदन्ति’—इति, सादृश्यव्यपदेशा-
दभिवदित्यन्ति, एवं हि व्यपदेशो भवति,—यथा वै श्येनो निप-
त्यादत्ते, एवमयं द्विपत्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते, यमभिचरन्ति
श्येनेन—इति, निपत्यादत्ते—इत्यनेन सादृश्येन श्येनशब्दो
यागे; यथा सिद्धो देवदत्तः—इति, तस्मात् कर्मनामधेयम् ॥
सन्दंशे सन्दंशेन यथा दुरादानमादत्ते—इति, गवि यथा
गावो गोपायन्ति—इति, तस्मात् सन्दंशशब्दोऽपि कर्मनामधेयं,
गोशब्दोऽपि ॥ (१।४।४ अ०) ॥

अथ वाजपेय,दिशब्दानां नामधेयताधिकरणम् ।

ख. नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानम्—इति चेत् ॥ ६ ॥ (पु०)

भा. ‘वाजपेयेन स्माराज्यकामो यजेत’—इति श्रूयते; तत्र किं
गुणविधिः, कर्मनामधेयम्—इति सन्देहः । एवं चेत् सन्देहः,
दृश्यते गुणविधिः, न सन्देहः, श्रूयते हि गुणः, सोऽप्यगम्यमानो
न शक्यो नास्ति—इति बहिरुक्तं, तस्मात् गुणविधिः ॥ (पू०) ॥

ख. तुल्यत्वात् क्रिययोर्न ॥ ७ ॥ (सि०)

भा. नेतदेवं, तुल्ये हि इमे क्रिये स्यातां,—या च वाजपेयक्रिया,
या च दर्शपूर्णमासक्रिया, उभयत्र दार्शपूर्णमासिको विध्यन्तः
स्यात्, तथा च दीक्षाणामुपसदाश्च दर्शनं नावकलयेत्! ‘सप्त-
दशदीक्षो वाजपेयः’—इति, ‘सप्तदशोपसत्को वाजपेयः’—इति ।

अथ वा ‘तुल्यत्वान् क्रिययोर्न’—इति यदि न गुणविधिः,
ततस्तुल्येया वाजपेयक्रिया न्योतिष्टोमक्रियया; तत्र दीक्षाणा-

भा. मुपसदाञ्च दर्शनमुपपन्नं; तस्मात् कर्मनामधेयमिति, सिद्धं
त्वेतत्प्राप्तिः पुनश्चत्तरसूत्रेण ॥ (सि०) ॥

सू. . ऐकशब्दे परार्थवत् ॥ ८ ॥ (सि० य०)

भा. यदि गुणविधिः स्यात्, स्वार्थवत् परार्थवच्चाभिधानं विप्रति-
यिध्येत यजेतेत्यस्य शब्दस्थः । यदि 'स्वाराज्यकामो यजेत'—
इति स्वाराज्यकामस्य यागं विधानं स्वार्थमुच्यते, न तर्हि
वाजपेयेन गुणेन संबन्धं परार्थमनूद्येत । यागेन वाजपेयगुणकेन
—इति, भिद्येत हि तथा वाक्यं । 'ननु हे एवेते वाक्ये प्रत्यक्ष-
मुपलभामहे,—'स्वाराज्यकामो यजेत'—इत्येतदेकं प्रत्यक्षं
पदद्वयं, 'यजेत वाजपेयेन'—इत्येतदपि प्रत्यक्षमेव । नैतदेव न,
एवं सति चत्वारि पदान्युपलभेमहि, चीणि चैतान्युपलभ्यन्ते ।
"उच्यते,—यजेत—इत्येतदुभाभ्यां संभत्स्यते । 'कथं सहादुष्वा-
रितं संयन्धमुभाभ्यामेत्यति?'—इति । रूपाभेदात्, ईदृशमे-
वास्य रूपं स्वाराज्यकामेन संबध्यमानस्य, ईदृशमेव वाजपेयेन,
अतः तद्वेषोभाभ्यां संभत्स्यते"—इति । नैतदस्ति,—ईदृशमेव
रूपेण—इति यद्यज्ञातः, ततो विधिः, यदि ज्ञातः, ततोऽनु-
वादः, न च ज्ञातोऽज्ञातश्च युगपत् सम्भवति—इति । 'आह,
—'यदिदमुक्तं,—गुणविधिपक्षेऽनुवादो यजेत'—इति । यद्य-
यमनुवादः, केन—इदानीं गुणो विधीयते । वाजपेयशब्देन
—इति भावोचः, न आख्यातमन्तरेण ह्यर्थं वा नाम
शब्दार्थस्य व्यापारो विधीयते । यद्यावाख्यातशब्दो यजेत—
इति, सोऽनुवादः—इत्युक्तं; केन इदानीं तस्य व्यापारो
विधीयते ? अतः स्वाराज्यकामं गुणं च प्रति यजेत—इति
विधिः; तस्मादुभाभ्यां संबध्यते"—इति । यद्युभयत्र विधिः
वाजपेयो न स्वाराज्यकामस्य यागेन संबध्यते । हे ज्ञेते तदा
वाक्ये, न स्वाराज्यकामस्य यागेन सह गुणविधेरैकवाक्यता ।

भा. 'प्रकरणात् संबन्धः सारार्ज्यकामस्य यागेन'—इति चेत्, न, वाक्येन यागमात्रे विधानात् । 'अस्तु यागमात्रेण संबन्धः'—इति चेत्, न, सारार्ज्यकामस्य यागेन सह एकवाक्यताया गम्यमानत्वात्, तदेवं प्रकरणस्य वाक्यस्य च बाधो युज्यते, यदि कर्मनामधेयं, गुणविधिपक्षे हि सर्वे इमे वाक्यभेदादयो दीयाः प्रादुर्भवेयुः ; तस्मात् कर्मनामधेयं वाजपेयशब्दः—इति सिद्धम् ॥ (सि० यु०) ॥ (१।४।५ अ०) ॥

अथाग्नेयादीनामनामताधिकारणम् ।

स. तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थं न चेदन्येन श्रिष्टाः ॥ ८ ॥

भा. 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पीर्णमास्यां चाचुरतो भवति'—इत्येवमादयः श्रूयन्ते, तत्र सन्देहः,—किं 'आग्नेयोऽग्नीषोमीयः'—इत्येवमादयो गुणविधयः, कर्मनामधेयानि ?—इति । किं तावत् प्राप्तं ?—गुणविधौ सत्यनेको गुणो विधीयेत, अग्निपुरोडाशाष्टाकपालाः—इति, तस्माच्च गुणविधयः—इत्येवं प्राप्ते

धूमः,—तच्च कर्म, गुणाद्यास्य विधीयेरन्, अविभक्ता हि ते कर्मणो विधानार्थे तद्विधाने शब्दे ; तत्र हि अष्टाकपालस्याग्नेयता विधीयते, स एष एवमाग्नेयो भवति, यदाग्नेये संक्रान्त्य दीयते, तेनायं अनेन प्रकारेण यागो विहितो भवति, न एवंविधीयमानो न शक्नोऽग्निमष्टाकपालं चाविधाय विधातुम्, संबन्धो हि विधीयमानो न शक्यते संबन्धिनायविधाय विहित—इति यक्तुम् । तस्मात् गुणविधयः, अष्टौ कपालेषु संस्त्रियमाणो वोहिमयो यवमयो वा पुरोडाश एव भवति, गोऽनुषादः, सिद्धश्चाष्टाकपाल उच्यते, 'कपालेषु श्रययति'—इति यच्च

भा नात् नान्येन अपित गृह्णन्ति, तेनास्मिन्पक्षे न वाक्यभेदो भवति, 'न चेदन्येन शिष्टा , यच्च पुनरन्येन वचनेन शिष्टा गुणा भवन्ति भवति तच्च नामधेय, यथा 'अग्निहोत्र जुहोति'—इति॥ (१।४।६ च०)॥

वर्हिरादिशब्दानां जातिवाचिताधिकरणम् :

सू वर्हिराज्ययोरमंस्कारे शब्दत्वाभादतच्छब्दः ॥ १० ॥

भा वर्हिराज्ययो पुरोडाशे च सन्देहः,—किमेते सस्कारशब्दाः, उत जातिशब्दाः?—इति । सस्कारशब्दा—इति ब्रूम—संस्कृतेषु तृप्तेषु वर्हिः शब्दमुपचरन्ति सर्वत्र नासंस्कृतेषु, संस्कृते च धते आज्यशब्दः, तथा संस्कृते पिष्टे पुरोडाशशब्दम् । ननु 'असंस्कृतेष्वपि कस्मिंश्चिद्देशे उपचर्यते, यथा वर्हिरादाय गावो गता—इति भवन्ति वक्तारः, तथा आज्य क्रय्यम्—इति, पुरोडाशेन मे माता प्रहेलक ददाति—इति । सादृश्यात्तेषु प्रयोगः, यद्योपशये* सूषशब्दः । कुत इततः? इत एकदेशे द्वि शब्दप्रयोगः तस्मात् सस्कारशब्दा—इत्येव मातम् ।

एव प्रप्ति ब्रूम,—वर्हिरादिष्वसंस्कृतेष्वपि शब्दत्वाभात् न सस्कारशब्दाः । ननु 'उत सादृश्यादेव देशे भविष्यन्ति । तन्न प्रसिद्धे हि सस्कारशब्दत्वे 'सादृश्यात्'—इति शक्यते बहुम्, तन्नाप्रसिद्धम् । कथम्? वर्हिरादिशब्देष्विष्य सस्कारा विधीयन्ते तेन सत्सु शब्देषु सस्कारेभ्यस्तस्य सति च सस्कारे शब्दत्वाभात्—इति इतरेतराशयः भवति । न च अविहिता सस्कारा भवन्ति! यानासौच्यं लोकः प्रयुज्यते! तस्मान्न लोकाः संस्कृतेषु वर्हिरादीन् प्रयुज्यते, तत एकदेशेऽपि जाति

* तज्जगत्सम्भृतो यद्यीयन्तु भविष्येय उपशयः ।

भा. निमित्ता दृष्टाः सर्वत्र जातिनिमित्ता भवितुं अर्हन्ति । न च, अलौकिकानां सतां वेदादेव पूर्वात्तरपदसंबन्धमनपेक्ष्य शक्यते-
र्थोऽभ्यवसातुम् ! पूर्वात्तरपदे अनर्थके मामूताम्—इत्येवं स
परिकल्प्येत, अशक्यस्त्वनवगम्यमानः परिकल्पयितुम्, अर्थवती
च ते पदे पूर्वात्तरे लौकिकेनासंस्कृतप्रयोगेन भविष्यतः । तस्मात्
जातिशब्दा एवंजातीयकाः । प्रयोजनं,—‘वर्हिषा यूपावटम-
घस्नुणाति’—इति संस्कृतैरेव स्तरितत्वं, यदि पूर्वः पक्षः, विप-
रीतं सिद्धान्ते ॥ (१।४।७ अ०) ॥

प्रोक्षणादिपदानां यौगिकताधिकार्यम् ।

छ. प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ ११ ॥

भा. ‘प्रोक्षणीरासादय’—इति श्रूयते ; तत्र प्रोक्षणीशब्दं प्रति
सन्देहः,—किं संस्कारनिमित्तः, उत जातिनिमित्तः, उत
यौगिकः ?—इति । तत्र संस्कारेषु सत्सु दर्शनात् संस्कार-
शब्दतायामवगम्यमानायां असंस्थिते शब्दलाभाज्जातिशब्दः,
असंस्थितास्वेवाप्त ‘प्रोक्षणीभिरुद्देजिताः स्नाः’—इति कस्मिं-
श्चिद्देशे भवन्ति वक्तारः, तेन जातिशब्दः—इति प्राप्ते

यौगिकः—इत्युच्यते । कुतः ? । अर्थसंयोगात् । प्रोक्ष्यः
—इत्युपसर्गधातुप्रत्ययसमुदायस्य जातिनिमित्तता प्रयोगाद्-
नुमीयते, सेचनसंयोगात्तूपसर्गधातुकरणप्रत्ययसङ्घितोऽपि प्रव-
र्त्तते—इति प्रसिद्धिरनुगृहीता भविष्यति । यदाग्न्यदपि सेचनं
प्रोक्षणशब्देन उच्यते, तदा तत्संयोगादेवाप्तं भविष्यति—इति
न समुदायार्थः कल्पयितुं शक्यते । तस्मात् यौगिकः । प्रयोजनं,
—घृतं प्रोक्षणं भवतीति ; यदि संस्कारशब्दः, ‘प्रोक्षणीरा-
सादय’—इति प्रैषः ; यदि जातिशब्दः, घृतमासादय—इति ;
यदि यौगिकः, प्रोक्षणमिति ॥ (१।४।८ अ०) ॥

अथ निमन्थशब्दस्य यौगिकत्वाधिकारणम् ।

स . तथा निर्मन्थे ॥ १२ ॥

भा 'निर्मन्थेनेष्टका पचन्ति—इति सस्कृते दर्शनात् सस्कार
शब्दो निर्मन्थ्य —इति । असस्कारेऽपि दृश्यते,—निर्मन्थ्य
मानय, ओदन पचयाम—इति, निर्मन्थनयोगात् पूर्ववत्
यौगिक—इति सस्थित । प्रयोजन,—सस्कारनिमित्ते सस्कृतेन
इष्टका पक्त्वा, जातिशब्दे यथोपपत्तेन, यौगिके अचिर
निर्मन्थितेन, यथा नावनोतेन भुक्ते—इत्यचिरनिर्द्दग्धेन—इति
गम्यते ॥ (१।४।८ अ०) ॥

अथ वैश्वदेवादिशब्दानां नामधेयताधिकारणम् ।

स वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥ १३ ॥ (पू० १)

भा चातुर्भास्येषु प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवे सन्देहः,—‘वैश्वदेवेन
यजेत—इति किं वैश्वदेवशब्दो गुणविधिः, उत कर्मनामधेयम् ?
—इति । इति यदि सन्देहो न सन्देहः, ‘वैश्वदेवे विकल्पः,’
गुणविधिर्वैश्वदेवशब्दः, गम्यते हि गुणविधानं, विश्वेदेवा
विधीयन्ते याग्यादिषु यागेषु तच्चाग्रादीनां विश्वेदेवेर्ध्वक्ष्यः,
एव प्रसङ्गिर्यवती भविष्यति ॥ (पू० १) ॥

स न वा, प्रकरणात् प्रत्यक्षविधानाच्च न हि प्रकरणा
द्रव्यस्य ॥ १४ ॥ (सि०)

भा नेतदेवम्, प्रत्यक्षश्रुतिविहिता अग्रादयः तेषां यागानां,
विश्वेदेवा वाक्येन, प्रकरणात्तेनैव नान्येन—इति गम्यते, न च
इयं विषमशिष्टो विकल्पो भवितुमर्हति, न हि प्रकरणं श्रुतस्य
द्रव्यस्य बाधने समर्थम् । तस्मात् कर्मनामधेयम् ॥ (सि०) ॥

सू. मिथश्चानर्थसंबन्धः ॥ १५ ॥ (आ० नि०)

भा. अयोचेत,—‘वैश्वदेवः—इत्यनेन शब्देन प्रत्यक्षं अग्न्यादि-
गुणविशिष्टो यागगणो लक्ष्यते, वैश्वदेवी हि तत्रामिच्छा सम-
वैति’ । यदि वैश्वदेवशब्देन यागगणो लक्ष्यते, न तर्हि
विश्वेदेवा विधीयन्ते, कथं सहादुच्चरितो वैश्वदेवशब्दो यागगणं
लक्षयिष्यति, विश्वांश्च देवान्निधास्यति?—इति नायं वैश्व-
देवशब्दस्य विश्वेदेवैर्मिथःसंबन्धो घटते । तस्मात् कर्मनाम-
धेयमेव, न गुणविधिः—इति ॥ (आ० नि०) ॥

सू. परार्थत्वात् गणानाम् ॥ १६ ॥ (सि० यु०)

भा. परार्थाश्च गुणाः, ते न शक्नुवन्ति प्रधानमावर्त्तयितुम्, तेन
सहायागः कर्त्तव्यः, न गुणानुरोधेनावर्त्तितुमर्हति । संप्रतिपन्न-
देवतत्वाच्च न विरोधः, तत्रैकस्यास्यधानाज्जतौ त्रिंशदाज्जतयो
ऋयन्ते—इति त्रिंशत्संख्यासंपत्तिराहवनीयाज्जतीनां न अव-
कल्पते । तस्मात् कर्मनामधेयमिति सिद्धम् ॥ (सि० यु०) ।
(१।४।१० अ०) ॥

वैश्वानरेऽष्टत्वाचर्षवादताधिकरणम् ।

सू. पूर्व्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समास्त्राये ॥
१७ ॥ (पू०)

भा. ‘वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते’—इति श्रूयते,
तत्र ‘यदष्टाकपालो भवति गायत्रेयैर्न ब्रह्मवर्चसेन पुनाति’—
इत्येवमादयः कपालविकल्पाः श्रूयन्ते; तेषां सन्देहः,—किमष्ट-
त्वादयो गुणविधयः, उताद्यवादाः?—इति । तत्र गुणविधयः
—इत्येव ब्रूमः । कथं? । ये हि पूर्व्ववन्तो (विदिते)

भा मभिवदन्ति) ते अविधानार्था, तदेतत् अस्य वाक्यस्य समान्ताये सामर्थ्यं, यद्विहितपूर्वकमविधानम् । किं तत् ? विधान-सामर्थ्यम्, एवमविहितमर्थं विधास्यति, इतरथा अर्थवादा सन्तोऽनर्थका स्युः । न च, द्वादशकपालस्य श्रेष्ठभावमुपगन्तुं मर्हति । प्रत्यक्षां छेष्टानां कपालानां स्तुतिः, परोक्षां द्वादशानाम्, प्रत्यक्षाभावे च परोक्षा स्यात् । तस्मात् गुणविधयः ॥ (पू०) ॥

ख गुणस्य तु विधानार्थेऽतद्गुणाः प्रयोगे स्युरनर्थका न हि तत् प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति ॥ १८ ॥ (सि०)

भा नैतदस्ति गुणविधय — इति, गुणस्य विधानार्था एते सन्त पुरोडाशस्य कपालेषु संख्या विदधुः, न शक्नुवन्ति यागप्रयोगस्य विधातुम्, द्वादशकपालता हि यागस्य वाक्येन, अष्टाकपालादयः प्रकरणेन, तेन ते यागे न भविष्यन्ति । अपि च अष्टत्वादयः पुरोडाशेनैकवाक्यभूता प्रकरणं बाधित्वा न यागस्य भविष्यन्ति, यागासंबन्धे च अनर्थका, पुरोडाशसंबन्धे कलाभावात्; अर्थवादत्वेन तु वैश्वानरयागस्य स्तुतिरुपपद्यते । तस्मात् अर्थवादा — इति ॥ (सि०) ॥

ख तच्छेषो नोपपद्यते ॥ १९ ॥ (उ० आभासः) ॥

भा इति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् — इत्याभाधानं सूत्रम् ॥ (उ० आभासः) ॥

ख अविभागाद्विधानार्थे स्तुत्यर्थे नोपपद्येरन् ॥ २० ॥ (उ०)

भा यदा तु अष्टाकपालादिप्ररोचनार्था अनर्थका, — इत्यवगतं, तदा लक्षणायां द्वादशकपालस्य स्तुतिर्वैश्वानरयागप्ररोचनार्था भविष्यति सन्ति हि द्वादशकपालायामष्टत्वादयः संख्याविशेषा

भा. अविभक्ताः, अतो द्वादशकपालस्य स्तुत्यर्थत्वेनावयवस्तुतिरुप-
पद्यते ; यथा शोभनमस्य चक्रस्य नेमितुम्बारं, शोभनमस्या-
सेनायाः हस्त्यश्वरथपादात्मिति । तस्मात् उपपन्ना स्तुतिः—
इति ॥ (७०) ॥

सू. कारणं स्यात्? इति चेत् ॥ २१ ॥ (आ०)

भा. इति चेत् भवान् पृथ्यति,—अर्थवादाः—इति, कारणमष्ट-
त्वादीनां ब्रह्मवर्चसादि कस्मान्न भवति?—ब्रह्मवर्चसकाम-
स्याष्टाकपालः, एवमुत्तरेषु *यथाकामम् । किमेवं भविष्यति? ।
पुरोडाशस्य गुणविधानेऽप्यानर्थक्यं न भविष्यति, न च लक्षणया
द्वादशकपालस्य स्तुतिः कल्पिता भविष्यति । तस्मात् कामेभ्यो
विधयो भविष्यन्ति ॥ (आ०) ॥

सू. आनर्थक्यादकारणं कर्तुर्हि कारणानि गृण्यो हि
विधीयते ॥ २२ ॥ (आ० नि०)

भा. यदि कामाय विधयः, भिन्नानि वाक्यानि भवेयुः ; एकं चेदं
वाक्यं 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुनरे जाते'—इत्येषमुप-
क्रान्तं, 'यत् द्वादशकपालो भवति, जगत्पेवास्मिन्पशून् दधाति,
यस्मिन्जाति एतां इष्टिं निर्वपति, पूत एव स तेजस्यन्नाद्
इन्द्रियावी पशुमान् भवति—इत्येवमन्तं ; तस्य मध्येऽष्टत्वादयः
श्रूयमाणाः यदि न संवधेरन् ततो वाक्यान्तराणि भवेयुः ;

* 'यदष्टाकपालो भवति'—इत्यादिश्रुतेरुत्तरवाक्येन 'यन्नवकपाल-
स्त्रिष्टैवास्मिन्नेजोदधाति, यदशकपालो विराजैवास्मिन्नत्रायं दधाति,
यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभेवास्मिन्निन्द्रियं दधाति, यद्द्वादशकपालो भवति
जगत्पेवास्मिन् पशून् दधाति, यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव
स तेजस्यन्नाद् इन्द्रियावी पशुमान् भवति'—इत्यादिनां विहितेषु ।

भा कर्तुर्हि कारणानि पूतत्वादीनि भवेयु । स एष गुणार्थोऽत्र विधी-
यते येष्वानरयागे 'पूत एव'—इत्येवमादि , तेन चेतेष्टत्वा-
दय साक्षाद्वेतुत्वेन सबन्धन्ते,—यस्मात् गायत्रेवेन ब्रह्मवर्चसेन
पुनाति, तेन पूत एव स , यस्माच्चित्तेवाग्निस्तेजो दधाति,
तेन तेजसी , यस्मात् विराजेवाग्निश्चक्षाद्य दधाति, तेना-
न्नाद , यस्माच्चित्तुभैवाग्निं इन्द्रिय दधाति, तेन इन्द्रियावी ,
यस्माज्जगत्येषाग्निं यन्मनुमान—इति । तत
कामाय विधयोऽसम्भवन्तो यद्यर्थवादा अपि न भवेयु, ज्ञान
र्थकमेवेषा स्यात् ! तस्मात् अकारण ब्रह्मवर्चसत्वादयोऽष्टत्वा-
दीनाम, तस्मादष्टत्वादयोऽर्थवादा —इति ॥ (१।४।१९ अ०) ॥

अथ यजमानशब्दस्य प्रस्तरादित्यर्थताधिकरणम् ।

ख

तत्सिद्धिः ॥ २३ ॥

भा, 'यजमान प्रस्तर 'यजमान एककपाल'—इत्यादि श्रु-
त्वायते, तत्र सन्देह,—किं 'यजमान प्रस्तर —इत्येष
गुणविधि, किमर्थवाद ?—इति, तथा 'यजमान एककपाल'
—इति । किं भायत् प्राप्तं ?—गुणविधि —इति । किमेवं भवि-
ष्यति ? । एव अपूर्वमर्थं विधास्यति, इतरथाऽर्थवादोऽनर्थक
स्यात्, अर्थवावच्च न्याय्य, तस्मात् विधि ।

नैतदेवं, यदि विधि स्यात् तत प्रस्तरकार्यं यजमानो
नियम्येत, यजमानकार्यं वा प्रस्तर , प्रस्तरे जुहमाणादयति,
सर्वा वा जुव —इति यजमाने जुहुराणादयेत ! सर्वा वा जुव
—इति, तयामति न याजमानं शक्यते कर्तुम् 'दक्षिणतो
बद्धयजमाभावाभाते वर्मण नियमानस्य'—इति, न च
प्रस्तरौ याजमानं शक्नोति कर्तुम् । तथा, यदि यजमान एक
कपालकार्यं विनियुज्येत सर्वज्ञत प्रियेत ! तत्र सर्वतयपरिणोप

भा. स्यात् । न च, एककपालो यजमानं शक्नोति कर्तुम् । तस्मान्न विधिः । विध्यन्तरं चास्ति, 'प्रस्तरमुत्तरं वह्निषः सादयति,' 'एककपालं सर्वज्ञतं करोति'—इति; तस्मादपि न विधिः । किं तर्हि ? । अर्थवादः,—यजमानो ज्ञायत एव प्रस्तरः, एककपालः—इति च ।

'कथं पुनरनयोः सामानाधिकरण्यं ज्ञायते ? न हि प्रस्तर एककपालो वा यजमानः, न च यजमानः एकस्मिन् कपाले संस्थितः पुरोडाशः, प्रथमो वा कुशमुष्टिनः, कथं परशब्दः परच वर्त्तते ? किमर्थं वा ज्ञायमानस्य संकीर्तनम् ?'—इति ।

उच्यते,—ज्ञायमानः संकीर्त्यते स्तोतुम्,—प्रस्तरः, उत्तरो वह्निषः सादयितव्यो यजमानत्वात्; तथा यजमान एक कपालः सर्वज्ञतः कर्त्तव्यः, स्वर्गं आह्वयनीयस्तत्र प्रतिष्ठापितो भवति—इति ।

कथं परच वर्त्तते परशब्दः ?—इति । गुणवादस्तु,—गुणादेय वादः । कथमगुणवचनो गुणं ब्रूयात् ? । स्वार्थाभिधानेन—इति ब्रूमः,—सर्व एवेते गौणाः शब्दाः न स्वार्थं हित्वा गुणेषु वर्त्तन्ते, प्रसिद्धहानिर्हि तथा स्यात्, अप्रसिद्धकल्पना च, न च सर्वे गुणसमुदायवचनाः, गुणहीनेऽपि तथादर्शनात्, अप्रसङ्ग कार्यमपि हि कदाचिद्गौणेपक्षतः सिद्धाः पुचः सिंह एव, समुदायवाची च नावयवे प्रवर्त्तितुमर्हति, सर्वसिंहव्यक्तियु यत् सामान्यं तद्वचनः शब्दः—इति स्थितो न्यायः प्रत्युद्धिरेत ; न च, असति सिंहे परिकल्पनया प्रवर्त्तते । कल्पनाया अशक्यत्वात् । कथं नु स्वार्थाभिधानेन प्रत्ययव्यवस्था ?—इति चेत् । अर्थसंबन्धात्,—सिंहः—इति निर्ज्ञाते प्रसङ्गकारिता तत्र प्रायेण—इति प्रसङ्गकारी—इति गम्यते, अर्थप्रत्ययसामर्थ्यात्, यो हि मन्यते,—प्रसङ्गकारिणं प्रत्याययेयम्—इति, न यदि सिंह-शब्दमुच्चारयति, सिद्धत्यस्याभिप्रेतं,—सिंहार्थः प्रतीतः प्रसङ्ग-

भा. कारी—इतिसंबन्धादितरमर्थं प्रत्याययति; एवं स्वार्थाभिधानेन तद्गुणसंबन्धः प्रतीयते ।

इह तु यजमानः प्रस्तरः, यजमान एककपालः—इति—कीदृशो गुणसंबन्धः प्रतीयते? तत्सिद्धिकरः—इति, सर्वो ह्यात्मनः कार्यसिद्धिं करोति, अन्योऽपि यः तस्य कार्यसिद्धिं करोति, स तस्मिन् उच्चरिते हृदयभागच्छति, यथा राजा पत्तिगणकः—इति, पत्तिगणको राज्ञः कार्यं साधयति, स राजशब्दे उच्चरिते प्रतीयते, एवमिहापि यजमानकार्यं प्रस्तरेककपालौ साधयतः, तौ यजमाने प्रतीते प्रतीयेते, तस्मात्तौ यजमानशब्देन प्रत्याख्येते । कथं? इतुतौ स्यातां वर्धिष उपरिसादने सर्वहोमे च—इति । तस्माद्देवजातीयका अर्थवादा न विधयः—इति ॥ (१।४।१२ अ०) ॥

अथाग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिसुल्लेखताधिकरणम् ॥

स

जातिः ॥ २४ ॥

भा 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः, ऐन्द्रो राजन्यः, वैश्यो वैश्वदेवः'—इत्येवमादयः श्रूयन्ते, तत्र किं गुणविधयः, अर्थवादाः?—इति सन्देहः । गुणविधयः—इति ब्रूमः,—एवमपूर्वमर्थं विधास्यन्ति, इतरथा अर्थवादाः सक्तोऽनर्थका स्युः । न विधिः, विध्यन्तरस्य भावात्, तस्मात् संवादः, तस्य संकीर्तनं विधिस्तुत्यर्थम् । अनाग्नेयादिषु आग्नेयादिशब्दाः केन प्रकारेण? गुणवादेन । को गुणवादः? अग्निसंबन्धः । कथं? एकजातीयकत्वात् । किमेकजातीयकत्वं? 'प्रजापतिरकामयत,—प्रजाः सृजेयम्—इति, स मुखतश्चित्तं निरमिमीत, तमग्निह्वता अन्वष्टज्यत, गायत्री चन्दः, रथन्तरं साम, ब्राह्मणो मनुष्याणाम्, अजः पशूनां; तस्मात्ते मुख्याः, मुखतो हि अष्टज्यन्त । उरसो

भा वाङ्मयां पञ्चदशं निरमिमीत, तं इन्द्रो देवताभ्यश्चज्यत,
 त्रिष्टुप्च्छन्दः, दृहत् साम, राजन्यो मनुष्याणाम्, अविः पशूनां ;
 तस्मात्ते वीर्यवन्तः, वीर्याद्धि अश्चज्यन्त । ऊरुभ्यां मध्यतः सप्तदशं
 निरमिमीत, तं विश्वेदेवा देवता अन्वश्चज्यन्त, जगती च्छन्दः,
 वैरूपं साम, वैश्यो मनुष्याणाम्, गावः पशूनाम्—एवमुक्ते सति
 एकस्मिन्नेवंजातीयके विज्ञाते अन्योऽपि तज्जातीयको हृदयमा-
 गच्छति । तस्मादर्थवादशब्दाः ॥ (१।४।१३ अ०) ॥

अथ यूपदिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थताधिकारणम् ।

ख

सारूप्यात् ॥ २५ ॥

भा. 'यजमानो यूपः,' 'आदित्यो यूपः'—इत्यादि श्रूयते, तत्र
 गुणविधिः, अर्थवादः?—इति सन्देहः । अर्थवत्त्वात् गुणविधिः ।
 अशक्यत्वात् यूपकार्यसाधने यजमानस्य, यजमानकार्यसाधने
 वा यूपस्य, विध्यन्तरभावाच्च न विधिः, विधिस्तुत्यर्थं संवादः ;
 गुणवादात् सामानाधिकरण्यम् । को गुणः ? । सारूप्यम् । किं
 सारूप्यम् ? । ऊर्द्धता, तेजसिता च । तस्मादेवंजातीयका
 अर्थवादाः ॥ (१।४।१४ अ०) ॥

अथामश्वदिशब्दानां गवादिप्रशंसार्थताधिकारणम् ।

ख

प्रशंसा ॥ २६ ॥

भा. 'अपशवो वा अन्ये गोश्वेभ्यः, पशवो गोश्वभ्याः,' 'अपशो
 वा एष योऽसामा,' 'असवं वा एतत् यदप्यन्दोमम्'—इति
 श्रूयते । तत्र विध्यर्थवादसन्देहे अर्थवत्त्वादिविधयः—इति प्राप्ते,
 अभिधीयते,—यदि विधयो भवेयुः, गोश्वभ्या एव पशवोऽप्युः,
 सामवानेव यज्ञः, इन्दोमवदेव सचम् ; अन्येषां पशूनां, श्वानां,

भा. सत्राणां चोत्पत्तिरनर्धिका स्यात्' विध्यन्तरञ्च नावकल्पेत।
अतः स्तुत्यर्थं संवादः, गोश्वान् प्रशंसितुमन्येषां पशूनां
निन्दा, सामवतः प्रशंसितुमसाम्नां निन्दा, कन्दोमवन्ति प्रशं-
सितुमच्छन्दोमकानि निन्दन्ते; यथा, यत् अघृतं, अभोजनं
तत्, यन्मलिनं, अवासस्तत्—इति ॥ (१।४।१५ अ०) ॥

अथ बाहुल्येन वृष्टिपददेशाधिकरणम् । (भूमाधिकरणम्) ।

छ. भूमा ॥ २७ ॥

भा. 'वृष्टीरुपदधाति'*—इति श्रूयते; तत्र गुणविधिः, अर्थवादः।
—इति सन्देहे अपूर्वत्वात् विधिः,—इति प्राप्ते उच्यते,—
यदि विधिः, वृष्टिमवका उपदधातीष्टकाः—इत्यर्थः, तत्र न
इष्टकानां विधेयः कश्चिदाश्रीयते,—एवंरूपाः वृष्टिमवकाः,
नैवंरूपाः—इति; तत्र सर्वासां वृष्टिलिङ्गा मवाः प्रागुभुः।
अन्येषामसंयुक्तानां मवाणामानर्थक्यं स्यात्। तस्मात् अनुवादः,
—मवसमाग्नानात् प्राप्तानामुपधाने मवाणां; वृष्टीनां संकी-
र्तनं सर्जनार्थपादार्थम्। अपि च विधित्वे लक्षणा, 'एकया
स्तुवते'—इत्यत्र या अवृष्टयस्ता लक्षयेत्। ननु 'अनुवादेऽपि
लक्षणा'। नानुवादपक्षे लक्षणायां दोषः। कथन्तु अवृष्टिषु
वृष्टिषु च वृष्टिशब्दः—इति। भूमा,—बह्वस्तत्र वृष्टिलिङ्गा
मवाः, अल्पशो विलिङ्गाः—इति ॥ (१।४।१६ अ०) ॥

* वृष्टिशब्दोपेतमवा यासामिष्टकाना उपधाने विद्यन्ते ता इष्टका
वृष्टय उच्यन्ते इति माधवः ।

अथ प्राणशब्दादिशब्दानां सुत्यर्थताधिकरणम् ॥

सू. लिङ्गसमवायात् ॥ २८ ॥

भा. 'प्राणभूत उपदधाति,' 'आज्घानीरुपदधाति'—इति, विधित्वे प्राणभूतमवकाशरूपधीयमानासु विलिङ्गानां भवाणामानर्थक्यम् ; तस्मात् अनुवादः । लिङ्गसमवायात् परशब्दः परत्र वर्तते ; यथा, छविणो गच्छन्ति—इति, एकेन छविणा सर्वे लक्ष्यन्ते ; न च अयं प्राणभूच्छब्दः सृष्टिशब्दस्य जहत्स्वार्थं मन्त्रगणं लक्षयेत्, यद्गणे च सृष्टिप्राणभूच्छब्दौ समवेतौ, तावपि परिगृह्येते ; यथा, छविशब्देन स्वार्थलक्षणार्थेन सोऽपि छवी गृह्यते—इति । (१ । ४ । १७ अ०) ॥

अथ वाक्यशेषेण सन्दिग्धार्थनिरूपणाधिकरणम् ॥

सू. सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ २९ ॥

भा. 'अक्ताः शर्करा उपदधाति, तेजो वै घृतम्'—इति श्रूयते ; तत्र सन्देहः,—किं घृततैलवसानामन्यतमेन द्रव्येणाज्जनीयाः शर्कराः, उत घृतेनेव?—इति । कथं सन्देहः? अज्जन-सामान्येन वाक्यस्योपक्रमः, घृतेन विशेषेण निमग्नं, यथो-पक्रमं निगमयितव्यम् एकस्मिन् वाक्ये ; तत्र यदा सामान्यमादौ विशेषोपलक्षणार्थं विवक्ष्यते, यदा निगमने विशेषः सामान्य-लक्षणार्थः? तदारम्भनिगमनयोः किं समञ्जसं?—इति सशयः । एवं—सन्दिग्धेषु उपक्रमे सामान्यवचने विरोधाभावात् न विशेषः परिकल्प्यः, निगमने तु उपजातः सामान्यप्रत्ययः—इति विरोधात् लक्षणार्थं घृतवचनं ; यथा सृष्टिर्वसृष्टिषु च सृष्टिशब्दः, एवं घृतमघृतं च घृतं—इत्युच्यते ।

भा सन्दिग्धेषु एव प्राप्ते ब्रूम,—सामान्यवचनेन विशेषापेक्षिण उपक्रमो वाक्यस्य, विशेषे निगमनवशेन। कुत ?। न हि, सामान्य विहित। येन विरोधो निगमनस्य। कथमविहित ?। सन्दिग्धेषु विधानशब्दाभावात्, न हि, विधानशब्दोऽस्ति। 'अक्ता शकंरा उपदधाति'—इति वर्तमानकालनिर्देशात्, नापि सामान्यस्य साक्षात्स्तुति, प्रत्यक्षानु घृतस्य स्तवर्न, श्रुत्या घृतस्य स्तुति, लक्षणाया सामान्यस्य, श्रुतिश्च लक्षणाया ल्पयसी। तस्मात् घृतविधानम्। एव 'वास' परिधत्ते, एतद्वै सर्वदेवस्य वास, यत् 'द्यौमम'—इति। तथा 'इमा स्पृक्षोद्वा येन, इमा हि श्रीदुषरो विश्वाभूतान्युपजीवन्ति'—इति॥ (१। ४। १८ अ०)॥

अथ सामर्थ्यानुसारेण चण्डवद्विताया व्यवस्थाधिकरणम् ।

उ अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥ ३० ॥

भा 'सुवेणावद्यति, स्वधितिनावद्यति, हस्तेनावद्यति'—इति श्रूयते, तत्र मन्देह,—किं सुवेणावदातस्य सर्वस्य (इवस्य महत्तस्य मासस्य च) तथा स्वधितिना*, हस्तेन च, उत मवयामर्द्यतो व्यवस्था (इवाणां सुवेण, मासाना स्वधितिना संवृतानां हस्तेन)?—इति। अविशेषाभिधानादव्यवस्था—इति।

एव प्राप्ते ब्रूम,—'अर्थाद्वा कल्पना', सामर्थ्यात् कल्पना—इति,—सुवेणावद्येत्, यथा शङ्खुयात्, तथा यस्य शङ्खुयात् तस्य च—इति, आख्यातशब्दानामर्थं भुवतां शक्ति महत्कारिणी

भा एवं चेत् यथाशक्ति व्यवस्था भवितुमर्हति । तथा 'अञ्जलिना
 सत्तून्प्रदाये जुहोति'—इति, द्विहस्तसयोगोऽञ्जलिः, स व्याको-
 शोऽर्थ्यात् कर्त्तव्यः, तथा द्वि शक्यते होमो निर्वर्त्तयितुम्, तत्
 यथा, कटे भुंक्ते कास्यपात्रा भुंक्ते—इत्यर्थ्यात् कल्प्यते,—कटे
 समासीनः कास्यपात्रामोदनं निधाय भुंक्ते—इति ॥ (१।४।
 १६ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामि—हृतौ मीमासाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
 चतुर्थः पादः ॥, समाप्नोभ्यं प्रथमाध्यायः ॥

द्वितीय अध्याये १ पादः ।

—४८—

अथापूर्वस्याख्यातपदप्रतिपाद्यत्वाधिकरणम् ।

स भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैप ह्यर्थो
विवीयते ॥ १ ॥ (सि०)

भा. प्रथमेऽध्याये प्रमाणलक्षणं वृत्तम्, तत्र विध्यर्थवादमद्वक्तुमय
स्तत्त्वतो निर्णोताः, गुणविधिर्नामधेयश्च परोक्षितं, सन्दिग्धा
नामार्थानां वाक्यशेषादर्थार्थवसानमुक्तम्; तत्र प्रसङ्गार्थम् ।
अनन्तरं प्रधानाप्रधानानि परोक्षित्यन्ते, भिन्नान्यभिन्नानि, च
—इति, एष एवार्थो वर्णनीयो नान्यः, एष एव चाध्याय
संबन्धः । तदिह युद्धिः कर्मभेदो वक्ष्यते,—शब्दान्तरं,
अभ्यासः, संख्या, गुणः, प्रक्रिया, नामधेयम्—इति वक्ष्यमान-
मनुसंकीर्त्यते; प्रदर्शितमुच्यमानं सुखं याद्वयिष्यन्ते—इति
श्रोतुश्च युद्धिः समाधीयते, तदेतन्नानाकर्मलक्षणम्—इत्यध्याय
नाचक्षते, एतत्तात्पर्यं अतोऽन्यदुपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तं च
—इति ।

तत्र प्रथमं तावदिदं सिध्यते,—प्रथमेऽध्याये इदमुक्तम्,—
चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः—इति, चोदना च क्रियाया अभि-
धायकं वाक्यम्, वाक्ये च पदानामर्थाः, तत्र किं पदेन पदेन
धर्मं उच्यते, उत सर्वेरेव एव?—इति । किं तावत्प्राप्तम्?—
प्रति पदं धर्मः—इति ।

एवं प्राप्ते उच्यते,—यदा एकस्यादपूर्वं, तदाऽन्यत् तदर्थं

भा भविष्यति, एवमल्पीयसी अदृष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भविष्यति,
तस्मादेकमपूर्वम् ।

यदा एकं, तदा सन्देहः—किं,—भावशब्देभ्यः, उत द्रव्यगुण-
शब्देभ्यः?—इति । (कः पुनर्भावः? के ते पुनर्भावशब्दाः?
—इति । यजतिददातिजुहोति—इत्येवमादयः । ‘ननु याग-
दानहोमशब्दाः एते, न भावशब्दाः’ । नैतदेवं,—यागादि-
शब्दाश्च एते भावशब्दाश्च, यन्याद्यर्थश्चातोऽवगम्यते, भावयेत्
—इति च (तथा यतेत, यथा किञ्चित् भवति—इति) ; तेनेते
भावशब्दाः, द्रव्यगुणशब्देभ्यो द्रव्यगुणप्रत्ययो न भावनायाः ।
अतस्ते न भावशब्दाः—इति) । किं तावत्प्राप्तम्?—अविशेषेण
—इति ।

तत उच्यते,—भावार्थाः कर्मशब्दाः, तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत,
यजेत—इत्येवमादिभ्यः । कुतः? । भावार्थत्वादेव, य आज्ञः
किमपि भावयेत्—इति, ते स्वर्गकामपदसंबन्धात् स्वर्गं भावयेत्
—इति ब्रूयुः ; तस्मात्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत, फलस्य क्रिया
करणं निष्पत्तिरिति ; ते च यागदानहोमसंबन्धाः स्वर्गस्योत्पत्तिं
यदन्ति । कुतः? । एष च्छर्त्तो विधीयते, यथा, यागादिना
स्वर्गकामः केन भावयेत स्वर्गं?—यागादिना—इति ; यस्य च
शब्दस्यार्थेन फलं साध्यते, तेनापूर्वं कृत्वा, नान्यथा—इति,
ततोऽपूर्वं गम्यते, अतो यः तस्य वाचकः शब्दः, ततोऽपूर्वं प्रती-
यते—इति, तेन भावशब्दा अपूर्वस्य चोदकाः—इति ब्रूमः,
नतु कश्चिच्छब्दः साक्षादपूर्वस्य वाचकोऽस्ति ; भावार्थः किमपि
भावयितव्यं, स्वर्गकामस्य च केनापि भाव्यता—इति, तयोर्छ-
ष्टाश्वदग्धरथवत् संप्रयोगः, यजेत—इत्येवमादयः साक्षाद्भावाः,
—‘यजेत’ किं केन कथं?—इति, ‘स्वर्गकामः’—इत्यनेन प्रयो-
जनेन निराकाङ्क्षाः, नैव द्रव्यगुणशब्दाः । तस्मात् भावार्थाः
कर्मशब्दा अपूर्वं चोदयन्ति—इति । अथ ‘कस्मात् उभयं

भा सूचितम्,—भावार्थाः कर्मशब्दाः—इति । उच्यते,—भवन्ति केचित् कर्मशब्दाः न भावार्थाः,—यथा, श्येनेकत्रिकादयः, केचित् भावार्था न कर्मशब्दाः,—यथा, भवनं भावो भूतिरिति । किं पुनरिहोदाहरणम् ? । ‘श्येनेनाभिचरन् यजेत’, ‘चित्रया यजेत पशुकामः’—इति ; किं श्येनेनाभिचरन्, उत यजेताभिचरन्—इति ? तथा चित्रया पशुकामः, उत पशुकामो यजेत ?—इति स्थिते एतस्मिन्नधिकरणे गुणविधिः, नामधेयम्—इति विचारो भविष्यति । तथा ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’—इति, दर्शः काश्चः, पूर्णमासः—इति च. किं ताभ्यां स्वर्गकामः, उत स्वर्गकामो यजेत ?—इति, दर्शपूर्णमासाभ्यामिति च श्येने नेति च चित्रया—इति च नेते भाववचनाः ; न च यथार्थार्थेना कश्चित्संबन्धोऽस्ति, विविभक्तिकत्वात् । तस्माच्च द्रव्यगुणशब्दा अपूर्वस्य विधायकाः—इति ॥ (चि०) ॥

ख सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेत् ॥ २ ॥ (आ०)

भा एव चेत् भवान् पश्यति,—अ-भावशब्दत्वात् न द्रव्यगुणशब्दा अपूर्वस्य विधायकाः—इति, सर्वेषां भावोऽर्थः, स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्याम्—इत्येतयोः संबन्धं यजेत—इति वक्ष्यति, श्येनेन अभिचरन्—इत्येतयोश्च, तथा चित्रया पशुकामः—इति ; तस्मादेतेऽपि साकाक्षत्वात् भाववचनाः, सर्वेषु भाववचनेषु नास्ति विनिगमनाया हेतुः,—कर्मशब्दा एवापूर्वस्य विधायकाः, न द्रव्यगुणशब्दाः—इति ॥ (आ०) ॥

ख येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धित्तानि नामानि, तस्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षा भूतत्वात् स्वे प्रयोगे ॥ ३ ॥ (आ० नि० १) ॥

भा येषां शब्दानामुच्चारणोत्पत्तौ स्वे अर्थे प्रयुज्यमानानां रूप-

भा. मुपलभ्यते, यत् सहादुत्पन्नं कालान्तरनिष्ठति, न क्रियेवोत्पन्न-
 भावं विनश्यति—इत्यर्थः, तानि नामानि, ते द्रव्यगुणशब्दाः,
 ईदृशो द्रव्यगुणशब्दानामर्थः । ('ते द्रव्यगुणशब्दाः'—इति वक्तव्ये
 "तानि नामानि"—इति सूचितम्, अतो नामानि—इति एषां
 पर्यायशब्दः । कथं गम्यते? । यत एषां विभक्तयो नामिक्य
 उच्यन्ते । कतमास्ताः? । वृक्षः वृक्षौ वृक्षाः, मुक्तः मुक्तौ
 मुक्ताः—इत्येवमादयः ; तस्मात् सम्यक् सूचितम्) । यत एषां
 न क्षणिकोऽर्थः, ततः 'तेभ्यः पराकाङ्क्षा' प्रधानायाङ्क्षा न
 विद्यते—इति तेषां उत्पत्तिः कर्त्तव्या, 'भूतत्वात् स्वे प्रयोगे
 स्वप्रयोगकाले विद्यमानत्वात्—इत्यर्थः ॥ (आ० नि० १) ॥

ख. येषां तूत्पत्तावर्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते, तान्याख्या-
 तानि ; तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेताश्रितत्वात् प्रयोगस्य ॥
 ४ ॥ (आ० नि० २, ॥

भा. येषां तु शब्दानामुच्चारणोत्पत्तौ 'स्वे अर्थे प्रयोगो न विद्यते'
 (प्रयोगकाले येषामर्थो नोपलभ्यते—इत्यर्थः), 'तान्याख्या-
 तानि'—इति भावशब्दान् पर्यायशब्देनोपदिशति । कथं
 पर्यायशब्दता भावशब्दानाम्? । यत एषां विभक्तय आख्या-
 तिक्यः—इत्युच्यन्ते । कतमास्ताः? । पचति पचतः पचन्ति—
 इत्येवमादयः । तस्मात्तेभ्योऽपूर्वं प्रतीयेत ; भवार्थास्ते भूतार्थैः
 समुच्चरिताः ; भूतस्य भवार्थतार्था दृष्टार्थता,—भवार्थस्य प्रयो-
 जनवत् उत्पत्तिरर्थवती, सा च भूतेन क्रियते—इति दृष्टोऽर्थः ;
 भवस्य पुनर्भेतार्थतायां न किञ्चित् दृश्यते, कल्प्यतेचादृष्टम् ।
 तस्मान्न यागो द्रव्यार्थः ।

किञ्च 'आश्रितत्वात् प्रयोगस्य' एतेषां प्रयोगः पुरुषेणाश्रितो
 भवति, पुरुषसंबद्धा भावना उच्यते, पुरुषं हि वदति,—भावयेत्
 —इति, तेन 'स्वर्गकामो यजेत'—इति पुरुषोऽपि प्रतीयते,

भा. यागोऽपि* संबन्धोऽपि; स्वर्गकामो द्रव्येण—इति द्रव्ये प्रतीयते
 पुरुषस्य, न तु संबन्धः ॥ ननु 'एतदुक्तमभवति, अर्धिनस्य द्रव्यस्य
 च संबन्धं 'यजेत'—इति वक्ष्यति,—द्रव्येण भावयेत्—इति;
 अतो द्रव्येण अर्धस्य भावना गम्येत, आकाङ्क्षा च—इति।
 सत्यं गम्यते,—द्रव्येण भावयेत्—इति तु वाक्येन, यागेन भाव
 येत्—इति तु श्रुत्या; यदा तु, यागेन भावायेत्—इति याग
 संबन्धो विधीयते, न तदा, द्रव्येण भावयेत्—इति द्रव्यसंबन्धः;
 न च द्रव्यसंबन्धे विधीयमाने यजेत—इत्यनेन संबन्धः; अनृद्य-
 माने तु सम्भवति, न च, यौगपद्येन विध्यनुवादौ सम्भवतः।
 तस्मात् श्रुतिवाक्ययोर्विरोधः, विरोधे च श्रुतिर्दलीयसी, तेना
 र्धिना न द्रव्यसंबन्धः; तच्च द्रव्यमवति स्वर्गकामसंबन्धे स्वर्गार्थं
 भविष्यति—इत्यनुपपन्नम्, एष विनिगमनायां हेतुः, येन
 भावशब्दा एवापूर्वस्य चोदकाः, न द्रव्यगुणशब्दाः—इति, यदा,
 यागेन कुर्यात्—इति, तदा, यागवचनमेव भवति; दर्शपूर्ण
 साभ्याम्—इति लक्षणया, दर्शे च पूर्णमासे च यागो विहितः
 —इति ॥ (आ० नि० २)। (२।१।१ अ०) ॥

अथ अपूर्वग्राहिताधिकरणम् ।

कथं पुनरिदमवगम्यते? अस्ति तदपूर्वम्—इति। उच्यते

च
 चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥

भा. चोदनेत्यपूर्वं वृत्तम्,—अपूर्वं पुनरस्ति, यत आरम्भः शिष्य-
 ते,—स्वर्गकामो यजेत—इति, इतरथा हि विधानं अनर्थकं
 स्यात्, भङ्गित्वात् यागस्य, यदि अन्यदनुत्पाद्यं यागो विनश्येत,

भा. फलं असति निमित्ते न स्यात् । तस्मात् उत्पादयति—इति ।
 'यदि पुनः फलवचनसामर्थ्यात्तदेव न विनश्यति—इति कल्प्यते' ।
 नैवं शक्यम्,—न हि कर्मणोऽन्यत् रूपमुपलभामहे, यत्
 आश्रयं देशान्तरं प्रापयति, तत् कर्मेत्युच्यते, न तत् आत्मनि
 समवेतं, सर्वगतत्वादात्मनः, सर्वत्र कार्योपलम्भः सर्वत्र भावे
 लिङ्गम्, नतु तदेव देशान्तरादागमनस्य, न हि असति आगमन
 किञ्चिद्विच्छेदं दृश्यते ; यत्र समवेतमासीत्, तदिदं द्रव्यं, तस्य
 विनाशात्तदपि विनष्टम्—इत्यवगम्यते । आश्रयोऽप्यविनष्टः
 —इति चेत् । न, भस्मोपलम्भनात् । सत्यपि भस्मन्यस्ति
 —इति चेत् । न विद्यमानोपलम्भनेऽपि अदर्शनात् । फलक्रिया
 लिङ्गम्—इति चेत् । एवं सत्यदर्शने समाधिर्वक्तव्यः । सौचमा-
 दीनामन्यतमत् भविष्यति—इति यदि चिन्तयते, कल्पितमेवं
 सति किञ्चित् भवति—इति । 'तत्रापूर्वं वा कल्प्येत, तदा ?'—
 इति । अविशेषकल्पनायामस्ति हेतुः, न विशिष्टकल्पनायाम् ।
 अनाश्रितं कर्म भविष्यति—इति चेत् । तदपि तादृशमेव ।
 स्वभावान्तरकल्पनेन देशान्तरं न प्रापयिष्यति—इति । तादृश-
 मेव । तस्मात् भङ्गी यजिः, तस्य भङ्गित्वात् अपूर्वमस्ति—इति ॥
 किं चिन्तायाः प्रयोजनम् ? । यदि द्रव्यगुणशब्दाः अप्यपूर्वं
 चोदयन्ति, द्रव्यगुणापचारे न प्रतिनिधिरुपादातव्यः, यथा तर्हि
 पूर्वः पक्षः ; यथा तर्हि सिद्धान्तः, द्रव्यं गुणं वा प्रतिनिधाय
 प्रयोगोऽनुष्ठातव्यः—इति ॥ (२।१।२ अ०) ॥

अथ कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिकरणम् ॥

सू. तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥

भा. अवगतमेतत्,—भावशब्दाः कर्मणो वाचकाः—इति, वज्र-
 प्रकाराश्च भावशब्दाः,—यजति, जुहोति, ददाति—इति, एव-

भा अकारा,—दोग्धि, पिनष्टि, विस्वाययति—इत्येवमादयश्च,
 तेषु मन्देह,—किं सर्वे प्रधानकर्मणो विधायका, उत केचित्
 सत्कारकर्मणः ?—इति । भावार्थत्वाविशेषात् सर्वे प्रधानकर्मणो
 वाचका,—इति प्राप्त, ततो ब्रूम,—तानि द्वैध भवितुमर्हन्तीति
 द्विप्रकाराणि,—कानिचित् प्रधानकर्मणो वाचकानि, कानिचित्
 सत्कारकर्मणः, एवमपि सर्वाण्यर्थवन्ति, अर्थवत्त्वे सति सर्वेभ्यः
 न शक्यमपूर्वं कल्पयितुम् । अतो न सर्वाणि प्रधानकर्मणो
 वाचकानि ॥

अथ प्रधानकर्मसंज्ञकम् ।

स येद्रव्यं न चिकीर्ष्यते, तानि प्रधानभूतानि, द्रव्यस्य
 गुणभूतत्वात् ॥ ७ ॥

भा 'एव सति अस्मीयसी अदृष्टकल्पना न्याय्या, न तु विनि
 गननाया हेतुरवगच्छाम,—कुतोऽपूर्वम्, कुतो न'—इति ।
 तदुच्यते,—येभावकर्मभिर्न द्रव्यं सत्कर्तुमिष्यते, उत्पादयितुम्
 वा, तानि प्रधानभूतानि (प्रधानकर्मणो वाचकानि), द्रव्यस्य
 गुणभूतत्वात्, द्रव्यं हि गुणभूत, कर्मनिर्दिष्टेरीप्सिततमत्वात् ॥

अथ मुख्यकर्मसंज्ञकम् ।

स यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत, तस्य द्रव्य-
 प्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

भा यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते, गुणं तत्र प्रतीयेत कर्म । कुत ? ।
 तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । अतएव 'यज्जेत'—इत्येवमादिभिर्द्रव्यं न
 चिकीर्ष्यते, तस्मात्तानि प्रधानकर्मणो वाचकानि, द्रव्यस्य गुण
 भूतत्वात्, पिनष्टि—इत्येवमादिभिर्द्रव्यं सत्क्रियते, तस्मात्तानि

भा. गुणकर्मवचनानि; एष एव विनिगमनायां हेतुः ॥ प्रयोजनन्तु पूर्वस्मिन् पक्षे प्रेयङ्गवेऽपि चरौ व्रीहय उत्पाद्या अवधातार्थत्वेन; सिद्धान्ते नोत्पाद्याः ॥ (२।१।३ अ०) ॥

अथ संमार्जनादीनामप्रधानताधिकरणम् ।

ख. धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्दत्तेः प्रयाजवत् ॥ ८ ॥ (पू० १) .

भा. 'स्तुचः संमार्ष्टि, अग्निं संमार्ष्टि, परिधिं संमार्ष्टि, पुरोडाशं पर्यग्निकरोति'—इति श्रूयते; तत्र सन्देहः,—किं पर्यग्निकरणं, संमार्जनं च प्रधानकर्म उत गुणकर्म?—इति । किं तावत् प्राप्तम्? । तत उच्यते,—कर्ममात्रं एवंजातीयकं अपर्याप्तं यत् प्रयोजनस्य दृष्टस्य, तद्धर्ममात्रम्—इति ब्रूमः, तत्र प्रधानकर्मत्वं स्यात् । कस्मात्? । अनिर्दत्तेरुपकारस्य, न हि एवंजातीयकं द्रव्यस्योपकारकं, द्रव्यं त्वेवंजातीयकं अभिनिर्वर्तयद्गुणभूतं; तस्य गुणभूतत्वादिदं प्रधानभूतम् ॥ (पू० १) ॥

ख. तुल्यश्रुतित्वाद्वा इतरैः सधर्मः स्यात् ॥ १० ॥ (सि०)

भा. वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । इतरैर्गुणकर्मभिः सधर्मः स्यादेवंजातीयकः, यथा व्रीहीनवहन्ति, तथा । कुतः? । तुल्यश्रुतित्वात्, तुल्या हि द्वितीया श्रुतिरेषां द्रव्येषु,—यथा 'व्रीहीनवहन्ति'—इति, एवम् 'अग्निं संमार्ष्टि, पुरोडाशं पर्यग्निकरोति'—इति । 'किं गुणकर्मणि 'द्रव्ये द्वितीया दृष्टा'—इति? यतो द्वितीयादर्शनादिह्यपि सामान्यतो दृष्टेन गुणकर्मता । नेति ब्रूमः,—द्वितीया विभक्तिः कर्तुरीप्सिततमे स्मर्यते, सा चेह द्वितीया विभक्तिः, तत एव तदीप्सिततममिति गम्यते, तच्चेदीप्सिततमं, कर्म गुणभूतम् । यद्यपि प्रत्यक्षादिभिर्गुणभावो न गम्यते,

भा. प्रमाणान्तरेण शब्देन गम्यते, तस्माद्गुणभूतमेवंजातीयकम्—
इति ॥ (सि०) ॥

ख. द्रव्योपदेश इति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०)

भा. इति चेत् पश्यसि,—द्वितीयादर्शनात् प्रधानभूतमव द्रव्य-
मिति; नैतदेवं, गुणभूतेऽपि द्वितीया भवति, तथाहि दृश्यते,—
'सन्नून् जुहोति, मारुतं जुहोति, एककपालं जुहोति'—इति ॥
(आ०) ॥

ख न, तदर्थत्वात् लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ १२ ॥
(आ० नि०) ॥

भा न गुणभूतेऽपि द्वितीया, एवं हि अभियुक्ता उपदिशति,—
'कर्मणि द्वितीया (२ । १ । २ । पा०), कर्तुं दीप्सिततमं कर्म
(१ । ४ । ४८ । पा०)—इति, न च लोके गुणभूते क्वचित्
द्वितीयां पश्यामः । यदपि च तण्डुलानोदनं पचति,
ओदनाद्यं तण्डुलानं सस्कुर्व—इति ईप्सिता एव तण्डुलाः;
वस्वजान् शिखण्डकान् कुर्विति, वस्वजा एव तेनाकारेण
संबन्धा ईप्सिताः—इति तथाभिप्रायः, लौकिकस्य प्रयोगः
शब्दार्थपरिच्छेदे हेतुर्न वेदिकः । यत्तु लौकिके जुहोतीति—
प्रयोगे द्वितीया, शक्यते तत्र वक्तुमीप्सिततमे एव स प्रयोगः—
इति, तण्डुलानद्य जुजधि, तण्डुलानद्य ह्रीमेन संबन्धय—इति
लोके भवति हि वज्रप्रकारा विवक्षाः अन्यायस्थानेकार्थत्वं,
तेन प्रधानभावेन सिद्धा सती द्वितीया गुणभावेन कल्प्येत ।
'वेदे तु कथं द्वितीयानिर्दिष्टे गुणभावः—इति' । द्वितीया-
निर्देशात् प्राधान्यमेवावगच्छामः, एवमवगते प्राधान्ये बलीय-
सा हेतुना नास्ति प्राधान्यम्—इत्यवगम्यते । कुतः ? न
होमस्य केनचित् प्रकारेण शब्दार्थतावकल्प्यते कुतः ? सन्नूनां

भा निष्प्रयोजनत्वात्, न सक्तूनामन्यत्प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा,
यदि वा होमस्तदर्थो होमोऽपि निष्प्रयोजनः, अथारादुपकारको
होमः, ततः प्रयोजनवान्, ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात् गम्यते
प्रयोजनवत्ता, नाप्रयोजनः—इति शक्यते वक्तुम्, प्रयोगवचनेन
हि स आकाङ्क्षते । ‘ननु सक्तूनामपि प्रकरणपाठात्प्रयोजनवत्त्वं
भविष्यति’ । को वा ब्रूते न—इति, प्रयोजनवत्तैव, प्रयोजन
वत्त्वन्तु होममभिनिर्वर्त्तयताम्, नान्येन प्रकारेण । ‘ननु तेऽपि
प्रयोगवचनेनाकाङ्क्षन्ते’ । तदुच्यते, न द्रव्यं तेनाकाङ्क्षते, इति
कर्त्तव्यता हि स आकाङ्क्षति, होमस्य इतिकर्त्तव्यता, न द्रव्यं ।
‘ननु होमे ह्यते सक्तुभ्योऽदृष्टं निष्प्रत्ययते’ । नास्त्यत्र प्रमाणम्
‘ननु द्वितीया विभक्तिः प्रमाणम्’ । न हि द्वितीया विभक्ति-
होमस्य सत्कर्त्तव्यताम् ज्ञापयति । ‘न सक्तवः प्रयोजनवन्तः—
इति भवेत् होमः सत्कर्त्तव्यः, होमसंबद्धाः सक्तवः स्युरिति,
भवन्ति होमे ह्यते सक्तवो होमसंबद्धाः’ । न होमस्य सत्कर्त्तव्यता
निष्प्रयोजनेषु सक्तुषु घटते, सत्कर्त्तव्यतावचनन्तु न पुरुषस्योप-
कारकं न क्रतोः, तदनर्थकमेव स्यात् । यतो न तद्वचनाच्छक्य
मन्यतरन् कल्पयितुम् । स एष द्वितीयान्तः सक्तना होमस्य च
संबन्धं करोति, संबन्धे च सति द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभि-
संबन्धः—इति भूतत्वात्, गुणभावे च तृतीया, तेनोच्यते,—
तृतीयायाः स्थाने द्वितीया—इति, तेन ‘तदर्थत्वात्’ होमार्थ-
त्वात् सक्तूनां न प्राधान्यं द्वितीयासंयोगेऽपि । एवं सत्यर्थवद-
चनम्, न चार्थवत्त्वे सति आनर्थक्यम्—इत्युच्यते । ‘तस्य च’
पुरोडाशादेर्यागादियु ज्ञेयभावः, तेन प्रयोजनवन्तः, तत्र संस्कारो
नानर्थकः । न स दृष्टोपकाराय—इति चेत् । अदृष्टार्थो
भविष्यति, अदृष्टोऽपि संस्कारोऽस्ति—इति अवगम्यते लोके,
यथा यामान्तरादागतानां पुरुषाणां पयश्निकरणेनादृष्ट उपकारः
क्रियते इत्युच्यते, लोके च नानुपपत्तिः ।

भा. प्रयोजनं च वक्ष्यप्रधासेषु श्रूयते, 'शमीमयः सुचो भवन्ति
 हिरण्मयो वा—इति, प्रकृतौ नानावृक्षसुक्ष्मार्गसाध्य-
 पूर्वम्—इति, नानावृक्षसुच उत्पादयितव्याः संमार्गार्थत्वेन
 यथा पूर्वपक्षः; यथा तर्हि सिद्धान्तः, 'शमीमय एव हि
 हिरण्मयो वा संमार्थव्याः। तथा यच्च बाणवन्तः परिधय-
 रत्वापि पादांश उत्पादयितव्याः पूर्वपक्षे; सिद्धान्ते बाणवन्त
 एव संमार्थव्याः। अवश्यं च पूर्वपक्षे उत्पादयितव्योऽग्निः
 सम्मार्गाय, सिद्धान्ते चापः संमार्जनीयाः। तथा 'यद्विंशत्-
 संवत्सरेतरसमयाः पुरोडाशाः सयनीयाः—इति श्रूयते;
 तत्रापि पिष्टमयः पुरोडाश उत्पादयितव्यः पर्याग्निकरणार्थत्वेन
 पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते मांसमया एव पर्याग्निकर्तव्याः—इति ॥ (पा०
 नि०) (२।१।४ अ०) ॥

शोभादिप्राधान्याधिकरणम् ।

ख स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावहेवताभिधान-
 त्वात् ॥ १३ ॥ (पू०)

भा. 'प्रउगं शंसति, निष्केषत्यं शंसति,* आज्यैस्तुवते, वृष्टैस्तुवते'
 —इति गुणवचनं स्तवनं शंसनञ्च, यथा 'इन्द्रस्य तु वीर्याणि
 प्रबोचम्—इति, यदेतद्गुणवचनं श्रूयते, किमेतद्गुणभृतं देवतां
 प्रति, उत प्रधानम्?—इति; तत्रोच्यते,—स्तुतशस्त्रे संस्कार-
 फर्मणी—इति। कुतः?। देवताभिधानत्वात्, गुणवचने निर्वर्तय-
 माने गुणिनी देवता संकीर्तयते, नान्यथा तद्गुणवचनं भवति,
 तत्र प्रत्यक्षं देवताभिधानं गम्यते, देवताप्रकाशनेन च प्रत्यक्ष

* प्रउगान्निष्केषत्यइन्द्री शस्त्रविशेषनामनी, यज्ज्योतमश्वगाध्या स्तुतिः
 शस्त्रं, यज्ज्योतमश्वगाध्या स्तुतिः शोभयामिति माधवः ॥

भा. उपकारो यागसिद्धिः । तस्मात् संस्कारकर्मणि याज्यावत्,
यथा 'याज्यामन्वाह, पुरोनुवाक्यामन्वाह'—इति स्तुतिवचनं
देवताप्रकाशनेनार्थवत्, तददेतदपि—इति ॥ (पू०) ॥

छ. अर्थेन त्वपहृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूत-
त्वात् ॥ १४ ॥ (सि०)

भा. यदि संस्कारकर्मणि एव स्तोत्रशस्त्रे, अर्थेनापहृष्येत देवता-
नाम्नश्चोदनार्थस्य गुणभूतत्वात्, देवतार्थस्य गुणभूतो मन्त्र
—इति तत्प्रधानभावे यत्र प्रधानं तत्र नीयेत, तत्र क्रमसन्निधौ
उपपद्येयातां ; तस्मादेव दुष्टः पक्षः—इति पयुंदसितथः ।
कतमः पुनरसौ मन्त्रः ? अभित्वा अरेत्यैन्द्रः प्रगाथो माहेन्द्रस्य
प्रहयजेः सन्निधावाम्नातो यत्र इन्द्रस्तत्रापहृष्येत ॥ (सि०) ॥

छ. वशावद्वा गुणार्थं स्यात् ॥ १५ ॥ (आ०)

भा. न पयुंदसित्यामः इमं पक्षं, संस्कारकर्मणि एव स्तोत्रशस्त्रे,
देवताभिधानत्वादेव, यत्पूर्वम्,—प्रगाथस्योत्कर्षः—इति, तन्न,
इन्द्रशब्देन महेन्द्रोऽभिधायित्यते, स एवैन्द्रो महेत्त्वेन गुणेन
महेन्द्र इत्युच्यते, प्रत्यक्षं हि इन्द्रशब्दं देवतावचनमुपलभामहे,
महेत्त्ववचनं च महेच्छब्दं, यथा राजा महाराजः, ब्राह्मणो
महाराह्मणः—इति, वशावत्,—यथा 'सा वा एषा सर्वदेवत्या
यद्वावशा, वायव्यामालभेत'—इत्यजावशाशब्देन चोदिते
कर्मणि ह्यगशब्देन निगमा भवन्ति, तद्वत्सगुणे चोदिते निर्गुणे-
नाभिधानं भविष्यति ; तेन न भविष्यत्युत्कर्षः—इति ॥
(आ०) ॥

छ. न, श्रुतिसमवायित्वात् ॥ १६ ॥ (नि०)

भा. नैतदेवं, इन्द्रोऽस्य यदस्य देवतेति तद्वितसंयोगेन विज्ञायेत,

भा न चास्य महत्त्वमपेक्षमाणस्य तद्वितसंयोग उपपद्यते, तद्वित-
संयोगापेक्षस्य वा महत्त्वसंबन्धात्समासकल्पना ! न च
तद्वितार्थे वृत्तस्य महत्त्वसंबन्धः, न च समासार्थे वृत्तस्य
तद्वितसंबन्धः ! न चास्मिन्नेव प्रयोगे समासार्थे वृत्तिरित्यते,
एतस्मिन्नेव तद्वितार्थे ! न चायमिन्द्रशब्दोऽविहितवत्सार्थं तद्वि-
तार्थेन संबध्येत, विहितवच्च परार्थं महत्त्वेन संबद्धमनूद्येत !
विस्पष्टश्यामन्योर्गो महेन्द्रो भवति,—महानिन्द्रो भवतीति
महेन्द्रः, अन्यथेन्द्रो हविषो देवता भवतीति सहादुच्चारणे च
नोभयं शक्येत । तस्मात्तेन्द्रो देवता महत्त्वविशिष्टः, महेन्द्र
शब्दात्तु तद्वित उत्पन्नः, तस्मात्तत्प्रातिपदिकमर्थवदिति गम्यते,
न त्ववयवसंबन्धेन ; तस्माद्देवतान्तरमिन्द्रान्महेन्द्रः, तेनैन्द्रस्य
प्रगाथस्योत्कर्षः प्राप्नोति, अतः पर्युद्दिशितव्यः एष पक्षः ।
यदभ्युच्यते,—इन्द्रस्य वचवधोत्तरकालं महेन्द्रत्वं दर्शयति,
'महान् वाग्धमभूत् यो वृषमवधीत्'—इति, तथा वेदस्यादि-
मत्तादोषः प्रसज्येत अतोऽन्य इन्द्रो महेन्द्रात् ॥ (नि०) ॥

ख व्यपदेशभेदाच्च* ॥ १७ ॥ (यु० १)

भा. व्यपदेशभेदश्च भवति, 'वज्रदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविः'—इति,
'वज्रदुग्धि महेन्द्राय देवेभ्यो हविः'—इति, अतोऽपि देवता
न्तरम्, एकदेवतात्वे मयविकल्पः स्यात् ॥ (यु० १) ॥

ख गुणस्थानर्थकः स्यात् ॥ १८ ॥ (यु० २)

भा. यदा विधिशब्दादवगतमेतद्व्यति, —इन्द्रो देवतेति, तदास्य
गुणान्याग्नानि किं प्रयोजनं, महत्त्वं नाम इन्द्रस्य गुणो भवति
—इति देवताभिधानं । कथं तस्यै देवतायै दीयते ?—इति ।

भा. गुणैःपि हि विहिते सति तस्यै एव देवतायै दीयते, अविहिते-
ऽपि; तस्माद्गुणविधानमनर्थकम् । अथोचेन्न,—‘योगस्मिन् यच्चे
इन्द्रः स महान्’—इति । नैवं,—यहसम्बन्धस्याप्रसिद्धत्वात्
विशेषणं नात्र कल्प्यते, गुणसम्बन्धस्य चाप्रसिद्धत्वात् गुणेन
विशेषणमनवकृप्तम्; तस्मादपि देवतान्तरम् ॥ (यु० २) ॥

छ. तथा याज्यापुरोरुचोः ॥ १६ ॥ (यु० ३)

भा. एवं सति याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भेदेन दर्शनमुपपद्यते, ‘एन्द्र
सानसिं रयिम्’—इत्येन्द्रयाज्यापुरोनुवाक्यादयं, ‘महान् इन्द्रो
य ओजसा’—इति भेदेन माहेन्द्रं दर्शयति, तदेकत्वे विकल्प्येत ।
तत्र, पक्षे बाधः स्यात् ॥ (यु० ३) ॥

छ. वशायामर्थसमवायात् ॥ २० ॥ (उप०)

भा. यदुक्तम्,—अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि ह्यगशब्देन निगमा
भवन्ति—इति, तत् युक्तम्, वशायामर्थसमवायित्वं वयं प्रत्यक्ष-
मयगच्छामः, ‘ह्यगस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि’—इति यैव वशा
सैव ह्यगेति । तस्मात् प्रगाथस्योत्कर्षः संस्कारपक्षे, अतः
प्रधानकर्मणी—इति ॥ (उप०) ॥

छ. यचेति वाऽर्थवत्त्वात् स्यात् ॥ २१ ॥ (आ०)

भा. वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, संस्कारकर्मणी एव स्तोत्रश्लो-
कयचेतत्,—प्रगाथस्योत्कर्षः—इति, उत्प्लव्यतां यच्च इन्द्रस्तत्र
प्रगाथः, लिङ्गेन हि क्रमसन्निधौ बाधितस्यैव ॥ (आ०) ॥

छ. न त्वाम्नातेषु ॥ २२ ॥ (आ० नि०)

भा. अपरेषां मद्याणामुत्कृष्टानामन्यत्रार्थवत्ता नास्ति, तेषा-
मानर्थक्यं स्यात्, यथा, यान्याः शंसन्ति, शिपिविष्टवतीं पित-

देवत्या आग्निमासते*, कुपुम्भकसूक्तं, अक्षसूक्तं, मूषिकासूक्तं
मित्येवमादीनाम् ॥ (आ० नि०) ॥

स दृश्यते ॥ २३ ॥ (आ०)

भा तदुच्यते,—सर्वेषामर्थवत्तावस्ति, मष्टकसूक्तस्थाग्री, अक्ष
सूक्तस्य राजसूये, मूषिकासूक्तस्यैकादशिन्यां, सर्वेषां वाचस्तोमे,
'सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचस्तोमे,
पारित्यक् अवशमेधे शंसति'—इति, तथा 'यस्याश्विने शस्यमाने
सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयात्'—इति, तस्माद-
स्त्यर्थवत्ता उत्कृष्टानाम्; अतः संस्कारकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे—
इति ॥ (आ०) ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्-
पत्तिं विदध्याताम् ॥ २४ ॥ (आ० नि०)

भा. अपि वा प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे स्यातां । कुतः ? । श्रुति
संयोगात्, सप्तमीश्रुतिसंयोगो हि भवति, 'कवतीषु स्तुवते,
शिपिविष्टवतीषु स्तुवते'—इति, यदि स्तुतिः, ततः कवत्यक्षरेषु
आक्षिता; यदि प्रकाशनं, ततो देवतायां, तच्च करणद्वयस्य
स्तुतीयया अथोप्यं, न सप्तम्या ।

अपि च, श्रुतिसंयोगो भवति,—'प्रउगं शंसति, निरुक्तेष्वप्यं
शंसति'—इति; अतः स्तुतिरभिनिर्वर्तयितव्या तेन मध्येण,
गुणवचनः शब्दः स्तुतिनिवर्तनार्थोऽदृष्टमर्थं करिष्यति; तस्मात्
प्रधानकर्मणी ।

* 'याम्याः शसति, शिपिविष्टवतीः शंसति, शिष्टदेवत्याः शसति,
अग्निमासते' इत्यपि दृष्टिं पाठः ।

भा. अपि च, श्रुतिसंयोगो भवति (पृष्ठीविभक्तिसंयोगः), यथा 'इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रवोचम्'—इति ; तेन देवताशब्दः स्तुति-संबन्धार्थं इत्युच्यते, देवताभिधानार्थं प्रातिपदिकार्थत्वात्प्रथमा स्यात् । 'अथ यत्प्रथमान्तं, तद्देवतार्थं भवितुमर्हति, यथा, इन्द्रो यातो वसितस्य राजेति' । नेत्युच्यते, तदपि वाक्यसंयोगात् स्तुत्यर्थमेव । 'ननु वाक्यालिङ्गं वलीयः' । सत्यम्, एतदपि लिङ्गं, यत् स्तुतिवाक्यस्य साकाङ्क्षस्य निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यं । 'तथाग्युभयथा लिङ्गेऽनुमृच्छमाणे कुतो निर्णयः?' । वाक्य-शेषादेव न देवताभिधानार्थः—इति ; देवताभिधानार्थं इत्येतस्मिन् पक्षे स्तुत्यर्थं साकाङ्क्षवचनमनर्थकमेव स्यात् । तस्मात् अट्टपार्थत्वात् स्तुतिवचनस्य प्रधानकर्मणी स्तोत्रशब्दे ।

अपिच, स्तौतिशंसतीति साक्षाद्गुणवचनौ लक्षणाया अभिधानार्थौ स्यातां, तस्मात् क्रियोत्पत्तिं (अपूर्वात्पत्तिं) विदधातामिति । (आ० नि०) ॥

स. शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २५ ॥ (यु० १)

भा. शब्देन पृथक्त्वमेव गम्यते,—'द्वादशस्तोत्रशसोऽग्निष्टोमः', इतरथा हि द्वादशत्वं न स्यात् । स्तोत्राणां शखाणां च एकमेव शंसनं स्तवनं च, अथ भेद आश्रीयते, ततो न द्वादशत्वेऽव-
तिष्ठते ॥ (यु० १) ॥

स. अनर्थकं च तद्वचनम् ॥ २६ ॥ (यु० २)

भा. अग्निष्टुति श्रूयते,—'आग्नेया यद्वा भवन्ति'—इति, तत्र पुन-
रुच्यते, आग्नेयोपु स्तुवन्ति, आग्नेयीपु शंसन्ति—इति, तत्र विधातयमेव यदि संस्कारकम् ; तस्मादपि प्रधानकर्मणी—
इति ॥ (यु० २) ॥

स अन्यश्चार्थः प्रतीयते ॥ २७ ॥ (यु० ३)

भा. 'संबन्धे वे स्तोत्रशब्दे वा'—इति, यद्यन्यत्स्तोत्रमन्यच्छब्दं, तत् स्तयोः संबन्धः; यदि वा 'अपूर्ववचने ततोऽन्यत्स्तोत्रमन्यच्छब्दं, इतरथा यदेव स्तोत्रं तदेव शब्दं स्यात्' ॥ (यु० ३) ॥

स अभिधानं च कर्मवत् ॥ २८ ॥ (यु० ४)

भा. प्रधानकर्मण इव चाभिधानं भवति द्वितीयासंयोगेन,—प्रज्ञां शंसतीति निष्केवल्यं शंसतीति ॥ (यु० ४) ॥

स फलनिर्दिष्टिश्च ॥ २९ ॥ (यु० ५)

भा. फलनिर्दिष्टिदर्शनं च भवति,—स्तुतस्य स्तुतमसीत्येवमादि,
'इन्द्रवक्तो मनेमहि भक्षीमहि प्रजामिधं सा मे सत्याशीर्यज्ञस्य भूयात्'—इति स्तोत्रफलमनूद्यते, न देवतायाः; तस्मात्प्रधान-
कर्मणी स्तोत्रशब्दे ॥ अन्यच्च सूत्रवद् प्रयोजनं, दशमोऽध्याये
यद्वाणां देवतान्यत्वे स्तुतशब्दयोः प्रधानकर्मत्वादधिकारः
स्यात् ॥ (२।१।५ अ०) ॥

अथ मन्वाविधायकत्वाधिकरणम् ।

स. विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्दात् ॥ ३० ॥ (पू०)

भा. इदं समाग्न्यायते,—'न ता नशन्ति, न दभाति, तत्करो
नासाम् आ मिषोव्यधिरथा दधर्षन्ति । देवांश्च याभिर्यजते,
ददाति च ज्योम् इत्ताभिः स च ते गोपतिः सङ्घ'—इति; यजते
ददातीत्युदाहरणम्, किं यदङ्गाक्षणे भावशब्दो विधायकस्तदत्र
मन्त्रेऽपि, उत मन्त्रेऽविधायकः?—इति । किं तावत्प्राप्तम्,—विधौ
मन्त्रे चाम्नायमानस्य भावशब्दस्य एक एवार्थः स्यात्, ऐक-

शब्दात्, स एवायमेकः शब्दो ब्राह्मणगतो विधास्यति, मन्त्रगतो न शक्नोति विधातुमित्यनुपपन्नं, तस्मात् विधायकः ॥ (पू०) ॥

ख. अपि वा प्रयोगसामर्थ्यात् मन्त्रोऽभिधानवाची स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०)

भा. अपि वा—इति पक्षो व्यावर्तयते, एवंजातीयको मन्त्रो अभिधानवचनः स्यात्, प्रयोगसामर्थ्यात्, प्रयोगे क्रियमाणे अस्य सामर्थ्यं विद्यते, गोदानं गोयागश्च प्रत्याययितुम्, न विधातुम्। कुतः? विहितत्वात् गोदानस्य दक्षिणाविधाने, गोयागस्य त्वनुबन्धशयां। कर्मान्तरं भविष्यति—इति चेत्। न, असह्य-दप्युच्यमाने, तत्प्रत्ययादेव। स्तुत्यर्थकल्पनायामप्यानर्थक्यं, परिसमाप्तेन सार्धवादकेन वाक्येन विहितत्वात् यागस्य। तस्मान्न मन्त्रगतो भावशब्द एवंजातीयको विधायकः—इति ॥ (२।१।६ अ०) ॥

अथ मन्त्रनिर्वचनाधिकारणम् ।

ख. तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥

भा. मन्त्रगतो भावशब्दो विधायको न—इति परीक्षितं। कोऽर्थं मन्त्रो नाम?—इति उच्यते। (अज्ञाते मन्त्रे तद्गतो भावशब्दः कथं विचारितः?—इति, इदमर्थतोऽधिकारणम् पूर्वं द्रष्टव्यं।) कथंलक्षणो मन्त्रः?—इति, तच्चोदकेषु मन्त्राख्या, अभिधानस्य चोदकेष्वेवंजातीयकेष्वभियुक्ता उपदिशन्ति,—मन्त्रानधीमहे, मन्त्रानध्यामयामः, मन्त्रा वर्तन्ते—इति। प्रायिकमिदं लक्षणं, अनभिधायका अपि केचित् मन्त्रा इत्युच्यन्त, यथा 'वसन्ताय कपिञ्जलानालभते'—इति, न शक्यं पृष्ठाकोटेन तत्र तत्रोप-देष्टुमिति लक्षणमुक्तम्, [“अथ योऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति

पृथक् । लक्षणेन तु सिद्धानामन्त यान्ति विपश्चित्”]। उदाहरणम्,—‘मैधोमि’—इत्येवमादयोभ्यन्ता, ‘इधे त्वा’—इत्येवमादयस्त्वान्ता, ‘आयुर्दा असि’—इत्याशी, ‘अग्निर्मुहं’—इति स्तुति, सङ्ख्या ‘एको मम’—इति, प्रलपित ‘अचो ते इन्द्रपिङ्गले दुलेरिव’—इति, परिवेदन ‘अम्बे अम्बिके’—इति प्रप ‘अग्नीदग्नीन’—इति, अन्वेषण ‘कोमसि कतमो सि’—इति पृष्ठ ‘पृष्ठामि त्वा’—इति आख्यान ‘इय वेदि’—इति अनुपङ्ग ‘अच्छिद्रेण पवित्रेण’—इति, प्रयोग ‘चैस्वर्यं चातुस्वर्यं च’, सामर्थ्यमभिधानम्, तच्चैतदुक्तिकारेणोदाहरणोपदेशे नास्मात्तम । एतदपि प्रायिकमेव, असिमन्था अपि च मन्था भवन्ति—‘इन्द्रायासि वन्द्यश्च वाजिन्’—इति, त्वामन्था ‘तत्त्वा यामि’—इति । आशीर्वादाणमपि, ‘सोऽकामयत प्रजां चजेय’—इति, स्तुतिरपि ‘वायुर्वै चेपिष्ठा देवता’—इति प्रलापो ‘नचेतद्भिन्नो यदि ब्राह्मणा वा सोमब्राह्मणा स्यो वा’—इति, परिदेवनम् ‘ये मामधुक्षन्त ते मां प्रत्यमुक्षन्त’—इति, प्रप ‘अमुत सोमनाहर’—इति, अन्वेषणम् ‘इह वा स इह वा’—इति, प्रप ‘वेद कर्णवर्तो हूर्निम’—इति प्रतिवचनम् ‘विष्णो वा’—इति, अनुपङ्ग ‘हृदयस्याघोवक्षत्यघं जिह्वाया अय वक्षसि’—इति, प्रयोग ‘चैस्वर्यं चातुस्वर्यं च’—इति, सामर्थ्यं ‘सुवेण अवद्यति इवेयु’—इति ॥ लक्षणकर्मणि प्रयोजनं प्रसिद्धत्वात् न वक्तव्यं, लघीयसी प्रतिपत्तिर्लक्षणेन ‘आक्षेपेण्यपवादेषु प्राप्तगाम लक्षणकर्मणि । प्रयोजनं न वक्तव्यं यद्य एत्वा प्रवर्तते, आक्षेपेषु पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनं अपवादेषु उत्सर्गस्य, प्राप्तगामुत्तरविवक्षा, कृत्वाचिन्ताया पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनं । अस्ति वेदे मयज्जल्दो यस्यायनर्थं ररोक्षित, ‘अहेबुध्नियमय मे गोषाय यमृषयगयोविदा विदुश्च सामानि यजूंषि’—इति ॥ (२।१।७ अ०) ॥

अथ ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणम् ।

छ. शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३३ ॥

भा. अथ किंलक्षणम् ब्राह्मणम् ? । मन्वाश्च ब्राह्मणश्च वेदः, तत्र मन्त्रलक्षणे उक्ते परिशेषसिद्धत्वात् ब्राह्मणलक्षणमवचनीयं, मन्त्रलक्षणवचनेनैव सिद्धम्,—यस्यैतल्लक्षणं न भवति, तद्ब्राह्मणम्—इति परिशेषसिद्धं ब्राह्मणम् । वृत्तिकारस्तु शिष्यहितार्थं प्रपञ्चितवान्—इतिकरणवज्जलं, इत्याहोपनिबद्धं, आध्यायिकास्वरूपं, हेतुः ('सूर्येण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते'—इति), निर्वचनं, ('तत् दध्नी दधित्वं'), निन्दा ('उपवीता वा एतस्याग्रयः'), प्रशंसा ('वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता'—इति), संशयः ('होतव्यं गार्हपत्ये न होतव्यम्'—इति), विधिः ('यजमानसन्मिता उद्गम्यरी भवति'), परह्यतिः ('मायानेव मद्यं पचति—इति), पुराकल्पः ('उल्मुकैर्हस्त्य पूर्वं समाजग्मुः'—इति), व्यवधारणकल्पना ('यावतोऽज्ञानं प्रतिगृहीयात्'—इति); ["हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना । उपमानं दृशेते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु । एतैः सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्"] । एतदपि प्रायिकम्,—इतिकरणवज्जलो मन्वोऽपि कश्चित्,—'इति वा इति मे मनः', इत्याहोपनिबद्धश्च, भगं भक्षीत्याह, आध्यायिकास्वरूपश्च 'उयो ह भुज्यम्'—इति, हेतुः 'इदं वो वामुशन्ति हि', निर्वचनं 'तस्मादापोनुस्थना' इति, निन्दा 'भोधमन्नं विन्दते अप्रवेताः'—इति, प्रशंसा 'अग्निर्मूर्द्धा'—इति, संशयः—अधःखिदासीदुपरिखिदासीत् इति, विधिः—'पृणोयादिन्नाधमानाय'—इति, परह्यतिः—'सहस्रमयुताददत्', पुराकल्पः—'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः'—इति ॥ (१ । २ । ८ अ०) ॥

ऊचाद्यमवताधिकरणम् ।

स अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः ॥ ३४ ॥

भा. ऊहप्रवरनामधेयेषु संशयः,—मन्वाः उत न?—इति; अभि-
धायकत्वान्मन्वाः—इति प्राप्ते भ्रूमः,—अनाम्नातेषु मन्त्रत्वं न
स्यादभिधायकेष्वपि, नाभिधायकत्वं मन्त्रत्वे हेतुः, किं तर्हि
अभियुक्तप्रयोगः, ये अभियुक्तैर्मन्वाः—इति नोच्यन्ते, न ते
मन्वाः, नचैवमादायो मन्त्रसमाप्ताये सन्ति, तस्मात् अमन्वाः॥
प्रयोजन,—मन्त्रे दुष्टे यत् प्रायश्चित्तममन्त्रेषु तत्र ॥ (१।१।
८ अ०) ॥

अग्लक्षणाधिकरणम् ।

स. तेषामग्लक्षणाधिकरणेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥

भा. अत्र इत्यस्ति वेदः,—‘अद्भेबुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यन्मन्त्रं
क्षयीषिदा विदुः ऋचो यजूंषि सामानि’—इति । कथंलक्षणा
ऋचः ? । ‘तेषामग्लक्षणाधिकरणेन पादव्यवस्था’, यत्र पादहता
व्यवस्था स मन्त्र ऋचामा, यथा ‘अग्निमीले—इति, एवंजातो
मन्त्रेषु मन्त्रेषु अभियुक्ता उपदिशन्ति, ऋचोऽधीमहे, ऋचोऽध्या-
पयामः, ऋचो वसन्ते—इति । यद्यर्थवशेन—इत्युच्यते, यत्र
वृत्तवशेन तत्र न प्राप्नोति, ‘अग्निः पूर्वमिहर्त्तुमिह’—इति,
यतो न ‘अर्थवशेन’—इति वृत्तादिवशव्यावृत्त्यर्थः, किं तर्हि
अनुवाद एष प्रदर्शनार्थः; अवश्यमेतदेवं विज्ञेयं, वृत्तादि
निवृत्तार्थे सति वाक्यं भिद्येत । तस्मात् यत्र पादहता व्यवस्था,
सा ऋचिगति ॥ (२।१।१० अ०) ॥

सामलक्षणाधिकरणम् ॥

स. गीतिषु सामाख्या ॥ ३६ ॥

भा. अथ साम्नः किं लक्षणं? विशिष्टा काचिद्गीतिः सामेत्युच्यते, प्रगीते हि मन्त्रवाक्ये सामशब्दमभियुक्ता उपदिशन्ति,—सामान्यधीमहि, सामान्यथापयामः, सामानि वर्तन्ते—इति, अभियुक्तोपदेशश्च नः प्रमाणं; यथा अक्षं दधि, मधुरो गुडः—इति, गीतिविशिष्टे तावन्मन्त्रे गीतिशब्दः, गीतिसंबन्धान्मन्त्रे सम्प्रत्ययः—इत्यवगन्तव्यम् ॥ (२।१।११ अ०) ॥

यजुर्लक्षणाधिकरणम् ॥

स. शेषे यजुःशब्दः ॥ ३७ ॥

भा. अथ यजुषः किं लक्षणम्?—इति । यजुषो लक्षणं न वक्तव्यं, षडंगलक्षणसामलक्षणाभ्यामेव यजुर्विज्ञास्यते वैपरीत्येन, या न गीतिर्न च पादबद्धं, तत् प्रसिद्धपठितं यजुः—इति ॥ (२।१।१२ अ०) ॥

निगदानां यजुस्ताधिकरणम् ॥

अथ निगदो नाम किं यजुंषि उत यजुषोऽन्यः?—इति,

स. निगदो वा चतुर्थं स्याद्धर्मविशेषात् ॥ ३८ ॥ (पू०)

भा. निगदाः* न यजुंषि । कुतः? धर्मविशेषात्, 'उच्चैः षड्वा प्रियते, उच्चैः साम्ना, उपांशु यजुषा, उच्चैर्निगदेन'—इत्येष धर्मविशेषः, उच्चैर्निगदेन—इत्यनूद्यते, यदि यजुषो निगदत्वं

भा. स्यात्, न च तस्योच्चैस्त्वं धर्मो दृश्येत! दृश्यते तु; तस्माच्चतुर्थे
मन्त्रजातं निगदो नाम ॥ (पू०) ॥

छ व्यपदेशाच्च ॥ ३८ ॥ (यु०)

भा. व्यपदेशोऽपि भवति,—यजुंषि वर्तन्ते, न निगदाः; निगदा
वर्तन्ते, न यजुंषि- इति; तस्मादपि मन्त्रान्तरम् ॥ (यु०) ॥

छ. यजुंषि वा तद्रूपत्वात् ॥ ४० ॥ (सि०)

भा. यजुंष्येव वा निगदाः। कुतः?। 'तद्रूपत्वात्', तदेवैषां
रूपं, यत् यजुषां मन्त्रिष्टपाठः, अक्सामलक्षणविषय्यता च ॥
(सि०) ॥

छ. वचनाद्धर्मविशेषः ॥ ४१ ॥ (उप०)

भा. 'वचनात्' प्रत्यायनसामर्थ्यात्, अस्ति हि पुरुषान्तरप्रत्याय-
नसामर्थ्ये केपाञ्चित् यजुषाम् ॥ (उप०) ॥

छ. अर्थोच्च ॥ ४२ ॥ (यु० १)

भा. अस्ति च तेः पुरुषाकारैः प्रत्यायितेः प्रयोजनं, नोपांशुचार्यं
माणाः पुरुषान्तरं प्रत्याययेयुः; तस्मात् धर्मविशेषोर्ध्वान्;
यानि च यजुंषि उच्चैरुच्चार्यन्ते ते निगदाः। कुतः?। निगदः
प्रकर्षस्य वक्ता, यथा प्रकर्षेण रक्तं नितरां रक्तम्—इत्युच्यते;
गदतिर्गदनार्थः पाठवचनः; एष एव हि प्रकर्षो यदुच्चैस्त्वाद
च्छिन्नत्वं। 'ननु वाचनिको गुणो यजुषामुपांशुत्वं'। नेति
धूमः,—गुणो नाम स भवति, यः स्वकाये कुर्वतामुपकारे वर्तते,
न च परसंबोधनाद्धानां यजुषामुपांशुत्वं साक्षाद्ये वर्तते,
तद्वि स्वकर्मक्रियाविधातं करोति, तेन पुरुषान्तरसंबोधनार्थ-
मुच्चैस्त्वं गुणः। इतरार्थन्तु वचनं भविष्यति, इतराणि यानि

भा यजूंषि न परसम्बोधनार्थानि, तेषु उपांशुत्वं निवेद्यते ॥
(यु० १) ॥

घ गुणार्थो व्यपदेशः ॥ ४३ ॥ (उप०)

भा अथ यदुक्तं व्यपदेशः—इति, स चैकत्वेऽपि गुणतो भवति,
यथा इतो ब्राह्मणा भोज्यन्ताम्, इतः परिव्राजकाः—इति,
एवमुच्चेत्त्वेन गुणेण तान्येष यजूंषि व्यपदिष्यन्त,—निगदाः—
इति ॥ (उप०) ॥

घ सर्व्वेपामिति चेत् ॥ ४४ ॥ (आ०)

भा. यदि य उच्चैर्गद्यते स निगदः, ऋगपि निगदः प्राप्नोति ॥
(आ०) ॥

घ न, ऋग्व्यपदेशात् ॥ ४५ ॥ (नि०)

भा न ऋचो निगदाः व्यपदिष्यन्ते, 'अयान्धा वे निगदा ऋचैव
यजन्ति'—इति पृथक्कनिमित्ता हि व्यपदेशा भवन्ति । 'उचरते,
व्यपदेशो लिङ्गं, प्राप्तिरुचरताम्'—इति । अपादबद्धे गदति-
रुचरते, अपादबद्धो हि गद्य—इत्युचरते ॥ (नि०) (२।१।
१९ अ०) ॥

एकवाक्यत्वस्य साधिकाधिकरणम् ।

घ अर्थैकत्वादेक वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्दिभागे स्यात् ॥ ४६ ॥

भा अथ प्रसिष्टपठितेषु यजुःषु कथमवगम्येत इयदेकं यजु-
रिति ? । यावता पदसमूहेनैज्यते, तावान् पदसमूहः एव
यजुः । कियता चेज्यते ? । यावता क्रियाया उपकारः प्रकाश्यते
तावत् वाक्यत्वात् वाक्यम्—इत्युचरते, तेनाभिधीयते,

भा. 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्'—इति, एतस्माच्चेत् कारणादेकवाक्यता भवति; तस्मादेकार्थः पदसमूहो वाक्यं, यदि च विभज्यमानं साकाङ्क्षं पदं भवति। किं उदाहरणम्?। 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे'—इति। 'ननु पदं पदमत्रैकार्थम्'। सत्यं, ननु तद्विभागे साकाङ्क्षं। 'न तच्चैकत्वमुपपद्यते! वज्रत्वात्पदार्थानाम्, पदसमुदायस्य च पृथग्गर्था नास्ति—इत्युक्तम् (१।१।२४ एवं २५ सू०)। भेदः संसर्गो वा वाक्यार्थः—इति यदुच्यते, तथाप्येकार्थता न स्यात्, वज्रपदे भेदानां संसर्गाणां च वज्रत्वात्। एकप्रयोजनत्वादुपपन्नम्, यथा तावत् 'देवस्य त्वा'—इति निर्वापप्रकाशनं, तस्य विशिष्टस्य वाचक एतावान् पदसमूहः, तत् वाक्यम्। 'नन्वत्र 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे निर्वापमि'—इत्येकं वाक्यं, 'अश्विनो वाज्रम्यां निर्वापमि'—इत्यपरम्, एवं बहूनि वाक्यानि'। यदि निर्वापमि—इत्यनुपज्ञः, ततो बहूनि वाक्यानि, न त्वेवमनुपज्ञो भवति, यदि गुणभूतो निर्वापमीति, तदा प्रतिप्रधानं भिद्येत! न च निर्वापो देवस्य त्वेत्येवमादीनामर्थेनोच्यते, साधनप्राधान्ये हि अदृष्टार्थता वचनस्य स्यात्। निर्वापे पुनः प्रधाने दृष्टे कार्यं निर्वापप्रकाशनं, तत् सर्वैर्विशेषणैर्विशिष्टमुच्यते; तस्मात् अविरोधः। यथा च पदं पदेन विशिष्यते तद्योक्तं (१।१।२५ सू०) तद्भूतानामिति : तस्मादेकं वाक्यम्।

अथ किमर्थमुभयं सूचितम्,—अर्थैकत्वात्—इति च विभागे साकाङ्क्षत्वात्—इति च, उच्यते,—भवति किञ्चिदेकार्थं, न तु विभागे साकाङ्क्षं, यथा 'भगो यां विभजतु, अर्यमा* यां विभजतु'—इति एकार्थाः सर्वे विभागमभिदधति। 'ननु भग-विशिष्टाद्विभागादर्थमविशिष्टोभ्यो विभागः'। न—इत्युच्यते,

भा. —विभागसामान्येनास्य प्रयोजनं, न विशेषेण, सामान्ये हि दृष्टोर्था भवति, न विशेषे, विभागे तु न साकाङ्क्षम् ; तस्मा-
 द्विन्नमिदं वाक्यं विभागे विकल्प्यते । तथा 'स्योनं ते सदनं
 क्षणोमि घृतस्य धारया सुखेवं कल्पयामि ; तस्मिन् सीदाम्हेते
 प्रतितिष्ठ व्रीहोणां मेघः समनस्यमानः'—इति विभागे साकाङ्क्षं,
 हे तु प्रयोजने क्रियते,—सदनकरणं पुरोडाशप्रतिष्ठापनञ्च ।
 तस्मात् भिक्षे वाक्ये, पूर्वं सदनकरणे विनियुज्यते, उत्तरं
 पुरोडाशप्रतिष्ठापने ; तस्मात्सम्यक् सूचितं, न सूत्रोपासम्भो
 भवति ॥ (२ । १ । १४ अ०) ॥

वाक्यभेदाधिकरणम् ।

छ. समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥

भा. 'इमे त्वा, ऊर्जे त्वा'—इति, तथा 'आयुर्यज्ञेन कल्पतां,
 प्राणो यज्ञेन कल्पताम्'—इति ; अत्र सन्देहः,—किमेवमादिषु
 भिन्नं वाक्यमुक्तमिति ? । एकमिति ब्रूमः,—इमे त्वेत्येवमुक्ते
 न किञ्चित् दृष्टं प्रयोजनं, तथा 'ऊर्जे त्वेत्यपि च, वचनसाम-
 र्थाददृष्टं, तदुभाभ्यामेकं कल्पयितुं न्याय्यम्, एवमस्यीयसी
 अदृष्टानुमानकत्पना भविष्यति ; तस्मादेकं वाक्यम् ।

एवं प्रति ब्रूमः,—'समेषु वाक्यभेदः स्यात्', समेषु परस्पर-
 नाकाङ्क्षेषु वाक्यं भिद्यते,—इमे त्वेत्यनेन एकोऽर्थः क्रियते, ऊर्जे
 त्वेत्यनेनापरः । 'ननु इदानीमेवोक्तं नात्र दृष्टोऽर्थः'—इति ।
 यद्यपि प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन नोपलभ्यते, श्रुत्या तु गम्यते,
 'इमे त्वा—इति हिनति, ऊर्जे त्वा—इत्यनुमार्ष्टि'—इति ।
 तथा 'आयुर्यज्ञेन कल्पतां, प्राणो यज्ञेन कल्पताम्'—इत्यायुः-
 क्षुत्तरन्या प्राणकृत्तिः । 'ननु सामान्यमात्रमिदं तत् न वि-
 षण्णभेदात् भेदमर्हतीति, यथा 'अग्नये जुष्टं निर्वहामि'—इति

भा निर्वाप एकस्तस्य विज्ञेयाः 'सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मयां
 पुण्यो हस्ताभ्याम्'—इति, न तेषां भेदान्निर्वापस्य भेदइष्यते,
 एवमिहोपि कृत्तिर्नामेकोऽर्थः, नासावायुरादिभिर्विशेषैर्भजो
 भविष्यतीति। उच्यते,—इह 'कृत्तीर्वाचयति'—इति बहः
 कृतयः श्रूयन्ते, तास्य वक्तव्याः, तत्रैकामायुःकृत्तिम् 'आयुर्बन्धेन
 कल्पताम्'—इत्येष मन्त्रः शक्नोति वदितुं, प्राणो यज्ञेन कल्पता-
 मित्ययमपि प्राणकृत्तिमपराम्, एवन्तु सर्वे कृत्तिविशेषवचनाः,
 तच्च दृष्टं प्रयोजनं ; तस्मादनेकार्थत्वात्तत्रापि वाक्यभेदः—
 इति। 'ननु सामान्यवचनादेकत्वं यथा विभागे'। नैतदेवं,
 विभागे दृष्टार्थं सामान्यमिह न। अपिच कृत्तीर्वाचयतीति
 विहितम्, आयुर्बन्धेन कल्पतामिति सायुःकृत्त्यभिधानम् अभि-
 निवर्त्यते प्रत्यक्षं, प्राणो यज्ञेन कल्पताम्—इति च प्राणकृत्तेः ;
 तस्माद्वाक्यभेदः॥ (२।१।१५ अ०)॥

अनुपपत्ताधिकारस्यम् ।

स. अनुपपत्तो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥ ४८ ॥

भा. 'याते अग्नेःयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गकरेष्ठा, उर्यं वचो अमाव-
 धोत्वेयं वचो अमावधीत्वाद्वा, याते अग्ने रजाशया, याते
 अग्ने हराशया'—इति अत्र सन्देहः,—तनूर्वर्षिष्ठेति किं सर्व-
 प्वनुपपत्तयम्, आहोस्वित् लौकिको वाक्यशेषः कर्तव्यः?—इति।
 किं प्राप्तं?—याते अग्ने रजाशयेत्येतस्य तनूर्वर्षिष्ठेति न वाक्य-
 शेषः, न ह्ययमस्मात्परः प्रयुज्यते ॥ एवं प्राप्ते नूनम्,—अनुपपत्तो
 वाक्यसमाप्तिः स्यात्तनूर्वर्षिष्ठेति, यदैव ह्ययं याते अग्नेःयाशये-
 त्येतस्यानन्तरं, एवं याते अग्ने रजाशया, याते अग्ने हराशयेत्ये-
 तयोरपि। 'हराशयेत्येतस्य अपाक्षितः'—इति चेत्। तत्र,
 समुदायस्यावधानात्, अवधितो रजाशयेति समुदायः

भा समुदायेन च वाक्यशेषस्य सम्बन्धाभावात्समुदायिभ्यां सम्बन्धः,
समुदायिसम्बन्धे च न गम्यते विशेषः ; तस्मात्सर्वत्रानुपङ्गः ।

अपि च साकाङ्क्षस्य सन्निधौ परस्तात्पुरस्ताद्वा परिपूरण-
समर्थः श्रूयमाणो वाक्यशेषो भवति । कियान्तु कालः सन्निधि-
रिति ? । उच्यते,—यावति शक्नोत्युभावप्यपेक्षितं । कश्चासौ ? ।
आनन्तर्यं सम्बन्धिपदव्यवायो वा, तावति हि शक्नोत्युभावप्य-
पेक्षितं, संबन्धिपदव्यवाये हि संबन्धादेव पूर्वसंस्कारो नापैति ;
यत्राप्यपरेण साकाङ्क्षेण व्यवायस्तत्राप्यस्ति संबन्धः, इयोरपि
हि कार्यं वक्ष्यमिति, परः पूर्वमपेक्षते, अनपेक्षमाणेभ्यतरः
प्रमादपाठः स्यात्, शक्यते चासावपेक्षितं, तस्मात् यद्येवायमेकस्य
सन्निधावेवमपरस्य, इयोरप्यसम्बन्धैः पदैरव्यवहितत्वात्, इयो-
रप्याकाङ्क्षतोरेतावच्च वाक्यशेषसंबन्धे कारणं, नानन्तर्यं, अथव-
धाने विच्छेदेऽपि भवति संबन्धः ; तस्मादनुपङ्गः ।

“अथैह कथं भवितव्यं ? यत्र निराकाङ्क्षाणां सन्निधौ परि-
पूरणसमर्थः श्रूयते, यथा ‘चित्पतिस्त्वा पुनातु, वाक्पतिस्त्वा
पुनातु, देवस्य त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
रश्मिभिः’—इति, अत्र हि पुनात्वन्तानि परिपूर्णानि न
किञ्चिदाह्वयन्ति । ‘ननु अक्षिद्रेणेत्येतदाकाङ्क्षित्यति’ । सत्य-
नाकाङ्क्षति, आकाङ्क्षदप्येतदेकमाकाङ्क्षेत्, एकेनैव एतत् निरा-
काङ्क्षं संपद्यते—इति, एकेन हि निराकाङ्क्षीकृतो नेतरावा-
काङ्क्षित्यति, अनर्थकत्वादाकाङ्क्षति, एकेन च संबन्धो नानर्थको
भवति ; तस्माच्चेतरावाकाङ्क्षति—इति, इतरावपि परिपूर्ण-
त्वात् न तमाकाङ्क्षतः । ‘ननु एतस्य वाक्यशेषस्य एकमप्या-
काङ्क्षतो न गम्यते विशेषः, केन निराकाङ्क्षीक्रियते, केन वा
न ?—इति, तेनानवगम्यमाने विशेषे सर्वैः सह संभणस्यते’ ।
आद्य, नैतदेवं, येनास्य प्रत्यक्षमानन्तर्यमुपसमाहृते तेन सह
संभणस्यते—इति गम्यते विशेषः, तस्माच्चेनानन्तरेण सह संभ-

भा. नृस्यते—इति नास्ति सर्वचानुषङ्गः—इति । आह,—नैतदेवं,
—पुनातुशब्देनास्य प्रत्यक्षमानन्तर्यमुपलभामहे, पुनातुशब्द-
स्यापि चित्पतिस्त्वेत्येवमादिभिः, एकस्यासौ पुनातुशब्दः पुनः-
पुनरुचरितः, तेनावगच्छामः,—यत्र पुनातुशब्दः प्रयुक्तः, तत्र
तेनैकवाक्यत्वाद्विद्वेष्टेत्ययमपि प्रयोक्तव्यः, तथा च सति चित्-
पतिस्त्वा—इत्येवमादयो विना पुनातुशब्देन, साकाङ्क्षाः, ते
च पुनातुशब्दमाकाञ्क्षन्ति, स च पुनातुशब्दोऽविद्वेष्टेत्यनेन
विशिष्टः, तेन पुनातुशब्देन सामुपज्ज्ञेयं नियोगतः सर्वे निरा-
काङ्क्षीकर्तव्याः । तस्मात्सर्वेषु तुल्यप्रयोगाः—इति वाक्यपरि-
समाप्तिरनुपपद्यते ॥ (१।१।१६ अ०) ॥

अथेताननुषङ्गाधिकरणम् ।

छ व्यवधानानुपपद्येत ॥ ४६ ॥

भा. 'सं ते वार्युर्वातेन गच्छता, सं यजचैरङ्गानि, सं यज्ञपति
राशिषा'—इति ; वार्युर्वातेन गच्छतामित्येष सं यजचैरङ्गानि
—इति बहुवचनान्तं व्यवहितत्वात् सं यज्ञपतिराशिषेत्यत्र
नानुपपद्यत, एकेन साकाङ्क्षेण अथेतो गच्छतामिति शेषः, ततो
बहुवचनान्तेन सं यजचैरङ्गानीत्येतेन सम्बन्धमनुपेत्य अथेत-
त्वात्परेण न सम्बध्यते, गम्यते हि तदा विशेषः,—एकेन अथेतः
—इति, गम्यमाने विशेषे न तत्र भावो वाक्यशेषस्योपपद्यते ;
तस्माद्बहुवचनान्तस्य परस्य च तदप्येतस्य लौकिको वाक्यशेषः
कर्तव्यः—इति ॥ (२।१।१७ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामि एतौ मीमांसाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ उपोद्घातपादोऽयम् ॥ * * ॥

द्वितीयः पादः ॥

अद्वैतपूर्वभेदाधिकार्यम् ।

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ १ ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टोमस्तत्र श्रूयते,—सोमेन यजेत, दाक्षिणानि जुहोति, हिरण्यमावेधाय ददाति—इति, यजति—ददाति—जुहोतयस्ते किं संहृत्य कार्यं कुर्वन्ति, उत वियुत्य?—इति संशयः, साधकाः संहृत्यापि साधयन्तो दृश्यन्ते, वियुत्यापि; संहृत्य तावत्, ययो आवाण एकामुखां धारयन्तो दृश्यन्ते, नाग-दन्तकास्तु वियुत्यापि, एकैकस्मिन् हि शक्यते शिष्यमवलम्बयितुम्; अतो यजति—ददाति—जुहोतयः संहृत्य साधये-युर्वियुत्य वा?—इति जायते संशयः ।

किं तावत्प्राप्तं, संहृत्य—इति । कुतः? । अदृष्टार्थानामुपकारकल्पनाऽल्पीयसो न्याय्या—इति । कथं? ।

अदृष्टो योऽश्रुतो वार्थः, स नास्तीत्यवगम्यते ।

तस्मिन्नसति दृष्टयेत् श्रुतो वा न विरुध्यते ॥

विरुध्यमाने कल्प्यः स्याज्जायते तेन सौर्ध्ववान् ।

विशेषश्चेन्न गम्येत, ततो नेकोऽपि कल्प्यते ॥

गम्यते, च विशेषः,—बहुभ्य एकमपूर्वम्—इति; तस्मात् समुदायशिकीर्षितः, ततो ह्यदृष्टे कल्प्यमाने, अवयवानां समुदायं प्रति अर्थवत्त्वादेकमपूर्वं समुदायात् कल्पितम् भविष्यति । न च, अशब्दः समुदायः, अवयवशब्देरेव समुदायस्योक्तत्वात् । तस्मात् समुदायशिकीर्षितः । अथ वा, यजेतेत्येतस्य पूर्वा भागो

* यज, हिरण्यमावेधाय ददाति, दाक्षिणानि जुहोति—इति क्रमेण पाठो युक्तः ।

भा- यजत्यर्थं ब्रवीति, उत्तरो भावयेत्—इति, तथा ददाति—इति
पूर्वा भागो ददात्यर्थम्, उत्तरस्तमेव (भावयेत्—इति) अनु-
वदति, एवं जुहोति—इति पूर्वा भागो जुहोत्यर्थम्, उत्तरस्त-
मेवानुवदति, तेनैकस्यां भावनायां त्रयो यजत्यादय उपाया
विधीयन्ते श्रुत्या । तस्मादेतैर्यागदानहोमैर्विशिष्टाः पूर्वस्य भावना
प्रतीयते, अत उच्यते,—संक्षत्येकमपूर्वं साधयन्ति—इति । यदा
यजतिशब्देन विहितम् दानं दानहोमशब्देनानूद्यते गुण-
सम्बन्धार्थम्, तस्मादेकमपूर्वमिति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ध्रुमः,—प्रतिशब्दं अपूर्वभेदः—इति, 'शब्दान्तरे
कर्मभेदः सतानुबन्धत्वात्', यजेतेत्यनेन केवलस्य यागस्य कर्तव्य
तोच्यते, न तु जुहोतिशब्दाभिहितस्य ददातिशब्दाभिहितस्य
वा, शब्दान्तरत्वात्; प्रयोगवाक्यशेषभावेन हि समुदायस्य
सत्तासम्बन्धो गम्यते, श्रुत्या अवयवस्य, यजेत—इति सन्निहित
योरपि वाक्येन दानहोमयोः, श्रुत्या यागस्येव सत्तासम्बन्धो
गम्यते, न दानहोमयोः; श्रुतिश्च वाक्याद्ग्राहीयसी । तस्माच्च
समुदायः शब्दः, कल्प्यमानो हि प्रयोगवचनेन एकवाक्यताम्
नीत्या कल्प्येत, शब्दान्तरश्च यजेतेर्ददातिः; तच्च यद्यपि परो
भागो भावनायचनः सर्वेषु समानः, तथाप्येकेकरस्य पूर्वोपवयवो-
भ्यः, अन्यश्च तेन समुदायः शब्दान्तरम् अन्यस्मात् समुदायात्,
तच्चायाम्तरं व्यक्तम्, दद्यात्—इति (दानेन साधयेत्—इति)
केवलमेव दानं करणं भावनायाः प्रतीयते, न यागहोमौ
सहायो भवेच्छते । तथा जुहोति—इति होमसाधनां भावना-
माह, न दानयागावपेक्षते । तच्चायमशब्देनायगतं,—दानेन
केवलेन सिध्यति—इति जुहोतीत्यपि होमेन केवलेन सिध्य-
तीति, न तु दानेन केवलेन सिध्यतीति विज्ञानं निबर्त्तते ।
ददातिर्हि रवेन कारकपानेन सतानुबन्धो न यागं होमं वा
अनुबन्धमपेक्षते । तस्माद्विधानि वाक्यानि, प्रतिशब्दमपूर्वभेदः

भा—इति । न च दानस्य यजतिजहोतिर्वाग्नुवादो याग-
होमयोरविवक्षाप्रसङ्गात् । न च दानमितरयोरनुवादः, परस्व-
त्वार्थत्वात् ददातेः, इतरयोश्च त्यागार्थत्वात् । प्रयोजनं
पूर्वपक्षे समुदायादपूर्वं, सिद्धान्ते तु यागस्य फलवत्त्वादिरयो-
गुणभावः ॥ (२ । २ । १ अ०) ॥

समिदाद्यपूर्वभेदाधिकारणम् ।

ख एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

भा. 'समिधो यजति, तनूनपातं यजति'—इत्येवमादिः पञ्च-
होमयोऽभ्यस्तो यजतिशब्दः किमेकमपूर्वचोदयति, किं प्रत्यभ्या-
समपूर्वभेदः?—इति । शब्दान्तरे कर्मभेद उक्तः, इह स एव
शब्दः पुनःपुनरुच्यते ; तस्मादेकमेव श्रुतापूर्वम् । ननु
'अपूर्वान्तरमविद्धदनर्थको भवति' । सत्यमेवाप्रयोजनो भवति,
यज्ञहोमयोऽपि चोच्चार्यमाणो नान्यार्थो भवति, यत्प्रथमे उच्चारणे
गम्यते, शततमेऽपि तदेव गम्यते । तस्मात् पञ्चहोमयोऽभ्यस्तो
यजतिशब्द एकमपूर्वं चोदयति । न चाभ्यासोऽनर्थको भविष्यति,
तनूनपादादीर्ह्येवता विधास्यति, तस्मादेकमपूर्वम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'एकस्यैवं पुनःश्रुतिः' 'स्यात्,' कर्मभेदं
कुर्व्यादित्यर्थः । तावत्येव विधीयमानेऽसति कस्मिंश्चिद्विशेषे
पुनःश्रुतिरनर्थिका भवेत् । 'ननूक्तं न शक्नोत्यर्थान्तरमविधातुम्'
—इति । उच्यते,—समिधो यजति—इत्यपि प्रथमोऽनुवाद एव,
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत—इति यागः प्राप्त एव ; तत्र देवता
न शक्या विधातुम्, श्रुतिप्राप्ता हि तत्र देवता, इयं वाक्यात्प्र-
करणाद्वा, तयोर्विकल्पो न न्याय्यः, स एव देवतायागस्य

* इहा यजति, वसिष्ठं यजति, साक्षात्कार यजतीति शेषः ।

भा. विधीयमानः श्रुतियमाणे यागे न शक्यः कर्तुमित्यनर्थकः स्यात् ।
 क्रियमाणे तु शक्यते । तस्मादभ्यसितव्यो यागः, प्रत्यभ्यासश्चा-
 दृष्टभेदः—इति, न च यत् समित्सम्बन्धेन क्रियते, तत् तन्
 अपात्सम्बन्धेन, भिन्नत्वात् तयोः, अतो न विकल्पः । प्रयोक्तृन्
 पूर्वपक्षे सहस्रप्रयोगः—इति, सिद्धान्ते पुनःपुनःप्रयोग इति ॥
 (२।२।२ अ०) ॥

आधाराद्यग्रेयादीनामङ्गाङ्गिभावाधिकारणम् ।

ख. प्रकरणन्तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥ (सि०)

भा. एवं हि समामनन्ति,—‘यदाग्रेयोऽष्टाकपालोऽभावात्स्यात्
 पौर्णमास्याच्चाचुरतो भवति, तावद्युतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तौ
 उपान्तु पौर्णमास्यां यजन्निति, ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादश
 कपालं पौर्णमासे प्रायच्छत्, ऐन्द्रं दधमावास्यायाम् ऐन्द्रं षणो
 ऽभावास्यायाम्’—इति । तथा ‘आधारमाधारयति, आज्यभागौ
 यजति, क्षिप्रहते समवद्यति, मक्षीसंयाजान् यजति; समिद्धं
 यजुजुहोति’ । तथा ‘य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते, य एवं
 विद्वानमावास्यां यजते’—इति । तत्र सन्देहः,—सर्वाण्येतानि
 समप्रधानानि, उत आग्नेयादीनि पयोक्तानि प्रधानानि,
 आधारादीनि आरादुषकारकाण्यङ्गानि । तथा, य एवं
 विद्वानित्येवंसंयुक्तौ महतानां कर्मणामनुषङ्गितारौ, अथ वा ‘य
 एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते, य एवं विद्वानमावास्यां यजते’—
 इत्यपूर्वयोः कर्मणोर्विधातारौ, तत्र इतरे गुणविधयः ?—इति ।

किं मातृम्,—श्रद्धान्तरत्वादभ्यासाच्च समप्रधानानि—इति
 प्राप्ते भूमः,—‘प्रकरणन्तु पौर्णमास्यां, महतानामाग्नेयादीनामनु-
 षङ्गितारौ पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तौ । पुनः ? । ‘रूपावचनात्,
 य एवं विद्वान् पौर्णमासीसंयुक्तं यागं यजते’—इति न सर्वं यागं

भा उच्यन्ते, यः पौर्णमासीसंज्ञकः स विधीयते, नचैतदेवमवगच्छामः,
 —कीदृशमेवंसंज्ञकस्य यागस्य रूपम्—इति, ते न किञ्चित्
 प्रतिपद्येमहि, अतो ब्रूमः,—यद्यपूर्वस्य विधातारौ अनर्थकौ
 —इति; अथ नु प्रज्ञतानामनुवदितारौ, ततः सन्निहिताः
 पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्ता यागाः—इति गम्यते रूपम्, तच्चा-
 र्यवत्ता वचनस्य । ‘कथं पुनरेकवचनान्तो बहूनां वाचको
 भविष्यति?—इति यदि उच्यते’ । समुदायशब्दतयाऽवकल्पि-
 ष्यते, रूपवन्तो हि पूर्वप्रज्ञता यागाः, तेषां च प्रचयशिष्टः
 समुदायोऽप्यस्ति तदपेक्षोऽयमरूपशब्द, तस्मादेकवचनान्तता
 न दोषः, भवति हि बहूनामेकवचनान्त. शब्दः समुदायापेक्षः,
 यथा, यूथं वनं कुलं परिपत्—इति । यदा आग्नेयादीनां
 समुदायवचनावेतौ, तदा दर्शपौर्णमासशब्देन एते एव अभि-
 धीयन्ते ; तत एषा फलसम्बन्धः, फलवत्सन्निधेस्तु आधारादीनि
 आरादुपकारकाणि—इति ॥

घ विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां* समेषु ह्यप्रवृत्तिः स्यात्
 ॥ ४ ॥ (यु०१).

भा यदि च सर्वाणि समप्रधानानि अभविष्यन्, न विज्ञातौ
 प्रयाजा दृश्यन्ताम् । दृष्यन्ते तु,—‘प्रयाजे प्रयाजे ह्यग्न्यं
 जुहोति’—इति, असत्याग्नेयगुणत्वे प्रयाजस्य तन्नोपपद्यते ।
 अतो न सर्वाणि समप्रधानानि ॥

ख गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥ (पू०)

भा नेतदस्ति,—पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तौ समुदायशब्दौ—
 इति, किन्तु अपूर्वयोः कर्मणोर्विधातारौ, तथा न सच्चणशब्दो

भा भविष्यति। 'ननु रूपं नास्ति'। वाक्यान्तरेण रूपमवगमिष्यामः;
 पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति—इति यदेतत् पौर्णमासी
 नाम कर्म, तस्य एतद्रूपम्,—अग्निर्देवता, पुरोडाशो द्रव्यमिति।
 अत आग्नेयादिभिर्गुणै विधीयते—इति ॥

६. चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राज्जोदिते हि तदर्थ-
 त्वात्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ ६ ॥ (३०)

भा कर्मचोदना वा आग्नेयादयः स्युः। कुतः? गुणानां युगप-
 छासनात्, एकेनेव वाक्येनाचानेको गुणो विधातुमिष्यते भवता,
 न च, शब्दान्तरेण चोदिते कर्मणि अनेको गुणः (परस्परसम्बन्धे
 च असति) शक्यते विधातुम् ॥ कथं? यदि तावत् पौर्णमास्याम्
 अष्टाकपालो भवति—इति सम्बन्धो विवक्षितः, न तदाप्यनर्थो
 अष्टाकपालः सतया अभिसम्बध्यते—इति, कस्तर्हि अष्टाकपालः
 पौर्णमास्याभिसम्बध्यते—इति? तत्र तदा भवतिर्वर्जते, तदा
 नौमाग्नेय—इत्ययमस्यानिकादप्युपनिषत्तितो भवतिसम्बन्धो
 भावात् नानेन सम्बन्धमर्हति,—अष्टाकपाल आग्नेयो भवति
 —इति। 'अथाग्नेयः पौर्णमास्या भवति'—इति विवक्ष्यते।
 तदाग्नेयपुरोडाशयोरसम्बन्ध एव स्यात्। 'अथ पौर्णमास्या-
 मष्टाकपालस्याग्नेयता विधीयते'। वक्तव्यं,—केन तस्यामष्टा-
 कपालो विहितः?—इति। 'अथ तस्यामाग्नेयस्याष्टाकपालता'।
 तथापि एष दोषः। 'अथ पौर्णमासीति उभाभ्यां सम्बध्यते'।
 परस्परेण द्रव्यदेवतयोरसम्बन्ध एव स्यात्। अथ 'द्रव्यदेवते
 परस्परेण विविष्टे सत्यौ पौर्णमास्या सम्बधेयाताम्'—इत्यु-
 च्यते। 'आग्नेयोऽष्टाकपालो यः, स पौर्णमास्या भवति—इति,
 तस्य अप्रसिद्धत्वादेतदप्युक्तम्। 'अथ केनचिदग्नये सहस्यित-
 पौर्णमास्या विधीयते'। तथापि देयताया अविधानाद्रूपमाभा-
 एव। 'अथाग्निर्देवता भविष्यति,—इति कश्चित् स्यात्'। स

भा वक्तव्यः,—मिथश्चानर्धसम्बन्धः—इति, न हि आग्नेयशब्दोऽनु-
वादो विधिय भवति—इति । ‘कल्पयिष्यामी देवताम्—इति
चेत्’ । न, असति विधाने देवताया अभावान्, सम्बन्धिशब्दो
ऽयं देवता—इति स एवाग्निरष्टाकपालस्य देवता, नाज्यस्य ।
तस्मादवश्यमाग्नेयाष्टाकपालसम्बन्धो विधानव्यः, स एष यागो
भवति—इति, तेन पौर्णमासीयागस्यापरो यागः सम्बन्धो
विधीयते, न इत्य देवता वा, न च यागस्य यागान्तरं रूपं
भवति; अतो रूपावचनात् पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तौ ना-
पूर्वयोः कर्मणोर्विधातारौ । यत्तु उक्तम्,—‘पौर्णमास्यमावास्या-
शब्दौ लक्षण्या मङ्गतान् यागाननुवदितुं शक्नुतो नाङ्गस्येन’
—इति । नैष दोषः, यदा आङ्गस्येन शब्दार्था नावकल्पते,
तदा लक्षण्याभि कल्प्यमानः साधुर्भवति, यथा, अग्नौ तिष्ठति,
अपटे तिष्ठति, (अग्निसमीपे अवटसमीपे तिष्ठति—इति) भवति
संभवद्वारः, लक्षणापि हि लौकिकेव—इति ॥

स व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ७ ॥ यु० १)

भा ‘उपाणि ह वा एतानि हवीषि अमावास्याया सम्भ्रयन्ते,
आग्नेय प्रथममेन्द्रे उत्तरे’—इति समुच्चयं दर्शयति, आग्नेयादीनां
गुणत्वं विकल्पः स्यात् । तत्राग्नेयं प्रथमम्, ऐन्द्रे उत्तरे द्वे—इति
व्यवदेशो नावकल्पेत, विकल्पे सम्भारपौर्वापर्यानुपपत्तिः—
इति ॥ (यु० १) ॥

स लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥ (यु० २)-

भा लिङ्गं च दृश्यते,—‘चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्यन्ते,
त्रयोदशमावास्यायाम्’—इति ॥ (२ । २ । २ अ०) ॥

उपांशुयाजापूर्वताधिकारकम् ।

ख. पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥ ६ ॥ (पू०)

भा 'जामि वा एतद्वज्रस्य* क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशी उपांशु-
याजमन्तरा यजति'—इति, 'विष्णुवपांशु यष्ट्योऽजामित्वाय,
प्रजापतिरुपांशु यष्ट्योऽजामित्वाय, अग्नीषोमावुपांशु यष्ट्याव
जामित्वाय'—इति; तच्च सन्देहः,—उपांशुयाजमन्तरा यजति
—इति किं विष्ण्वादिगुणकानां प्रकृतानां यागानां समुदायरस्य
वाचकः, अथ वा अपूर्वस्य यागस्य?—इति । तत् उत्तरते,—
पौर्णमासीवदुपांशुयाजो भवितुमर्हति । कुतः? । नामसम्बन्धात्,
नामसम्बन्धो हि विशिष्टो यागः श्रूयते,—उपांशुयाजसंज्ञकः,
न च द्रव्यदेवते रूपं, प्रकृताश्चोपांशुगुणका यागा विद्यन्ते;
तस्मात् समुदायशब्दः—इति ।

'ननु उपांशुगुणकं यागान्तरम् उपांशुत्वेन रूपेण रूपवत्
विधीयते' । न एवंजातीयकः शब्द उपांशुविशिष्टं यागं
गम्यतीति वक्तुम्, उपांशुयागः—इति हि तस्य वक्ता, "चजीः
कु घिण्यतोः," (७।३।५२ सू० पा०)—इति कुत्वेन भवितव्यम्,
अथुत्पन्नः पुनरुपांशुयाजशब्दः; तस्माच्च रूपवत् यागान्तरम् ।
अद्यापि नामभयुक्तं यजतिसामान्यमेव, तथाप्यनुषदिष्टदेवता-
द्रव्यरूपं न यागान्तरं प्रतिपद्येमहि । 'नन्वेवं सति प्रकृता-
नामस्यवाचकः प्राप्नोति' । भा भुदुपांशुयाजशब्दः, यजतिशब्दो
भवित्यति, तथा सति उपांशुयाजशब्देऽप्यनुषादत्वादनामस्ये-
ऽपि न दोषः ॥

सू चोदना वाऽप्रकृतत्वात् ॥ १० ॥ (सि०)

भा कर्मान्तरस्य वाचकः स्यात्, 'उपांशुयाजं .यजति'—इति ।
 कुतः? । प्रकृतानां यागानामभावात्, न चेत्प्रकृता विद्यन्त, कस्य
 समुदायं वक्ष्यति? । 'ननु इदानीमेवोक्तं विष्ण्वादिगुणकाः
 प्रकृता यागा विद्यन्ते'—इति । न विद्यन्ते, न हि, ते विधयो
 'विष्णुरुपांशु यष्टयः'—इत्येवमादयः । अर्थवादा हि ते ।
 कथम्? । अस्मिन् वाक्ये विध्यन्तरस्य भावात्, उपांशुयाजमन्तरा
 यजति—इति एतदेतस्मिन् वाक्ये विधीयते; यदि इमेऽपि
 विधीयेरन्, भिद्येत तर्हि वाक्यम् । अपि च, यागस्य विष्ण्वादी-
 नाञ्च सम्बन्धोऽव गम्यते वाक्ये, न च यागस्य विधानम् ।
 'ननु च, उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्येषापि अन्तरालसम्बन्धो-
 ऽवगम्यते' । वाढं, स तु विधीयते उपांशुत्वादि सम्बन्धः; एकं
 हि इदं वाक्यं न अनेकं विधातुमर्हति । कथं? । 'जामि
 वा एतत् यज्ञस्य क्रियते'—इत्येवमुपक्रममेतद्वाक्यम् 'अजामि-
 त्वाय'—इत्येवमन्तम्, तस्य मध्ये समाम्नातं विष्ण्वादिवाक्यं
 तेन सम्बध्यमानं न वाक्यान्तरं भवितुमर्हति; तस्मात् 'विष्णु-
 रूपांशु यष्टयः'—इत्येवमादयो न विधयः, किं तर्हि अर्थवादाः ।
 कः पुनरर्थवादः? । आग्नेयाग्नीषोमीययोर्निरन्तरं क्रियमाणयो-
 र्जामितादोष उक्तः, तं भिषजितुं, उपांशुयाजमन्तरा यजति
 —इति विहितम् । कथं तेन भिषजिष्यते? । तस्मिन्
 क्रियमाणे ज्ञायत एव, यथा विष्णुर्यष्टयः प्रजापतिरग्नीषोमी
 चेति, ततश्च व्यवधानादजामितावगम्यत एव, तेनाजामितार्थ-
 वादं वक्ष्यामि—इति विष्ण्वादिसम्बन्धोऽनूद्यते, न त्वन्तराल-
 सम्बन्धस्यान्यत्प्रयोजनमस्ति अतो विधानात् । कथं विष्ण्वादयो
 यष्टयाः—इत्येतदवगम्यते? । यष्ट्यान् अयष्ट्यान् वा विष्ण्वा-
 दीनुपांशुयाजाभिष्टवाय सङ्कीर्तयति—इति गम्यते ।

भा तत्र केचित्तावदाहुः,—प्राप्ता एव—इति । कुतः ? । शाखान्तरे विधानात्—इति । यद्यप्यप्राप्तिः, तथाप्युपाश्रुत्वसामान्यात् प्रजापतिर्देवता विष्णुश्चेत्यनुवादावेव, उपांशुधर्माणौ हि विष्णु प्रजापतौ, तस्मात् यत्किञ्चित् प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, तत् उपांशेव क्रियते—इत्येवमादिसहोत्तनात् मन्त्रसमाम्नानां विष्णुम् अप्राप्तमपि प्राप्तमिव वदेत् । अग्निषोमयोस्तु विधायकमुदाह्रियते,—‘एतावद्व्यातामग्निषोमौ वाज्यस्यैव तावुपाश्रु पौर्णमास्या यजन्’—इति, तस्मात् यागान्तरम् ॥

ख. गुणोपबन्धात् ॥ ११ ॥ (आ० नि०)

भा यत् उच्यते,—न ज्ञायते, कतमोऽसौ उपांशुयाजसंज्ञको यागः?—इति, यस्याय गुण उपबद्धः, उपांशु पौर्णमास्या यजन्—इति, तस्मात् न दोषः ॥

घ. प्राये वचनाच्च ॥ १२ ॥ यु०)

भा प्रधानकर्मप्राये वचनं, प्रधानकर्मतामुपोद्बलयति, यथा, अथ प्राये विहितं वृद्धा भवेद्यमपाः—इति मतिः । तस्मात् न समुदायशब्दः—इति ॥ (२।२।४ अ०) ॥

आधाराद्यपूर्वताधिकारम् ।

च आधाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ १३ ॥ (पृ०)

भा ‘आधारमाधारयति’—इति श्रूयते, तथा इमान्यपराणि, ‘उद्गमाधारयति, मन्त्रमाधारयति, अजुमाधारयति’—इत्येवमादि । इदञ्च ‘अग्निहोत्रं जुहोति’, तथा, ‘दध्ना जुहोति’, पयसा जुहोति’—इत्येवमादि । तत्र मन्देहः,—किम् उद्गमा-

भा. धारयति, दध्ना जुहोति—इत्येवमादिभिराधाराः होमाश्च विहिताः, तेषाम् 'आधारमाधारयति', 'अग्निहोत्रं जुहोति'—इत्येतौ समुदायानुवादौ, उतेतवेवापूर्वयोराधारहोमयोर्विधातारौ?—इति। किं तावत् प्राप्तम्?—न अपूर्वयोर्विधी इति। कुतः?। 'अरूपत्वात्',—न हि, एतयोः पूर्वयो होमाधारेभ्यो विशिष्टं रूपमस्ति। यतः कर्मान्तरम् अथवसेयम्; अतः प्रकृतत्वात् प्रकृतानुवादौ ॥

छ. संज्ञोपबन्धात् ॥ १४ ॥ (पू० यु० १)

भा. संज्ञोपबन्धश्च भवति, अग्निहोत्रं नाम होमं जुहोति—इति, आधारसंज्ञकं कर्म करोति—इति, संज्ञाविशिष्टावाधारहोमौ विधीयेते; न च विज्ञायते, कोऽसावाधारो नाम कर्मविशेषः, कदाग्निहोत्रसंज्ञकः?—इति। 'ननु विज्ञायते,—आधारणमाधारः, हवनं होमः'। यद्याधारणसामान्यम् होमसामान्यञ्च विधीयेते, विज्ञातपूर्वो तर्ह्याधारहोमौ, तेनानुवादौ। अथाद्युत्पन्ना उभयोरपि संज्ञा, तथापि न आधाराग्निहोत्रसामान्यम् उच्येत, विशेषाश्रयत्वात् संज्ञायाः; न च, स विशेषो गम्यते।—इत्यपूर्वावाधारहोमविधी न अवकल्येते। अपि च कथं क्रिया साधनशब्देन उच्येत? ईप्सिततमं हि यत् साधनं, तत् द्वितीयान्तेन उच्यते, क्रिया तिङन्तेन। अनुवादपक्षे क्रियाणां समुदायोऽर्थान्तरम्, तत् ईप्सिततमं साधनं भविष्यति ॥

छ. अप्रकृतत्वाच्च ॥ १५ ॥ (पू० यु० २)

भा. न च, प्रकृतमपि द्रव्यदेवतमाधारे विद्यते। येन स्यात्। तस्मादेतावपि समुदायशब्दौ—इति ॥

स. चीदना वा शब्दार्थस्य प्रयो भूतत्वात्, तत्सन्निधे
गुणार्थेन पुनःश्रुतिः ॥ १६ ॥ (सि०)

भा नचेतदस्ति,—समुदायशब्दौ—इति, कर्मान्तरचोदने स.
ताम् । कुतः ? । शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्, आधारयति,
जुहोति—इति, होमाधारौ प्रयोक्तव्याविति शब्दार्थः, तेन
कर्मान्तरे विधीयेते—इत्यवगच्छामः । आधाराग्रिहोत्रशब्दौ च
होमाधारणसामान्यवाचिनौ प्रज्ञातौ, अतो नाविज्ञातार्थौ;
तेन रूपवन्तौ सन्तौ विधीयेते ।

यदुक्तम्, ऊर्द्धमाधारयति, दध्ना जुहोति—इत्येवमादिभि-
विहितत्वादनुवादौ—इति । नैतदेवम्,—न चेते होमाधारौ
विधातुं शक्नुवन्ति; ऊर्द्धमाधारयति, दध्ना जुहोति—इति च न
एतदुक्तं भवति,—आधारः कर्त्तव्यः, होमः कर्त्तव्यः—इति, किं
तर्हि, ऊर्द्धताधारसम्बन्धः कर्त्तव्यः, दधिहोमसम्बन्धः कर्त्तव्यः—
इति; तस्मात् अप्राप्तत्वाच्चानुवादौ । ‘ननु सम्यग्ये विहिते
अर्थाहोमाधारौ भविष्यतः’ । नैतदेवम्,—अस्मिन् हि सति
विधानेन सम्बन्धः; तस्मान्नार्थादापद्येते होमाधारौ, अतोऽपूर्वौ
विधीयेते—इति श्रुमः ।

‘ननु आधारयति, जुहोति—इति होमाधारगतौ व्यापारः
श्रूयते, न दध्नुर्द्धतादिसम्बन्धः’ । सत्यं न श्रूयते; ‘तत्सन्निधे
गुणार्थेन’ व्यापारश्रवणमवकम्पिष्यते । ‘ननु पदार्थान्तरगतं
व्यापारश्रुतिर्न शक्नोति वदितुम्’ । सत्यमेवमेतत्, स्वपदार्थगतं
वक्ष्यति, तन्नु स्वपदार्थं गुणशब्दो विशेषयति, स एव विशिष्टः
प्रत्येक्ष्यते,—इति भवेदेतत्,—विशिष्यात् स्वपदार्थं गुणशब्दः,
न त्वेष गुणगतो व्यापारः प्रतीयेत । तच्च किं भविष्यति ? ।
अथाग्रिमालेपि गुणे शब्दार्थोऽवच्छिन्नो भविष्यति । गुणवचन
सन्निधिः—इदानीं किमर्थः ? । अनर्थकस्तु । कथं पुनरनर्थको

भा. नाम वेदो भवितुमर्हति ? । सति अर्थे नानर्थकः, असति त्वये किमन्यत् उच्यते । 'एवं तर्हि वाक्याद्भवित्यति, श्रुत्यर्थे सति न वाक्यार्थोऽवकल्प्यते' । सत्यमेवमेतत्, अविवक्षिते त्ववकल्प्यते । कथं अविवक्षा ? । गुणवचनस्याप्रमादपाठात्, सुप्रदार्थस्य च शब्दान्तरेण विहितत्वात् । तस्मात्सिद्धं,—'गुणार्थेन' 'दध्ना जुहोति'—इत्येवमादीनां 'पुनःश्रुतिः' । जुहोतिरुच्चारणं च अनुवादो गुणसम्बन्धार्थः । 'यदि जुहोति—इत्यनुवादः, केनेदानीं गुणो विधीयते ?' । दधिशब्देनेति मा वीचत* । 'ननु इदानीमेव वाक्यात् गुणव्यापारो गम्यते—इत्युक्तम्' । सत्यमेवमेतत्, अविधीयमानस्तु कुतो गम्यते ?—इति; प्रमाण-मस्य नावगम्येत ! असति प्रमाणे व्यामोहः स्यात् । एवं तर्हि विधायकौ जुहोत्याधारयतिशब्दौ । कस्य तर्धनुवादः ? । धात्वर्थस्य—इति ब्रूमः ।

यदि विधायकौ, पूर्वमेव विहिते स्वार्थे, किमर्थं पुनरुच्चार्यते ? । वाक्यार्थो यस्तं विधातुमित्यदोषः ; तस्मात् कर्मान्तरचोदने । यदुक्तं,—नास्त्याघारे प्रहृतं द्रव्यदेवतमिति । किमेवं सति द्रव्य-देवतेन, यदा प्रसिद्धार्थाभिधानाभिज्ञातमेवास्य रूपम् । अपि च, चतुर्गुह्योतं वा एतदभूतस्याधारमाधारयति आन्यमस्य द्रव्यं, मास्त्रवर्णिको देवताविधिः,—'इन्द्रं जह्वाध्वरो दिवि स्पृशतु महतो यज्ञो यज्ञपते इन्द्रवान् स्वाहेत्याधारमाधारयति'†—इति, एवमसाविन्द्रवान् यद्यस्य इन्द्रो देवता, तत् यदि देवता-भिधानमेतदाधारस्य, ततोऽग्नेनाधारः कृतो भवति । तस्मात् कर्मान्तरे, न समुदायशब्दौ—इति सिद्धम् ॥ (२।२।५ अ०) ॥

* मा वीचतेति, वाजपेयाधिकरणवत् यज्यच्छायाऽत्र योजनीया, प्रत्ययो विधिरेव धात्वर्थस्यानुवाद इति विवेक इति वाचिकम् ।

† एष मन्त्रः प्रतिपुस्तक विभिन्नाकारतया पठितः, मूलग्रन्थे चादृष्ट इति एष एतादृश एवेत्यत्र नास्मकं निश्चयः ॥

पशुसोमापूर्वनाधिकरणम् ।

स द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः, प्रकरणे ह्यनर्थको
द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणार्थेन ॥ १७ ॥ (मि०)

भा व्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘थो दीक्षितो यदग्नीषोमीय पशु
मालभते—इति, तच्चेदमामनन्ति,—‘हृदयस्याग्नेःमद्यत्यय जि
ह्वाया, अथ वज्रस’—इति, तथा ‘सोमेन यजेत’—इति,
तथापि ‘ऐन्द्रवायव गृह्णाति, मैत्रावरुण गृह्णाति, आश्विन
गृह्णाति,—इत्येवमादि । तत्र सश्रय,—किमवद्यतिगृह्णाति—
चोदिताना कर्मणामेवालभतियजतो समुदायस्यानुवदितारो,
अथ अपूर्वयो कर्मणोर्विधातारो?—इति ।

किं तावत् प्रातम?—समुदायस्य—इति । कुत ? । ये
इमे आलभतियजतिभ्या कर्मणी विधीयेयातामिति चिन्तयते,
पूर्वमव ते अवद्यति गृह्णातिभ्यामवगमिते, नचावगमितोर्भ्या
विधीयते । हृदयादींस्तु पशुशब्देनानुवदति, सोमशब्देन च
रसम । तस्मात् ‘सोमेन यजेत—इत्यनुवादो यजति ‘यजेत
सुगन्धान’—इति फलसम्बन्धार्थः, ‘पशुमालभेत’—इति चाल
भति अग्नीषोमसम्बन्धार्थः । अपि च, ‘दशैतानध्वर्यु प्रातःसवने
पशान् गृह्णाति’—इति समुच्चयो दृश्यते । तथा ‘आश्विनो
दशमो गृह्णाते, “तृतीयो ह्वयते”—इति च क्रमः । यदि च
अपूर्वा यागो विधीयेते, तत्र ऐन्द्रवायवादिभिर्देवता विधीयेरन्,
ता एकार्या सन्तप्रो विकम्पेरन् । यथा, ‘खादिरे वध्नाति,
पालाशे वध्नाति रोहितके वध्नाति’—इति । तत्र क्रमसमुच्चय
दर्शनेनोपपद्येयाताम, अथ पुनरस्मिन् समुदायवचने, यजतौ
सम्यगेतद्वक्तृर्भवति, तस्मात् समुदायानुवादो ।

भा. एवं प्राप्ते ब्रूमः,—अपूर्वयोः कर्मणोर्विधानचोदने पशुसोमयोः ।
 कुतः ? । सोमशब्दः क्षीरिण्यां लतायां प्रसिद्धो न रसे, आह-
 तिवचनो हि सोमशब्दो न व्यक्तिवचनः । तथा, गृह्णिणि
 पुच्छवति लोमशे चतुष्पदि द्रव्यविशेषे पशुशब्दमाहतिवचन-
 मुपचरन्ति, न च, एवमाहतिवचनद्रव्याः प्रकृता यागा विद्यन्ते !
 येषामिमां समुदायस्यानुवदितारौ भवेयाताम् । 'ननु पशु-
 विकारो हृदयादिः पशुशब्देनाग्नीषोमसम्बन्धार्थमनूद्यते' । नैत-
 देवम्—पशुरग्नीषोमीयो भवति—इत्येतावत् उच्यते, नार्थं
 प्रकृतो हृदयादिः पशुरिति । तत्र यदि, लौकिकस्य पशो-
 र्ग्रहणं ततो मुख्यः पशुशब्दः, यदि हृदयादेः, ततो जघन्यो
 विकारसम्बन्धेन ; तथा, सोमशब्दोऽपि विकारसम्बन्धेनानुवादः
 स्यात् ! तस्मात् अपूर्वं कर्मणी विधीयेयाताम् न अनुवादौ ।
 अथ 'ऐन्द्रवायवादिषु प्रकृतेषु यागेषु लता विधीयेत'—इति ।
 उच्यते,—न, सा शक्या वाक्येन ऐन्द्रवायवी ज्ञातुम्, श्रुत्या
 हि रस ऐन्द्रवायवः । तस्मात् इत्यसंयोगवचनः प्रकृतेषु यागे-
 र्वपि सत्सु विधातुमनुवदितुम् वा न शक्नुवन्ननर्थकः स्यात् ।
 तस्मात् अपूर्वकर्मणी विधीयेयातां, न प्रकृतानामनुवादौ—
 इति ॥

स. अचोदकाश्च संस्काराः ॥ १८ ॥ (पू० नि०)

भा. एवं तावत्, प्रकृतेषु सत्सुपि नानुवादौ—इत्युक्तम्, अथ
 इदानीं, प्रकृता एव यागा न सन्ति—इत्युच्यते । कुतः ? ।
 अचोदकाः संस्काराः, न च, ऐन्द्रवायवादिभिर्यागा विधीयन्ते,
 तेन* यद्ग्रहणमुपकल्पनमात्रम् दृष्टार्थम्, उपकल्प्यमाने तु देवता-

* यत्र का० स० पुस्तके पाठवैषरीत्यं विद्यते, अर्थस्तु न भिन्न इति
 नोदुतः स पाठः ।

भा. सङ्कीर्तनमदृष्टाय; अतः, 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति'—इति इन्द्र-
वायुभ्यां सङ्कल्पयति—इत्येतावदुक्तं भवति, तत्र यागमन्तरेण
सङ्कल्पयतीत्येतन्न युज्यते—इति यागः कल्प्येत, स एवाग्नातो
यागः, यस्मिन् सति सङ्कल्पोऽवकल्प्येत । तस्मान्न, ऐन्द्रवायवं
गृह्णाति—इत्येवमादिभिर्यागा विधीयेरन्, प्रकृतानां यागा
नामभावाच्च समुदायशब्दो यजतिः, तथा लभतिशब्दः—इति ॥

ख. तद्भेदात्कर्मणोऽभ्यासो द्रव्यपृथक्तादनर्थकं हि स्याद्भेदो
द्रव्यगुणीभावात्* ॥ १६ ॥ (उप०) -

भा. पशौ वृत्ता कथा दशमे पुनरुक्तविष्यति, सोम इदानीं
वर्त्तते । 'कथं क्रमसमुच्चयौ?—इति' । इन्द्रवाखाद्या देवता नैवं
श्रूयन्ते,—इन्द्रवायुभ्यां यागो निर्वर्त्तयितव्यः, मिषावरुणाभ्यां
यागो निर्वर्त्तयितव्यः—इति, यद्येवमश्रोष्यन्त, यागं प्रति देवता
अकल्पिष्यन्त, केवलया हि देवतया तदा यागो निर्वर्त्तयते—
इति विहितमभविष्यत् ।* अथ पुनरिमाः अदृष्टार्थं गृह्णाति-
संस्कारं प्रति देवता विधीयन्ते, तत्र इन्द्रवायुसङ्कल्पादन्यो
मिषावरुणसङ्कल्पः, तेन गृह्णाती तत्कृताददृष्टाददृष्टान्तरमुत्पा-
दयति, एवमपरेष्वपि ग्रहणेषु, तस्मात् समुच्चयः । ग्रहणन्तु
नियतपरिमाणेपूर्वपात्रेषु प्रादेशमात्रेषु नियतपरिमाणेषूदक-
कल्पेषु संस्कृतस्य दशमुष्टिपरिमितस्य क्षत्वरस्य सोमस्य नाव
कल्पते; यद्यपि च अवकल्पेत, तथापि नित्यवद्विहितानां
देवताना विकल्पपक्षे तावत्प्रयोगवचनो मां बाधि—इति अव-

* तद्भेदात् देवतासयोगभेदात्, यद्यल्लक्ष्मणोऽभ्यासः, देवतासमुक्त-
यद्यल्लक्ष्मणस्यैवपृथक्त्वात् अनर्थकं हि सयोगान्तरवचनम्, अननुष्ठीय-
मान अनर्थकं स्यात्, तेन यद्यल्लक्ष्मण भेदा, सङ्काश्यं द्रव्यं प्रति गुणीभावादिति
वाचिकम् ।

† पशोरेकहविहमित्यत्र ।

भा यवग्रहणमेव न्याय्यम्, छत्स्वयद्ध्ये हि तदेव इन्द्रवायुभ्यां
सङ्कल्पितं, तदेव मित्रावरुणाभ्याम्—इति नावकल्पेत । तस्मात्
कल्पनभेदात् पृथगवस्थितः सोमो नानादेवतत्वादेव नैक्येन
शक्यः कर्तुम् । न चासति देवतायागे देवताभ्यः शक्यते सङ्कल्प
यितुम् ; तस्मादवश्यम् यथासङ्कल्पिता देवता यद्यथाः, तासु
चेज्यमानासु ‘ज्योतिष्टोमेन यजेत’—इति श्रुतो यागो निर्दृष्ट
एव भवति, न देवतान्तरमाकाङ्क्षति, छत्स्नेन च दशमुष्टिना
सोमेन यागः श्रुतः, सोऽसति अभ्यासे नावकल्पते—इति अर्थात्
स गुणो भविष्यति—इति अभ्यसितद्यो यागः, न हि अनभ्यस्तः
सर्वाभिर्देवताभिः सर्वेण च सोमेन सम्पन्नो भविष्यति । तस्मिं
श्चाभ्यस्यमाने क्रमसमुच्चयौ युक्तावेव भवतः, तस्मात्तयोर्दर्शनं
युज्यते एव—इति ॥

स संस्कारस्तु न भिद्येत, परार्थत्वात् द्रव्यस्य गुणभूत-
त्वात्* ॥ २० ॥ (आ० नि०)

भा यदप्युच्यते,—(१५०।२१)—यथा ‘खादिरे बभ्राति, पाप्ताशे
बभ्राति’—इति खादिरादयः संस्कारे विकल्पन्ते, तद्देवता विक-
ल्पयिष्यन्ते—इति, तच्च नैवं युक्तं,—तच्च संस्कारमभिनिर्वर्त्तयितुम्
खादिरादयः श्रूयन्ते; यदि च इन्द्रवात्वाद्या अपि पक्षदेवता
यागमभिनिर्वर्त्तयितुम् श्रूयेरन्, ततोऽपि विकल्पः स्यात्, न
त्वेता यागे श्रुताः; तस्मात् समुच्चीयेरन् ॥ (२।२।६ अ०) ॥

सङ्ख्यालक्षकर्मभेदाधिकरणम् ।

स पृथक्निवेशात् सङ्ख्याया कर्मभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

भा. अस्ति वाजपेयः,—‘वाजपेयेन खारान्यकामो यजेत’—इति,

भा तत्र प्राजापत्या पशवः, 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते, सप्तदशो वे प्राजापतिः, प्राजापतेराप्तैः श्यामास्तूपरा एकस्या भवन्ति एवमेव हि प्राजापतिः समृद्धो' । तत्र सन्दिह्यते—किं सप्तदशेतानि कर्माणि अथ सप्तदशपशुगुणकमेकं कर्म?—इति । किं तावत् प्राप्तम्?—एकं कर्म—इति । कुत? । प्राजापतये सप्तदश पशवः सकल्पयन्ते किमकं यागमभिनियुक्तयितुम् उत बद्धम्?—इतिसंशये एकमिति न्याय्यम्,—यो हि बद्धन् यागान् कल्पयति, कल्पयत्यसावेकं तत्रैकस्मिन्नेव परिष्ठुते सप्तदशानामेव पशूनां परिकल्पनमुपपन्नं भवति, केन च द्वितीयादीन् यागान् अवकल्पयेत् । एव सति अष्टमीयसी अष्टष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भवति, तस्मादेको यागः सप्तदशभिः पशुभिर्निर्दिश्यते ।

एव प्राप्ते ब्रूमः—सङ्ख्यायां कर्मभेदो भवेत्, पृथक्ते पशूनां सति सप्तदशसङ्ख्या निविशेत् तत्र पशूनां पृथक् बद्धेषु यागे एवैककल्पते नैकस्मिन् । कथम्? । एकादशभिरवदानैरसी यागो नियुक्तयितव्यः—इत्येव चोक्तं प्रतिदिशति, तानि चैकस्मादेव पशोरवाप्यन्ते तत्र द्वितीयादेरात्मनो नावदानसम्पादनाय भवितुमर्हति । एकमालभ्यमानमन्वाक्षभ्येरश्वदृष्टार्थायापरे, तथास्त्यतर्दयत्वाच्च ते प्राजापत्या भवेयुः, तत्र प्राजापत्यान्—इति श्रवणमुपपद्येत । तेनैकस्मिन् पशौ पृथक्ते निर्वाशनी सप्तदशसङ्ख्या नावकल्पेत् बद्धेषु यागेषु बद्धभिरवावदानगणैः प्रयोजनं, तेन सप्तदशभ्यो यागेभ्यः सप्तदश पशूनुपाददीरस्तत्र सङ्ख्यासामञ्जर्यं भविष्यति तस्मात् सप्तदश यागाः ।

'नन्वेकस्मिन्नापि यागः सप्तदशभिरवदानगणैर्यज्यते वचनात् । न एतदेव,—पशुषु द्विसासङ्ख्या श्रूयते, नावदानगणेषु अपि दानानि हवींषः यागसाधनानि, न पशूनाल्लति, सा हि श्रवदानप्रकृतद्रव्यं विशिष्यन्ती प्रकृतौ प्रधानस्योपहतवतीति

भा. विहताप्यवदानप्रकृतिद्वयं विशिष्यन्ती प्रधानस्योपकरिष्यति, तत्र च पशोः सप्तदशसङ्ख्या विकारिका, नावदानगणस्य, तस्मादेकस्मै अवदानगणाय एकः पशुरालब्धव्यः प्राप्नोति, तत्र सप्तदशसङ्ख्या नोपपद्यते, एवमेवावकल्पिष्यते । यदि षडङ्गाभिप्रायाः वर्णाभिप्राया रूपाभिप्राया वा अभविष्यन् सप्तदशपशवः श्वेतः छाणो रोहितः—इत्येवमादयः, तेषामन्यतमो गृह्यते—इति, अथवा तूपराः षडङ्गिण एकः षडङ्गाः—इत्येवमादयः, तेषामन्यतमः—इति, ते हि ज्यामास्तूपरा एकरूपाः श्रूयन्ते, तद्देपु वज्रपु यागेपु उपपद्यते, नेकस्मिन्; तस्मात् सप्तदश यागाः—इति । प्रयोजनमेकस्मिन्नेष्टे दुष्टे छात्तुः पशुगण आवर्त्तते, एकमालभ्यमानमन्त्रालभेरन्, पूर्वपक्षे अदृष्टार्थः; सिद्धान्ते एक एव पशुरावर्त्तते, न हि कर्मभेदे पशुः पञ्चतरमाकाङ्क्षति—इति ॥ (२।२।७ अ०) ॥

सञ्ज्ञासूक्तकर्मभेदाधिकारणम् ।

सू. संज्ञा चोत्पत्तिर्नयोगात् ॥ २२ ॥

भा. 'अथैष ज्योतिरधेय विश्वज्योतिरधेय सर्वज्योतिः'—इति । अत्र सन्देहः,—किमेभिर्नामधेयैः प्रकृतं ज्योतिष्टोमं सङ्कीर्त्तय तत्र सङ्ख्यसङ्घिणादिर्गुणो विधीयते, अथ वा वक्ष्यमाणविशेषाणि कर्मान्तराण्युपदिश्यन्ते?—इति । किं प्राप्तम्,—प्रकरणानुसङ्गात् प्रकृतस्य गुणविधानमिति । 'ननु वाक्यसामर्थ्यात् ज्योतिरादीनामेते गुणा विधायिष्यन्ते' । नेष दोषः, ज्योतिष्टोमस्यैवेतानि वाचकानि, ज्योतिः—इति ज्योतिष्टोमस्य प्रतीकमुपादीयते, विश्वज्योतिः—इति चिददादीन्यस्य ज्योतीर्षि वाक्यशेषसङ्कीर्त्तितानि, तानि सर्वाण्यस्य, तेनासौ विश्वज्योतिः सर्वज्योतिश्च ज्योतिष्टोमः—इति एवं प्राप्तम् ।

भा एवं प्राप्तिं ब्रूम,—सञ्ज्ञा हि तिष्ठो भेदिकाः, तेषां ज्योतिराद्याः, उत्पत्तिवाक्ये ज्योताः श्रूयन्ते, तासामिमाः पुनः श्रुतयः, तस्मादर्थेय ज्योतिः—इति अपूर्वस्य कर्मणो विधायकं वाक्यमनुवादे हि सति अमलत्तिविशेषकरमनर्थकं स्यात्। प्रकृतस्य च गुणविधाने विकल्पो भवेत्,—तत्र* पक्षे बाधः, न च ज्योतिरादयो ज्योतिष्टोमस्य वदितारः,—समुदायान्तराणि ज्योतानि, न चावयवेन समानेन समुदायान्तरं तदर्थमेव भवति, यथा शालाशब्दो गृहवचनः, तत्र न शालाशब्दसामान्यान्मात्राशब्दादयोऽपि गृहवचना भवन्ति। यस्तु 'ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिरिति प्रतीकमुपादीयते'—इति। प्रकरणसामर्थ्याद्वि तत्र ज्योतिष्टोमशब्देन परोक्षेणैकवाक्यता भवेत्, सा प्रत्यक्ष ज्योतिःशब्देन सहैकवाक्यतां बाधेत, न चैतद्विरुद्धं, वाक्यं हि प्रकरणाद्गृहीयः। अथ 'पुनरयं द्योतनार्थत्वाद्वा ज्योतिरन्तर्वादा कर्मान्तरे वर्तस्यति, यत्र विष्टदादीनि ज्योतीषि तेषां साकस्य वचनो विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः'—इति चेत्। न—इति ब्रूम,—न हि विष्टदादिषु ज्योतिःशब्दः प्रसिद्धः, एवं ब्रुवन् प्रसिद्धिं बाधेत। यस्तु 'वाक्यशेषात् ज्योतिःशब्दः विष्टदादिवचनः'—इति, तस्मिन्नेव वाक्ये स तत्र प्रयुक्तः—इति गम्यते प्रमाणान्तरेण, न शब्देन, यत्र तु तत्प्रमाणान्तरं नास्ति, न तत्र वर्तितुमर्हति, यथा सिद्धो देवदत्तः—इति सिद्धशब्दो देवदत्तवचनः प्रमाणान्तरेण, न तु सिद्धमात्रमेत—इति यत्र, तत्र तु तत्प्रमाणान्तरं नास्ति। तस्माच्च विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः—इति च ज्योतिष्टोमस्य वदितारौ, न चेज्ज्योतिष्टोम उच्यते, सर्वेषां कर्मान्तराणि ॥ (२।२।८ अ०) ॥

* 'प्रकृत्य गुणविधाने विधातव्ये' इति का० धा० पु० ।

देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणम् ।

स गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥ २३ ॥

भा. चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे समामनन्ति,—‘तप्ते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्’—इति । तत्र सन्दिह्यते,—किमामिक्षागुणके कर्मणि वाजिनं गुणविधिः, उत तस्मात् वाजिनगुणकं कर्मान्तरम् ? किं प्राप्तं ?—गुणविधिः—इति । कुतः ? वाजेनाग्नेनामिक्षया वाजिनो विश्वेदेवास्ताननूद्य वाजिनं विधीयते, तेनोभयं वैश्वदेवम्,—आमिक्षा वाजिनं च । तस्मिन्नेव च कर्मणि वाजिनगुणविधिः । यथा अग्निहोत्रं जुहोति—इत्युक्ते दध्ना जुहोति, पयसा जुहोति—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—गुणश्चाप्रकृतेन देवताभिधानेन सम्बध्यमानः कर्मान्तरं विदध्यात्, समे हि तदेते वाक्ये भवतः, उभे अपि अपूर्वयोर्योगयोः विधातृणी । ‘कथं पुनरपूर्वदेवताभिधानम् ? यदा इदानीमेव उक्तं,—विश्वेपा देवानामनुवादो वाजिनम्’—इति । तदुच्यते,—इह विश्वेपां देवानां देवतात्वं क्वचित् श्रुत्या, क्वचित् वाक्येन ;—तद्विनिर्देशे श्रुत्या, चतुर्थीनिर्देशे वाक्येन ; यत्र श्रुत्या देवतात्वं, तत्रामिक्षया सदैकवाक्यत्वम् ; यत्र चतुर्थी, तत्र वाजिनेन ; तत्रैकामेकत्र श्रुत्या देवतात्वं, वाक्येन द्रष्टव्यविशेषसम्बन्धः ; एकत्रोभयमपि वाक्येन ; तदिह देवतात्वं प्रति श्रुतिवाक्ययोर्विरोधः, विरोधे च श्रुतिर्दलीयसि—इत्यामिक्षावाक्ये देवतात्वं विश्वेपां देवानां, न वाजिन-वाक्ये इत्यध्यवसीयते, तेनावगम्यते,—अप्रकृतेन देवतापदेनास्य सम्बन्धः—इति ; तस्मात् कर्मान्तरमिति । (२ । २ । ८ अ०) ॥

अथ यदुपपन्नं तम्,—‘यथा अग्निहोत्रं जुहोति—इत्युक्ते दध्ना जुहोति—इत्येषमादयो गुणविधयः’—इति । तत्रोच्यते,—

(पूर्वाधिकरणान्नानिरासो द्रव्यविशेषानुक्तिस्तत्कर्मैवाधिकरणं वा)

च अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत ॥ २४ ॥

भा युतं यत् तत्र गुणविधानं न तत्राप्रकृतेन केनचिदुत्तेन सम्बन्धः, प्रकृतेन त्वस्ति यागेन, तस्मादनुपवर्णनमेतत् ।

अथ वा अधिकरणान्तरं—‘दध्ना जुहोति—इत्येवमादीनि कर्मान्तराणि विकल्पपरिजिह्वीर्ययाग्वकल्पयन्ते । तदेव तु कर्म जुहोति—इति शब्दादवगम्यते, न कर्मान्तरम् तस्मात्तत्रैव गुणविधिः, वचनाद्विकल्पश्च—इति सिद्धम् ॥ (०।२।१० अ०) ॥

दध्नादिभ्यस्तद्वत्तदाधिकरणम् ।

च फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्, फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २५ ॥

(पृ०, ॥

भा अग्निहोत्रं प्रकृत्य समामनन्ति—‘दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्—इत्येवमादि । तत्र सशयः,—किमग्निहोत्रहोमाहोमान्तरं दध्नादिहोमं चत दध्नादेर्गुणात् फलम्?—इति । किं प्राप्तं?—होमान्तरम्—इति । कुत ? । ‘फलश्रुते, फलमिच्छ श्रूयते, तत्र कर्मणो न्यायम् ।

‘किं दृष्टं हि कर्मण फलम्? ह्याद्यादितो बोद्धादि । न—इति! ब्रूम न द्योतत दृष्टेनानेन सिध्यति, यदि दर्शनं हेतु

* ‘तत्र कर्मणा न्यायमिति पूर्वपक्षवादिनाभिहिते सिद्धान्तवादी धिप्राप्यान्वयकर्मण्येन भावायाधिकरणन्यायासम्भवात् शब्दस्यासामर्थ्ये न्यमानं पृथ्वाति,—‘किं दृष्टं हि कर्मणः फलं ह्याद्यादित इति, कर्मेण सामान्यतोऽप्येन (अनुमानेन) होमात् फलं मन्यसे’ इति वार्तिकम् ।

† पूर्वपक्षवादी सामान्यतादृष्टानुमाने दीप्त दर्शयन् होमात् फलमिति शब्दादेव प्रतीयते इति प्रतिपादयति नतीति । अथवाभासवार्तिकानुसारी ।

भा फलज्ञाने, ह्येत्यादौ पदार्थे तद्दर्शनं, न होमे । ‘अथ ह्यपौ दृष्टमन्यत्रापि भवति’ । इत्यादपि प्रसज्यते । ‘अथ ह्यपिसदृशत् भवति—इत्युच्यते, ह्यपिसदृशो होमः क्रियात्वात्, न द्रव्यं, असदृशं हि तत्’—इति । होमोऽप्यसदृशः, मन्त्रदेवतादि-साधनत्वाद्धोमस्य, लाङ्गलादिसाधनत्वाच्च ह्यपेः ; त्यागात्मक-त्वाद्धोमस्य, पाटनात्मकत्वाच्च ह्यपेः । ‘अथ किञ्चित् सादृश्यं गृह्यते’ । द्रव्यस्यापि सदनित्यमित्येवमादि किञ्चित् सादृश्य-मस्ति । ‘अथ द्रव्यादन्यत् सदृशतरमस्ति—इतिहत्वा न द्रव्यं सदृशम्—इत्युच्यते’ । होमादप्यन्यत् ह्यपेः सदृशतरमस्ति दृष्टार्थम्—इतिहत्वा होमोऽप्यसदृशः स्यात् । नचेतिसिद्धं,—यत् क्वचित् दृश्यते, तदन्यस्मिन् सदृशमात्रे अदृष्टमपि भवितु-मर्हति—इति, याद्वि यस्य कारणभूतं दृष्टं सिद्धे, तच्चेत्साधेभ्यः कारणभूतमित्यवगम्यते, भवति तत्तरस्य साधकं, यन्न ज्ञायते कारणभूतम्—इति, न तत् सदृशमपि साधकं, तस्मात् सदृश-मपि साधकमसाधकं वेति परोक्षितव्यम्—इति । ‘अथ यत्कर्म तत् फलवत् दृष्टं, होमोऽपि कर्म, तेनापि फलवता भवितव्यम्’—इति । उपरते कर्मणि द्रव्याणां तत्सयोगानाच्च द्रव्यान्तरं फलं दृष्टम्—इति द्रव्यमपि फलवत् स्यात् । अपि च ह्यपे-र्नादृष्टमिति तत्सादृश्याद्धोमादपि नादृष्टं भवेत्, ह्यपिसा-दृश्यादा बोद्धिरेव भवेत्, न इन्द्रियम्, तस्मान्नैवंजातीयकेत्ये-तत् भवति दृष्टाददृष्टसिद्धिः—इति । कथं तर्हि होमाद्यगार्यं फलम्?—इति । उच्यते, शब्देनावगम्यते तत्फलं, यतः फलम्—इति शब्द आह, ततो न्याय्य, होमाच्च फलमिति श्रुत्या शब्देन गम्यते, दध्नः फलम्—इति वाक्येन, श्रुतिय वाक्याद-वलीयसी । तस्मात् होमात्फलम्—इति न्याय्यं, दध्नः फलमिति चान्याय्यम् ।

अपि च दधि उभयमसमर्थं,—कर्तुम् फल,

गुणं

भा ननु 'कम्बलनिर्णयनवत् एतद्विष्यति, निर्णयनं हि उभयं करोति,—कम्बलशुद्धिं पादयोश्च निर्मलताम्' । न ब्रूम, एकस्योभयं प्रयोजनमभिनिष्पादयितुं सामर्थ्यं नास्ति—इति, किं तर्हि फले गुणभूतं दधि होमे च—इत्येकं वाक्यं वदितुमसमर्थमिति, यदि फलं दध्ना कुर्यादिति ब्रूयात्, न दध्ना होमम्—इति, अथ दध्ना होमं साधयेत्—इति ब्रूयात्, न फलमिति, उभयवचने भिद्येत वाक्यम्, अभिन्नस्येदमुपलभ्यते, तस्मात् न गुणात्फलमिति अग्निहोत्रहोमादधिहोमं कर्मान्तरम्—इति ॥

ख अतुल्यत्वात् वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥ २६ ॥
(सि०) ॥

भा तु शब्दात्पक्षो विपरिवर्तते, न कर्मान्तरं, किन्तु गुणात्फलम्—इति । कथं ? अतुल्ये स्येते वाक्ये, 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः—इत्येव कर्मसमभिव्याहृतं फलं स्वर्गकामो होमेन कुर्यात्—इति 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्—इति गुणसमभिव्याहृतं, न हि अत्र होम इन्द्रियाय कर्तव्य—इति प्रतीयेत, किं तर्हि दध्ना होम इन्द्रियकामस्य—इति, होमस्य दधिसम्बन्ध इन्द्रियाय, न होमस्योत्पत्तिः,—य इन्द्रियकाम स्यात्, स दध्ना होमं कुर्यात्—इति । 'कर्तव्योऽथ शब्दः पुरुषप्रयत्नस्य वक्ता'—इति । जुहुयात्—इति ब्रूम ।

'ननु श्रुत्या होमसम्बन्धमेव पुरुषप्रयत्नं वदति, वाक्येन दधिसम्बन्धम्, न च, वाक्यं श्रुतिमपवाधितुमर्हति । न च, युगपदुभयसम्बन्धो न विवक्ष्यते, वाक्यं हि तथा भिद्येत—इति । अत्रोच्यते,—ये भवदीये पक्षमाश्रयेरन् ते श्रुतिमपवाधेरन्तराम्, अश्वदीये तु पुनः पक्षे जुहुयादिति धात्वर्थं केवलोऽपवाधितो भवति, युष्मदीये तु छात्स एव 'दध्ना'—इति शब्दः, न चापवादोक्तं समामनन्ति—इति गम्यते न चैतत्प्रमत्तगीतम्,

भा. —इत्युक्तं,—तुल्यं हि साम्प्रदायिकम्—इति । तस्माच्च कर्म-
 समभिव्याहृतं फलं, गुणसमभिव्याहृते तु न कश्चित् प्रमाद-
 पाठः, अवश्यं हि, जुहुयात्—इति दध्नेन्द्रियकामयोः सम्बन्ध-
 विधानार्थं वक्तव्यं भवति । ‘ननु उच्यमानेऽपि न केवलः
 करोत्यर्थोऽभ्यगम्यते, केवले न वचःप्रयोजनं, स च होमसम्बद्धः,
 तस्मात् असमञ्जसम्’—इति । न—इति ब्रूमः,—होमसम्बद्धो-
 ऽभ्यसौ करोत्यर्थ एव, केवलं तु अस्य होमसम्बन्धे विशेषः, न
 तु करोत्यर्थतां बाधते, इन्द्रियकामस्य होमसम्बद्धं प्रयत्नं दधि-
 सम्बद्धं कुर्यात्—इति । ‘नन्वेवं सति स एव दोषः, होम-
 समभिव्याहृतं फलम्’—इति । उच्यते,—जुहुयादितिशब्दस्यै-
 तत्सामर्थ्यं,—यत् होमविशिष्टं प्रयत्नमाह, न तु अत्र होमः
 साधनत्वेन विधीयते, साध्यत्वेन विशिष्टस्तु प्रयत्नो ‘वाक्येन
 दध्नाश्रितोऽभ्यगम्यते, अत एव च वृत्तिकारेणोक्तं,—‘होम-
 माश्रितो गुणः फलं साधयिष्यति’—इति, यथा राजपुरुषो
 राजानमाश्रितो राजकर्म करोति’—इति । तस्मात् दध्नः फलं,
 य इन्द्रियकामः, स दध्ना कुर्यात् इन्द्रियमिति । कथम्?—
 इति । अनयाऽग्निहोत्रेति कर्तव्यतया—इति । कुत एतत् ? ।
 फलसाधनस्य दध्नः इतिकर्तव्यताकाङ्क्षत्वात्, अस्याऽप्येतिकर्तव्य-
 तायाः सन्निधानात्, होदनासिद्धस्य च जुहोत्यर्थस्य दर्शनात् ;
 यस्मादेव चायं जुहोत्यर्थोऽनुवादः, तस्मात् अविधायकः । न
 च, अन्यहोमस्य विधायकं नास्ति—इति, तस्माच्च कर्मान्तरं,
 तस्मात् दध्नः फलमिति । अथ वा दधिशब्दस्य विवक्षितार्थत्वात्
 दधिहोमसम्बन्धोऽभ्यं वाक्येन विधीयते, तेन दध्नो होमेन
 सम्बध्यमानात् फलं भविष्यति—इति ॥ (२ । २ । ११ अ०) ॥

स

समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥

भा 'विष्टदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यासु एकविंशमग्निष्टोमसाम
 कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत—इति, 'एतस्यैव रेवतीषु वार
 वन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत'—इति ।
 अत्रायमर्थं साश्रयिक, किं तस्येवाग्निष्टुतोऽग्निष्टोमस्य गुणात्
 वारवन्तीयात् पशव फलं, एतेन यजेत—इति अनुवाद, अथ
 किम् 'एतेन यजेत—इति कर्मान्तरम्?—इति । किं प्राप्तम्?—
 न कर्मान्तर गुणात्फलम्—इति । कुत ?। एतेन यजेत—इति
 विहितस्यैतद्वचन, नाविहितस्य, अतो न विध्यन्तरं, पशुकाम एव
 यजेत—इत्युच्यते, न यजेत—इति, कथं कृत्वा?—वारवन्तीयं
 कृत्वेति । अपि च, एतस्यैव—इति विस्पष्टम् अकर्मान्तरवचनम् ।
 तस्माद्गुणात्फलम्—इति एव प्राप्तम् ।

एव प्राप्ते ब्रूम,—समेष्वेवजातीयकेषु भिन्नवाक्येषु कर्मयुक्त
 फल भवेत्, एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वेति, न ह्येतस्य
 रेवत्य सन्ति, यासु अस्य वारवन्तीय भवेत्, तत्र रेवत्यौ

* अग्निष्टोमस्य विहतिरूप कश्चिदेकाहोऽग्निष्टुन्नामकः, स च एष्ट-
 लोके विष्टन्तोमयुक्ततया विष्टदित्युच्यते, अग्निष्टोमोक्थादीनां सप्तार्धा
 सोमसम्प्राप्ता मध्येऽग्निष्टोमसम्प्राप्तमाप्तिः, सम्प्राप्तत्वात् अग्निष्टोम
 इत्युच्यते । तत्र प्रकृतौ इतोयमवने आर्भण्यवमानस्योपदि यज्ञायत्रीद
 साम गीयते, तेन च साम्ना अग्निष्टोमयागस्य समाप्यमानत्वात् अग्निष्टोम-
 सामेय्युच्यते, तत्र धाम प्रकृतौ 'यज्ञायत्र्या वा यधयः'—इत्यागामेयेषु
 ऋक्षु गीयते, अस्मिन् अग्निष्टुति ब्रह्मवर्चसकामेन वायव्यासु ऋक्षु तत्
 साम गीतयम्, तत् प्रकृताविवैकविंशन्तोमयुक्त । पशुकामस्य तु, रेवतीर्ण
 इत्यादियु रेवतीषु ऋक्षु वारवन्तीय साम गीयेदिति भावः ।

भा. भवन्ति, तासु च वारवन्तीयं विधीयेत—इति वाक्यमिदं !।
 ‘अयोचेरत,—अस्य पूर्वा रेवतीरुपादाय तासु च वारवन्तीयं
 कृत्वा, एतेन यजेत—इति अनुवदति—इति’ । तथा अग्निष्टोम-
 सामेति नावकल्प्येत । ‘अथाग्निष्टोमसामकार्यं भवति—इत्यु-
 च्यते’ । एतस्यैवेत्येतद्विवक्षितं स्यात् ! उभयस्मिन् विवक्ष्यमाणे
 मिदं वाक्यम्, तस्मात् कर्मान्तरम् ।

‘अथ कर्मान्तरे कथमवाक्यभेदः ?’ । रेवतीषु षट्क्षु वारवन्तीयं
 साम कृत्वा पशुकामो यजेत—इति अपूर्वा यागः सर्वविशेषणै-
 र्विशिष्टो विधीयते, तेनेकार्थत्वं, विभागे च साकाङ्क्षत्वमिति
 एकवाक्यत्वमुपपद्यते । ‘ननु अर्थभेदो यागश्चैवं क्षपूर्वः कर्तव्यः,
 रेवतीषु वारवन्तीयं अपूर्वमिति’ । न—इति ब्रूमः,—निर्दत्त-
 वारवन्तीयरेवतीगुणको यागो विधीयते, न वारवन्तीयनिर्दत्तः,
 अर्थात् रेवतीषु वारवन्तीयमभिनिर्वर्त्यति, शक्यते च तत्
 निर्वर्तयितुम् । ‘उच्यते,—रेवतीनां वारवन्तीयस्य च सम्बन्धो
 न विहितः स्यात्, तत्र च रेवतीष्वन्यान्वापि सामानि भवेयुः ।
 वारवन्तीयं चान्यास्त्रपि षट्क्षु’ । नैष दोषः,—कृत्वेत्यभिनिर्दत्तः
 सम्बन्धो यागायोच्यते, तेन सम्बन्धो गम्यते, दाय्येतावर्धौ
 कृत्वेत्येष शब्दः शङ्कोति वदितुम्,—अभिनिर्दत्तिं पूर्वकालताच्च,
 यथा शोणमानय—इति रक्तगुणसम्बद्धोऽश्वः शब्देनेवानयतो
 विधीयते—इति, न वाक्यभेदो भवति, एवमत्रापि द्रष्टव्यम् ।

‘नन्वेवमपि बह्वोर्ध्याः,—रेवत्यः, वारवन्तीयं, तत्सम्बन्धः,
 यागः, पशुकामश्च—इति’ । नैष दोषः, बह्वः श्रूयन्ते, एकोऽपि
 विधीयते,—यागो विशिष्टः । ‘ननु रेवत्योऽपि विधीयन्ते,
 वारवन्तीयमपि, यदि न विधीयेरन्, नैव तद्विशिष्टो यागः
 प्रतीयेत, न ह्यविधाय विशेषणं, शक्यते विशिष्टो विधातुम्,
 तस्मात् बह्वु विधीयमानेषु नैकार्थ्यम्’ । अत्रोच्यते,—अर्थः—
 इति प्रयोजनमभिधीयते, यावान्ति पदानि एकं प्रयोजनम्

भा. निर्वर्तयन्ति, तावन्ति एकं वाक्यं, न च, अत्र बह्वि प्रयो-
जनानि, न हि, अचानेकस्याभिप्रेतस्यानेकं पदं विधायकमस्ति,
रेवतीष्विति नैतत्केवलं रेवतीनां विधायकम्, रेवतीषु वार-
वन्तीयमिति । अत्रापि पदद्वये वारवन्तीयशब्दो द्वितीयान्तः,
नास्मात् सम्बन्धोऽभिप्रेतो गम्यते, प्रातिपदिकार्थस्याप्यतिरेकात्,
हृत्वेत्यपि करोतिर्न सम्बन्धमात्रे पर्यवसितः परप्रयोजनसम्बन्ध-
माह ; एवं विशिष्टस्तु यजतिर्न परार्थः, तदेकमेवां पदार्थानां
प्रयोजनं, तस्मादेकवाक्यत्वं ; गुणे पुनः कले प्रकल्प्यमाने अग्नि-
ष्टोमसाम्नः कार्यं वारवन्तीयं, एतस्य च यदग्निष्टोमसाम्न—इति
वाक्यभेदः स्यात् ।

‘अथोच्यते, रेवत्यादिसर्वविशेषेण विशिष्टो याग एतस्याग्नि-
ष्टुतो विधीयेत’ । तथापि पशुकामसम्बन्धात् भिद्येत वाक्यम् ।
‘अथैवमुच्यते, रेवतीषु हृतेन वारवन्तीयेन पशुकामो यजेत—
इति’ । नैवं शक्यम्, षट्गन्तरप्रगाणादिशेषहानाद्देगुण्यं स्यात् ।
‘ननु इदानीमेवोक्तं,—शक्यं हि रेवतीषु वारवन्तीयं कर्तुम्—
इति’ । सति वचने शक्यम्, असति वचने न वारवन्तीयप्रवृत्तेन
गृह्यते । ‘वचनं तर्हि भविष्यति, पशुकामो रेवतीषु वार-
वन्तीयमभिनिर्वर्तयेत्, ततो यजेत—इति यजतिरनुवादः’ ।
यदि वचनं रेवतीषु वारवन्तीयसम्बन्धस्य, सिद्धं कर्मांतरं,
नाग्निष्टुतो गुणविधिः । ‘ननु ततो यजेत—इति यागानुवा-
दात् यागेनास्याङ्गप्रयोजनसम्बन्धो भविष्यति’ । नैवं शक्यम्,—
यागं प्रत्यङ्गभावे विधीयमाने पशुकामं प्रत्यसम्बन्धः, उभय-
सम्बन्धे वाक्यमिदं । ‘अथ यागसम्बन्धोऽनुवादः, प्रकरणेन
चाङ्गता’ । नेदमुपपन्नं, प्रकरणाद्धि वाक्यं बलवत्तरं, तस्मात्
कर्मांतरं, यागगुणकं वा रेवतीषु वारवन्तीयं, तद्गुणको वा यागः,
तत्र यागपशुकामयोः सम्बन्धस्य विधाचीं यजतेरपरितर्क-
विभक्तिमुपलभामहे सिद्धं, न तु रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धस्य

भा. विधायकं साक्षात्किञ्चित् उपलभ्यते । तस्मात् सर्वविशेषण-
विशिष्टो यागः, पशुकामस्य विधीयते—इति सिद्धम् ।

‘अथ पुनर्विशिष्टे यागे विधीयमाने, तत् रेवतीषु वारवन्तीयं
कथं अग्निष्टोमसाम भवति ?—इति’ । उच्यते,—वचनात् अग्नि-
ष्टोमसाम्नः कार्यं भविष्यति—इति, किमिव हि वचनं न
कुर्यात्, नास्ति वचनस्यातिभारः । अथ यदुक्तमेतस्यैव—इति,
अनन्तरापेक्षं वचनमिति तच्चाप्यविरोधादेतद्धर्मकस्य—इति
लक्षणाशब्दो भविष्यति । तस्मात् न गुणात्फलं, कर्मान्तर-
मेवन्धर्मकमिति,—सिद्धम् समेखेवंजातीयकेषु कर्मयुक्तं फलम्—
इति ॥ (२।२।१२ अ०) ॥

सौभरनिधनयोः कामैक्याधिकारणम् ।

ख. सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधनं कामसंयोगः ॥ २८ ॥ (पू०)

भा. ‘यो दृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः, स सौभरेण
स्तुवीत सर्वं वै कामाः सौभरे’—इति समाग्न्याय ततः समा-
मनन्ति,—‘हीयति दृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्, ऊर्गित्यन्नाद्य-
कामाय, ऊ—इति स्वर्गकामाय’*—इति । तत्र विचार्यते, किं
सौभरम्,—दृष्टेर्निमित्तं, हीयित्येतदपरं दृष्टेर्निमित्तम्, अथ
सौभरमेव दृष्टेर्निमित्तं ? यदा तत् दृष्टेर्निमित्तं, तदा हीयति
सौभरस्य निधनं कर्तव्यम्—इति (एवं ऊर्गित्यन्नाद्यकामस्य,
ऊ—इति स्वर्गकामस्य च तुल्यो विचारः) । कथं निधनादपरं
फलं ? कथं वा निधनव्यवसाये व्यवणम्—इति, यद्येवमभि-

* सौभरं नाम सामविशेषः, निधनं नाम यज्ञभिः सप्तभिर्वा भागै-
रपेतस्य सायोज्झितो भागः, तस्मिन् निधने हीषादयो विशेषाः
इति माधवः ।

भा सम्बन्ध क्रियते—होषिति वृष्टिवामाय कुर्यात्—इति ततो निधनादपर फल अथेवमभिसम्बन्ध —होषिति निधन कुर्यात्—इति तदा निधनव्यवस्थार्थं श्रवणम् तदा वृष्टिकामाय—इति सौभरविशेषण क्रियते न होषा सम्बन्ध ।

किं तावत्प्राप्तम्?—सौभरे निधने अपर कामो विधीयते—इति । वृत् १ । पुरुषश्रुते पुरुषप्रत्ययस्याच श्रवणं भवति—कुर्यात्—इति तत वृष्टिकामस्य होषश्च सम्बन्धे कृतश्चे वक्ष्ये भवति न तु सौभरनिधनसम्बन्धे तच्च हि साङ्गं सौभरं कुर्यात्—इति प्रयोगवचनसामर्थ्यादेव सिद्धम् । तस्मात् कुर्यात्—इति—पुरुषप्रत्ययवचनादवगच्छाम—यतरस्मिन्पक्षे पुरुषप्रत्ययवचनमर्थवत् ततरोभ्य पक्ष—इति तच्च अस्मिन्पक्षे अर्थवत् निधनादपर फलमिति तस्मात् सौभरे एकं कामं भेदेन निधनादपि द्वितीयं काम—इति ।

अथ वा वृष्टिकामाय—इति पुरुषश्रुति वृष्टि य कामयते स पुरुषो वृष्टिकामशब्देन उच्यते तदस्मिन् पक्षे श्रुतिर्वि नियोजी इतरस्मिन् पक्षे पुन वृष्टिकामशब्देन पुरुषवचनेन सता सौभरं लक्ष्येत तथा लक्षणाशब्द स्यात् । श्रुतिलक्षणा विषये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा तस्मात् पश्चान्नो निधने द्वितीयं काम—इति । एव च फलभूयस्त्व भविष्यति तस्मात् निधने अपरं काम ॥

च सर्वस्य उक्तकामत्वात् तस्मिन् कामश्रुति स्यात्, निधनार्था पुन श्रुति ॥ २६ ॥ (सि०)

भा वाशब्द पक्षं व्यावर्तयति । न चेत्तदस्ति यदुक्तम्—निधने अपरं काम—इति नैव सम्बन्ध क्रियते—वृष्टिकामाय होषिति कुर्यादिति । कथं तर्हि ? होषिति निधनं सौभरस्य—इति । कथं ? होषो वृष्टिकामसम्बन्धे क्रियमाणे, निधन

भा. कुर्यात्—इति सम्बन्धो न कृतः स्यात्, तत्र ह्यपिपिति निधनम्—इति नावकल्येत, तत्रोभयसम्बन्धे वाक्यभेदः, तत्र निधन-शब्दः प्रमादसमाप्नातः—इति गम्येत, नचैवंजातीयकः प्रमाद-समाप्नातः—इत्युक्तं, तस्मात् न ह्यपो दृष्टिकामेन सम्बन्धः, तेन न निधनादपरं फलम्।

‘अथ ह्यपो निधनसम्बन्धे कथम् अवाक्यभेदः?—इति’ । उच्यते,—दृष्टिकामाय सौभरम् अस्त्येव, सौभरस्य निधनं (सौभरप्राप्तिः) अस्त्येव, तत्र ह्यपिपिति कुर्यात्—इत्येव एवायौ विधीयते । तस्मात् अवाक्यभेदः—इति, अतो निधनप्यवश्येति गम्यते । एवमेव ऊर्गिति, ऊ—इति च वदितव्यम्, सर्वस्य सौभरस्य ऊर्गदृष्टिस्वर्गकामत्वात् शक्यते कामवचनेः सौभरं लक्षयितुम् । किमर्थं लक्षयने?—इति । निधनार्था पुनःश्रुतिः (निधनप्यवस्थां करित्यति—इत्यर्थः) ॥ (२।२।१३ अ०) ॥

इति श्रीभट्टश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ * * ॥

अथ यहायताया ज्योतिष्टोमाद्धृताधिकरणम् ।

६ गुणस्तु क्रतुसंयोगात् कर्मान्तरं प्रयोजयेत्संयोग-
स्याशेषभूत्वात् ॥ १ ॥ (पू०)

भा अस्ति ज्योतिष्टोमः,—‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’—
इति, त प्रकृत्य श्रूयते, ‘यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात्,
ऐन्द्रवायवायान् यद्वा न् गृहीयात्, यदि वृद्धत्सामा शुक्राग्रान्,
यदि गजत्सामा, आपयणाग्रान्’—इति । तत्र सन्दिह्यते,—
किं यहायताविशेषो ज्योतिष्टोमस्य विधीयते, उत कर्मान्तरस्य
रथन्तरसाम्नो वृद्धत्साम्नश्च ?—इति, यदि रथन्तरसाम्नयद्वा
वृद्धत्साम्नयद्वा च ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते, ततस्तस्य यहा
यताविशेषः, अथ नाभिधीयते, ततः कर्मान्तरस्य—इति ।

किं तावत्प्राप्तम् ?—प्रकरणात्, ज्योतिष्टोमस्य । इति प्राप्ते
उच्यते,—गुणस्तु क्रतुसंयोगात्—इति, तु शब्दः परं व्यावर्त-
यति, नैतदस्ति,—ज्योतिष्टोमस्य—इति । कुतः ? । क्रतुसंयो-
गात् । कथं तर्हि ? । कर्मान्तरस्येति । ‘ननु ज्योतिष्टोमक्रतो
रेवैष एवजातीयको वादः,—रथन्तरसामा वृद्धत्सामा—इति’ ।
नैति ब्रूमः,—यदि न छत्सुः क्रतुसंयोगो भवेत्, ज्योतिष्टोमस्य
वादः, छत्सुः क्रतुसंयोगस्तु यथः । ‘कथं छत्सुः क्रतुसंयोगो
भवति ? । कथं वा न छत्सुः क्रतुसंयोगः ?—इति । ‘यदि
रथन्तरसत्ता वा, वृद्धत्सत्ता वा निमित्तं यहायताविशेषस्य,
ततो न छत्सुः क्रतुसंयोगः,—रथन्तरं वृद्धत्सं यदि सामास्ति,
ततः ऐन्द्रवायवायता शुक्राग्रता च—इति, ततो ज्योतिष्टोमस्य
गुणविधिः’ । अथ रथन्तरसामसत्ता वृद्धत्सामसत्ता वा न

भा. निमित्तं, ततः कृत्स्नक्रतुसंयोगः । 'यदि रघन्तरसामा'—इति कोऽर्थः ? । अयमर्थः,—यदि रघन्तरसाम अस्य विशेषणं क्रतोः—इति । कुत एतत् ? । समासपदसामर्थ्यात्, समर्थानां हि पदानां समासो भवति, सामर्थ्यञ्च भवति विशेषणविशेष्यभावे, असाधारणं च भवति विशेषणं, तत्रायमर्थो,—यदि रघन्तरमेव साम, दृष्टदेव वा नान्यत्—इति ; ज्योतिष्टोमस्य च बह्वनि सामानि गायत्रादीनि ; तस्मात् न ज्योतिष्टोमस्य वाचकावेतौ शब्दाविति । तेन यद्यपि प्रकरणात् ज्योतिष्टोमस्य गुणविधिः—इति गम्यते, तथापि तत् वाधित्वा वाक्येन रघन्तरसाम्नो दृष्टत्साम्नश्च भवितुमर्हति ।

'ननु यथा ज्योतिष्टोमो न रघन्तरसामा, एवमन्योऽपि न रघन्तरसामा कश्चिदस्ति' । उच्यते,—कर्मान्तरं रघन्तरसामकं कल्पयिष्यति एतद्वाक्यं,—'यदि रघन्तरसामा सोमः स्यात्'—इति । 'ननु नास्त्यत्र विधायकः शब्दः' । उच्यते,—अस्ति य एषः 'स्यात्'—इति । 'आह नैष विधातुम् शक्नोति, यदि-शब्दसम्बन्धात् विद्यमानस्य निमित्तार्थनैवजातीयकः शब्दो भवति, न विधानार्थेन—इति' । अत्र ब्रूमः,—यदेतत् सयदिकं वाक्यं,—'यदि रघन्तरसामा सोमः स्यात्'—इति, अत्रवान्तर-वाक्यम् अस्ति,—रघन्तरसामा सोमः स्यात्—इति, यदवान्तर-वाक्यम् तस्यान्योऽर्थः, अन्यस्य सयदिकस्य, सयदिको न शक्नोति विधातुम्, यत अवान्तरवाक्यम्, तद्विधास्यति । न च, रघन्तर-साम्नो दृष्टत्साम्नो वा भावो निमित्तत्वेन श्रुयमाणोऽप्यर्थवान् भवति । तस्मात् अविवाचितो यदिमम्बन्धः, तस्मिंश्चाविवाचिते पदद्वयमिदं (रघन्तरसामा सोमः स्यादिति) शक्नोति रघन्तर-सामानं प्राप्तुं विधातुम्, यदोत्पन्नार्थकम् ।

अथ वा यदि रोचेतेत्यथाहारः । अथ वा यथेतद्भवति,—पयसा पाष्टिकं भुञ्जीत, यदि ग्रामिं भुञ्जीत, तत्र

भा —इति एवज्ञातीयकेन वाक्येन शालिभोजन विहित भवति
 एवमत्रापि विहित द्रष्टव्यम् —यदि रथन्तरसामा सोम स्यात्
 ऐन्द्रवायवायान् यद्वाग् गृह्णीयात्—इति । ‘कथं पुन शालि
 भोजनम् तेन वाक्येन विहितं भवति ?—इति । उच्यते—
 यत्प्राप्तेन सम्बन्ध कल्प्येत—यदि दधुपसेचनमिच्छेत शालिं
 भुञ्जीत—इति ।

‘ननु न खल्विच्छते परा लिङ्गविभक्तिमुपलभामहे सिद्धं
 तेहि तास्यपरा समाननन्ति—इति । सिद्धते खलु सा परा
 समुच्चरन्ती कमेरथं गमयति कामप्रवेदने हि ता मन्यामहे
 —इति एवमिहापि यद्येन्द्रवायवायान् यद्वाग् गृह्णीयादिति
 यद्वागुमिच्छेत् इत्यर्थं ततो रथन्तरसामानं क्रतुं कुर्यात्—
 इति । ‘नन्वव सति इच्छामात्रं भवेत् न यद्वायताविशेष
 विधानम् । उच्यते—यथा अस्मिन् लौकिके वाक्ये यदि
 दधुपसेचनमिच्छेत, शालिं भुञ्जीत—इति दधुपसेचनसङ्कीर्तनात्
 दधुपसिक्तं शालिं भुञ्जीत—इति तेनैकवाक्यत्वात् गम्यते एव
 मत्रापि यद्वायताविशेषसङ्कीर्तनात् तेनैकवाक्यत्वात् यद्वायता
 विशिष्टो रथन्तरसामा गम्यते । अथ वा अत्र हेतुहेतुमत्तोर्लिङ्ग
 रथन्तरसामा सोम ऐन्द्रवायवायानां यद्वाणां हेतुं कर्तव्यम्—
 इति । तस्मात् कृत्यक्रतुसयोगात् गुण कर्मान्तरं प्रयोजयेत्
 एव कृत्यक्रतुसयोगोर्थवान् भविष्यति ।

अपि च पूवण निमित्तेन भवितव्य परेण नेमित्तिकेन ।
 कथं ? सति हि निमित्ते नेमित्तिकं भवितुमर्हति, न असति
 यच्च भावयति तत् न सत् भविष्यच्च रथन्तरसाम तत् कथं
 पूर्वकालस्य यद्वायताविशेषस्य निमित्तं भविष्यति ?—इति ।
 अपिच निमित्तसिद्धिर्धनं जगत्सामा कर्मान्तरं तत्सामान्यादितरदपि
 कर्मान्तरम्—इति गम्यते । तस्मात् न ज्योतिष्टोमस्य गुण
 विधानम्—इति ॥

स. एकस्य तु लिङ्गभेदात्प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुण-
वाक्यत्वात् ॥ २ ॥ (सि०)

भा. तु शब्दात् पञ्चोऽन्यथा भवति, नैतदस्ति,—यदुक्तं,—कृत्वन्तरम्
—इति । कथं तर्हि ? । ज्योतिष्टोमस्यैव यद्वाच्यताविशेषः—
इति । कुतः ? । प्रकरणसामर्थ्यात् । ‘ननु एतदुक्तं,—वाक्यसाम-
र्थ्यात् कृत्वन्तरस्य रयन्तरसाम्नो वृहत्साम्नयेति’ । परिहृत-
मेतत्—ज्योतिष्टोम एव रयन्तरसामा वृहत्सामा च—इति ।
‘पुनर्दूषितमनेकसामत्यात् ज्योतिष्टोमस्य, विशेषणं रयन्तरेण
वृहता या न प्रकल्पते—इति’ । तदुच्यते,—प्रकल्पते विशेषणं,
वृहद्रयन्तरयोर्वैकल्पिकत्वात्, भवति स प्रयोगः, यत्र रयन्तर
नास्ति ; भवति च स प्रयोगः, विद्यमानरयन्तरसामकः, तदेतत्
रयन्तरं सप्तयैवासाधारणत्वात् विशेषकम् । तस्मात् ज्योतिष्टोम
एव रयन्तरसामा वृहत्सामा च—इति ।

‘अथ यदुक्तं,—पूर्वेण निमित्तेन भवितव्यम्, उत्तरेण नैमित्ति-
केनेति’ । नैतत्,—नियोगतो भवति हि भविष्यदपि निमित्तं,
यथा वर्णयति—इति ह्यपि गृह्यकर्मानुष्ठानम्, अपि च तत् वृष्टम्,
इदञ्च वाचनिकं निमित्तं, तत् यथावचनं भवितुमर्हति । ‘स्यात्’
—इति चेयं लिङ् चित्वापि कालेषु भवति । तस्मात् भविष्यदपि
निमित्तम् । यत्तु—जगत्सामेति कर्मान्तरम्, तत्सामान्यात्
रयन्तरसामापि कर्मान्तरम्—इति । जगत्साम असम्भवात्
कर्मान्तरम् सम्भवति, रयन्तरसाम्नो वृहत्साम्नश्च ज्योतिष्टोम-
स्याभिधानं, तस्मात् न कर्मान्तरमिति ॥ (२ । ३ । १ अ०) ॥

अथ अवेष्टे कालान्तरताधिकारताधिकारसम् ।

स अवेष्टौ यज्ञसंयोगात् कतुप्रधानमुच्यते ॥ ३ ॥

भा अस्ति राजसूयः—‘राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत’—इति । त प्रहात्यामनन्ति अवेष्टि नामेष्टिम,—‘आग्नेयोग्ष्टा कपालो हिरण्य इक्षिणा’—इत्येवमादि । ता प्रहात्य विधीयते,—‘यदि ब्राह्मणो यजेत वार्हस्पत्य मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिघारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्र, यदि वैश्यो वैश्वदेवम्’—इति । तत्र सन्दिध्यते,—किं ब्राह्मणादीना प्राप्ताना निमित्तार्थेन अवनम, उत ब्राह्मणादीनामय यागो विधीयते?—इति । ‘कथं निमित्तार्थता भवेत्? कथं वा यागविधानम्?’—इति । यदि राजशब्दो ब्राह्मणादित्वपि केनचित् प्रकारेण, ततो निमित्तार्थता, अथ क्षत्रिय एव, ततः प्रापकाणि एव जातीयकानि अवनानि ।

किं तावत्प्राप्तम्?—निमित्तार्थता—इति, ततः एवं तावदुप वर्ण्यते,—यौगिको राजशब्द—इति, राज्य यस्य कर्म, स राजा । किं पुनाराजकर्म? जनपदपुरपरिरक्षणे, ततश्चो ह्मणे राज्यशब्दमार्थावर्तनिवासिन प्रयुज्जते, राज्ञ कर्म राज्यम्—इति चाभियुक्ता उपदिशन्ति, तेन मन्यामहे—यस्यैतत् कर्म स राजा—इति, यथा ये उदमेघ नाम कश्चित् पुत्रप नावेदिषु, तस्य तु पुत्रमेदमेघि—इत्येष विदुः, शत्रुयुक्ते य तस्य पिता, स उदमेघ—इति कल्पयितुम्, उदमेघपुत्रस्येव समभिव्याहारी भवति—इति । एव राज्ययोगात् राजशब्द—इति विज्ञायते ।

‘ननु जनपदपुरपरिरक्षणवृत्तिमनुपजीवत्यपि क्षत्रिये राजशब्दमान्ना प्रयुज्जते प्रयोक्ता’ । न ह्यम,—न प्रयुज्जते—इति, किं तर्हि कर्मविशेषनिमित्तत्वात् राजशब्दस्य, तद्योगादपि

भा राजशब्दो भवति—इत्येतदुपपादयामः, प्रयुज्यते च तद्युक्ते राजशब्दम् अक्षचित्येऽपि, तदस्मिन् उपपन्ने प्रकरणवशात्, यदि-
शब्दसमभिव्याहाराच्च राजसूयस्येव गुणविधानं भविष्यति, न
ब्राह्मणस्य वैश्यस्य च कर्मान्तरं विधायिष्यति—इति ।

अथ वा असार्वलौकिकस्य प्रयोगस्य सार्वलौकिकेन प्रयोगेण
विरुध्यमानस्य अप्रामाण्यं स्यात्, अभ्युपगच्छन्ति हि ते जन-
पदिनः, सार्वभौमं प्रयोगम् । अपिचाविप्रगीता लौकिका अर्था-
विप्रगीतेभ्यः प्रत्ययिततरा भवन्ति, तथा आर्यावर्त्तनिवासिनां
शब्दार्थोपायेष्वभियुक्तानामभिव्याहृतां कर्माणि चानुतिष्ठताम्
अन्तर्जनपदवासिभ्यो स्तेप्तेभ्यः समीचीनतर आचारो भवति ।
तस्मात् यौगिको राजशब्दः, निमित्तार्थानि अवलानि, राज-
सूयस्य गुणविधिर्न कर्मान्तरम्—इति ।

एवं प्राप्ते दूमः—अवेष्टी तु खलु क्रतुप्रधानं ब्राह्मणादियवणं,
ब्राह्मणादीनामवेष्टियागं विधातुम्, न निमित्तार्थम् । कुतः ?
अप्राप्तत्वात् ब्राह्मणवैश्ययोः । कथमप्राप्तः ? । क्षत्रियस्य राज-
सूयविधानात्,—राजा राजसूयेन यजेत—इति । 'ननृत्तम्,
—यौगिको राजशब्दः—इति' । एतदप्ययुक्तम्, यतः जाति-
वचनः—इति । 'ननृभयाभिधाने यदिशब्दसम्बन्धात्, प्रकर-
णाच्च न कर्मान्तरविधानं न्याय्यम्'—इत्युक्तम् । अथ उच्यते,
—नोभयाभिधानमवकल्पते । कुतः ? । यदि तावत् जातिशब्दो
राजा—इति, ततः तत्कर्मत्वात् जनपदपरिपालने राज्यशब्दो
भविष्यति, तेनार्थावर्त्तनिवासिनां प्रयोगो न विरोत्स्यते ।
अथ यदि राज्यशब्दः परिपालने नित्यसम्बद्धो भविष्यति, ततः
तस्य कर्त्तृत्वं राजशब्दः क्षत्रियजाती तन्निमित्तो भविष्यति, तत्र
शान्त्राणां प्रयोगो न विरोत्स्यते । तस्मात् न प्रयोगदर्शनादुभा-
वपि राजराज्यशब्दौ जातिपरिपालनाभ्यां नित्यसम्बद्धावित्य-
भ्युपगन्तव्यम् । को नु खलु निर्णयः ? । राजजातीयस्य कर्म—

भा इत्यतः परिपालनराज्यशब्देन उच्यते—एव हि स्मरन्तोऽभि-
युक्ता तस्य कर्म—इति प्रत्यञ्जप्रत्ययविदधति, न तु तस्य
कर्त्तृति प्रत्ययलोपवा प्रातिपदिकप्रत्यापत्तिर्वा समामनान्ता ।
तस्मात् राज्ञः कर्म राज्यं न राज्यस्य कर्त्ता राजा ।

‘ननु यो यो जनपदपुरपरिरक्षणं करोति तन्तु लोको राज-
शब्देन अभिवदति । उच्यते,—योगात् लोकं प्रयुङ्क्ते परि-
पालने राज्यशब्दं प्रसिद्धं—इति च तु परिपालने राज्यशब्दो
राजयोगात्—इत्यस्याभिवक्तं तस्मात् राजशब्दं प्रसिद्धे मूल-
तद्योगात् राज्यशब्दं तद्योगादपि ब्राह्मणवैश्ययो राजशब्दं
प्रयुज्यते न त्वेव स्मरन्ति—राज्ययोगात् राजा—इति ।

यस्मिन्म—अनुमानात् राज्यस्य कर्त्ता यः स राजा यथा
श्रीदमेघे पिता उदमेघ—इति । उच्यते—अनुमानात्प्रयोगो
बलवान् राज्यस्य कर्त्तारं राजा—इत्यनुमितिमिदं चेन्नियते तु
प्रत्यक्षं प्रयुज्जानान् उपलभामहे । तथा योगमप्यनुमितिमिदं
—राज्यस्य कर्त्ता राजा—इति राज्ञः कर्म राज्यमिति तु
स्मरन्ति अनुमिमानाश्च स्मृतिम् अनुमिमते स्म स्मरन्तस्तु
प्रत्यक्षमुपलभन्ते तेन तत्र स्मृतिर्बलीयसी—इति । आह—
यो यो राज्यं करोति, तत्र राजशब्दं प्रयुज्जते, न यत् राज्ञः कर्म
तद्राज्यमिति तेन मन्यामहे—राज्ययोगो राजशब्दप्रवृत्तौ
निमित्तः, न तु राजयोगो राज्यशब्दप्रवृत्तौ—इति । न ब्रूम-
—प्रयोगात् यत्र राजयोगः राज्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमवगच्छाम-
—इति कथं तर्हि?—स्मरणात् प्रयोगाच्च स्मृतिर्बलीयसी
प्रयोगाद्धि स्मृतिरनुमीयेत ।

* मिहान्तकीमुदीकृतस्तु, ‘पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक (५ । १ । १००
पा०) इति सूचीय ‘राजाऽमे’ इति वार्त्तिकमनुसृत्य राज्ञः कर्म राज-
मित्यत्र यकप्रत्ययविदधति । उभयैवाथैकमिति प्रकृतसङ्कतिः ।

भा. अपि च राज्ययोगस्य निमित्तता व्यभिचरति,—जनपद-
परिपालनमकुर्वन्त्यपि राजेत्यान्त्रा वदन्ति—इत्युक्तम् । 'ननु
राजयोगात् राज्यम्—इत्येतदपि व्यभिचरति,—न हि राज्ञः
स्यन्दितं निमित्तितश्च सर्वं राज्यम्—इत्युच्यते' । यदि वयं
प्रयोगान्निमित्तभावं ब्रूयाम, तत एवमुपास्येमहि; स्मृत्या
तु वयं निमित्तभावं ब्रूमः, तेन यत् यत् राजजातीयस्य कर्म
जात्या विश्लेष्यते, तत् राज्यमित्यभ्युपगच्छामः । यत्तुक्तम्,—
आन्त्रा अपि राज्ययोगात् राजानमभ्युपगच्छन्ति—इति, परि-
हृतमेतत्,—प्रयोगो दुर्बलः स्मृतेः—इति । यदुक्तम्,—आर्या-
वर्त्तनिवासिनः, प्रमाणमितरेभ्य आचारेभ्यः—इति । तुल्यः
शब्दप्रयोग आचारेषु—इत्युक्तम् । तस्मात् जातिनिमित्तो राज-
शब्दः, एवमेतत् 'यज्ञसंयोगात्' (चाचयस्य 'राजसूयेन'), याग-
विधिरवेष्टिः—इति ॥ (२।१।२) ॥

आधानस्य विधेयवाधिकरणम् ।

ख. आधाने सर्वशेषत्वात् ॥ ३ ॥ .

भा. इदं समामनन्ति,—'वसन्ते ब्राह्मणो यश्रीनादधीत, यीष्मि
राज्यग्न्यः, शरदि वैश्यः'—इति; तत्र सन्दिह्यते,—किं ब्राह्म-
णादियवणं निमित्तार्थं,—ब्राह्मणादय आदधाना वसन्तादि-
त्वादधीरन्—इति, उत ब्राह्मणादीनामाधानं विधीयते?—
इति । कथं निमित्तार्थता स्यात्? कथं आधानविधानम्?—
इति । यदि ब्राह्मणो वसन्ते—इतिपदद्वयं परस्परं सम्बद्धं,
ततो निमित्तार्थं श्रवणम् । अथ ब्राह्मण आदधीत—इति,
आधानविधानं ब्राह्मणस्य । एवं राजग्न्यादित्वपि ।

किं तावत्प्राप्तम्?—निमित्तार्थं श्रवणम्—इति । युतः? ।
निमित्तसंस्था एते शब्दाः । किं निमित्तसारूप्यम्? । ब्राह्मण

भा दीना वसन्तादिभि समुच्चारणम् तच्चाविदितं वेद्यते—इति।
 ‘ननु ब्राह्मणादीना आदधतिनाप्यस्ति समुच्चारणम्’। वाढ
 मस्ति समुच्चारणम् नत्वमीयाम् आधानसम्बन्धो न विदितः।
 केन प्राप्नो विदितः?—इति। कामयुतिभिः। का काम
 युतयः? ‘अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकामः,’ ‘दर्शपूर्णमासाभ्या
 स्वर्गकामो यजेत—इत्येवमादयः। कथमाभि युतिभिराधानं
 प्राप्तम्?—इति। उच्यते,—सामर्थ्यात्—यथा अग्निहोत्रमभि
 निर्वर्त्यते, तथा कुर्यात्, यथा दर्शपूर्णमासावभिनिर्वर्त्यते तथा
 कुर्यात्, न च गार्हपत्याहवनीयान्वाह्यपचनादिभ्यो विना
 एतानि कर्माणि सिद्ध्यन्ति, समामनन्ति हि,—यत आहवनीये
 जुहोति, तेन सोमस्याभीष्टं प्रीतो* भवति—इत्येवमादि
 तेन सामर्थ्यादेतदुक्तं भवति—आहवनीयादि कर्तव्यम्—इति,
 तच्चाधानेन विना न सिद्ध्यति—इत्याधानमपि कर्तव्यम्—
 इत्यवगम्यते। तत् केन कर्तव्यम्?। यस्य कामयुतयः। ताभ्यां
 विशेषेण ब्राह्मणादीनाम्। तस्मात् अमीयामाधानसम्बन्धो
 विदितः—इति। अपि च, उभाभ्यां ब्राह्मणादीनां सम्बन्धे
 विधीयमाने वाक्यमिदं न हि, तदानीमेकोऽर्थः विधीयते।
 अतः निमित्तार्था युतयः इत्येव प्राप्तम्।

एव प्राप्ते ब्रूम —‘आधाने सर्वशेषत्वात्’ प्रापकाण्याधानत्ये
 तानि श्रवणानि। कुत?। सर्वकर्मणां शेषभूतम् आधानम्—
 इति न युतिलिङ्गादीनामन्यतमेनोच्यते, किं तर्हि अग्नीनां
 सर्वशेषत्वात् तच्छेषत्वाच्च आधानस्य। विमतः?। यदेवम्
 अग्नयः कामयुतिभिः प्राप्नुवन्ति, न आधानम्—इति। ‘ननु
 अग्नीनामभ्युपाय आधानम्—इति’। उच्यते,—नेतेषामर्जने
 आधानमेवेकोऽभ्युपायः, किं तर्हि यथान्येषां द्रव्याणामुपादाने

भा. कथणादयश्चाभ्युपायाः, एवमग्नीनामपि—इति न नियोगतः
 उत्पादनमेव, तेन पक्षे आधानं प्राप्नोति, पक्षे न; यतरस्मिन्
 पक्षे अप्राप्तिः, ततरः पक्ष उत्पत्तिं प्रयोजयिष्यति ब्राह्मणादी-
 नामाधानस्य, ब्राह्मण आत्मार्थमादधीत—इति यदा एतद्वचनं,
 तदा आत्मार्थमेवाहिता आहवनीयादयो भवन्ति, नान्यथा ।
 एवं च वर्ति, न ह्यहिमेण याचितेन वा कर्माण्यग्निहोवादी-
 न्यनुष्ठानान्यनोति गम्यते; तेन अहविम एव केवलोग्निस्तेषां
 साधकः—इति निश्च्योते । कथञ्च आत्मार्थता आधानस्य
 गम्यते?—इति । कर्त्तृभिप्राये हि क्रियाफले आदधीत—
 इत्येतदात्मनेपदं सम्भवति । असत्यस्मिन् वचने कामयुतिपरि-
 ग्रहे नाधानस्यात्मार्थता भवेत् ।

अपि च सतीषु एतासाधानयुतिषु न कामयुतयः श्रुवन्ति
 अपरान् आधानश्रुतिं कल्पयितुम्, यथा प्राप्तस्य आधानस्य
 पुनःश्रुतयः एता भवेयुः, असतीषु एताश्च आधानयुतिम् अपरि-
 गृह्यन्तः कामयुतयोगशक्यान् अग्निहोवादीन् वदन्ति—इति
 परिगृह्योपराधानश्रुतिं, सतीष्वेताश्च येषामाधानम् उक्तम्,
 तान् अधिल्लत्योत्तरकाक्षाः कामयुतयो भवन्ति—इति गम्यते ।

“अथ आह,—अस्ति केवलस्य आधानस्य विधायिका युतिः,
 —‘एवं सपत्न आतृष्यमवर्त्ति सृष्टते, य एवं विद्वानग्निमाधत्ते’—
 इति, तया प्राप्तस्य निमित्तार्थानि ब्राह्मणादीनां श्रवणानि
 भविष्यन्ति । ‘उचरते,—सम्भारविधानार्था पुनः श्रुतिरेषा’ ।
 न—इति प्रमः,—भिन्नं हि इदं वाक्यम् सम्भारविधानवाक्यात्,
 अन्यो हि अर्थ आधत्ते—इति, अन्यः ‘अप उपसृजति’—इति,
 एकार्थविधाने हि एकं वाक्यम् भवति, भिन्नो चेमावर्थो, तस्मात्
 अत्र वाक्यभेदः—इति” ।

उचरते,—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यस्यां श्रुतौ माय
 पुनःश्रुतिः केवलस्याधानस्य अविधायिका,

भा विधीयते, तदेकस्मिन्नर्थे विधीयमाने नानेकार्थं भवति । 'ननु
 आधानस्येतद्विधानं, गुणार्था सा पुनःश्रुतिः' । न—इति ब्रूमः,
 —सा ब्राह्मणादिसम्बद्धा प्रथमा श्रुतिः, इयं केवला पुनःश्रुतिः ।
 कुतः ? सा हि शब्देन विदधाति, तच्च लिङ्मुचरणीं
 पश्यामः, इयं प्रशस्तमाधानम्—इत्याह, ततः प्रशस्तता
 माधानस्यानुमन्यामहे । एवं च, वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत
 —इत्येषा विधायिका श्रुतिः—इति ब्रूमहे, नेतरत्प्रशसा
 वचनमस्मात्पक्षं बाधते, शक्यते हि अन्येन विहितं अन्येन
 प्रशस्तम्—इति वदितुम् । यदि त्वेतत् विधायकम्—इत्युच्येत,
 ततोऽस्मात्पक्षं विरुद्धेत । कथम् ? अज्ञातस्य ज्ञापनं विधानमे
 तत्, यदि प्राशसावचनेन अपूर्वं विज्ञाप्येत, तदा लिङा नापूर्वं
 ज्ञापितं भवेत्, तत्रापूर्वज्ञापनवचनः शब्दः उपरुध्येत् । न तु
 लिङा विहिते प्रशसावचनमुपरुध्यते, विहितेऽपि हि वाक्ये
 न्तरेण प्रशसावचनमयकल्पते । अपि च यत् लिङा विधानं, तत्
 श्रुत्या, वाक्येन तु प्रशसा गम्यते, श्रुतिस्तु वाक्याद्गुलीयसी ।

'ननु इदमपि वाक्यम्—ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत—इति' ।
 उचरते,—सपदार्थम् अत्र श्रुतिः विदधात्याधानं, ब्राह्मणादि
 सम्बन्धेन परपदार्थं प्रशंसति,—य एवं सपदं भ्रातृव्यम् अवर्ति
 स्रहते—इति । 'ननु अनेकगुणविधानं त्वया वाक्येनाध्याचतं
 भवति' । नैष दोषः,—अगुणविधिपरे हि वाक्ये भवत्यनेक
 गुणविधानम्—इत्युक्तं,—“तद्गुणास्तु विधीयेरन् अविभागात्
 विधार्थं न चेदग्येन शिष्टा” (८३)—इति । तस्मात् ब्राह्मणादि
 संयुक्ता विधायिका श्रुतिः, इयमपि केवलस्याधानस्य पुनःश्रुतिः
 सम्भारविधानमुपक्रमितुम्—इति सिद्धम् ।

यत् उक्तम् (१७६।१७),—अनेकगुणविधाने वाक्यमिद्येत
 —इति, यदोगी गुणविधानविशिष्टो विधीयेयातां, भवेत् वाक्य
 भेदः, दाम्यान्तु विशेषणाभ्यां विशिष्टमेकमाधानं विधायित्यने,

भा. तेन न भविष्यति वाक्यभेदः । तस्मात् ब्राह्मणादीनामाधानस्य
प्रापकानि श्रवणानि—इति सिद्धम् ॥ (२ । ३ । ३ अ० ॥)

अथ दाद्यायनादीनाम् गुणताधिकरणम् ।

स. अयनेषु चोदनान्तरं संक्षोपवन्धात् ॥ ५ ॥ (पू० १ ॥)

भा. दर्शपूर्णमासो प्रकृत्यामनन्ति,—‘दाद्यायणयज्ञेन यजेत प्रजा-
कामः, साकंप्रस्थाप्येन’ यजेत पशुकामः, संव्रमयज्ञेन यजे-
तान्नाद्यकामः—इति । तत्र सन्देहः,—किं दर्शपूर्णमासयोरेव
गुणात्फलम्, उत कर्मान्तरम् एवज्ञातीयकमिति ? किं प्राप्तं ?
—कर्मान्तरम् इति । कुतः ? संक्षोपवन्धात्, यद्यपि प्रकरणात्
यजतिशब्दाच्च स एव पूर्वप्रकृतो यागः—इति गम्यते, तथापि
नासावेवंसंज्ञकः—इति यागान्तरं विधेयं गम्यते ॥

स. अगुणाञ्च कर्मचोदना ॥ ६ ॥ (पू० २ ॥)

भा. न च, अत्र गुण उपबध्यते कश्चित्, यद्विधानार्था चोदना
भवेत्, यदि च न यागान्तरम्, आनर्थक्यमेव । अपि च, यदि
गुण उपबध्येत, ततो यागगुणसम्बन्धो गम्यते—इति तदनुष्ठानं
विधीयेत—इति अननुबध्यमाने यागमात्रं गम्यते—इति तदनु-
ष्ठानं विहितं गम्यते ॥

स. समाप्तं च फले वाक्यम् ॥ ७ ॥ (पू० ३ ॥)

भा. इतश्च कर्मान्तरम् । कथं ? फले समाप्तं वाक्यं,—प्राजाकामो
यजेत—इति, प्रजाकामस्य याग उपायो विधीयते ; विधीया-
चेत्, कर्मान्तरम् ॥

स विकारो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥ (सि० ॥)

भा दर्शपूर्णमासयोरेवाधिकार एवजातीयक स्यात् दाक्षायण यज्ञादि एवम्प्रकरणमनुगृहीतं भवति ॥

स लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ९ ॥ (सि० हे० ॥)

भा लिङ्गमपि एतमर्थं दर्शयति—‘विशतं वर्षाणि दर्शपूर्ण मासाभ्या यजेत यदि दाक्षायणयाजो स्यात् अथो अपि मघदशैव वर्षाणि यजेत अथ हि एव सा सम्पद्यते हे हि यौर्णमास्यो यजेत हे अमावस्ये, अथ हि एव खलु सा सम्पत् भवति’—इति । यदि दाक्षायणयज्ञो दर्शपूर्णमासावेव एव तर्हि विशत्सम्पदा प्रयोजनं तत तस्य विशत्सम्पदनुपक्षो युज्यत तस्मात् अपि न कर्मान्तरम् ॥

स गुणात्सञ्ज्ञोपबन्ध ॥ १० ॥ (आ० नि० ॥)

भा यदुक्तं सञ्ज्ञोपबन्धात् कर्मान्तरम्—इति यदि दाक्षायणशब्दो न केनचिदपि प्रकारेण दर्शपूर्णमासयजनं शक्यते कल्पयितुं तत उच्येत कर्मान्तरम्—इति शक्नोति तु आहृतिगुणसम्बन्धा इदितु—अयनम्—इत्याहृति उच्यते दक्षस्य इमे दाक्षा तेऽपामयनं दाक्षायण । क पुनर्दक्ष ? उत्साहो । तथा साकप्रस्थाप्येभिः—सहप्रस्थानं गुणसम्बन्ध एव सर्वत्र । शक्यते चेत् दर्शपूर्णमासयोगुणसम्बन्धो यदितुं किमिति स एव याग प्रतीयमानोऽन्य—इत्युच्यते ? किमिति वा प्रकरणं बाधते ? ॥

स समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥ (आ० नि० ० ॥)

भा यदुक्तम्—फलं वाक्यं समाप्तम्—प्रजाकामादेर्यागानुष्ठानं विधीयते—इति नेवमं अविशिष्टा फले समाप्तिर्यानि

भा. अन्यानि मुक्तसंशयानि गुणे फलस्य विधायकानि वाक्यानि गुणस्य फलवचनानि पर्यवसितानि (यथा दध्ना इन्द्रियकामस्य जुञ्ज्यात्,—इत्येवमादीनि), तेरेतदविशिष्टम्, अत्रापि हि गुणात्फलम् उच्यते । 'कथं नेतदेवं सम्बध्यते,—प्रजाकामस्य यज्ञमनुतिष्ठेत्—इति ?' । कथं तर्हि प्रजाकामस्य आरुत्तियज्ञमनुतिष्ठेत्—इति, आरुत्तियज्ञ,—इति यज्ञादुत्तिसम्बन्धोऽनुष्ठातव्यो निर्दिश्यते, न यज्ञः ? । तस्मात् प्रकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोः गुणात्फलम् उच्यते,—न यागान्तरं विधीयते—इति । एवं सार्कप्रस्थाप्यं सक्रमयज्ञे च द्रष्टव्यम्—इति ॥ (२ । ३ । ४ अ० ॥)

अथ नयदेवतायुक्तागाम् यागान्तरताधिकारणम् ॥

ख संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात् ॥ १२ ॥ (प्र० पू० ॥)

भा. अनारभ्याधीयते किञ्चित्,—'वायव्यं ज्वेतमानमेत भूमिकामः,† सौधं चर्षं निर्वपेत् ब्रह्मवर्धसकामः', दर्शपूर्णमासयोरप्यामनन्ति,—'ईषामालभेत ‡ चतुरो मुष्टीर्निर्वपति'—इति । तत्र अयमर्थः साशयिकः,—किं दर्शपूर्णमासिके आलम्भे आलम्भो गुणविधिर्दर्शपूर्णमासिके च निर्वापे निर्वापो गुणविधिरत न प्रकृतिमपेक्षते इतरश्चेतवरश्चेति ? यदा न प्रकृतिमपेक्षते, तदापि किं यावदुक्ते, उत यजिमती एते कर्मणी—इति ? ।

किं तावत् प्राप्तं ?—प्रकृतयोरालम्भनिर्वापयोर्गुणविधी—इति । कुतः ? । अकर्मशब्दत्वात्, न अत्र कर्मणो विधायकः

* अत्राप्यन्यत् गुणात् फलमिति पाठः का० क्री० पु० ।

† भूमिकाम इति का० क्री० पाठः ।

‡ ईषा शकटगतो नाङ्गुलवद्दोषः काष्ठविशेषः । तस्या चार्धं इति माधवः ।

भा शब्दोऽस्ति । ननु आलभेत निर्वपेत्—इति च । नैतौ विधातारौ अविदितस्यार्थस्य वक्ता विधायको भवति न चेतयोरविदितोऽर्थः—आलम्भ कर्तव्य निर्वप वक्तव्य—इति । तस्मात् अनुवदितारौ । किमर्थम् अनुवदतः ? आलम्भने ज्ञेय विधातु निर्वपे च चरम् । तस्मात् न आलम्भान्तर निर्वपान्तर च, प्रवृत्तयोरेव गुणविधौ—इति ॥

ख यावदुक्तं वा, कर्मण शुतिमूलत्वात् ॥ १३ ॥
(हि० प० ॥)

भा न चेतदस्ति—प्राकृतयोर्गुणविधौ—इति, किं तर्हि आलम्भान्तर विधीयते—इति निर्वपान्तरश्च यदि आलम्भनिर्वापी विधीयेत, ततो न प्राकृतो तो विदितौ । यदि न विधीयेत तत प्राकृतौ नध्येते, यावत्तन्मनिर्वापी कर्तव्यौ—इति तत तौ लक्षयित्वा ज्ञेयो विधातव्यो भवति चरश्च तो च भूति कामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य च—इति दावप्यद्या विधेयौ स्यातां तत वाक्यम्भेद्यत । अथ वा योऽसौ विधायक शब्द, स लक्षयितव्योपयुक्त इति विधायकाभावादेकोऽप्यर्थो न शक्यते विधातुम् । अथ स एव लक्षयित्यति, तेनेव च विधायित्यते गुण—इति । न मिथो विधानलक्षणसम्बन्धोऽवकल्पते । ‘अथ धात्वर्थेऽनुवाद प्रत्ययो विधातुमिच्छते—इत्युच्यते—य आलम्भ स एतद्गुण कर्तव्य—इति । तथापि न प्राकृतो लक्ष्येत लौकिकापि हि आलम्भोऽस्ति, प्रत्ययार्थानुद्यमाने प्राकृतो नृद्येत—इति स हि कर्तव्यो निर्ज्ञातो न मौखिक अतो न प्राकृतानुवादो घटो—इति यावदुक्तं (आलम्भमार्थं निर्वप मात्र च) अपूर्व कर्तव्य कर्मण शुतिमूलत्वात्—शुतिमूलं हि कर्म—इत्युक्तं—चोदनलक्षणोऽर्थो धर्म—(१)—इति, तस्मात् कर्मान्तरे ॥

यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृमयोगादेतेषां कर्मसम्बन्धात् ॥ १४ ॥ (सि० ॥)

भा यदुक्त,—न प्राकृतयोगविधि—इति, एतत् गृहीतम् । यत् उक्तम्,—आलम्बमात्र विधीयते, निर्वापमात्र—इति, एतदपि जानीमहे, यजिमती एते कर्मणी—इति । कुत ? द्रव्यफलभोक्तृसयोगात् (द्रव्यदेवतासयोगात्) द्रव्यदेवतासंयोगो अत्र विधीयते,—भूतकामस्य ब्रह्मचर्यसकामस्य च । कथं ? न हि, इदमेव उच्यते,—श्वेतम् आलभेत—इति, यदि क्षेतावदेव उच्येत,—ततः श्वेतालम्बसम्बन्धो अवगम्यते, इह हि श्वेतं वायव्यमालभेतेत्युच्यते, तेन श्वेतवायव्यसम्बन्धो विधीयते, यथा पट वयेति पटवयनसम्बन्धो विधयोऽवगम्यते, पट दीर्घ वयेति पटस्य दीर्घता विधीयते, दीर्घशब्दप्रयोगात्, एवमिहापि सौर्यवायव्यशब्दप्रयोगात् द्रव्यदेवताभिसम्बन्धो विधेय—इति गम्यते, इतरथा देवताशब्द प्रमादसमाग्नात्—इति गम्येत ।

‘ननु अत्रापि श्वेत वायव्यं कुर्यात् त आलभेत—इत्यर्थद्वयविधानात् भिद्येतेषां वाक्यम् । न—इति श्रुतम्, न आलभेतेत्यस्यायमतिभारो यत् द्रव्यदेवतासम्बन्धेन पुरुषप्रत्यक्षं वृथा, त आलभेतेत्यर्थविशिष्टं, अतएव हि पुरुषप्रत्यक्षो विशिष्टो गम्यते, वाक्येन च द्रव्यदेवताश्रय—इति न अत्र दाभ्या वाक्याभ्यामप्योजनं, यथा रक्तमश्वं योजयेति यदा गुणविधिपरं भवति वाक्यम्, तदा दाभ्या वाक्याभ्यामप्योजनं गुणद्वयविधाने, अत्र शोणमानयेत्युच्येत, तत्र गुणविधिपरेऽपि वाक्ये पर्यवसिते एव गुणद्वयविधानं श्रुत्येव विशिष्टगुणद्रव्यस्य प्रतीतत्वात् न भवत्येकस्य वाक्यस्य अतिभारः, एवमिहापीति ।

यज्जभि पदेर्विशिष्ट एक एवोच्यते—इत्येकार्थत्वम्, १५०

भा मानानि च अथ पदानि साकाङ्क्षाणि—इत्युपपन्नमेकवाक्यत्वं
न च यागमन्तरेण देवताय द्रव्य सङ्कल्पितव्यम्—इत्यप्य
सम्बन्धोपपत्तये । तस्मात् यजिमती एते कर्मणी—इति ॥

स लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥ (सि० हे० ॥)

भा लिङ्ग खल्वप्यतमर्थं दर्शयति सौमारौद्र चरु निर्वपेदिति
प्रकृत्य परित्रिते याजयेत्—इति परिश्रयणविधि एतस्य
वाक्ये यजतिशब्देन सङ्कीर्त्तनमवकल्पते यदि यजिमती एते
कर्मणी अथ प्रकृती गुणविधान यावदुक्तं वा यजतिशब्देनानु
वादो न अवकल्प्यते । तस्मात् अवगच्छामो यजिमती—इति ॥
(२।२।५ अ० ॥)

अथ वत्सालम्भादीना सञ्चारताधिकारणम् ।

स विशये प्रायदर्शनात् ॥ १६ ॥

भा किम् इह उदाहरणम् । न तावत् सूत्रैव परिगृहीतं यथा
'अवेष्टी यज्ञसयोगात् भृतुप्रधानम् उच्यते (२।२।२ सू०)—
इति । नापि च सार्धं प्रतिज्ञातं यथा अयनेषु चोदनात्मकम्
(०।२।५ सू०)—इति । केवलं विशये (संशये) प्रायदर्शनं
हेतु—इति निर्दिश्यते कस्याय हेतु ?—इति न विजानीम ।
प्रकृतं यजिमतेतत्कम्—इति तदपि न सम्बद्धमानं सर्व
पश्याम तदेतदगमकं सूत्रमेव तावदनर्थकम् । अथ का अपि
प्रतिज्ञा ? यद्य मन्वेह—इति यत्तद्यम् । हस्तिवारवचनात्
प्रतिज्ञा सञ्जयस्य अवगच्छाम । अथ भगवानाचार्य इदमुदा
हरत्य—'वत्समानमेत यत्तन्नियान्ता हि पश्य—इति इमं
सञ्जयमुपन्यस्यतिस्म—'किं यजिमन् भधान एष प्रागभति
उत्तानम्भमाश्वचन—इति ? । उपपद्यते चैतत् उदाहरणम्

भां संशयश्च । तत्र च पूर्वपक्षं प्रतिजानीतेस्म, — 'यजिमदभिधानः' — इति । इदं तु प्रत्युदाहरणसूत्रं पूर्वस्य अधिकरणस्य, न अत्र पूर्वपक्षेण अतीव प्रयोजनं, तथापि पुरुषाणामुच्चावचबुद्धि-विशेषानालोच्य भवति मन्दानां सामान्यतोदृष्टेनाप्याशङ्का, सापि निवर्तनीया, न हि, मन्दविषेण दृष्टिकेनापि दृष्टो न्विप्रेत न जातुचित् कदापि, तत्र चिकित्सा नादरेण कर्तव्या भवेत् । अतस्तां निवर्तयितुम् पूर्वपक्षमुपन्यस्यतिस्म, — आल-भतिरस्माभिः प्राणिसंयुक्तो यजिमदभिधानो दृष्टः, अयमपि आलभतिः प्राणिसंयुक्तः एव, तेनायमपि यजिमद्वचन एव — इति भवति कस्यचित् आशङ्का । अथ वा यजिमदभिधानो दृष्टः आलभतिः प्राणिसंयुक्तः, तस्य अयमनुवादो वत्सविधानार्थः, तथा च फलम् न कस्यचित्तथ्य भविष्यति — इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, — अस्मिन् संशये आलम्भमात्रं* संस्कारः । कुतः ? । प्रायदर्शनात्, यत्र अन्यान्यपि संस्कारकर्माणि प्राय-भूतानि — इत्युच्यन्ते, तत्रैतदपि श्रूयते । प्रायादपि चाद्यनिश्चयो भवति, यथा, अयमप्राये लिखितोभयः — इति गम्यते । 'ननु लिङ्गं प्रायदर्शनं, कथम् अनेन सिद्धिः ? — इति' । उच्यते, — यथा प्रायदर्शनेन सिध्यति, तथा वर्णयितव्यम् । 'कथं च प्राय-दर्शनं हेतुः ?' । न्यायतः प्राप्तौ सत्याम् । कः पुनर्न्यायः ? । देवतासम्बन्धाभावात् न यागवचनोदृष्टार्थत्वाच्च, — वास आ-लभ्यमानो गां प्रस्तावयिष्यति — इति । तस्मादेवंन्यायप्राप्ते प्रायदर्शनं द्योतकं भवति । तस्मात् आलम्भमात्रं संस्कारः ॥

स. अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १७ ॥

भा. अर्थवादश्च भवति, — 'वत्सनिकान्ता हि यशवः' — इति,

भा यस्मात् वत्सप्रिया पशव, तस्मात् वत्स आलब्धय — इति, यदि
 गा प्रस्तावयितुम् आलभ्यते, तत्र एतद्वचनम् अवकल्पते अथ
 सञ्जपयितुम्, तत्र एवज्ञातीयक वचनं नोपपद्येत । तस्मादपि
 आलम्भमात्रं संस्कार — इति सिद्धम् ॥ (२।२।६ अ० ॥)

नेवारचरोऽपधानार्थताधिकारश्च ॥

स सयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदथ श्रुतिमयोगात् ॥ १८ ॥

भा अस्ति अग्निं तत्र नेवारचरोऽर्भवति — इत्युक्त्वा, यदेनद्धं
 मुपदधाति — इति समामनन्ति । तत्र सन्दिह्यते, — किं चर्या
 गार्था (यागं कृत्वा अवशिष्ट उपधातव्य), उत उपधानार्थं
 एव? — इति । यागार्थ — इति ब्रूम, — चरोर्हि प्रसिद्धं कार्यं
 यागो नोपधानम् । 'उच्यते, — यद्यपि यागार्थता चरो प्रसिद्धा
 तथापि देवतावचनसम्यग्भाभावात् यजतिशब्दासम्बन्धाच्च न
 यागार्थता — इति गम्यते । तदुच्यते, — तस्यैव वाच्यशेषे श्रूयते
 — 'एहस्पतेवा एतदन्नं यज्ञीवारा — इति, तेन देवतावचनेन
 सन्निहितेनेकवाक्यता भविष्यति — इति एहस्पतिदेवताक उप
 धातव्य — इति । तस्मात् यागार्थश्च — इत्येव प्राप्तम् ।

एव प्राप्ते ब्रूम, — 'सयुक्तस्त्वर्थशब्देन' (कार्यशब्देन उप
 दधातीति) 'तदर्थ' एव स्यात् (उपधानार्थ) । उपदधाति
 ना चास्य प्रत्यक्षमेकवाक्यत्वम् परोक्ष देवतावचनेनानुमेदम्
 चणमुपदधाति — इति हि प्रत्यक्षं वाक्यम् । वार्हस्पत्यमुप
 दधाति — इत्यानुमानिकम् । तस्मात् एतच्छब्दरूपधातव्य,
 ततश्च किञ्चित् इज्याया विनियुज्येन, तदन्यथ श्रुतम् अन्यथ
 एतत् भवेत् । यस्तु वार्हस्पत्या नोवारा — इति, अर्थवाद स —
 इति । यत्तु — प्रसिद्धा चरोर्यागार्थता — इति, प्रसिद्धिर्वाप्येन
 साध्यते । तस्मात् उपधानार्थ — इति सिद्धम् ॥ (२।२।७ अ० ॥)

त्वाद्वाप्लीवतस्य पर्यग्निकरणमुखकत्वाधिकारसम् ।

स. पालीवते तु पूर्वत्वादवच्छेदः ॥ १६ ॥

भा. त्वाद्वाप्लीवतं विधायेदमुच्यते,—यत् 'पर्यग्निकृतं पालीवतम् उत्सृजन्ति'—इति । तत्र सन्देहः,—किं त्वाद्वाप्लीवस्य पर्यग्निकृतस्यैष उत्सर्गो विधीयते, उत तस्मात् यागान्तरम्?—इति । यदि पर्यग्निकृतम् उत्सृजन्ति—इति पदद्वयं परस्परं सम्बद्धं, ततः त्वाद्वाप्लीवस्योत्सर्गः, अथ पालीवतशब्द उत्सृजतिना सम्बध्येत, ततो यागान्तरम् ।

किं तावत् प्राप्तम्?—यागान्तरम्—इति । कुतः? । पूर्वः त्वाद्वाप्लीवतस्य, उभयविशेषणविशिष्टः कथं पालीवतशब्देन अनुद्येत । अपि च त्वाद्वाप्लीवस्योत्सर्गो विधीयमाने पर्यग्निकृतम्—इति विशेषणं न अवकल्पेत । अतो ब्रूमः,—पर्यग्निकृतस्य पालीवतता विधीयते, स एव यागः—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—न कर्मान्तरं, पूर्वस्य एव उत्सृजतिशब्देन अवच्छेदो विधीयते । किमेवं भविष्यति? । यजिमत्ता तावत् कल्पयितव्या न भविष्यति, उत्सृजतिशब्दस्य युत्या उत्सर्गं विदधत् वाक्येन न बाधितो भविष्यति, कर्मान्तरपक्षे वाक्येन पालीवततायां विधीयमानायामर्थात् प्राप्त उत्सर्गो धातुना अनुद्येत । अपि च पर्यग्निकृतस्य पालीवतता पूर्वस्य विदितैव, सा विधातुम् न शक्नोति, तस्मात् पूर्वस्य कर्मणोऽवच्छेदः । यत्पूर्वम्,—त्वाद्वाप्लीवस्य उत्सर्गो विधीयमाने पर्यग्निकृतम्—इति विशेषणं तावत् नावकल्पेत—इति, नेप दीयः,—अतस्त्वमेवात्र पालीवतशब्दो नासौ विज्ञेयते, अत एव 'त्वाद्वाप्लीवत उभयविशेषण-विशिष्टः केवलेन पालीवतशब्देन चक्षण्याभूद्येत'—इति न दीयः । तस्मात् अवच्छेदः—इति सिद्धम् ॥ (२।३।८ अ० ॥)

यदाभ्यादीनां यद्दनामताधिकरणम् ।

छ. अद्रव्यत्वात् केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ २० ॥

भा न कस्यचिदपि प्रकरणे श्रूयते,—‘एष वै हविषा हविर्देवते योदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते’—इति, तथा ‘परा वा एतस्यायुः प्राण एति योऽंशुं गृह्णाति’—इति । तत्र सन्देहः,—किं यागान्तरमेतद्व्यहणकम्, उत ज्योतिष्टोमयागे यद्-विधिः ?—इति ।

किं प्राप्तम् ?—यागान्तरम्—इति । कुतः ? अपूर्वनामधेय संयोगात्, न प्रहतावेतन्नामधेयको यागोऽस्ति, न यद्दः कश्चित् योऽभ्यस्येत । तस्मात् यागान्तरम् । ननु इन्द्रदेवतं न श्रूयते । साभृत् इन्द्रदेवतं, साक्षादेव यजतिशब्दो विद्यते । तस्मात् कर्मान्तरम् अदाभ्यसंज्ञकम्, अंशुसंज्ञकं च यागं करोति—इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते घृमः,—अद्रव्यदेवताके केवले नामधेये ऋग्माते घृमः, ज्योतिष्टोमे एव यद्दः अभ्यासविशेषविधानम्—इति । कुतः ? एतत् तावत् यद्दस्य नामधेयं न यागस्य, यद्दत्वेन साक्षात् सम्यग्भात, व्यहृतत्वात् यागस्य । अंशुः—इति च मुक्तदृश्य-मेव यद्दनामधेयं, न च यद्दभेदे यागभेदो भवति, न च, इन्द्रदेवतं श्रूयते ! यतो गृह्णातिर्यजिमदचनो* भवेत्, यदप्युक्तं,—साक्षात् अत्र यजतिशब्दो विधायकः—इति, नैवं इन्द्रं कर्मान्तरं विधातुम्, विहितयागवचनो हि सः, विशेषाभावात् । तस्मान् यजतिना ज्योतिष्टोम एव उच्यते, अत्र अदाभ्यसंज्ञाभ्या-मपि अपरौ यद्दः अभ्यासौ विधीयेते—इति सिद्धम् ॥ (२।१८ अ०) ॥

अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणम् ।

ख. अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात् क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥ २१ ॥

(पू०, ॥

भा. अस्त्यग्निः, 'य एवं विद्वानग्निं चिनुते'—इति, एवं विधाय
श्रूयते,—'अथातोर्गन्मग्निष्टोमेनेवानुयजति, तमुव्येन, तमति-
रात्रेण, तं षोडशिनः'—इत्येवमादि। तत्र सन्देहः,—किम-
यमग्निशब्दो यागवचनो ज्योतिष्टोमादिभ्यः कर्मान्तरं चिनुते
—इत्याख्यातेन विधीयते, उत द्रव्यवचनो ज्योतिष्टोमादिषु
गुणविधानम्?—इति ।

किं प्राप्तम्?—यागवचनः—इति । कुतः? । 'लिङ्गदर्शनात्,
लिङ्गं हि दृश्यते,—अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रम्—इति 'तथा, षट्प-
सदोऽग्नेः चित्यस्य भवन्ति'—इति, यस्य स्तोत्र-शस्त्रमुपसदस्य
तस्याग्निशब्दो वाचकः—इति गम्यते, यागस्य एतत् सधे,
तस्मात् यागवचनः—इति । 'ननु लिङ्गमसाधकं, प्राप्तिरुच्य-
ताम्—इति । अप उच्यते,—अथातोर्गन्मग्निष्टोमेनेवानुयजति
—इति यागमभिनिवर्तयति—इत्युच्यते, तम् अग्निमिति विशि-
नष्टि । तस्मात् अग्निशब्दक—इति गम्यते । अनुशब्दोऽभ्युपसर्गा-
यजनेर्विशेषक एवमुपपद्यते, यद्यग्निर्यागः; तस्मात् क्रतुशब्दः
प्रतीयेत ॥

ख. द्रव्यं वा स्यात् चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥ (सि० ॥)

भा. द्रव्यं वा अग्निशब्देन उच्यते । कतमत् द्रव्यम्? । यदेतत्
उपलनः, अप हि एष प्रसिद्धः । चिनुते—इत्येषा हि चोदना
चयनार्था न यजत्यर्थे शक्नोति वदितुम्, चयनेनैनं संस्तुते
चित्तो स्थापयति—इति । अनुशब्दस्य पद्यादर्था भविष्यात्,
चयने निर्हते पद्यादग्निष्टोमेन यागेन यजतीति ॥

स तत्संयोगात् क्रतुस्तदास्यः स्यात्तेन धर्मविधानानि ॥

॥ २३ ॥

भा यत्तु लिङ्गदर्शनम् उक्तम् — यागवचनोऽग्निशब्द — इति, तत्
नैवेद्येव लिङ्गसंयुक्तेषु वचनेषु, न सर्वत्र तेषु चित्याग्निसंयोगात्,
यागे खल्लक्षणशब्द तेन क्रतुवचनानि *तद्धर्मविधानानीत्य-
दोषः ॥ (२।३।१० अ० ॥)

मासाग्निहोत्रादीनां क्रतुस्तरताधिकारस्यम् ।

स प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २४ ॥

भा कुण्डपायिनामयने श्रूयते,— मासम् अग्निहोत्रं जुहोति, मास-
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते—इत्येवमादि । तत्र सन्दिह्यते,—किं
नियते अग्निहोत्रे नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मासो विधीयते
कात्, अथ किं नियताग्निहोत्रात् नियताभ्याश्च दर्शपूर्णमा-
साभ्यां कर्मान्तरविधानम् ?—इति ।

किं तावत् प्राप्तं ?—नियतेषु कालविधि—इति । कुत ?
कालविधिरूप एव शब्दो मासम्—इति । कथम् कालविधि-
रूपता ? यत् अग्निहोत्रं जुहोति—इति विदित, मासमित्य-
विदितम् । एवं च अग्निहोत्रशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दस्य न
अर्थान्तरवृत्तौ भविष्यत, तस्मात् कालविधिः । 'ननु कुण्ड-
पायिनामयनप्रकरणं बाधते' । काम बाधतां, वाक्यं हि
यन्मन्त्रम् ।

एव प्राप्तं श्रूयम्,—प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं वाक्यं यस्य प्रकरणे,
तस्य वाचकं भवितुमर्हति । 'ननु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्ण-

भा नासयोश्च गुणविधिः । न,—इत्युच्यते । कथम् ? । उपसद्वि
 श्रित्वेति श्रुत्वा इदमभिधीयते, न च, उपसदोऽग्निहोत्रस्य
 दर्शपूर्णमासयोश्च सन्ति । तस्मात् ऋशक्य तत्र मासविधिः ।
 'अथ उच्यते,—उपसदोऽपि विधीयन्ते—इति । तथा गुण
 विधानार्थेऽस्मिन् वाक्ये अनेकगुणविधानात् वाक्यमभिदेत ।
 अस्मिन्पक्षे पुनरतस्मिन् अग्निहोत्रशब्दो न कर्म विशेष्यति, तेन
 वाक्यभेदो न भविष्यति । तस्मात् कर्मान्तरम्—इति सिद्धम् ॥
 (२।३।११ अ० ॥)

आग्नेयादिकाम्येष्टाधिकारणम् ।

घ फलं चाकर्मसन्निधौ ॥ २५ ॥

भा अनारभ्य किञ्चिच्छ्रूयते आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् रुक्काम,*
 अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्भृक्षवर्षसकाम ऐन्द्राग्रमेका
 दशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम—इति । अत्र सन्दिह्यते,—कि
 प्राकृतेष्वग्नेयादिषु फलं विधीयते उत प्राकृतेभ्यः कर्मान्तरा
 ण्येतानि ? ।

किं प्राप्तं ?—प्राकृतेषु फलविधिः—इति । कुत ? । विदितं
 आग्नेयादयः प्रत्यभिज्ञायन्ते तस्मात् तेषामनुवादं फलसम्बन्ध
 न्वर्थः—इति ।

एव प्राप्ते ब्रम,—फलं च भेदकं अकर्मसन्निधौ श्रूयमाणम् ।
 कथम् ? । अनुवादे सति न शक्यत फलं विधातुम्, विधायकस्य
 अभावात्, न हि अविधीयमानो हि उपायो रचो भवति—
 इति गम्यते । अपि च रुक्कामे अत्र विधीयमाने कामस्य

भा अनित्यत्वात्, आग्नेयादीना नित्यत्वात्सम्बन्धो न अवक्येत ।
एव सर्वत्र । तस्मात् कर्मान्तराणि ॥ (२।३।१२ अ० ॥)

अवेष्टेरन्नाद्यकथकत्वाधिकरणम् ।

ख सन्निधौ त्वविभागात् फलार्थेन पुन श्रुतिः ॥ २६ ॥

भा अस्यवेष्टि,—‘आग्नेयोऽष्टाकपासः पुरोडाशो भवति’—
इत्येवमादि, ता प्रकृत्योच्यते,—‘एतयाऽन्नाद्यकाम याजयेत्’—
इति । तत्र सन्देहः,—किं कर्मान्तरमवेष्टे, उतवेष्टिरेवेति ? किं
प्रार्तः,—कर्मान्तरम्—इति, उक्तेन न्यायेन । एव प्राप्तिं द्रुमः,—
स अन्धौ फलायन पुन श्रुतिः अवेष्टेरिव, न कर्मान्तरम्—इति ।
कुन ? अविभागात् एतयेत्येष शब्दो न शक्नोति अवेष्ट्या द्विमत
य, गतस्य वस्तुम सन्निधौ त्वस्य प्रतिनिर्देशक एव शब्दः । तस्मात्
अवेष्टेरन्नाद्यकामस्य विधीयते—इति । किं प्रयोजनम् ?
यदि अवेष्टि, आग्नेयादीनि हवीं, य, अथ कर्मान्तरम्, अथ
हविष्को याग—इति ॥ (२।३।१२ अ० ॥)

आग्नेयसंज्ञकहेतुत्वयंताधिकरणम् ।

घ आग्नेयसंज्ञकहेतुत्वाद्भ्यासेन प्रतीयेत ॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भा दर्शपूर्णमासयो ‘आग्नेयोऽष्टाकपासोऽन्नाद्यकामायायां पीठमायायां
चाचुरतो भवति’—इति विधाय पुनरुच्यते,—‘आग्नेयोऽष्टा
कपासोऽन्नाद्यकामायायां भवति’—इति । तत्र सन्देहः,—विम्
अम, दायायां द्विराग्नेयेन दृष्टम्, उत सहम् ?—इति । किं
प्रार्तम् ?—‘आग्नेयसंज्ञकहेतुत्वाद्भ्यासेन प्रतीयेत’, एतद्वेव
पुन श्रुतिः अविशेषात् अनर्थकं हि स्यात्—इति ॥

सू. अविभागात् कर्मणा द्विरुक्तेर्न विधीयते ॥ २८ ॥

(सि० १ ॥)

भा. नैतदस्ति,—पुनरभ्यसितव्यः आग्नेयः—इति । कुतः ? । न, अभ्यासस्य वाचकः शब्दोऽस्ति—इति । ‘ननु आग्नेयः पुनरुचरितः परं कर्म विधास्यति’ । न—इति ब्रूमः,—शब्दः पुनरुचरितो न ‘पुनरर्थः कर्तव्यः’—इति शक्नोति वदितुम्, योऽस्य प्रथमम् उचरितस्यार्थः, शतशतबोध्युचरितस्य स एवार्थो भविष्यति, नान्यः । ‘ननु विहितमेव पुनरविशिष्टं विदधत् अनर्थको भवति’ । भवतु कामम् अनर्थकत्वं, न त्वग्न्यं शक्नोति वदितुम्, भवेत् उपपन्नम् अनर्थकत्वं, न त्वर्थान्तरवचनता । तस्मात् न द्विरभ्यस्येत—इति ॥

सू. अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥ (सि० २ ॥)

भा. अथ वा, न अनर्थिका पुनःश्रुतिः, अर्थवादायां भविष्यति,—इत्युच्यते । ‘किमर्थवादेन प्रयोजनं ? यदा पूर्वैषैव वाक्येन सार्थवादकेन विहितः आग्नेयः, कमन्यमर्थं विधातुम् श्रुतिः प्रयुज्येत ? श्रुतिमार्चं यत् न कस्यचिद्विधानार्थं, तत् अनर्थकम्,—इत्युक्तम्, ‘आग्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यम् अतदर्थानाम्’ (१६ पृ०)—इति, श्रुतश्चाश्रुतश्च तावानेव सोऽर्थः, यथा श्रुता च अश्रुता च देवता अङ्गभावं साधयति, एवमेतत्—इति । तदुच्यते—‘अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः’, न आग्नेयं विधातुम्, ऐन्द्राग्रविधानार्था, आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्येव, न केवलेनाग्निना स साधुर्भवति—इति इन्द्रसहितोऽग्निः समीचीनतरः, तस्मात् ऐन्द्राग्रः कर्तव्यः—इति ॥ (२ । ३ । १४ अ० ॥)

इति आचार्यं श्वरसामिनः कृती मीमांसाभाष्ये द्वितीयस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ * * ॥

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

यद्य यावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणम् ।

ख. यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥
(पृ०) ॥

भा. बहुचक्षाक्षणे श्रूयते,—‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’—इति, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’—इति । अत्र सन्देहः,—किं कर्मधर्मोऽभ्यासो यावज्जीविकता, उत कर्तृधर्मो नियमः बोद्धते यावज्जीविकता?—इति । कथं कर्मधर्मोऽभ्यासः, कथं वा कर्तृधर्मो नियमः?—इति । यदि जुहोति. अनुवादः, यावज्जीवम्—इति विधिः; ततः कर्मधर्मोऽभ्यासः, यदि दिपरीतं, ततः कर्तृधर्मो नियमः—इति । किं तावत् प्राप्तम्,—कर्मधर्मोऽभ्यासः । कुतः? प्रकरणात्,—यदि इयं वचनव्यक्तिः,—जुहोतियजति शब्दौ अनुवादौ, यावज्जीवम्—इति च विधिः, ततः प्रकरणं मनुगृह्यते, तस्मात् अभ्यासः । एवं ह्युक्त्वा सप्तसंस्तवो युक्तौ भविष्यति, ‘जरामयं वा एतत् सप्तं यदग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासौ च’—इति दीर्घकालसामान्यात् । तस्मात् अभ्यासः ॥

ख. कर्तृर्वा श्रुतिसंयोगात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा. अब्रूमो,—यावज्जीविकोऽभ्यासो न स्यात्, कर्तृधर्मो नियम-
स्योद्धते इति । कुतः? श्रुतिसंयोगात् । एवं श्रुतिपरिच्छिन्नोर्थो
भविष्यति, इतरथा लक्षणा स्यात् । कथं? यावज्जीवनं,
तावता कालेन कुर्यात्—इति, तदेतत्प्रदोषपरिसमाप्तमग्निहोत्रं
मनभस्य, न शक्यते यावज्जीवनकालेन कर्तुम्, पूर्णमास्य
मावास्यापरिसमाप्ती च दर्शपूर्णमासौ । यदि उच्येत—‘जीवन-
कालस्यैकदेशेऽपि हतं तेन कालेन हतं भवति’—इति । नैतदेवम्.

भा. अर्थप्राप्तं हि तत् न विधातव्यम् शब्देन, जीवनपरिमितः कालो यः, तेन परिसमापयितव्यम्—इति अर्थादभ्यासः, स हि कर्तव्यतया श्रूयते, न चासौ जुहोतियजतिभ्यामुच्यते, लक्षणया तु गम्यते । यावज्जीवं जुहुयात्, यावज्जीवमभ्यस्येत्—इति, श्रुतिश्च प्रकरणाद्ब्रह्मीयसी । यदि इयं वचनव्यक्तिरस्य वाक्यस्य, यावज्जीवम्—इत्यनुवादो जुहोतियजति—इति च विधानम्,—इत्येवं यजतिजुहोतिशब्दौ स्वार्थादेव भविष्यतः, यावज्जीवशब्दोऽपि जीवनवचन एव, नाभ्यासलक्षणे भविष्यति,—इति जीवने निमित्ते कर्म विधायते, जीवन्नेत् ह्येतद्यम्—इति, जीवनं निमित्तं, न कालः, नियतनिमित्तत्वात् नियतं कर्म तेन उच्यते,—कर्तुर्धर्मा नियमश्चोद्यते—इति ॥

ख. लिङ्गदर्शनाच्च, कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत,
तच्चानर्थकमन्यत् स्यात् ॥ ३ ॥ (हे० १) ॥

भा. लिङ्गं च भवति 'अपि ह वा एष स्वर्गालोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजो षौर्णमासोममावास्या वा अतिपातयेत्' इति । कथं लिङ्गं ? । कर्मधर्मे हि प्रक्रान्तं सच यावज्जीवनकालेन परिसमाप्येत, न तत्र कालातिपातः स्यात् । तत्र चानर्थकमन्यत् स्यात् प्रायश्चित्तादि विधीयमानम् ॥

ख. व्यपवर्गं च दर्शयति, कालश्चेत्कर्मभेदः स्यात् ॥ ४ ॥
(हे० २) ॥

भा. व्यपवर्गस्य (समापनस्य) दर्शनं भवति,—'दर्शपूर्णमासाभ्याम् इद्धा सोमेन यजेत'—इति ; यदि दर्शपूर्णमासाभ्याम् इद्धा सोमस्य कालोऽस्ति, यत्नं न यावज्जीवनकालेन तौ परि समाप्येते । अथ जीवनं निमित्तम्, उपपद्यते कर्मभेदः, दर्शपूर्णमासौ परिसमाप्य सोमं कर्मन्तरं कुर्यात्—इति ।

भा अपि च 'आहिताग्निर्वा एय यः अग्निहोत्रं जुहोति न दर्शपूर्णमासौ यजेत, या आहुतिभाजो देवतास्ता अनुधायिनी करोति'—इति अनुधायिनीवचनं भवति, नियतः य आहुतिभागः, तस्मिन् अदीयमाने अनुधायिनीवचनं भवति। यस्त्वनियत आहुतिभागः तमनुधायन्ति, इदं नो भवित्यति—इति, नियतस्य भागो नियमपक्षे भवति, न काम्यपक्षे, कर्मधर्मे च काम्यमग्निहोत्रं च दर्शपूर्णमासौ च, तस्मात् नियमपक्षः। अपि च श्रूयते,—'जरामर्त्यं वा एतत् सर्वं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च, जरया ह वा एताभ्यां निर्मुच्यते—मृत्युना च'—इति जरामरणनिर्मुच्यनावधारणवचनं च नियमपक्षे उपपद्यते। काम्यपक्षे हि अमयोगादपि मुचेत ॥

घ अनित्यत्वात् तु नैवं स्यात् ॥ ५ ॥ (हे० ३) ॥

भा तु शब्दोऽन्वाचये, इतश्च पश्यामः, कर्तुर्द्धर्मा नियमश्चाद्यते—इति। यदि पूर्वस्य होमस्य गुणविधिर्भवेत् स एवैकः पूर्वोऽग्निहोत्रहोमोऽनित्यः स्यात्, कामसंयोगेन श्रुतो नाग्न्यः कश्चित् नित्यः, तत्र छिद्रं विवर्धेत,—'जरामर्त्यं' वा एतत् सर्वं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ, जरया वा एताभ्यां निर्मुच्यते मृत्युना च'—इति। कथं विवर्धते? जरामरणनिर्मुच्यनावधारणवचनं नियमपक्षे उपपद्यते, काम्यपक्षे अमयोगादपि मुचेत ॥

छ विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ ६ ॥ (हे० ४) ॥

भा इतश्च पश्यामो न पूर्वाभ्यासो गुणश्चाद्यते—इति। कुत? विरोधात्, विरोधो भवति, दर्शपूर्णमासविकाराः सीर्यादयोऽपि यावज्जीवमभ्यसितव्या भवेयुः। सीर्यनारभ्यार्थः प्रतिज्ञातः स्यात्। अतामपि पश्यामो नियमः—इति सर्वसंस्तवस्य सन्ततभावमुपपत्स्यते ॥

स. कर्तुंस्तु धर्मनियमात्कालशास्त्रं निमित्तं स्यात् ॥ ७ ॥
(यु०) ॥

भा यदि कर्तुं धर्मो नियमश्चोद्येत, ततो जीवनं निमित्तं, जीवने निमित्ते कर्म विधीयते । तत्र प्रयोगे परिसमाप्तं कर्म, तथा व्यपवर्गस्य दर्शनमवसृप्तं भवति, तस्मात् कर्तुं धर्मो नियमश्चोद्यते—इति सिद्धं भवति ॥ (२।४।१ अ० ॥)

अथ सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मताधिकारणम् ।

स नाम—रूप—धर्मविशेष—पुनरुक्ति—निन्दा—ऽशक्ति—समाप्तिवचन—प्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनात् शाखान्तरेषु कर्मभेदः स्यात् ॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भा इह शाखान्तराण्युदाहरणं, काठकं कालापकं पैम्पलादकम्—इत्येवमादीनि । तत्र सन्देहः, किमेकस्या शाखाया यत् कर्म अग्निहोत्रादि श्रूयते, तच्चाखान्तरे पुनः श्रूयमाणमिदं तस्मात्, उत न भिद्येत ? भिद्येत—इति पश्यामः । कुतः ? नामभेदात्, एकं काठकं नाम, अन्यत्कालापकं नाम, एवं—नामभेदाद्भेदः । 'ननु अन्यनामेतत्' । सत्यं, कर्मणामपि—इति श्रूमः,—कर्मभिरप्येवमादीना सामानाधिकारण्यम् एकविभक्तित्वं च—इति ।

रूपभेदाच्च, एकस्यां शाखायाम् अग्नीषोमीयमेकादशकपालम् आमनन्ति, एकस्यां द्वादशकपालं, एवं—भिन्नं रूपं, कथमिव न कर्मान्तरं भविष्यति ।

धर्मविशेषाच्च, कारीरीवाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति, अपरे शाखिनो नाचरन्ति, तथा

भा यानां केचिदुपाध्यायस्योदकुम्भानाह्वरन्ति, अपरे न अश्वमेध
मधीयानां केचित् अश्वस्य घासम आह्वरन्ति, अपरे न परेऽग्न्य
धर्ममाचरन्ति, अश्वघासादेरेकेयामुपकारम आकाङ्क्षति अश्व
मेधादि, एकेषां न आकाङ्क्षति, स एवैक कथं न आकाङ्क्षेत्
कथं वा अन्यत् आकाङ्क्षितुमर्हति, अतो गम्यते अन्यत्—इति ।

पुनरुक्तिप्रसङ्गाच्च यदि सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म एकस्या
शाखाया विहितस्य कर्मणः शाखान्तरे वचनं पुनरुक्तम् अनर्थकं
स्यात् । न तु भेदपक्षे एष दोषोऽस्ति तस्मात् अपि कर्मभेदः ।

निन्दावचनाच्च “प्रातःप्रातरनुत्तन्ते वदन्ति पुरोदया जुकति
ये अग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यंम अदिवा कीर्त्तयन्त सूर्या ज्योतिर्न
तदा ज्योतिरेषाम्—इति केचित् शाखिनोऽनुदितहोमं
निन्दन्ति अपरे पुनरुदितहोमं निन्दन्ति, ‘यथागतिथये प्रजु
तायाधमाहरेयुस्तादृकं तत् यदि उदिते जुकति’—इति सर्वं
शाखाप्रत्यये विरुद्धं, न तु कर्मभेदे, तस्मात् अपि भेदः—इति ।

अशक्तेषु न अग्न्यु खल्वपि सर्वशाखाप्रत्ययमुपसङ्गन्तुं
तत्पानारभ्योर्घा विधीयते—इति प्रतिज्ञातं भवेत् अथ तु
कर्मभेदे, अतः कर्मभेदः—इति ।

समाप्तिवचनाच्च असमाप्तेऽपि समाप्तेर्वचनं भवति केचिदाहुः,
अवाप्ताकमग्निं परिसमाप्यते—इति, अपरेऽग्न्यपरिसमाप्तिं
अर्पाद्वदन्ति, तदेककर्मत्वे नोपपद्यते, न हि तत्र च परिसमाप्यते,
अन्यत्र न भेदे तु युक्तं तस्मात् भेदः—इति ।

प्रायश्चित्तविधानाच्च, केचित् अनुदितहोमव्यतिक्रमे प्राय
श्चित्तमामनन्ति, केचित् उदितहोमव्यतिक्रमे वृद्धे च प्रायश्चित्तं
न च कर्मकत्वे उभयया वृद्धिः सम्भवति, कर्मभेदे तु यदनुदिते
होमकर्म, तदुदिते वृद्धम्, इतरदप्युदिते, तस्मात् अपि भेदः ।

अन्यार्थदर्शनाच्च, इदं श्रूयते, ‘यदि पुरा दिदीक्षाणां सा
यदि वैषां गृहपति गृहपतेर्वानुसविष—इति, त एवमेव

भा. दृष्टत्सामानं क्रतुमुपेयुरपेतं क्षीपां रथन्तरं, अथ यदि अदिदी-
क्षाणाः—इति दृष्टवतामनिष्टपूर्वाणां च द्वादशाहे दर्शनमुप-
पद्यते यदि कर्मभेदः, एककर्मत्वे नावकल्पते। कथं?। ताण्डके
श्रूयते,—‘एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां, यज्ज्योतिष्टोमो, य
एतेनानिष्ठाभ्यान्धेन यजंत गर्तपत्यमेव तज्जायेत प्रवामोयते’
—इति, तत् सर्वत्र स्यात्, तत्रादिदीक्षाणां द्वादशाहे दर्शनं
नोपपद्यते, तस्मात् अपि कर्मभेदः ।

अथापरं लिङ्गदर्शनं, ‘यत्पक्षसम्मितां पिनुयात् कनीयांसं
यज्ञक्रतुमुपयात् कनीयसीं प्रश्नां कनीयसः पशून् कनीयोन्नाद्यं
पापीयान् स्यात्, अथ यदि वेदिसम्मित्यामिनोति’—इति पक्ष-
सम्माने प्रतिषिद्धे वेदिसम्मानस्य दर्शनं भवति, तत्तु कर्मभेदे
उपपद्यते, पाक्षिकस्य वेदिसम्मानस्य दर्शनं एककर्मत्वे नोप-
पद्यते। कथम्?। एके हि समामनन्ति, ‘रथाद्यमाक्षाणि
यूपान्तरालानि भवन्ति’—इति, तत् सर्वत्र स्यात्, तत्र च नो
पक्षसम्मानं नो वेदिसम्मानं स्यात्, वेदिसम्मानदर्शनं नोप-
पद्यते, तस्मात् अपि कर्मभेदः ।

अपरञ्च लिङ्गदर्शनं, केषाञ्चित् ज्योतिष्टोमे श्रूयते, हे संस्तु-
तानां विराजमतिरिच्यते इति, परेषां तिष्ठः संस्तुतानां
विराजमतिरिच्यते—इति एककर्मत्वे विरोधः, नानाकर्मत्वे
कस्मिंश्चित् ज्योतिष्टोमे हे, कस्मिंश्चित् तिष्ठः, तस्मात् कर्मभेदः—
इति ।

अपि च सारस्वते श्रूयते, ‘ये पुरोडाशिनस्ते उपविशन्ति ये
सान्नायिनस्ते वत्सान् वारयन्ति’। सान्नायिन इष्टप्रथमयज्ञाः,
पुरोडाशिनो विपरीताः, उभयेषां सारस्वते दर्शनम् अवकल्पते
कर्मभेदे, एककर्मत्वे सर्वेषां ज्योतिष्टोमपूर्वत्वं स्यात्, तत्र दर्शनं
नोपपद्यते ।

अपि च श्रूयते,—‘उपहृत्यो निरुक्तः, अग्निष्टोमो यज्ञः रथन्तर-

भा सामा, अश्वः श्यावो दक्षिणा, परेषां श्रूयते, 'उपहृत्योऽनिरुक्त',
उक्त्यो यज्ञो वृहत्सामा, अश्वः श्वेतो वक्त्राललाटो दक्षिणा—
इति, कर्मैकत्वे रथन्तरवचनं वृहद्वचनं चानर्थकं, शाखाद्वय-
प्रत्ययत्वात् वृहत्सामा रथन्तरसामा वा स्यात्. स चार्यं प्रह-
तित एवंलक्षणकः प्राप्तः, नानाकर्मत्वे तु अन्यो वृहत्सामान्यो
रथन्तरसामा इति युक्तं भवति, तस्मात् शाखान्तरे कर्मभेदो
भवितुमर्हति ॥

सू. एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् ॥ ९ ॥
(सि०, ॥

भा. नचैतदस्ति, यदुक्तं शाखान्तरेषु कर्मभेदः—इति, सर्वशाखा-
प्रत्ययं सर्वब्राह्मणप्रत्ययचैकं कर्म, अर्थसंयोगस्याविशेषात्,
तदेव प्रयोजनमुद्दिश्य तदेव विधीयमानं प्रत्यभिजानीमः ।
रूपमयस्य तदेव द्रव्यदेवतं, पुरुषमयमथ तादृश एव चोद्यते,
नामधेयं चाविशिष्टं, तेन तदेव कर्म सर्वशाखादिषु—इति
प्रत्ययः ॥

सू. न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात् ॥ १० ॥
(पू० नि० १) ॥

भा. यदुक्तं (१९७।१४ प०) नामभेदः—इति, परिहृतं (१९७।
१६ प०) तत् ग्रन्थनामतः—इति । अथ यदुक्तं, (१९७।१७ प०)
कर्मणोऽपि नामसामानाधिकरण्यदर्शनात्—इति । नैष दोषः,
—ग्रन्थसंयोगात् कर्म काठकादि, न कर्मसंयोगात् ग्रन्थः
काठकः । कथं गम्यते ? यत् कर्म काठकादिसंयुक्तं, तत् काठ-
कादिग्रन्थेनोच्यते । किमतोऽपि ? यत् ग्रन्थसंयोगात् काठकं
कात्यापकं कर्मोच्यते, एकत्वेऽपि काठकग्रन्थसंयोगात् काठकं,
कात्यापकग्रन्थसंयोगात् तु कात्यापकं भवित्यति ॥

ख सर्वेषाम्बैककर्मऽ स्यात् ॥ ११ ॥ (यु० १) ॥

भा. यदि शब्दभेदाद्भेदो भवेत्, शब्दैक्यात् तर्हि कर्मैक्यं भवेत् । तत्र काठकशब्दाभिधानादैक्यं भवेत् अग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोः ज्योतिष्टोमस्य च, तच्छब्दत्वात्, नचैतदेवं ! तस्मादपि अभेदः ।

ख कृतकं चाभिधानम् ॥ १२ ॥ (यु० २) ॥

भा. इदानीन्तनस्येतदभिधानं भवेत्, अस्य न पूर्वमासीत्, यतः प्रभृति काठस्य प्रष्टुं वचनं, ततः प्रभृति प्रष्टुं, पूर्वं नासीद्भेदः, इदानीं भेदः—इति विरुद्धम् ॥

ख एकत्वेऽपि परम् ॥ १३ ॥ (पू० नि०) ॥

भा. एककर्मत्वेऽपि रूपभेदो (१६७।१८ प०) भवति वचनात्, न च, वाचनिके रूपभेदे, असत्यामपि भेदबुद्धौ कर्मणो भेदो भवसीयेत ॥

ख विद्यायां धर्मशास्त्रम् ॥ १४ ॥ (पू० नि०) ॥

भा. अथ यो धर्मविशेष उक्तः (१६७।२१ प०), विद्यायश्चकार्यः सः, न कर्मण उपकारकः । कथं गम्यते ? । श्रुत्यादीनामभावात्, विद्यासंयोगाच्च न कर्मप्रयुक्तः—इति ॥

ख आग्नेयवत्पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥ (आश०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—यथा अमावास्यायामाग्नेयस्य पुनरुक्तदोषात् मध्यमः पक्षो निरस्तः, एवमयमपि तस्मादेव दोषात् कर्मैकत्वपक्षो निरसितव्यः,—इति, एतत्परिहर्तव्यम् । (इत्याभायान्तं सूचम्) ।

ख. अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥ १६ ॥
(आ० नि०) ॥

भा. नैव खल्वेतत्तद्विर्वचनं, स एवायमर्थः पुनः आवितोऽग्निहोत्रादि-
वृज्जस्तत्त्वो वृज्जभिस्तु पुरुषैः, नचैकोऽर्थो वृज्जभिरुच्यमानः पुनस्ततो
भषति ! यदि भवेत्, एकस्मिन्नेव वेदे वृज्जभिरुच्यमाने भवेत्,
तस्मात् न वृज्जकर्मसमवायोऽयम्, एकमेवेदं कर्म—इति* ॥

ख. अर्यासन्निधेय ॥ १७ ॥ (यु० १) ॥

भा. अर्यासन्निधेय शाखाशब्द उपपन्नो भविष्यति, शाखा इव
होमाः शाखाः, तत् यथा वृक्षस्य शाखाः, एवमिहापि वृक्ष-
स्थानीयस्य वेदस्य शाखाः । किं शाखाशब्दार्थः ? यथा
नानावस्थानं, नचैकैकस्यां वृक्षं पुष्पं फलं सन्निधितम्, एव-
मिहापि, नैकैकस्यां वृक्षं गुणकारणं सन्निधितम्,—इत्यर्या
सन्निधेः शाखाशब्दोपपत्तिः । तस्मादप्येकं कर्म—इति ॥

ख. न चैकं प्रति शिष्यते ॥ १८ ॥ (यु० २) ॥

भा. न च, यत् काठकेऽग्निहोत्रं, तत् काठकमेवैकं पुष्पं प्रति
विधीयते । तैत्तिरीयस्यापि तद्विहितमेव, पुरुषविशेषवचना
भावात्, यच्चाग्निहोत्रस्य किञ्चित् अङ्गं विधीयते, सर्वावस्थस्य तत्
अग्निहोत्रस्य, यच्च काठकस्याग्निहोत्रं, तच्च तैत्तिरीयकस्य—
इति, विशेषवचनाभावात्, तस्मात् सर्वशाखाभिरेकं समाप्तं
कर्मोच्यते—इति ॥

* “अत्रान्तरे वाक्यासमवायादिति भाष्यकारस्य सूत्रं व्युत्पन्नम् । तत्रेदं
व्याख्यायते, नैकस्मिन् पुरुषे शाखान्तरवाक्यं समवेति” इति वार्तिक-
प्रदायकम् ।

समाप्तिवच्च संप्रेक्षा ॥ १९ ॥ 'यु० ३) ॥

भा अत्र अस्माकम् अग्निः परिसमाप्यते—इति उत्प्रेक्षितारो भवन्ति,—अन्वारोहेषु मैत्रायणीयानाम् अग्निः परिसमाप्यते, अस्माकं तेषु न परिसमाप्यते—इति, यदि अन्यदेव मैत्रायणीयानां, अन्यच्च तेषां, कथं ते वृयुरेष्वस्माकं न परिसमाप्यते—इति, एकत्वमुपपन्नं, तेषामपि हि ते सन्ति ॥

स एकत्वेऽपि पराणि निन्दाशक्तिसमाप्तिवचनानि ॥
२० ॥ (पू० नि०) ॥

भा. न हि निन्दा (१९८।९ प०) निन्द्यं निन्दितुम् प्रयुज्यते । किं तर्हि निन्दितादितरत्प्रशंसितुम्, तच्च न निन्दितस्य प्रतिषेधो गम्यते । किन्तु इतरस्य विधिः, तच्च एकस्मिन् अग्निहोत्रे द्वौ कालौ विहितौ विकल्प्येते, अतो न कश्चिद्विरोधः ।

तथा असमर्थानां (१९८।१५ प०) एकस्मिन्नपि वेदे विहितं क्षुत्तमङ्गजातम् उपसंस्तुतुम् अशक्तिः, समर्थानाम् सर्वशाखाभ्यो-
भ्यागमितमधिकं विधिमुपसंस्तुतुम् शक्तिः अस्ति—इति तेनैक-
कर्मत्वेऽपि न विरुद्धम्—इति ।

तथा एकस्मिन्नपि कर्मणि किञ्चित् वस्तु (१९८।१८ प०) समाप्तम्,—इति—क्षत्वा समाप्तिशब्दः प्रयुज्यते, यथा, आध्वर्य-
समाप्ते ज्योतिष्टोमस्य, समाप्तो ज्योतिष्टोमः—इति भवति ।

स. प्रायश्चित्तं निमित्तेन ॥ २१ ॥ 'आश०' ॥

भा यदुक्तं, (१९८।२२ प०)—उदितहोमस्यापि प्रायश्चित्तान्ता नावृद्धता* गम्यते, अनुदितहोमस्यापि, तदेकत्वे विरुध्यते,

अविरुद्धं नानात्वे इति, तत् परिहर्तव्यम् । (श्राभाषणं सूत्रम्) ॥

ख प्रक्रमाद्धा नियोगेन ॥ २२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैष दोषः, उदिते ह्योप्यामीति प्रकान्ते अन्यथा कियमाणे भवति दोषः, तत्र प्रायश्चित्तस्य विषयो भविष्यतीति कर्मोक्तत्वेऽपि न दोषः ॥

ख समाप्तिः पूर्ववत्त्वात् यथाज्ञाते प्रतीयेत ॥ २३ ॥
(पू० नि०) ॥

भा पूर्ववति समाप्तिवचनं भवति, यत्प्रारब्धं तत् परिसमाप्यते, तच्चान्नार्क परिसमाप्तोऽग्निरिति योऽस्माभिर्ज्ञायते, प्रारब्धश्च परिसमाप्यते इत्यभिप्रायः ॥

ख लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वाद्वाहि तत्र कर्मचोदना तस्मात् द्वादशाहस्याह्वारव्यपदेशः स्यात् ॥ २४ ॥
(पू० नि०) ॥

भा यदुक्तं, (१८८।२६ प०)—यदि पुरा दिदीक्षाणा इति, द्वादशाहे इत्यप्रथमयज्ञानामनिष्टप्रथमयज्ञानां च दर्शनं कर्मभेदे उपपद्यते, न सर्वशाखाभ्रत्ययैककर्मणि—इति । नैष दोषः, यदि दिदीक्षाणा द्वादशाहेन, अदिदीक्षाणा द्वादशाहेनेत्येवं तत्, न हि सामवेदे ज्योतिष्टोमस्य विधानम् । किमतोऽपि ? यत्र विहितस्तथानूद्यते, तेन कर्मभेदेऽपि सर्वज्योतिष्टोमानामेव धर्मः प्रायश्च्यं नाम । अतो नानाकर्मपक्षेऽप्यवश्यं द्वादशाह स्याद्व्यपदेशः कल्पनीयस्तस्माददोषः ॥

ख द्रव्ये चाचोदितत्वात् विधीनामव्यवस्था स्यात् निर्द्देशाद्यवतिष्ठेत तस्मात् नित्यानुवादः स्यात् ॥ २५ ॥
(पू० नि०) ॥

भा द्रव्ये च (अग्नौ) अचोदितत्वात् एकादशिन्याः* सम्मानपरिमाणं प्रति नैषा व्यवस्था स्यात्, नैवाग्रावेकादशिनी चोद्यते, कुतः पक्षसम्मानं (१६६। ८ प०) वेदिसम्मानं वा स्यात्? इयमप्येतत् परार्थं कीर्त्यते, पञ्चवेकादशिनीविधानार्थं, यदि पक्षसम्मिता स्यादयं दोषः स्यात्, वेदिसम्माने न दोषो भवेत्, क एतत्सङ्कटमध्यवसानमर्हति?—एकस्मिन् यूपे एकादश पञ्चवो नियोक्तव्याः—इति, वाचस्तोमादिषु तु यूपैकादशिन्यामस्य नित्यानुवादत्वात् रथाक्षमात्राण्येव यूपान्तराखानि भक्षित्यन्ति, नित्यानुवादत्वाच्चासत्यपि पक्षसम्माने वेदिसम्माने वा एकादशिनीविधानार्थं वचनमुपपद्यते एवेति न दोषः ॥

ख विहितप्रतिषेधात्पक्षेऽतिरेकः स्यात् ॥ २६ ॥
(पू० नि०) ॥

भा अतिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति विहितः षोडशी, नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति प्रतिषिद्धः, तेन पक्षे† इयोः स्तोत्रीययोरतिरेकः, पक्षे तिसृणाम्, तस्माददोषः (१६६। १७ प०)। कथं पुनरय इयोस्तिसृणा वा अतिरेकः? विहितवह्निपवमानं, तत् तावत् नवक, पञ्चदशान्याज्यानि, तानि

* 'एकयूपे एकादश पञ्चवः' इत्यस्य विधेः शेषीभूतः पक्षसम्मानादिति ॥

† वैकल्पिके षोडशिनि अक्रियमाणे इयोरतिरेकः, क्रियमाणे त्वेकविंशतिप्रधयात् तिस्रो भवन्ति तस्मादतिरेकः इति वार्त्तिकमपानुसन्धेयम् ॥

भा. तावत् चत्वारि तेन सा षष्टिः; पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानः,
 तथा पञ्चदशसंख्यया सह, पूर्वया च नवसंख्यया चतुरशीतिः।
 सप्तदशानि पृष्ठानि चत्वारि सप्तदश आर्भवः पवमानः,
 पञ्चसप्तदशकानि तानि—इति पञ्चाशीतिः। पूर्वया चतुर-
 शीत्या सहैकोनसप्ततिशतं। एकविंशं यज्ञायज्ञिर्यं, तथैक-
 विंशत्या सह तस्य नवतिशतं स्तोत्रियाः—इति ब्राह्मणवादः।
 अग्निष्टोममात्रमभिप्रेत्य उच्यते, 'सा विराट् सम्पूर्णा विराट्—
 इति दशकाख्याः, चय एकविंशका उक्त्यपर्यायाः, सा विषष्टिः,
 एकविंशः षोडशी, तथा एकविंशत्या सह चतुरशीतिः,
 पञ्चदशका राविषयायाश्चयः, तथैकैकपर्यायः चतुःस्तोत्रः, तत्
 अशीतिशतं सम्पूर्णा विराट्। चिह्नद्रव्यन्तरं पञ्चसाम, तन्नवकं,
 तत्चतुरशीतेरेकं नवकमागच्छति, तथा तिस्रः संस्तुताना
 विराजमतिरिच्यन्ते, यदा षोडशी न गृह्यते, तदा एकविंशत्या
 विना हे संस्तुतानां विराजमतिरिच्यन्ते, एवमेककर्मत्वेऽपि
 लिङ्गमुपपद्यते ॥

स सारस्वते विप्रतिषेधात् यदेति स्यात् ॥ २७ ॥
 (यू० नि०) ॥

भा. यदुक्तं, (१८६। २२ प०)—पुरोडाशिनं साक्षायिनं च
 सारस्वते दर्शनं भवति—इति, अग्निष्टोमपूर्वकत्वात् सर्वकर्मणां,
 विप्रतिषिद्धमेतदिति, तेन यदा साक्षायिनः पुरोडाशिनः—
 इति कल्प्यते ॥

स उपह्वयेऽप्रतिप्रसवः ॥ २८ ॥ (आश०) ॥

भा. अथ यदुक्तं, (२००। १ प०)—उपह्वये ह्यह्यन्तरविधानं प्रश-
 तिप्राप्तमेव, एककर्मत्वे प्रतिप्रसवतयापि असम्भवादिधीयमान
 मनर्थकं स्यात्—इति, तत्परिहर्तव्यम्। (आभाषाणम् सूत्रम्) ॥

सू. गुणार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. यदा रथन्तरसामा, तदा अश्वः श्वेतो दक्षिणा, यदा
वृद्धसामा तदा वृद्धललाट इति ॥

सू. प्रत्ययं चापि दर्शयति ॥ ३० ॥ (यु०) ॥

भा. यदा न सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति, कथमेकस्यां शाखायां
समाग्नयतेऽन्यस्यां गुणो विधीयते? यथा मैत्रायणीयानां
समिदादयः प्रयाजा न समाग्नयन्ते, अथच गुणाः श्रूयन्ते,—
'कृतवो वै प्रयाजाः समानीय होतथाः'—इति । तथा येषां
शाखिनां कुटसरसीति* अश्मादानमस्यो नाम्नातः, तेषामपि
हि दृश्यते,—कुकुटोऽसीत्यश्मानमुपादत्ते, कुटसरसीति वेति ।
तस्मादेकं कर्म—इति प्रतीतः ॥

सू. अपि वा क्रमसंयोगाद्विधिपृथक्कमेकस्यां व्यवतिष्ठेत् ॥
३१ ॥ (आ०) ॥

भा. यो ह्यन्यशाखावस्थितान् विधीनुपसंहरति, स स्वशाखावि-
हितं क्रममुपसंहरतीति, तेन शाखान्तरेषु कर्मभेद इति ॥

सू. विरोधिना त्वसंयोगादैककर्म्यः तत्संयोगाद्विधीनां
सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात् ॥ ३२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. उच्यते, नैष शाखान्तरविहितानामेककर्म्यं सति विरोधिना
संयोगः । न हि क्रमो वाक्येन विरुध्यते, दुर्बलो हि क्रमः, बल-
वदाक्यं, वाक्येन च शाखान्तरीयाणामुपसंहारः । तस्मात् स्व-
शाखाप्रत्ययं सर्वशाखाप्रत्ययस्यैकं कर्म चोच्यत इति सिद्धं भवति ॥

*इति भट्टशबरस्वामिनः कृतौ भीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः । समाप्तोऽयं द्वितीयाध्यायः ।

द्वितीये अध्याये प्रथमः पादः ।

प्रतिज्ञाधिकारश्चम् ।

छ अथातः शेषलक्षणम् ॥ १ ॥

भा नानाकर्मलक्षणं दृष्टं, अनन्तरं शेषलक्षणं वर्तयिष्यामः,—
कः शेषः? केन हेतुना शेषः? कथं च विनियुज्यते?—इति,
श्रुत्यादीनि च विनियोगे कारणानि—इति वक्ष्यते, तेषां च
बलवद्बलवत्ता, एतत्तात्पर्येणान्यदभ्युपेक्षादिना ॥ (३।१।
१ अ०) ॥

अथ शेषलक्षणसहितशेषलक्षणधिकारश्चम् ।

छ शेषः परार्थत्वात् ॥ २ ॥

भा. इह छने शेषस्य लक्षणं, येन च हेतुना शेषः—इत्युच्यते,
तदुभयमाधायते । यः परस्योपकारे वर्तते, स शेषः—इत्यु
च्यते, तत् यथा, ये परार्थाः, ते बह्वारो भवन्ति,—शेषभूता
वयमिह—इति । ‘ननु योऽपि प्रधानभूतः, सोऽपि कदाचित्
परार्थे वर्तते, यथा उपाधायः प्रधानभूतः श्रित्याणां विद्या
विनयाधाने वर्तते’ । सत्यं वर्तते, यस्तु अत्यन्त* परार्थः, तं
वयं शेषः—इति ब्रूमः, यथा, गर्भदासः कर्मार्थं एव स्वामिनो
‘मनङ्गांश्च क्रीयते, वक्ष्यति—इत्येव । ‘ननु गर्भदासस्यापि
स्वामी सविदधानो गुणभावमायात्’ । न—इति ब्रूमः,—आत्मन
एवामी सविदधानो गुणभावं गच्छति, नान्तरीयकत्वात् गर्भं

भा. दासस्योपकरोति, अनङ्गुहो वा; यस्त्वत्यन्तं परार्थः, तं वयं श्रेयः इति—धूमः ।

अथ तत्र किं वृत्तं? “यैस्तु द्रव्यं विकीर्यते गुणः तत्र प्रतीयेत” (११४ पृ० । ८ सू०)—इति, तत्र अपूर्वार्थता व्यावर्तिता, दृष्ट-प्रयोजनानामाख्यातानाम् । इह तु सर्वेषामेव श्रेयाणां सच्चण-मुच्यते ॥ (१।१।२ अ०) ॥

शेषलक्ष्याधिकरणम् ।

छ द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरिः ॥ ३ ॥

भा वादरिराचार्यः अत्र द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव श्रेयशब्दः—इति मने, न यागफलपुरुषेषु । द्रव्यं क्रियार्थं, यदि प्रयोजनवती क्रिया, यत्तं सा द्रव्येण निर्वर्तयितुया, तस्या निर्दृष्टिर्द्रव्यादृते न भवति—इति तन्निर्दृष्टत्वे द्रव्यमेधित्वं भवति, तस्मात् क्रियार्थं द्रव्यम् । गुणः शक्नोति विशिष्टं द्रव्यं चोदितं लक्षयितुम्, लक्षितेन च तेन प्रयोजनं, विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वात्, तस्मात् सोऽपि द्रव्यद्वारेण क्रियाया उपकरोति—इति क्रियार्थं एष । संस्कारो नाम स भवति, यस्मिन् जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचित् अर्थस्य, तेनापि क्रियाया कर्तव्याया प्रयोजनम्—इति सोऽपि परार्थः । तस्मात् द्रव्यगुणसंस्काराः परार्थत्वात् श्रेयभूताः ।

न तु यागफलपुरुषाः । यागः तावत् कर्तव्यः पुरुषस्य, न हि, तस्मिन् निर्वर्तिते किञ्चित् अपरमस्ति कर्तव्यं । स हि पुरुषार्थः, यदन्यत् द्रव्यादि, तत् तदर्थं तस्य श्रेयभूतं, स तु न किञ्चिदभिनिर्वर्तयितुम् क्रियते । फलमपि न तेन क्रियते, तस्मिन् तु कृते स्वयमेव तत् भवति । तस्मिन् कृते फलमस्य भवति—इत्येतावत् गम्यते, नास्ति शब्दो यागेन क्रियते

भा. फलमिति । तस्मात् यागो न श्रेयभूतः कस्यचित् अर्थस्य । फलमपि न पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः स्वर्गं कामयते, स यागं कुर्यादित्येतावत् शब्देनोपदिश्यते, नात्मनः परस्य वा—इति, स्वर्गं प्रतीक्षामात्रेण स्वर्गकामः—इति भवति, तस्मात् पुरुषं प्रति गुणभावेन न श्रूयते स्वर्गः, तस्मात् सोऽपि न श्रेयभूतः । न चेत् फलयागौ गुणभावेन चोद्येते, कस्य पुरुषः प्रधानभूतो भवति ? प्रत्यक्षस्यास्य दृश्यत्वात् कर्म प्रति गुणभावः । तस्मात् द्रव्यगुणसंस्कारित्वेव श्रेयभावं वादरिर्मेने—इति ॥

ख कर्माण्यपि जैमिनिः, फलार्थत्वात् ॥ ४ ॥

भा. जैमिनिस्तु खखाचार्यः कर्माण्यपि श्रेयभूतानि मन्यतेस्म, न वादरिषिवाचधारणामनुमेने, स हि ददर्श,—न यागः कर्तव्यं तथा चोद्यते, फलकामस्य तु तत्साधनोपायत्वेन—इति । एवं श्रुतोऽर्थः परिगृहीतो भविष्यति, अर्थवांस्वीपदेशः ; एनमेवाप्यपठेत्थाये सूत्रेरेव साधयिष्यति, इह तु तत्सिद्धेनैव फलार्थत्वेन श्रेयभावं यागस्यापादयतिस्म । तस्मात् अनवधारणा द्रव्यगुण संस्काराः श्रेयभूताः, यागोऽपि श्रेयभूतः फलमिति—इति ॥

ख फलं च पुरुषार्थत्वात् ॥ ५ ॥

भा. फलमपि पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः, स्वर्गो मे भवेत्—इत्येवं कामयते, तस्य यागः ; न यः स्वर्गं, स आत्मानं लभेत्—इति । कुतः ? आत्मनेपदप्रयोगात्, कर्त्तृभिप्राये एतत् भवति, क्रिया फलमनुभवेत् कथं पुरुषः ?—इति यागः प्रयुज्यते । तस्मात् फलं पुरुषार्थं यागात् श्रूयते, नात्मनिर्हन्त्यर्थम् । तस्मात् श्रेयभूतम्—इति ॥

घ. पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ॥ ६ ॥

भा. पुरुषोऽप्यौदम्बरीसम्मानादिषु गुणभूतः श्रूयते । तस्मात्
अवधारणा एषा,—द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वं वादरिर्मेने—
इति ।

अथ इदानीम् अवभवान् वृत्तिकारः परिनिश्चिकाय,—
द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव नियतो यजिष्यति शेषभावः, आपेक्षिक
इतरेषाम्; यागस्य द्रव्यमिति प्रधानभावः, फलमिति गुणभावः,
फलस्य यागमिति माधान्यं, पुरुषमिति गुणता, पुरुषस्य फल-
मिति प्रधानता, औदम्बरीसम्मानादि प्रति गुणत्वम् । तस्मात्
सम्मता अवधारणा,—द्रव्यगुणसंस्कारा यागमिति नियोगतो
गुणभूता एव—इति ॥ (३।१।३ अ०) ॥

निर्वपणादीनामर्थानुसारेण व्यवस्थितविषयताधिकरणम् ।

छ. तेषामर्थेन सम्बन्धः ॥ ७ ॥ (नि०) ॥

भा. स्तो दशपूर्णमासी,—‘दशपूर्णमासाभ्याम् स्वर्गकामो यजेत’
—इति । तत्र श्रूयन्ते धर्माः,—निर्वपणम्, मोक्षणम्, अवहननम्
—इत्येवमादयः औपधधर्माः; तथा, उत्पवन—विलापन—
शृङ्गणासादनादय आज्यधर्माः; तथा, शाखाहरणं, गवां प्रस्था-
पनं, गवां प्रस्तावनम्—इत्येवमादयोऽपि सान्ताप्यस्य । तेषु
सन्देहः,—किं सर्वे, औपधे आज्ये साध्याख्ये च कर्तव्याः, उत
ये यत्र प्रियमाणा अर्थवन्तः, ते तत्र कर्तव्याः?—इति ।

‘ननु संयुक्ता एव श्रूयन्ते, यथा, व्रीहीनवहन्ति, तण्डुलान्
पिनष्टि—इति’ । वाहं संयुक्ताः, अवघातादयस्तु पदार्था
विधायन्ते श्रुत्या, वाक्येनैषां व्रीहादिसंयोगः, अतोऽस्ति संशयः ।

भा किं तावत् प्राप्तम् ?—तेयाम् अर्थेन सम्बन्धः, अर्थेन प्रयोजनेन,
 ये यत्र क्रियमाणाः प्रयोजनवन्तः, ते तत्र कर्त्तव्याः । प्रयत्नादय
 आज्यसान्नाय्ययोः अनुपकारकाः—इति न तत्र करणीयाः ।
 एवम् उत्पवनादय औषधसान्नाय्ययोः, शाखाक्षरणादय आ-
 ज्यौषधयोः । ‘ननु श्रूयन्ते सर्वे सर्वत्र’ । एतदेव न जानीमः,
 —श्रूयन्ते न श्रूयन्ते—इति, तद्विचारयितव्यम् । यद्यपि श्रूयन्तः,
 तथाप्यनुपकारकत्वात् नैव कर्त्तव्या भवेयुः ॥

ख विहितस्तु सर्वधर्मैः स्यात्संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणा
 विशेषाच्च ॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भा उच्यते,—योग्यात् प्राप्तः स्यात्, स यत्र प्रयोजनं तत्रैव
 क्रियेत; शब्देन तु सर्वेऽमी पदार्था विहिताः, तेन न, यत्र,
 केवलं प्रयोजनं प्रत्यक्षं दृश्यते, तत्रैव कर्त्तव्याः । क तर्हि ?
 यत्र यत्र विहिताः, तेऽस्मी सर्वत्र विहिताः गम्यन्ते । कुतः ?
 ‘संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्च’, सर्वेषां तावदाज्यौषध
 सान्नाय्यानामपूर्वेण साध्यसाधनसंयोगोऽविशिष्टः, यत्र क्रिय
 माणा अपूर्वस्य कृता भवन्ति—इति विज्ञायते । तथा प्रकरण
 मविशिष्टं,—यस्मिन् विहिताः सर्वेषां विहिता भवन्ति—इति
 गम्यते, अतः सर्वे सर्वत्र कर्त्तव्याः, यस्तु अमी न सर्वत्रोपकुर्वन्ति
 —इति, विधानसामर्थ्यात् सर्वोपकारकाः—इति गम्यते ।
 सचायमदृष्ट उपकारो भवित्यति ॥

ख अर्थलोपादकर्म स्यात् ॥ ९ ॥ (सि०) ॥

भा नैतत्,—सर्वे सर्वत्र करणीयाः—इति, ये यत्र नोपकुर्वन्ति,
 न ते तत्र क्रियामर्हन्ति—इत्युक्तमेव । ‘ननु विधानसामर्थ्यात्
 सर्वे सर्वत्रोपकरित्यन्ति’ । न—इति ब्रम् ॥

स. फलन्तु सहचेष्टया शब्दार्थोऽभावादिप्रयोगे स्यात् ॥

१० ॥ (यु०) ॥

भा. नास्ति विधानं, येन सर्वे सर्वत्रोपकुर्वन्ति । न च प्रत्यक्षा-
दिभिः उपकारमवगच्छामः । अर्थापत्तिरपि नियोगतः तत्रैव
भवेत्, यत्रैव शब्देन चोदना भवति, नान्यथा । यदि च
प्रथनादीनामाज्यसाम्नाख्ययोः अनुपकुर्वताम् अपि तत्प्रकरणे
समाग्नायोऽनुपपन्नो भवेत्, ततोऽर्थाददृष्ट उपकारः कल्प्येत,
ते त्ववश्यं समाग्नानोया औपधार्थं, फलं हि सहचेष्टयाऽवहन-
नादिकया अवगम्यते तुषविमोचनादि, प्रयोजनं च तेन, न
तस्मादृते पुरोडाशः सिध्यति, सति च अस्मिन् अर्थवान्
प्रकरणे समाग्नायः, अर्थवति च तस्मिन् न अदृष्टकल्पनार्था
प्रमाणमस्ति—इत्यतो न शक्यम् कल्पयितुम् । यदि च तत्र
तण्डुलादिनिष्पादनं दृष्टं न अभविष्यत्, ततो विप्रयोगे
तण्डुलादीनामभावात् उपकारस्य शब्दार्थमात्रम् दृष्टोपकारा-
नपेक्षं कर्तव्यम्—इत्याज्यसाम्नाख्ययोः अपि क्रियमाणानाम-
दृष्टमभविष्यत् । तस्मात् न प्रथनादयः सर्वत्र । यवम् उत्-
पवनादयः शाखाहरणादयश्च । तस्मात् न, सर्वे सर्वत्र
कर्तव्याः, प्रथनादयो नाज्यसाम्नाख्ययोः, औपधे एव ते,
उत्पवनादय आज्यस्य, न औपधसाम्नाख्ययोः, शाखाहरणा-
दयश्च साम्नाख्यस्य, नाज्यौपधयोः—इति सिद्धम् ॥ (३।१।
४ अ०) ॥

स्त्रादीनां संयोगानुसारेण यवमित्याधिकारयम् ।

ए. द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थमेव चोद्येत ॥ ११ ॥

भा. स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र समामनन्ति, 'रष्वय कपालानि च

भा. अग्निहोत्रहवणो च शूर्पे च क्षणाजिनं च शम्भा च उलूखलश्च
 मुसलश्च दृषदुपला च एतानि वै दश यज्ञायुधानि—इति।
 तत्र सन्दिह्यते,—किं यो य इह शक्यते एभिः कर्तुम्, तस्मै
 तस्मै पदार्थायैतानि समाभ्यातानि, उत यत् येन संयुक्तम्,
 तस्मै एव?—इति। किं तावत् प्राप्तम्? यत् येन शक्यम्—
 इति। कुतः?। एवं विधयो भविष्यन्ति तथार्थवन्तः, इतरथा
 ते अनुवादा निष्प्रयोजनाः, प्रकरणाविशेषस्य सर्वपदार्थान्प्रति,
 'यज्ञायुधानि'—इति च यज्ञसयोगो अविशिष्टः। तस्मात्
 सर्वे सर्वत्र—इत्येवं प्राप्तम्।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'इयं च उत्पत्तिसंयोगात् तदर्थमेव चोद्येत',
 यो येन पदार्थेन सहोत्पत्तिवाक्येन संयुक्तः स पदार्थः तेनैव
 कर्तव्यः, यथा 'स्फेनोद्धति'—इत्युद्धनार्थता स्फ्यस्य वाक्येन,
 तत् उद्धरणं न स्फ्यादन्येन कर्तव्यम्। यदा चैवं, तदा प्राप्त
 एव स्फ्यः, तस्यायमनुवादो भवितुमर्हति,—'एतानि वै दश
 यज्ञायुधानि'—इति। एवमेकैकस्य अनुवादः, तेन तेन वचनेन
 प्राप्तस्य। यथा,—'कपालेषु अषयति, अग्निहोत्रहवण्या हवींषि
 निर्वपति, शूर्पेण विविनक्ति, क्षणाजिनम् अधस्तात् उलूखलस्या-
 वस्तृणाति, शम्भा* दृषदुपदधाति, उलूखलमुसलाभ्याम् अव-
 द्धति, दृषदुपलाभ्या पिनष्टि'—इति। प्रकरणात् सर्वानि
 सर्वत्र प्राप्नुयः, वचनात्तु यथावचनं, यज्ञायुधशब्दोऽपि सामा-
 न्येन प्रयोजनं विदधत् तत् वाध्येतैव, परस्मै हि सामान्यवचनेन
 विशेषविधानं भवति, प्रत्यक्षं तु विशेषवचनेन विशेषविधानम्।
 तस्मात् यत् येन उत्पत्तया संयुक्तम्, तत् तत्रैव विनियुज्यते—
 इति सिद्धम्॥ (२।१।५ अ०)॥

आरुखादिगुणानामसङ्कीर्णताधिकरखम् । (आरुणिन्यायः) ॥

स. अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् ॥ १२ ॥

भा. ज्योतिष्टोमे क्रयं प्रकृत्य श्रूयते,—‘अरुण्या पिङ्गाद्येकहा-
यन्या* सोमं क्रीणाति’—इति । तत्र सन्देहः,—किम् अरुणिमा
ह्यष्टप्रकरणे निविशेत, उत क्रय एवैकहायन्याम्?—इति ।
‘कथं पुनः ‘अरुण्या क्रीणाति’—इत्येवं विस्पष्टे क्रयसम्बन्धे
गम्यमाने संशयः?—इति’ । उच्यते,—इह हि गुणम् अरुणि-
मानममूर्तम् सन्नं क्रियायाः करणम्—इति शब्द उपदिशति,
यत् करणाभिधायिन्या तृतीयाविभक्त्या संयुज्य निर्हंशति,—
‘अरुण्या’—इति, न च, अमूर्तोऽर्थः क्रियायाः साधनं भवितु-
मर्हति । अतोऽसम्बन्धं क्रीणातिना अरुणगुणस्यावगच्छामः,
न च, अशक्नीयमर्थं प्रमाणभूतः शब्दोऽभिधास्यति—इत्येवं
प्रकल्पना कदाचित् उपपद्येतापि । केनचित् प्रकारेण सम्बन्धः
—इति वचनप्रामाण्यप्रकारान्वेषणे बुद्धिर्भवति, तत यदि परं,
विचारयन्तः क्रियासम्बन्धसामर्थ्यमवगमिष्यामः, एकवाक्यतया
क्रय एव अरुणिमानं निवेशयिष्यामः, अथ त्वप्रमाद्यद्विरन्वि-
त्यमाणो न कथञ्चन सम्बन्ध उपपत्स्यते, ततो वाक्यभेदमभ्युप-
गम्य प्रकरणधर्ममेनमध्यवसास्यामः; तस्मात् अवश्यं विचारणी-
यमेतत्—इति ।

किं तावत् प्राप्तम्? ह्यस्मिन् प्रकरणे निवेशः । कस्मात्? ।
संयोगतोऽविशेषात्, प्रकरणाविशेषाच्च । ‘ननु प्रकरणात् वाक्यं
बलीयो भवति—इत्येकवाक्यत्वात् अरुणिमा क्रयेण सम्भेत्स्यते’
—इति । नैतदेवम् अवगम्यते, न हि वचनशतेनाप्यनार-

भा भ्योर्ध्वः शक्यो विधातुम्, यो हि ब्रूयात्,—उदकेन दग्धस्य
अग्निना छेदयितव्यम्—इति, किं स वचनप्रयोजनसामञ्जस्यम-
शुधीत? न चामूर्त्तार्थः क्रियायाः साधनम् उपपद्यते । तस्मात्
अरुणया क्रीणाति—इति सम्बन्धाभावादेकवाक्यता न भवति
—इति ।

‘ननु नैवायं गुणवचनः, किं तर्हि द्रव्यवचनः । कुतः?।
खीलिङ्गसम्बन्धात्; द्रव्यविशेषा ज्ञेते खी पुमान् नपुंसकम्—
इति, खीयां यत् प्रातिपदिकं वर्तते, तस्मात् खीप्रत्ययो भवति
—इति, खीप्रत्ययं च ‘अरुणया’ इत्युपलभामहे । तस्मात्
द्रव्यवचनः, ‘अरुणशब्दः’—इति । तदेतदपेक्षितं, तदेव हि
द्रव्यमरुणिना परिच्छिद्यमानम् अरुणशब्दाभिधानीयता समते,
तदेवायमगुणकं नारुणशब्दः शक्तोऽप्यभिधेयितुम्, अरुणिमानमेव
शब्दो न व्यभिचरति, व्यभिचरति पुनर्द्रव्यम्, अद्यभिचारि
च कारणं कारणवताम् इष्टम् । अतोऽस्य गुणं स्वार्थं—इति
गम्यते, तदस्य प्रत्यक्षतो गुणवचनता गम्यते, खीप्रत्ययदर्शनात्
तु नूनम् अरुणा प्रातिपदिकं द्रव्यवचनम् इत्यनुमानं, प्रत्यक्षं
च अनुमानाङ्गलीयः, तस्मात् गुणवचनः । कथं तर्हि खीप्रत्यय-
सम्बन्धः? । भवति हि गुणवचनस्य अपि खीलिङ्गता, यथा च
अरुणा बुद्धिः, एवम् अरुणा—इति । गुणवचनहेतु क्रीणातिना
न सम्बध्यते । तस्मात्-वाक्यभेदं ह्यत्वा प्रकरणे सर्वस्मिन्नेव
सत्तिवेशः—इति ।

‘अथ यदि क्रीणातिना न सम्बध्यते, तस्मिन् एव वाक्ये
एकधायनोऽगन्तेन सम्भ्रान्तस्यते, न भविष्यति वाक्यभेदः—इति’ ।
तत् न, केवलं हि गुणम् अरुणशब्दोऽभिधेयान्ति, न द्रव्यगुणी,
केवलं च द्रव्यमेकधायनोऽगन्ते, न गुणसहितम्—इति तयोः
सम्बन्धस्य वाचिकां पक्षीमन्तरेण कथं सम्बन्धो गम्यते? । ‘आह,
—अन्तरेणापि पक्षीम्, एकविभक्तिनिर्देशात् सामानाधिकरण्यात्

ला. अवगामस्यामः, यथा नीलमुत्पलम्—इति' । तदनुपपन्नं, रूपात्
 अरुणशब्दस्य गुणवचनता, कल्पनीयन्तु एकविभक्तिसंयोगात्
 एकहायनीशब्दसन्निधानाच्च तदेकवाक्यतामभ्युपगम्य एकहा-
 यनीशब्दसामानाधिकरण्यं; न च, लिङ्गात् वाक्यं बलीयः ।
 तस्मात् असदेतत् ।

'तच्च उच्यते, यदा केवलगुणवचनतायां शब्दः प्रवर्तमानो
 नान्येन सम्बन्धं लभते, तदाभ्युपदेशकत्वात् आनर्थक्यं भाभूत्
 —इति द्रव्यपरतामापद्यते, तस्यामवस्थायामेकविभक्तियुक्तेनैक-
 हायनीशब्देन सन्निहितेनैकवाक्यतामापद्यमानः समानाधि-
 करणो भवति, तथा च ज्ञत्वा, नीलमुत्पलम्—इत्युपपद्यते,
 स चायम् अरुणशब्दः तस्यामवस्थायां वर्तने, न हि अस्य
 स्वार्थमभिधत्त इतो विच्छिन्नस्य प्रकरणेऽप्यर्थवत्ता । कुतः ?
 येनैव हेतुना सम्बध्यते क्रीणातिना न, नामूर्त्ताभ्यं क्रियायाः
 साधनं भवति—इति, न च, क्रियासाधनेर्द्रव्यै, न हि,
 केवलगुणवचनः शक्नोति द्रव्यमभिधातुम्—इति स एव हेतुः
 प्रकरणसम्बन्धाभावेऽपि, तच्चापि सम्बध्यमानः क्रियाभिर्वा
 सम्बध्यते, तत्साधनेर्वा द्रव्यै, तच्चोभयमभ्यनुपपन्नम् । अतः अन-
 र्थकत्वपरिजिहीर्षया सन्निहितेनैकहायनीशब्देनारुणशब्दः
 सम्बध्यते, नास्ति वाक्यभेदः' ।

नैतदेवं, न ह्ययमारुणशब्द एकहायनीविशेषणं भवितुमर्हति ।
 किं कारणं ? । करणविभक्त्या तृतीयया समुच्चरितोऽर्थः, तेनैतेन
 तृतीयाश्रुतिसामर्थ्यात् क्रियाविशेषणेन भवितव्यम्, कारकाणां
 हि क्रियाया सम्बन्धो न द्रव्येण—इति । स एव श्रुतिसाम-
 र्थ्यात् क्रियाविशेषणम्, एकवाक्यत्वात् एकहायनीविशेषणं,
 श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी, तस्माच्चास्यैकहायनीसम्बन्धः—
 इति ।

'ननु च गुणस्य क्रियासम्बन्धाभावात् अविवक्षिता कारक-

भा. शक्तिः*—इति एकदायनीसम्बन्धोऽयमध्यवसितः। एवमपि
 नोपपद्यते,—यदि कारकमभिधानम् अविवक्षितम्—इति गुण-
 शब्देनैतेन द्रव्यम् अभिधातुमिष्यते, तदा प्रातिपदिकार्थस्या-
 व्यतिरेकः—इति प्रथमाविभक्तिः प्राप्नोति। न हि तृतीयाका-
 रतमभिसम्बन्धं गृह्णाति वक्षुम्, न चान्यथानुपपत्तिः—इत्यन्यो
 ऽस्यानुपपद्यमानोऽर्थः शक्यते कल्पयितुम्, यथा, अग्नौ तिष्ठति
 माणवकः—इत्युक्ते उल्लेखेऽनुपपद्यमानो न अग्रे अग्निं वा
 कल्पयते, अग्निसमीपवचन एवाध्यवसीयते; तद्विज्ञाप्यप्रथ-
 मान्तः शब्दो न कवचिदप्यव्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थं भवितु-
 मर्हति—इति। तस्मात् काममनर्थकोऽवगम्यतां नास्तीकदा
 यनीसम्बन्धोऽध्यवसातव्यः।

‘आह,—न ब्रूमो,—न कारकम् अरुणाशब्देनाभिधीयते—
 इति, व्यक्तम् अरुणगुणविशिष्टमेतेन कारकमभिधीयते। कदा-
 चित् तु किञ्चित् विधित्सितं भवति, कदाचित् उपसर्जनोभूतोऽर्थो
 विधित्सितः, प्रधानोभूतोऽनुवादः; तत् यथा, दण्डी—इति
 उपसर्जनोभूतदण्डकपुरुषप्रधानकः शब्दः अवगम्यते, कदाचित्
 तु निर्ज्ञाते पुरुषे दण्डगुणविधानार्थम् उच्यते,—दण्डी प्रैषा-
 नन्वाह—इति; तथा, ‘लोहितोष्णीया ऋत्विजः प्रचरन्ति’
 —इति। एवमिहापि यद्यनुपसर्जनोभूतोऽरुणो गुणः, प्रधानभूत
 कारकः; तथाप्यनुदिते कारकेऽरुणगुणविधानार्थं वचनं युज्यते।
 तस्मात् एकदायनीसम्बन्धप्रपञ्च्यते, नास्ति वाक्यभेदः—इति।

नैतत्सारं, अत्र हि एकदायनीकोणात्योरनवनुद्धं सम्बन्धं
 बोधयितुमयमेकदायनीशब्द उच्यते,† स एव कथमिव अरुण
 शब्देन सम्बध्यते, तदेतदभिहितमपि पुनःपुनः पठेनुयुज्यते।

* कारकविभक्तिरिति प्रा० पु०।

† उच्यते इति क्वचित्।

भा. 'कथं पुनरेकहायनीशब्दस्य क्रीणातिना, अरुणगुणेन च समाने समभिधाहारे क्रीणातिना सम्बन्धोभ्युपगमनीयः, न पुनः आरुण्येन?—इति' । शब्दप्रामाण्यात्,—भवति हि क्रिया-सम्बन्धस्य वाचिका विभक्तिरेकहायनीशब्दमनु निविष्टा, न तु गुणसम्बन्धस्य वाचिका । 'का पुनः क्रियासम्बन्धस्य वाचिका, का वा गुणसम्बन्धस्य?—इति' । कारकलक्षणा क्रियासम्बन्धे विवक्षते भवति द्वितीयादिः, अविवक्षिते पुनः कारके, सम्बन्ध-मात्रविवक्षायां यष्टी । न च अत्र यष्टीं पश्यामः, पश्यामस्तु खलु तृतीयाम्, अतः क्रीणातिना सम्बन्धमभ्युपगच्छाम एक-हायनीशब्दस्य, नारुणाशब्देन—इति ।

'कथं तर्हि भवति अत्र सम्बन्धो,—नीलमुत्पलम्—इति' । उच्यते,—भवति, न तु श्रुतिलक्षणः, किं तु वाक्यलक्षणः, उत्पलशब्दसन्निधाने तदपेक्षी नीलशब्दस्तेनैकवाक्यतामभ्युप-गच्छन् न अजहत्स्वार्थवृत्तिः उत्पलविशेषाभिधानपर उच्चार्य-माणः सम्बन्धमभ्युपैति ।

'नन्विहापि वाक्यलक्षणः तददेव अरुणिम्ना समं सम्बन्ध एकहायन्या युज्यते' । न—इति ब्रूमः,—श्रुतिर्हि वाक्याद्गुली-यसी, श्रुतिश्चास्याः क्रियासम्बन्धमाह, न गुणसम्बन्धम् । 'यदि पुनः श्रुतिसामर्थ्यात्, क्रियासम्बन्धोभ्युपगम्येत, एकवाक्यत्वात् अपि गुणसम्बन्धः' । नैवं शक्यं, यो ह्यन्येन सह सम्बन्धमुच्चार्यते, न तत्समीपगतोऽप्यन्यः तेन सह सम्बन्धमर्हति, यथा, भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्येति भार्याविशेषणार्थम् उच्चार्यमाणो राजशब्दो न पुरुषेण सम्बध्यते, तद्वदिह क्रयाविशेषणार्थम् उच्चार्यमाण एकहायनीशब्दो नारुणाशब्देन सम्बन्धमर्हति ।

'आह,—सत्यमेवमेतत्, असत्यामाकाङ्क्षायामानन्तर्यमकारणं, सर्वत्र तु बाधिते पदार्थे वाक्यार्थ उपपद्यते, नान्यथा, सामान्य-वृत्ति हि पदं, विशेषवृत्ति वाक्यं, सामान्येनाभिप्रेतानां

भा. पदार्थानां यद्विशेषवस्थानं, स वाक्यार्थः, तदेतत् उक्तं, (१।१। २५ सू०)—“तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायोर्ध्वस्य तन्निमित्तत्वात्”—इति, तत्र प्रत्यक्षादिभिः पदार्था, वाक्यार्थः पुनरानुमानिकाः, तदेतत् अवगम्यतां,—केवलस्वार्थवृत्ति पदमनुपदेशकम्—इति पदान्तरेण सन्निहितेनेकवाक्यत्वमभ्युपैति, नान्यथा—इति, तदिह यद्यप्येकहायनीशब्दः कीर्णानिना सम्बन्धमानः ह्यतार्था न पदान्तरेण सम्बन्धमाकाङ्क्षति, अक्षणाशब्दः तु पदान्तरेण सम्बन्धम् अलभमानः अनर्थकः—इत्येकहायनीशब्देनेकवाक्यतामभ्युपैति। ननु उक्तं,—क्रियासम्बन्धार्थो, नाक्षणासम्बन्धार्थः—इति।

‘आह,—अक्षणाशब्दस्य आनर्थक्यपरिहाराद्योभयसम्बन्धार्थः—इति वदामः, अन्यार्थमपि ह्यतमन्यार्थमपि शक्नोति कर्तुम् तत् यथा, शास्त्रार्थं कृत्याः प्रणीयन्ते, ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते च। एवमिहापि क्रयसम्बन्धार्थमेकहायनीशब्द उच्चार्यमाणोऽक्षणाशब्देन सह सम्भन्तस्यते, न किञ्चित् दुष्यति तस्मात् न वाक्यभेदः’—इति। नैतदस्ति, यद्यप्ययमक्षणाशब्द अनर्थको माभूत्,—इत्येकहायन्या सम्बन्धेत, तथापि सर्वस्ति प्रकरणे निवेष्टुमर्हति, नचैनं सीमं कीर्णाति—इत्येव शब्द शक्नोति विज्ञेष्टुम्, न हि अयं विज्ञेपणत्वेन उच्चार्यते, किं तर्हि अपूर्वार्थं विधीयते।

‘ननु अपूर्वार्थमपि विधीयमान एकहायनीशब्दवत् इतरेण सम्भन्तस्यते। कथं?। प्रयोजनाय हि उच्चार्यमाणः शब्दो येनार्थे तस्मै तावत्प्रयोजनाय अवकल्प्यते, सन्निहितश्च बुद्धौ भवति तेन बुद्धौ सन्निहितेन शक्यते साकाङ्क्षः शब्दः सम्बन्धयितुम्—इति। नैतदेवं, यो हि असम्बन्धमानः अनर्थको भवति, सम्बन्धते, नान्यः। कुतः एतत्?। सम्बन्धमाने हि सामान्य विज्ञेपेऽवस्थाभ्येत, तत्र वाक्येन श्रुतिः पीडिता स्यात्। न चायं

भा. असम्बन्धमानः क्रीणातिना अनर्थको भवति, प्रकरणगताभिः
एकहायनीभिः* अभिसम्भन्त्यते ।

‘ननु एतत् उक्तं,—प्रकरणेभ्यस्य सम्बन्धोऽनुपपन्नः—इति’ ।
नानुपपन्नः, एकस्मिन् वाक्येभ्योर्ग्यः विधीयमानो नान्येन सम्ब-
ध्यते, वचनव्यक्तिभेदात्, अन्या हि वचनव्यक्तिर्विधीयमानस्य,
अन्या गुणेन सम्बन्धमानस्य । अज्ञातवत् ज्ञाम्यते विधीय-
मानोऽर्थः, ज्ञातवत् अनद्यते गुणसम्बन्धार्थं, न च सहादुच्चार्य-
माणो ज्ञातवत् अज्ञातवच्च भवितुमर्हति, एकहायनीशब्दः
श्रुत्ये विधीयमानोऽज्ञातवत् स्यात्, अक्षणाशब्देन सम्बन्धमानश्च
ज्ञातवत् । वाक्यभेदे पुनर्न दोषो भवति, प्रकरणे तु वाक्यान्तरैः
क्रियाद्रव्यान्तराणि च प्राप्तानि, ते इदं वाक्यान्तरविहितं
सम्बध्यते, तत्र अन्यस्मिन् विधीयते, अन्यस्मिन् वाक्येऽनूद्यते
—इत्युपपन्नं भवति । तस्मात् संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणा-
विशेषाच्च सर्वस्मिन् प्रकरणे द्रव्येषु निवेशः—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयो ऐककर्त्याश्रयमः
स्यात्’—इति, यत्र अर्थैकत्व श्रूयते द्रव्यगुणयोः, तत्र द्रव्यगुणा
वेकस्मिन् पदार्थे नियम्येयातां । कुतः ? ऐककर्त्यात् एककार्य-
त्वात्, एकं हि कार्यं द्रव्यगुणयोः श्रूयते क्रयसम्बन्धः । कथमे-
तत् अवगम्यते ? एकवाक्यत्वात् । कथमेकवाक्यत्वं ? अक्षण्या
पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या—इति अपर्यवसितोऽर्थः साकाङ्क्षत्वा-
दभिधातृप्रतिपत्तौ, सोऽहं क्रीणातीति तु पर्यवस्यति, तयोरेवं
नैतत्तत्त्वात् । यद्येककार्यता किमिति विकल्पो न भवति ? नैत-
देवम् ‘एकार्थास्तु विकल्पेरन’—इति विकल्पधर्माणौ प्राप्तः
—इत्ययुक्तोऽर्थः पर्यनुयोगः । कथं ? पर्यनुयोगो नाम स
भवति, यः स्वपक्षं साधयति, विपक्षस्य च प्रतीपमाचरति, न च

भा विकल्पोऽस्मत्पक्षस्य प्रतीपमाचरति, क्रयेणारुणिमासम्बन्धः—
इत्येष नः पक्षः । न च विकल्पो नानाकार्यत्वात् ।

‘नेनुं इदानीमेव उक्तम्,—एकं कार्यम्—इति, तच्चापि
विरुद्धम्,—एवं हि पूर्वमभिहितं,—अमूर्त्तत्वात् गुणो न क्रियया
सम्बध्यते—इति, इदानीं विपरीतमभिधीयते,—उभावपि द्रव्य
गुणो एकार्थौ क्रियामभिनिर्वर्त्तयतः—इति’ । उच्यते, नैतद्विरुद्धम्,
न च विकल्पः, एकं कार्यं, सामर्थ्यभेदस्तु, साक्षात् हि द्रव्यं
क्रियां प्रत्युपकरोति, गुणस्तु विशिष्टानां साधनम् । ‘यद्येवं, न
तर्हि गुणः क्रियामभिनिर्वर्त्तयति, साधनस्य असौ विशेषकः—
इति’ । नैतदेवं, गुणस्य क्रियामभिनिर्वर्त्तयत एतदेव सामर्थ्यं,
यत् साधनं विशिष्ट्यात् । आकाङ्क्षति च क्रिया साधनविशेषणं,
चिह्नभूतो हि गुणः साधनं चक्षयति, अस्ति चिह्ने न लक्ष्येत,
—कतमत्साधनं क्रियायाः ?—इति, ततः क्रियां नाध्वस्थेन
कर्तुम्—इति भवति क्रियासाधनं गुणः । नचैवं सति विकल्पो
भवति, यथा अधिकरणस्य कर्त्तादीनां च, अधिकरणं हि
कर्त्तादीनि धारयति, ताव्यधायमानानि न शक्नुवन्ति क्रिया-
मभिनिर्वर्त्तयितुम्, तथा कर्त्ता करणादीनि समाधत्ते, ताव्य-
समाहितानि न शक्नुवन्ति स्वं समर्थमभिनिर्वर्त्तयितुम् । यस्मिंस्तु
साधनोपकारे कार्यं तस्मिन्नेव उपकारेऽन्यत्साधनं विधीयते,
‘तत्र विकल्पो, यथा ‘नीहिभिर्यजेत, यवेर्यजेत’—इति, उभयोपि
तेषुलनिर्हृत्यर्थाः ।

‘एवं तर्हि तदेवेदं सञ्जातं भवति, एकहायनीविधानं,
‘तद्विशेषणं च अरुणो गुणः, तत्र स एव दोषो वाक्यभेदः प्रसज्येत
—इति’ । न ब्रूमः,—अरुणाशब्द एकहायनीशब्देन सम्बध्यते
—इति, किं तर्हि क्रीणातिनैव सम्बध्यते, एवं हि श्रूयते,—
अरुणगुणेन क्रियामभिनिर्वर्त्तयेत्—इति, यथा च तेन निर्वर्त्तयते,
तथा यतितत्त्वम् भवति, न चाविशिष्टं साधनं, गुणः क्रिया-

भा. मभिनिर्वर्त्तयतीत्यर्थात् साधनविशेषणतां प्रतिपद्यते, यथा स्थाल्यां पचेत्—इति क्रियासाधनत्वेन निर्दिष्टेर्थात् सम्भवने धारणे च स्थालीं व्यापारयति तद्वदिह्यापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् नास्ति वाक्यभेदप्रसङ्गः—इति ।

‘नन्वेवम् अपि वाक्यमिदमेत । कथं ? । प्रत्येकं वाक्यपरि- समाप्तिर्दृष्टा—इति, यथा देवदत्त—यज्ञदत्त—विष्णुमित्रा भोज्यन्ताम्—इति प्रत्येकं भुजिः समाप्यते, यथा च यस्य पिता पितामहः सोमं न पिवेत्—इति । एवमिहाप्यरण्या क्रीणाति, एकहायन्या क्रीणाति—इति । नैतदस्मत्पक्षस्य बाधकं, एवमपि क्रये एव अरणिमा निवेद्यति, न सर्वस्मिन् प्रकरणे—इति । ‘सत्यमेव दोषो न भवति, किं तु अनरण्यापि एकहायन्या क्रयः प्राप्नोति, अरण्या चानेकहायन्या, तत्र यदुक्तं द्रव्यगुणयोर्नियमः—इति, सा प्रतिज्ञा हीयते । न तर्हि ब्रूमः,—वाक्यभेदः—इति । कथं ? । क्रयस्य हि द्रव्या- रणिमानौ उपदिश्येते, न क्रयः तयोः । न च, प्रधानं प्रतिगुणं भिद्यते, प्रतिप्रधानं हि गुणो भिद्यते—इति, अस्ति चार्थं दृष्टान्तः,—समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः—इति, यथा गर्गाः शतं दण्डयन्ताम्—इति, तथा अभिगुत्य कृत्वा भक्षयन्ति—इति । तस्मात् उभयविशेषणविशिष्टः क्रयो विधीयते ।

‘कथं पुनः तस्मिंश्च इतरस्मिंश्च दृष्टान्ते सति एकान्तेन अवधार्यते,—समुदाय एव वाक्यपरिसमाप्तिर्न प्रत्यवयवम्— इति । अत्र ब्रूमः,—इह द्रव्यारणिमानावुभावपि क्रियासम्ब- द्धायुपलभ्येते परस्पररेणासम्बद्धौ, क्रयोरपि द्रव्यारणिमाभ्यां विशिष्ट उपलभ्यते नान्यतरेण, तत्र यदि द्रव्यपरम् अरणिमपरं च भवति वचनम् इदं, ततः प्रत्यवयवम् असंशयं क्रयसम्बन्धः, अथ क्रयविधितस्याभिधीयते, ततो यद्येवायम् एकहायनीनि-

भा शिष्टः, एवम् अरुणिमविशिष्टः—इति नियमतः* उभयसम्बन्धो-
भ्युपगमनीयः। न च, अत्र द्रव्यारुणिमानौ ईप्सितौ, ईप्सितस्तु
क्रयः, तेन हि ज्योतिष्टोमद्रव्यं सोमः परिप्राप्यते,† द्रव्यारुणि-
मानौ क्रयार्थौ सन्तावोप्सितौ स्यातां, नान्यथा। तस्मात् क्रयो-
विधीयते, स च नान्यतरविशिष्टः प्रतीयते—इति समुदाये
वाक्यपरिसमाप्तिः इह निश्चीयते। यदा चैवं, तदा न, एक-
हायनीम् मुक्त्वा अन्यत् द्रव्यं क्रयसाधनमस्ति, न चारुणात्
अन्यः साधनस्य विशेषको गुणः—इति, नियमः सिद्धो भवति।

‘अत्र वदामः,—यदि क्रयस्य साधने गुणोऽभिसम्बन्धमुपैति,
तदा वाक्ये भिन्नेऽपि क्रयसाधनत्वात् अरुणिमा अस्मिन् द्रव्ये
न निवेद्यते, किमर्थम् एकवाक्यता प्रयत्नेन साध्यते?—इति।
तदेतत् अभिधीयते,—भिन्ने हि वाक्ये एकहायनीसाधनकः
क्रयोऽवबुद्धो भवति, अरुणासाधनमपि क्रयान्तरं, न तस्मिन्नेवै-
कहायनीसाधने क्रये अरुणिमा विहितो भवति, तत्र यत्
क्रयान्तरम् अरुणगुणविशिष्टं, तत्रार्थात् प्राप्तम् अन्यदपि साधनं
भवति, तदपि विशिष्यन् अरुणो गुणः तेन सम्बध्यते। एक-
वाक्यत्वे तु तत् परिहृतं भवति। तस्मात् साधु अभिधीयते,—
अर्थकृत्ये द्रव्यगुणयोः ऐककर्मात् नियमः स्यात्—इति ॥ (१।
१। ६ अ०) ॥

सर्वेषां यथादीनां सम्मार्गाद्यधिकरणम्। (यद्वैकतन्त्रायः)।

स एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा. अस्ति ज्योतिष्टोमः,—‘यं एवं विद्वान् सोमेन यजते’—इति।

* नियोगत इति प्रा० पु० ।

† परिप्राप्यते इति प्रा० पु० ।

भा. तत्र श्रूयते,—‘दशापवित्रेण’ यच्च सम्मार्ष्टि—इति, तथा अग्निहोत्रे श्रूयते,—‘अग्नेस्तृणान्यपचिनोति’—इति, तथा दर्श-पूर्णमासयोः श्रूयते,—‘पुरोडाशं पर्यग्निकरोति’—इति । तत्र सन्देहः,—किमेकस्य यज्ञस्य, एकस्य अग्नेः, एकस्य पुरोडाशस्य च सम्मार्जनादि कर्तव्यम्, उत सर्वेषां यज्ञाणां सर्वेषाम् अग्नीनां सर्वेषां पुरोडाशानाम्?—इति । किं प्राप्तम्?—एको यज्ञः, एकोऽग्निः, एकः पुरोडाशः इह यहीतव्यः । कुतः? श्रुति-संयोगात्, एकत्वश्रुतिसंयुक्ता एते पदार्थाः, एकं हि द्रव्यमेव श्रूयते, शब्दलक्षणे च हि कर्मणि यत् शब्द आह, तत् अस्माकं प्रमाणं, यथा पशुमालभेत—इत्युक्ते एक एव पशुः पुमांश्चालभ्यते, एवम् अवाप्येको यज्ञः सम्मार्जनीयः, एकस्य अग्नेस्तृणान्यपचेयानि, एकः पुरोडाशः पर्यग्निकर्तव्यः—इति ॥

सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥

(सि०) ॥

भा. नैतदस्ति,—यज्ञादिवैकत्वयुक्तेष्वमी पदार्थाः कर्तव्याः—इति, सर्वे यज्ञाः सम्मार्ष्टव्याः, सर्वयोग्यिभ्यस्तृणान्यपचेयानि, पुरोडाशमावच्च पर्यग्निकर्तव्यम्—इति । कुतः? यज्ञधात्या द्रव्यं लक्षयित्वा सम्मार्गादि विधीयते, अविशिष्टं च लक्षणं सर्वद्रव्येषु, तत्र न गम्यते विशेषः,—को यज्ञः सम्मार्ष्टव्यः, को न—इति, सामान्यावगमादिशेषानवगमाच्च सर्वप्रत्ययः । तथा अग्निपुरोडाशानामपि । ‘ननु एकवचनं श्रूयते, तत् विशेष्यति’ । नैतदस्ति, एकत्वं हि श्रूयमाणं यज्ञादिवैकत्वं ब्रूयात्, न द्वितीयादीन् प्रतिषेधेत, एकत्वस्यासौ वाचको न द्वितीयादेः

भा प्रतिषेधकः, तेन अप्रतिषिद्धे द्वितीयादौ सामान्यवचनेन प्राप्तम्
सम्मार्जनार्हं किमिति न क्रियेत ।

‘तत्र एतत् स्यात्, एकवचनम् इह श्रूयमाणं प्राप्ते एव
एकस्मिन् द्रव्ये, द्वितीयादिषु च, किमन्यत् कुर्यात् अन्यतः
परिसङ्ख्यायाः, न चेदेकवचनं परिसङ्ख्येयं द्वितीयादीन्,
अनर्थकमेव स्यात्, उक्तोति च द्वितीयादीन् निवर्तयितुम्,
यथा, ‘अश्वाभिधानोमादत्ते’—इति गर्दभाभिधानं परिसङ्ख्ये,
एवम् अत्रापि द्रष्टव्यम्—इति’ ।

नैतदेवं, तत्र मत्स्याभिधान्यास्य यः सम्बन्धः, तदभिधान-
परम् वचनम्,—‘इमांमगृह्णन्’—इत्यश्वाभिधानीम्—इति, न
अनेन मत्सेण, ‘आदत्ते’—इतिलिङ्गेनैवादाने प्राप्तत्वात् मत्स्य
परिसङ्ख्या युक्ता । इह पुनर्यदेकवचनं द्रव्ये श्रूयते, तत्
श्रूयमाणमप्यविधीयमानत्वेन न निवर्तकं भवितुमर्हति, यथा,
कश्चित् ओदनं निर्दिश्य ब्रूयात्,—य एनं भक्षयेत् कश्चित्
इवा मार्जारो वा, स निवारयितव्यः—इति, तत्र यदि भक्षणं
निमित्तत्वेन विधीयते, न, इवमार्जारसम्बन्धः, ततः काकोप्या
गच्छन् निवारयते, श्रूयमाणेभ्यः शुनि मार्जारे वा इवमार्जार-
सम्बन्धस्य निमित्तत्वेनाविधीयमानत्वात् । एवम् इच्छाप्येक-
त्वसम्बन्धस्य अविधीयमानत्वात् श्रूयमाणेभ्योऽप्येकत्वे यश्चमार्ज-
समृन्धेत—इति ।

न च, अत्र द्वैकत्वसम्बन्धविधायकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । ‘ननु
सम्मार्ष्टि—इति’ । नञ्चेतत् द्वैकत्वसम्बन्धस्य विधायकम् ।
कस्ये तर्हि ? इत्यसम्मार्गसम्बन्धस्य विधायकम्, एवं श्रुत्या
सुपदार्थो विहितो भवति, इतरथा वाक्येन परपदार्थो विधी-
येत । श्रुत्यसम्भवे च वाक्यं प्रमते, न सम्भवन्तर्वा श्रुतौ ।
अतोऽपिधीयमानं विशेषणत्वेन, एकत्वं न द्वितीयादीन् प्राप्ति-
येहमर्हति । यत् सति न, द्वितीय दौ सम्मार्गादि क्रियमाणम्

भा अचीदितं भवति, प्रतिपिहं वा, यद्येव हि तत्, एकस्य श्रुतम्
श्रवणम्यते, तथा द्वितीयादेरपि ।

अयं चापरो दोषः,—न तदेकत्वं द्रव्यस्य सम्मार्गादौ विषये
नियम्येत, न हि, सम्मार्गादिः, यस्मिन् द्रव्ये एकत्वं नियम्येत,
तस्य विशेषणत्वेन भवति, विधीयते हि अत्र सम्मार्गादिः,
न प्राप्नो लक्षणत्वेन द्रव्यस्याग्न्यायते, न हि, यौगपद्येन
विधातुम् शक्यते, लक्षणत्वेन च उच्चारयितुम्; प्रसिद्धसम्बन्धो
हि शक्नोति लक्षयितुम्, न चाविहित एवज्ञातीयकः शब्दाय-
गम्यः प्रसिद्धसम्बन्धो भवति, विधीयते च सम्मार्गादिः, तस्मात्
न विशेषकः, न चेत् विशेषकः, न द्रव्ये एकत्वं नियम्यते—इति
शक्यम् आश्रयितुम् ।

‘अथ एकत्वं सम्मार्गे उच्यते’ । तथापि इयौ गतिः स्यात्,
एकत्वं प्रधानं, सम्मार्गा वा, तच्च उभयमव्यनुपपन्नम्,—न तावत्
एकत्वस्य सम्मार्गः शक्यते कर्तुम्, न च, द्रव्ये क्रियमाणः एक-
त्वस्योपकरोति केनचित् प्रकारेण, न च, एकत्वस्योपहृतेन
किञ्चित् प्रयोजनम् अस्ति, न हि, तद्गुणभूतम् श्रुतम् । ‘अथ
एकत्वं सम्मार्गं प्रति गुणभूतम्—इति’ । तदपि न । कथं ?
अमूर्तत्वात्, न हि तत् सम्मार्गं निष्पादयति । यद्यप्यन्यत्
अमूर्तं क्रियां निष्पादयति साधनं विशिष्यत्, तथाप्येतत् न
भवितुमर्हति, न हि, अत्र यद्दः सम्मार्गार्थः, सम्मार्गोऽत्र
यद्वाय चीदते, स हि प्रयोजनवान्, कल्प्यप्रयोजनः सम्मार्गः ।
यदि यद्दः सम्मार्गस्योपकुर्यात्, तदुपकारिण उपकरोति—इति
सम्मार्गस्य उपकारकमेकत्वं भवेत्, न त्वेतदेवम् । तस्मात्
एकत्वसम्मार्गयोः असम्बन्धः । ”

‘ननु प्रधानभूतमपि यद्वादि सम्मार्गं निष्पादयत्येव, अतः
तत्साधनं तच्च विशिष्यत् तदुपकारिष्यति, यथा इन्द्रार्थे
पयसि च प्रणीता धर्माः पाके उपकुर्वन्ति । परिधानार्थे

भा परिधो यूपधर्मा बन्धने । तस्मात् अयम् असमाधिः—इति ।
 अथ उच्यते,—न द्रुमः,—अतर्दर्थं साधके न शक्नुवन्तुपकर्तुम्
 —इति, किं तर्हि?—यदा प्रधानभूतं यद्वादि लक्षणत्वेन
 उच्यते, न तदा एकत्वस्य यद्वादिना सम्बन्धः, न सम्मार्गा
 दिना—इति । कथं ? यावत् इह लक्षणत्वेन किञ्चित् उच्यते,
 संवादः तत्र भवति, न तु तदिधीयते विज्ञानाय । ‘किमर्थं तर्हि
 उच्यते ?’ अन्यत्तस्य किञ्चित् विधायिष्यते—इति, तदेतत्
 यद्वादि लक्षयित्वा तस्य सम्मार्गादि विधीयते । तत् यद्येकत्वं
 सम्बन्धोऽप्यरो यद्वाद्ये सम्मार्गादौ वा पदार्थं विधीयेत, इयोः
 सम्बन्धयोर्विधानात् भिद्येत वाक्यम् । अथोच्यते,—यद्वादि
 लक्षयित्वा तस्य एकत्वसम्बन्धो विधीयते, न सम्मार्गादि
 सम्बन्धः—इति, तथा च सम्मार्गादीनाम् अध्ययनं प्रसादः—
 इत्यभ्युपगतं स्यात्, नचैतदेवम् । तस्मात् उभाभ्यामेकवचन
 स्यात्सम्बन्धः—इति । एवमेतदेकत्वं यच्चस्य न किञ्चित् उपकारं
 करोति, न सम्मार्गस्य, एवमेव सदनुद्यते । तस्मात् नैतत्
 किञ्चित् अपि कर्तुम् विवक्ष्यते—इति सर्वेषां यद्वादीनां सम्मा
 र्गादि कर्तव्यम्—इति । कुतः ? सयोगतोर्विवक्षेधात् प्रकरणा
 विशेषाच्च ।

‘यदि अविवक्षितमेकत्वं, कथं तर्ह्येकवचनमुच्चार्यते ? ननु
 बह्व्यु विवक्षितेषु बह्ववचनेन भवितव्यम्’ । उच्यते,—न वद्यमे
 तद्विचारयामः,—एकवचनमुच्चारयितव्यम्, न उच्चारयितव्यम्
 —इति, उच्चार्यमाणे सति किं प्रतिपत्तव्यम्?—एकस्मिन् एव
 सम्मार्गादि, उत सर्वेषु?—इति, तत्र सर्वेति स्थितिः ।
 अपि च, न विभक्तेर्वचनमेव एकं प्रयोजनं, किं तर्हि?—
 कारकसम्बन्धोऽपि, अविवक्षिते एकत्वे कारकसम्बन्धार्थमस्य
 उच्चारणम् भविष्यति । तस्मात् नानर्थकम् ।

अपि च, यद्वादि प्रातिपदिकार्थः एकत्वं विभक्त्यर्थः । ‘किमत ?’

भा यद्येवम्'। एतत् अतो भवति,—प्रातिपदिकार्थगतं हि विभक्तिः
 स्वमर्थं श्रुत्यैव वदति। 'अथैवं सति किं न, सम्मार्गेण
 सम्भत्स्यते?—इति'। तेन हि सम्बन्धमानं वाक्येन सम्बन्धेत,
 न च, श्रुत्या, अन्येन सम्बन्धमानं वाक्येनाच्छिद्य अन्येन
 सम्बन्धमर्हति। असम्बन्धमानस्तु एकत्वेन सम्मार्गो, यदि
 नैकत्वविशिष्टः क्रियते, न किञ्चित् विपन्नं भवति, नचैकत्ववि-
 शिष्टः सम्मार्गादिः, यद्वादिमात्रस्य च विधीयते—इति किमिति
 द्वितीयस्य तृतीयस्य च न क्रियेत—इति ॥

च चोदिते तु परार्थत्वाद्यथा—श्रुतिं प्रतीयेत ॥ १५ ॥
 (आ० नि०, ॥

भा. अथ यदुक्तं, (२२५।१० प०)—यथा, पशुमासभेत—इति
 एक एव पशुः पुंशुश्चालभ्यते, एवमिदमपि—इति, अस्त्यच
 वैपरीत्यम् इह यद्दार्थः सम्मार्गः, तत्र पुनर्यागार्थः पशुः। किमेवं
 सति भवति?। यो यागार्थं परिच्छिनत्ति*, स यागस्योपक-
 रोति, अपरिच्छिन्नेन न शक्यो यागः कर्तुम्—इति, न तु ग्रहेण
 केनचिद्विशिष्टेन सम्मार्गे कर्तव्यः। यत् ग्रहं विशिष्यत् सम्मार्ग-
 स्योपकुर्यात्, पशोश्च एतदेकत्वं यागं प्रत्युपदिश्यते। 'ननूक्तं,
 (२२५।७ प०)—प्रातिपदिकार्थगतं स्वमर्थं विभक्तिः श्रुत्यैवाभि-
 वदति—इति, यागे एतत् वाक्येन विधास्यति, तत्र वाक्यात्
 'श्रुतिर्वर्लीयसी—इत्युक्तम्'। सत्यं, यत्र श्रौतोऽभिसम्बन्धो विव-
 द्यते, अविवक्ष्यमाणे च वाक्यावगतः सन् अपर्युद्घातस्यो भवति,
 तस्मात् एकः पुंशुश्चालभ्यते—इति, ग्रहेकत्वं न सम्मार्गस्योप-
 करोति—इति न ग्रहं शक्नोति विशेष्यम्। तस्मात् अविवक्षितम्
 —इति ॥ (३।१।७ अ०) ॥

यथ चमसादौ सम्मार्गाद्यप्रयोगाधिकारम् ।

स संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ १६ ॥ (पू०) ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र श्रूयते,—‘दद्याद्विज्ञेयं यद्दं सम्मार्ष्टि’
—इति । तत्र श्रुत्योक्त्याधिगतः,—सर्वं यद्वाः सम्मार्जितथाः—
इति । इदमिदानीं सन्दिश्यते,—किं? चमसा अपि सम्मार्ष्टथाः
उत न?—इति ।

किं तावत्प्रार्थनम्?—चमसाद्यपि सर्वं सम्मार्ज्यम्—इति ।
कुतः? । ‘सयोगतोऽविज्ञेयात् प्रकरणाविशेषाच्च’—इति, यथैव
हि यद्वाणामपूर्वसम्बन्धः, एवं चमसानामपि, यथैव च यद्वाः
अस्मिन् प्रकरणे, एवं चमसा अपि । तस्मात् सवच्च सम्मार्गः ।

‘ननु यद्वाः श्रूयन्ते, ते चमसानां निवर्तका भविष्यन्ति’ ।
उच्यते,—प्रदर्शनार्थं यद्वायद्वाणं भवित्यति, यद्वादि सोमयाचन,
यस्मिन् गृह्यमाणः सोमो व्यवसिच्येत,—इत्येवम् आशङ्क्यते,
तत्सर्वं सम्मार्जितमम्; यथा भोजनकालो वर्तते, स्थालानि
सम्पृज्यन्तान्,—इत्युक्ते, यानि यानि भोजने उपयोगमर्हन्ति,
तानि तानि सर्वाणि सम्पृज्यन्ते, स्थालयद्वाणं लक्षणार्थम्—
इति गम्यते; एवमिहापि द्रष्टव्यम्—इति ।

‘उच्यते, लोकेर्ध्वलक्षणः संख्यवहारः, येन येनार्थः, सम्पृष्टेन,
उक्तोऽनुक्तो वा स स सम्पृज्येतैव । इह तु वेदे शब्दलक्षण,
शब्दस्य शब्दस्य सम्मार्गमाह, तत्र किमर्थं श्रुती सम्भवत्प्रा
पक्षशब्दो लक्षणया कल्प्यते’ । उच्यते, सम्मार्ष्टि—इति सम्मार्गे
पुरुषप्रत्ययं विधातुमेव शब्दः शङ्कोति श्रवणेनैव, यद्वायद्वाण्ये
तु वाक्येन, श्रुतिस्य वाक्याद्रुचीयसी । तस्मात् लक्षणया यद्वा-
शब्दो वर्ण्यते, न, यद्याश्रुतः—इति, तेन, यो यः सम्मार्जन-
संस्कारार्थः स स सम्मार्जितथा, न यद्वायद्वाण्येव व्यवसिच्येत एवमा
तीयको गुण —इति ॥

स व्यवस्था वा अर्थस्य श्रुतिसंयोगात्, तस्य शब्दप्रमाण-
त्वात् ॥ १७ ॥ (सि०) ॥

भा. . व्यवतिष्ठेत् वा यद्देवेव सम्मार्गो, न, चमसेत्पि प्रसज्येत—
इति । कुतः ? । 'अर्थस्य श्रुतिसंयोगात्', श्रूयमाणो हि यद्दे-
व न उत्सृष्टव्यः, उत्सृज्यमाने श्रुतिरेव बाध्यते यद्दम्—इति,
प्रमत्तगीतं तच्चभवतानित्यवगम्यते, न च 'एतन्नयार्थं' तस्मात्,
यद्दशब्देन यद्दं लक्षयित्वा तस्य सम्मार्गसम्बन्धो विधीयते ।
न चाविदधत् सम्मार्गं, शक्नोति तत्सम्बन्धं विधातुम्, अतो
विदधात्येव एष शब्दः सम्मार्गः । न च श्रुतिर्बाध्यते । कुतः ? ।
सम्मार्गः—इति सम्मृजितं पुरुषप्रयत्नं श्रुत्या शक्नोति विधा-
तुम्, न तच्च कश्चिद्विशेषः, उत्पाद्यमाने वा सम्मृजौ, परेण वा
सम्बध्यमाने—इति ; तेन न यद्दसम्बन्धेऽपि श्रुतिर्बाधिता भवति,
अतो यद्देवेव सम्मार्गो व्यवस्थातुमर्हति—इति ।

'ननु अपूर्वसंयोगाविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्च चमसेत्पि'
प्रसज्यते, न यद्देवेवास्य विधानम्—इत्युक्तम्' । अत्र उच्यते,
प्रकरणवद्भिः एकवाक्यतां कृत्वा शक्नोति तच्च विधातुम्, न,
अष्टात्वा एकवाक्यतां ; सा च प्रकरणात् अनुमीयते, इयं पुन-
र्यद्दशब्देन यद्दं प्रत्यक्षा, तस्मात् न प्रकरणे विधानं, यद्दे-
कत्वसम्बन्धे पुनरुत्सृज्य स्वार्थं, न शक्नोति विधातुम् । तस्मात्
वैपर्ययस्य, यद्देकत्वविधानेन । यदुक्तम्,—यथा स्थालानि
सम्मृज्यन्ताम्—इति लक्षणा, तददिहापि—इति, परिहृतमे-
तत् लोके कर्माद्यं लक्षणं, शब्दलक्षणं पुनर्वदे—इति ॥ (३।१।
८ अ०) ॥

सू

आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥

भा वाजपेये श्रूयते,—‘सप्तदशारविर्वाजपेयस्य यूपो भवति’—
इति । तत्र सन्देहः,—किं सप्तदशारविता वाजपेयस्य ऊर्ध्व
पात्रे निविशते, उत पशोर्यूपे निविशते?—इति । किं तावत्
प्राप्तम्?—ऊर्ध्वपात्रे—इति । कुतः? वाजपेयस्य यूपभावात्,
यत् वाजपेयस्य अस्ति पात्रं यूपसदृशं, तत्र भवितुमर्हति,
अस्ति च वोद्गशिपात्रं, तच्च खादिरत्वात् ऊर्ध्वत्वाच्च यूपसदृशं,
तत्र निवेशे सति वाजपेयशब्द आङ्गस्येन भवति, इतरथा
वाजपेयाङ्गे पशुयागे लक्षण्या वाजपेयशब्दो वृत्तः—इति
गम्येत । ‘ननु त्वत्पक्षेऽपि यूपशब्दो लक्षणयोर्ध्वपात्रे’ । उच्यते,
सर्वथा वयं लक्षणाशब्दाच्च मुच्यमाने, तत्पक्षे तु वाजपेयप्रकर-
णम् अनुगृह्यते, तस्मात् ऊर्ध्वपात्रे निवेशः—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूम,—‘आनर्थक्यात् तदङ्गेषु,’ वाजपेयशब्दः तावत्
सोमयागविशेषवचनः, तस्य साक्षात् यूपेन न प्रयोजनम्, अस्ति
तु तस्याङ्गं पशुयाग, तस्य तु पशुग्वन्मुम् यूपेन कार्यं । साक्षात्
वाजपेययूपस्य यदि सप्तदशारविता विधीयते, तस्याभावात्
अनर्थकमेव वचनं प्राप्नोति, तत अनर्थकं नाभूत्—इति घोमस्य
पशुयागे यूपः, तत्र निवेशमर्हति । ऊर्ध्वपात्रे च यूपशब्दो
लक्षण्या स्यात् । ‘नन्विरतस्त्रिपि पक्षे वाजपेयशब्दो लक्ष-
ण्या’—इति । ‘न—इति ब्रूमः, वाजपेये एव वाजपेयशब्दो
भविष्यति, शङ्क्यति च स पशुयूपं विशेषुं, सोमयागस्योप-
कारक’, यस्य यस्योपकारिण उपकरोति, भवति स तस्य सम्बद्धो
मुख्येनैव सम्बन्धेन, न च, एकान्तरित’—इति क्त्वाभ्यग्वद्धो
भवति, यथा देवदत्तस्य नमा—इति, पुत्रेण च असावन्तरित,
अथच देवदत्तेन मुख्येनैव सम्बन्धेन सम्बन्धः । तस्मात् एव एव

पक्ष आश्रयणीयः, न हि एतस्मिन्पक्षे कश्चिदपि सप्तशब्दो
भवति—इति ॥ (३।१।६ अ०) ॥

अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्राङ्गताधिकरणम् ।

स कर्तृगुणे तु कर्मासमवायात् वाक्यभेदः स्यात् ॥
१६ ॥ (पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजवाक्ये श्रूयते,—‘अभिक्रमं जुहोत्य-
भिजित्या’—इति । तत्र सन्देहः,—किमभिक्रमणं प्रयाजेष्वेव
निविशते उत ह्यत्वेन प्रकरणे ?—इति । किं तावत्प्राप्तं ? कर्तृ-
गुणेऽभिक्रमणे ब्रूमः,—वाक्यभेदः स्यात्—इति, कर्मणा कर्मणो-
ऽसमवायात् । अभिक्रमणं कर्म अमूर्तं, न तत्कर्म हवनं साधयितुं
शक्नोति, तस्मात् न तेनैकवाक्यतां याति । अतः सर्वस्मिन्
प्रकरणे निविशते, संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्च—
इति ।

‘ननु अनेन एव हेतुना अन्यस्मिन्नपि न निवेद्यते’ ।
उच्यते, अन्यत्र पुरुषैः सम्भत्स्यते । ‘ननु प्रयाजेऽपि पुरुषैः
सम्बध्यते’ । नैतदेवं, जुहोति—इति हवने एव शब्दः पुरुषप्रत्ययं
यिदधातुम् शक्नोति, न पुरुषाभिक्रमणसम्बन्धम् । ‘ननु अन्य
त्रापि पुरुषाभिक्रमणसम्बन्धस्याविधानम्’ । नैष दोषः, अन्यत्र
प्रकरणाग्नानादङ्गभावे निर्ज्ञाते प्रयोगवचनोऽस्य कर्तृधत्तां
यध्यति । तस्मात् सर्वस्मिन् प्रकरणेऽभिक्रमणस्य निवेशः—
इति ॥

साकाङ्क्षन्त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्व्वेण ॥ २० ॥
(सि०) ॥

१. नैतदस्ति,—यदुक्तमभिक्रमणं प्रकरणे निविशते—इति ; प्रया-

भा जेत्वेव भवितुमर्हति । कुतः ? तै सहास्यैकवाक्यता यत,
 साक्षाद्भवेत् पूर्वण पदेनासमाप्तम् वाक्यम्, 'अभिक्रमं जुहोति'
 —इत्यत्र पर्यवस्यति, प्रकरणाच्च वाक्यम्बलवत्—इति प्रया
 जेत्वेवाभिक्रमणं निविशते । 'ननु अभिक्रमणममूर्तत्वात् होम
 निर्वृत्तावसमर्थम्—इत्युक्तम्' । उच्यते, साक्षात् असमर्थम्, कर्त्तुं
 सन्वध्यमानं शक्यति निर्वर्त्तयितुम् । कथं ? अभिक्रमदेन
 समासीदति आहवनीयं कर्त्ता, इयमभ्युपायभूतं होमस्य,
 दूराद्वाभिप्रसार्य चरत्, जुहुयात्, समासीदेत् अन्वाभिक्रमणेन ।
 तस्मात् अभिक्रमणमुपकरोति होमस्य,—इत्यवगम्यते । अत
 प्रयाजेत्वेव निवेशः—इति ॥ (१।१।१० अ०) ॥

उपवीतस्य प्राकरण्याकृताधिकरणम् ।

घ. सन्दिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

भा दर्शपूर्णमासयोः सप्तमाष्टमयोर्वाक्षणाववाक्ययोः सामिधेन्य
 उक्ताः, नवमे निविदः, दशमे काम्याः सामिधेनीकल्पाः,—'इह
 कामस्यैतावतीरनुब्रूयात्, इदं कामस्यैतावतीः'—इति, एकादशे
 च दशोपवीतमाग्नार्तः,—'उपचयति देवलक्ष्मणेव तत कुरते'—
 इति । तत्र सन्देहः,—किं सामिधेनीरेवानुब्रूवाण उपचयेत्,
 उत प्रकरणे सर्वानेव पदार्थाननुतिष्ठता उपचातथम् ?—इति
 कुतः सशयः ? उपवीतं सामिधेनीना प्रकरणे समाग्नान्तम्
 अथ निवृत्ते वा तासां प्रकरणे ?—इति न ज्ञायते ।

'ननु दर्शपूर्णमासयोरेव प्रकरणम् इदं, परप्रकरणे सामि
 धेन्यः श्रूयन्ते' । सत्यः परप्रकरणे श्रूयन्ते, तथापि तासामवा
 न्तरप्रकरणम् अथर्त्तं भवति हि, सामिधेनीरनुब्रूयात्—इति
 विशेषाकाङ्क्षं वचनं, येन तत्सन्निधावभिधीयमानं तस्य—इति
 ज्ञायते । 'कथं पनर्निवृत्तं तासां प्रकरणम्—इत्याशङ्कते' ।

ला. निधित्पदानि तासां प्रकरणं व्यवदधति—इति । 'यद्येवं, कथम्, अनुवर्त्तते प्रकरणम्—इत्याशङ्का ? । परस्ताद्विदितां, सामिधेनीगुणा एव काम्या विधीयमानाः श्रूयन्ते, यदनगारं यज्ञोपवीतमाग्नातं, तेनानिष्ठं सामिधेनीनां प्रकरणम्—इति भवति मतिः । अतः परप्रकरणे निविदः समुपनिषतिता न व्यवदधति । यथा दादशोपसत्ताङ्घ्रीनधर्मा ज्योतिष्टोम प्रकरणे—इति । तेन भवति सन्देहः ।

अस्मिन् सन्देहे किं तावत्प्राप्तम्?—सामिधेनीप्रकरणम् अनिष्ठं, तत्र उपवीतं समाग्नातम्—इति । कुतः ? । काम्यानां सामिधेनीकल्पानामानन्तर्यवचनात्, हृदयमनुविपरिवर्त्तमानासु सामिधेनीषु उपवीतमामनन्ति, कर्तुं च वासोविन्यासमात्रं गुणो भवति उपवीतं नाम, किं कुर्वता तत् कर्तव्यम्?—इति भवति तत्र पदार्थाकाङ्क्षा, तत्र बुद्धौ सन्निहितेनाविप्रलष्टेन सामिधेनीवाक्येन एकवाक्यतामुपगम्य सामिधेनीषु—'उपवीतं उपव्ययते' इत्येष शब्दो विदधानि—इति गम्यते ।

एवं प्राप्तिं घूमः,—न, अस्मिन् सन्देहे यस्त्वयोक्तः, स निर्णयः ; अस्मिन् सन्देहे वाक्यभेदः—इति निर्णयः—इति । कुतः ? । 'व्यवायात्', इह समाप्तस्य सानुबन्धस्य सामिधेनीवाक्यस्य, अस्य च 'उपव्ययते'—इति वचनस्य, निविदां विधायकेन सामिधेनीभिः असम्बन्धेन ग्रन्थेन व्यवधानं भवति, यस्य च पर्यवसितेऽपि वचने तत्सम्बद्धमेवार्थान्तरं प्रक्रमन्ते, न तत्र अननुष्ठितं प्रकरणम्, आगच्छति हि तत्सम्बद्धाभिधाने हृदयम् । यत्र तु पर्यवसिते वचने तत्सम्बद्धमेवार्थान्तरं प्रक्रमन्ते, न तत्र बुद्धौ पूर्वं पदार्थः सन्निधोयते । न च, बुद्ध्वावसन्निहितेनैकवाक्यता भवति । दाभ्यां हि बुद्ध्वाभ्या पदार्थाभ्या वाक्यार्थः सङ्गम्यते, नान्यतरेण, सन्निधौ समाग्नातस्यैतदेव प्रयोजनं, 'तस्मात्' । पदार्था । विनिष्ठां वस्ति । इत्येयः ? इति ।

भा जेत्वेव भवितुमर्हति । कुतः ? । तैः सद्धारयैकवाक्यता यतः, साकाङ्क्षमेतत् पूर्वण पदेनासमाप्तम् वाक्यम्, 'अभिक्रमं जुहोति'—इत्यत्र पर्यवस्यति, प्रकरणाच्च वाक्यम्बलवत्—इति प्रथा जेत्वेवाभिक्रमणं निविशते । 'ननु अभिक्रमणममूर्त्तत्वात् होमनिर्हन्तावसमर्थम्—इत्युक्तम्' । उच्यते, साक्षात् असमर्थम्, कर्त्तव्यसम्बन्धमानं श्रद्ध्यति निर्वर्त्तयितुम् । कथं ? । अभिक्रमणेन समासीदति आहवनीयं कर्त्ता, इयमभ्युपायभूतं होमस्य, दूराद्वाभिप्रसार्य हस्तं, जुहुयात्, समासीदेत् अन्वाभिक्रमणेन । तस्मात् अभिक्रमणमुपकरोति होमस्य,—इत्यवगम्यते । अतः प्रथाजेत्वेव निवेशः—इति ॥ (३।१।१० अ०) ॥

उपवीतस्य प्राकरण्याप्युक्ताधिकरणम् ।

घ. सन्दिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्वात् ॥ २१ ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः सप्तमाष्टमयोर्वाक्ष्णानुवाकयोः सामिधेन्य उक्ताः, नवमे निविदः, दशमे काम्याः सामिधेनीकल्पाः,—'इदं कामस्यैतावतीरनुब्रूयात्, इदं कामस्यैतावतीः'—इति, एकादशे च यज्ञोपवीतमाग्नार्त्तं,—'उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुर्वते'—इति । तत्र सन्देहः,—किं सामिधेनीरेवानुब्रूयाण उपव्ययेत, उत प्रकरणे सर्वानेव पदार्थाननुतिष्ठता उपव्यातव्यम् ?—इति । कुतः संशयः ? । उपवीतं सामिधेनीनां प्रकरणे समाग्नार्त्तम् अथ निष्टे वा तासां प्रकरणे ?—इति न ज्ञावते ।

'ननु दर्शपूर्णमासयोरेव प्रकरणम् इदं, परप्रकरणे सामिधेन्यः श्रूयन्ते' । सत्यं परप्रकरणे श्रूयन्ते, तथापि तासामवागारप्रकरणम् अपरं, भवति हि, सामिधेनीरनुब्रूयात्—इति विशेषाफाङ्गं वचनं, येन तत्सन्निधावभिधीयमानं तस्य—इति ज्ञायते । 'कथं पुनर्निर्हर्त्तं तासां प्रकरणम्—इत्याशङ्कते' ।

सा. निमित्तपदानि तासां प्रकरणं व्यवदधति—इति । ‘यद्येवं,
‘कथम्, अनुवर्तते’ प्रकरणम्—इत्याशङ्का? । परस्ताद्विविदां,
‘सामिधेनीगुणा एव काम्या विधीयमानाः श्रूयन्ते, यदनन्तरं
यज्ञोपवीतमाग्नातं, तेनानिष्टत्वं सामिधेनीनां प्रकरणम्—
इति भवति मतिः । अतः परप्रकरणे निविदः समुपनिषतिता
न व्यवदधति । यथा द्वादशोपसत्ताङ्घ्रीनधर्मो न्यीतिष्टोम-
प्रकरणे—इति । तेन भवति सन्देहः ।

अस्मिन् सन्देहे किं तावत्प्राप्तम्?—सामिधेनीप्रकरणम् अनि-
ष्टत्वं, तत्र उपवीतं समाग्नातम्—इति । कुतः? । काम्यानां
सामिधेनीकल्पानामानन्तर्यवचनात्, हृदयमनुविपरिवर्तमा-
नासु सामिधेनीषु उपवीतमामनन्ति, कर्तुं च वासौघिन्यासमात्रं
गुणो भवति उपवीतं नाम, किं कुर्वता तत् कर्तव्यम्?—इति
भवति तत्र पदार्थाकाङ्क्षा, तत्र बुद्धौ सन्निहितेनाविग्रहणेन
सामिधेनीवाक्येन एकवाक्यतामुपगम्य सामिधेनीषु—‘उपवीतं
उपस्थयते’ इत्येष शब्दो विदधाति—इति गम्यते ।

एवं प्राप्तिं ब्रूमः,—न, अस्मिन् सन्देहे यस्त्वयोक्तः, स निर्णयः ;
अस्मिन् सन्देहे वाक्यभेदः—इति निर्णयः—इति । कुतः? ।
‘यथायात’, इह समाप्तस्य सानुबन्धस्य सामिधेनीवाक्यस्य,
अस्य च ‘उपस्थयते’—इति वचनस्य, निविदां विधायकेन
सामिधेनीभिः असम्बन्धेन सन्धेन व्यवधानं भवति, यस्य च
पर्यवसितेऽपि वचने तत्सम्बद्धमेवार्थान्तरं प्रक्रमन्ते, न तत्र
अननुष्टत्वं प्रकरणम्, आगच्छति हि तत्सम्बद्धाभिधाने हृदयम् ।
यत्र तु पर्यवसिते वचने तदसम्बद्धमेवार्थान्तरं प्रक्रमन्ते, न तत्र
बुद्धौ पूर्वं पदार्थः सन्निधीयते । न च, बुद्ध्यावसन्निहितेनैक-
वाक्यता भवति । द्वाभ्यां हि बुद्ध्याभ्यां पदार्थाभ्यां वाक्यार्थः
सङ्गन्यते, नान्यतरेण, सन्निधौ समाग्नानस्यैतदेव प्रयोजनं,
कथम् उभाभ्यां पदार्थाभ्यां विजिष्ठां बुद्धिमुत्पादयेयुः?—इति ।

भा अनन्तरावबुद्धेन सह वाक्यार्थः शक्यते कर्तुम्, असम्बद्धपदोपा-
रणे च नानन्तरावबुद्धौ भवति । तस्मात् व्यवहितेन स-
नेकवाक्यता भवति—इति ।

‘अथान्येन प्रकारेण ध्यानादिना पूर्वपदार्थम् अवगम्य,
वाक्यार्थे सञ्जनयेत्’ । अवेदिक, स पुरुषबुद्धिपूर्वको वाक्यार्थो
भवेत्, यथा, अन्यस्मादनुवाकादाख्यातपदं गृहीत्वा, अन्यस्मात्
नामपदं यो वाक्यार्थः सञ्जन्यते, तादृशं तत् भवेत्, यत्र अन्येन
ध्यानादिना पूर्वपदार्थम् अवगम्य, वाक्यार्थं सञ्जनयेत् । तस्मात्
नासम्बद्धान्यवधाना एकवाक्यता भवति—इति निश्चीयते ।
तस्मात् न सामिधेनीभिः एकवाक्यतोपवीतस्य—इति । ‘ननु
सामिधेनीकल्पानाम अनन्तरबुद्धाना सन्निधावुपवीतमाग्नायते,
तेन सामिधेनीभिः सम्भत्स्यते—इति । न—इति ब्रूम, —
‘प्रतिवृत्तमेव हि सामिधेनीनां प्रकरणं निवृत्त्यदैक्यवधानात् ।
वाक्येन हि सामिधेनीकल्पाः काम्याः सम्बन्धमुपगच्छन्ति, न
प्रकरणम् अनुवर्तन्ते, न च, पुनः कल्पवचनेन सामिधेयः प्रकृता
भवन्ति’ न हि, तत्र तासां वचनं,—कर्तव्याः—इति, किं तर्हि
संख्याभिः सम्बन्धयितव्याः—इति, तदपि वाक्येन, न प्रकर-
णेन । तत्र अमलतासु सामिधेनीषु यस्य एकवाक्यता गुणस्य
सामिधेनीभिर्नास्ति, न तस्य ताभिः सम्बन्धः । तस्मात्
प्रकरणे यदनुष्ठेयं तत् यज्ञोपवीतिना—इति सिद्धम् ॥ (१।१।
११ अ०) ॥

वारणवैकल्यादिपात्राणां छल्लयामगुणताधिकरणम् । (मिथोऽसम्बन्ध-
न्यायः) ॥

स गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात् ॥ २२ ॥

भा. अग्रप्राधेये कारण—वैकल्यादिपात्राणि अज्ञोमार्थानि ज्ञोमार्था-

भा. च श्रूयन्ते,—‘तस्मात् वारणो वै यज्ञावचरः’ स्यात्, न त्वेतेन जुहुयात्, वैकङ्क्षतो यज्ञावचरः स्यात् जुहुयादेतेन—इति । न च वारणवैकङ्क्षतानां पाचाणामग्न्याधेयेन सम्बन्धः । कुतः ? । यज्ञावचरवचनात्,† यज्ञस्य एतानि पाचाणि, वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा भवन्ति । तत्र एष सन्देहः,—किं पवमानेष्टिषु निवि-
शन्ते, उत दर्शपूर्णमासादिषु सर्वयागेषु?—इति । किं तावत् प्राप्तम् ? पवमानहविष्विति । कुतः ? । उक्तमेतत् (धू० अ०) प्रधानेऽसम्भयन्पदार्थः तद्गुणे कल्प्यते—इति, अग्न्याधेयप्रकरणे च समाग्नानात्पवमानहविषा तद्गुणता । तस्मात् पवमान-
हविःषु—इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—गुणानां समत्वात्, पवमानहविषाम्, अग्न्याधेयस्य च न परस्परेण सम्बन्धः, यथा आधानमग्नेगुणः संस्कारार्थः, एवं पवमानहवोर्व्यपि अग्नेरेव गुणभूतानि, कस्तत्र परस्परेण सम्बन्धः?—इति । यदुक्तं,—आधानस्य प्रकरणे समाग्न्यायन्ते—इति, यद्यपि समाग्न्यायन्ते, तथापि प्रकरणं बाधित्वा वाक्येन अग्नेर्भवन्ति । किम् इह वाक्यम् ? । ‘यदा-
हवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति’—इति ।

‘ननु आहवनीयोऽत्र यागस्याधिकरणत्वेन गुणभूतः श्रूयते’ । सत्यम्, अधिकरणमाहवनीयः, तथापि त्वाहवनीयार्थ एव यागः, प्रयोजनवत्त्वात् आहवनीयस्य, निष्प्रयोजनत्वात् पव-
मानहविषाम् । कथम् एषां निष्प्रयोजनता ? । कलाश्रवणात् । ‘कल्प्यं फलम्—इति चेत्’ । सत्यं कल्प्यम्, अग्निसंस्कारस्तु तत्फलं, न स्वर्गः, स्वर्गं कल्प्यमाने दिरदृष्टं कल्प्येत,—होमाध

* ‘यज्ञावचरः यज्ञप्रधारहेतु’ इति माधवः ।

† ‘यान्ताधानस्य यज्ञतिघोदनारहितत्वादयज्ञत्वम्’ इति अधिकः ।
पाठः का० सं० पु० । अथ पाठः अत्र भवितुं युक्तः ।

भा अनन्तरावबुद्धेन सह वाक्यार्थः शक्यते कर्तुम्, असम्बद्धपदोपा-
रणे च नानन्तरावबुद्धो भवति । तस्मात् व्यवहितेन सह
नैकवाक्यता भवति—इति ।

‘अथान्येन प्रकारेण ध्यानादिना पूर्वपदार्थम् अवगम्य,
वाक्यार्थं सञ्जनयेत्’ । अवैदिकः स पुरुषबुद्धिपूर्वको वाक्यार्थो
भवेत्, यथा, अन्यस्मादनुवाकादाख्यातपदं गृहीत्वा, अन्यस्मात्
नामपदं यो वाक्यार्थः सञ्जन्यते, तादृशं तत् भवेत्, यथ अन्येन
ध्यानादिना पूर्वपदार्थम् अवगम्य, वाक्यार्थं सञ्जनयेत् । तस्मात्
नासम्बद्धान्यवधाना एकवाक्यता भवति—इति निश्चीयते,
तस्मात् न सामिधेनीभिः एकवाक्यतोपवीतस्य—इति । ‘ननु
सामिधेनीकस्यानाम् अनन्तरबुद्धाना सन्निधायुपवीतमाग्रायते,
तेन सामिधेनीभिः सम्भन्त्यते—इति । न—इति ब्रूमः,—
‘प्रतिवृत्तमेव हि सामिधेनीनां प्रकरणं निविरमदैर्बधानात् ।
वाक्येन हि सामिधेनीयरूपाः काम्याः सम्बन्धमुपगच्छन्ति, न
प्रकरणम् अनुवर्तते, न च, पुनःकल्पवचनेन सामिधेन्य’ प्रकृता
भवन्ति ! न हि, तत्र तासां वचनं,—कर्तव्याः—इति, किं तर्हि
संख्याभिः सम्बन्धयितव्याः—इति, तदपि वाक्येन, न प्रकर-
णेन । तत्र अप्रकृतासु सामिधेनीषु यस्य एकवाक्यता गुणस्य
सामिधेनीभिर्नास्ति, न तस्य ताभिः सम्बन्धः । तस्मात्
प्रकरणे यदनुष्ठेयं तत् यशोपवीतिना—इति सिद्धम् ॥ (१।१।
११ अ०) ॥

वारण्यैकतादिपात्राणां छत्वायामगुणताधिकरणम् । (मिथोऽसम्बन्ध-
न्यायः) ॥

स गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात् ॥ २२ ॥

भा. अप्रराधेये वारण्य—वैकल्यपात्राणि अक्षोमार्थानि क्षोमार्थानि

भा. वार्त्तघ्नी आग्नेयी, एका सौमी, तथा वृधन्वत्यौ, तत्र या
 आग्नेयी, सा विधीयमाना सम्बन्धेत न सौमी; अभावस्यायां
 तावत् नास्त्येव, पूर्णमास्यामप्यग्नीषोमीये एव क्रियमाणे
 क्रियेत, तत्राप्येकदेवत्या न शक्नुयात् देवतादित्वे कार्यं कर्तुम्।
 'अथ उभे अग्नीषोमीये प्राप्ते—इति'। न, एकस्य यागस्य
 द्वाभ्यामनुवाक्याभ्यां प्रयोजनम्। उपादेयत्वेन हि अनुवाक्या
 चोद्यते, तत्र एकत्वं विपक्षितं, तेन तथापि न हे। तस्मात्
 आज्यभागयोर्निवेशः—इति ॥ (३।१।१३ अ०) ॥

मुष्टीकरणादीनां छल्लप्रकरणिकाङ्क्षताधिकरणम् ।

ख. आनन्तर्यमचोदना ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—'मुष्टीकरोति वाचं यच्छति दीक्षितमा-
 वेदयति'—इति, तथा 'हस्ती अयनेनित्ते *उलपराजिंस्तुणाति'
 —इति। तत्र सन्देहः,—किं मुष्टीकरणं वाग्यमस्य आवेदनार्थम्,
 उत छल्लप्रकरणे निवेशः?—इति तथा, हस्तायनेजनं किम्
 उलपराजिंस्तुनितुम्, उत प्रकरणे सर्वपदार्थान् कर्तुम्?—इति।
 किं तावत्प्राप्तम्?—हस्तायनेजनं हस्तसंस्कारार्थं, वाग्यमः
 पुरुषसंस्कारार्थः, आमवयमाण एकाग्रो भवति, पदार्थाननु-
 तिष्ठति, तेन केषां केषां पदार्थानाम् इमे संस्कारौ इत्या-
 काङ्क्षा अस्ति, सत्यामाकाङ्क्षायामानन्तर्येण निराकाङ्क्षीकरणं।
 तस्मात् आनन्तर्यात् आवेदनार्थो वाग्यमो मुष्टीकरणं च,
 हस्तायनेजनं चोलपराजिंस्तुनितुम्।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—सर्वे प्रकरणाधीनैः सम्बन्धः—इति।

• 'वेष्टामान्नितुं सम्पादितकृत्यस्तत्र उलपराजि' इति माधवः ।

भा सर्वो भवति, तस्य च आहवनीयेन अपरोऽवृष्टः संस्कारः—
इति । तस्मात् अग्रयंता पवमानहविषां, नैषामाधानेन
सम्बन्धः । तस्मात् नाधाने श्रूयमाणं, पवमानहविषा भवितु
मर्हति । किं तर्हि सर्वयागेषु दर्शपूर्णमासप्रभृतित्वाधानस्य
प्रधानभूतेषु निवेशः?—इति ॥ (३।१।१२ अ०) ॥

वार्चघ्नीयानुवाक्यानामाज्यभागोऽङ्गताधिकारणम् । (वार्चघ्नीन्यायः) ।

मिथश्चानर्थसम्बन्धात् ॥ २३ ॥

भा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘वार्चघ्नी यौर्णमास्याम् अनूचेते,
वृधन्वती अनावस्यायाम्’—इति । तत्र सन्देहः,—किमनुवा
क्यादित्वस्य प्रधाने निवेशः, उताज्यभागयोः?—इति । किं
तावत्प्राप्तम्?—प्रधाने—इति । कुतः? यौर्णमासीसमभिध्या
द्वारात्, अनावस्यासमभिध्याद्वारात् । प्रधानं यौर्णमासी च
अनावस्या च नाज्यभागौ । तस्मात् साक्षादाक्यात् प्रधानस्य
—इति प्राप्तम् ।

तत्र श्रूमः,—नियः सह द्वाभ्यामनुवाक्याभ्यां न प्रधानस्य
कार्यमस्ति, यत्र तु द्वे अनुवाक्ये, तत्र तयोर्वार्चघ्नीता वृधन्वता
च विधीयते, प्रधाने च एका अनुवाक्या, तत्र द्वित्वं वार्चघ्नीता
वृधन्वता च विदधत् वाक्यमिदमेत । आज्यभागयोस्तु द्वे प्राप्ते
आग्नेयी सीमी च, तत्र वार्चघ्नीता वृधन्वता केवला श्रूयति
विधातुम् । ‘ननु प्रधानगामित्वेऽपि द्वयोः प्रधानयोः द्वे अनु
वाक्ये, आग्नेयस्य अग्नीषोमीयस्य च—इति’ । उच्यते,—एका

* “वार्चघ्नीयुगलं वृधन्वतीयुगलं तु होमकारणं आज्यभागयोः प्रमे
यमिदं वाचि जहगत्” इत्यनुवाक्येनाश्रयात्” इति माधवः ।

भा. भवति, एवमिहापि । यदि आग्नेयस्य अग्नीषोमीयस्य च पुरोडाशस्य मिथः सम्बन्धो न भवेत्, तत आग्नेय एव चतुर्द्वाकरणं व्यवतिष्ठेत, भवति तु सम्बन्धः, तस्मात् अव्यवस्था, यथा आग्नेयस्य मस्तकं विभज्य प्राशिवम् अवद्यति—इति सर्वेभ्यः प्राशिवावदानम्, एवं चतुर्द्वाकरणमपि ॥

छ. व्यवस्था वा अर्थसंयोगात् लिङ्गस्यार्थेन सम्बन्धात् लक्षणार्था गुणश्रुतिः ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

भा. वाग्वदः पक्षं व्यावर्तयति, व्यवतिष्ठेत वा चतुर्द्वाकरणम् आग्नेये एव, न साधारणं भवितुमर्हति । कुतः ? अर्थसंयोगात्, अग्निना देवतया अर्थेनैकदैवत्यस्य संयोगः, न द्विदैवत्यस्य अग्नीषोमीयस्य ऐन्द्राग्नस्य च—इति । कुतः ? यस्य हि अग्नीषोमी देवता, उभयविशेषणविशिष्टः सद्गुणः क्रियते, तस्याग्निः सोममपेक्षमाणो देवता, न निरपेक्षः, यस्य च अग्निः सोममपेक्षमाणो देवता, न तस्मात् तद्वित उत्पद्यते, समर्धाना हि स उच्यते, सापेक्षं च असमर्धम् । तस्मात् न तद्वितान्तेन निरपेक्षाग्निदैवत्येन द्विदैवत्यस्य अभिधानम् । अतो यत्र निरपेक्षोऽग्निदैवता, तत्र एव चतुर्द्वाकरणम्—इति, देवतालिङ्गस्य हि सामर्थ्येन संयोगो भवति तद्वितार्थस्य, नास्ति सामर्थ्यं ।

अथ यदुक्तं, यथा प्राशिवावदानं सर्वेभ्यः क्रियते, एवं चतुर्द्वाकरणमपि—इति, युक्तं प्राशिवावदानेन तत्र एव सम्बन्धः क्रियते,—आग्नेयस्य प्राशिवमवद्यति—इति । ‘कथं तर्हि आग्नेयस्य मस्तकं विभज्य ?’—इति । एकं क्षेत्तवाकं प्राशिवमवद्यति—इति, द्वितीयमाग्नेयस्य मस्तकं विभज्येति, तत्र आग्नेयस्य मस्तकात् अवद्यति—इति गम्यते, अन्यस्य मस्तकात्, अन्यस्मादेति अनियमः । यदि तु तत्र केवलाग्निदैवत्यो न अभविष्यत्, तदा आनर्धवपरिधाराय द्विदैवत्योग्ययच्छिष्यत् ।

भा. कुतः?। वाक्यभेदात्। कथं वाक्यभेदः?। अर्थद्वयस्याभिधानात्, न हि दीक्षितम् आवेदयितुम्—इत्यस्मिन् अर्थे आवेदयति—इति, न च स्तरितुम्—इत्यस्मिन् अर्थे स्तृणाति—इति; स्तरणमपि विधीयते अवेनेजनं च; मुष्टीकरणं वाग्यमश्न विधीयते, आवेदनं च। न च, एषां परस्परं कश्चित् सम्बन्धोऽस्ति, न च, पदार्थाकाङ्क्षायाम् चेत्यामानन्तर्यमेकवाक्यत्वे कारणं भवति, तस्मात् प्रकरणधर्मा एवज्ञातीयकाः ॥

ख वाक्यानाञ्च समाप्तत्वात् ॥ २५ ॥ (शु०) ॥

भा. स्वेन स्वेन पदसमूहेन परिपूर्णमेकं वाक्यं, तथा अपरं, तथा सर्वाणि धान्युदाहृतानि। तस्मात् विस्पष्टमर्थद्वयं, विभागे च निराकाङ्क्षता, तेन वाक्यभेदः। अतः संयोगतोऽविशेषात् प्रकरणाविशेषाच्च ह्यत्रने प्रकरणे निवेशः—इति ॥ (६।१। १४ अ०) ॥

चतुर्धाकरणस्याग्नेयमापाङ्गताधिकरणम् ॥

ख शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथ्यस्तेषां सम्बन्धात् ॥ २६ ॥ (पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः समाप्तायते,—‘आग्नेयं चतुर्धा करोति’—इति। तत्र सन्देहः,—किमाग्नेयेऽग्नीषोमीये ऐन्द्राग्ने च सर्वं चतुर्धाकरणं? किं वा आग्नेये एव?—इति। किं मातृम्?—शेषश्चतुर्धाकरणम्, आग्नेयम्—इति देवतागुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयते, अग्नीषोमीयेऽपि स्यात्, ऐन्द्राग्नेऽपि। कुतः?। तो अपि आग्नेयौ, यस्याग्निर्देवता, अन्या च भवति, असावाग्नेयः; तत् यथा, या इदित्यस्य उदित्यस्य च माता, सा उदित्यस्य

द्वितीये अध्याये द्वितीयः पादः ।

अथ लवनप्रकाशकमन्त्रानां मुखे विनियोगाधिकरणम् । (वहिन्यायः) ।

न स अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तस्मादु-
त्पत्तिसम्बन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

भा इह मन्त्रा उदाहरणं,—‘वर्द्धिर्देवसदनं दामि’—इत्येवमा-
दयः । किं मुखे एवाभिधेये मन्त्राणां विनियोगः, उत गौणेऽपि ?
—इति । कः पुनर्मुखः को वा गौणः ?—इति । उच्यते,—
यः शब्दादेवावगम्यते, स प्रथमोर्था मुखः, मुखमिव भवति
—इति मुख इत्युच्यते, यस्तु खलु प्रतीतादर्यात् केनचित्
सम्बन्धेन गम्यते, स पश्चात्मावागजघनमिव भवति—इति
जघन्यः, गुणसम्बन्धाच्च गौणः—इति ।

“यद्येवं सर्व एव मुखः, सर्वो हि शब्दात् गम्यते, यथैव हि
अग्निर्ज्वलति इत्युक्ते ज्वलने सस्मृत्ययः, एवमेवाग्निर्माणवकः—
इति शब्द एव उच्चारिते माणवके सस्मृत्ययः । ‘अथ उच्येत
यस्मिन् निरुपपदात् शब्दात् सस्मृत्ययः स मुखः, यस्मिन्
सोपपदात् स गौणः’—इति । नैतत् युक्तम्,—यस्य हि शब्दस्य
रूपं कस्यचित् अर्थस्य निमित्तं, सोपपदस्यापि तदेव रूपं,
निरुपपदस्यापि; न च शक्यं निमित्ते सति नैमित्तिकेन न
भवितुम् । ‘किमतः ?’ । यद्येवम्, इदं न शक्यते वदितुम्,—
उपपदादृते न सोर्था भवति, उपपदे तु सज्जाते सोर्धः
सज्जनिरूपते—इति । न चासौ समुदायार्थः शक्यते विज्ञातुम्,
अन्यय्यतिरेकार्था हि विभागोऽवगम्यते । ‘अथ, वाक्यार्था-
यम्,—इत्युच्येत’ । नैवं शक्यं, न हि अनन्वितः यदार्था भवति

भा यत्तु, द्वित्यस्य माता—इति, युक्तं तत्राव्यासङ्गि मातृत्वं, ततो
जातो द्वित्यः, एतावता सम्बन्धेन, माता इत्युच्यते, न अत्र
किञ्चित् अपेक्ष्यते । स च नावांस्तत्र सम्बन्धोऽस्ति—इति
द्वित्यस्य माता—इति युक्तं वचनम् ॥ (३।१।१५ अ०) ॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्या
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

तृतीये अध्याये द्वितीयः पादः ।

अथ लवनप्रकाशकमन्त्रानां मुखे विनियोगाधिकारम् । (वहिन्यायः) ।

अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तस्मादु-
त्पत्तिसम्बन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

भा. इह मन्त्रा उदाहरणं,—‘वर्हिर्देवसदनं दामि’—इत्येवमा-
दयः । किं मुखे एवाभिधेये मन्त्राणां विनियोगः, उत गौणेऽपि ?
—इति । कः पुनर्मुखः को वा गौणः ?—इति । उच्यते,—
यः शब्दादेवावगम्यते, स प्रथमोर्था मुखः, मुखमिव भवति
—इति मुख इत्युच्यते, यस्तु खलु प्रतीतादर्थात् केनचित्
सम्बन्धेन गम्यते, स पश्चात्भावाज्जघनमिव भवति—इति
जघन्यः, गुणसम्बन्धाच्च गौणः—इति ।

“यद्येवं सर्व एव मुखः, सर्वो हि शब्दात् गम्यते, यथैव हि
अग्निर्ज्वलति इत्युक्ते ज्वलने सम्प्रत्ययः, एवमेवाग्निर्माणवकः—
इति शब्द एव उच्चारिते माणवके सम्प्रत्ययः । ‘अथ उच्यते
यस्मिन् निरुपपदात् शब्दात् सम्प्रत्ययः स मुखः, यस्मिन्
सोपपदात् स गौणः’—इति । नैतत् युक्तम्,—यस्य हि शब्दस्य
रूपं कस्यचित् अर्थस्य निमित्तं, सोपपदस्यापि तदेष रूपं,
निरुपपदस्यापि; न च शक्यं निमित्ते सति नैमित्तिकेन न
भवितुम् । ‘किमतः?’ । यद्येवम्, इदं न शक्यते वदितुम्,—
उपपदादृते न सोर्था भवति, उपपदे तु सज्जाते
सज्जनिष्यते—इति । न चासौ समुदायार्थः शक्यते ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि विभागोऽवगम्यते ।
‘यम्,—इत्युच्यते’ । नैवं शक्यं, न हि अनन्वितः

भा वाक्यार्थः। तदेवं दृश्यताम्,—अग्निशब्द एव अयं उवलनवचनः
 अग्निशब्द एव माणवकस्याभिधाता—इति, तस्मात् न गौणो
 मुख्यः—इति कश्चिद्विशेषः। ‘अथोच्यते, यः सुष्ठु प्रसिद्धः स
 मुख्यः, यो मनागिव, स गौणः’—इति। इदमपि नोपपद्यते,
 प्रसिद्धिर्नाम प्रज्ञानम्, न च प्रज्ञाने कश्चिद्विशेषोऽस्ति। ‘अथो
 च्येत, यस्य ध्वजः प्रयोगोऽस्ति स मुख्यः, अल्पज्ञः प्रयुज्यमानो
 गौणः’—इति। नैतदेवम्, अल्पज्ञोऽपि प्रयुज्यमानो नास्ति
 सामर्थ्यं प्रत्याययेत्, अतः सोऽपि शब्दात्प्रतीयते—इति मुख्य
 एव”।

अथ उच्यते,—अस्ति अथ विशेषः, माणवको न अग्निशब्दात्
 प्रतीयते। कथमवगम्यते?। उक्तम् (१।३।३६ सू०) ‘अन्या
 यद्धानेकार्थत्वम्’—इति। कथं न विपर्ययः?। उच्यते,—अना-
 दृत्यैव माणवकप्रत्ययं उवलनम् अग्निशब्दात् प्रतीयतो दृश्यते,
 न त्वनादृत्य उवलनं, माणवकम् अग्निशब्दात् प्रतीयन्ति। कुतः
 एतत्?। यो योऽग्निसदृशो विवक्ष्यते, तत्र तच्चाग्निशब्दो नियतः
 —इति। अत एव विगतसादृश्यादप्यन्तु दृश्यते। अतोऽपि
 सादृश्यमस्य प्रवृत्ती निमित्तं न च उवलने अप्रतीते तत्सादृश्यं
 प्रतीयते। तस्मात् उवलनस्य अग्निशब्दो निमित्तं न माणवकस्य।
 तस्मात् उवलने मुख्यो न माणवके। एवमेव सप्तप्रत्ययस्य
 वर्द्धिःशब्दो निमित्तं न तृणसदृशप्रत्ययस्य। तदेवं हेति सति
 मुख्यपरता शब्दस्य, उत गौणपरतापि?—इति युक्तो विचारः।

किं तावत्प्राप्तम्?—मुख्ये गौणे च विनियोगः। कुतः?।
 उभयस्य शक्यत्वात् उभयमपि वर्द्धिःशब्देन शक्यते प्रत्याय-
 यितुम्, तृणं च तृणसदृशं च, तृणं साक्षात्, तृणसदृशं तृणप्र-
 त्ययेन। यच्च नाम दर्शपूर्णमासयोः साधनभूतेन वर्द्धिःशब्देन
 शक्यते प्रत्याययितुम्, तत् सर्वं प्रत्याययितव्यं विनिगमनार्था
 हेतवभावात्।

त अपि च एवं आश्रीयमाणे पूयाद्यनुमस्यणादीनि दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां नोत्कृत्यन्ते* तत्र एव गौणेन अभिधानेन प्रकृतां
देवतामभिवदिष्यन्ति ।

एवं प्राप्तेऽधूमः,—मुखे एव विनियोक्तव्यो मयः न गौणे—
इति । कुतः? उभयाश्रयत्वात्, प्रकरणे हि समाग्नानात्
प्रधानेन एकवाक्यतामुपैति, तत्रैतदापतति यत् शक्त्यात् अनेन
मुखेण साधयितुम्, तथा साधयेत्—इति । च चासावर्धाभि-
धानसंयोगात् शक्त्युपकुर्तुम्, न गौणमर्थं शक्त्यभिधातुम्,
तस्मात् न गौणे विनियोगः ।

‘ननु मुख्यप्रत्यायात्, शक्यते गौणः प्रत्याययितुम्’ । सत्यमेतत्,
मुख्यप्रत्यायनेन एवास्य प्रयोजनवत्ता निर्दिष्टा—इति न गौणं
प्रति विनियोगे किञ्चित् प्रमाणमस्ति । मुखे विनियोगेन
त्वानर्थक्यं परिह्रियते, परिहृते आनर्थक्यं न गौणाभिधानमा-
पतति, न हि, अनभिधाय मुख्यं, गौणमभिवदति शब्दः । अतः
प्रमाणाभावात् न गौणे विनियुज्येत ।

अपि च गौणस्य प्रत्यायने सामर्थ्यात् बह्वोऽभ्युपायाः प्राप्नु-
यन्ति, सामर्थ्यं च शब्दैकदेशः—इत्युक्तम् (१ । ४ । ३०) ‘अर्थाद्वा
फलपदैकदेशत्वात्’—इति तत्र मये नियोगतो गौणं प्रति
विनियुज्यमाने उपायान्तरं, विना प्रमाणेन बाधेत । ‘मन्वा-
ग्मानं प्रमाणम्’—इति चेत् । न तस्य उपायान्तरनिवृत्तौ
सामर्थ्यमस्ति । ‘ननु मुखेऽपि विनियुज्यमानस्य एष एव
दोषः’ । न इत्युच्यते,—यदि मुखेऽपि न विनियुज्येत, नैष
प्रधानस्योपकुर्यात् तत्र चास्योत्पत्तिः अनर्घिका एव स्यात् ।
तस्मात् अस्ति गौणे मुखे च विशेषः । अपि च यो गौणे
मर्थं विनियुज्ये, स वक्तव्यः,—किमर्थं मुख्यं प्रत्याययति ?—

भा इति, स चेत् ब्रूयात्,—नान्यथा गौणप्रत्ययोगस्ति—इति, प्रति-
 ब्रूयादेनम्,—अन्येऽपि गौणप्रत्ययस्याभ्युपायाः सन्ति—इति ।
 अथ स एवम् अभियुक्तः प्रतिब्रूयात्,—मुख्यप्रत्ययोऽपि षाचिको
 भ्युपायः—इति, ब्रूयादेनं,—न तर्हि नियोगतो गौणे विनि-
 योजनीयः, यदा गौणप्रत्ययाय मुख्यमुपादत्ते, तदेतदपत्तिं
 भवति,—मुख्य एव विनियोगः—इति । अर्थेन च प्रतीतेन
 प्रयोजनं, न प्रत्यायकेन मध्येन, अतोऽन्येनाप्युपायेन गौणः
 प्रत्याययितव्यः, न स एव मन्त्र आदत्तव्यः । अथापि मन्त्रे
 प्रत्यायकेन प्रयोजनं स्यात्, तथापि मुख्यप्रत्यायनेनैव निर्दिष्टं
 प्रयोजनम्—इति नतरां गौणे विनियुज्येत । तस्मात् मुख्य
 गौणयोर्मन्त्रे कार्यसम्प्रत्ययः—इति सिद्धम् ॥

संस्कारकत्वाद्चोदितेन स्यात् ॥ २ ॥ (आ० नि०) ।

भा. अथ यदुक्तं,—‘पूपाद्यनुमववणादीनाम् उत्कर्षो न भविष्यति’
 —इति, युक्तः तेषाम् उत्कर्षः, संस्कारको हि मन्त्रः, सोऽवति
 संस्कार्योऽनर्धकः—इति यच्च अर्थवान् तच्च नावधिष्यते, न च
 कश्चित् दोषो भविष्यति ॥ (३।२।१ अ०) ॥

इन्द्रपक्षाशक्तमन्त्राणां गार्हपत्ये विनियोगाधिकरणम् । (गार्हपत्यन्यायः) ।

ए वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥

भा. अग्री श्रूयते,—‘निवेजनः सङ्गमनो वसूनाम्—इत्यैन्द्रा
 गार्हपत्यमुपतिष्ठते’*—इति । तच्च सन्देहः,—किम् इन्द्रायोप-
 रधानं कर्तव्यम्, उत गार्हपत्यस्य ?—इति । ‘कुतः पुनर्गार्ह-
 पत्यमुपतिष्ठते—इत्येवं विस्पष्टे वचने संशयः ?’—इति । उच्यते,

* ‘जेमाक्षिषु कदाचनक्षरीरमीत्येवा पश्यते’ इति धार्तिकम् ।

स गुणाभावात् ॥ ७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा (इदं पदोत्तरं सूत्रम्) । 'अथ कस्मात् न गुणादवहनि
ब्रूते? हविष्करोति हि अवहनिः, तस्मात् हविष्ठात् । किमे
भविष्यति? रूपादेवावहनौ मये प्राप्ते केवलं विराट्प्रतिमे
वक्ष्यति न भविष्यति वाक्यभेदः'—इति । अथ उच्यते,—गुणा
भावात् गौणमभिधानमवहनौ न सम्भवति—इति, न ह्यसौ
आहृतोऽस्मि—इत्यवगच्छति, तत्र अदृष्टार्थम् आह्वानं स्यात् ।
यजमानस्य पत्न्यां हविष्ठाति दृष्टार्थम् आह्वानम् । तस्मात्
न हन्तिमघः—इति ॥

स लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥ (यु० १) ॥

भा लिङ्गं च भवति, 'वाग्वे हविष्ठावाचमेव एतत् आह्वयति'—
इति, न च वाचोऽवहन्तिना सादृश्यमस्ति, अस्ति तु यजमानस्य
पत्न्या, सा हि स्त्री, वागिति च स्त्रीलिङ्गः शब्दः, अवहन्तिस्तु
न स्त्री न पुमान् न नपुंसकम्—इति । 'ननु अवहन्तेरापि
स्त्रीलिङ्गशब्दोऽस्ति,—क्रिया—इति' । अथ ब्रूमः,—न निबो-
गतोऽवहन्तेः स्त्रीलिङ्गः शब्दः, पुलिङ्गोऽपि तस्यास्ति,—अवघातः
—इति, नपुंसकलिङ्गोऽपि,—कर्म—इति । अपि च, पत्न्या
स्वरूपेण सादृश्यम्, अवहन्तेः पररूपेण शब्देन । तस्मात्
पत्न्या हविष्ठाति लिङ्गमनुरूपतरं भवति ॥

स विधिकोपश्रोपदेशे स्यात् ॥ ९ ॥ (यु० २) ॥

भा. अवहन्तिमये सति अस्मिन् मये विध्यन्तरकोपः स्यात् । 'अप-
घतं रघ इत्यवहन्ति अपघता यातुधाना इत्यवहन्ति'—इति ।
तत्र पक्षे अभावात् नित्यवत् श्रुतिः उपरूपेत, तस्मात् अवघ्नन्

भा. —इति काललक्षणार्थः । मखोभ्यङ्गानार्थः—इति ॥ (३।२।
२ अ०) ॥

अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्रानां तत्रैव विनियोगाधिकरणम् ।

स. तथोत्थानविसर्जने ॥ १० ॥

भा. व्योतिष्ठोमे श्रूयते,—‘उत्तिष्ठन् अन्वाह, अग्नीदग्नीन्विहर’—
इति, तथा, ‘व्रतं ह्यणुतेति वाचं विसृजति’—इति । तत्र
सन्देहः,—किमुत्थानं वाग्विसर्जनं च प्रतिमखयोरुपदेशः, उत
कालार्थः संयोगः ?—इति । अत्र पूर्वाधिकरणन्यायोक्तिदिश्यते,
यः तत्र पूर्वः पक्षः, स इह पूर्वः पक्षः ; यः तत्र सिद्धान्तः स
इह सिद्धान्तः । अग्नीदग्नीन्—इत्येवमुत्तिष्ठन् अन्वाह—इति,
व्रतं ह्यणुत—इत्येवं वाचं विसृजति—इति पूर्वः पक्षः । लक्षणा-
भावात्, उत्तिष्ठन् अन्वाह—इति सिद्धान्ते सम्बन्धः । व्रतं ह्यणुत
—इत्युच्यमाने वाचं विसृजति—इति । वाक्केन पूर्वः पक्षः,
सिद्धेन सिद्धान्तः ।

यद्यपि च शक्यते, उत्थानक्रियाग्नीदग्नीन् विहरेति वक्तुम्,
उत्थानेन अग्निरिष्यते, वक्रिय विह्रियते—इति । व्रतं ह्यणुत
—इति च वागभिधानं । तथाप्यदृष्टार्थं वचनं भवति—इति
न मन्त्रयोः उत्थानविसर्जनार्थता कल्पयेत् । कल्पयमानाया च
मन्त्रान्तरं विहितं बाधेत,—‘याः पशूनामृषभो वाचः’—इति ।
अपि च उत्थानवाग्विसर्गौ प्रतिमखौ विधीयमानावदृष्टार्थौ
स्यातां, प्रेषणे तु दृष्टार्थौ । तत् लक्षणैव अत्र न्याय्या ॥ (३।
२।४ अ०) ॥

ख गुणाभावात् ॥ ७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा (इदं पदोत्तरं सूत्रम्) । 'अथ कस्मात् न गुणादवहन्ति
ब्रूते? हविष्करोति हि अवहन्ति, तस्मात् हविष्कृत् । किमेवं
भविष्यति? रूपादेवावहन्तौ मये भास्ते केवलं चिरादवहन्ति
वक्ष्यति न भविष्यति वाक्यभेदः'—इति । अथ उच्यते,—गुणा
भावात् गौणमभिधानमवहन्तौ न सम्भवति—इति, न च्छवी
आहृतोऽस्मि—इत्यवगच्छति, तत्र अदृष्टार्थम् आह्वानं स्यात् ।
यजमानस्य पत्न्यां हविष्कृति दृष्टार्थम् आह्वानम् । तस्मात्
न हन्तिमद्य—इति ॥

ख लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥ (यु० १) ॥

भा लिङ्गं च भवति, 'वाग्वै हविष्कृताचमेव एतत् आह्वयति'—
इति, न च वाचोऽवहन्तिना सादृश्यमस्ति, अस्ति तु यजमानस्य
पत्न्या, सा हि स्त्री, वागिति च स्त्रीलिङ्गं शब्दः, अवहन्तिनां
न स्त्री न पुमान् न नपुंसकम्—इति । 'ननु अवहन्तेरापि
स्त्रीलिङ्गशब्दोऽस्ति,—क्रिया—इति' । अथ ब्रूमः,—न नियो
गतोऽवहन्ते स्त्रीलिङ्गं शब्दः, पुलिङ्गोऽपि तस्यास्ति,—अवघात
—इति, नपुंसकलिङ्गोऽपि,—कर्म—इति । अपि च, पत्न्या
स्वरूपेण सादृश्यम्, अवहन्ते पररूपेण शब्देन । तस्मात्
पत्न्या हविष्कृति लिङ्गमनुरूपतरं भवति ॥

ख विधिकोपश्रयोपदेशे स्यात् ॥ ९ ॥ (यु० २) ॥

भा अवहन्तिमये सति अस्मिन् मये विध्यन्तरकोपः स्यात् । 'अथ
यत रघ इत्यवहन्ति अपहता यानुधाना इत्यवहन्ति'—इति ।
तत्र पक्षे अभावात् नित्यवत् श्रुति उपरुध्येत, तस्मात् अवघ्नन्

ख गुणाभावात् ॥ ७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा (इदं पदोत्तरं सूत्रम्) । 'अथ कस्मात् न गुणादवहति
ब्रूते? हविष्करोति हि अवहन्तिः, तस्मात् हविष्कृत् । किमेव
भविष्यति? रूपादेवावहन्तौ भवे भाते केवलं विराट्तिमेष
वक्ष्यति न भविष्यति वाक्यभेदः'—इति । अथ उच्यते,—गुणा
भावात् गौणमभिधानमवहन्तौ न सम्भवति—इति, न ह्यसौ
आहृतोऽस्ति—इत्यवगच्छति, तत्र अदृष्टार्थम् आह्वानं स्यात् ।
यजमानस्य पत्न्या हविष्कृति दृष्टार्थम् आह्वानम् । तस्मात्
न हन्तिमयः—इति ॥

ख लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥ (यु० १) ॥

भा लिङ्गं च भवति, 'वाग्वै हविष्कृताचमेव एतत् आह्वयति'—
इति, न च वाचोऽवहन्तिना सादृश्यमस्ति, अस्ति तु यजमानस्य
पत्न्या, सा हि स्त्री, वागिति च स्त्रीलिङ्गः शब्दः, अवहन्तिस्तु
न स्त्री न पुमान् न नपुंसकम्—इति । 'ननु अवहन्तेरपि
स्त्रीलिङ्गशब्दोऽस्ति,—क्रिया—इति' । अथ ब्रूमः,—न नियो
गतोऽवहन्तेः स्त्रीलिङ्गः शब्दः, पुलिङ्गोऽपि तस्यास्ति,—अवघात
—इति, नपुंसकलिङ्गोऽपि,—कर्म—इति । अपि च, पत्न्या
स्वरूपेण सादृश्यम्, अवहन्तेः पररूपेण शब्देन । तस्मात्
पत्न्या हविष्कृति लिङ्गमनुरूपतरं भवति ॥

ख विधिकोपश्लोपदेशे स्यात् ॥ ९ ॥ (यु० २) ॥

भा अवहन्तिमये सति अस्मिन् भवे विधत्तकोपः स्यात् । 'अथ
ह्यत रघ इत्यवहन्ति अपहृता यातुधाना इत्यवहन्ति'—इति ।
तत्र पक्षे अभावात् नित्यवत् श्रुतिः उपरुध्येत, तस्मात् अवघृत्

भा. —इति कालवक्षणाथः । मयोप्यक्तानाथः—इति ॥ (३।२।
२ अ०) ॥

अधिविहरयादिप्रकाशकमन्त्रानां तत्रैव विनियोगाधिकरणम् ॥

छ. तथोत्थानविसर्जने ॥ १० ॥

भा. उद्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘उत्तिष्ठन् अन्वाह, अग्नीदग्नीन्विहर’—
इति, तथा, ‘व्रतं क्षणुतेति वाचं विष्टजति’*—इति । तत्र
सन्देहः,—किमुत्थानं वाग्विसर्जनं च प्रतिमन्त्रयोरुपदेशः, उत
कालार्थः संयोगः?—इति । अत्र पूर्वाधिकरणन्यायोऽतिदिश्यते,
यः तत्र पूर्वः पक्षः, स इह पूर्वः पक्षः ; यः तत्र सिद्धान्तः स
इह सिद्धान्तः । अग्नीदग्नीन्—इत्येवमुत्तिष्ठन् अन्वाह—इति,
व्रतं क्षणुत—इत्येवं वाचं विष्टजति—इति पूर्वः पक्षः । लक्षणा-
भावात्, उत्तिष्ठन् अन्वाह—इति सिद्धान्ते सखन्धः । व्रतं क्षणुत
—इत्युच्यमाने वाचं विष्टजति—इति । वाक्येन पूर्वः पक्षः,
लिङ्गेन सिद्धान्तः ।

यद्यपि च शक्यते, उत्थानक्रियाग्नीदग्नीन् विहरेति वक्तुम्,
उत्थानेन अग्निरिष्यते, वक्रिष्य विह्रियते—इति । व्रतं क्षणुत
—इति च वागभिधानं । तथाप्यदृष्टार्थं वचनं भवति—इति
न मन्त्रयोः उत्थानविसर्जनार्थता कल्प्येत । कल्प्यमानायां च
मन्वान्तरं विहितं बाधेत,—‘याः पशूनामृषभो वाचः’—इति ।
अपि च उत्थानवाग्विसर्गां प्रतिमन्त्रौ विधीयमानावदृष्टार्था
स्यातां, मेपथे तु दृष्टार्था । तत् लक्षणैव अत्र न्याय्या ॥ (३।
२।४ अ०) ॥

सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गताधिकरणम् । (प्रस्तरप्रहरणन्यायः) ।

स सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥ (पू०) ।

भा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति’*—
इति । तत्र सन्देहः,—किं सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणम् अत्युप
दिश्यते, उत, इयं काललक्षणा?—इति । तदुच्यते, काल
लक्षणा—इति । कुतः? सूक्तवाकस्य देवतासङ्कीर्तनार्थत्वात्,
प्रस्तरप्रहरणं च अत्युच्यते, प्रस्तरस्य च खुग्धारणार्थत्वात् ॥

स उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात् ॥ १२ ॥ (सि०) ।

भा. उपदेशो वा प्रस्तरप्रहरणम् प्रति भवस्य स्यात्, एवं श्रुति
विहितोर्गो भवति, सूक्तवाकेन—इति करणविभक्तिसंयोगात्,
इतरथा लक्षणा स्यात्, सूक्तवाकेन लक्षणेन प्रस्तरं प्रहरेत्
—इति । एवं च कृत्वा याज्याशब्दः उपपन्नो भवति, सूक्तवाक
एव याज्या, प्रस्तर आहुतिः—इति ॥

स देवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १३ ॥ (पू० नि०)

भा यदुक्तम्,—देवतासङ्कीर्तने सूक्तवाकः समर्थो, न प्रस्तरप्रहरणे
—इति । उच्यते,—न, देवतावचनं प्रहरणेन न सम्बन्धते,
प्रहरणं हि यजिः, मास्यवर्णिको देवताविधिः,—एवमभि
सम्बन्धः । ‘अग्निरिदं हविरजुषतावीदधत्’—इत्येवं देवताम्
अनुक्रम्य, ‘आशास्तेयं यजमानः’—इत्युक्त्वा, ‘इदमिदम्
आशास्ते’—इति च यदनेन हविषा आशास्ते तदर्थं स्यात्!—

* ‘इदं यावाष्टिवी भद्रमभूत्’ इत्यादिमखः सूक्तवाकः । दर्शनश्रुतिः
प्रस्तरः, तस्य प्रहरणम् अप्यौ प्रक्षेपः इति माधवः ।

† तदस्यात् इति का० स० घ० ।

भा. इति प्रस्तरं हविर्निर्दिशति, अग्न्यादींश्च देवताविज्ञेयान्, तेन प्रह्वरतिर्यजतिः । एवं सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रह्वर्तुम् शक्यते, यदि प्रह्वरतिर्यजतिः, अग्न्यादिदेवताकस्य । तस्मात् सूक्तवाकस्य ह्वरतिसंयोगेऽपि देवतार्थता घटते एव । यदि 'अग्निरिदं हविरजुयतायोवृधत'—इत्येवमाद्येव श्रूयेत, न, 'आशास्तेयं यजमानः'—इत्येवमादीनि अपराणि, ततोऽग्न्यादय एवेष्टानान्तरिताः इत्येव पर्यवसितं वाक्यं भवेत् । यतस्तु खलु आशास्तेयं यजमानः इत्येवमादीन्यपराणि श्रूयन्ते, तेन इह पर्यवसानम्, अग्न्यादयः पुरोडाशादिभिः इष्टाः, अपरं तु यजमान आशास्ते तदनेन प्रस्तरेण प्राप्नुयात्—इति ।

'अनु सत्सङ्ग्येतेषु देवतासंकीर्तने एव पर्यवस्येत्, पुरोडाशादिभिः इष्टा अग्न्यादयः, तत एव यजमान आयुरादीन्यपि आशास्तेयः प्राप्नुयात्—इति । उच्यते,—उभयथा सम्बन्धे सति प्रह्वरणे विनियोक्तव्यः, लिङ्गं च न बाधितं भविष्यति, वाक्यं चानुपहीयते—इति ।

अथ वा 'अग्निरिदं हविरजुयत'—इति प्रस्तरः एव हविर्निर्दिश्यते ; एवम् 'इदम्'—इति सन्निहितवचनमुपपन्नं भविष्यति—इति ॥

ख. प्रतिपत्तिरिति चेत्, स्विष्टकृद्दुभयसंस्कारः स्यात् ॥

१४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'अथ सुग्धारणे विनियुक्तस्य प्रस्तरस्य प्रह्वरणं प्रतिपत्तिः'—इत्युच्यते । तत्र प्रतिवचनं,—स्विष्टकृद्देवतं स्यात्—इति, यथा, इज्यायात् पुरोडाशात्, यचनप्रामाण्यात् स्विष्टकृद् इष्टव्ये, यागश्च स भवति, प्रतिपाद्यते च पुरोडाशः, एवं

भा प्रतिपाद्येत एव हि प्रस्तरः, यागश्च निर्वर्त्यते—इति न दोषः ।
 प्रतिपाद्यमानोऽपि हि त्यज्यते, मृत्युक्षतः प्रतिपाद्यते, यचना-
 दिज्यां साधयति—इत्येवं गम्यते । तस्मात् सूक्तवाकः प्रहरति-
 मन्त्रः—इति ॥ (३।२।५ अ०) ॥

सूक्तवाकानामणानुसारेण विनियोगाभिप्रेतत्वं ॥ (सूक्तवाकन्यायः) ॥

ख छत्सोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः,—‘सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति’—इति श्रूयते ।
 तत्र सन्देहः,—किं पौर्णमास्यां छत्सः सूक्तवाकः प्रयोक्तव्यः,
 छत्सोऽमावास्यायाम्, उत यथावामर्थे निष्कृत्य यथायथं
 प्रयोगः ?—इति । तदुच्यते,—‘उभयत्र सर्ववचनम्’—इति ।
 कुतः ? । छत्सो हि मन्त्रः सूक्तवाकः—इत्युच्यते, स पदेनापि
 विना, सूक्तवाको न स्यात्, तत्र सूक्तवाकेन न प्रवृत्तं भवेत् ।
 तस्मात् उभयत्र छत्सः सूक्तवाको वदितव्यः ॥

ख यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा. ये पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दाः, ते पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्याः,
 न अमावास्यायां, ये अमावास्यादेवतावाचिनः, ते अमावा-
 स्यायां, न पौर्णमास्याम् । शेषभूतमयं संस्कुर्वन्तो भक्षा उप-
 कुर्वन्ति, नान्यथा इत्युक्तम् (३।२।२ सू०) । तस्मात् ये यत्रोप-
 कुर्वन्ति, ते तत्र प्रयोक्तव्याः—इति न छत्सः पौर्णमास्यां, न
 छत्सस्यामावास्यायामिति ॥

ख वचनादिति चेत् ॥ १७ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—वचनमिदं* भविष्यति,—सूक्तवाकेन प्रहरति—

भा. इति, तत्र पदेनापि ऊनेन न सूक्तवाकेन प्रभृतं भवेत्, छात्स्वरस्य
हि सूक्तवाकस्योपदेशः—इति । तदुच्यते,—

स प्रकरणाविभागादुभे प्रति छात्स्वशब्दः ॥ १८ ॥
(आ० नि०) ॥

भा. उभे षोडशमास्यमावास्ये प्रति एव छात्स्वशब्दः उभयोः
प्रकरणात् उभयोरसौ छात्स्व उच्यते, अवयवोऽवयवे—इति ।

‘नैतदेवं, न हि सापेक्षाणाम् इतिकर्तव्यतया सम्बन्धः, न हि,
इतिकर्तव्यता एतदिशिष्टा श्रूयते, इतिकर्तव्यताविशिष्टास्त्वेते
गम्यन्ते । कुतः ? । न हि, इतिकर्तव्यतां प्रति कर्माणि विधीयन्ते,
फलम् प्रति तेषां विधिः, इतिकर्तव्यता तु कर्मणां विधीयते,
तत्र सन्निधानाविशेषात्, कस्य किं विधीयते, कस्य न ?—इति
न गम्यते विशेषः, साधनत्वेन च सर्वेषां निर्देशात् इतिकर्तव्य-
तायाः सन्निधानाच्च, वचनाच्चास्य,* प्रकरणसिद्धस्याविशेषात्,
एकैकस्य छात्स्वं प्रकरणं निराकाङ्क्षस्य, न सहायमपेक्षमाणस्य ।
तस्मात् एकैकं प्रति छात्स्वः सूक्तवाक उपदिश्यते, स विभागेऽपि
प्रधानानां, छात्स्व एव प्रयोक्तव्यः—इति यानि यत्र अनर्थकानि
प्रदानि, तान्यपि तत्र प्रयोक्तव्यानि श्रद्धाया भवित्यन्ति, सूक्ता-
वाकेन प्रहरति—इति वचनात्, नास्ति वचनस्यातिभारः,
गुणेन वा केनचित् अभिधानं तासां देवतानां निर्वर्तयित्यन्ति
—इति ।

अत्र उच्यते,—नैतदेवं, उक्तं,—मुख्यमेव कार्यं मन्त्राणां,
न गौणम्—इति, संस्कारार्थत्वात् वा उत्कर्षो न्यायः, न
गौणमभिधानम्—इति । कस्तर्हि छात्स्वसंयोगस्य समाधिः
उच्यते ?—इति । एष समाधिः, न ह्येतदेकं वाक्यम्, यः

भा सूत्रं सूक्तवाक्यं, मङ्गल्येतानि वाक्यानि, येषां प्रधानदेवता
 भिधायीनि पदानि मध्ये, साधारणानि तद्यपदानि पुरस्तात्
 उच्चार्यन्ते, तथा परस्तात्, यथा 'अग्निरिदं हविरजुपतावी
 हधत मद्भोज्यायोक्तताश्रीषोमाविद्' हविरजुदेतामवीहधेताम्'
 —इत्येवमादीनि, तेषां पुरस्तात्तत्त्वम्,—यथा 'इदं न्यायापृथिवी'
 —इति, परस्तादपि यथा,* 'अस्यामृधेत्'—इति, तान्येतानि
 सर्वाणि सूक्तयचनेन सूक्तवाक्यशब्दं लभन्ते। न च, तेषां समुदाय-
 कश्चिदर्थं वदति। तस्मात् न समुदायं सूक्तवाक्यं, न च,
 साक्षात्साधनं, सूक्तवाक्यसामान्यस्य एकत्वात्, सूक्तवाक्यो वर्तते
 इत्येकवचनं भवति। सूक्तवाक्येन परतरं प्रचरति—इति तु येन-
 केनचित् सूक्तवाक्येन प्रह्रियमाणे यथाश्रुतं हतं भवति, तस्मात्
 न समुदायं सूक्तवाक्यं। यत्तु, अभावास्यादेवतावाचीनि
 पदानि, न पौर्णमास्यां प्रयुज्यन्ते, न तत्र सूक्तवाक्यशब्दो बाधते,
 प्रकरणं तत्र लिङ्गेन बाधितं भवति, तत्र न्यायमेव। तस्मात्
 पौर्णमास्यामभावास्यायां च विभक्त्यं सूक्तवाक्यं प्रयोक्तव्यं—
 इति ॥ (३।२।६ अ०)॥

काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डानां काम्यतायाद्वृत्ताधिकारकम् ॥

ख लिङ्गनामसमास्यानात्काम्ययुक्तं समाम्मानम् ॥ १६ ॥

भा इदं काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डम् उदाहरणम् 'इन्द्राश्री
 रोचनादिषु, प्रवर्षणिभ्य, इन्द्राश्रीनवति पुरः, स्यवृचम्—
 इत्येवमाद्या षट्च। अपरा अपि काम्या इष्टयः,—'ऐन्द्राश्री
 मेकादशकपालं निर्वपेत् यस्य सजाता विद्यायुः, ऐन्द्राश्रीमेका
 दशकपालं निर्वपेत् भ्यातृश्ववान्, अग्नये वेश्मनराय द्वादशकपालं

भा. निर्वपेत् सकामः, अथये वैश्वानराय दादशकपालं निर्वपेत्
 सपक्षमभिद्रोष्यन्—इत्येवमाद्याः । तदेता याज्यानुवाक्याः
 प्रति सन्देहः,—किं यावत् किञ्चित् ऐन्द्राग्रं कर्म, तत्र सर्व्वचानेन
 ऐन्द्राग्नेन याज्यानुवाक्यायुगलेन भवितव्यम्, उतैतस्यामेव
 ऐन्द्राग्र्याम् इष्टौ काम्यायाम्?—इति । एवं वैश्वानरीययो-
 र्याज्यानुवाक्ययोः, एवं सर्व्वच ।

किं तावत्प्राप्तम्?—यावत्किञ्चित् ऐन्द्राग्रं वैश्वानरीय-
 मग्नोयोमीयं जातवेदसं च सर्व्वचैता याज्यानुवाक्या भवेद्युः ।
 कुतः? । लिङ्गात् । ‘ननु क्रमसमाख्याने विशेषके भविष्यतः’ ।
 सत्यं, तथापि क्रमं समाख्यां च शक्नोति लिङ्गं बाधितुम्—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—लिङ्गक्रमसमाख्यानात् तास्वेव काम्यास्तु
 एता याज्यानुवाक्याः—इति गम्यते, य एव हि लिङ्गक्रमः
 एषां कर्मणां, स एवासां याज्यानुवाक्यानां, तेन तासामेव
 ताः शेषभूताः—इति ।

‘ननु, लिङ्गं बलयत्तरम्—इत्युक्तम्’ । सत्यमेतत्, इह तु
 समाख्या प्रतीयसी, न ह्येताः समाख्यानादृते एषां काम्यानां
 कर्मणां प्राप्नुवन्ति, न भिन्नदेशानां कर्मणाम् । कुतः? । समाख्या-
 मन्तरेण आसां ऋषां याज्यानुवाक्यात्वमेव न विज्ञायते, कुतः
 भिन्नदेशानां कर्मणां याज्यानुवाक्या भविष्यन्ति?—इति, या
 च एषां समाख्या, सा काम्यानामेव याज्यानुवाक्यात्वमाचष्टे न
 सर्व्वेषाम् । यदि समाख्या नाद्रियते, याज्यानुवाक्यात्वमेव एषां
 न भवति, यदि आद्रियते, तदा काम्यानामेव, एवं हि तत्
 समाख्यायते,—काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डम्—इति ।

‘अथ किमर्थम् उभयमुपदिश्यते,—लिङ्गक्रमात्—इति, समा-
 ख्यानात्—इति च’ । अस्ति तत्र पाधिह्यतीयं ब्रातपतीयं च
 कर्म, सामिधेनीकार्यमप्यस्ति, याज्यानुवाक्याकार्यमपि । यदि
 लिङ्गक्रमात्—इत्येतावदेषोचेत, सामिधेनीकार्यमपि लिङ्गेन

भा तासा विनियोगः स्यात् । 'अथ किमर्थं लिङ्गक्रमौ व्यपदि-
श्येते ? । सर्वा याज्यानुवाक्याकार्ये एव विनियुज्जेरन्,
सामिधेनीषु विनियोगो न स्यात्' अथ पुनः समाख्यानात्
लिङ्गक्रमाच्च निर्वृत्ते याज्यानुवाक्याकार्ये, सामिधेनीषु विनि-
योगः सिद्धो भवति, यथा अग्निवाक्या इष्टेः क्रमेऽतीते
सीमारीद्रीणामनागते, मनोऽर्हचस्ताः* सामिधेनीषु धार्या
इत्युच्यन्ते, तथा,—'पृथुयाजास्तं सग्वाधे'—इति द्वे धार्ये
कल्पयेते । तस्मात् उभयं व्यपदेष्टव्यम्—इति ॥ (३।२।७ अ०) ॥

यन्मोक्षोपस्थाने प्राकृताणां मन्वाणां विनियोगाधिकारणम् ॥

ख अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शिष्ट-
त्वात् ॥ २० ॥ (पू०) ॥

भा ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—'आग्नेय्या अग्नीधमुपतिष्ठते,* ऐन्द्रया
सहः, वैष्णव्या हविर्धानम्—इति । तत्र सन्देहः,—किं प्रकृता-
भिरेव लिङ्गवतीभिषपस्थातव्यम्, उत द्वाशतयीभ्यः एव लिङ्गा
आगमयितव्याः ?—इति ।

किं तावत्प्राप्तम् ?—प्रकरणे च मन्त्रो लिङ्गेन विधीयमानो
द्वाशतयीभ्य एवागमयितव्यः, आग्नेयी—इत्येवमादिभिर्हि शक्या
द्वाशतयीभ्योऽभिवदितुम् । यश्चायं प्रकृतः, स कार्यान्तरे विनियुक्तो,
न इच्छाम्युपदेशमर्हति, उपदिष्टोपदेशो हि न न्याय्यः
एवज्जातीयकस्य । कथञ्चातीयकस्य ? यः कस्मिंश्चिद्विशेषेणो
पदिष्टः, नासौ सामान्येन लिङ्गेन अन्यत्रोपदेशमर्हति । कथं ? ।
यदि तत् लिङ्गं तस्य लक्षणत्वेन, ततः स विशिष्टो लक्ष्येत

भा येनानेन एवंलिङ्गेन एतत् करोति—इति, ततो नोपदिष्टो भवति; अथ उपदिश्यते,—एवंलिङ्गेन करोति—इति, ततो न लक्ष्यते, तेन उपदिष्टस्य एवज्ञातीयकस्य एवज्ञातीयकः पुनरुपदेशो न न्याय्यः, तस्मात् दाशतया लिङ्गवन्तो मखा यहीतव्याः ।

“ननु प्रकरणसामर्थ्यतः प्रकृता ग्रहीतुम् न्याय्याः” । न—इत्युच्यते, लिङ्गं हि प्रकरणाद्गोचर्यः । ‘आह, विरोधे सति लिङ्गेन प्रकरणं बाधेत, न च एतयोर्विरोधः, न वयं प्रकरणमनु-जिघृक्षन्तः प्रकृतं लिङ्गवन्तम् उपाददाना लिङ्गम् उपवाधेमहि । यदि तु प्रकृतं विलिङ्गम् उपददेमहि, ततो बाधेमहि लिङ्गम् ; उभयं सम्पादयिष्यामः प्रकरणं लिङ्गञ्च’ । नैतदेवं,—लिङ्गेन प्रत्ययो भवति, दाशतयेनापि कर्तव्यम्—इति, दाशतयोरपि हि आग्नेयीशब्देन शक्यन्ते वदितुम्, स प्रत्ययो लिङ्गजनितो यत् मिथ्येति कल्प्यते, तत् प्रकरणानुरोधात् ; स चेत् प्रकरणम् अनुबध्यते, मिथ्या—इति कल्प्यते, अथ नानुबध्यते सम्यक्—इति, तस्मात् विरोधः ; विरोधे च प्रकरणदौर्बल्यम् ।

‘उच्यते, तत् लिङ्गवत्ताग्नेन उपस्थानेन अनुग्रहीतव्या, न दाशतयो मख्यव्यक्तिः, सा च प्रकृते मखे उपादीयमाने निरव-शेया उपात्ता भवति, दाशतयां पुनर्मख्यव्यक्ती उपादीयमानायां प्रकरणात् सा मख्यव्यक्तिः प्राप्नोति, सा बाधिता भवति, अस्ति विरोधे । न च, इह लिङ्गप्रकरणयोर्विरोधः, प्रकरणात् व्यक्तिः प्रतीयते, लिङ्गात् सामान्यं, अन्या च व्यक्तिः, अन्यत् सामा-न्यम् । तस्मात् प्रकृतो लिङ्गवान् उपादेयः—इति । उच्यते, सत्यमेवमेतत् प्रकृते उपादीयमाने प्रकरणं न बाधितं भवति, लिङ्गमग्न्यनुगृहीतम्, लिङ्गजनितस्तु प्रत्ययः कश्चित् मिथ्या—इति कल्पितो भवति । ‘ननु व्यक्तिरपदार्थः, कथं चक्तावनु-पादीयमानायां प्रत्ययो बाधेत” । उच्यते, एतदेव न

भा विजानीमः लिङ्गवत्ता अत्राङ्गं न वेति, किन्तु तद्धितनिर्देशोऽर्थः, तत्र देवताया मखो लक्ष्यते, मख्यक्तिर्हि साधनं, न सामान्यं नाम किञ्चिदपरं, देवतैव अत्र सामान्यम्, ययासाधनं लक्ष्यितव्यम्। न च गम्यते विशेषः,—अयमसौ मखो नायमसौ—इति, अनवगम्यमाने विशेषे सर्वे तल्लिङ्गा यच्चीतव्याः इति दाशतस्यामपि मख्यक्तौ भवति प्रत्ययः, स प्रकरणानुरोधेन बाध्येत! इत्यन्यास्यम्। एवं सति न दाशतस्य एव उपादातव्याः भवन्ति, प्रकृतमप्युपाददीरन्। ‘नन्वेतदुक्तं, कार्यान्तरे प्रकृतस्य उपदेशो नासावर्थान्तरे उपदेक्ष्यते’—इति। उच्यते, न नियोगतः स एव अर्थान्तरे वर्तते, स चान्यस्य सामान्येन लिङ्गेन, नैवं सति किञ्चित् दुष्यति। ‘नन्वेतत् दुष्यति,—न उभयमनुगृहीतं भवति लिङ्गं प्रकरणं च’। सत्यं, न अनुगृहीतं भवति, किन्तु अननुपाद्यमेव प्रकरणं लिङ्गप्रत्ययविरुद्धत्वात्। अपि च न लिङ्गं प्रकरणं वा अनुग्रहीतव्यम्—इति, तत्परिच्छिन्ने प्रवृत्तिर्भवति, यदवगम्यते,—‘एतत् फलवत्’—इति, तत्र प्रवर्तते। ‘किमतो यद्येवं?’। एतदतो भवति, न लिङ्गम् अनुगृहीतं किञ्चित्,—इत्यपरस्मिन्तत्परिच्छिन्ने न प्रवृत्तिर्भवितु मर्हति। तस्मात् दाशतस्यो यच्चीतव्याः—इति गम्यते ॥

स तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ २१ ॥ (सि०) ॥

भा तदाख्यो (ज्योतिष्टोमसमाख्यातः) एव यच्चीतव्यः। कुतः? प्रकरणोपपत्तिभ्याम् प्रकृतो हि असौ, प्रकृतप्रत्ययस्य न्याय्यः। कथं? न ज्योतिष्टोमं प्रति मखस्य व्यापारविधानम् उपपद्यते, प्राप्तत्वादेव, व्यापारविशेषविधानं, तु उपपद्यते, अप्राप्तत्वात् व्यापारविशेषस्य, अनपेक्ष्य च प्रकरणं दाशतये विधीयमाने वाक्यमिदमेतत्—उपस्थानं च कुर्यात्, तच्चैवंलिङ्गेन—इति ॥

स अनर्थकश्चोपदेशः स्यादसम्बन्धात्फलवता, न ह्युप-
स्थानं फलवत् ॥ २२ ॥ (यु० १) ॥

भा 'ननु च प्रकरणात् ज्योतिष्टोमस्य उपकारकं स्यात्' । यदि
उपस्थानज्योतिष्टोमसम्बन्धो विवक्ष्येत, तदा उपस्थानं ज्योति-
ष्टोमे उपदिश्येत, प्रकरणात् तेनैकवाक्यताम् इयात् । यदा
तु खलूपस्थानस्य मयसम्बन्धो विवक्ष्यते सर्वोपस्थानेषु, तदा
मदः प्राप्नोति, प्रकरणं बाधित्वा, न प्रकरणं विशेषकं भवितु-
मर्हति, उभयसम्बन्धे वाक्यभेदः । अस्मात्पक्षे न पुनरयं दोषः,
येन आग्नेयेन ऐन्द्रेण वा ज्योतिष्टोमे आपारः क्रियते, तेन
उपस्थानथापारविशेषः तदा ज्योतिष्टोमिको* विधीयते अन्यत्
सर्वमनूद्यते—इति न दोषो भवति । अथवा अग्नीध्र-हविधान-
सदःसम्बन्धमात्रं विधीयते, उपतिष्ठते—इत्ययमनुवादः, अनेन
मयेण अग्नीध्रमुपतिष्ठते—इति समासीदति—इत्यर्थः । तस्मात्
प्रहता मदा एवञ्जातीयका उपादातथाः—इति ॥

स सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २३ ॥ (यु० २) ॥

भा. यदप्युक्तमुपदिष्टा हि ते प्रहता कार्यान्तरे—इति । तदुच्यते,
—उक्तीत्तरमेतत् । अमि च न केनचित् नोपदिष्टाः, सर्वे वाच-
स्तोमे आश्विने शस्यमाने सूर्येऽनुद्यति, तेन न प्रहते कश्चिद्वि-
शेषः । तस्मात् प्रहतस्य एव ग्रहणम् ॥ (३ । २ । ८ अ०) ॥

* ज्योतिष्टोमिक इति का० स पु० ॥

भक्षमवाद्यां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम् ।

ख लिङ्गसमाख्यानान्भ्यां भक्षार्थताऽनुवाकस्य ॥ २४ ॥

(पू०) ॥

भा भक्षमद्यः श्रूयते,—‘भक्षे हि मा विश दोग्धायुत्वाय शक्तनु-
त्वाय रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वाय । एहि वसो पुरोवसौ
मियो मे हृद्दोऽस्य श्विनोऽस्ता चाङ्गभ्यां सधार्स । नृचक्षसन्त्वा
देव सोम सुचक्षा अवखेयम् । हिन्यमे गावा ह्रिवोगणान्मे
मावितीतृयः, श्विनो मे सप्तयीन् उपतिष्ठस्व मा मेऽवाङ्नामि-
मतिगाः सन्द्वाभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाग्जुषाणा सोमस्य तुष्यतु
वसुमङ्गणस्य रुद्रमङ्गणस्य आदित्यमङ्गणस्य सीमदेवते मतिविदः
प्रातःसवनस्य माध्यन्दिनस्य सवनस्य तृतीयसवनस्य गायत्र-
च्छन्दससिष्टपृच्छन्दसो जगच्छन्दसोऽग्निजतइन्द्रपीतस्य नराशंस-
पीतस्य पितृपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि’—
इत्येवमादिः । तत्र सन्देहः,—किं शास्त्रे यथोऽनुवाको भक्षणे
विनियोजनीयः, उत कश्चिदस्य अवयवोऽन्यथापि?—इति ।

किं प्राप्तम्?—लिङ्गसमाख्यानान्भ्यां भक्षार्थता अनुवाकस्य,
सर्वानुवाको भक्षणे विनियोजनीयः । कुत ? भक्षयामि—
इत्येष शब्दो यत्किं भक्षणे विनियोजनीयः, भक्षणमेव शक्नोति
वदितुम्, नान्यत् किञ्चित् । अन्यानि चास्य पदानि भक्षण
विश्लेषणवचनान्येव, यत्र यत्र भक्षयामि—इति, तत्र तत्र
प्रयुज्यन्ते ।

‘ननु एहि वसो—इत्येवमादि सधार्सम्—इत्येवमन्तं ग्रह
णाद्ये, स्वेन पदसमूहेन परस्पराकाङ्क्षिण एकाद्यं, विभिन्नं
भक्षणमाह्वयतः, नृचक्षसन्त्वा—ह्रिवोगणात्, अवखेयम्—इत्येव-
मन्तमवेक्षणवचनं । हिन्यमे गावाह्रिवः—इत्येवमादि च

भा. मा मेधाङ्नाभिमतिगाः—इत्येवमन्तं सम्यग्जरणार्थम् । तत्
 ब्रह्मत्वादर्थानां, बहूनि वाक्यानि, कथमेतत् शक्यं वदितुम्
 सर्वमिदमेकं वाक्यं भक्षणे विनियुज्यते—इति ।

उच्यते,—सर्वाण्येतानि भक्षणविशेषणानि—इत्युक्तम् । ‘आह
 एवमपि भिद्येत वाक्यं विशेषणविशेष्याणां युगपदचनासम्भ-
 वात्’ । उच्यते, न विशेषणानि विवक्ष्यामी, विशेषणैर्ग्रहणा-
 वेक्षणादिभिर्विशिष्ट एकोऽर्थो विवक्ष्यते । ‘नैवं सम्यक् भवति,
 विशेषणवचनानामविवक्षितस्यार्थवचनता, भक्षणविशेषणपरता
 च—इति, लक्षणाया तु गम्यते ; श्रुतलक्षणावियये च श्रुति-
 न्यास्या, न लक्षणा, तस्मात् न एकं वाक्यम्—इति’ ।

अथोच्यते, यद्यप्यमी ग्रहणादयो बहवोऽर्थो गम्यन्ते, न तु
 सर्वे ईप्सिताः—इति, भक्षणमेव एकं प्रत्याययितव्यम्, तद्वि-
 श्रुतं, विशेषणान्यश्रुतानि, न तैः प्रतीतैः प्रयोजनं, प्रयोजनं च
 यावतः पदसमूहस्य एकं, तावदेकं वाक्यम् । तस्मात् विशिष्ट-
 भक्षणार्थमेतत् एकं वाक्यम्, इति भक्षणे विनियोक्तव्यम् ।
 समाख्यानं च भवति,—भक्षानुवाक—इति, ह्यस्तस्य अनुवाको
 नावयवः ।

‘ननु च समाख्या लौकिकः शब्दः कथं वैदिकमङ्गं नियम्यति’
 —इति । यद्यपि लौकिकः, तथाप्यनादिः तस्यानुवाकेन
 सम्बन्धः । किमतो यद्येवम् ? एतदतो भवति, भक्षणसमभि-
 ध्याहृतमनुयाकं ब्रूते, समभिध्याहाराच्च सति सम्बन्धे भवति,
 यथा पाचको चावकः—इति समभिध्याहारात् सम्बन्धमनु-
 मास्यामहे । ‘आह नानुमानगम्य एवज्ञातीयकेष्वङ्गभायो,
 विधानादेवावगम्यते, नान्यथा, न च समाख्या विधात्री’ ।
 अथ उच्यते, समाख्या सम्बन्धिनी बुद्धौ सन्निधिमुपनेष्यति,
 प्रयोगवचनो विधास्यति—इति । तस्मात् अनुवाको
 विनियोक्तव्यः—इति ॥

ख. तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदित-
त्वात् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा नैतदेवं,—छत्थोऽनुवाको भक्षणे विनियुज्यते—इति, रूपात्
यद्दण्वाक्यं यद्दणे विनियुज्येत एहि—इत्येवमादि संधासम्—
इत्येवमन्तम्। नृचक्षसम्—इत्येवमादि च अयदेऽपम्—इत्येव-
मन्तं दर्शने। कुतः?। मुख्यार्थमेवं तत् वाक्यं भवति, इतरथा
लक्षणाद्यंता स्यात्, मुख्यार्थता च न्यास्या न चक्ष्यार्थता।

‘उचरते, विशेषणानामभिधाने, न किञ्चित् अस्ति प्रयोजनम्
—इत्युक्तम्’। अचोचरते,—नैव एतानि विशेषणानि, पृथगेव
एतानि यद्दणादीनि स्वैस्वैर्वाक्येऽचरन्ते—इति। कुतः?। अस्ति
हि तैः प्रतीतेः प्रयोजनं, चोदितानि हि तानि, कानिचित्तु
पृथग्वाक्यैः, कानिचिदर्थमाप्तानि, तान्यवश्यं प्रकाशयितव्यानि,
तानि प्रकाशयिष्यन्ति एतानि वाक्यानि; रूपं च एषां तत्-
प्रकाशनसामर्थ्यम्, अतो नानार्थत्वात् न एकं वाक्यम् उचरते।
‘ननु भक्षणवाक्यश्रेणीभवितुमप्येषां रूपम्—इति’। उचरते,
वाङ्मनसि रूपं, न तु तद्विशेषणान्येतानि कल्प्यन्ते। कस्य
हेतोरदृष्टार्थानि तथा भवन्ति? उक्तैरनुक्तैर्वा विशेषणैस्तावानेव
सोऽर्थः, इतरथा यद्दणादीनि प्रकाशयिष्यन्ति, तथा दृष्टार्थानि
भविष्यन्ति। तस्मात् रूपोपदेशाभ्याम् अपकर्षो भवेत् केषाञ्चित्
अव—इति ॥ (३।२।६ अ०) ॥

अथ मन्त्राभिभूतिरित्यादेः भक्षयामीत्यन्तस्य एकशस्त्रवाधिकार्यम् ॥

ख गुणाभिधानान्मन्त्रादिरेकमन्त्रः स्यात् तयोरेकार्थ-
संयोगात् ॥ २६ ॥

भा भक्षानुवाके श्रूयते,—‘मन्त्राभिभूतिः केतुर्द्वैजानां वाग्जु-

भा. घाणा सोमस्य तृप्यतु । वसुमद्गुणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातः-
 सवनस्य गायत्रच्छन्दसोऽग्निहोत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृत-
 स्योपहृतो भक्षयामि—इति । तत्र सन्देहः,—किम् मन्त्रादिः
 तृप्यतु—इत्येवमन्त एको भवः, वसुमद्गुणादिरपरः, उत मन्त्रा-
 दिर्भक्षयाम्यन्त एक एव भवः?—इति । किं तावत्प्राप्तम्?—द्वौ
 मन्त्रौ, द्वौ ह्येतावर्थौ, अन्या तृप्तिरन्यत् भक्षणं, ततोऽर्थभेदात्
 वाक्यभेदः । तदुक्तं,—‘तस्य रूपोपदेशाभ्याम् अपकर्षार्थस्य
 चोदितत्वात्’—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—गुणाभिधानात् मन्त्रादिरेकमन्त्रः स्यात्—
 इति, तृप्तिर्भक्षणविशेषणत्वेन अभिधीयते—इति, भक्षयामि
 वाक् तर्ह्येति—इति ।

‘ननु तृप्यतु—इत्येषोऽन्यः शब्दः, अन्यस्य तर्ह्येति—इति,
 यथा भविष्यन्ती क्रियायाम् उपपदभूतायां भवति—इति,
 तत्र द्वयोः क्रिययोरस्ति सम्बन्धो भक्षयामि वाक् तर्ह्येति—इति,
 इह पुनर्भक्षयामि तृप्यतु—इति नास्ति कश्चित् सम्बन्धः ।
 उच्यते, न ह्ययं विधौ तृप्यतु—इति विज्ञायते । क तर्हि? ।
 प्रार्थनायां वा प्राप्तकाले वा,—यदि भक्षयामि वाक् तर्ह्येति—
 इति एवमभिसम्बन्धः क्रियते, यदि वा भक्षयामि वाचस्तप्ते
 प्राप्तः कालः—इति, तेन विशेषणविशेष्यभावात् एकार्थतायाम्
 एकवाक्यत्वे मन्त्रैक्यमुपपद्यते । ‘ननु निराकाङ्क्षे एते वाक्ये
 भङ्त्वा रूपं साकाङ्क्षे क्रियेते’ । अत्र उच्यते,—यद्यप्येते वाक्ये
 भिन्नार्थे निराकाङ्क्षे दावर्थावभिवदेयाता, तथापि भक्षणस्य
 प्रकाशनं दृष्टं प्रयोजनं न तर्पणस्य, इति ह्यत्वा ऐकार्थ्यमेव
 भवेत्. किमङ्ग पुनर्गुणभावे गम्यमाने एवात्र । तस्मात् गुणाभि-
 धानात् मन्त्रादिरेकमन्त्रः स्यात्—इति ॥ (३।२।१० अ०) ॥

स. तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य चोदित-
त्वात् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा नैतदेवं,—छत्तोऽधुवाको भक्षणे विनियुज्यते—इति, ह्यपात्
यद्यप्यवाक्यं यद्यपि विनियुज्येत एहि—इत्येवमादि सथासम्—
इत्येवमन्तम्। नृचक्षुषम्—इत्येवमादि च अवष्टेपम्—इत्येव-
मन्तं दर्शने। कुतः॥ मुख्यार्थमेवं तत् वाक्यं भवति, इतरथा
लक्षणाव्ययता स्यात्, मुख्यार्थता च न्याय्या न लक्ष्यार्थता।

‘उच्यते, विशेषणानामभिधाने, न किञ्चित् अस्ति प्रयोजनम्
—इत्युक्तम्’। अत्रोच्यते,—नैव एतानि विशेषणानि, पुद्गल-
एतानि यद्यप्यादीनि स्वैस्त्वेवाक्यवचनम्—इति। कुतः॥ अस्ति
हि तैः प्रतीते, प्रयोजनं, चोदितानि हि तानि, कानिचित्तु
पृथग्वाक्यैः, कानिचिद्दर्शमाप्तानि, तान्यवश्यं प्रकाशयितव्यानि,
तानि प्रकाशयिष्यन्ति एतानि वाक्यानि; रूपं च एयां तत्-
प्रकाशनसामर्थ्यम्, अतो नानार्थत्वात् न एकं वाक्यम् उच्यते।
‘ननु भक्षणवाक्यशेषीभक्षितुमप्येषां रूपम्—इति’। उच्यते,
वाङ्मयि रूपं, न तु तद्विशेषणान्येतानि कल्प्यन्ते। कस्य
हेतोरदृष्टार्थानि तथा भवन्ति? उक्तैरनुक्तैर्वा विशेषणैस्तावानेव
सोऽर्थः, इतरथा यद्यप्यादीनि प्रकाशयिष्यन्ति, तथा दृष्टार्थानि
भविष्यन्ति। तस्मात् रूपोपदेशाभ्याम् अपकर्षो भवेत् केपाश्चित्
अत्र—इति ॥ (३।२।६ अ०) ॥

अथ मन्त्राभिभूतिरित्यादेः मन्त्रयामोव्यक्तस्य एकशस्त्रताधिशरणम् ॥

ए गुणाभिधानान्मन्त्रादिकमन्त्रः स्यात् तयोरेकार्थ-
संयोगात् ॥ २६ ॥

भा मन्त्रानुवाके श्रूयते,—‘मन्त्राभिभूतिः केतुर्यश्चानां पागज्जु

भा. पाणा सोमस्य तृप्यतु । वसुमद्गणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातः-
 सवनस्य गायत्रच्छन्दसोऽग्निरुत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृत-
 स्योपहृतो भक्षयामि—इति । तत्र सन्देहः,—किम् मन्द्रादिः
 तृप्यतु—इत्येवमन्त एको मन्त्रः, वसुमद्गणादिरपरः, उत मन्द्रा-
 दिर्भक्षयाम्यन्त एक एव मन्त्रः?—इति । किं तावत्प्राप्तम्?—द्वौ
 मन्त्रौ, द्वौ ह्येतावयौ, अन्या तृप्तिरन्यत् भक्षणं, ततोऽर्थभेदात्
 वाक्यभेदः । तदुक्तं,—‘तस्य रूपोपदेशाभ्याम् अपकर्षोऽर्थस्य
 चोदितत्वात्’—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—गुणाभिधानात् मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यात्—
 इति, तृप्तिर्भक्षणविशेषणत्वेन अभिधीयते—इति, भक्षयामि
 वाक् तर्ष्यति—इति ।

‘ननु तृप्यतु—इत्येषोऽन्यः शब्दः, अन्यस्य तर्ष्यति—इति,
 एषा भविष्यन्ती क्रियायाम् उपपदभूतायां भवति—इति,
 तत्र द्वयोः क्रिययोरस्ति सम्बन्धो भक्षयामि वाक् तर्ष्यति—इति,
 इह पुनर्भक्षयामि तृप्यतु—इति नास्ति कश्चित् सम्बन्धः’ ।
 उच्यते, न ह्ययं विधौ तृप्यतु—इति विज्ञायते । क्व तर्हि? ।
 प्रार्थनायां वा प्राप्तकाले वा,—यदि भक्षयामि वाक् तर्ष्यति—
 इति एवमभिसम्बन्धः क्रियते, यदि वा भक्षयामि वाचस्तु
 प्राप्तः कालः—इति, तेन विशेषणविशेष्यभावात् एकार्थतायाम्
 एकवाक्यत्वे मन्त्रैक्यमुपपद्यते । ‘ननु निराकाङ्क्षे एते वाक्ये
 भङ्त्वा रूपं साकाङ्क्षे क्रियेते’ । अत्र उच्यते,—यद्यप्येते वाक्ये
 भिन्नार्थे निराकाङ्क्षे हावर्थावभिवदेयाता, तथापि भक्षणस्य
 प्रकाशनं दृष्टं प्रयोजनं न तर्पणस्य, इति ह्यत्वा ऐकार्थ्यमेव
 भवेत् । किमङ्ग पुनर्गुणभावे गम्यमाने एवात्र । तस्मात् गुणाभि-
 धानात् मन्द्रादिरेकमन्त्रः स्यात्—इति ॥ (३ । २ । १० अ०) ॥

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्रानां सर्वेषु भक्षणेषु ऊहेन विनियोगाधिकारश्च ॥

छ लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेष्वनैन्द्राणाम्
मन्त्रत्वम् ॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भा एष एव मन्त्र उदाहरणम्,—इह च प्रदानानि ऐन्द्राणि
अनैन्द्राणि च विद्यन्ते, तेषां भक्षणान्यपि सन्ति । तत्र सन्देहः,
—किम् ऐन्द्रेषु अनैन्द्रेषु च मन्त्रः, उत ऐन्द्रेष्वेव मन्त्रः, अनैन्द्रा-
णाम् अमन्त्रकं भक्षणम्—इति । किं तावत्प्राप्तम् ? अनैन्द्राणाम्
अमन्त्रकं भक्षणम्—इति । कुतः ? । समानविधानान्येतानि
प्रदानानि, तेषु 'इन्द्रपीतस्य'—इति मन्त्रोऽनिन्द्रपीतं न शक्नोति
वदितुम्, न च समानप्रकरणे ऊहः सम्भवति, असति वचने
अन्यार्धानभिधानात् । तस्मात् अमन्त्रकं भक्षणम् एव ज्ञाती-
यकेषु—इति ॥

छ यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति ॥ २८ ॥
(सि०) ॥

भा अथ वा यथादेवतम् ऊहेन लक्षयितव्यम् । कस्मात् ? ।
ध्रुवधमसा हि प्रकृतिभूताः । के पुनर्ध्रुवधमसाः ? । ये शुक्रा-
मन्त्रिप्रचारे सवनमुखीयाः, ऐन्द्राः ते भवन्ति, तेषां प्रकृतिभूतं
प्रदानं, विवृतिभूतान्यन्यानि । कथम् अवगम्यते ? । तत्प्रकृतित्वं
हि दर्शयति । कथं ? । अनुष्टुप्छन्दसः—इति षोडशनि
अतिरात्रे मन्त्रमन्त्रं नमति—इति । किमत्र दर्शनं ? । नमति
—इति विषदिणाम् दर्शयति ।

'ननु वचनमेतत् स्यात्' । न—इत्युच्यते, नैतत् नमति—
इति श्रूयते, कथं तर्ह्येवं नमति—इति, अनुष्टुप्छन्दसः—इति
मन्त्रमन्त्रं नमति—इति, स यप ऊहो विकारेषु उपपद्यते,

भा. तस्मात् एते विकाराः अतोऽनैन्द्रेष्वपि चोदकप्राप्तौ मच्च जह्नि-
तथ्यो भवति । ‘उच्यते,—विकारा एते—इति लिङ्गमपदिष्टम्,
‘न्यायोऽभिधीयताम्—इति’ । उच्यते,—ऐन्द्रः सोमो गृह्यते
मीयते च, तेन ऐन्द्रेषु सोमोऽनैन्द्रेषु सोम एव नास्ति—इति
सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव, अधर्मका इतरे साकाङ्क्षाः । ‘कथं पुन-
र्हयते,—ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयते च—इति’ । मन्वर्णान्,
इन्द्राय त्वा वसुमतः—इत्येवमादिर्मन्व ऐन्द्रं सोमं वदितुम्
शक्नोति—इति नान्यम् । तस्मात् ऐन्द्रः सोमः, तेन ऐन्द्रेषु
सोमधर्माः, अन्धानि तु प्रदानानि साकाङ्क्षाणि, अतो धर्मान्
पहीष्यन्ति—इति न्यायः । तस्मात् यथादेवतमूहितयो मयः
—इति । एवं स्थितं तावदपर्यवसितं, तत एव सति चिन्तान्तरं
वर्तिष्यते ॥ (३।२।११ अ०) ॥

अभ्युन्नीतसोमभक्ष्ये इन्द्रस्याप्युपसृज्याधिकरणम् ।

स पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ २६ ॥
(पू० १) ॥

भा. सन्ति पुनरभ्युन्नीताः सोमाः, शुक्रामन्थिप्रचारे एव सवन-
मुखीयाः, तेषां होतुर्वषट्कारेऽनुवषट्कारे च चतुर्भिर्मन्थतः-
कारिणां चमसेर्जत्वा होत्रकाणां चमसैः सस्रत् सस्रत् वषट्कारे
एव ऊत्वा पुनः सशेषेष्वेव पात्रेषु सोमोऽभ्युन्नीतः, एवं हि तत्र
अभ्युः सम्प्रेष्यति, ‘मन्थतःकारिणां चमसाध्वर्यवो वषट्कृते-
ऽनुवषट्कृते जुज्जत होत्रकानां चमसाध्वर्यवः सस्रत्* ऊत्वा
शुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्त्तधम्’—इति । तत्र होत्रका नानादेवता
यजन्ति, मैत्रावरुणो मित्रावरुणौ ‘मित्रं वयं हवामहे’—इति,

भा वाचाणां चर्षी इन्द्रं 'इन्द्र त्वा दयमं वयम्'—इति, पोता मरुतः 'मरुतो यस्य हि क्षये'—इति, नेष्टा त्वष्टारं पत्नीश्च, 'अग्रे पत्नीः इच्छावद्'—इति, आग्नीधोऽग्निम् 'उक्षां नायवशां नाय'—इति। तत्र तैश्चमसैः पूर्वस्मिन् वषट्कारे इन्द्र इष्टः पुनरभ्युक्षीय मित्रावरुणाद्या देवता इष्टाः, श्रेयः तत्र इन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां च। तत्र सन्देहः,—किं प्रस्थितदेवतायाश्च इन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां चोपलक्षणम्, उत इन्द्रो नोपलक्षयि तथ्यः?—इति।

किं तावत्प्राप्तम्?—पुनरभ्युक्षीतेषु सर्वेषाम् उपलक्षणम्। कस्मात्?। द्विशेषत्वात्, चमसे चमसे तत्र द्वयोः श्रेयः, प्रहृतौ यस्यै ज्ञतं, तच्छ्रेयः तत्प्रीतः—इत्युक्तं, इच्छामि तद्देव वदि-
तव्यम्। तस्मात् चमसे चमसे द्वयोरुपलक्षणम्॥

ख अपनयाद्वा पूर्वस्य अनुपलक्षणम् ॥ ३० ॥ (पू० २) ॥

भा अपनीतं प्रस्थितदेवतायाः श्रेयं मन्यामहे। कुतः?। मित्रावरुणादिभ्यः तत्पावरयम् अभ्यायाव्यते। कथमेतत्?। उच्यते,—मित्रावरुणादयो हि इज्यन्ते, तत् यथा आचार्यश्रेयं देवदत्तो भुञ्जानो यदि श्रेयं पूर्णकाय मयच्छन्ति, पूर्णको देवदत्तमुपलक्षयति, देवदत्तश्रेयं भुञ्जे—इति नाचार्यश्रेयम्। तस्मात् न प्रस्थितदेवता इन्द्र उपलक्षयितव्यः—इति॥

ख अहस्ताद्वापनयः स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा नचैतदस्ति, इन्द्रो नोपलक्षणीयः—इति, तस्यापि क्षसी श्रेयः प्रत्यक्षमवगम्यते। 'ननु अपनीतः—इति'। उच्यते,—नासावपनीयते। सहाहुतान् चमसानभिद्रीणकलशात् गृह्णाति, सशेषश्चमसो लक्षणमन्यस्थोऽप्रीयमानरय, ततश्चमसस्थो क्षीतुम् उच्येतथ प्रेषितो वा। यत्तु 'यद्यभाणा देवता' प्रति आग्रा

भा. वितः—इति । उच्यते,—आश्रायते तत्र देवताभ्यो नत्विदं वा
 तदेति, तेन यद्वोतुम् गृहीतं तत् आश्रायितम्—इति गम्यते ।
 न च, आश्रावणवेलायां देवताभिसम्बन्धः, यत् यत् देवताभि-
 सम्बद्धं, तत् आश्रायते, तस्मात् अस्ति इन्द्रश्रेयः, लक्ष्यते च ।
 अतः सर्वेषामुपलक्षणम्—इति । कृत्वाचिन्तया, न अत्र
 प्रयोजनं वक्तव्यं, पूर्वाधिकरणस्य एव एतत्प्रयोजनमवधार्यते ॥
 (३।२।१२ अ०) ॥

पालीवतभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकारकम् ॥

३३ पालीवते तु पूर्ववत् ॥ ३२ ॥ (पू० ॥

भा. अस्ति पालीवतो यद्वः, यदुपांशुपात्रेणाययणात् पालीवतं
 गृह्णाति—इति, द्विदेवत्यानां श्रेया आययणस्थाल्यामुपनीताः,
 ततः पालीवतो गृह्णाते । अथ ऊते पालीवते, तच्छेवे भक्ष्यमाणे
 भवति सन्देहः,—किम् इन्द्रवाखादय उपलक्षयितव्या न वा ?—
 इति । किं तावत्प्राप्तम् ?—उपलक्षयितव्याः । तेषामपि क्षसी
 शेषो यथा प्रस्थितदेवतायाः—इति ॥

३४ ग्रहणादापनीतं स्यात् ॥ ३३ ॥ (सि० ॥

भा. अपनीयते हि स श्रेय इह, न यथापूर्ववत्, तत्र इह
 पात्रलक्षणत्वेन सङ्कीर्त्यते न सोमो वाद्यत्वेन, इह त्वाययणात्
 गृह्णाति—इति, स्थालीस्थः सोमो निर्दिश्यते द्योतुम्, यद्य-
 भाणदेवतां प्रति । ‘ननु स्थाल्यामाययणो नाययणश्च, तत्र
 यस्तस्मात् आययणात् गृह्णाते, स पालीवतः, यस्तु सम्पाताच्चासौ
 पालीवतः—इति । उच्यते,—आययणोऽप्यादानं, तस्मात् यो-
 पैति आययणो नाययणो वा, स सर्वः पालीवतः, आययणाच्च
 एव सर्वोऽप्येतः ।

भा. 'ननु अनाययणादप्यपेतः'। नैष दीपः, आययणात्तावदपेतः
तेनासौ पूर्वदेवताभिः पीतः—इति न शक्यते वक्तुम्; यो हि
इन्द्रार्घ्यस्य सोमस्यावयवः शेषः स इन्द्रपीतः—इति प्रकृतौ
उच्यते, इहापि तददेव पूर्वदेवतार्घ्यस्यावयवो वर्तितव्यः।
'ननु योऽसौ पूर्वदेवतार्घ्यः, तस्यैवायमवयवः'। न—इति वृमः,
—न हि ज्ञतस्यावयवो दृश्यते। 'ननु प्रकृतावपि ज्ञतस्यावयवो
न दृश्यते'। उच्यते,—ज्ञताज्ञतस्य समुदायरस्य तत्र अवयव
उपलक्ष्यते तदेवतस्य। 'ननु इहापि समुदाय एवासीत्
तदेवतस्य, तस्यैवायमवयवः'। न—इत्युच्यते, आसीदयं समु-
दायः तदेवतस्य, इदानीं तस्य अवयवोऽन्यदेवतस्यो जातः, तेन
समुदायः तदेवतस्यावदपेतः।

'आह पूर्वदेवतापीतस्यासावयव आसीत्तेन भूतपूर्वगत्या
भक्षित्यति'। उच्यते,—प्रकृतौ न भूतपूर्वगत्याभिधानं कृतम्,
इहापि तददेव न कर्तव्यमिति। अपि च इन्द्रदेवत्यस्तत्र
'इन्द्रपीतः'—इत्युक्तं, अनघनीता च तस्य इन्द्रदेवत्यता, अस्य
पुनः पूर्वदेवतासम्बन्धोऽपगतः। तस्मात् न अत्र पूर्वदेवता
उपलक्षणीयाः—इति ॥ (१।२।१३ अ०) ॥

पानीवतशेषमक्षे त्वष्टरन्तुपलक्ष्यणीयताधिकरणम् ।

ख त्वष्टरन्तुपलक्ष्येत्यानात् ॥ ३४ ॥ (पू०) ॥

भा अस्मिन् पानीवतः सोमः, तत्र मखः, 'अग्राह पनीवन्* सजू-
र्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब'—इति। तत्र सन्देहः,—किं त्वष्ट्रा
उपलक्षयितव्यो न वा?—इति। किं प्राप्तम्?—उपलक्षयि-
तव्यः। कुतः? पानात्, पानं श्रूयते,—'सजूर्देवेन त्वष्ट्रा

* पनीवत् इति शतः का० छो० पु०। पनीवः इति का० शं० पु०।

भा. सोमं पिव'—इति । तेनायम् अग्रये पलीवते सद्य त्वष्ट्रा दीयते—इति गम्यते । यस्मै च येन सद्य दीयते, उभाभ्यां तदीयते, एवं तत्सहदानं भवति, यथा देवदत्ताय यज्ञदत्तेन सद्य शतं दीयताम्—इत्युक्ते, तत्रोभाभ्यामपि दीयते, तस्मात् त्वाष्ट्रोऽप्यसौ सोमः—इति त्वष्टा उपलक्षयितयः । असावपि इन्द्र इव पिवति—इति ॥ -

छ अतुल्यत्वात् नैवं स्यात् ॥ ३५ ॥ (मि०) ॥

भा. नैतदेवं, शब्दप्रमाणका वयं, यत् शब्द आह, तदुक्तार्थं प्रमाणं, शब्दश्रुतिः पलीवतः पानमाह त्वष्टुः सद्यभाषमाणं, न हि अनुनीयमाने सद्यभावः सिध्यति—इति त्वष्टरि पानमनुमीयते । 'ननु त्वष्ट्रे पानं' चोदितम् । सत्यं, चोदितं मद्यवर्णेन, न चोदनया । चोदना हि 'पलीवतं गृह्णाति'—इति, लोके तु कार्यं कृत्वा चोदितम् अनुनीयत एव, लोकात् एतत् परिच्छिद्यं, नैवज्ञातोयकेन वाक्येन, त्वष्टुः सोमः हतो भवति—इति ॥ (३।२।१४ अ०) ॥

पलीवतशेषभक्षे विंशतामनुपदानाधिकारमम् ।

छ विगच्छ परार्थत्वात् ॥ ३६ ॥

भा. तस्मिन् एव पलीवते मद्यः,—'ऐभिः अग्ने सरद्यं यज्ञवाक् नानारद्यं वा विभवो ह्यग्न्या । पलीवतविंशतं पीय देवाननु-
पधमावह्य मादयस्'—इति । तत्र सन्देहः,—किं वयं विंशतो

* दानमिति पाठः का० म० पु० ।

† चोदितमद्योदितमपि इति पाठः का० म० पु० ।

‡ माधवीये अनुपधमनपदानमित्यर्थः ।

भा देवानामुपलक्षणं कर्तव्यम्, उत न?—इति । किं प्राप्तम्?—
 वयस्त्रिंशत् देवानुपलक्षयेत् । कथं? । दीयते हि सोमः वय
 स्त्रिंशते देवेभ्यः ; एवं हि, 'अग्निमग्नीदधीच्छति, आयाहि
 अग्नेर्वाचीनं, वयस्त्रिंशता देवैः सह समानं रथमधिष्ठाय
 नानारथैर्वा विभवन्ति हि ते अश्वाः । तदिदमनुष्वधमावद्ध
 वयस्त्रिंशत् पत्नीवतः देवान् आगमय तर्पय च'—इति । अथ
 हि अग्निमग्नीदधीच्छति वयस्त्रिंशतो देवानां तृप्तये—इति
 गम्यते, यत्प्रधानस्य अथ मयः, तत्परः सोमः, तस्मात् उच्यते,
 —वयस्त्रिंशत् देवा उपलक्षयितव्याः—इति ।

‘ननु चोदनायां पत्नीवान् केवलोभर्गिदेवतात्वेन श्रूयते’ ।
 सत्यं, चोदनाया पत्नीवान् देवतात्वेन श्रूयते, न तु देवतान्तरं
 निधिधत्ते । किमतो यद्येयम्? । एतदतो भवति, माखर्षार्णकाः
 वयस्त्रिंशत् देवा अविबुद्धाश्चोदनायां प्रतीयन्ते—इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः,—न वयस्त्रिंशत् देवा उपलक्षयितव्याः—इति,
 न अथ मये अग्निं आह्वाता परिवेष्टा वा तर्पयिता वा अध्येयते ;
 न अथ वयस्त्रिंशत् देवेष्विष्टेषु प्रयोजनं निर्वह्यते । कः तर्हि
 यद्यथ? । पत्नीवान् । कुतः एतत्? । स हि चोद्यते,—पत्नीवतं
 गृह्णाति—इति । ‘ननु माखर्षार्णकानां वयस्त्रिंशतो देवानामथ
 सङ्कीर्तनम्’ । उच्यते,—परार्थत्वेन ताः सङ्कीर्त्यन्ते । कथं? ।
 न हि अग्रत्तम् अग्नेः, तत् भवति, न च परकीयस्य दानम्
 अथकल्पते । तस्मात्, त्वममूभ्यः वयस्त्रिंशत् देवताभ्यो देहीत्य-
 समञ्जसं वचनं, अग्नये त्वनेन दानम् उक्तं भवति । कथं? ।
 ईशानो हि विलम्बयति* इव, तदिह विलम्बनं सङ्कीर्तयन्
 त्वमस्य ईशानः—इति प्रत्यापयति ।

* विनिम्बयति अथ सद्विह विनिम्बनमिति पाठः का० म० पु०
 एवं परम् ।

भा 'ननु मादयस्व—इत्युच्यते, न विलम्बय—इति' । 'उच्यते,
—न हि मादयन्ति देवताः, तस्मात् मदकरणसङ्कीर्तनम् अदृष्टाय
स्यात्, दृष्टाय तु त्यागसङ्कीर्तनं लक्षणया, लक्षणा हि
अदृष्टकल्पनाया ज्ञायसी, प्रमाणात् हि सा भवति । 'ननु
स्यागेऽपि लक्ष्यमाणेभ्यः कर्त्ता अधीष्यते' । तदुच्यते,—अग्नेः
अप्यधेयणाददृष्टायैव, तस्मात् अग्नेः ऐश्वर्यकरणमेतत् भाव्यं
लक्षयति—इति न्याय्यम् । अपि च पालीवते सोमस्योद्यते,—
पालीवर्तं गुह्णाति—इति ।

'ननु उक्तं, मास्रवर्णिकं न प्रतिषेधति चोदना—इति' ।
उच्यते,—तदपि मास्रवर्णिकं नास्ति—इत्युक्तम् । अपि च
सामध्यात् प्रतिषेधति—इति गम्यते, न हि सापेक्षः पक्षी-
वच्छब्दः, तद्वितार्थेन संलक्ष्यते, तस्मात् केवलः पक्षीवान् देवता
—इति । एतच्चोदनावशेन मन्त्रो वर्णनीयः । तस्मात् यद्येवा
स्माभिर्वर्णितो मन्त्रः, तथैव भवितुमर्हति—इति पक्षीवाद्य अग्निः
अग्ने पक्षीवन्—इति सामानाधिकरण्येन निर्दिश्यते । तस्मात्
अग्निः उपलक्षयितव्यो न चयस्विंशत् देवताः—इति ॥ (१ । २ ।
१५ अ०) ॥

भक्षणेऽनुवषट्कारदेवताया अनुपलक्षणाधिकारकम् ।

स वषट्कारश्च कर्तव्यत् ॥ ३७ ॥

भा अस्ति अनुवषट्कारदेवता, 'सोमस्याग्ने वोहीत्यनुवषट्
करोति'—इति । तत्र सन्देहः,—किमनुवषट्कारदेवता उप-
लक्षयितव्या, न वा?—इति । किं प्राप्तम्?—उपलक्षयितव्या—
इति, न तत्र पारार्थ्यं किञ्चित् पूर्ववत् उपलक्ष्यते । तस्मात्
उपलक्षयितव्या—इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—अनुवषट्कारदेवता
नोपलक्षयितव्या, कर्तव्यत्, यथा कर्त्ता नोपलक्ष्यते,— इति ।

भा. स्यात्पर्युपीतस्य—इति, एवमेवानुवषट्कारदेवतापि, न हि सा प्रकृतौ उपलब्धता, यश्च नाम प्रकृतौ छतं, तदिष्ट करणीयम्। तस्मात् नोपलब्धतया—इति ॥ (३।२।१६ अ०) ॥

अनैन्द्रानाममश्वकभक्षणाधिकार्यम् । (छत्वाचिन्ताख्यम्) ॥

छ. छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्व्वगामित्वात् ॥ ३८ ॥

भा. स्थितादुत्तरम् उच्यते*,—नैतदिति,—यदुक्तमूहेन मश्ववत् भक्षणं कर्त्तव्यम्—इति, अमश्वकं भक्षणं कर्त्तव्यम्। कस्मात्?। उच्यते,—समानविधानत्वात्, नास्ति अथ प्रकृतिविकृतिभावः। कथं?। प्रकरणस्य तुल्यत्वात्, यस्मिन्मुक्तं, छन्दःप्रतिषेधः स इत्युच्यते, तृतीयसवनत्वात् जगतीच्छन्दसः—इति प्राप्ते अनु द्रुष्टव्यः—इति षोडशिनि भक्षमश्वं नमति—इति समान-विधानेऽप्यवकल्पते। यन्मुक्तम्, (२६७।४ प०)—ऐन्द्रः सोमो गृह्यते मीयते च—इति, नैते ऐन्द्रा अनैन्द्राश्च भिक्षा यागाः, एकस्यैव एतेऽभ्यासविशेषाः, न चाभ्यासविशेषाणां धर्माः गुण-त्वात्, सर्व्वे एते यागधर्माः। तेन ह्यस्मा यागस्य चोद्यन्ते सोमधर्माः, सोमश्चेति। यच्च, इन्द्रो गृह्यते मीयते च—इति, इन्द्रस्य मवाग्नानाम् मन्त्रेण ग्रहणं प्रकाशयितव्यम्, इतरासां देवतानाम् धानादिना—इति। तस्मात् अनैन्द्राणाम् अमश्वकं भक्षणम्—इति ॥ (३।२।१७ अ०) ॥

* उक्ताभ्यः पक्षभ्यः कृत्वाचिन्ताभ्यः पूर्व्वस्मिन्नेवाधिकारणे योऽयम-निन्द्रेष्टमश्वं भक्षणमित्येव रूपः प्रथमः पक्षः। तमेव मनसि निधाय कृत्वा-चिन्तानां अयमभिधीयते इति माधवः ॥

ऐन्द्राग्रभक्षस्यामवकताधिकरणम् ।

ख ऐन्द्राग्रे तु लिङ्गभावात् स्यात् ॥ ३९ ॥ (पू०) ॥

भा एवं स्थिते चिन्तयते,—अस्ति तत्र ऐन्द्राग्रः सोमः,—ऐन्द्राग्रं गृह्णाति—इति । तत्र सन्देहः,—किं मद्यवत् भक्षणम्, अमद्यकं वा?—इति । किं प्राप्तम्?—ऐन्द्राग्रे तु मद्यः स्यात्, यस्य हि इन्द्राग्री देवता तस्य इन्द्रः, ज्ञायते हि स इन्द्रपीतः—इति व्यपदेश्यम्, यस्य हि अवयवान्तरम् इन्द्रेण पीतं, स इन्द्रपीतः, तस्य इन्द्राग्रीभ्यां पियङ्गां पीतमवयवान्तरम् इन्द्रेण । तस्मात् मद्यवत् भक्षणम्—इति ॥

ख एकस्मिन् वा देवतान्तरादिभागवत् ॥ ४० ॥ (सि०) ॥

भा न अस्य अवयवान्तरम् इन्द्रेण पीयते, न च अवयवान्तरेण इन्द्रपीतेन तन्पीतं भवति, तेन पीतः—इति लक्षणाशब्दोऽयम् इन्द्रम् उद्दिश्य च सङ्क्षिप्तः इन्द्रो यस्य देवता—इति, यथैव च साक्षाद्भक्ष्यस्य तद्वितार्थेन असम्बन्धः, एवं समासोऽपि इन्द्रपीतस्य—इति साक्षाद्भक्ष्यस्य नावकल्पते, तदुक्तं, 'अवस्था वार्थसंयोगात् (३।१।२७ सू०)—इति ।

'आह, ननु तेनैवाधिकरणेनैतद्गतं किमर्थं पुनश्चिन्तयते?—इति । उच्यते,—यत् तत्र विचारितं सिद्धमेव तत् । 'कथं पुनर्विचार्यते? नैव साक्षाद्भक्ष्यस्य देवतासम्बन्धः—इति । नैव इह देवतासम्बन्धः—इति पूर्वः पक्षः, पानमात्रसम्बन्धोऽपि—इति, पानमात्रसम्बन्धेन यत्र दाम्भ्यां पीयते, तत्रैकेन देवता-सम्बन्धः—इत्युत्तरः पक्षः, तस्मात् न पुनरुक्तम्—इति ॥ (३।२।१८ अ०) ॥

गायत्रच्छन्दसः—इत्यादिमन्त्राणामनेकच्छन्दस्ते विनियोगाधिकारकम् ।

छ छन्दस्य देवतावत् ॥ ४१ ॥ (पू०) ॥

भा अस्मिन् मन्त्रे गायत्रच्छन्दसः—इत्युच्यते, तत्र सन्देहः,—
किमेकच्छन्दसि सोमे मन्त्रः, उत नानाच्छन्दस्यपि?—इति ।
उच्यते, छन्दस्य देवतावत्, यथा अन्यसहितेन्द्रे न मन्त्रः, एव
मनेकच्छन्दस्ते सोमे न स्यात् मन्त्रः—इति । अत्रापि हि
गायत्रच्छन्दसः—इति विशेषणस्य समासो नावकल्पते ॥

छ सर्वेषु वाऽभावादेकच्छन्दसः ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा सर्वेषु वा मन्त्रः स्यात् । कुतः? । अभावादेकच्छन्दसः, नैव
कश्चित् एकच्छन्दाः सोमोऽस्ति, तेन यथाभूतोऽर्थः, तथाभूतस्य
छन्दो विशेषणं, तस्मात् अनेकच्छन्दस्ते सोमे मन्त्रः स्यात्—
इति ॥ (१।२।१६ अ०) ॥

एकादशाधिकरणोक्तस्य उपसंहारः ।

छ सर्वेषां वैकमन्त्रमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात्
सवनाधिकारो हि ॥ ४३ ॥

भा यदुक्तम्,—अनैन्द्राणाम् अमन्त्रक भक्षणम्—इति, तत् न,
सर्वेषां समन्त्रकं भक्षणम्—इति, यथासमाग्नातस्य मन्त्रः स्यात् ।
न इन्द्रपीत—इति सोम उच्यते, किं तर्हि? सवनं, मातः
सवनशब्देन सामानाधिकरण्यात् । ‘ननु सोमेऽपि पृष्ठी’ ।
सत्यम् अस्ति पृष्ठी, न तु तेन सामानाधिकरण्यम् । नासा
विन्द्रेण सोम पीतः, नापि इन्द्राय दत्तः, अन्य एव पीतो
दत्तो वा, स गत एव, न चातीतः समुदायो व्यपदिश्यते,

भा प्रत्यक्षयचनो हि अयं शब्दः, सवने तु न दोषः, इन्द्रपीतं
भवति सवनं, यच्च इन्द्रेण पीतम् । तस्मात् अनैन्द्रोऽपीन्द्रपीत
सवनेऽन्तर्भवति—इति शक्यते मन्त्रेण वदितुम् । शक्यत चेत्
समानविधाने कथमिव मन्त्रो न भविष्यति । भक्त्या ह्यपीतः
पीतः—इत्युच्यते । एवमेव ऐतिशायन आचार्यो मन्यतेस्म ।
‘अस्माकमप्येतदेव मतम् । आचार्यग्रहणम्, तस्मात् आगतम्—
इति तस्य सङ्कीर्त्यर्थम् ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्या
यस्य द्वितीयः पादः ॥

द्वितीये अध्याये द्वितीय पादः ।

अथोच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकारकम् ।

स्र श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥ (धू०) ॥

भा ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘उच्चैर्ष्वेवा क्रियते उच्चैः’ साम्ना उपाशु यजुषा—इति । तत्र सन्देहः,—किम् षडगादिजातिमधिहत्य एते शब्दाः प्रहताः, उक्त वेदमधिहत्य ?—इति । किं तावत् प्राप्तम् ?—जाताधिकारः स्यात् । कुत ? । श्रुतेः, एषां शब्दानां अवगादेव जातिं प्रतिषेद्धामहे, तेन उपाशुत्वं जात्याधि हतया सम्बध्यते, वेदानामधिकारकः शब्दो नास्ति—इति । अपि च षडवेदव्यतिक्रान्तानामृचा यजुर्वेदे उच्चैः प्रयोगो भविष्यति, इतरथा तस्या एव ऋच उभौ धर्मौ वैकल्पिकौ स्याताम्, तत्र पक्षे बाधः स्यात्, प्रकरणञ्च एवमनुगृहीतम् भवति, इतरथा वेदसंयोगे सर्वस्मिन् अपि व्रतौ उपाशुत्वं स्यात् । तस्मात् जाताधिकारा एते शब्दाः—इति ॥

स्र वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा वेदं वा अधिकृत्येदमुच्यते । कुतः ? । प्रायदर्शनात् । किमिदं प्रायदर्शनात्—इति ? । वेदप्राये वाक्ये वेदोपक्रमे निगम्यमाना इमे शब्दाः श्रूयन्ते, ‘प्रजायतिर्वा इदमेक आसीत् स तपो गतप्यत, तस्मात् तपस्ते पानात् च यो देवा अष्टज्यन्त अग्निर्वायु रादित्य’, ते तपोगतप्यन्त तेभ्यस्ते पानेभ्यः च यो वेदा अष्टज्यन्त अग्निर्ष्वेदो वायोर्वजुर्वेदः आदित्यात् सामवेदः—इत्येवमुप प्राग्य निगमने इदं श्रूयते, ‘उच्चैर्ष्वेवा क्रियते उच्चैः साम्ना

भा. उपांशु यजुषा—इति ; एतस्मात् कारणादेभिः प्रकृतैरुपांशवादि कर्तव्यम्, न जात्या ऋगादिभिः—इत्युच्यते । कुतः एतदव-
गम्यते ? वाक्योपसंहारे श्रुतत्वात्, यस्मादित एते वेदा जाताः,
तस्मात् एतैरुपांशवादि कर्तव्यम्—इति, ऋगादिभिरपि वेद-
वचनेरेवोपसंहारेण भवितव्यम् ; इतरथा वाक्यमेव नावल्पेत'
तत्त्वानर्थका एव भवेयुः, तस्मात् वेदाधिकाराः—इति ॥

ख. लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥ (यु० १) ॥

भा. लिङ्गमप्यस्मिन् अर्थे भवति, यथा ऋगादयः शब्दाः शक्नुवन्ति
'वेदमभिवदितुम्—इति, 'ऋग्भिः प्रातर्दिवा देव ईयते ।
यजुर्वेदेन तिष्ठति मध्ये अंशः । सामवेदेनास्तमये महीयते ।
वदैरशून्यैश्चिभिरेति" सूर्यः,—इति, द्वौ वेदौ सङ्कीर्ण्य, ऋक्-
शब्दं च त्रिषु पादेषु, चतुर्थे पादे उपसंहरति, यज्यवचनेन,
वदैरशून्यैश्चिभिरेति सूर्यः—इति ऋक्शब्दं वेदवचनं दर्शयति ।
तस्मात् अपि पश्यामः ; वेदाधिकारा एते शब्दाः—इति ॥

ख. धर्मोपदेशाच्च न हि द्रष्टव्येण सम्बन्धः ॥ ४ ॥ (यु० २, ॥

भा. धर्मोपदेशश्च भवति साम्ना, उच्चैः साम्ना—इति, स वेदा-
धिकारपक्षे युज्यते । जाताधिकारे तु ऋच उच्चैरुवेन साम्ना
उच्यते विद्वम्, नास्य सामद्रष्टेण सह सम्बन्धो वेदितव्यः,
तस्मात् अपि वेदाधिकाराः—इति ॥

ख. त्रयीविद्यास्या च तद्विदि ॥ ५ ॥ (यु० ३, ॥

भा. त्रयी यस्य विद्या स त्रयीविद्यः, यः त्रीन् वेदानधीते, स एवं
प्रप्रायते । त्रयीति त्रैष शब्द ऋक्सामयजुषु प्रसिद्धः, यदि

भा ऋक्सामयजुषि—इति षयो वेदा उच्यन्ते, एवं तदिदि षयो-
विद्याया युज्यते, भवति च । तस्मात् वेदाधिकारा एते ॥

स व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥ (आ०) ॥

भा अथ यदुक्तम्,—ऋग्वेदमतिक्रान्तानामृचां यजुर्वेदेभ्युच्चैस्त्वं
भविष्यति—इति, तत्र मापद्ये यथाश्रुतः प्रयोगो भविष्यतीति
यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यमिति । (अभाषानं सूत्रम्) ॥

स न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा नैष दोषः, सर्वस्मिन् ऋग्वेदे उच्चैस्त्वं सर्वस्मिंश्च यजुर्वेदे
उपाश्रुत्वं, तत्र यदि ऋग्वेदं व्यतिक्रान्ताया ऋचो यजुर्वेदे
उपाश्रुत्वं भवति—इति नैतदुच्यति, वेदधर्मः खन् ऋक्धर्मः
—इति, वेदस्य च न धर्मद्वयेन सम्बन्धः ॥

स वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्यते ॥ ८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा यदुक्तं,—प्रकरणमेवमनुगृहीतं भवति—इति, वेदसंयोगात्
वाक्येन प्रकरणे बाध्यमाने न दोषो भविष्यति ॥ (१।१।
१ अ०) ॥

आधाने गानमोपाश्रुताधिकारणम् ॥

स गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ॥ ९ ॥

भा अस्ति आधानं,—‘य एवं विद्वानग्निमाधत्ते’—इति । तत्
याजुर्वेदिकं, तत्र सामगानमामनन्ति,—‘य एवं विद्वान् वार
वन्तीयं गायति, य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति, य एवं
विद्वान् वामदेयम् गायति’—इति । तत्र सम्यक्,—किमाधाने
सामगानमुखे, उत उपाश्रु?—इति ।

भा. उच्चैः—इति प्राप्तम् । कुतः ? । सामवेदेनैतत् क्रियते यत्
वारवन्तीयादिभिः, तस्मात् उच्चैरेतानि सामानि गेयानि—
इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—गुणानुरोधेन वा मुग्धं व्यतिक्रमेत्, मुख्यानु-
रोधेन वा गुणम्—इति गुणो व्यतिक्रमितव्यो न्याय्यः मुख्यस्या-
नुगृहीतव्यः—इति । कुतः ? । मुख्यार्थत्वात् गुणस्य, गुणस्या-
नुष्ठानेन मुख्यः सगुणः कथं स्यात् ?—इति गुणे प्रवर्तते,
गुणप्रवृत्त्या चेत् मुख्यस्य गुणहानिर्भवति, गुणप्रवृत्तौ फलमेव
नावाप्तं भवति । अथ प्रधानं सगुणं करिष्यामि—इति गुणे
प्रवर्तमानो गुणस्य गुणं विनिपातयति, नास्य स्वार्थो हीयते,
नासौ गुणं सगुणं कर्तुम् प्रवर्तते, गुणस्य सामगानं, प्रधान-
माधानं, आधानस्य याजुर्वेदिकत्वात्, उपांशुता गुणः, स गुण-
धर्ममुत्तरेत्वं सामवेदिकं बाधते । तस्मात् उपांशु सामानि
गेयानि—इति ॥ (१।३।२ अ०) ॥

ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकताधिकरणम् ।

सू. भूयस्त्वेन उभयश्रुति ॥ १० ॥

भा. यजुर्वेदे ज्योतिष्टोमं समामनन्ति,—‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत’—इति, तथा सामवेदेभ्यस्य एवमेव समाग्नानं, सप्तस्य
हतायां बुद्धौ द्वितीयं गुणाद्यं अवर्णं भवति । तत्र सन्देहः,—किं
याजुर्वेदिकसामानानं क्रियाद्यं, सामवेदिकं गुणाद्यं उत विपरी-
तम् ?—इति । यतरसामानानं क्रियाद्यं तद्वर्मा भविष्यन्ति । किं
तावत् प्राप्तम् ?—सामवेदिकं क्रियाद्यं याजुर्वेदिकं वेत्यनिश्चयो
विशेषानवगमात्—इति ।

भा एवं प्राप्ते यमः,—भूयस्त्वेन गुणानां परिच्छिद्येत, यत्र भूयांसो गुणाः समाग्नानाः, तत्र क्रियार्था चोदना—इति गम्यते, यत्र हि कर्तव्यतया चोदना, तत्र इतिकर्तव्यता आकाङ्क्षते, यत्र चाकाङ्क्षिता इतिकर्तव्यता, तत्र इतिकर्तव्यतावचनं न्याय्यम्। ये च भूयांसो गुणाः, सा इतिकर्तव्यता, तदितिकर्तव्यतानिद्वेन कर्तव्यताचोदनामनुमिमीमहे, यथा बह्वधु राजप्रतिमेषु उप विष्टेषु यस्य श्वेतं ह्यं वासस्थजनं च, स राजेत्यवगम्यते, अनास्थातोऽपि राजशिङ्गेन। एवं कर्तव्यतालिङ्गेन गुणानां भूयस्त्वेन ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकस्य चोदना अनुमीयते। तस्मात् ज्योतिष्टोमस्योपागुमयोगः, यजुर्वेदेन हि ज्योतिष्टोमः त्रियते, यत्नेन चोद्यते। अचोदितं न शक्यते कर्तुम्—इति॥ (३।३।३ अ०)॥

प्रत्ययस्य विनियोगकारणाधिकार्यम् ।

ख असयुक्त प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् ॥ ११ ॥

भा उक्तानि विनियोगकारणाणि युतिर्लिङ्गं वाक्यम्—इति। युतिः एन्द्रा गार्हपत्यम्—इति द्वितीया विभक्तिः, लिङ्गं मन्त्रेषु वचनसामर्थ्यं वर्हिर्देवसदनं इमि—इति, वाक्यम् अरण्ये क्रीणाति इति। अथ किमेतादन्तेन विनियोगकारणानि? न—इत्युच्यते, किमपरं कारणम्?—इतिप्रश्नेनैवोपक्रमः, भवति च प्रश्नैवोपक्रमो यथा का नामेय नदी? को नामार्य पर्वत? किमिदं फलम्? इति।

तदुच्यते,—असयुक्तं प्रकरणात्, इतिकर्तव्यतार्थित्वात्, यत् असयुक्तं युत्या लिङ्गेन वाक्येन वा, तत् प्रकरणात्, इतिकर्तव्यतार्थित्वात्, यदितिकर्तव्यताकाङ्क्षितः सन्निधौ पूरणसमर्थमुप निपतति यत् वचनं, तत् तेन प्रहतेन सहैकवाक्यतां याति।

भा तस्मात् प्रकृते विनियुज्यते, किमिहोदाहरणं? किं च प्रयोजनम्?—इति। दर्शपूर्णमासी प्रकृत्य श्रूयते,—‘समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, वह्निर्यजति, स्वाहाकारं यजति’—इति, तानि तत्रैव प्रकरणसामर्थ्यात्* विनियुज्यन्ते, न अग्निहोत्रे ज्योतिष्टोमे वा ॥ (३।३।४ अ०) ॥

क्रमस्य विनियोजकताधिकारणम् ॥

सू क्रमस्य देशसामान्यात् ॥ १२ ॥

भा अथ किमेतावन्नेत्रव विनियोगकारणानि? न,—इत्युच्यते। किं च? क्रमस्य देशसामान्यात्,† क्रमवतामानुपूर्वणोपदिश्यमानानां यस्य पर्याये यं धर्ममामनन्ति, तस्य तं प्रति आकाङ्क्षा अनुमीयते, सत्यामाकाङ्क्षायामेकवाक्यभाषः, तस्मात् ततो विनियोगः—इति। किमिहोदाहरणम्? किं च प्रयोजनम्? आनुपूर्व्यता यागानामनुसङ्गेष्वाम्नातेषु उपांशुयाजस्य क्रमे दन्धिर्नामासीति‡ समाम्नातः, तस्य आकाङ्क्षामुत्पाद्य तत्र एकवाक्यता यात्वा तत्र एव विनियोगमर्हति—इति, तथा च ऐन्द्राग्रं कर्म विद्यातसजातस्य अस्ति भ्रातृश्वतः, तस्य याज्यानुवाक्यायुगलमप्याम्नायते ऐन्द्राग्रं, ‘इन्द्राग्नी रोच नादिवः प्रवर्षणिभ्यः’—इत्येकम्, अपरं ‘इन्द्राग्नी नवतिं पुरः

* किं प्रयाजादेः फलं किं वा दर्शपूर्णमासयोर्वप्रकरणमित्याकाङ्क्षाया सम्पन्नं वाक्यैकवाक्यतारूपं प्रकरणमिति साधवः ॥

† समानदेशत्व क्रम इति क्रमस्य स्वरूपः। तत्र द्विविध पाठकृत-मर्थकृतश्च, तत्र पाठकृतमपि द्विविध यथासङ्गं सन्निधियेतीति साधवः। यत्र उदाहरणं तत्र एवावगन्तव्यम् ॥

‡ दन्धिर्घातकमायुधमिति साधवः ॥

भा श्लथद्वयम्—इति । तत्र लिङ्गादिनियोगे सिद्धे विशेषविनि-
योगो भवति, पूर्वं युगलं पूर्वस्य ऐन्द्राग्रस्य, उत्तरमुत्तरस्य—
इति, एतत् उदाहरणम् प्रयोजनञ्च—इति ॥ (३। ३। ५ अ०) ॥

समाख्यायाः विनियोजकताधिकरणम् ॥

स आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

भा अथ किमेतावन्तोऽयं विनियोगकारणानि?—इति । न इत्यु-
च्यते । किं च ? समाख्या चैवं स्यात् । कथं विनियोगकारणम् ?
—इति । समाख्या सति सम्बन्धे भवति, यथा पाचकः लावकः
—इति, तत्र पाचकशब्दमुपलभ्य पचतिना अस्य सम्बन्धः—इति
गम्यते, एवं वेदेऽपीति । अकृतकार्यसम्बन्धं समाश्चक्षणं शब्दम्
उपलभ्य भवति सम्बन्धे तस्मिन् सम्यग्ययः । किमिहोदाहरणम्
प्रयोजनञ्च ? आध्वर्ययम्—इतिसमाख्यातानि कर्माणि अध्व-
युणा कर्तव्यानि, ह्यौचम्—इति च ह्यौचा ; एतत् उदाहरणम्
प्रयोजनञ्चेति ॥ (३। ३। ६ अ०) ॥

श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वबलीयत्वाधिकरणम् ॥

स श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानानां समवाये
पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १४ ॥

भा उक्तानि विनियोगकारणानि, श्रुतिर्लिङ्गे वाक्यं प्रकरणं
स्थानं समाख्यानम्—इति, तेषां समवाये किं बलीयः?—इति
चिन्तयते,—एकार्थवृत्तित्वादाचो युगपत् असम्बन्धात् द्वयोर्द्वयोः
सम्प्रधारणा । तत्र श्रुतिलिङ्गयोः किं श्रुतिर्बलीयसी आद्यो-
बलिलिङ्गम्?—इति । किं ? पुनः श्रवोदाहरणम् । 'ऐन्द्रा

भा गार्हपत्यमुपतिष्ठते—इति, अत्र चिन्तयते,—किम्? इन्द्रस्य गार्हपत्यस्य वा उपस्थानं कर्तव्यम्—इत्यनियमः, उत गार्हपत्यस्यैव?—इति। यदि तुल्यबले एते कारणे ततो विकल्पः, अथ श्रुतिर्वलीयसी, गार्हपत्य एवोपस्थेयः।

का पुनः अत्र श्रुतिः? किं लिङ्गम्? श्रुतिगार्हपत्यशब्द-
अवणं, लिङ्गं पुनः, 'कदा च नस्तरीरसि नेन्द्रसश्चसि दाशुषे'
—इति इन्द्रशब्दस्य विशिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यम्। अथ किं
वाक्यं नाम?। संहृत्य अर्थमभिदधति पदानि वाक्यम्।
'यद्येवमिदमपि वाक्यम्,—ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते—इति,
इदमपि,—कदा च नस्तरीरसीति, उभयत्रापि संहृत्य अर्थ-
मभिदधति पदानि, तेन वाक्यस्य वाक्यस्य चैषा समधारणा, न
श्रुतिलिङ्गयोः, यदि वा श्रुतिलिङ्गवाक्यानि विवेक्तव्यानि, इदं
श्रुतिवाक्ययोः अन्तरम्, इदं लिङ्गवाक्ययोः—इति'।

तदभिधीयते,—यत् तावच्छब्दस्यार्थमभिधातुम् सामर्थ्यम्,
तल्लिङ्गं, यदर्घस्याभिधानं शब्दस्य अवणमात्रादेवावगम्यते, स
श्रुत्यावगम्यते, अवणं श्रुतिः। एकार्थम् अनेकं पदं वाक्यम्
—इत्युक्तमेव। तदेतत् सर्वेष्वव वाक्येषु समवेतं विविक्तञ्च
दृश्यते, इह तावत् कदाच नस्तरीरसि—इत्यनेन मन्वेण इन्द्र
उपस्थातव्यः—इति, नैतत् कस्यचित् शब्दस्य अवणादेवाव
गम्यते, नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चारितस्य सामर्थ्यम्
अस्ति, येनैतत् अवगम्येत। एतस्या खलु च्छेदि इन्द्रशब्दो
विद्यते, यो विशिष्टा देवतामवगमयितुम् शक्नोति, तया च
अवगमितया प्रयोजनमस्ति—इति, तेन इन्द्रोपस्थाने इन्द्र-
शब्दः प्रयुज्यते, तदेकवाक्यत्वाच्चावशिष्टानि पदानि, न तु

* भो इन्द्र कदाचिदपि घानको न भवमि, किन्वाहति ।
यजमानाय प्रीयसे इत्यर्थ इति माधवः ।

भा. एवमस्याष्टचि कस्यचिच्छब्दस्य सामर्थ्यात् गार्हपत्यस्य उप-
स्थानं भवति; अवष्टादेव तु गार्हपत्यशब्दस्य, वयमग्निं प्रतीमो
न सिद्धात्। यदि तु लिङ्गम् बलीयः, इन्द्र उपस्थातव्यः, यदि
गार्हपत्यश्रवणं, ततो गार्हपत्यः।

एवं तर्हि लिङ्गवाक्ये विरुद्धमात्रे इह सम्प्रधार्ये न श्रुति-
लिङ्गे, इन्द्रशब्दस्य विशिष्टदेवताभिधानसामर्थ्यात् इन्द्रोप-
स्थानं, यदि लिङ्गम् बलीयः; अथ नु वाक्य, गार्हपत्य
उपस्थेयः; वाक्यं ह्येतत् ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते—इति।
नैतदेवं, यद्यप्येतत् वाक्यं श्रुतिरभ्यधास्ति, या त्वत्र श्रुतिः, सा
लिङ्गेन विरुध्यते, न यत् वाक्यम्। कथं? बलीयसि अपि हि
लिङ्गे, ऐन्द्रोपतिष्ठते—इत्येतत् गार्हपत्यशब्देन सैकवाक्यता-
मुपैत्यैव, यदि हि नोपेयात्, ततो लिङ्गेन विरुध्येत, यस्तु
गार्हपत्यश्रवणादेवार्थः प्रतीयते, स लिङ्गे बलीयसि परित्यक्तो
भवति, नासावुपस्थानेन सम्बध्यते, तदा हि इन्द्रं गार्हपत्य-
शब्दोऽभिवदेत् अग्निसमीपं वा। अथ नु श्रुतिः प्रमाणं भवति,
ततो लिङ्गेन अवगतम् इन्द्रोपस्थानं नाप्येत। तस्मात् श्रुति-
लिङ्गयोरप्येव विरोधो न लिङ्गवाक्ययोः—इति। अथ वा
नासैकवाक्यत्वात् इन्द्रप्राधान्यं गार्हपत्यप्राधान्यं वा उप-
स्थानस्य। कुतस्तर्हि? इन्द्रशब्दवत्त्वात् मक्षरस्य, इन्द्रमा-
धान्यं, द्वितीयाविभक्तियवणात् गार्हपत्यप्राधान्यं, तस्मात्
श्रुतिलिङ्गयोरविरोधः।

किं तावत्प्राप्तम्?—तुल्यबले इते कारणे—इति। कथं?।
इदमपि कारणम्। इदमपि, (श्रुतिरपि लिङ्गमपि)। न हि
विज्ञानस्य विज्ञानस्य च कश्चिद्विशेष उपलभ्यते रूपं प्रति,
अस्य भङ्गुरस्य इव रूपम्, यस्य दृढस्य इव—इति। ‘ननु
लिङ्गस्य भङ्गुरस्य इव रूपं, सविचिकित्सो हि भवति लिङ्गात्
प्रत्ययः, निर्वचिकित्सः अने’। नैतत् युक्तं, यतो लिङ्गात्

भा. सविचिकित्सः प्रत्ययः, तस्य च श्रुतेश्च नैव सम्प्रधारणास्ति ।
 यतस्तु खलु लिङ्गात् निर्वचिकित्सः प्रत्ययः स श्रुत्या विकल्पि-
 तुमर्हति । ननु नैव कदाचिल्लिङ्गात् निर्वचिकित्सः प्रत्ययो-
 भस्ति । नैतदेवम्,—एवं हि सति नैव लिङ्गम् नाम किञ्चित्
 प्रमाणम् अभविष्यत् । ‘कामं माभूत् प्रमाणं, भवति तु संशयो
 लिङ्गपरिज्ञातेषु अर्थेषु । यदि वा विस्पष्टमेवाप्रामाण्यं न
 संशयः । कथं ? समर्थमेतत् इममर्थमभिनिर्वर्तयितुम्—इति
 लिङ्गादेतावत् अवगम्यते । न च, यत् यस्य निर्वर्तनायालं,
 तदसत्येव वचने तन्निर्वर्तयितुमर्हति, तस्मात् न लिङ्गम् विनि-
 योजकम्—इति ।

अत्राभिधीयते,—प्रकरणवृत्तौ यस्य सन्निधाने यमर्थमामनन्ति,
 स तस्य साधनभूतः—इत्येव गम्यते, कथं खलु उपकारिष्यति ?
 —इति सन्दिग्धमनि भवति सामर्थ्यात् परिनिश्चयः,—यत्रार्थ
 समर्थः, तत्र शक्यो विनियोजकम्—इति, तस्मात् भवति लिङ्गम्
 प्रमाणम्—इति । न च, लिङ्गप्रामाण्ये* विनिगमनायां हेतुः
 अस्ति । तस्मात् तुल्यबले एते कारणे, कदा च नस्तरीरसि—
 इतिलिङ्गात् इन्द्र उपस्थातव्यः, श्रुतेर्गार्हपत्यः—इति । अवि-
 रोधात् खल्वपीममेवार्थं प्रतिपद्यामहे । वलीयानपि हेतुर्विबध्य-
 मानम् अवलीयांसम्बाधितुमर्हति नाविबध्यम्, न च कश्चन
 विरोधो, यत् इन्द्रम् उपतिष्ठेतानेन मन्त्रेण, गार्हपत्यमपि ।

‘नन्वयमेव विरोधः,—सकृत् उपस्थानं चोदितं, असकृत्
 अभिनिवर्त्यते’—इति । ‘उपस्थेयमेदात् प्रतिप्रधानमावर्तन्ते
 गुणाः’—इतिन्याय एवैव न विरोधः । ‘अयं तर्हि विरोधः,—
 गार्हपत्ये उपस्थेयमाने अग्निवचन इन्द्रशब्दो गुणं क्रियायोगं
 चापेक्षमाणो भवितुमर्हति, इन्द्रे तूपस्थातव्ये निरपेक्ष इन्द्र-

भा. वचन एव, 'गौणमुख्ययोश्च मुख्ये सम्प्रत्ययाः—इति' । न—
इति ब्रूमः,—विरोधे मुखेन गौणः बाधेत, न च कश्चित्
विरोधः, युगपदभिधाने हि विरुध्येयाताम्, इह च अन्यस्मिन्
प्रयोगे अग्रिवचनोऽन्यस्मिन् इन्द्रवचनः । अतः तुल्यवले एते
कारणे—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्विधीयसी । कुतः ?
'अर्थविप्रकर्षात्' । किमिदमर्थविप्रकर्षात्—इति ? । अर्थस्य
विप्रकर्षोऽर्थविप्रकर्षः । कः पुनरर्थः श्रुत्यर्थः ? । गार्हपत्यमुप-
निषते—इति सन्निकृष्टः श्रुत्यर्थः, इन्द्र उपस्थेयः—इति विप्र-
कृष्टः । कथं ? । कदा च नष्टरीरधि—इत्यनेन मन्वेण इन्द्र
उपस्थातव्यः—इति न श्रूयते । सत्यपि इन्द्राभिधानसामर्थ्ये
वचनाभावात् अनुपस्थानीय इन्द्रः—इत्येव गम्यते ।

'ननु इदम् उक्तं,—प्रकरणान्नानोदङ्गम्—इत्यवगम्यते,
सामर्थ्यात् विनियोगः—इति । नैतदस्ति, उक्तमेव एतत्,—
(१।२।५ सू०) धर्मस्य शब्दमूलत्वात् अशब्दमनयेच्च स्यात्
—इति, यदेतत्प्रकरणं लिङ्गम् च उभयमप्येतदशब्दम् । न
चातिक्रान्तप्रत्यक्षविषये एवंलक्षणके अर्थे शब्दमन्तरेण परि-
च्छेदोपकल्पते । अतो मन्यामहे,—विप्रकृष्टं श्रुत्यर्थात् लिङ्गम्
—इति । 'यद्येव श्रुतिर्यत्र विरोधिनो न विद्यते, तत्रापि
न लिङ्गादर्थपरिच्छेदः, तत्रैतदेष नास्ति लिङ्गम् प्रमाणम्—
इति । कुतः एवेतेन श्रुतिर्विरोक्तस्यते—इति, तत्र श्रुति-
लिङ्गयोर्विधीयस्त्वं प्रति सम्प्रधारणैव नोपपद्यत—इति ब्रूमः' ।

अत्र उच्यते,—इतिकर्तव्यतार्धिनः प्रकरणवतोऽर्थस्य सन्निका-
वुपनिषत्तितो मन्त्र आम्नानसामर्थ्यात् इतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य
वाक्येयतामभ्युपेत्य एतेन मन्वेण यजेत—इति । किमुक्तं
भवति ? । यागेन अभीप्सिते साधमानेऽनेन मन्वेणोपकुर्यात्—
इति, न चान्तरेण इन्द्राभिधानम् अर्थं मन्त्र उपकृतम् शक्नोति.

भा. तेनैतदुक्तं भवति, अनेन इन्द्रोऽभिधातव्यः—इति । अतः श्रुति-
मूल एवायमर्थः । 'यदि श्रुतिमूलो, न श्रुत्यन्तरेण बाधितुम्
शक्यः । तदेतत् लिङ्गं यदि वा नैव प्रमाणं, यदि वा श्रुत्या
विकल्पितुमर्हति'—इति । नाप्यप्रमाणं भविष्यति, नापि विक-
ल्पिष्यते—इति द्रुतः । कथं? श्रुतिलक्षणोऽयमर्थ इत्युपपादितं,
तस्मात् न अप्रमाणम् । यतस्तु खल्वानुमानिकीमेकवाक्यतां
लिङ्गसामर्थ्यं च अपेक्ष्य श्रुतोऽयमर्थः, यत्,—इन्द्रस्य उप-
स्थानमनेन मन्त्रेण—इत्यवगम्यते, प्रत्यक्षा तु श्रुतिगार्हपत्यम्
उपतिष्ठते—इति, स एवोऽर्थविप्रकर्षः । प्रथमं तावत् लिङ्ग-
ज्ञानं, ततः सामर्थ्यात् शब्देन अयमर्थोऽभिहितो भवति, तदेतत्
श्रुतिविरोधे न अवकल्पते, विस्पष्टं हि अवगतमेतत्,—अनेन
मन्त्रेण गार्हपत्य उपस्थेयः—इति, तच्च विज्ञातमेतदेवमयमु-
करोति मन्त्रः—इत्येतच्छिंशं निर्ज्ञाते ह्यतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रक-
रणयोर्नैतदेवं कल्पयितुम् शक्यम्, इन्द्रोपस्थानं शब्देनाभि-
हितम्—इति । तस्मात् अर्थविप्रकर्षात् श्रुत्या लिङ्गं बाध्यते
—इति ।

• विकल्पस्य चान्याय्यत्वात्, अन्याय्यश्च विकल्पः, तच्च हि
अभावः पक्षे नित्यवच्च, ऐन्द्रा गार्हपत्यम् उपतिष्ठते—इति
श्रूयमाणे यदभावः पक्षे परिकल्प्यते, तदश्रुतं भवति, श्रुतं
च क्षीयते, यावांश्च श्रुतस्यार्थस्योत्सर्गे दोषः, तावान् अश्रुत-
परिकल्पनायाम्, उभयत्र हि प्रसिद्धिर्बाध्यते । तस्मात्
अन्याय्यत्वात् विकल्पस्य श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्बलीयसी इत्यव-
गच्छामः ।

• अथ यदुक्तं,—सति विरोधे न्याय्यो बाधः, न च अवास्ति
विरोधः—इति, अयमस्ति विरोधः, यदह्यतसामर्थ्ययोर्वाक्य-
प्रकरणयोः इन्द्रोपस्थानवाचिनी श्रुतिर्भवति, ह्यतसामर्थ्ययोस्तु
नावकल्पते, न च वाक्यप्रकरणाभ्यां युगपत् ह्यतसामर्थ्याभ्याम्

भा. अहृतसामर्थ्याभ्यां च शक्यं भवितुम्, तस्मात् विरोधः, विरोधे च श्रुतिर्लिङ्गाद्वलीयसी—इति ।

लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे किमुदाहरणम् ?। 'स्थोनन्ते सदनं क्षणमि धृतस्य धारया उपेवं कल्पयामि । तस्मिन् सीदामृते प्रतिष्ठिष्य ब्रीहोपां मेध समनस्यमानः'—इति । अथ सन्देहः,—किं क्षणो मय उपस्तरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्यः, उत कल्पयाम्यन्त उपस्तरणे, तस्मिन् सीदेत्येवमादिः पुरोडाशासादने ?—इति । यदि वाक्यं वलीयः, ततः क्षण उभयत्र । कथं ?। सुपेवं कल्पयामि—इत्येतदपेक्ष्य, तस्मिन् सीदेत्येवमादिः पूर्वेण एकवाक्यतामुपैति,—यत् कल्पयामि, तस्मिन् सीद—इति । अथ लिङ्गं वलीयः, ततः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे । कथं ?। स्थोनन्ते सदनं क्षणमि—इति, सदनकरणमभिवदितुमयमलम्—इति । तस्मिन् सीदेत्ययमपि पुरोडाशं सादयितुम्—इति, सादने विनियुज्यते ।

किं तावत्प्राप्तम् ?—तुल्यवले एते कारणे—इति, यथा लिङ्गं प्रति श्रुतेर्बलीयस्त्वमुक्तं, न तथा वाक्यं प्रति लिङ्गस्य उच्यते । अथ वा वाक्यमेव लिङ्गाद्वलीयः । कुतः ?। तद्वि श्रुत्यापि बाध्यते, न च वलीयः कारणं शक्यते बाधितुम् । तेन अस्य भङ्गुरतामध्यवस्यामः, यस्त्विकेन बाध्यते, शक्योऽसाधन्येनापि बाधितुम्—इति ।

एवं प्रति श्रुतः,—लिङ्गवाक्ययोर्लिङ्गं वलीयः—इति । कुतः ?। 'अयंविप्रकर्षात्' । कोऽर्थविप्रकर्षः ?। प्रकरणवत् सन्निधावाग्नानात् दर्शपूर्णमासाद्भूमयं मयः—इत्यवगम्यते, तस्मिन् सीदेति पुरोडाशासादनाभिधानसामर्थ्यात् सादने विनियुज्यमाने क्षणमागच्छे भवाग्नानम्—इति, नास्ति प्रमाणं येनोपस्तरणेषु विनियुज्येत । तथा स्थोनन्ते सदनं क्षणमि—इत्येवमपि प्रकरणान्नानसामर्थ्यादेव दर्शपूर्णमासाद्भूतामापद्यः

भा. सामर्थ्यादेवोपस्तरणे विनियोगात् कृतप्रयोजनो न पुरोडाशा
सादने विनियोगमर्हति, न हि अस्मिन् वियुज्यमानस्य
किञ्चित् अपि प्रयोजनमस्ति । एवमुपस्तरणे तस्मिन् सीदे-
त्यस्य नास्ति सामर्थ्यम् । पुरोडाशासादनेऽपि स्योनन्ते
इत्यस्य । पूर्वेण एकवाक्यतामुपेत्योपस्तरणे सामर्थ्यं, पूर्वस्य
परेण एकवाक्यत्वात् सादने, न तु स्वरूपेण उभयोः, तदेपोर्ध्व-
विमर्कः ।

यत्तु स्योनन्ते इत्यस्य प्रत्यक्षं सदनकर्मणोऽभिधानसामर्थ्यं,
तत् मुख्यम् । तस्मिन् सीदेत्यस्य पुनः पूर्वेण सद्य एकवाक्यता-
मुपगतस्य भवति जघन्यं । तद्वच पूर्वस्य मन्त्रस्य अभिधान-
सामर्थ्यात् उपस्तरणे विनियोग उक्तो भवति—इति, सन्निहृष्टो
लिङ्गस्य श्रुत्यर्थः, उत्तरस्य तु उपजनितेऽभिधानसामर्थ्यं ततः
श्रुत्यर्थः—इति लिङ्गान्तरितो विमल्लष्टो भवति । एवम् उत्तरस्य
सादने सन्निहृष्टः पूर्वस्य च लिङ्गान्तरितः । तस्मात् अर्थ-
विमर्क्यात् लिङ्गवाक्ययोर्लिङ्गं बलवत्तरम्, ततः स्योनम्—इत्येष
शब्दो यद्यपि उत्तरेण आकाङ्क्षितः—इति सादनेऽपि प्रयोग-
मर्हति, तथापि भित्वा वाक्यम् उपस्तरणे एव विनियोक्तव्यं,
तस्मिन् सीदेत्येष च सादने ।

‘ननु स्योनन्ते इत्यस्य शब्दस्य यद्यैव उपस्तरणाभिधान-
सामर्थ्यम्, एवम् उत्तरेण एकवाक्यतामुपगन्तुम् सामर्थ्यम्,
सामर्थ्यं च लिङ्गम्—इत्युच्यते । तस्मात् भिद्यमाने वाक्ये
लिङ्गमेव बाधितं भवति—इति* । सत्यमेवम्, एतदपि लिङ्गं,
लिङ्गमपि खल्वेतदेवंलक्षणकं विमल्लष्टार्थमेव भवति, लिङ्गात्
एकवाक्यता, तस्मात् अभिधानसामर्थ्यं, ततः श्रुत्यर्थः—इति
विमल्लष्टार्थता, विमल्लष्टार्थता च बाधने हेतुभूता । तस्मात् न

* बाधितं भवतीति जघन्यम् । एतदपीति पाठः का० सं० पु० ।

भा उत्तरेणैकवाक्यतां यास्यति—इति । एवं तस्मिन् सोदेत्युत्तरं न पूर्वेणापि ।

अपि च उत्तरेणैकवाक्यतामुपगतस्य न किञ्चित् अपि दृष्टमस्ति कार्यं, उपस्तरणप्रत्यायनन्तु दृष्टम् । कुतः? । श्रुतत्वात् उपस्तरणस्य सादनस्य च । एवम् उत्तरस्य सादनप्रत्यायनं, न तु पूर्वेणैकवाक्यतायां, न च, एतौ पूर्वोत्तराभ्याम् एकवाक्यतामन्तरेण पृथक् यथायथं कार्यं न कुर्वतः । तस्मात् पूर्वं पूर्वंच विनियोजनीयः, उत्तरः उत्तरच—इति ।

‘अथ यदुक्तं,—यस्यापि तद्वाधितम्—इति वाक्येन अपि तद्वाधितम्—इति । नैतद्देवं, न हि वाधितस्यान्येन अपि वाधनमेव न्याय्यं, वाधितं हि अनुगृहीतव्यमर्थवत्त्वाय, श्रुतिं प्रति विप्रक्षेपार्थम्, वाक्यं प्रति सन्निवृत्त्यर्थम्, तस्मात् लिङ्गं बलीयः—इति ।

अथ वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे कथम्?—इति । किं पुनः प्रकरणं नाम? । कर्तव्यस्य इतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणम् । प्रारम्भो हि स तस्या वचनक्रियायाः, स एव विधादिविधत्तापेक्षः । वाक्यनूतमेव । तयोर्विरोधे किमुदाहरणम्? । सूक्तवाकनिगदः । तत्र हि षोडशमासीदेवता अमावास्यादेवताद्याग्नाताः, ताः परस्परेण एकवाक्यतां नाभ्युपयन्ति, तत्र लिङ्गसामर्थ्यात् षोडशमासीप्रयोगात् इन्द्राग्निशब्द उत्कृष्टयोर्मावास्यायां प्रयोक्तव्यः । अथ इदानीं सन्दिह्यते, योगस्य शेषः ‘अवीष्टधेतां महोज्यायो काताम्—इति, स किं यावत्कृत्वः सूक्तवाक्ये समाग्नातः, तावत्कृत्वः उभयोः षोडशमास्यायोः प्रयोक्तव्यः, प्रकरणं बलवत्तरम्—इति, उत यत्र इन्द्राग्निशब्द उत्कृष्टस्य नीतः, तत्र एव प्रयोक्तव्यः, वाक्यं बलवत्तरम्—इति । एवं सर्वेषु संशयः ।

किं तावत्प्राप्तम्?—बुद्ध्ययने एते कारणे—इति । कुतः? ।

भा. इतरचापि आकाङ्क्षा, इतरचापि, तुल्यायाम् आकाङ्क्षार्था नास्ति विनिगमनार्था हेतुः, तस्मात् तुल्यवन्धे—इति । अथ वा वाक्यं दुर्बलं, बाधितं हि तल्लिङ्गेन ।

इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकरणात् वाक्यं वच्योऽयम् । कथं ? । अर्थ-विप्रकर्षात् । कोऽर्थविप्रकर्षः ? । वाक्ये एकैकं पदं विभज्यमानं साकाङ्क्षं भवति, ह्यत्सं परिपूर्णं भवति, तत्र प्रत्यक्ष एकवाक्य-भावः, प्रकरणे त्वप्रत्यक्षः । कथम् ? । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य समीपे उपनिपतितं पूर्णमिति* तस्य प्रकृतस्य साकाङ्क्षत्वमव-गम्यते, नैकवाक्यभूतम् इत्यनुमीयते । एकवाक्यतया चाभि-धानसामर्थ्यमवकल्प्य अभिहितोऽयमेवं भवति—इति परि-कल्पना । एषोऽर्थविप्रकर्षः,—यत् वाक्यस्य समासश्चा श्रुतिः, प्रकरणस्य विप्रकृष्टा । तस्मात् 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति'—इति पौर्णमासीदेवतावाचिनाममावास्यादेवतावाचिनां च निष्कृष्य प्रयोगे तच्छेषाणामपि निष्कृष्य प्रयोगः, तेन यद्यपि प्रकरणसामर्थ्यान् पौर्णमासीदेवतापदशेषाणां अमावास्या-देवतावाचिभिः सह एकवाक्यता अनुमीयते, प्रत्यक्षा तु अमावास्यादेवतापदैः सह, न च प्रत्यक्षविरोधे-अनुमानं सम्भवति । अर्थवति च प्रकरणे सञ्जाते न निराकाङ्क्षाणाम् आकाङ्क्षा शक्योपपादयितुम् ।

अथ यदुक्तं,—लिङ्गेनापि हि तद्वाध्यते, अतः प्रकरणेनापि बाधितव्यम्—इति, न, यदन्येनापि बाध्यते, तत् भङ्गुरमन्य-चापि इत्यवगन्तव्यम् । अथ भङ्गुरं, प्रमाणमेव नाभविष्यत्; किञ्चित् तु प्रति कस्यचित् प्रभावः, वाक्यस्य प्रकरणं प्रति बाधकशक्तिर्न तु लिङ्गं प्रति, लिङ्गं प्रति विप्रकृष्टार्थमेतत् प्रकरणं प्रति सन्निकृष्टार्थं, तेन वाक्येन प्रकरणं बाध्यते—इति ।

भा. अथ प्रकरणस्य क्रमस्य च विरोधे किमुदाहरणम्? राज
 स्य प्रकरणोऽभिप्रेतनीयक्रमे शौनःश्रेष्ठास्त्रानादि आम्नातं, यदि
 प्रकरणं बलवत्, सर्वेषां तदङ्गम्, यदि क्रमः, अभिप्रेतनीयस्यैव।
 किं तावत्प्राप्तम्?—तुल्यबले एते कारणे—इति। कुतः? न
 तावत् विशेषमुपलभामहे, येनावगच्छाम इदं बलीयः—इति।
 तस्मात् तुल्यबले एते कारणे—इति। अपि च प्रकरणं वाक्येन
 बाधितं, तस्मात् बाधेत क्रमेणापि—इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकरणं क्रमात् बलीयः। कुतः? अर्थ-
 विप्रकृपात्। कोऽप्यर्थविप्रकर्षः? प्रकरणवतः साकाङ्क्षत्वात्
 तत्सन्निधानाग्नातेन परिपूर्णेनाभ्यवकल्पेत एकवाक्यत्वम्, न
 तु क्रमवतः क्रमे आम्नातेन, अनेकस्याम्नायमानस्य सन्निधि-
 विशेषाग्नातमात्रं हि क्रमः, तत्र सन्निधिविशेषाग्नातसाम-
 र्थ्यात् क्रमवतः सन्निधावाग्नातस्यानुपलभ्यमानमेव साकाङ्क्षा
 पक्षमस्ति—इत्यवगतव्यम्। प्रकरणे तु प्रकरणवतः प्रत्यक्षम्,
 न च प्रकरणवता क्रमवता च यौगपदेन एकवाक्यता सम्भव-
 त्याग्नातस्य—इति विरोधः। तत्र प्रकरणे प्रत्यक्षं साकाङ्क्षत्वं,
 क्रमः आनुमानिकं बाधितुमर्हति, साकाङ्क्षत्वात् एकवाक्यत्वम्,
 एकवाक्यत्वादभिधानसामर्थ्ये, सामर्थ्यात् श्रुत्यर्थः—इति सन्नि-
 द्धयः प्रकरणस्य श्रुत्यर्थो, विप्रलक्ष्यः क्रमस्य। तस्मात् क्रम-
 प्रकरणयोः प्रकरणं बलवत्तरम्—इति।

अथ यदुक्तं,—वाक्येनापि हि तत् बाधितम्, अतोऽभ्येनापि
 तत् बाधितव्यम्—इति, नैतत्, बाधितस्यानुपलब्धौ न्याय्यो, न
 बाधितं बाधितव्यम्—इति।

अथ क्रमसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणं? किं बलवत्तरम्?—
 इति। पीरोडाशिकम्—इतिसमाख्याते काण्डे साधारण्यक्रमे
 'शुन्धं देषाय कर्मणे'—इति शुन्धनार्थो मयः समाग्नातः।
 तत्र सन्निधौ,—किं समाग्नातस्य बलीयस्त्वात् पुरोदाश-

भा. पाचाणां शुब्धने विनियोक्तव्यः, उत क्रमस्य बलीयस्त्वात्
साम्नाय्यपाचाणाम्?—इति । किं तावत्प्राप्तम्?—तुल्यबले एते
करणे स्याताम् । कुतः? । अविशेषात्, यदि वा समाख्यैव
बलीयसी, बाधितो हि क्रमः प्रकरणेनापि इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—क्रमो बलीयान् । कुतः? । अर्थविप्रकर्षात् ।
कः पुनरर्थविप्रकर्षः? । निश्चाते प्रकरणेन केनापि सदैक-
वाक्यत्वे यत् सन्निधावाग्नयते, तत्र आकाङ्क्षा परिकल्प्यते,
नैकवाक्यतेत्यवगम्यते, लौकिकस्य शब्दः समाख्या, न च, लोक
एवंविधेषु अर्थेषु प्रमाणम् । * तस्मात् क्रमो बलीयान्—इति ।

‘यद्येवं भवत्येवंलक्षणकेषु क्रमेण विनियोगः, न तु अर्थ-
विप्रकर्षात् क्रमो बलीयान् । कथं? । द्वयोर्हि प्रमाणयोर्बलीयस्त्वं
प्रति सम्प्रधारणं, नचैवं सति समाख्या प्रमाणं, लौकिकत्वात्
शब्दस्य, पुरुषस्य प्रमाणता भवति—इति’ । नैव दोषः, न
अवाङ्गभावः पुरुषप्रामाण्यात् गम्यते, पौरोडाशिकशब्दः एतस्य
काण्डस्य,—इत्येतद्वच पुरुषप्रमाणकं, भवति च अस्मिन् अर्थे
पुरुषः प्रमाणं, यथा साम्नाय्यक्रमे आग्नानं पुरुषप्रमाणकम्,
यथाप्रकरणमेकवाक्यत्वं, वेदशब्दश्चायम्—इति । न हि एते-
ऽनिन्द्रियविषया अर्था उपपद्यन्ते, एष्वभियुक्तानां प्रामाण्यं, ये
त्वनिन्द्रियविषयास्तेष्वभियुक्ता न प्रमाणम् । तस्मात् समाख्या
कारणं, कारणत्वे च सति बलीयस्त्वं परीक्ष्यम्—इति ।

‘उच्यते अर्थविप्रकर्षः तर्हि वक्तव्यः समाख्यायाः’ । अयमर्थ-
विप्रकर्षः । उपदिश्यते हि क्रमे समाग्नानात् साम्नाय्यसम्बन्धो,
नोपदिश्यते समाख्यायां, शब्दमुच्चार्यमाणम् उपलभ्य अर्थापत्त्या
नूनमस्ति—इति कल्प्यते । तस्मात् पूर्ववदेवार्थविप्रकर्षात्
क्रमेण साम्नाय्य बाध्यते—इति ।

‘अथ यत्तत्र तत्रोच्यते,—इदमनेन बाध्यते, इदमनेन—इति
तत्र यत् बाध्यते, तत् किं बाधकविषयं प्राप्तम् उत अप्राप्तम्?—

भा इति । किं चात. ? । यद्यप्राप्तम्, किं बाध्यते ? । अथ प्राप्तं, कथं शक्येत बाधितुम् ? । प्राप्तं बाधकविषयं पूर्वविज्ञानम्—इति ब्रूम. । कथं ? । सामान्यस्य कारणस्य विद्यमानत्वात् । अथ कथं निवर्तते ? । मिथ्याज्ञानम्*—इति प्रत्ययान्तरं भवति । किन्तु खल्वमिथ्याज्ञानस्य खल्वपि ? । यस्य बाधकं प्रत्ययो विनश्यमाणस्य अपि नोपपद्यते, न तत् मिथ्या । तदेतेषां श्रुति सिद्ध वाक्य प्रकरण स्थान समाख्यानं पूर्वं, पूर्वं यत्कारणं तत्परं परं प्रति बलीयो भवति, न एतस्य उत्पन्नस्य विनश्य-माणस्य बाधकं विज्ञानान्तरमस्ति । तस्मात् तेषां समवाये (विरोधे) परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्—इति ॥ (३।१। ७ अ०) ॥

दादशोपसत्ताया अहीनाङ्गताधिकरणम् ॥

छ अहीनो वा प्रकरणाङ्गैः ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भा ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य समामनन्ति,—‘तिस्र एव साकृत्स्योपसदो दादशाहीनस्य’—इति । तत्र सन्देहः,—किं दादशोपसत्ता ज्योतिष्टोमे उक्त अहीने ?—इति । किं तावत्प्राप्तम् ?—ज्योति-ष्टोमे—इति । कुत ? । प्रकरणात्, एवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति । ‘ननु पाक्षेन बाध्यते’ । न बाध्यते, अहीनशब्देन ज्योतिष्टोमं वक्ष्याम. । कुत ? । न हीयते इत्यहीनः, दक्षिण्या क्रतु-करणैर्वा कलेन वा न हीयते, तेन ज्योतिष्टोमोऽहीनः । या-शब्देन संग्रहो निवर्त्यते ॥

* नैव निवर्तते मिथ्याविज्ञानमिति प्रत्ययान्तरं भवति । किन्तु यद्यपि मिथ्याज्ञानस्य खल्वपिमिति पाठः का० सं० पू० ।
† यत्नेन यथा निष्पाद्यतात् साक्री ज्योतिष्टोम, दीक्षादिवगादृष्टं शोभाभिव्यक्तिवशात् पूर्वे कर्तव्या शोभा उपसद इति बाधकः ।

स. असंयोगात्तु मुख्यस्य तस्मादपहृष्येत ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा. अपहृष्येत दादशोपसत्ता । कुतः ? असंयोगात् ज्योतिष्टो-
मेन । कथम् असंयोगः ? अहीनेन एकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् ।
'ननु ज्योतिष्टोमः एव गौणोऽहीनः' । न,—इत्युच्यते, न हि
मुख्यसम्भवे गौणग्रहणमर्हति । 'ननु नञ्समासो भविष्यति' ।
न—इति ब्रूमः,—तथा सति आदुमदात्तोऽहीनशब्दोऽभविष्यत्,
मथोदात्तस्त्वयम् । तस्मात् प्रकरणं बाधित्वा अहीनस्य धर्मः ।

अपि च व्यपदेशो भवति,—तिष्ठ एव साक्रस्योपसदो
दादशाहीनस्य—इति, यद्यन्यः साक्रोऽन्यश्चाहीनः, तत एव
व्यपदेशोऽवकल्पते, विद्यते च व्यपदेशवचनं, तस्मात् अहीनस्य
—इति ॥ (३।३।८ अ०) ॥

कुलायादौ प्रतिपदोक्तार्थाधिकरणम् ॥

स. द्वित्वबहुत्वयुक्तं वा चोदनात्तस्य ॥ १७ ॥ (सि०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—'युवं हि रघः स्वःपती—इति द्वयो-
र्यजमानयोः प्रतिपदं* कुर्यात् । एते असृग्मिन्दरः†—इति
बह्व्यो यजमानेभ्यः—इति । तत्र सन्देहः,—ज्योतिष्टोमे एव
निविशेते प्रतिपदौ, उत द्वियज्ञं कञ्चित्कुलायादिं बह्वयज्ञश्च
द्विरावादिमुत्प्राष्ट्ये?—इति । किं प्राप्तम्?—द्वित्वबहुत्वयुक्ते
(ज्योतिष्टोमेन असंयोगात्) उत्प्राष्ट्येयातां प्रतिपदौ, न हि

* स्तोत्रम्य उपक्रमे षष्ठोऽष्टमं प्रतिपञ्चदशेऽभिधत्ते इति साधवः ।

† असृग्मिन्दरः इति पाठः आ० सो० पु० । तथा का० ~ ~
एवं उत्तरत्रापि ।

भा ज्योतिष्टोमस्य द्वौ यजमानौ श्रूयते, यथा कुलायस्य, 'एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्'—इति ॥

घ पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा इति चेत् पश्यसि—प्रतिपदावुत्कष्ट्ये—इति, नैतदेव, प्रकरणे हि बाधेत। 'वाच्यताम् असयोगात् द्वाभ्यां यजमानाभ्या यज्जमित्य यजमाने ज्योतिष्टोमस्य'—इति चेत्। असत्यपि वचनेभ्यात् द्वौ यजमानौ भविष्यत, य एको न शङ्क्यति ससहाय स उपव्रस्यते, अथश्रूयष्ट्ये सति यथा शक्यते, तथा यष्ट्यम्—इति बाधित्वापि काचित् माप्ति यजमान सहाय मुपादास्यते, एव प्रकरणे प्रतिपदौ भविष्यत तस्मात् नोत्पद्यते—इति ॥

घ न प्रवृत्तेरेकसयोगात् ॥ १९ ॥ (पू० नि०) ॥

भा प्रवृत्तिर्हि ज्योतिष्टोम, प्रत्यक्षा तत्र धर्मा आग्नाता, न कुतश्चिदोदकेन प्राप्यन्ते। किमतः? यद्येवं, प्रत्यक्षश्रुता न शक्या बाधितुम्। विवृती तु चोदकमात्रा सन्त आनुमानिका बाधेरन्—इति विवक्षितं हि ज्योतिष्टोमे कर्तुरेकत्व प्रत्यक्षश्रुतं न सामर्थ्येन बाधेत। यद्यपि हि अवश्यकर्तव्यता श्रूयते, तथाप्येक एव यजमान श्रूयते—'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत'—इति। तस्मात् ज्योतिष्टोमात् उत्कष्ट्ये एते प्रतिपदौ—इति।

'अथ कस्मात् पक्षप्रतिपाद्यमेतत् न भवति' एकार्था पक्षप्रतिपाद्यमाने च युवं हि स्य—इति, द्योर्बहुषु वा पक्षीषु एते अष्टपमिन्दव—इति यथा 'द्यौमे यसानावग्निमादधीयाताम्'—इति द्यौमवसानपरं वचनम् एयमिच्छापि प्रतिपदिधानपरम्। उच्यते, असम्भवात् तत्र भृग्वर्य, अक्षराग्रद ५ गो

भा. वाचकः स्त्रियाम्, इह तु द्वियज्ञे वज्रयज्ञे च सम्भवति न लक्षणाशब्दो भवितुमर्हति, वज्रभ्यो यजमानेभ्यः—इति । यदप्येतत् द्विवचनं द्वयोर्यजमानयोः—इति, अत्रापि यः, एक-
शेषः पुमान् स्त्रियेति असावपि लक्षणाशब्द एव । अपि च, उपास्मै गायता नर इति प्रतिपदोर्निरवकाशत्वमेव स्यात्, तस्मात् उत्क्रष्ट्ये एते प्रतिपदौ—इति सिद्धम् ॥ (३।३। ६ अ०) ॥

जाघन्या चनुत्कर्वाधिकरणम् ।

छ. जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥ (पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति’*—
इति । तत्र संशयः,—किमेतद्विधानं दर्शपूर्णमासयोः, उत पत्नी?—इति । कथं दर्शपूर्णमासयोः? कथं च पत्नी?—इति । यदि जाघन्यां पत्नीसंयाजा विधीयन्ते ततः उत्कर्षः, अथ पत्नीसंयाजेषु जाघनी विधीयते ततो दर्शपूर्णमासयोरेव । किं प्राप्तम्?—उत्कर्षः । कुतः एतत् उत्हास्यते? । जाघन्यां पत्नी-
संयाजा विधीयन्ते—इति । कथं? । शब्दात् पत्नीसंयाजानां विधानम्, वाक्येन जाघन्याः, शब्दस्य बलवान् न वाक्यम् ।

‘ननु पत्नीसंयाजा विहिता एव’ । सत्यं विहिताः, जाघ-
न्याम् इदानीं पुनर्विधीयन्ते, सा तत्सम्बद्धा कर्तव्येत्युचरते ।
एवं सति दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजा विनापि जाघन्या न विगुणाः, जाघनी तु तत्र प्रतिपाद्यते । तस्मात् यत्र जाघनी प्रयोजनवती तत्र तस्याः प्रतिपत्तिः, पत्नी च सा, न दर्शपूर्ण-

* जाघनी पत्नीः पुच्छं । पत्नीशब्दोऽत्र व्याजतिष्ठतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयैकदेश इति साधवः ।

भा मासयोः । एकदेशश्च जाघनी प्रतिपाद्यमाना न पशुं प्रयोच्यते,
तस्मात् अस्य विधानस्य उत्कर्षः—इति ॥

ख चोदना वाऽपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ (सि०) ॥

भा जाघनी वा पत्नीसंयाजानां गुणत्वेन विधीयते । कुतः ?
अपूर्वत्वात्, अत्राप्ता जाघनी पत्नीसंयाजानां गुणत्वेन । तत्र
सुशब्देन पत्नीसंयाजा विहिता जाघनीसम्बन्धः तेषाम् अवि-
हितः, यत्र च सम्बन्धो विधीयते, तत्र अन्यतरस्य अन्यत्र
विधानं, सम्बन्धो नान्तरीयकः । यदा सम्बन्धस्य विधानं
नान्तरीयकौ सम्बन्धिनौ, यत्रोभौ लक्षणत्वेन, तत्र सुशब्देन
सम्बन्धो विधीयते, यत्र त्वन्यतरो लक्षणत्वेन, तत्र एकं लक्ष-
यित्वा अन्यतरो विधीयते, लक्षणत्वेन च अत्र पत्नीसंयाजाः ।
कथम् अवगम्यते ? पत्नीसम्बन्धात् न सर्वो यागः, कश्चिदेव
तु लक्ष्यते यस्य पत्न्यः साधनत्वेन ।

‘अथ कस्मात् न जाघनीं लक्षयित्वा पत्नीसंयाजा विधी-
यन्ते ? । न अस्य अपूर्वस्य यागस्य पत्न्यः शक्यन्ते विधातुम्,
जाघन्यां तु लक्ष्यमाणायां यागे सपत्नीके विधीयमाने वाक्य-
भिदोत । अस्ति तत्र विहितः सपत्नीको यागो यः पत्नीभि-
र्लक्ष्यते । तस्मात् यागं लक्षयित्वा जाघनी विधीयते । यत्तु,
वाक्येन जाघनीविधानं श्रुत्या यागस्य—इति, तदिह याग
विधानं न सम्भवति—इत्युक्तम्, वाक्यभेदप्रसङ्गात्, तस्मात्
जाघनीविधानम् । एवञ्चेत् दर्शपूर्णमासयोर्विना जाघन्या
विगुणः पत्नीसंयाजयागः स्यात्, तस्मात् अनुत्कर्षः—इति ॥

ख एकदेश इति चेत् ॥ २२ ॥ (आभा०) ॥

भा अथ यदुक्तं,—एकदेशो जाघनी न पशुं प्रयोच्यते, तस्मात्
उत्कर्षः—इति, नत् परिहर्तव्यम् ॥

स. न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥ २३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. न प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोर्जाघनी शास्त्रेण उच्यते । एवं पशोर्निष्पन्नया जाघन्या पक्षीसंयाजा यद्व्याः—इति । अवि-
शिष्टा जाघनी विधीयते, सा सम्भवति दर्शपूर्णमासयोः क्रीत्या-
प्यानीयमाना, तस्मात् अनुत्कर्षः—इति ॥ (३।३।१० अ०) ॥

सन्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणम् ॥

स. सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात् स्यात् ॥
२४ ॥ (पू० पू०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे अभियवणफलके प्रकृत्य श्रूयते,—‘दीर्घसोमे
सक्तुद्यात् धृत्या’*—इति । तत्र सन्देहः,—किं सन्तर्दनं ज्योति-
ष्टोमे एव, आहोस्विदीर्घकालेषु सोमेषु †—इति । उच्यते,—
नैतत् लुप्ताद्ये प्रकृतौ, तस्मात् नोत्थायेत—इति । ‘आह
नन्वसन्तर्दनमपि श्रूयते,—असन्तृणे भवत—इति’ । उच्यते,—
क्रयणवत् विकल्पिष्यते, यथा ‘हिरण्येन क्रीणाति गवा
क्रीणाति’—इत्येवमादीनां विकल्पः, एवमत्रापि विकल्पो भवि-
ष्यति,—सन्तर्दनम् असन्तर्दनं वा भविष्यति—इति ॥

स. उत्कर्षो वा, ग्रहणाद्विशेषस्य ॥ २५ ॥ (पू० सि०) ॥

भा. उत्हाप्यते वा सन्तर्दनं, गृह्यते हि विशेषो,—‘दीर्घसोमे

* सोमयागविशेषो दीर्घसोमः । अन्योन्यविद्योमेन शैथिल्यं मा
भूदिति दृढसंश्लेषः सन्तर्दनमिति माधवः ॥

† एते घान पक्षाः सम्भवन्ति,—किं शुद्ध एव ज्योतिष्टोमे निवेशः,
दीर्घयजमानके वा, अथ वा उत्थादिसंख्यालेख, अथवा सत्राधीनयोरेव,
उत ज्योतिष्टोमान्वमात्रे? इति वार्तिकम् ॥

भा. सन्तुद्यात्—इति ; ज्योतिष्टोममपेक्ष्य सत्राणि कालतो दीर्घाणि भवन्ति ॥

ख. कर्तृतो वा विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २६ ॥ (आ०) ॥

भा. नोत्हायेत वा सन्तर्दनं ज्योतिष्टोमात् । एवं प्रकरणम् अनुगृहीतं भवति, दीर्घसोमशब्दस्य कर्तृतो भवित्यति,—दीर्घस्य यजमानस्य सोमो दीर्घसोमः—इति ॥

ख. कर्तुतो वार्थवादानुपपत्तेः स्यात् ॥ २७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नचैतदस्ति,—ज्योतिष्टोमे सन्निवेशः—इति, दीर्घकाले सोमे क्रियेत, कर्तुत एव दीर्घत्वं न कर्तुतः । कुतः ? । अर्थवादानुपपत्तेः, धृत्या—इत्यर्थवादो भवति, धारणायेत्यर्थः, दीर्घकाले सोमे पुनःपुनर्यावभिरभिष्टन्यमाने सोमाभियवणफलकयोर्द्वारणशब्दायाम् धृत्या—इत्यर्थवाद उपपद्यते, तस्मात् उत्कर्षः—इति ॥

ख. संस्थासु* कर्तृवद्धारणार्थाविशेषात् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥

भा. इदं पदोत्तरं सूत्रम् । कानि पदानि ? । ‘अथ किमर्थम् संस्थासु न निवेशः ? तथा सति प्रकरणम् अनुगृहीतम् भवित्यति, दीर्घसोमशब्दस्य ; दीर्घकालो हि अग्निष्टोममपेक्ष्योक्त्यादिषु संस्थासु सोमः’—इति । उच्यते,—न संस्थासु दीर्घकालत्वेऽपि सोमेत्यर्थवाद उपपद्यते, तावानेव हि तत्र सोमो ‘दशमुष्टीर्मिमोते—इति’ वचनात् । तत्र धारणे न विशेषः कथित्, तस्मात् उत्कर्ष एव ॥

स. उक्त्यादिषु वार्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भा. नचैतदस्ति,—उत्कर्षः—इति, प्रकरणानुग्रहादनुत्कर्षः, दीर्घ-
सोमशब्दश्च दीर्घकालत्वात् उपपद्यते, तत्राप्यधिकोऽग्निष्टोमात्
सोमः, प्रदानानि हि विवर्द्धन्ते, तान्यविष्ट्वे प्रदेये न शक्यानि
विवर्द्धयितुम्, पूर्णं च यद्दे यद्दशब्दो भवति, तेन न शक्यानि
न्यूनानि पात्राणि यद्दीतुम् । तस्मात् दारणाशङ्कायां धारण-
माशंसितव्यं भवति, तच्च धृत्या—इत्युपपद्यते—इति ॥

स. अविशेषात् स्तुतिर्यथेति चेत् ॥ ३० ॥ (आ०) ॥

भा. इति चेत् पश्यसि,—संस्थास्यपि अर्थवादोऽभवत्सपते प्रदेय-
विष्टव्या—इति, नैतदेवं, व्यर्थं हि स्तुतिर्भवेत् । कुतः ? ।
सोमाविशेषात्, यावानेष अग्निष्टोमे सोमः, तावानेवोक्त्यादिषु
अपि संस्थासु, उक्त्यादिष्वपि दशमुष्टिरेव सोमो गृहीतव्यः ।
'नन्वर्थात् प्रदेयं विवर्त्स्यति'—इति । दशमुष्टिः स कथं शक्येत
विवर्द्धयितुम् ? त्रिपर्वेति च पर्वसङ्ख्यानियमात् न शक्यो वज्र-
पर्वं यद्दीतुम्, तस्मात् धारणाविशेषादर्थवादानुपपत्तिः संस्थासु
स्यात्, तस्मात् उत्कर्षः ॥

स. स्यादनित्यत्वात् ॥ ३१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नैतदस्ति,—उत्कर्षः—इति, संस्थासु स्यात्, प्रकरणानु-
ग्रहात् । अर्थाच्च प्रदेयविष्टव्या दारणाशङ्कायाम् अर्थवादः
उपपद्यते, केन प्रकारेण प्रदेयं विवर्द्धिष्यते—इति, विप्रलक्षपर्वं
सोमो ग्रहीष्यते । अपि च तृतीये सवनेऽशुरेकोऽभिषूयते, तस्य
प्रमाणं च नाग्नान्तं, तमनेकपर्वणं स्थूलपर्वणं च ग्रहीष्यति,

भा तेन प्रदेयविद्वद्भिर्भविष्यति अतोर्ध्वादोभ्वकल्पिष्यते, तस्मात्
संस्थासु निवेश — इति सिद्धम् ॥ (३।३।११ अ०) ॥

प्रवर्गनिषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयताधिकरणम् ।

स सङ्ख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात् स्यात् ॥ ३२ ॥ (पू०) ॥

भा ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यं प्रकृत्य समाग्न्यायते,—‘न प्रथमपक्षे
प्रहङ्गात् द्वितीये तृतीये वा प्रहङ्गात्’—इति । तत्र सन्देहः,
—किं ज्योतिष्टोमे सर्वत्रैव प्रयोगेषु न प्रवर्जितव्यम्, उत प्रथमे
प्रयोगे प्रतिषेधः?—इति । किं तावत् प्राप्तम्?—ज्योतिष्टोमे
प्रतिषेधः । कुत ? यज्ञसंयोगात् प्रथमशब्देन यज्ञोऽभिधीयते
ज्योतिष्टोमः, तस्य हि प्रथमसंयोगः, एव समाग्न्यायते,—‘एव
वाच प्रथमो यज्ञाना यत् ज्योतिष्टोमी य एतेनानिष्ठा अथान्येन
यजेत’—इति । यज्ञाना प्रथम—इति ज्ञत्वा प्रथमशब्देन
ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते एव च प्रकरणमनुगृह्यते, यदि क्रतोरपि
बाह् । तस्मात् संख्यायुक्तं प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमस्य प्रवर्ग्यं
प्रतिषेधेत्—इति ॥

स नैमित्तिक वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥

३३ ॥ (सि०) ॥

भा न चैतदस्ति,—यज्ञस्य एव वाद—इति, चतुर्थेऽपि वेदेषु
न, प्रथमयज्ञ इत्येवमज्ञक कश्चित् यज्ञोऽस्ति, भवति तु प्रथमो

* अतः अविशेषात् संख्यासु द्वात्रिंशद्विंशतिषु च उत्तरार्धे । न च
संख्यासुवेति अस्मिन्तस्य अविशेषादेव इति शास्त्रदीपिका । नन्वपि
गम्यान्नेवेत्यवधारयितव्यमित्यादि तत्र दीर्घसोमत्वाविशेषात् सचाहीने
यपि तुल्यमिति सर्वधर्मतेत्यन्तं वार्तिकस्यापानुसंसंख्यम् ॥

भा. यज्ञस्य प्रयोगः, कर्तृसंयोगात्, पूर्वस्य द्वितीयादीनपेक्ष्य प्रथम-
शब्दो भवति, स प्रयोगस्य उपपद्यते, न क्रतोः । प्रयोगः
श्रवणात् गम्यते, क्रतुः प्रयोगसम्बद्धत्वात्, अतिश्च वलीयसी न
लक्षणा । तस्मात् प्रथमे प्रयोगे न प्रवर्जितव्यम्—इति ।

अथ यदुक्तं,—ज्योतिष्टोमेन सामानाधिकरण्यात् तद्वचनः—
इति, लक्षण्या सामानाधिकरण्यम्—इति तत् परिहृतम् ।
यत्तु प्रथमयज्ञः—इति यज्ञशब्देन सामानाधिकरण्यम्, तदपि
यज्ञशब्दस्य यागवचनत्वात् अस्मात्पक्षस्य श्रवाधकम् ॥ (३६३।
१२ अ०) ॥

पौष्णपेयस्य विहृतौ विनियोगाधिकरणम् ।

६. पौष्णपेयस्य विहृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ॥ ३४ ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः समामनन्ति,—‘तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागो-
दन्तको हि सः’—इति । तत्र सन्देहः,—किं पौष्णपेयस्य प्रकृतौ,
उत विहृतौ?—इति । किं प्राप्तम्?—प्रकृतौ—इति । कुतः? ।
प्रकरणात् । ‘ननु प्रकृतौ पूषणं न कस्यचित् हविषो देवतां
समामनन्ति—इति’ । उच्यते, प्राकृतौ काञ्चित् देवतां पूष-
शब्दो वक्ष्यति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—यत्र पौष्णं हविरस्ति, तत्र तस्य पेयस्य
विधातुम् शक्यं, न च प्रकृतौ पूषास्ति, तस्मात् उत्क्रष्टव्यं
पेयणम्—इति । यदुक्तम्,—काञ्चित् देवतां पूषशब्दो वक्ष्यति
—इति, ब्रूयात्, यदन्यत्रापि मुख्यः पूषा न स्यात् । ‘नन्वन्यत्र
क्रियमाणे प्रकरणम् उपरुध्यते’ । उपरुध्यता, वाक्यं हि अस्थो-
परोधकम् । अथ वा नैव अत्र सन्देहः, एवमेव प्राप्तम् उच्यते,
—पौष्णं पेयस्य विहृतौ न प्रकृताविति, नास्ति मुष्णः प्रकृतौ

भा चोदना—इति । ‘किमर्थं प्राप्तम् उच्यते ? । उत्तरं कथा
वर्तिष्यते ॥ (३।२।१२ अ०) ॥

पौष्णपेयस्य चरावेव निवेशाधिकारणम् ॥

च तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ ३५ ॥ (पू०) ॥

भा पौष्ण पेयस्य प्रकृतौ श्रूयमाणं विहृतौ इत्युक्तं । तत्र सन्देहः,—
‘किं चरौ पशौ पुरोडाशे च, उत चरावेव ?—इति । किं तावत्
प्राप्तम् ?—तत् सर्वं स्याच्चरौ पशौ पुरोडाशे च । कुत ?
अविशेषात्, न कश्चिद्विशेष आसीद्यते, तस्मात् सर्वं—इति ।

च चरौ वा, अर्थोक्तं पुरोडाशेऽर्थविप्रतिषेधात्पशौ न
स्यात् ॥ ३६ ॥ (सि०) ॥

भा चरौ पौष्ण पेयस्य विनियुज्येत, पुरोडाशे तावत् पेयस्य
अर्थादेव प्राप्नोति नैवान्यथा पुरोडाशो भवति, तदर्थं तावत्
न वचनं । पशौ च न स्यात् हृदयादिषु पिप्यमाणेषु तेषाम्
आकारविनाशः स्यात् । तत्र को दोषः ? । ‘हृदयस्यायेवद्यति’
—इति न हृदयादवहायिष्यते तद्यान्यदप्यवहानं न यथा
शुतादवदास्यते ।

‘ननु शक्यते पिष्टेभ्योऽपि हृदयादिभ्योऽवदातुम् । न—इति
ब्रूम, आकारा हृदयादयो न मासानि, उक्तमेतत् ‘आहति
शब्दार्थं (१।३।३३ सू०)—इति । यद्यपि पुनः तदालौकिक
क्रियते, तथाप्यस्योत्सादनप्रदेशं प्रति मुखेषु, तस्मात् चरौ
पौष्ण पेयस्यं भविष्यति इत्येवमर्थं वचनम् ॥

च चरावपीति चेत् ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

भा इति चेत् पश्यति भवान्—अर्थविप्रतिषेधात् न पश्यत्यर्थम्—

भा. इति ; ननु चरावप्यर्धविप्रतिषेधो, विशदसिद्धे ओदने चरशब्दम्
उपचरन्ति, पिष्ट्यमाणो हि पिष्टकं यवागूर्वा स्यात् खनिर्वा ॥

स. न पक्तिनामत्वात् ॥ ३८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अत्रोच्यते,—सत्यं विशदसिद्धे ओदने चरशब्दः प्रयुज्यते,
विशदसिद्धः* चरदीयते—इति, न त्वस्य विशदसिद्धिर्निमित्तम्।
यदि विशदसिद्धिर्निमित्तं स्यात्, न पिष्टसिद्धे प्रयुज्येत। तत्रापि
हि प्रयुज्यते,—पिष्टकचरः साध्यते—इति, अतोऽन्यदेतयोः सा-
मान्यं, तन्निमित्तम्, तदेतत् उच्यते,—न पक्तिनामत्वात्—इति,
न चरौ विप्रतिषेधः। कथम्? पक्तिनामत्वात्, पक्तिनामैतत्,—
चरः—इति। अनवस्थावितान्तरुद्धमपाकेन अभिनिर्वार्यस्य भवति
चरशब्दो वाचकः, तेन पिष्टे ओदने विशदोदने च प्रयोक्तारो
भवन्ति,—चरः—इति। पक्षोक्तमेव प्रयोजनम्, पूर्वपक्षे पक्षा-
वपि प्रमाणं, सिद्धान्तं चरावेय ॥ (३।३।१४ अ०) ॥

पौष्णपेयणस्यैकदेवत्ये निवेशाधिवरणम् ।

स. एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥ ३९ ॥ (सि०) ॥

भा. पौष्णं पेयणं विहृतौ भवति चरावेव—इत्युक्तम्। अथ इदानीं
सन्दिह्यते,—किमेकदेवत्ये पौष्णे एतत् भवति, उत द्विदेवत्ये-
ऽपि?—इति। किं द्विदेवत्य उदाहरणम्? राजसूये उत्तरे
त्रिसंयुक्ते सौमापौष्णे एकादशकपाले ऐन्द्रापौष्णश्चरः श्याधो
दक्षिणा—इति, तत्र ऐन्द्रापौष्ण उदाहरणम्। किं प्राप्तम्?
—एकदेवत्यस्य एव पेयणम्—इति। कुतः? केवलसंयोगात्,
यथा चतुर्धाकरणे ॥

स धर्मविप्रतिषेधाच्च ॥ ४० ॥ (हे०) ॥

भा. हिदेवत्ये विप्रतिषिध्येत धर्मः, पूरणः पेयणं, न इतरस्य, तत्र यदि पूरणो भागः पिष्येत, अपिष्ट इतरस्य स्यात्, तत्र विषमः पाको भवेत्, पाकनिमित्तश्च चरुशब्दः स विप्रतिषिध्येत । 'अथ अविरोधं मन्यमाना अपरस्यापि भागं पिष्युः' । भागसंमोहः स्यात् । तत्र को दोषः ? अन्यस्य भागोऽन्यस्मै अवदीयेत ! तथाभ्ययाश्रुतं क्रियेत, तस्मात् अन्येकदेवत्ये पेयणम्—इति ॥

छ. अपि वा सद्वितीये स्याद्देवतानिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥
(पू०) ॥

भा. देवतानिमित्तमेतत् पेयणं श्रूयते,—पूषा प्रपिष्टभागः कर्तव्यः—इति, स च हिदेवत्येऽपि भागे पिष्यमाणे प्रपिष्टभागः हतो भवति, न यथा चतुर्द्धाकरणे, तत्र हि तद्वितो निरपेक्षस्य भवति, न सद्वितीयस्य, एवमपीतः—इति समासोऽपि निरपेक्षस्य, न सद्वितीयस्य, इह तु प्रपिष्टशब्दस्य भागशब्देन सद्वाग्यपदार्थो बहुव्रीहिः समासः, एषोऽपि समर्थयोरेव, न त्वथ हिदेवत्ये कश्चिदेवजातीयको दोषः । तस्मात् एकदेवत्ये हिदेवत्येऽपि वा चरावस्य भागः पेय्य एव ॥

छ. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥ (हे०) ॥

भा. लिङ्गमात्रेणैव भवति,—'तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि'—इति, देवतानिमित्तं पेयणम्—इति स्तुतिर्दर्शयति । तथा 'सौमापौष्णं चरुम् निर्वपेत्रेमपिष्टं पशुकामः'—इति नेमपिष्टतां दर्शयति । तथा अहं पिष्टमहंमपिष्टं भवति हिदेवत्यत्वाय—इति देवतानिमित्तमेव पेयणं दर्शयति ॥

स. वचनात्सर्वपेयणं तं 'प्रति शास्त्रवत्त्वादर्थभावात्
द्विचरावपेयणं भवति ॥ ४३ ॥ (पू० आ० नि०) ॥

भा. इदं पदोत्तरं सूत्रम्, नेमपिष्टं भवति—इति कस्मात् एतत्,
न वचनम्?—इति, उच्यते, यदि वचनमेतत् भवेत् सौमा-
पौष्णमात्रमनूद्य सर्वेषु पेयणं विदधाच्चरौ पशौ पुरोडाशे च,
तत्र सोमापौष्णस्य चरुसम्बन्धे नेमपिष्टसम्बन्धे च उभयस्मिन्
विधीयमाने वाक्यम्भिद्येत' तस्मात् यो यः सौमापौष्णः तत्र
तत्र नेमपिष्टता, 'तं प्रति' (सौमापौष्णमात्रं प्रति) शास्त्रवत्त्वं
अर्द्धपेयणस्य, पुरोडाशेर्ध्वात् सर्वपेयणे प्राप्ते अर्थाभावाच्च पशौ
चरौ वा अपेयणे प्राप्ते वचनम् इदं भवेत्। तत्र चरुशब्दो न
विवक्षितस्वार्थः स्यात्, प्रदर्शनार्थः कल्प्येत, पेयणानुवादपक्ष
पुनर्नैष विरोधो भवति, तस्मात् भवत्येव सिद्धम्। 'ननु अङ्ग-
नाशभयात् पशोरपेयणम्'। न—इति ब्रूमः,—अर्द्धपेयणे न
अङ्गनाशः अपिष्ठादवदास्यते, पेयणं च अट्ट्यार्थम् ॥

स. एकस्मिन् वार्यधर्मत्वादैन्याग्नवदुभयोर्न स्यादचोदि-
तत्वात् ॥ ४४ ॥ (पू० नि०) ॥

भा. एकदेवत्ये वा पौष्णं पेयणं भवितुमर्हति, न ऐन्द्रापौष्णे।
कुतः?। नैष देवताधर्मो विधीयते, पूष्णो भागः पिष्ट उप-
योक्तव्यः—इति। कस्य तर्हि?। अर्थस्य धर्मः। कः पुनरर्थः?।
यागः। कथमवगम्यते? न देवताधर्मः—इति। उच्यते, न
हि तस्य भागोऽस्ति।

'ननु यत् देवतायै दीयते, तत् तस्या भागो भवति'। उच्यते,
एतत् हि देवताम् उद्दिश्य त्यज्यते, न च त्यागमात्रेण देवता-
सत्त्वं भवति, परिग्रहणेन हि स्वस्वामिसम्बन्धो आपद्यते, न च
परिगृहीतं देवतयेति किञ्चन प्रमाणमस्ति। यश्च यं भजते, स

भा. तस्य भागः, न च हविर्देवता भजते, तस्मात् नास्ति पूष्णो भागः ।

अद्यापि कथञ्चित् भवेत् भागः, तथापि न देवताया धर्मः पेयणं भवितुमर्हति, निःप्रयोजनो हि तथा स्यात् अयागधर्मत्वात् । 'कथं तर्हि प्रकरणान्तरे समाम्नातो यागधर्मो भविष्यति?'—इति । उच्यते, वाक्यसंयोगात् । 'ननु स देवतया एव संयोगः श्रूयते न यागेन'—इति । उच्यते,—भागाभावात् अनर्थकत्वाच्च न देवतासंयोगः—इत्युक्तम् ।

'तथापि तु यथा यागसम्बन्धो भवति, तथा वक्तव्यम् । तदुच्यते; अयमपि पूष्णो भागः यः पूषणमुद्दिश्य त्यज्यते, यस्य इच्छस्य त्यागे पूषा देवता, न ऐन्द्रापीष्णे भवति पूषा देवता, न स चक्षः पूष्णः स्वत्वेन सम्बध्यते, तस्मात् ऐन्द्रापीष्णे न कश्चिदस्ति पूष्णश्रवणा सम्बन्धः, केवले तु पूषणि देवताभूते तस्मै सहस्रिपतो भागो भवति । कथं ? यमुद्दिश्य सहस्रपो भवति स तस्य भागः—इति प्रसिद्धिरेषा, तेन यद्यपि पूषा स्वेनोच्चारणेन इन्द्रापूष्णोः उपकारकमुच्चारणं कुर्वन् उपकारको भवेत्, तथापि न तस्य हि देवत्यो भागः—इत्युच्यते, असह-स्रनात् । केवले पूषणि देवताया चरोः पेयणं क्रियते, न ऐन्द्रापीष्णेपु हि देवत्येषु—इति ॥

ख हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥ ४५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. यदुक्तम्,—अदन्तको हि—इति देवताधर्मं दर्शयति—इति; अथवाद् एव इतरस्मिन् अपि पक्षे उपपद्यते ॥

ख वचनं परम् ॥ ४६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अथ अपरं यत्कारणम् उक्तं,—नेमपिष्टम्—इति हि देवत्ये पेयणं दर्शयति, अर्द्धपिष्टं भवत्यर्द्धमपिष्टं हि देवत्यत्वायेति

भा. देवताधर्मं दर्शयति—इति ; अत्रोच्यते, एवं सति वचनमिदम-
प्राप्ते भवतीति । ‘नन्वनेकार्थविधानमेकं वाक्यं प्राप्नोति’ ।
उच्यते, सति पक्षान्तरे अनेकार्थविधिः पक्षान्तराश्रयणेन
परिह्रियते, असति पुनः पक्षान्तरे उच्चारणार्थक्यमसङ्ग-
परिजिहीर्ययाभनेकार्थं वाक्यमभ्युपगन्तव्यं भवति । तस्मात् न
दिदेवत्ये पेयणम्—इति सिद्धम् ॥ (२।३।१५ अ०) ॥

इति श्रीशिवरत्नामिनः हतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्या-
यस्य तृतीयश्चरणः समाप्तः ॥

द्वितीये अध्याये चतुर्थः पादः ॥

अथ निवीतस्यार्थवादवाधिकरणम् ॥

—*—*—

न निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ॥
१ ॥ (पू०) ॥

भा दर्शपूर्णमासयोराम्नात,—‘निवीत मनुष्याणां प्राचीनावीत
पितृणामुपवीत देवनामुपध्ययते देवस्यैव तत् कुर्वते’—इति ।
निवीत मनुष्याणाम् इत्यत्र सन्देहः,—किमयं विधिश्चार्थवादः ?
—इति । यदा विधिः, तदा किमयं पुत्रधर्म उत कर्मधर्मः ?
अथ यात्मकरणे मनुष्याणां, तत्र विधिः, उत मनुष्यप्रधाने कर्मणि
निविशते ?—इति ।

किं प्राप्तम् ?—विधिर्मनुष्यधर्मश्च—इति, यदि विधिरेवम
पूर्वमर्थं विदधदर्थवान् भवति, इतरथा अर्थवादमात्रम् अन-
र्थकम् । विधिश्चेत् पुत्रधर्मो ‘निवीत मनुष्याणाम्’—इति
पुत्रप्रधानो निर्देशः । कथमवगम्यते ? । न, अत्र मनुष्या
विधीयन्ते, मनुष्याणाम् निवीत विधीयते न चाविज्ञितम्
अङ्गम् भवति, यदि मनुष्या अपि विधीयेरन् वाक्यम्भिद्येत ।
तस्मात् निवीत मनुष्याणाम् उपकारकम् ।

‘ननु प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयो उपकारकम् । प्रकरणात्
हि वाक्यं बलवत्तरम् । अपि च गुणभूतेषु मनुष्येषु कारकं
सम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् तृतीया भवेत् यद्यी त्वेषा सम्बन्ध
लक्षणा, तत्र गुणभूतेषु मनुष्येषु मनुष्यधर्माणं नैव कर्तव्यम्
स्यात्, मनुष्यैरेव तत् क्रियमाणं क्रियेत, मनुष्यप्रधानपक्षे तु
कर्तव्यम् ॥

स अपदेशो वा, अर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥ (आ०) ॥

भा अपदेश—इति ज्ञायमानस्य वचनम् । स एष न विधि
अनुवाद एष । कुत ? अर्थस्य विद्यमानत्वात् । प्राप्त एवार्थो,
—यत् निवीत मनुष्याणाम् निवीत हि मनुष्या प्रायश्च स्वार्थं
कुर्वन्ति, तस्मात् अनुवादः ॥

स विधिस्त्वपूर्वत्वात् स्यात्* ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा विधिरेव भवेत् तथा प्रयोजनवान् इतरथा वादमात्रम्
अनर्थकम् पूर्ववान् अनुवादो भवति, अयं त्वपूर्वो,—यत् निय
मेन निश्चातव्यम्—इति ॥

स प्रायात्कर्मधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥ (२य पृ०) ॥

भा यदुक्तं—विधि इति एतत् गृह्यते यत्तु मनुष्यधर्मः—
इति, तत् नानुमतम् कृतधर्मेण प्रकरणात् प्रकृत्य एव हि
कर्मप्रायेषु धर्मेषु उच्यमानेष्वेतद्भिधीयते तस्मात् कर्मधर्मः ॥

स वाक्यशेषत्वात् ॥ ५ ॥ (३य पृ० यु०) ॥

भा निवीतं मनुष्याणाम् इत्यस्य वाक्यशेषः समाख्या—आध्य
यम्—इति, यदि दर्शपूर्णमासयोः शेषः ततोऽध्ययणा कर्तव्यम्
तत्र समाख्याऽनुगृहीयते ॥

स तत्प्रकरणे, यत्तत्संयुक्तमविप्रतिषेधात् ॥ ६ ॥
(३य पृ०) ॥

भा उच्यते,—प्रकरणात् समाख्यानाञ्च कर्मधर्मो विज्ञायते,

भा. वाक्यात् मनुष्यधर्मः, तस्यात् उत्कर्षमर्हति'। न—इति ब्रूमः,
—प्रकरणे एवाभिनिविष्टमानस्य मनुष्यप्रधानतावकल्पिष्यते।
कथं?। यत् दर्शपूर्णमासयोर्मनुष्यप्रधानं, तत्र निवेद्यतेऽन्वा
द्यार्थकर्मणि, प्रकरणं च एवमनुग्रहीष्यते, वाक्यञ्च ॥

छ. तत्प्रधाने वा तुल्यवत्प्रसङ्गानादितरस्य तदर्थत्वात् ॥

७ ॥ (४र्थ पू०) ॥

भा न एतदस्ति,—प्रकरणे निवेशः—इति, मनुष्यप्रधाने कर्मणि
निवीत स्यात् आतिथ्ये। कुतः?। तुल्यवत्प्रसङ्गानात्, तुल्यानि
च एतानि प्रसङ्गायन्ते। यत्तावत्, उपवीतं देवतानामुपश्रयते
—इति, तत्प्रज्ञतयोर्दर्शपूर्णमासयोः उपवीतं विदधाति। यत्
प्राचीनावीतं पितृणाम्—इति, तत् पितृप्रधाने कर्मणि प्राची-
नावीतं विदधाति। यदप्येतत्, निवीतं मनुष्याणाम्—इति,
तदप्यातिथ्ये निरपेक्षं विदधाति। 'कथं गम्यते?—मनुष्य
प्रधाने विदधाति—इति'। मनुष्याणाम्—इति पठनमेव
सम्बन्धात्। 'मनुष्याणामेव प्राप्नोति, न मनुष्यप्रधाने'।
उच्यते, मनुष्याणाम् कल्प्यमाने फलं कल्पनीयं, मनुष्यप्रधाने
पुनः पठौ भविष्यति, सम्बन्धश्च एवमवकल्पिष्यते, फलं च एवं
न कल्पनीयम्, तदुक्तं, (२। १। ४३ सू०)—समेपु वाक्यभेदः
स्यात्—इति।

'ननु मनुष्यप्रधानेन सदैकवाक्यता प्राप्तम्, पुनः प्रज्ञताभ्यां
दर्शपूर्णमासाभ्यामेकवाक्यतां यास्यति'। न हि द्वौ सम्बन्धौ
एकस्मिन् वाक्ये विधीयते, भिद्येत हि तस्या वाक्यम्। इतरस्य
मनुष्यपक्षस्य निवीतसम्बन्धार्थत्वात्, तेनैव सदैकवाक्यता
भाविष्यति प्रत्यक्षेण शब्देन, तदेकवाक्यतया च अर्थवत्त्वे सति
न प्रज्ञतेन एकवाक्यता अवकल्प्यते। तस्यात् प्रकरणं बाधित्वा
आतिथ्ये निवेद्यते—इति ॥

सू. अर्थवादो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भा. नैतदस्ति,—विधिः स च मनुष्यप्रधाने कर्मणि—इति ।
मनुष्याणाम्—इति मनुष्यसम्बन्धोऽप्यश्रूयते, न मनुष्यप्रधानेन
कर्मणा सम्बन्धः, मनुष्यप्राधान्ये च सति कलं कल्पनीयम्;
आतिथ्यकर्मणा त्वनिर्दिष्टेन अप्रकृतेन अनुमेयेन सम्बध्येत ।
तत्र को दोषः? प्रकरणात् उत्क्षप्येत सम्भवन् तत्र । ‘कथं
सम्भवः?—इति चेत्’ । अर्थवाद एषः स प्रकृतं स्तुवन् प्रकरणे
सम्भविष्यति, विधिः सन् उत्क्षप्येत । तस्मात् न विधिर्मनुष्य-
प्रधाने कर्मणि—इति ॥

सू. विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥ ९ ॥ (यु०) ॥

भा. इतश्च न विधिः । कुतः? विधिना एकवाक्यत्वात्,—
‘उपस्थयते देवलक्ष्ममेव तत्कुर्वते’—इत्येष विधिः, अनेनास्य
सहैकवाक्यता भवति, यदि इतरोर्गपि विधिः स्यात्, वाक्य-
म्भिद्येत, न हि विधेस्तु विधेश्चैकवाक्यता भवति, वचनव्यक्ति
भेदात् । तत्र एकवाक्यतारूपं याध्येत । किमेकवाक्यतारूपम्? ।
निवीतं मनुष्याणाम्—इति प्राप्तानुवादः । प्राप्तस्य किमर्थेन
पुनर्वचनम्? । उपवीतस्तुत्यर्थः । कथमुपवीतस्तुतिः? । निवी-
तम् अयोग्यं देवकर्मणि दर्शपूर्णमाससंज्ञके, मनुष्याणां हि ततः;
तथा प्राचीनापीतं पितृणाम्, न देवकर्मणि; उपवीतं तु तत्र
योग्यं, तस्मात् उपस्थातव्यम्—इति । यथा, यादृशोऽस्य वेशः,
तादृशो नटानां, यादृशो देवदत्तस्य तादृशो ब्राह्मणानाम्—
इति, देवदत्तवेशप्रशस्यम् इतरवेशसङ्कोर्त्तनम्, यवम्, इच्छा-
प्युपस्थानस्तुत्यर्थेन निवीतसङ्कोर्त्तनम्; नास्त्यत्र विधायकः
शब्दो,—निवीतं मनुष्याणां कर्तव्यम्—इति । ‘आतिथ्य-
प्रयोगवचनं, तस्य कर्तव्यताविधायकम्—इति चेत्’ ।

भा स्तुत्यर्थेनार्थवत्त्वे सति न शक्य कल्पयितुम्, परोक्ष हि तत्
 आनर्थक्यपरिजिहीर्षया कल्प्येत, परिहृते त्वानर्थक्ये इह
 पुनर्न किञ्चित् कल्पनीयम् तस्मात् अर्थवादः, एव च वाक्येन
 अविबद्ध प्रकरणम् अर्थवत् भवति ॥* (३।४।१ अ०) ॥

दिग्विभागस्यानुवादताधिकरणम् ।

ख दिग्विभागश्च तद्वत्सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वात् ॥ १० ॥

भा ज्योतिष्टोम प्रकृत्य श्रूयते,—‘प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणा
 मितरं प्रतीचीं मनुष्या उदीचीमसुरा †—इति। (अपरेवाम्
 ‘उदीचीं रुद्रा—इति।) तत्र सन्देहः,—किं विधिरतायंवादः ?

* “अथ पर षट् सूत्राणि भाष्यकारेण न लिखितानि। तत्र
 व्याख्यातारो विवदन्ते, केचिदाहुः विकृतानीति। लिखितो ग्रन्थ
 प्रचीन इत्यपरे। यस्मात्वादुपेक्षितानीत्यन्ये। अन्वयत्वादित्यपरः, तथा
 च दिग्विभागश्च तद्वदिति निवीताधिकरणातिदेशस्तदानन्तर्यादुपपत्त्यते
 इति। उक्तान्तरकारैस्तु सर्व्वेयांश्चातानि। सन्ति च जैमिनेरेव
 प्रकाराण्यप्यनन्तरसारभूतान्यपि सूत्राणि अवहितानिदेशाच्च पान्या-
 यश्च तद्वदित्यादिषु व्याचिता। तस्मात् सूत्रार्थमात्रं व्याख्येयम्। तत्र
 केचित् भीष्मधिकरणानि कल्पितानि, अपरेष्वन्तरादि’ इत्यादि वार्त्तिक-
 मन्वानुसन्धेयम्। यानि सूत्राणि न सन्ति, तानि शतानि,—‘उपवीत
 शिङ्गदंशनात् सर्व्वधर्मः स्यात् १। न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम् २।
 विधिर्वा स्यादपूर्व्वत्वात् ३। उदक्कषापूर्व्वत्वात् ४। सतो वा विष्णु-
 दर्शनम् ५। विधिस्तु धारणेऽपूर्व्वत्वात् ६। इति। शतेषां सूत्राणां
 व्याख्या वार्त्तिकादवधार्याः।

† उदीचीं रुद्राः इति। अपरेवामुदीचीम् मनुष्या इति—इति
 पाठः का० श्री० घु० ॥

भा विधिः सन् किं मनुष्यधर्मः, उत कर्मधर्मः? अथ वा प्रकरणे मनुष्यप्रधाने कर्मणि निवेशः? किं वा आतिथ्ये?—इति ।

किं तावत् प्राप्तम्?—दिग्विभागश्च तद्वत्सम्बन्धस्य अर्थहेतुत्वात्, य एष दिग्विभागः, स निवीतवत् विचार्यः, यो निवीते पूर्वपक्षः, स इह पूर्वपक्षो, यो मथमः, स मथमः, यः सिद्धान्तः, स सिद्धान्तः । अर्थवत्त्वात् विधिर्मनुष्यसम्बन्धात् मनुष्यधर्मः—इति पूर्वपक्षः । प्रत्यङ्मुखा उदङ्मुखा वा पृष्ठत आदित्यं प्रांशु पदार्थान् अनुतिष्ठन्ति मनुष्याः—इत्यनुवादः । विधिरेव प्रकरणानुग्रहाच्च ज्योतिष्टोमधर्मः, वाक्यप्रकरणानुग्रहाय ज्योतिष्टोमे मनुष्यप्रधाने दक्षिणाध्यापारे निवेशः—इति अपरः पक्षः । भिन्नत्वात् वाक्यानाम् आतिथ्ये निवेशः—इति अपरं मतम् । अर्थवादीभ्यं प्रकरणानुग्रहाय, 'प्राचीनवंशं करोति'—इत्यनेन विधिना एकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्—इति सिद्धान्तः ॥ (३।४।२ अ०) ॥

परुषि दितादीनामनुवादसाधिकार्यम् ।

ख परुषि दित-पूर्ण-धृत-विदग्धञ्च तद्वत् ॥ ११ ॥

भा दर्शपूर्णमासयोराम्नातं,—'यत् परुषि दितं* तत् देवानाम्, यदन्तरा, तत् मनुष्याणां, यत् समूलं, तत् पितॄणाम्'—इति । तथा, यो विदग्धः, स नैर्ऋतः, योऽद्भुतः, स रौद्रः, यः ऋतः, स सदेवत्यः, तस्मात् अविदग्धता अपयितव्यं सदेवत्वाय—इति । ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—'यत् पूर्णं, तत् मनुष्याणाम् उपरि, अधो देवानामधः पितॄणाम्'—इति । तथा,—'धृतं

भा देवानां मस्तु* पितृणां नि पक्ष मनुष्याणाम्—इति । तत्र मनुष्यसम्बन्धेषु रौद्रे च सन्देह — किं मनुष्याणां धर्मा विधय उत कर्मधर्मा अनुवादा ? अथ यत् प्रकरण मनुष्यमधानं रौद्रं च तत्र निविशरन् उत आतिश्ये उत अर्थवाद ?—इति ।

किं तावत् प्राप्तम् ?—एतान्यपि तद्वत् यो निवीते पूर्वं पक्ष स एतेषां पूर्वं पक्ष यो मध्यम स मध्यम च सिद्धान्त स एव सिद्धान्त । अर्थवत्त्वात् मनुष्यसम्बन्धाच्च विधयो मनुष्यधर्माश्च—इति पूर्वं पक्ष उपरि मूले च अनियमात् लाघवम् अष्टत रोगदत्त्वात् रौद्र पूर्णेषु चक्षणात् लाघवम् एव घतं शिरसि निक्षिप्त मनुष्याणां सुखकरनेष अर्थप्राप्तत्वात् अनुवाद —इत्युत्तर पक्ष । विधि कर्मधर्मभावात् समाख्यानाच्च कर्म धर्म—इति पक्ष । अन्वाहार्ये दक्षिणाद्य च—इति वाक्यप्रकरणानुपहात्म्यं । आतिश्ये—इति वाक्यभेदमसङ्गात् । अर्थ वाद—इति प्रकरणात् विधिना एकवाक्यत्वात्—इति 'यव प्रतिबुनानि उपरि विलात् गृह्णाति नवनोतेनाभ्यङ्क्ते अविद च्छता अपयितव्यम्—इत्येभि सङ्क्षेपामेकवाक्यभाव । तस्मात् एते न विधयोर्थवादा—इति॥ (१।४।३ अ०)॥

अनृतवदननिषेधस्य क्रतुधर्मताधिकरणम् ।

अकर्म क्रतुभयुक्त सयोगान्नित्यानुवाद स्यात् ॥ १२ ॥
(पू०)॥

भा दर्शपूर्णमासयोरग्नायते—नानृतं वदेत्—इति । तत्र सन्देह — किमय प्रतिषेधो दार्शपूर्णमासिकस्य पदार्थस्य

* मस्तु दधिभव मद्यम् । नि पक्ष शिरसि प्रक्षेप्तमीषदिनीन नवनोत तत्र वा इति माधव ॥

भा. प्रकरणे एव निवेशः, अथ प्रायेण प्राप्तस्य कर्मणः पुरुषं प्रति प्रतिषेधः पुरुषधर्मोऽयम्—इति । किं प्राप्तं?—पुरुषधर्मः स्यात्, पुरुषस्यायम् उपदिश्यते न दर्शपूर्णमासयोः । कुतः? । पुरुषप्रयत्नस्य अवणात्, वदेत्—इति वदनमनुतिष्ठेत्—इति श्रुत्या गम्यते, तस्य पुरुषसम्बन्धः श्रुत्यैव, कर्मसम्बन्धः प्रकरणात्; श्रुतिश्च प्रकरणात् घलीयसी, इतरथा वदनं भवति—इत्येतावत्यर्थं वदनम् अनुतिष्ठेत्—इत्यविवक्षितस्वार्थः परार्थो विधेयो भवेत्, पुरुषस्योपदेशे पुनर्विवक्षितस्वार्थ एव शब्दः, तस्मात् पुरुषस्य उपदेशः, यस्य च उपदेशः, तस्यायं प्रतिषेधः । स चायमर्थ उपनयनकाल एव पुरुषस्य प्रतिषिद्धः, तेन संयोगेन अयं नित्यानुवादः ।

‘नन्वेया श्रुतिः तस्या स्मृतेर्मूलम्’ । नैषा तस्या मूलं भवितुमर्हति, यदि इयं तत्तमूलिका भवेत्, दर्शपूर्णमासयोः—इति स्मर्येत, उपनयनकाले एव च अस्य उपदेष्टारो भवन्ति । अपि च पुरुषधर्मः इत्युपदिशन्ति, तस्मात् नैषा स्मृतिरतः श्रुतेरिति ॥

छ विधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा विधिर्वायं दर्शपूर्णमासयोनानृतं वदेत्—इति, न अनुवादः । कुतः? । संयोगान्तरात्, नियमानुष्ठानेन पुरुषस्य सम्बन्धः स्मर्यते, पदार्थप्रतिषेधेन इह संयोगः पुरुषस्य, कथम् अन्यत् श्रूयमाणम् अन्यस्यानुवादो भविष्यति, तस्मात् विधिः प्रतिषेधस्य अयम् । ‘आह गृह्णाम एतत्,—विधिः—इति; पुरुषधर्मः—इति तु गृह्णामः पुरुषप्रयत्नस्य श्रुतत्वात्’ । अत्र ब्रूमः,—सर्वेषु आख्यातेषु क्रियानुष्ठानं श्रूयते न कारकं किञ्चित् । कथमेतत् गम्यते? । प्रत्ययात्, यतः क्रियामनुष्ठेयां प्रतीमः ।

‘ननु कर्त्तारमपि प्रतियन्ति’ । सत्यं प्रतियन्ति, न तु शब्दात् । कुतः तर्हि? । अर्थात् यदा क्रिया अनुष्ठातव्या विधीयते,

भा तदा अर्थात् कारकव्यापारो गम्यते, यथार्थात् गम्यते न स
 श्रौत यश्च न श्रौतो न स वाक्यात् गम्यते, कथमसौ प्रकरणं
 बाधित्यते ।

आह — प्रहृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत — इत्याचार्यो
 पदेशात् कर्त्ता शब्दार्थं कर्म चेत्यवगम्यते कर्त्तरि शप् कर्मणि
 यक्—इति प्रत्ययार्थं कर्त्तार कर्म च समामनन्ति आचार्या
 तस्मात् शब्दार्थं कर्त्ता कर्म च—इति ।

उच्यते — न आचार्यवचनात् सूत्रकारवचनात् वा शब्दार्थो
 भवति प्रत्ययादसौ गम्यत । अनुष्ठेया च क्रिया प्रतीता सती
 कारकाणि प्रत्याययति—इत्यवगतमेतत् । आप च नैव कर्त्ता
 प्रत्ययार्थं कर्म वेति आचार्या आज्ञा । ननु कर्त्तरि कर्मणि
 च लकार गूयते । नासौ कर्त्तरि कर्मणि वा श्रूयते किं तु

एकस्मिन् एकवचन द्वयोर्द्विवचन बहुषु बहुवचनम्—इति
 तत्र अपर वचन तत्र एवमभिसम्बन्ध क्रियते—एकस्मिन्
 कर्त्तरि द्वयो कर्त्तार्यङ्गेषु कर्त्तृषु—इति । एव कर्मण्येकत्वादि
 सम्बन्ध । तत्र नैव भवति—कर्त्तरि भवति एकस्मिन्—इति
 कथं तर्हि ?—कर्त्तरि एकस्मिन् एकवचन क्तु एकत्वे—
 इत्यर्थः । एव द्वित्वे बहुत्वे कर्मणि च । एव वर्ण्यमाने
 लौकिकन्यायानुगत सूत्रार्थो वर्ण्यतो भवति सूत्राक्षराणि च
 न्यायानुगतानि भवन्ति आगमोऽपि चायमेव । यदा एकत्वा
 द्वयो विभक्त्यर्था तदा कर्मादयो विशेषणत्वेन—इति ।

ननु एतदप्यस्ति यदा कर्मादयो विभक्त्यर्था तदा एकत्वा
 द्वयो विशेषणत्वेन—इति । उच्यते — अर्घप्राप्ता हि कर्मा
 दयस्ते न भवन्ति शब्दस्य अभिधेयभूता, न तु एकत्वादयोऽर्थात्
 प्राप्नुवन्ति तेन ते शब्दार्थभूता तस्मात् यद्यपि विशेषणम्
 एकत्वादय तद्यापि विशेषणमव अभिधीयते यथा हिरण्य
 माग्निं षट्पञ्च प्रचरन्ति—इति हिरण्यमाग्नित्वं विशेषण

भा. त्वेन, तथापि तदेव विधीयते, तस्मात् कर्तुः एकत्वं शब्दाद्यो न कर्त्ता ।

‘ननु कर्तुः एकत्वात् एकवचनं, कर्तुर्दित्वात् द्विवचनं, कर्तुर्बहुत्वात् बहुवचनं. तेन नूनं कर्त्ता शब्दार्थः—इति गम्यते’ । उच्यते,—नैतदनुमानात् शब्दं, कर्त्ता अनुष्ठेयक्रियावगमादेव अवगम्यते—इति प्रत्यक्षं; तत्तावत् केनचित् न बाध्यते; एकवचननिर्देशे कर्त्तृकत्वं गम्यते, द्विवचननिर्देशे कर्तुर्दित्वं, बहुवचननिर्देशे कर्तुर्बहुत्वं, तदपि प्रत्यक्षं, कतरद्वानुमानं बाधितुमर्हति—इति, यथा आह्वयवचने शब्दे द्विवचने द्रव्यभेदोऽवगम्यते, एकवचने द्रव्येकत्वम्, एवम् इहोऽपि द्रष्टव्यम् । तस्मात् न श्रौतः, न चेत् श्रौतः, न प्रकरणं बाधित्यते ।

‘यत्तु ‘पुरुषप्रत्यक्षोऽर्थको भवति कर्मधर्मपक्षे प्रयोगवचनेन कर्त्तव्यतावचनात्’—इति । तदुच्यते,—अङ्गं सत् प्रकरणेन गृह्येत, न चाविहितम् अङ्गं भवति, तस्मात् अङ्गत्वाय विधातव्यम्, अस्मिन् अपि पक्षे; अतो मन्यामहे,—प्रकरणिकस्य अयं निषेधः—इति । तस्मात् तत् अङ्गं, यदनृत् तत् न वाच्यम्—इति, तेन यत् सङ्कल्पितं, तदङ्गं, तदेष कर्त्तव्यं, मोहिमयं सङ्कल्प्य न यथमयः प्रदेयः ।

‘आह यदा उभयोः अपि पक्षयोर्नानृतं वदितव्यं, तदा को विचारेणार्थः?’—इति । उच्यते,—पूर्वस्मिन्पक्षे पुरुषधर्मः, तत्र भेषे स्मार्त्तं प्रायश्चित्तम्, सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासधर्मः, तत्र भेषे याजुर्वेदिकं प्रायश्चित्तम् ॥ (३।४।४ अ०) ॥

अङ्गभ्यमानधर्मानां प्रकरणे निवेशाधिकारणम् ।

स अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥ (पू०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘अङ्गिरसो वा दत्तं तन्मया चर्त्तः’

भा लोकमायनोऽपि दीक्षातपसी प्रावेशयन्तीर्थं खाति तीर्थमेव
हि सजातानां भवति*—इति । दर्शपूर्णमासयोराग्नयते,—
'तस्मात् जज्ञभ्यमानोऽनुब्रूयात् मयि दक्षकतू—इति, प्राणा-
पानावेवात्मन्धने—इति । तत्र सन्देहः,—किमयं धर्मः प्रकरणे
निविशते, उत पुरुषस्य उपदिश्यते?—इति । किं तावत्प्राप्तम्?
—'अधीनवत् पुरुषः, तदर्घत्वात्', एव विधिः प्रकरणात्
उत्क्षप्येत । कुतः? । पुरुषश्रुतेः,—ब्रूयात्—इति पुरुषप्रत्यक्षस्य
विवक्षितत्वात् ।

'ननु प्रकरणं बाध्यते' । उच्यते, बाध्यता प्रकरणं, वाक्यं
तस्य बाधकं, जज्ञभ्यमानसयोगात्, प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोः
उपदिश्यते—इति गम्यते, वाक्यात् जज्ञभ्यमानस्य, वाक्यस्य
प्रकरणात् बलीयः । तस्मात् उत्क्षप्येत—इति । फलमाप्ता-
मनन्ति,—प्राणापानावेवात्मन्धने—इति, स च संयोगो बाध्यते ।
तस्मात् पुरुषधर्मः, प्रकरणात् उत्क्षप्येत अधीनवत्, यथा अधी-
नसयोगात् द्वादशोपसत्ता प्रकरणात् उत्क्षप्यते, एवं जज्ञभ्य-
मानसयोगात् मयि दक्षकतू—इतिवचनम् ॥

४ प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत् ॥ १५ ॥
(मि०) ॥

भा न वा उत्क्रष्टव्यम् । कुतः? । प्रकरणविशेषात्, प्रकरणयुक्तः
एव जज्ञभ्यमानो बधनेन सत्क्रियते, यथा यथादिद्रव्यं मोक्षणा-

* 'मुनये लोकमायनो' इत्यतः 'अपि दीक्षा यज्ञसा प्रावेशयन्तीर्थं खाति तीर्थमेव सजातानां भवति' इति पाठः का०
श्री० मु० ३

† तावद्विनाशेन विदारितमयः पुरुषो जज्ञभ्यमान इति तावयः ।

भा. दिना । 'ननु न शक्नोति प्रकरणं जज्ञभ्यमानशब्दम् एकदेशे-
 ष्वस्थापयितुम्, वाक्यं हि प्रकरणात् बलवत्तरमिति' । उच्यते,
 न ब्रूमः,—जज्ञभ्यमानशब्दः प्रकरणेन अप्राकरण्यात् पुरुषात्
 निवर्त्यते—इति ; किं तु फलं तत्र कल्पनीयम् । 'ननु प्रत्यक्षं
 श्रूयते फलं,—प्राणापानावेवात्मन्धत्ते—इति' । न—इति ब्रूमः,
 —न अत्र विधायकं शब्दम् उपलभामहे, य एषः,—प्राणापा-
 नावेवात्मन्धत्ते—इति, वर्तमानापदेश एष, न विधायकः ;
 स्तावकस्तु भवति मखवचनस्य, तस्मात् दर्शपूर्णमासाभ्याम्
 अन्यत्र एतत् न फलवत् । अतः पुरुषस्य दर्शपूर्णमासौ कुर्वतः
 संस्कारकर्म—इति गम्यते ।

'आह पुरुषसंस्कारकर्म—इति गृह्यते, दर्शपूर्णमासावेव
 कुर्वतः—इत्येतत् न । कथं ? । योगपि हि अन्यत्र दर्शपूर्ण-
 मासाभ्यां, जज्ञभ्यते, सोऽपि जज्ञभ्यमानशब्देन उच्यते एव । न
 च, प्रकरणेन व्यावर्त्यते,—इत्येतत् उक्तम्, तस्मात् उत्पद्यते' ।
 अत्र उच्यते, नैव व्यावर्त्यते, संस्कारेण तु तेन नास्ति प्रयोजनम् ।
 'ननु प्रकरणे पुरुषसंस्कारेणापि नास्ति प्रयोजनम्' । उच्यते,
 संस्कारपुरुषो दर्शपूर्णमासावनुष्ठस्यति । 'आह उत्कर्षेण सति
 संस्कारतोऽन्यत् अनुष्ठस्यति' । उच्यते,—नान्यस्य संस्कारो गुणो
 भवति, अप्रकृतत्वात् । 'आह प्रकृतस्यापि न गुणः, वाक्येन
 पुरुषधर्मः इत्यवगमात्' । उच्यते, आनर्थक्यात् न पुरुष-
 धर्मावगम्यते । तस्मात् अस्य प्रकृताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्याम्
 एकवाक्यता, न अन्येन फलवतापि कर्मणा, प्रकरणाभावात्,
 तस्मात् नोत्कर्षः ।

यत्तु, प्रकरणे निवेशः—एतस्मिन्पक्षे ब्रूयात्—इत्यनुष्ठान-
 वचनम् अविवक्षितसार्थम्—इति, एवं सति अत्यनुवादो भवि-
 ष्यति, न पुरुषसम्बन्धविधानस्य प्रयोजनम् अस्ति—इति ॥

ख व्यपदेशादपहृष्येत ॥ १६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा अथ यदुपवर्णितं,—द्वादशोपसत्ता यथा उल्लिख्यते, तद्येदमपि
उल्लिख्यम्—इति । उच्यते, तद्वि वाक्येन अहीनानां यप
दिश्यते, फलवन्तश्च अहीना, न च, तत्र न्योतिष्टोमेऽहीनशब्द,
गोणत्वात्, व्यपदेशाच्च,—‘तिष्ठ एव साऋत्योपसदो द्वादश
अहीनस्य’—इति । ततो युक्तं, द्वादशोपसत्ता यत्, प्रकरणात्
उल्लिख्यते, न तु इह पुरुषसम्बन्धो निःप्रयोज्यत्वात्, अन्यस्य
च प्रयोजनवत् प्रकरणेऽभावात् ॥ (३।४।५ अ०) ॥

अथगोरणादीनां पुमर्थसाधिकारणम् ।

ख शंयो* च सर्वपरिधानात् ॥ १७ ॥

भा दर्शपूर्णमासयोऽभ्युपगते,—‘देवा वे शयुम् वार्हस्पत्यमबुक्त्वं
ह्य नो बह—इति प्रहृत्य, यचनमिदं भवति,—‘किं मे
प्रजाया ?—इति तेषुबुक्त्वं यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन
यातयात् यो निहन्तं तं सद्यन्तेण यातयात् यो लोहितं
करवत् यावत् प्रक्तं च पाशून् सगृह्णात् तावत् सम्वासरान्
पितृलोकं न प्रजानीयात्—इति । तस्मात् न ब्राह्मणायाव
गुरेत् न हन्यात् न लोहितं कुर्यात्—इति ।

तत्र सन्देहः,—किं दर्शपूर्णमासयोरवगोरणप्रतिषेधः, उत
पुरुषस्य उषदिगते?—इति । किं प्राप्तम्?—प्रकरणात् दर्श
पूर्णमासयोरवगोरणादिप्रतिषेधः,—न दर्शपूर्णमासयोर्ब्राह्मणस्य
अवगोरितयम् यथो वा कार्यो लोहितं वा प्रक्तन्दीयम् ।
अन्य उपाय आख्यातय आनतये, तेनाम्नाहार्येणानमन्ति—

* स्यादिति ब्राह्मणावगोरमादिप्रतिषेधवाक्योपलक्षणमिति वार्त्तिकम् ।

भा इति प्रकरणात् प्राप्नोति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—शयौ च प्रकरणात् उत्कर्षः । कस्मात् ? सर्वपरिदानात्, सर्वावस्थस्य ब्राह्मणस्यायं प्रतिषेध उक्तः, न दर्शपूर्णमासगतेनेव नावगोरणादि कर्तव्यम्—इति । ‘ननु प्रकरणात् दर्शपूर्णमासधर्माभ्यम् । सत्यं प्रकरणात्, एवं वाक्येन अवगुरमाणस्य धर्मः, वाक्यं च प्रकरणात् बलीयः ।

‘ननु जज्ञभ्यमानस्य इव प्रकरणे निवेशो भवेत् । न—इत्युच्यते, तत्र फलं कल्पनीयं, इह कृप्तम्, अस्ति हि अत्र विधायकविभक्तिः,—शतेन यातयात्, सहस्रेण यातयात्, स्वर्गं लोकं भजानीयात्—इति, तस्मात् उत्कर्षः एवजातीयकस्य—इति ॥ (३।४।६ अ०) ॥

मलवदास-संवादनिषेधस्य पुरुषधर्माधिकारणम् ।

ख प्रागपरोधात्* मलवदाससः ॥ १८ ॥ (सि०) ॥

भा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘मलवदाससा न संवदेत्, नास्या अन्नमद्यात्—इति । तत्र सन्देहः,—किं मलवदाससा सह दर्शपूर्णमासाङ्गस्य संवादस्य प्रतिषेधः, उत पुरुषस्य सवच प्रतिषेधः ?—इति । किं प्राप्तम् ?—प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोः प्रतिषेधविधिः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—मलवदाससा सह संवाद उत्हाष्येत प्रकरणात् । कस्मात् ? प्रागपरोधात्, एवं श्रूयते,—‘यस्य व्रत्ये ऽह्नि पत्नी अनालम्बुका स्यात् तामपरुष्य यजेत’—इति । पत्न्या च सह संवादोऽर्ध्यादर्शपूर्णमासयोः अस्ति,—‘पत्नि पत्नि एष ते लोकः’—इति, प्रसज्यमानः प्रतिषिध्येत, स चाप्राप्त

भा एव प्रागपरोधात् अपनीयता यागमनुतिष्ठताम् कथं सवाद
प्रसज्येत? यत् प्रतिषेधमर्हत् । तस्मात् उत्थायेत मन्वादाससा
सह सवाद ॥

स अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ १९ ॥ (हे०) ॥

भा अन्नप्रतिषेधश्च भवति — 'नास्या अन्नमद्यादभ्यञ्जनं वै श्रिया
अन्नम् — इत्युपगमनप्रतिषेध एव विधीयते, स च प्रकरणे न
प्रसक्त — इति प्रकरणान् उत्थाय पुरुषधर्मं श्य निश्चोयते ॥
(३।४।७) ॥

सुवर्णधारणादीनां पुरुषधर्मताधिकरणम् ॥

स अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा अनारभ्य श्रूयते — 'तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भात्यं दुर्घर्णस्य
भातयो भवति' — इति । सुवाससा भवितव्यं रूपमेव विभर्ति
— इति । तत्र किं प्रकरणधर्मं उत पुरुषधर्मं? — इति सशयः ।
अथ उच्यते, — 'अप्रकरणे तु तद्धर्मं ततो विशेषात्', पुरुषधर्मं
एवज्ञातीयकं स्यात् । कुत? 'ततः (प्रकरणाधीनात्)
विशेषोऽस्य नायं प्रकरणाधीनः यदि अप्रकरणे समाग्न्यात्
सर्वप्रकरणधर्मं स्यात् अप्रकरणे समाग्न्यात् न कश्चित् विशेषः
कुर्यात् । तस्मात् एवज्ञातीयकं पुरुषधर्मं — इति ॥

स अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥ २१ ॥ (पू०) ॥

भा तु शब्दं पञ्चधावृत्ती । न पुरुषधर्मो भवेत् अग्निहोत्रादीनां
शेषः स्यात् । कस्मात्? अद्रव्यत्वात् नात्र द्रव्यदेवता श्रूयते,
यष्टवणात् भार्यं यष्टव्यम् — इति परिकल्प्येत । असति तु
द्रव्यदेवतासम्बन्धे विभर्तिरयं धारणावचनं सत्कारणाची,

भा. संस्कारश्च शेषभूतस्य अवकल्पते नान्यथा, तस्मात् कर्मणाम्
अग्निहोत्रादीनाम् शेषः । एवं, सुवाससा भवितव्यम्—इति ॥

सू. वेदसंयोगात् ॥ २२ ॥ (पू० यु० १) ॥

भा. आध्वर्यवम्—इति वेदसंयोगः शेषभूतस्य युज्यते, शेषभूतो
हि अध्वर्युणा क्रियते, न पुरुषधर्मः,* दर्शपूर्णमासादीनां हि
कर्मणां साङ्गानामङ्गानामध्वर्युः कर्त्ता । तस्मात् अपि कर्मधर्मा
एवञ्जातीयकाः—इति ॥

सू. द्रव्यसंयोगाच्च ॥ २३ ॥ (पू० यु० २) ॥

भा. द्रव्यपरश्च अत्र भवति निर्देशः,—सुवर्णम् भार्यम्—इति
द्वितीयार्थसंयोगात् । द्रव्यसंस्कारश्च कर्मशेषपक्षे प्रयोजनवान्,
अनर्थकाः पुरुषधर्म ॥

सू. स्याद्वासस्य संयोगात् फलेन सम्बन्धस्तस्मात् कर्मेति
शायनः ॥ २४ ॥ (पू० नि०) ॥

भा. स्यात् वा फलेन एवञ्जातीयकानाम् सम्बन्धः पुरुषधर्मः—
इत्यर्थः, सुवर्णस्य वाससो वा धर्मा भवन् निःप्रयोजनः स्यात् ।

‘ननु संहृतेन सुवर्णेन वाससा च कर्म सेत्स्यति’ । नैतदेवं,
सुवर्णस्य अङ्गं न कर्मण उपकुर्यात्; युत्यादीनामभावात् न
कर्माङ्गम् । तस्मात्, सुवर्णास्य भ्रातृव्यो भवति—इत्येवमादिना
एवञ्जातीयकानाम् फलेन सम्बन्धः ।

‘ननु वर्त्तमानापदेशोऽप्ययम्’ । सत्यमेवमेतत्, आनर्थक्यपरि-
हाराय फलचोदनया सम्बन्ध एषितव्यो भवति । अन्यस्माच्च
एषितव्यादेकवाक्यगतस्य विपरिणामी लघीयान् । कुतः ? ।

भा प्रत्यक्षा तेनेकवाक्यता, परोक्षा अन्येन, विपरिणामस्य वत्
मानकालस्य अविवक्षा सम्बन्धस्य च तात्पर्याध्यवसानम् ।
तस्मात् एवञ्जातीयक प्रधानकर्मापदेश स्यात्, यथा प्रजापति
व्रताना फलेन सम्बन्ध,—‘एतावता ह्येनसावियुक्तो भवति’—
इति । एवम् अत्रापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् एवञ्जातीयक पुरुष
धर्म—इति ॥ (३।४।८) ॥

जयादीना वेदिककर्माङ्गताधिकरणम् ।

ख शेषो प्रकरणेऽविशयात् सर्वकर्मणाम् ॥ २५ ॥ (पू०) ॥

भा इह कर्मसंयुक्ता होमा जयादय उदाहरणम् । ‘येन कर्मणा
ईत्सत् तन्न जयान् जुहुयात् * राष्ट्रभृतो जुहोति’—इति,
‘अभ्यातानान् जुहोति’—इति । तच्चेत् किं सर्वकर्मणाम् ह्यस्या
हीनाम् शेषभूता, उत वेदिकानाम् अग्निहोवादीनाम् ?—
इति । शेषत्व तु निर्णयकर्मसम्बन्धात् फलान्यवशाच्च । किं
तावत् प्राप्तम् ?—सर्वकर्मणाम् शेषा, विशेषानभिधानात्—
इति ॥

ख होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्नायनीयसयोगात् ॥ २६ ॥ (मि०)

भा न चेतदगति—सर्वकर्मणाम् कर्मणादीनास्यङ्गभूता—इति,
होमा एते अतो व्यवतिष्ठेरन् आहवनीयसयोगो भवति
होमेषु—‘यदाहवनीये जुहोति तेन योस्याभीष्ट प्रीतो
भवति’—इति, तेन यस्याहवनीय तस्य एते अङ्गम् । न

* ईत्सत् सिद्धिमिच्छेत् । चित्तस्य आहो इत्येवमादयो जयाः ।
व्रताधाडिथादयो राष्ट्रभृत । अग्निहोतानामित्यादयोऽभ्याताना इति
माधवः ।

भा. च, कृष्यादीनि आहवनीये वर्त्तन्ते, न च, एषां गार्हपत्योऽस्ति,
यतः प्रणीते आहवनीयः स्यात् । तस्मात् न कर्षणादीनाम्
जयादयः ॥

ख शेषश्च समाख्यानात् ॥ २७ ॥ (हे०) ॥

भा. इतश्च पश्यामी वेदिकानाम् शेषभूताः—इति । कुतः ?
समाख्यानात्, आभ्यर्चयम्—इति हि समाख्याते वेदे जयादयः
समाख्याताः सन्तोऽभ्यर्च्युणा करिष्यन्ते । कर्षणादियु अभ्यर्चाः
अभावात् अनभ्यर्च्युणापि क्रियमाणाः समाख्यां बाधेरन्, तस्मात्
वेदिकानाम् शेषभूताः—इति ॥ (३।४।६ अ०) ॥

वेदिकान्यप्रतिपक्षे इष्टिकर्तव्यताधिकरणम् ।

ख दोषात्त्विष्टिलौकिके स्याच्छास्त्राहि वैदिके न दोषः
स्यात् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥

भा अस्त्यश्वप्रतिपक्षेष्टिः,—‘वह्णो वा एतं गृह्णाति, योऽश्वं
प्रतिगृह्णाति*, यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्, तावतो वाहणान्
चतुष्कपालान् निर्वपेत्’—इति । तत्र सन्देहः,—किं लौकिके-
ऽश्वप्रतिपक्षे इष्टिः, अथ वैदिके?—इति । कः पुनर्लौकिको-
ऽश्वप्रतिपक्षः ? को वा वैदिकः ?—इति । लोके भिद्यमानो वा
अभिद्यमानो वा यथाश्वं सभते, तथ लौकिकाश्वप्रतिपक्षः ।
वेदिकोऽपि, पीण्डरीकोऽश्वसदृश दक्षिणा ज्योतिष्टोमे गोश्वा-
श्वश्च—इति ।

तत्र उच्यते,—वैदिकत्वसामान्यात् वैदिके—इति प्राप्ते,

भा. उच्यते,—‘दोषाच्चिष्टलौकिके स्यात्’, दोषो हि श्रूयते,—
 वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति—इति, स चायम्
 अनुवादो यत्र दोषः, तत्र—इति, स च लौकिकेऽश्वप्रतिपक्षे
 श्रूयात् अन्यस्मात् वा पापकर्मणः क्षतो भवति—इत्युपपद्यते,
 दोषसयोगात् लौकिके—इति गम्यते । ‘आह न दोष-
 सहीर्तनं प्रायश्चित्तविषयविशेषणं, किन्तु प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थेन’ ।
 उच्यते,—दोषनिर्घातार्थं सत्येवं स्यात्, वरुणप्रमोचनम् इदं
 कर्म, तत् लौकिके भवितुमर्हति, लोके वरुणग्रहणस्य विद्यमान-
 त्वात्, वैदिके त्वश्वप्रतिपक्षे तत् न स्यात्, शाखाद्वि (वचनेन)
 तस्य कर्तव्यता अवगम्यते । यदि च ततः पापं स्यात्, न
 तस्य कर्तव्यता अवगम्येत, अकर्तव्यम् हि पापफलम् ।

‘ननु वैदिकेऽपि प्रतिपक्षे अप्रतिपाद्यात् प्रतिगृह्यतः पाप
 मस्ति’ । उच्यते,—भवेदेवं, यदि प्रतिपक्षस्य कर्तुरिष्टिर्भवेत्,
 सा तु खलु यथा हेतुकर्तुः, तथोत्तराधिकरणे वक्ष्यामः । तस्मात्
 न वेदोदितेऽश्वप्रतिपक्षे इष्टिः,—इत्येतावत् इह अधिकरणे
 सिद्धम् ॥

ख अर्थवादो वा अनुपपातात्* तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत ॥

२६ ॥ (सि०) ॥

भा न च एतदस्ति, यदुक्तम्,—‘य. श्रूयादन्यस्मात् वा पाप-
 क्षतो लोकेऽश्वं प्रतिगृह्णीयात् स एतामिष्टिं निर्वपेत्’; स हि
 वरुणगृहीतः इत्युच्यते, जलोदरेण यो गृह्णीतो, यस्य उदरं
 जलपट्या ऋयति, जलोदरम्—इत्येव लोके तत् प्रसिद्धम्,
 न च, तस्य अश्वप्रतिपक्षो लौकिको निदानम्—इति प्रति

* अनुपपातादिति पाठः छा० स० मु० । एवं भाष्येऽपि पठ्यते ।

भा. ज्ञायते, न च, अनेन विधीयते; तस्मात् न अश्वप्रतिपक्षात्
जलोदरोपपातः ।

‘अथ पापं वरुणशब्देन उच्यते, दृणीते—इत्येयोऽभिप्रायः—
इति’ । तदा प्रसिद्धौ त्यक्तायां क्लेशमात्रं, एषवत् वरुणशब्देन
उच्यते, तच्च याज्ञेयस्य प्रतिपक्षे वरुणगृहीतः स्यात्, रक्षण-
पीयणविचिकित्सादिना क्लेशेन नैष पक्षो व्यवतिष्ठेत्,—लौकिके-
ऽश्वप्रतिपक्षे—इति, प्रसिद्धिस्तु बाधेत । तस्मात् अर्थवाद एव,
—यावत् वरुणगृहीतस्य वरुणोन्मोचने श्रेयः, तावत् एतेन
—इति उपमानेन एषा स्तुतिः, योऽस्य प्रतिपक्षः, तत् वरुण-
ग्रहणमिव, या इष्टिः, सा तदुन्मोचनीव, यथा वरुणगृहीतेन
उन्मोचनम् अवश्यकर्तव्यम्, तादृगेवैतत्—इति, तस्मात् यज्ञे
प्रतीयेत । लौकिके हि फलं कल्पनीयम्, वैदिके यस्मिन्
अश्वप्रतिपक्षः, तस्याङ्गभूता भविष्यति, तच्च प्रयोगवचनेन सह
एकवाक्यता सम्बन्धात् अवकल्प्यमाना, परीक्षायाः फलवचनेन
सह एकवाक्यताया लघीयसी—इति युक्तम् इष्टिः वैदिके दाने
—इति ॥ (३।४।१० अ०) ॥

दातुर्वाच्योऽधिकार्यम् ।

च अचोदितं च कर्मभेदात् ॥ ३० ॥ (पृ०) ॥

भा. ‘यावतोऽगवान् प्रतिगृहीयात्, तावतो वारुणान् चतुष्कपा-
लान् निर्वपेत्’—इति । तच्च एतत् समधिगतं,—वैदिके अश्व-
प्रतिपक्षे इष्टिः—इति । अथ इदानीं सन्दिश्यते,—किं प्रति-
पक्षकर्त्ता कर्त्तव्या, यस्मै दीयते; उत हेतुकर्त्ता, यो ददाति?
इति । किं प्राप्तम्?—‘अचोदितं च कर्मभेदात्’, न
कर्त्तुः इष्टिशोद्यते, प्रतिपक्षकर्त्तुः तमवगच्छामः,

भा प्रतिगृह्णीयात् तावत्तुक्तुक्पादान् वारुणान् निर्वपेत्—इति,
तस्मात् प्रतियहीचा ष्वत्विजा कर्त्तव्या—इति ॥

६ सा लिङ्गादात्विजे स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०, ॥

भा नैया प्रतिग्रहकर्त्तुः, किं तर्हि हेतुकर्त्तुः स्यात्। कुतः? लिङ्गात्। किं लिङ्गम्?। पूर्वपदानाम् उत्तरैः पदैर्यथार्थम् अभिसम्बन्धः, इदं श्रूयते,—‘प्रजापतिर्वरुणायश्वमनयत्’—इति, प्रजापतिः श्ववस्य दाता कीर्त्तितः, वरुणः प्रतिपद्नीता, ‘स स्वां देवतामार्च्छत्’—इति, ‘सः’—इति सापेक्षं पूर्वप्रसृतं वाक्यशेषमपेक्षते, सः—इति प्रजापतिं प्रतिनिर्दिशति—इति तेन सह एकवाक्यतां याति। सामानाधिकरण्याच्च प्रजापतिरेव प्रतिनिर्देशोभ्यकल्पते, न तु वरुणस्य, वैयधिकरण्यात्। ‘स पर्यदोर्यत्’—इत्येवमपि प्रजापतिमेव प्रतिनिर्दिशति पूर्वप्रसृतं, तेन च सह एकवाक्यतां याति। स एवैतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्—इति प्रजापतिरेव—इति, निरवपत् प्रजापतिरेव—इति, ततो वै स वरुणपाशात् अमुच्यत प्रजापतिः। ‘वरुण एतं गृह्णाति’—इति हेत्वपदेशोभ्यम्,—यस्मात् एव प्रजापतिर्वरुणाय अश्वं दत्त्वा परिदीर्णः, तस्मात् शोभं प्रतिगृह्णाति (प्रयच्छति) तं वरुणो गृह्णाति, स परिदीर्यते—इति। यतस्तु वारुणेन प्रतिमुक्तः, तस्मात् अन्येनापि अश्वं प्रयच्छता वारुणो निर्वपेत्तथा,—इत्यश्वस्य दातुं वारुणो इष्टिः प्रशस्यते, कर्त्तव्या अनेनाख्यातेन। तस्मात् अश्वं दत्त्वा वारुणीम् इष्टिं निर्वपेत्—इति।

‘आह, ननु यः अश्वं प्रतिगृह्णाति स निर्वपेत्—इत्युच्यते’। एवं सत्यन्यथोपक्रान्ते वाक्ये अन्यथोपसंयुक्ते उपक्रमोप्यनर्थकः स्यात्, उपसंहारोऽपि। तस्मात् उपक्रमे वा शब्दार्थं उपसंहारवशेन कल्पनीयः, उपसंहारे वा उपक्रमवशेन। तत्र

भा. 'प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत्'—इति, वरुणात् अश्वम् प्रत्य-
गृह्णात्—इति उपसंहारानुरोधेन कल्प्येत, यदा उपक्रमवशेन
उपसंहारं, 'योऽश्वं प्रतिगृह्णाति'—इति, योऽश्वं प्रतिग्राहयति
—इति?। तत्र 'मृच्छं वा पूर्वं चोदनात् लोकवत्'—इति
प्रथममनुगृहीतव्यं निरोधाभावात्; पश्चात्तनं तु विरोधात्
सञ्चय्या कल्पनीयम्।

अपि च,—'प्रजापतिर्वरुणाय अश्वमनयत्'—इति वरुणात्
अश्वं प्रत्यगृह्णात्—इति बहुसमञ्जसं कल्पयितव्यम्। 'प्रतिगृ-
ह्णाति'—इत्येव शब्दः, प्रतिग्राहयति—इत्येतन् अर्थम् शक्नोति
यथा-कयाचित् शक्त्या वक्तुम्, यो हि तत् आचरति, येन च
क्रिया प्रणाद्यापि सिध्यति, स तस्याः क्रियायाः कर्ता—इति
शक्यते वदितुम्, यथा यद्भिर्हलैः कर्षतीति संविधानं कुर्वन्
विलेखनमकुर्वन्नप्युच्यते, तत्समथम् आचरति—इति। एवम्
इहापि स प्रतियहसमर्थम् आचरति (यो ददाति); तस्मात्
ददत् प्रतिगृह्णाति—इति शक्यते वदितुम्। तस्मात् अथवधार्य
इदमवलुप्तम्, ददत् प्रतिगृह्णाति—इत्युच्यते, तस्य च वारुणी
इष्टिः—इति ॥ (३।४।११ अ०) ॥

वैदिकपानथापदि सौमेन्द्रं चरं निर्वपेत् श्यामाकं सोम-
वामिनः—इति । तत्र सन्देहः,—लौकिकस्य सोमपानस्य
वमने सौमेन्द्रश्चरः, उत वैदिकस्य?—इति । किं लौकिकं
सोमपानम्? किं च वैदिकम्?। उच्यते,—वैदिकं सोमपानं
ज्योतिष्टोमे तदिह्यतिषु च, लौकिकं सोमपानं यत् सप्तरात्रेषु

ख. पान-व्यापञ्च तद्वत् ॥ ३२ ॥ (पू०, ॥

भा. इदं समामनन्ति,—'सौमेन्द्रं चरं निर्वपेत् श्यामाकं सोम-
वामिनः'—इति । तत्र सन्देहः,—लौकिकस्य सोमपानस्य
वमने सौमेन्द्रश्चरः, उत वैदिकस्य?—इति । किं लौकिकं
सोमपानम्? किं च वैदिकम्?। उच्यते,—वैदिकं सोमपानं
ज्योतिष्टोमे तदिह्यतिषु च, लौकिकं सोमपानं यत् सप्तरात्रेषु

भा दशरात्रेषु धातुसाम्यार्थमासेष्यमाने सोमे । किं तावत् प्राप्तम् ?
 —‘पानव्यापञ्च तदत्’, लौकिके वमने इष्टिर्भावितुमर्हति, न
 वैदिके, तदत्—इति पूर्वः पक्षः प्रतिनिर्दिष्टः,—यद्या तत्र
 दोषसंयोगेन अवणात्, लौकिकेऽवप्रतियुद्धे—इत्युक्तम्, एवम्
 इहापि दोषसंयोगेन अवणं भवति,—‘इन्द्रियेण वा एष वीर्येण
 वृग्ध्यते यः सोमं पिबति’—इति लोके धातुसाम्यार्थमासेष्यते
 वमनेन विनष्टे धातुसाम्यव्यापदा इन्द्रियेण वृग्ध्यिरूपपद्यते,
 शाखाद्वि वैदिके न दोषः स्यात्, तत्र, शेषः पातयः—इति
 मग्दाचोदिते निर्हन्ते नास्ति दोषः । यद्यपि वम्यते, तथापि
 पानक्रिया तत्र निर्देष्टता, हतो वचनार्थः—इति न दोषः
 स्यात् । तस्मात् लौकिकस्य सोमपानस्य व्यापदि सोमेन्द्रः
 स्यात् ॥

ख दोषात्तु वेदिके स्यादर्थ्याद्वि लौकिके न दोषः
 स्यात् ॥ ३३ ॥ सि०, ॥

भा वैदिकस्य पानस्य व्यापदि भवितुमर्हति, न लौकिकस्य ।
 कस्मात् ? ‘दोषात्’ दोषसम्बन्धोऽत्र श्रूयते,—‘इन्द्रियेण वा
 एष वीर्येण वृग्ध्यते’—इति । लौकिके पुनर्धातुसाम्यार्थं
 क्रियमाणे न किञ्चित् दुर्यति, वमनाय एव हि तं पिबन्ति
 लोके । अथापि अयमर्थवादः, तथापि कलकल्पनापरीक्षाराय
 वैदिके एव—इति कल्पना न्याय्या ॥ (३१४।१२ अ०) ॥

सोमेन्द्रपरोर्यंजमानपानव्यापदिमयताधिकरणम् ॥

ख तत्सर्वत्राविशेषात् ॥ ३४ ॥ (पु०) ॥

भा तदेतत् सोमपानव्यापदि सोमेन्द्रं कर्म, सर्वत्र वमने स्यात्,
 आत्विंशे याजमाने च । कुतः ? अविशेषात्, न विशेषः

भा. कश्चित् आश्रीयते,—अस्य वमने स्यात्, न अस्य—इति, तस्मात् सर्वत्र भवेत् ॥

छ. स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा. स्वामिनो वा वमने स्यात् । कुतः ? । तदर्थत्वात्, तदर्थं कर्म (यजमानार्थे); यत्र सोमो वम्यते, यत् त्वत्र सोमेन्द्रं कर्म; तदपि तदर्थमेव; इदं हि सोमवामिन उपकाराय श्रूयते, तत् सोमवामिनः, यत् यजमानस्य उपकर्तुम् शक्नोति नात्विजः, न हि तत् ऋत्विगर्थे कर्म, यत्र सोमो वम्यते । अथ उच्येत,—‘सोमवामिनोऽभ्यर्च्योद्घातुर्वा आत्मीया ऋत्विजः, तदीयेषु अग्निषु निर्वर्त्तयिष्यन्ति’—इति । तथा सति यदि वा दृग्घ-सोमस्य कर्मणो न अङ्गं, न सोमवामिनोऽभ्यर्च्योद्घातुर्वा, तत्र अत्यन्तगुणभूता अभ्यर्च्यादयः स्वैर्ऋत्विग्भिः कारयन्तो न फलं प्राप्नुवन्ति, तदर्थं च क्रियमाणं न यजमानस्य उपकारे वर्त्तते—इति न ऋत्विजो वमने क्रियेत ॥

छ. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३६ ॥ (हे०) ॥

भा. लिङ्गं च भवति, यजमानस्य सोमवामिनः—इति । कथं ? । ‘सोमपीथेन’ वा एष दृग्घते यः सोमं वमति’—इति । यजमानः, सोमसंस्कारे विनष्टे धिगुणमस्य कर्म—इति दृग्घेत, न कश्चित् ऋत्विजो दृग्घिः । ऋत्विजो यस्य सोमं वमन्ति—इति वमनेन सम्बन्धः स्यात्, न यः सोमं वमति—इति । तस्मात् अपि पश्यामो यजमानस्य वमने सोमेन्द्रम्—इति ॥ (३।४।१३ अ०) ॥

आग्नेयाष्टाकपासचरोद्भवदानमात्रस्य होतव्यताधिकरणम् ।

स सर्वप्रदान इविपस्तदर्थत्वात् ॥ ३७ ॥ (पू०) ॥

भा रतो दर्शपूर्णमासौ, तत्र समाग्नयते,—‘यत् आग्नेयोऽष्टा
कपालोऽमावास्याया पौर्णमास्या चाचुरतो भवति’—इति । तत्र
सन्देहः,—किं ह्यस्मिन् इवि, अग्नये प्रदातव्यम्, उत शेषयितव्य
किञ्चित्, किञ्चित् दातव्यम्?—इति । किं प्राप्तम्?—ह्यस्मिन्
इवि प्रदीयेत । कुत ? । तदर्थत्वात् ‘पुरोडाश आग्नेय
कर्तव्य’—इति वचनम् । तस्मात् सर्वं प्रदातव्यम्—इति ॥

स निरवदानात्तु शेषः स्यात् ॥ ३८ ॥ (सि०) ॥

भा निष्ठाभ्यामदान निरवदानं । तद्धि श्रूयते,—‘दिहंविषो
भ्यद्यति’—इति । अपरस्मापि वचनं,—‘इवदानं जुहोति’—
इति, तेन इवदानमात्रं होतव्यम्, अन्यत्परिशेषणीयम् ॥

स उपायो वा तदर्थत्वात् ॥ ३९ ॥ (आ०) ॥

भा न चेत्तद्विहितं,—इवदानमात्रं होतव्यम्—इति, यत् जुहोति,
तत् द्विरवखण्डनेन संस्कर्तव्यम्—इति, होतव्ये द्विरवखण्डन
मात्रं विधीयते, न अद्विरवखण्डितस्य होमः प्रतिषिध्यते, ह्यस्मिन्
च होतव्यमिति तदेव न्याय्यं, नान्यथा ॥

स हतत्वात्तु कर्मणः सकृद्व्यात् द्रव्यस्य गुणभूत
त्वात् ॥ ४० ॥ (आ० नि०) ॥

भा उच्यते,—यदा द्विरवखण्डनविशिष्टं होमे श्रुतं, तदा सहस्र

* ‘अवरेमस्य अङ्गुष्ठपर्वमात्रम्, तथा च कल्पमूत्रकारः आग्नेयस्य
पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरस्चीनमवद्यतीति’ इति
माधवः ।

भा. वदानं (यावत् श्रुतं) तत्सर्वं कृतं, तदा न अपरं द्रव्यमस्ति—इति पुनर्यागो न आवर्त्तितव्यः । कथं ? तद्वि द्रव्यं याग-
निर्दृत्यर्थं, न द्रव्यं यागेन सम्बन्धयितव्यम्—इति, यदि हि
यागेन हविः सम्बन्धयितव्यं स्यात्, ततो यागेन द्रवदाने
सम्बन्धिते अपरमपि सम्बन्धनीयमस्ति—इति, तत्सम्बन्धाधे
पुनर्यागः आवर्त्तितः । न तु यागो द्रव्यसम्बन्धार्थः, किं तर्हि,
द्रव्यं यागे गुणभूतं, यागः कथं निर्दत्तिमुपेयात् ?—इति द्रव्य-
मुपादीयते । तेन निर्दत्ते यागे सिद्धे च पुरुषार्थं न नियोगेन
गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्युक्ता—इति ।

‘कथं न द्रव्यं प्रधानं, येन आवृत्तिर्न भवेत् ?’ । यतो यागात्
फलम्, ‘भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते’—इति । न
च, यागेन द्रव्यस्य उपकारो निर्वर्त्यते प्रत्यक्षः कश्चित्, तस्मात्
द्रवदानं कृत्वा श्रेययितव्यम्—इति । यत्तु उक्तं,—आग्नेयं
हविः—इतिवचनात्, सर्वं होतव्यम्—इति गम्यते—इति,
तत्र आनुमानिको होमसम्बन्धः, इह तु प्रत्यक्षो विरवदाने ।
अपि च अष्टात्ससम्बन्धेऽपि तद्वितस्य उपपत्तिः,—ततो गृही-
तव्यम्—इति । सामान्यं खलु आग्नेयः—इति, द्रवदानं ज्ञेयमिति
—इति विज्ञेयः । तस्मात् श्रेययितव्यं किञ्चित्—इति ॥

६

शेषदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥ (हे०) ॥

भा. ‘शेषात् इदामवदति शेषात् खिद्यकृतं यजति’—इत्यनु-
वादात् अस्ति शेषः—इति पश्यामः ॥ (३।४।१४ अ०) ॥

* सर्वप्रदानमिति पाठः का० सं० पु० ॥

सर्वशेषैः स्त्रियल्लदनुष्ठानाधिकरणम् ।

स अप्रयोजकत्वादेकस्मात् क्रियेरन् शेषस्य गुणभूत
त्वात् ॥ ४२ ॥ (पृ०) ॥

भा स्तो दर्शपूर्णमासो तत्र शेषकार्याणि ऐहमाशिवसौविष्ट
हृदादीनि । तत्र सन्देह — किं हविषो हविष कर्तव्यानि
उतेकस्मात् हविष ? — इति । किं प्राप्तम् ? — अप्रयोजकत्वात्
एकस्मात् क्रियेरन् अप्रयोजकानि शेषकार्याणि हविषाम्
यदि शेषकार्ये प्रयुक्तानि भवेयु सर्वाणि प्रयुक्तानि — इति
सर्वेभ्य क्रियेरन् अन्यार्थानि त्वेतानि न अवश्य शेषकार्येषु
विनियोज्यानि सन्निधानास्तु यत् — कुतश्चिदनुष्ठानाद्यानि
शेषो हि साधनमनोपाम् — इति ॥

स मस्तुतत्वाच्च ॥ ४३ ॥ (हे०) ॥

भा सस्तुच एवञ्जातीयकेन शेषकार्येण सस्तुत प्रधानम् — इति
स्तुत्वा न अपरस्मादपि कर्तव्यम् — इति ॥

स सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्, सस्कारस्य तदर्थ
त्वात् ॥ ४४ ॥ (सि०) ॥

भा सर्वेभ्यो वा हविर्य शेषकार्याणि कर्तव्यानि । कृत ?
कारणाविशेषात् यत् एकस्य हविष शेषकार्यत्रियाणां कारण
तत् सवर्षा स हि शेष प्रतिपादयितव्य यस्य एव न
प्रतिपाद्यते तस्य तेन सस्कारेण वर्जनं स्यात् तस्मात् सर्वेभ्य
कर्तव्यानि — इति ॥

स निज्जटर्शनाच्च ॥ ४५ ॥ (हे०) ॥

भा सिद्धं च दृश्यते — 'देवा वै स्त्रियल्लतमश्रुवन् ह्य नो वद

भा.—इति, सोऽब्रवीत् वरं वृणै भागो मेऽस्त्विति, वृणोष्वेति तेऽब्रुवन्, सोऽब्रवीत् उत्तरार्द्धादेव मङ्गं सङ्गत् सङ्गदवद्यात्—इति वोप्सादर्शनम् । तस्मात् सर्वेभ्यः श्रेयकार्याणि—इति ॥ (३।४।१५ अ०) ॥

प्राथमिकशेषात् स्त्रियल्लदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ।

स एकस्माच्चेत् यथाकाम्यविशेषात् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा. अथ ह्यत्वाचिन्ता । यदा एकस्मात् भवेयुः, किं तदा यतः—कुतश्चित्, उत मयमात्?—इति । किं प्राप्तम्?—यतःकुतश्चित्—इति । कुतः? न कश्चिद्विशेष आश्रीयते—इति, तस्मात् अनियमः—इति ॥

स मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् ॥ ४७ ॥ (सि०) ॥

भा. मुख्याद्वा कर्त्तव्यानि । कुतः? पूर्वकालत्वात्, ततः कर्त्तव्येषु नास्ति निमित्तविधातः, असति निमित्तविधाते नैमित्तिकम् कर्त्तव्यम्—इति, ततः क्षतेषु द्वितीयादीनां निमित्तविधातः—इत्यक्रिया । तस्मात् मुख्यादेव क्रियेरन्—इति ॥ (३।४।१६ अ०) ॥

पुरोडाशविभागस्य भक्षार्थताधिकरणम् ।

स भक्ष्याश्रवणाद्दानशब्दः परिक्रये ॥ ४८ ॥ (पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदं मध्वर्योः, इदम् अग्नीधः’*—इति । तत्र सन्देहः,—किमयम्

भा ऋत्विजा विभाग परिक्रियाय, उत भक्षणाय?—इति । किं प्राप्तम्?—परिक्रियार्थो विभाग । कुत ? । भक्षाश्रवणात् न श्रूयते,—भक्षयितव्यम्—इति, य एव श्रुतस्योत्सर्गे दोष स एव अश्रुतपरिकल्पणायाम् । कर्मकरेभ्यश्च दीयते तस्मात् परिक्रिये एष ॥

ख

तत्सस्तवाच्च ॥ ४६ ॥ (हे०) ॥

भा

‘एषा वै दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा—इति दक्षिणासस्तवाच्च परिक्रियार्थं मन्यामहे ॥

ख

भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा

भक्षार्थ एव विभाग । कुत ? । दानस्य अभावात् । कथं अभाय ? । प्रभवता हि शक्य दातुम् न अप्रभवता । कथं न प्रभुत्वम् ? । सङ्कल्पित हि यजमानेन, देवतायै एतत्—इति न च देवतायै सङ्कल्पितेन शिष्टा स्वेन एव धवद्हरति । तस्मात् शिष्टाचारम् अनुवर्तमानेन अशक्य प्रभवितुम् तस्मात् न परिक्रिय ।

‘अथ यत् उक्तं—न श्रूयते भक्षयितव्यम्—इति यावाद्य श्रुतस्य उत्सर्गे दोष तावान् अश्रुतपरिकल्पनायाम्—इति । उच्यते,—इदं ब्रह्मण—इत्येवमादिभिर्ब्रह्मादीना भागैरभि सन्त्यन्ध, तत्र भागा ब्रह्मादीनाम् उपकुर्बुर्ब्रह्मादयो वा भा गाना ब्रह्मादिभिर्भागानाम् उपकुर्वन्निन किञ्चित् दृष्टमस्ति भागेस्तु ब्रह्मादीनाम् उपकारकै शक्यते केनचित् प्रकारेण दृष्ट उपकार कर्तुम्, भक्ष्यमाणै । तस्मात् भक्षणाय विभाग—इति । ‘क पुन उपकार ? इति चेत् । तृप्ताना कमशेष परिसमापने सामंशै भवति—इति ॥

सू

व्यादेशाद्दानसंस्तुतिः ॥ ५१ ॥

ला अथ यत् दक्षिणासस्तवः—इति, व्यादेशसामान्यात् तत्,
अपरिक्रयार्थेऽपि भविष्यति—इति ॥ (३।४।१७ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः क्षतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्या-
यस्य चतुर्थः पादः ॥

तृतीये अध्याये पञ्चम पादः ।

अथ भुवाज्यादिभिः स्विष्टकृदादिशेषाननुष्ठानाधिकारणम् ।

स आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा इतो दर्शपूर्णमासौ, तत्र श्रूयते,—‘उत्तरार्द्धात् स्विष्टकृते समवद्यति—इति, तथा ‘इडामुपकृत्यति’—इति, तथा अन्यानि श्रेयकार्याणि । तत्र सन्देहः—किं आज्यात् उषान्मुयाजद्रथात् स्विष्टकृदिडमवदातथम् उत न?—इति । किं प्राप्तम्?—अवदातथम्—इति । कुतः ? सर्वसंयोगात्, साधारणप्रकरणसमाप्नानात् सर्वेषां श्रेयकार्याणि । अपि च सर्वसंयोगो भवति—‘तद्यत् सर्वेभ्यो हविर्भ्यं समवद्यति’—इति । तस्मात् आज्यादपि श्रेयकार्याणि क्रियन्ते ॥

स कारणाच्च ॥ २ ॥ (हे० १) ॥

भा कारणं श्रूयते,—‘देवा वे स्विष्टकृतमब्रुवन् हव्यं नो वह—इति, सोमं ब्रवीद्वरं हव्यं भागो मेऽस्त्विति हव्योऽवेत्यब्रुवन् सोमं ब्रवीत् उत्तरार्द्धात् एव मस्रं सस्रत् सस्रदबद्यात्—इति तुल्यं कारणम् अन्येषाम् आज्यस्य चार्थवादे सङ्गीर्यते । तस्मादप्याज्यात् अवदातथम्—इति ॥

स एकस्मिन्समवत्तशब्दात् ॥ ३ ॥ (हे० २) ॥

भा आदित्ये चरो प्रायणीये श्रूयते,—‘अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति’—इति, आज्यादेकस्माच्च हविषोऽवद्यति—इति, मिथ्यस्य अन्येन हविषा समवद्यति—इति यदि च आज्यादपि स्विष्टकृतेऽवदीयेत, ततश्चोदकेन प्रायणीये आज्यावदाने विद्यमाने

भा. समवद्यति—इत्युपपद्यते ; इतरथा चरोरेकस्मात् अवद्यति—
इत्यभविष्यत् ॥

ख. आज्ये च दर्शनात्स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥ ४ ॥ (हे० ३) ॥

भा. धौवे च आज्ये स्विष्टकृदर्थवादो भवति,—‘अवदाय अवदाय
ध्रुवां प्रत्यभिधारयति, स्विष्टकृतेऽवदाय न ध्रुवां प्रत्यभिधारयति,
न हि ततः परामाङ्गतिं ग्रस्यन् भवति’—इति, प्रत्यभिधारणस्य
एतत् प्रयोजनं दर्शयति,—‘ततः परामाङ्गतिं ह्येष्यति’—इति ।
स्वीष्टकृते वृत्ते ततः पराङ्गतिर्नास्ति—इति न प्रत्यभिधार्येत ।
स्विष्टकृदर्थं ध्रुवायां भवति प्रत्यभिधारणम्—इति दर्शयति ॥

ख. अशेषत्वात् नैवं स्यात्सर्वादानात्* अशेषता ॥ ५ ॥
(सि०) ॥

भा. नैवं,—धौवान्यात् स्विष्टकृदिदम् अवदातव्यम्—इति ।
कस्मात् ? । अशेषत्वात् । कुतो न अस्य शेषः ? । सर्वादानात् ॥

ख. साधारण्यान् ध्रुवायां स्यात् ॥ ६ ॥ (आ० नि० १) ॥

भा. ‘ननु उपांशुयाजायै गृहीते यत् ध्रुवायां शिष्टं, तत् शेष-
भूतम् । नेतत्, साधारणं हि तत्, उपांशुयाजाय, अन्येभ्यश्च
प्रयोजनेभ्यः ; यावत् आज्येन यष्ट्यं, तत् तत् आज्यं प्रयो-
जयति ; यस्य यस्थीज्यं, तस्य तस्येवं यष्टीतव्यं संस्कर्तव्यञ्च—
इति, तस्मात् साधारणं धौवम् आज्यम् । दर्शयति च,—
‘सर्वस्मै वा एतत् यज्ञाय गृहीते यत् ध्रुवायाम् आज्यम्’—इति ।
‘किमतो यद्धेवम्?’—इति । यत् साधारणम् उपांशुयाजाय
अवत्तं ध्रुवायामाज्यं, तेन अन्यानि प्रयोजनानि कार्याणि, न

भा. तु तत् प्रतिपाद्यं, यद्धि क्षतप्रयोजनम् आकीर्णकरम् अवतिष्ठते, तत् प्रतिपादयितव्यम्—इति। कचिच्च, यत्प्रतिपादयितव्यम्, तत् एवं—प्रतिपादयितव्यम्—इति, यत्तु प्रयोजनवत् उपात्तं तत् न प्रतिपादयितव्यम्। तस्मात् न ध्रुवाया उपासुयाजस्य सौविष्टकृतस्य कश्चित् श्रेयः प्रतिपादनीयः, यथा यत्र एकस्या मुख्याया यद्वनामोदनः इत्यतो भवति, तत्र एकस्मिन् भुजवति, न, तस्य शिष्टं भृत्येभ्यः प्रतिपादनीयमुखायामस्ति—इति गम्यते, प्रयोजनवद्धि तत्। एवम् उपासुयाजाज्ज्येभ्य इदम्—इति ॥

‘आह जुहा तर्हि आज्यस्य श्रेयो भविष्यति, चमसवत्, यथा चमसेषु यज्ञेषु च सोमस्य चोदनया—इति’। तच्च प्रत्याह—

स अवतत्वाच्च जुह्वां, तस्य च होमसंयोगात् ॥ ७ ॥
(आ० नि० २) ॥

भा ध्रुवाया तावत् नास्ति श्रेयः उपासुयाजस्य साधारणत्वात्—इत्युक्तम्। ‘अयं कस्मात् न, जुहा यच्छिष्ट, तेन श्रेयकार्थे’ यथा होमार्थं चमसे शयः—इति। उच्यते, यत् जुह्वामवत्, तत् सर्वं होमेन सम्बद्धं, तस्मात् न जुहा श्रेयः ॥

स चमनवदिति चेत् ॥ ८ ॥ (आभा०) ॥

भा इति पुनर्यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् ॥ •

स न चोदनाविरोधाद्भविःप्रकल्पनत्वाच्च ॥ ९ ॥
(आ० नि० ३) ॥

भा नैतदेवम्। कुत ?। चोदनाविरोधात्, ‘सोमस्य अग्नेर्वोहो त्यनुवपत्करोति’—इति तत्र चोदना। अपि च, तत्र ‘येन्द्र वायवं गच्छाति—इत्येवमादीनि यज्ञानि न सोमसंयुक्तानि।

भा हविःप्रकल्पनान्येव, इह पुनर्होमसंयोगः,—‘चतुर्गृहीतं जुहोति’
—इति ॥

सू. उत्पन्नाधिकारात्सति सर्व्ववचनम् ॥ १० ॥
(आ० नि०) ॥

भा. अथ यदुक्तम्,—‘तत् यत्सर्व्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यति’—इति ।
उच्यते,—उत्पन्नं श्रेयमधिष्ठत्य एतत् उच्यते, न अविशेषणं,
तस्मात् ये इह श्रेयास्तेभ्यः सर्व्वेभ्यः—इति, यथा सर्व्वः ओदनो
भुक्ताः, सर्व्वे ब्राह्मणा भुक्तवन्तः—इति प्रकृतापेक्षः सर्व्वशब्दः, एवम्
अत्रापि—इति ॥

सू. जातिविशेषात् परम् ॥ ११ ॥ (आ० नि० ४) ॥

अथ यदुक्तम्,—‘प्रापणीये केवले चरौ समवत्तशब्दो न अव-
कल्पते, यदि न तत्र चोदकेन आज्यादपि स्विष्टहादवदानम्’
—इति । उच्यते,—असत्यपि आज्यात् श्रेयकार्य्ये समवत्तशब्दो
जातिविशेषापेक्ष उपपद्यते, ओदनजातिमाज्यजातिं च अपेक्ष्य;
अनुवादो हि सः, यथासम्भवं च अनुवादः कल्प्येत ॥

सू. अन्त्यमरेकार्थे ॥ १२ ॥ (आ० नि० ५) ॥

भा. अथ यदुक्तम्,—‘स्विष्टहादर्थे ध्रुवायामभिधारणं दर्शयति’—
इति, न तत् स्विष्टहादर्थे, श्रेयाभावात्—इत्युक्तम् । तस्मात्
अयं तस्याथः, न हि तत्र आज्ञतिं यच्चयन् भवति—इति न
रेच्यते, ध्रुवातो यदि आज्ञतिः अपरा होतव्या भवेत्, न च
प्रत्यभिधार्यत । ध्रुवातः किल रिचेत, न रेच्यते, अपरस्या
आज्ञतेः अभावात्, किं प्रत्यभिधारणेन—इति ॥ (३।५।
१ अ०) ॥

साकप्रस्थाय्ये श्रेयकमाननुष्ठानाधिकरणम् ॥

स. साकंप्रस्थाय्ये स्विष्टकृदि च तद्धत् ॥ १३ ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘साकप्रस्थायीयेन यजेत’—इति। तत्र सन्देहः,—किं स्विष्टकृदिडम् अस्ति, नास्ति?—इति। अस्ति—इति ब्रूमः। कुतः? दर्शपूर्णमासविकारो हि साकं प्रस्थायीयम्—इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—नास्ति—इति। कुतः? अश्रेयत्वात्, सर्वादानाच्च अश्रेयता। कथम्? एवं तत्र श्रूयते,—‘आज्यभागभ्या प्रचर्य आग्नेयेन पुरोडाशेन अग्नीध्रे क्षुधौ प्रदाय सह कुम्भोभिरभिक्रामन् आह’—इति। तस्मात् न ततः श्रेयकार्यम्—इति ॥ (३।५।२ अ०) ॥

सौचामण्या श्रेयकमाननुष्ठानाधिकरणम् ॥

स. सौचामण्याच्च ग्रहेषु ॥ १४ ॥

भा. अस्ति सौचामणी, तत्र यद्वाः श्रूयन्ते, आश्विनसारस्तैर्द्राः, तत्र चोदकेन स्विष्टकृदिडं प्राप्तम्। अय इदानीं सन्देहः,—किं निवर्तते, उत न?—इति। किं प्राप्तम्?—चोदकानुपहाय कर्तव्यम्—इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—सौचामण्या च ग्रहेषु न कर्तव्यम्—इति चग्रहेण अतिदिश्यते। कुतः? अश्रेयत्वात्, सर्वादानात् अश्रेयता। तत्रापि हि यच्चैरेवं होतुम् प्रतिष्ठते, यत् पयोपहाय्य सुरापहाय्य गृह्यन्ते—इति, यच्चर्यं खल्वपि तत् द्रव्यम् अभिगृह्योतमभ्यनुक्रमम् अभ्याश्रायितम् देवता प्रति। यथा,—‘गृह्योतान् यद्धानृत्विज आददते’, आश्विन-सर्धर्यः, सारस्तं ब्रह्मा, ऐन्द्रं प्रतिप्रस्थाता’—इति, होमार्थम्

* उपाददते इति पाठः का० को० पु० ॥

भा अशेषादानं भवति, होमसंयोगश्चैषा श्रूयते,—‘उत्तरेऽग्नौ पयो-
यहान् जुहति दक्षिणेऽग्नौ सुरायहान् जुहति’—इति ॥

स तद्वच्च शेषवचनम् ॥ १५ ॥ (यु०) ॥

भा एतमेव न्यायं, शेषवचनमुपोद्बलयति । ‘उच्छिन्नष्टि, न
सर्वं जुहोति’—इति, सर्वहोमे प्राप्ते, प्रतिषेधोऽवकल्पते । वाच-
निकत्वाच्च स्त्रिएष्टदिङं न भवति, तस्य अन्यत्रोपयोगवचनात्,
—‘ब्राह्मणं परिक्रोषोयादुच्छेषस्य पातारम्’—इति, अपर-
स्यापि शेषस्य वाचनिको विनियोगः,—‘शतातृणया विघ्ना-
रयन्ति’*—इति ॥ (३।५।३ अ०) ॥

सर्वष्टेष्ट्यौ विष्टिस्तदिडादीना सप्तदशस्थानाधिकरणम् ।

स द्रव्येकत्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म क्रियेरन् ॥ १६ ॥
(पू०) ॥

भा अस्ति सर्वपृष्टेष्टिः,—‘इन्द्राय राघन्तराय, इन्द्राय वार्धताय,
इन्द्राय वैरूपाय, इन्द्राय वैराजाय, इन्द्राय शाकुराय’—
इति । तत्र पुरोडाशो बह्वना कर्मणा साधारणः । तत्र सन्देहः,
—किं प्रति कर्म, स्त्रिएष्टदिङं कर्तव्यं, सप्तदेव वा?—इति ।
किं प्राप्तम्?—चोदनानुषङ्गात् प्रति कर्म, कर्तव्यम्, एकस्मिन्
अपि द्रव्ये वज्रत्वात् कर्मणाम् ॥

स अविभागाच्च शेषस्य, सर्वान् प्रति अविशिष्ट-
त्वात् ॥ १७ ॥ (सि०) ॥

भा सप्तदेव कर्तव्यम्—इति ब्रूमः, अविभागात् शेषस्य,—न

* समवनयेदिति पाठः माधवीये । शतादृश्या शतविदा कुम्भीति
माधवः ।

भा, अथ विभाग सर्वेषां कर्मणां पुरोडाशस्य, उत्तरार्द्धात् द्विष्ट
 शब्दवदातथम् एकस्यासी उत्तरार्द्धं, ततोऽवदीयमाने न गम्यते
 विशेष, —कस्य अवचनम्, कस्य न—इति, एवम् इडायां नपि।
 तस्मात् सहात् अवदातथम्—इति ॥ (३।५।४ अ०) ॥

ऐन्द्रवायव्ये हि शेषभक्षणाधिकरणम् ।

स ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्म भक्षः स्यात् ॥ १८ ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टोम, —'ज्योतिष्टोमेन खगंकामो यजेत'—
 इति । तत्र ऐन्द्रवायवे ग्रहे सन्देह, —किं सहात् भक्षणम्, उत
 हि ?—इति । सोमसत्कारार्थत्वात् सहात्—इति प्राप्ते ब्रूम —
 ऐन्द्रवायवे हिर्भक्षयितव्यम्—इति । कुत ? । वचनात् वचन
 निदं भवति—'द्विरेन्द्रवायवस्य भक्षयति, द्विर्होतस्य वषट्क
 रोति'—इति, नास्ति वचनस्यातिभार ॥ (३।५।५ अ०) ॥

सोमे शेषभक्षणाधिकरणम् ।

स सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते ॥ १९ ॥ (पू०) ॥

भा ज्योतिष्टोमे समामनक्ति सीमान् । तेषु सन्देह, —किं तेषां
 शेषो भक्षयितव्य उत न ?—इति । किं प्राप्तम् ?—सोमे भक्षो
 न विद्यते । कस्मात् ? । अवचनात् न शक्यम् असति वचने
 अधवसातुम् भक्षणम् । तस्मात् सोमशेषो न भक्षयितव्य—
 इति ॥

स स्याद्वा अन्यार्थदर्शनात् ॥ २० ॥ (सि०, ॥

भा भवेत् वा भक्ष, अन्याद्ये हि वचनं भक्षं दर्शयति—
 'सर्वतः परिचारमाश्विनं भक्षयति भक्षिताप्यायिताद्युमसान्

भा. दक्षिणस्यानसोऽवसम्भवे सादयन्ति—इति । न असति भक्षणे
एवञ्जातीयका भक्षविशेषा सम्भवन्ति ॥

ख. वचनानि तु अपूर्वत्वात्तस्मात् यथोपदेशं स्युः ॥ २१ ॥
(आ० नि०, ॥

भा. 'ननु दशनमिदं, प्राप्तिर्वक्तव्या' । उच्यते,—वचनानि तर्हि
भविष्यन्ति,—'सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति । तस्मात्
सर्वा दिशः शृणोति'—इति विशिष्टं भक्षणं विधीयते । अपूर्व-
त्वात् भक्षानुवादो न अवकल्पते । अपि च, एवम् अपूर्वम्
अर्थं विदधतः अर्थवत्ता भविष्यति । तस्मात् यत्र एव विशिष्टं
भक्षणं श्रूयते, तत्र एव भवति, न अतिप्रसज्यते ॥ (३।५।
६ श्र०) ॥

चमसिनाम् शेषभक्षाधिकारणम् ।

ख. चमसेषु समाख्यानात्संयोगस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २२ ॥

भा. ज्योतिष्टोमे एव श्रूयते,—'प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोक्षा-
तृणां प्र यजमानस्य प्रयन्तु सदस्यानाम्'—इति । तत्र सन्देहः,
—किं चमसिनाम् अस्ति भक्षः, न?—इति । किं प्राप्तम्?—
न—इति ब्रूमः, नातिप्रसज्यते—इति उक्तम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—चमसेषु अस्ति भक्षः—इति । कुतः?।
समाख्यानात्, होतुश्चमसो ब्रह्मणश्चमसः उद्गातुश्चमसः—इति
समाख्याया निर्दिश्यते, होता यत्र चमति चमिष्यति अचमोद्गा
स होतुश्चमसः । यद्यत्र होता न चमेत् न होतुश्चमसो भवेत्,
तस्मात् चमति—इति ।

'आह, का अस्य लिङ्गस्य प्राप्तिः?—इति' । सामर्थ्यम्—
इति ब्रूमः,—होतुः चमसेन प्रैतृथम्, यदि च अत्र होता न

भा चमेत् न शक्य भवेत् होतुश्चमसेन प्रेतुम् । न च अवाग्यत
होता ओम्नादि चमिष्यति सोमचमस —इति हि तं समा
चक्षते । अपि च न तद्दोतुर्द्रव्यं यजमानस्य तत् द्रव्यम् होतु
तत्र चमनं कर्तव्यम् । सोमे च भक्ष्यमाणे तेन होमोभवकल्पते
एविव हि सोमो न तस्मिन् भक्षिते पात्रं व्यापद्यते तत्र
चमसेन शक्यते होतुम् । 'वचनप्रामाण्यात् उच्छिष्टेन होष्यति
—इति चेत् । नेतदेवम् असति अवकाशे वचनं बाधकं भवति
अस्ति च अवकाशः सोमभक्षणं तस्मात् चममिभिर्भक्षयितव्यं
सोम —इति ।

अथ तद्वर्णादीनि आग्नीयेरन् । तथा सम्यन्धापकृषात्
अतश्चमसतेव स्यात् द्रव्यान्तरं स्यात् । तस्मात् च अवाग्यतस्य
सोमं प्रतिषेधति —'स यदि राजन्यं वेश्य वा याजयेत् स
यदि सोमं विभक्षयिषेत् न्यग्रोधस्तिभीराद्धृत्य तां सपिप्य
दधनि उन्मृज* तमसो भक्षं प्रयच्छेत् न सामम्—इति भक्षा
निवृत्तिर्दर्शयति । सा एषा भक्षाशङ्का एव सत्युपपद्यते यदि
चमसिनाभस्ति भक्षः तस्मात् अस्ति—इति मन्यामहे ॥ (१।
५। ७) ॥

उद्गाढृषा सह सत्राक्षणेन भक्षाधिकरणम् ।

स उद्गाढृचमसमेकं श्रुतिसयोगात् ॥ २३ ॥ (१म पू०) ॥

भा अस्ति ऋषोतिष्ठोम — ऋषोतिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेत—
इति । तत्र अस्ति — प्रेतुं होतुश्चमस मं ब्रह्मण मोद्गाढृषाम्
—इति । अस्ति समाख्यानात् भक्षः —इत्युक्तम् । तत्र सन्देहः
—किमेकं एव एतत् चमसम् उद्गाढा भक्षयेत् उत सर्वं

भा भक्षयेयु ? अथ सुब्रह्मण्यवर्जिता कन्दोगा भक्षयेयु, अथ वा सह सुब्रह्मण्येन ?—इति । किं तावत् प्राप्तम् ?—एको भक्षयेत् उद्गातैव । कुत ? । 'श्रुतिसंयोगात् उद्गातेक श्रुत्या संयुज्यते — 'चमसेन प्रोद्गातृणाम्'—इति ।

'ननु बह्वचन श्रूयते,—तेन बह्वो भक्षयेयु । उच्यते श्रूयते बह्वचन, तत् उद्गातप्रातिपदिकगत, तत् विवक्षित सत् उद्गातृबह्वत्वं ब्रूयात् एकश्लोद्गाता तत्र बह्वत्वं श्रूयमाणम् अपि न शङ्क्यात् उद्गातृभेद कर्तुम् । तस्मात् अविवक्षित बह्वचनम् अनुमान हि एतत् बह्वना चमस — इति । कथं ? । यत् बह्व्यु प्रातिपदिक वर्तते, ततो बह्वचन भवति, बह्वचन तु ततो दृश्यते, प्रोद्गातृणाम्—इति । तस्मात् नूनं बह्वना चमस — इति अनुमान प्रत्यक्ष तु एक उद्गाता न द्वितीय न तृतीय । अनुमानाच्च प्रत्यक्ष कारण बलवत् भवेत् । तस्मात् एकस्य चमस, सचोद्गातु — इति ॥

स सर्वे वा सर्वसंयोगात् ॥ २४ ॥ (२य पू०) ॥

भा सर्वे वा भक्षयेयु, एकस्मिन् उद्गातरि भक्षयति बह्वचन प्रमादाधीतम्—इति गम्यते, न हि तत् अनूद्यते, न विधीयते —इति । 'ननु सर्वेष्वपि भक्षयत्स उद्गातृशब्द प्रमादो गम्यते । उच्यते—लक्षणार्थापि तावत् सम्भविष्यति, उद्गातृ प्रभृतय —इति ॥

स स्तोत्रकारिणां वा* तत्संयोगाद्बहुश्रुते. ॥ २५ ॥
(३य पू०) ॥

भा 'उच्यते,—नेतदस्ति —बह्वना चमस —इति । कुत ? ।

भा उद्गातृशब्दस्य चमसेन सम्बन्ध प्रत्यक्षेण वाक्येन, बह्वचनस्य पुन उद्गातृशब्देन श्रुत्या सम्बन्ध, अन्येन ऋत्विजा तु बह्वचनस्य नैव कश्चित् अस्ति सम्बन्ध । तस्मात् बह्वना चमस इत्यनुपपन्नम्—इति । अत्र उच्यते,—शक्नोत्ययमुद्गातृशब्दो बह्वत्वं वदितुम्, क्रियायोगन, उद्गायन्ति इत्युद्गातार । के ते ? प्रस्ताता उद्गाता प्रतिष्ठता—इति तदेतेन बह्वचन निर्देशेन आनुमानिकक्रियायोगनिमित्त उद्गातृशब्दो विवक्षित इत्यवगमिष्याम । बह्वचन द्वि एवमवक्तुं भविष्यति, उद्गातृशब्दस्य । तस्मात् स्तोत्रकारिणां चमस—इति ॥

स सर्वे तु वेदसयोगात् कारणादेकदेशे स्यात् ॥ २६ ॥
(सि०) ॥

भा सर्वे ह्यङ्गोपास्यसप्तप्रश्नान्या भक्षयेयुः । किमिति ? गानसयोगात्—इति नाय पक्ष उपपद्यते । कथं ? एकस्तत्र उद्गानेन सम्बन्ध इतरो गानेन अन्यद्वि गानम् अन्यदुद्गान, गीतिमात्रं गान लौकिक वेदिकश्च द्वितीयं साग्नं यजुः, उत्पूर्वस्य गायते अभिधेयं प्रसिद्धम् तत्र एक एवोद्गीथ करोति—इति एक एवोद्गाता न बहव । तस्मात् उद्गानसयोगात् बह्वेषो भविष्यन्ति—इत्येतदपि नोपपद्यते । कथं ?—तर्हि—‘वेदसयोगात्’ औद्गात्रं नाम प्रवचनं तथा, औद्गात्राणि कर्माणि औद्गात्रस्य कथा वा अर्थेता वा उद्गातेत्युच्यते । कथं ? उद्गातु कर्म औद्गात्रम्—इति प्रसिद्धम् एवञ्चेत् यत्कर्म औद्गात्रस्य कर्ता उद्गातेति गम्यते । यस्य उद्गाता प्रसिद्ध, तद्विशिष्टं कर्म अनाख्यातमापि औद्गात्रम्—इति वदति । शब्दस्य यस्य औद्गात्रं प्रसिद्धं स तस्य कर्तारमुद्गाता—इति वदति अनाख्यातमापि यथा यस्योद्दमेघं प्रसिद्धं, स तस्य अनाख्यातमप्यपत्यमोद्दमेघि—इति ब्रूते, यस्य औद्दमेघि, स तस्य

पितरमनाख्यातमभ्युद्मेघ प्रतिपद्यते । एवम् औद्गात्रसम्बन्धात्
उपपद्यते उद्गातृशब्द प्रस्तोतापि उद्गातापि प्रतिहर्त्तापि,
सुब्रह्मण्योऽपि । एव ब्रह्मवचनम् उद्गातृशब्दश्च उभयम् आद्युप
पन्न भविष्यति, न च अन्य कश्चित् दोषः ।

तस्मात् औद्गात्रेण सम्बद्धाश्चत्वार उद्गातृचमस भक्षयेयुः—
इति । यत्र कारणमस्ति तत्रापसुब्रह्मण्या उद्गातार, यथा,
उद्गातृशब्द 'विनिषद्योद्गातार साम्ना स्तुवते—इति स्तोत्र
कारियु तथा इदमपि वचनम्—उद्गातारो नापस्याहरे
युक्तमायामेषोत्तमा—इति अपसुब्रह्मण्यानामेव ॥ (३।५।
८ अ०) ॥

यावस्तुतोऽपि सोमभक्षणाधिकारश्च ॥

स यावस्तुतो भक्षो न विद्यतेऽनाम्नानात् ॥ २७ ॥

(पृ०) ॥

भा ज्योतिष्टोमे यावस्तुन्नाम होतृपुरुषः । तत्र सन्देहः,—किं स
सोम भक्षयेत् न?—इति । उच्यते यावस्तुत् न भक्षयेत् ।
कुत ? । यतोऽस्य भक्ष नामनन्ति । (हारियोजने चमसि
नामधिकार—इति मन्यमान एव ह स्माह—नास्याम्नायत
भक्ष)—इति ॥

स हारियोजने वा सर्व्वसयोगात् ॥ २८ ॥ (सि०, ॥

भा हारियोजनस्थ वा यावस्तुत भक्षयितार मन्यामहे, एव
हि ग्रामनन्ति—'यथा चमसमन्याश्चमसाश्चमसिनो भक्षयन्ति ।

चतुर्णां होदृणा मध्ये चतुर्थो यावस्तुतः ।

भा अथैतस्य हारियोजनस्य* सर्वे एव लिप्सन्ते—इति । 'यदा हारियोजनस्य सर्व लिप्सन्ते, तदा यावस्तुदपि—इति ॥

ख चमसिनां वा सन्निधानात् ॥ २९ ॥ (आ०) ॥

भा वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति यावस्तुतो हारियोजने भक्ष —इति, चमसिना तत्र अधिकारो न सर्वेषाम् । कथम् ? चमसिनाम् एष विभागः, चमसिनः अन्याद्युपसमान्, यथा, 'चमस भक्षयन्ति'—इत्यनूद्य चमसिन एव वदति, 'अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वे एव लिप्सन्ते'—इति । एकं होद वाक्यम्, 'अथैतस्य—इत्ययमशब्दप्रयोगात् अनन्तरवृत्तमपेक्षते, अथ 'सर्वे एव—इत्येवमशब्दः, सामर्थ्यात् सर्वान् पूर्वमवृत्तानपेक्षते, अतो मग्यामहे,—'यथा चमसमन्याद्युपसमाद्युपसमसिनां भक्षयन्ति'—इत्यनेन पूर्वेण, 'अथैतस्य हारियोजनस्य' इत्येतस्य एकवाक्यता भवति—इति । तेन चमसिना सर्वाङ्घ्रितानाम् एष विभागो, यथा चमसमन्यत्र, हारियोजने तु सर्वे एव—इति ॥

ख सर्वेषां तु विधित्वात्तदर्थं चमसिभ्युतिः ॥ ३० ॥
(आ० नि०) ॥

भा तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति,—चमसिन एव हारियोजने लिप्सन्ते—इति अत्र तु विधीयन्ते हारियोजने, सर्वे भक्षयन्ति—इति, न पुन चमसिन—इति सम्बन्ध इत्येते विधातुम् द्वौ हि सम्बन्धौ एस्मान् वाक्ये अपूर्वौ न इत्येते विधातुम् । तस्मात् अन्या वचनव्यति ।

* हरिर्हसि हारियाजन इत्यनेन मन्वेन गङ्गाभायो यस्य हारियाजन इति भाष्यम् ।

भा. का पुनरसौ ?। 'यथा चमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति'—इत्यनुवादः, चमसिनश्चमसान् भक्षयन्तीव, ते भक्षयन्तो यथा चमसमेव, अथैतस्य हारियोजनस्य न केवलं चमसिनः, सर्व एव—इति । किमेवं भविष्यति ?। सर्वशब्दश्च सर्वान् वदन् न एकदेशे कल्पितो भविष्यति । न च, द्वौ सम्बन्धौ अपूर्वौ एकस्मिन् वाक्ये भविष्यतः । तस्मात् एष पक्षो ज्यायान्—इति 'तदर्थं' हि एषा 'चमसिस्थितिः', (हारियोजनस्य प्रशंसार्था), चमसिनः कीर्त्यन्ते हारियोजनम् प्रशंसितुम् । कथम् ?। महाभागी हि हारियोजनः, यस्मात् तत्र सर्वे लिप्सन्ते, अन्यान् चमसान् एकैकः, न ते महाभागाः, न्यूना हारियोजनात्—इति ॥ (३।५।८ अ०) ॥

वषट्कारण्य भक्षणनिमित्ताधिकरणम् ।

सू. वषट्काराच्च भक्षयेत् ॥ ३१ ॥

भा. अथ किं समाख्यैवैका भक्षकारणम् ?। न—इति धूमः,— 'वषट्काराच्च भक्षयेत्', वषट्कारश्च भक्षणे निमित्तम् । कथम् ?। वचनात्, एवं हि श्रूयते,—वषट्कर्तुः* प्रथमभक्षः—इति, भक्षणस्य अप्राप्तत्वात्, न प्राथम्यविधानार्थं एष शब्दः, प्राथम्यं विशिष्टं भक्षणमेव विदधाति—इति ॥ (३।५।१० अ०) ॥

होमाभिषवयोरपि भक्षणनिमित्ताधिकरणम् ।

सू. होमाभिषवाभ्याञ्च ॥ ३२ ॥

भा. अपरमपि कारणं होमाभिषवौ । कथम् ?। हविर्धाने—

* वषट्कर्त्ता होता इति माधवः ।

भा 'यावभिरभिषुत्याहवनीये ऊत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान
 भक्षयन्ति'—इति, न तावत्, एष क्रमो विधीयते, होमे निर्वृते
 ततो भक्षणस्य अप्राप्तत्वात् । इयोश्च क्रमयोर्विधानात्, अभि
 युत्य ऊत्वेति वाक्यमिदमेत । अर्थेन च प्राप्तत्वात् अस्य क्रमस्य ।
 न ह्यह्यते प्रयोजने कश्चित् प्रतिपादनमर्हति । न च, भक्ष
 णाद्गुभावेन होमाभिषवौ चोद्येते ! अभिषवस्य होमार्थत्वात्,
 होमस्य च फलार्थत्वात् । तस्मात् होमाभिषवयोः कर्तृणा
 भक्षणं विधीयते, येऽभिषुष्वन्ति जुहति च, ते भक्षयन्ति—
 इति ॥ (१।५।११ अ०) ॥

वषट्कर्त्तृणां चमसे सोमभक्षाधिकारणम् ।

ख प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानामथक्तः शेषे ॥ ३३ ॥ (पू०) ।

भा इदं श्रूयते,—'मैतु होतुश्चमसः प्र वक्ष्यः प्रोक्षातृणाम्—
 इति । तत्र सन्देहः,—चमसेषु होमाभिषवयो कर्त्तारो वषट्
 कर्त्तारश्च किं भक्षयेयुः, उत न?—इति । किं प्राप्तम्?—
 न भक्षयेयुः, प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानां चमसिनः प्रति; 'मैतु
 होतुश्चमसः'—इत्येवमादिभिर्विशेषवचनैः, होमाभिषवकारिणां
 सामान्यवाक्येन, यः सोमो भक्षणेन संस्कर्त्तव्यः, स चमसेषु
 चमसिभिः—इति, अथ इदानीमन्यत् निमित्तं क्व भविष्यति? ।
 'अथक्तः सामान्यनिमित्तः क्व?' । शेषे भविष्यति,—यश्च न
 चमसिनः ॥

ख स्यात् वा कारणभावात् अनिर्देश्यमसानाम् कर्त्तु-
 स्तद्वचनत्वात् ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा स्यात् वा चमसेषु वषट्कर्त्तृणां भक्षः, प्राप्यते हि तेषां
 तत्र कारणम्, न च प्रतिषिध्यते । 'अनु चमसिनाम् प्रत्यक्षो

भा. पदेशान्निवर्त्तेरन्'। उच्यते,—'अनिर्देशश्चमसानाम् कर्तुंस्तद-
चनत्वात्, 'प्रेतुं होतुश्चमसः'—इत्येवमादयः शब्दाः न शक्नुवन्ति
वपट्कर्त्रादीन् प्रतिषेद्धुम्, उपदेष्टारो हि ते, न प्रतिषेद्धारः,
तस्मात् वपट्कर्त्रादयोऽपि चमसेषु भक्षयेयुः ॥

स चमसे चान्यदर्शनात्* ॥ ३५ ॥ (यु०) ॥

भा. चमसे चान्याश्चमसिनो दर्शयति,—'चमसांश्चमसाध्वर्यवे
प्रयच्छति। तान् स वपट्कर्त्रं हरति'—इति। एको हि
स्वश्चमसो वपट्कर्त्रं ह्रियते, तेन वज्रहरणदर्शनं न अवकल्पते,
यदि वपट्कर्त्रादयो न चमसेषु भक्षयेयुः। तस्मात् भक्षयन्ति
—इति ॥ (३।५।१२ अ०) ॥

'अथ यत्रैकस्मिन् पात्रे बहवो भक्षयन्ति, कः तत्र क्रमः?'—
इति। उच्यते,

होतुः प्रथममन्त्राधिकरणम् ।

स एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत् ॥ ३६ ॥ (पू०) ॥

भा. तस्य हि क्रमो भक्षयितुम्, यस्य हस्ते सोमः ॥

स होता वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

भा. होता वा पूर्वो भक्षयेत्, 'मन्त्रवर्णात्', मन्त्रवर्णो हि तथा,
'होतुश्चित् पूर्वं हविरस्य माशत'—इति, तथा 'हीतेव नः
प्रथमः पाद्वि'—इति ॥

स. वचनाच्च ॥ ३८ ॥ (हे० १) ॥

भा. वचनमिदं भवति,—'वपट्कर्तुः प्रथममन्त्रः'—इति। वचन-

भा मेव इदम्, न मन्तव्यम्,—अनेकगुणविधानात् अविवक्षितं प्राथ-
म्यम्—इति; अप्राप्तत्वात् प्राथम्यस्य, नायम् अनुवादः, विधि-
रेव, समासेन च विदधतो नानेकगुणविधानं दुष्करम् ॥

स कारणानुपूर्व्याच्च ॥ ३८ ॥ (हे० २) ॥

भा प्रथमं हि वपद्वरण निमित्तं होतुः, ततो होमः अध्वर्यो-
निमित्तं, निमित्तानुपूर्व्याच्च नेमित्तिकानुपूर्व्यं क्रमानुबोधः ॥ (१।
५।१३ अ०) ॥

भक्त्यानुष्ठापुर्णकत्वाधिकार्यम् ॥

स वचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥ ४० ॥

भा अथ य एकपात्रे होमोऽग्नेकेन भक्ष्यते, किं तत्र, अनुष्ठाप्य
अननुष्ठाप्य वा भक्षयितव्यम् उत अनुष्ठाप्य एव?—इति।
साधवादनियमे प्राप्ते उच्यते,—अनुष्ठाप्य भक्षयितव्यम्—
इति। कस्मात्?। 'वचनात्', इदं वचनं भवति,—'तस्मात्
होमो नानुपहृत्येन च'—इति, उपहृतं च अनुष्ठापनम्।
(प्राप्तिरूपमेतत्) ॥ (१।५।१४ अ०) ॥

वैदिकवचनेनानुष्ठापनाधिकार्यम् ॥

अथानुष्ठातेन भक्षयितव्यम्—इति स्थिते, किं लौकिकेन
वचनेन अनुष्ठापयितव्यम्, उत वैदिकेन?—इति। अनियमात्
लौकिकेन—इति प्राप्ते उच्यते,

स तदुपहृत उपहृत्यस्वेत्यनेन अनुष्ठापयेल्लिङ्गात् ॥ ४१ ॥

भा अनुष्ठापनलिङ्गोऽयम् मयः, लिङ्गात् अनुष्ठापने समागतात्,

भा. सामर्थ्यात् विनियुज्यते. तत्र ह्येतर्धे लौकिको निवर्तते ॥ (३।
५।१५ अ०) ॥

वैदिकवाक्येन प्रतिवचनाधिकरणम् ।

छ. तच्चात्प्रतिवचनम् ॥ ४२ ॥

भा. एतद्वगतम्,—‘तदुपहृत उपहृत्यस्वेत्यनेन अनुज्ञापयेत्’—
इति । अथ प्रतिवचने सन्देहः,—किं लौकिकं प्रतिवचनम् उत,
एतदेव ?—इति । किं प्राप्तम्. एतत् वैदिकं, प्रथे विनियुक्तम्;
लौकिकम् अन्यत् प्रतिवचनं भवितुमर्हति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—
‘तच्च’ एतदेव प्रतिवचनम्—इति ।

‘ननु प्रत्यक्षिज्ञमेतत् उपहृत्यस्व’—इति । उच्यते,—यदस्य
पूर्वम्,—उपहृतः—इति प्रतिवचनस्य समर्थम्, तत् प्रतिवचन-
कार्यं भविष्यति । ‘आह विपरीतमेतत् समाग्नानं, पूर्वं हि
प्रथेन भवितव्यम्, ततः प्रतिवचनेन’ । उच्यते,—‘अर्थात्’, पूर्वं,
प्रतिवचनकार्यं भविष्यति, अर्था हि क्रमाद्वर्त्तमानम्—इति ॥
(३।५।१६ अ०) ॥

यकपात्राणामनुज्ञापनाधिकरणम् ।

छ. तदेकपात्राणां समवायात् ॥ ४३ ॥

भा. इदं सन्दिहिते,—किं यः—कश्चित् अनुज्ञापयितव्यः, उत
समानपात्रः—इति । अविशेषाभिधानात् यः—कश्चित्,—इति
प्राप्ते उच्यते,—तत् खल्वनुज्ञापनमेकपात्राणां स्यात् । कुतः ? ।
अनुज्ञापनम् इच्छाज्ञम्, अनुज्ञापनस्य च एतद्रूपम्, यत्र अन्येन
कर्तव्यम् अन्यश्चिकीर्षेत्, सोऽनुमन्यन्—इति सूते,

भा. नादि* वा आचरितुकामाश्च तत् अन्यस्यानुकूलयति । तदेतत्
 नानापात्रेषु नैव सम्भवति, न हि तत्र अन्येन कर्त्तव्यम्, अन्यो
 वा चिकीर्षन्ति—इति, सहभोजनादौ वापदार्थं सम्मानयति ।
 एकपात्रे तु सोमे साधारणे संस्कर्त्तव्ये न्यायेन समो विभागो
 प्राप्नोति, तत्र अविभज्य पीयमाने कदाचित् अन्येन पातयन्
 अन्यः पिवेत्, तत्र अनुज्ञापनं सम्भवति,—त्वया अहं पातयं
 मया अहं, कदाचित् अहमभ्यधिकं न्यूनं वा पिवेयं, तदनु
 ज्ञातुमर्हसि—इति, एकपात्रे वा पानं त्वया सह आचरन् अहं तव
 चित्तप्रसादनं आह्वयाम्—इति सम्भवत्यनुज्ञापना । तस्मात्
 एकपात्रेष्वेव एतत् स्यात्—इति ॥ (२।५।१७ अ०) ॥

स्वययष्टुर्भक्षास्तिसाधिकारणम् ।

घ याज्यापनयेनापनीतो भक्षः प्रवरवत् ॥ ४४ ॥ (पू०) ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टोम*, तत्र ऋतुयागेषु श्रूयते,—‘यजमानस्य
 याज्या सोमभिरेष्यति होतरेतत् यजेति स्वयं वा निषद्य यजति’
 —इति । यदा स्वयं यजति, तदा सन्नेहः,—किमस्य भक्षोऽस्ति,
 नास्ति ?—इति. तदुच्यते,—याज्यायाम् अपनीयमानाया
 नापनीयेत भक्षणम्, होतुरेव तु भक्षणं स्यात्, न यजमानस्य
 —इति । कुतः ? । अन्या हि याज्या अन्यत् भक्षणं, न च,
 अन्यस्मिन् अपनीयमानेभ्यत् अपनीयते । यथा तस्यामेव
 याज्यायाम् अपनीयमानार्थां प्रवरो नापनीयते, तद्वदेतदपि
 —इति ।

* ननु ‘याज्याया अग्निं वषट्करोति’—इति, यत्र याज्या,
 तत्र वषट्कारः, यत्र वषट्कारः, तत्र भक्षणमपि—इति । न

* समभोजनादि इति पाठः का० म० पु० एव परस्व ।

भा. इत्युच्यते,—न तावत् याज्यायाम् अवयवभूतो वषट्कारः, येन याज्याभ्यहणेनासौ न गृह्यत । यत्तु, तस्या अधि वषट्करोति—इति, अन्येनापि प्रयुज्यमानाया उपरि होता वषट्करिष्यति, याज्यापनयो हि वचनात्, न वषट्कारापनयः, यावद्वचनम्, वाचनिकं भवत्येव, वचनं हि तद्विषयमेव ॥

ख. यष्टुर्वा कारणागमात् ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा. यष्टुर्वा भक्षः स्यात् । कुतः ? । कारणागमात्, भक्षस्य कारणं वषट्कारः, स च याज्यायाम् आगच्छन्तमाम् आगच्छति, एवं हि श्रूयते,—‘याज्याया अधि वषट्करोति’—इति ।

‘नन्वेतदुक्तं,—यजमानेनापि प्रयुज्यमानायां होता अधि वषट्करोति’—इति । नैष समाधिः,—अनवानता यष्टव्यम्, वषट्कारेण यागः क्रियते, न याज्यामात्रेण । तस्मात् आ वषट्कारात् न अवानितथं यजनानेन, अन्यद्देत् वषट् कुर्यात्, ‘अवाग्यात् याजमानः’ न च यजेत । यष्टवे चासौ चोद्यते, न याज्यामात्रवचने, ‘सूर्यं नियद्य यजति’—इति साङ्गस्य नियद्ययागे विधानात्* ॥

ख. प्रवृत्तत्वात् प्रवरस्यानपायः ॥ ४६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—यथा प्रवरो नापनीयते, एवं भक्षोऽपि—इति । उच्यते,—अशक्यत्वात् प्रवरो न अपनीयते, अतिक्रान्तो हि स कथम् अपनीयेत होताः ? भष्टे चावसरे, अनुष्ठेयमानो यजमानस्य विगुणः स्यात् । न च, विगुणः कथञ्चित् अर्थं साधयेत् । न अथ चोदकेन प्राप्नोति । ‘अयोचेरत,—यत् शक्यं तद्योदकेन प्रापितं, यत् न शक्यं, न तत् प्रापितम्’—इति । प्रवृत्तिरियम्,

भा अपूर्वस्य अत्र विधान, यादृशम् उक्तं तादृशं यदि शक्यते,
कर्तव्यम् यदि न शक्यते, यत्र एव शक्यते, तत्र एव कार्यम्
न यत्र विगुणम्—इति । तस्मात् प्रवरस्यानपायो युक्तो न
भक्षस्य—इति ॥ (३।५।१८ अ०) ॥

फलचमसस्य इज्याविकारताधिकरणम् ।

ख फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः श्रुतिसंयोगात् ॥
४७ ॥ (पृ०) ॥

भा ज्योतिष्टोमे श्रूयते—‘स यदि राजन्य वा वैश्य वा याजयेत्
स यदि सोमं विभक्षयिषेत् न्यपोधस्तिभी* आहृत्य ता
मग्निपय दधनि उग्मृज्य तमस्त्रे भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्’—इति ।
तत्र सन्देहः—किं फलचमसो भक्षविकारः, उत इज्याविकारः ?
—इति, (किं फलचमसं भक्षयेत्—इत्यर्थः, उत फलचमसेन
यजेत?—इति) । किं प्राप्तम्?—फलचमसो नैमित्तिको भक्ष-
विकारः, भक्षयणं हि श्रुतेन एकवाक्यता भवति—इति,—
‘तमस्त्रे भक्षं प्रयच्छत्’—इति न तेन यजेत—इतिशब्दो
ऽस्ति तस्मात् भक्षविकारः ॥

ख इज्याविकारा वा सस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४८ ॥
(सि०) ॥

भा इज्याविकारो वा फलचमसः (फलचमसेन यजेतेत्यर्थः) ।
कथम्? । यदेतत् भक्षणं एतत् सोमसस्कारार्थं फलचमस्यापि
यदि भक्षणं फलचमससस्कारार्थं, फलचमसस्यान्यत्र अनुप-
योगादनर्थकम् । ‘अथ भक्षणं प्रधानं । तथा ‘न सोमम्’—

* ‘निभिनी’ इति माधवीये पाठः । निभिनी मुकुलमिति तच्चार्यः ।

भा इत्यनुवादो नावकल्पते । यदि त्विज्याविकारो भवेत्, तत फलचमससंस्कारोऽवकल्पते । तस्मात् इज्याविकारः ।

‘आह, —कथं यजिसम्बन्धेऽस्ति इज्याविकारो भविष्यति?’ —इति । उच्यते, —अस्ति यजिसम्बन्धः । कथम्? —इति । ‘यदि राजन्यं वा वैश्यं वा याजयेत् न्ययोधस्तिभी सम्पिष्य तम् अस्मै भक्ष प्रयच्छेत्’, याजयितुम् —इति गम्यते । भक्ष सम्बन्धे हि न पूर्वम् उत्तरेण सम्बध्यते, यदि सोमं भक्षणेन संस्तुमिच्छेत् न्ययोधस्तिभी संस्तुर्यात् —इति । तस्मात् न भक्षणसम्बन्धः, यागो हि प्रकृतोऽस्ति, तेन सह सम्बध्यते, न दोषो भविष्यति ।

‘ननु तमस्मै भक्ष प्रयच्छेत्’ —इतिवचनात् भक्षसाधनम् —इति गम्यते, न, यागसाधनम् —इति, भक्षशब्दानन्तर्यात् । उच्यते, —श्रूयमाणे सम्बन्धे अनर्घकम् —इति कृत्वा प्रकृतसम्बन्धः —इत्युच्यते, कथं तु भक्षसम्बन्धः? —इति । यद्धि यागद्रव्यं भक्षयितव्यं तत् चोदकेन भवति तस्मात् भक्षसम्बन्ध एव भवति, भक्षसम्बन्धेन च यागसम्बन्ध एव पच्यते, यदि तेनेज्यते, ततः स भक्षो भवति, तस्मात् भक्षवचनात् सुतरां तेन इज्यते —इति गम्यते, सेषा व्यवधारणकामना ‘तमस्मै भक्ष प्रयच्छेत्’, तमस्मै भक्षं कुर्यात् —इत्यर्थः यथा स भक्षो भवति, तथा कुर्यात् —इति यदि च तेन इज्यते, ततोऽपि भक्षो भवति । तस्मात् तेन यष्टव्यम् —इति ॥

स होमात् ॥ ४६ ॥ (छे० १) ॥

भा होमविशेषवचनं भवति —‘यदान्याश्वमसान् जुहोति अथै तस्य दर्भतरुणकेनोषहृत्य जुहोति’ —इति । इज्याविकारे सति दर्भतरुणकेन —इति जुहोती गुणवचनम् अवकल्पते । तस्मादपि इज्याविकारः ॥

घ चमसैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ५० ॥ (हे० २) ॥

भा. 'यदान्यांश्चमसान् उन्नयन्ति, अथैनं चमसं उन्नयन्ति'—इति । इज्याविकारे सति उन्नयनदर्शनं युज्यते, न भक्ष-विकारे । तस्मात् अपि इज्याविकारः ॥

घ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥ (हे० ३) ॥

भा. इतश्च पश्यामः,—इज्याविकारः—इति । कुतः? लिङ्ग-दर्शनात् । किं लिङ्गं भवति? सोमप्रतिषेधानुवादः,—तमसैर्भक्षं मयच्छेत्, न सोमम्—इति, इज्याविकारे सति सोमो न भक्ष्यते । तस्मात् पश्यामः,—इज्याविकारः—इति ॥ (१५/१६ अ०) ॥

प्राज्ञानामेव राजन्यचममानुप्रसर्पणाधिकरणम् ।

घ अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ ५२ ॥ (पू०) ॥

भा. अस्ति राजसूये दशपेयः, तच्च व्यूयते,—‘शतं ब्राह्मणाः सोमान् भक्षयन्ति, दशदशैकैकचमसमनुप्रसर्पन्ति’—इति । अत्र राजन्यचमसे सन्देहः,—किं, तं राजन्या अनुप्रसर्पयुः, उत ब्राह्मणाः?—इति । किं प्राप्तम्?—राजन्याः—इति । कथम्? दशदशैकैकं चमसम् अनुप्रसर्पयुः—इति अनुप्रसर्पतां सङ्ख्या विधीयते । एकस्यां राजन्यजातौ दशसङ्ख्या विधीयते, राजन्यजातिः सैव, तेन तं दश राजन्या अनुप्रसर्पयुः एवं शतं ब्राह्मणा राजन्याश्च, तेषु शतशब्दोऽनुवादः । अनुवादसरूपश्च, शतं भक्षयन्ति—इति । तस्मात् राजन्या राजन्यचमसम् अनुप्रसर्पयुः—इति । केचिदाहुः,—‘ब्राह्मणराजन्यानामेकस्मिंश्चमसे भक्ष्यं

भा. विरुध्यते'—इति । न स दोषः, न हि सोमेन उच्छिष्टा भवन्ति
—इति श्रूयते ॥

स. ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥ (सि०) ॥

भा. ब्राह्मणा वा राजन्यचमसम् अनुप्रसर्पयुः । कथम् ? । 'शतं
ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति'—इतिविधिः श्रुत्या ब्राह्मणगतामेव
सङ्ख्यामाह । तस्मात् शतं ब्राह्मणाः, तेषां भक्षणार्थम् अनु-
प्रसर्पतामेकेकस्त्रिंशन्मसे दशदशोपदिश्यन्ते । तस्मात् ब्राह्मण-
शतस्य दश ब्राह्मणा राजन्यचमसम् अनुप्रसर्पयुः—इति ॥

इति श्वरखामिहृतौ भोमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः
पादः समाप्तः ॥

तृतीये अध्याये षष्ठः पादः ।

अथ सुवादित्वा खादिरतादिविधे प्रकृतिगामिताधिकारयम् ।

सर्वार्थमप्रकरणत्वात् ॥ १ ॥ (प०) ॥

भा अनारभ्य किञ्चित् उच्यते — यस्य खादिरं सुखं भवति स हृत्सामेव रमेभावद्यति सरसा अस्य आङ्गतयो भवति । यस्य पर्णमयी जुहर्भवति न स पापं लोकं गच्छति — इत्येवमादि । तत्र सन्देहः — किं खादिरता सुखे पाप्माश्रया जुह्वा प्रकृतौ निविशते सतः प्रकृतौ विहृतौ च ? — इति । किं प्राप्तम् ? — सर्वार्थमप्रकरणात् प्रकृतिविहृत्यर्थम् एव ज्ञातौ यकम् । कुत ? । अप्रकरणात् न कस्यचित् प्रकरणे श्रूयन्ते तानि वाक्येन सर्वत्र भवेयुः — इति ॥

प्रकृतौ वाऽदिरुक्तत्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा प्रकृतौ वा निविशेरेन अनारभ्याधीतानि पात्राणि । कुत ? । अदिरुक्तत्वात् — एवम् अदिरुक्तं भविष्यति — इति । दिरुक्तताया को दोषः ? । असम्भवः — इति ब्रूमः — यदि प्रकृतौ विहृतौ च भवति अस्ति तत् प्रकृतौ प्रकृता चेदस्ति चोदकेन एव विहृतिं प्राप्नोति ततो न अनारभ्य — विधिमाकङ्क्षति । तस्मात् अनाकङ्क्षितत्वात् अनारभ्य — विधिर्न तत्र विद्यते तेन ब्रूमः — प्रकृत्यर्थ एव — इति ॥

तद्वर्जन्तु वचनप्राप्ते ॥ ३ ॥ (पुनः पू०) ॥

भा अप्रकरणात् प्रकृतिविहृत्यर्थम् एव — इत्युच्यते । यत्तु, चोद

भा. केन प्राप्नोति—इति अनारभ्य—विधिना प्राप्ते न चोदकम् आकाङ्क्षति । तस्मात् अनारभ्य—विधिवर्जं चोदकः प्रापयिष्यति, अनारभ्य—विधिवाक्येन प्रत्यक्षेण सुवे खादिरता, चोदकवाक्येन आनुमानिकेन विवृतौ, अनुमानिकाश्च प्रत्यक्षं बलवत् । तस्मात् प्रकृतिविवृत्यर्थोऽनारभ्य—विधिः ॥

छ. दर्शनादिति चेत् ॥ ४ ॥ (आ०) ॥

भा. यदि अनारभ्य—विधियोदकात् बलीयान्, अनारभ्य—विधिना प्राप्ते न चोदकम् आकाङ्क्षति, निराकाङ्क्षे वैद्यते कर्मणि चोदको न एव प्राप्नोति, तत्र प्रयाजादीनां दर्शनं नैवोपपद्येत, दृश्यन्ते च प्रयाजादयः कश्चित्, 'प्रयाजे प्रयाजे दृष्ट्वा लं जुहोति'—इति । अथ चोदको बलीयान् ततः एतद्दर्शनम् उपपद्यते । तस्मात् प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः ॥

छ. न चोदनैकार्थ्यात् ॥ ५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. न प्रकृत्यर्थः, सर्वार्थः—इति ब्रूमः, अप्रकरणे समाम्नानात् । यदुक्तम्, अनारभ्य—विधिना निराकाङ्क्षस्य न चोदकः—इति, तत् नोपपद्यते, न हि अनारभ्य—विधियोदनां निराकाङ्क्षीकरोति, प्राप्ते हि चोदके न सुवे खादिरता अनारभ्य—विधिना शक्या विधातुम् । असति चोदकेऽनारभ्य—विधिरपि नास्ति, न च अनारभ्य—विधिः सुवं प्रापयति, तस्य च खादिरताम् । कुतः ? । 'चोदनैकार्थ्यात्', एकार्था हि चोदना,—'यस्य खादिरः सुवो भवति'—इति । न च, अत्र सुवः खादिरता चोभयं विधीयते, सुवस्य सतः खादिरताम् एष शब्द आह, स च चोदकेन प्राप्तः, तस्मात् अस्ति चोदकः, स हि अनारभ्य—विधिवाक्यस्य प्रत्यक्षत्वात् तं वर्जयित्वा अन्यं प्रापयति । तस्मात् प्रकृतिविवृत्यर्थः अनारभ्य—विधिः ॥

स उत्पत्तिरिति चेत् ॥ ६ ॥ (पुनः आ०) ॥

भा इति चेत् पश्यसि,—उत्पत्तिरेषां प्रकृतिविधिभिस्तुल्या,
प्रकृतावज्ञानि सङ्क्षेपेण विस्तारेण चोच्यन्ते,—‘पञ्च प्रयाजान्
यजति’—इति सङ्क्षेपेण; ‘समिधो यजति’—इत्येवमादिना
विस्तारेण। इहापि ‘यस्य खादिरः सुवो भवति’—इत्येवमादि
विस्तारः, ‘यस्यैवंरूपः सुवः’—इति सङ्क्षेपः। एवंरूपः प्रकृतौ
विधिर्दृष्टः, अयमप्येवंरूपः, तस्मात् प्राकृतः—इति सामान्यतो
—दृष्टानुमानम्। तस्मात् प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः—इति ॥

स न, तुल्यत्वात् ॥ ७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नैतदेवं, न हि, एवञ्जातीयकं सामान्यतो—दृष्टं साधकं
भवति, केवलम् अत्र प्राकृतविधिसारूप्यं, न तु प्रकृतावेतत्
भवति—इति प्रमाणमस्ति। अपि च विहतावपि सङ्क्षेपविहता
राभ्याम् अज्ञानि विधीयन्ते,—‘तिस्र आहुतीर्जुहोति’—इति
सङ्क्षेपः, ‘आमनमस्यामनस्य देवाः’—इति विस्तारः। अतो
वैहतेरप्यनारभ्य—विधयस्तुल्याः, तस्मात् अयमप्येतुः प्रकृति
निवेशस्य ॥

स . चोदनार्थकार्त्तृणास्तु मुख्यविप्रतिषेधात् प्रकृत्यर्थः ॥
८ ॥ (पू० नि०) ॥

भा तुशब्दः पक्षं ध्यावर्त्तयति। न सर्वार्थोऽनारभ्यविधिः, प्रकृ-
त्यर्थः सः—इति ब्रूमः। कुतः? चोदनार्थकार्त्तृणात्, एतस्मिन्
चोदकः प्रापयति, न अनारभ्य—विधिना वैहृतम् अपूर्वं निरा-
काङ्क्षं, पात्राणां हि तत् वाक्येन, न यागानां; यागाद्योदना-
च्छिन्नसयोगात् प्रकृतात्मपेक्षन्ते, तथा सधेकवाक्यतां यान्ति।
प्राकृताय तान् शक्यवन्ति निराकाङ्क्षीकर्तुम्, न अनारभ्य—

भा. विधयः । तस्मात् अवश्यं चोदक उत्पादयितव्यः, स चेत् उपा-
द्यते, नार्थोऽनारभ्य—विधिना । न चासौ प्रकरणादीनाम-
भावात् प्रवर्तमानोऽपि वैकृतेन यागेन सम्बध्यते, तस्मात् वैकृतेन
कर्मणा न अनारभ्यविधिः सम्बध्यते, तस्य वैकृतस्य मुख्यस्य,
अनारभ्यविधिर्वाक्यशेषः, प्रकृतौ वा—इतिप्रतिषेधे चोदक-
सामर्थ्यात्, प्रकृते वाक्यशेषे प्राप्ते अनारभ्य—विधिर्न भवि-
ष्यति । तस्मात् अनारभ्य—विधिः प्रकृत्यर्थः—इति ॥ (१।
६। १ अ०) ॥

सामिधेनीनां सप्तदशमङ्गाया विहृतिगामिताधिकरणम् ।

ख. प्रकरणविशेषात्तु विहृतौ विरोधि स्यात् ॥ ६ ॥

भा. अनारभ्य, किञ्चित् सामिधेनीनां परिमाणमाग्नात्,—
'सप्तदश सामिधेनोरनुब्रूयात्'—इति । तत्र सन्देहः,—किमे-
तत् प्रकृतौ, उत विहृतौ?—इति । किं प्राप्तम्?—पूर्वेण
न्यायेन प्रकृतौ—इति प्राप्तम्, प्रकृतौ च पाञ्चदश्यमाग्नात्,
तेन विकल्पः—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—विहृतौ एवङ्गातीयको विधिः स्यात् ।
कस्मात्? । प्रकृतेः पाञ्चदश्येन निराकाङ्क्षत्वात् । 'ननु विकल्पो
भविष्यति—इत्युक्तं । प्रकरणविशेषात् पाञ्चदश्येन न विकल्पः,
विषमशासनात्, विहृतौ तु आनुमानिकं पाञ्चदश्यं बाधित्वा,
अनारभ्य—विधिवाक्येन प्रत्यक्षेण सप्तदश्यं निवेद्यते । अदि-

* प्र वी वाजा अभि दध इत्याद्या अधिसमिन्धनार्थो ऋचः सामिधेन्य-
इति माधवः ।

† एवङ्गातीयकं विरोधि स्यादिति पाठः का० सं० पु० ।

भा क्त च एतत् प्रयोगवचन उपसहस्यति । तस्मात् एवञ्जाती
यक विहात्यर्थम् ॥ (३।६।२ अ०) ॥

गोदोहनादीना प्रकृतिगामिताधिकरणम् ।

ख नैमित्तिकं तु प्रकृतौ, तद्विकारः संयोग-
विशेषात् ॥ १० ॥

भा दशपूर्णमासयोराम्नात,—‘गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्
—इति, तथा, अग्रोयोमीये पशो अयते यूसं प्रहृत्य,—‘वेत्तो
प्रहृत्यवचसकामेन कर्तव्य’—इति । एवञ्जातीयकेषु सन्देह,
—किं प्रकृतौ निवेश, विहाती?—इति । किं प्राप्तम्?—
विहातो—इति प्रकृतिरन्वेन पाचणं यूपेन च निराकाङ्क्षा ।
एव प्राप्ते ब्रूम —प्रकृतौ नैमित्तिक निविशते, निमित्तसयोगेन
विधानात् खादिरपाकाग्रौहितका अविशेषेण उक्ता चमस्य
गोदोहन वेवद्य विशेषविहितौ, विशेषविधिना च अविशेष
विधिर्बाधते । प्रकरण सामान्यं, निमित्तसयोगो विशेष,
सामान्येन यत् प्राप्नोति, तत् परोक्ष लक्षणया, यत् विशेषेण,
तत् प्रत्यक्ष श्रुत्या, श्रुतिश्च लक्षणया बलीयसी, प्रत्यक्ष च
परोक्षान् । तस्मात् प्रकृतौ एव स्यात् ॥ (३।६।३ अ०) ॥

आधानस्य पवमानेष्वनङ्गताधिकरणम् ।

ख इष्टार्थमग्राधेय प्रकृत्यात् ॥ ११ ॥ (पू०) ॥

भा सन्ति पवमानेष्टय,—‘अग्रये पवमानायाष्टाकपाल निर्वपेत्
अग्रये पावकायाग्रये अचये’—इति । तासां प्रकरणे, समाग्नान्तं,
—‘वाहणो वसन्ते अधिमादधीत’—इति । तत्र सन्देह,—
किम् अग्रग्राधेय पवमानेष्टयर्थम्, उत न?—इति । किं प्राप्तम्?

भा —इष्टार्थम्—इति । कुतः ? प्रकरणात्, तासां प्रकरणे श्रूयते,
—अतः तदर्थम् ॥

स न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १२ ॥ (सि०) ॥

भा पवमानेष्टयो हि अग्रार्थाः, यदि अग्निः इष्टार्थः स्यात्, ततः
तदर्थम् अग्राधेयम् इष्टीनाम् उपकुर्यात् । निष्फलास्तु इष्टयः,
तदर्थम् अग्राधेयमपि निष्फलं स्यात् । कथं पुनः अग्रार्थता
पवमानेष्टीनाम् ? निष्प्रयोजनत्वादेव, प्रयोजनवत्त्वात् च
अग्नीनाम् । भावयितव्या अपि इष्टयः भूतानाम् अग्नीनाम्
अर्थेन क्रियेरन् । तस्मात् अग्राधेयं न पवमानेष्टार्थम् ॥

स लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ (यु०) ॥

भा. लिङ्गं दर्शयति, यथा अग्रार्था पवमानेष्टयः—इति । किं
लिङ्गम् ? 'जीर्यति वा एष आहितः पशुर्यदग्निः तदेतान्येव
अग्राधेयस्य हवींषि सप्तसरे निर्वपेत्, तेन वा एष न जीर्यति,
तेनैव पुनर्नव करोति तच्च सूक्ष्मम्'—इति ॥ (३।६।४ अ०) ।

आधानस्य सर्वार्थताधिकरणम् ॥

स तत्प्रकृत्यर्थं यथान्येऽनारभ्य—वादाः ॥ १४ ॥ (पू०) ॥

भा तदेतत् आधानं किं प्रकृत्यर्थम्, उत सर्वकर्मार्थम् ?—इति
सन्देहः । किं प्राप्तम् ?—उच्यते, तत् प्रकृत्यर्थम् । कथम् ?
यथा अन्ये अनारभ्य—वादाः प्रकृत्यर्थाः, तेनैव हेतुना ॥

स सर्वार्थं वा आधानस्य स्वकालत्वात् ॥ १५ ॥ (सि०) ॥

भा सर्वकर्मार्थं वा आधानम् । कोऽर्थः ? सर्वकर्मार्थं
इत्य, तदर्थमाधानं न प्रकृत्यर्थं । न प्रकृती, प्रकृत्य

भा च, युत्यादयोभ्य सन्ति ये अङ्गभावम् उपपादयन्ति । अन्येषु अनारभ्य—वादेशु अन्यतो निर्ज्ञातेऽङ्गभावे ततो विचार,— किं प्रकृते अङ्गभूतानि विहृते ?—इति, तस्मात् तेषु युक्तम् । इह तु अङ्गभावे न कारणमस्ति, तस्मात् अग्रिमयुक्तमाधान, न कर्मप्रयुक्त, सर्वकर्मार्था अग्रय—इति 'सर्वार्थम्'—इत्युच्यते ।

अपि च अस्य स्तुत—कालो विधीयते, स न विधातव्य,— यदा ज्योतिष्टोमस्य प्रयोग, तदा इह कर्त्तव्यम्, तदा च वसन्त । एव यदा दशपूर्णमासयो प्रयोग, तदा कर्त्तव्यम्, तदा पौर्णमासी अमावास्या वा । अप्रकृत्यर्थन्तु न प्रकृतिप्रयोगे क्रियेत, तत्र कालवचनं युक्तं । तस्मात् न प्रकृत्यर्थम् ॥ (१ । ६ । ५ अ०) ॥

पवमानेष्टीनामसंस्कृतेऽथौ कर्त्तव्यताधिकरणम् ।

ख तासांमन्त्रिः प्रकृतितः प्रयाजवत् स्यात्* ॥ १६ ॥
(प्र०) ॥

भा सन्ति पवमानेष्टय,—'अग्रये पवमानाय'—इत्येवमाद्या । तत्र सन्दिह,—किं पवमानेष्टिसंस्कृतेऽथौ पवमानेष्टय कर्त्तव्या, उक्तं न ?—इति । किं प्राप्तम् ?—'तासां खलु पवमानेष्टीनां पवमानेष्टिसंस्कृतोऽग्रि प्रकृतितः स्यात् । कुत ? । चोदकसाम र्थ्यात्, प्रयाजवत् यथा आद्य प्रयाजा भवन्ति चोदकेन, एव पवमानेष्टिसंस्कृता अग्रयोऽपि भवेयुः ॥

ख न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥ (सि०) ॥

भा न वा इष्टिसंस्कार, अथीना पवमानेष्टिषु स्यात् । कस्मात् ? ।

भा तासां तदर्थत्वात्, ताः पवमानेष्टयोग्निसंस्कारार्थाः,—इत्युक्तम्,
यच्च नाम अद्भुतं तच्चोदकेन गृह्यते ; अग्निप्रयुक्तश्च पवमानेष्टि-
संस्कारो न दर्शपूर्णमासप्रयुक्तः, तेन न चोदकेन आहूयते ।
अपि च पवमानेष्टयः इष्टिसंस्कारवर्जितां प्रकृतिमपेक्षन्ते, अवि-
हितत्वात् तस्यामवस्थायां पवमानेष्टीनाम् ॥ (३ । ६ । ६ अ०) ॥

उपाकरणादीनामग्नीसोमीयधर्मताधिकरणम् ।

तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात् ॥

१८ ॥ (१ म पू०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे, पशुः अग्निषोमीयो—'यो दीक्षितो यदग्नीषो-
मीयं पशुमालभते'—इति, तथा सवनीयोऽनुबन्धश्च । सन्ति
च पशुधर्माः,—उपाकरणम् उपानयनम् अक्षया बन्धो यूषे
नियोजनं संक्षपनं विशसनम्—इत्येवमादयः, ते, किं सर्वेषाम्
अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्धगानाम्, उत अग्नीषोमीयस्य सवनी-
यस्य वा, उत अग्नीषोमीयस्यैव?—इति । किं प्राप्तम्?—
अविशेषात्, सर्वपशूनाम् । कथम् अविशेषः? । ज्योतिष्टोम-
प्रकरणे सर्वे पशवः समाम्नाताः, तत्प्रकरणापन्नत्वात् सर्वे पशु-
धर्माः सम्बद्ध्यन्ते, न चैषां तत्र कश्चिद्विशेषः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—सवनीयस्य एते धर्माः भवेयुः, तुल्यः सर्वेषां
पशुविधिः स्यात्, यदि प्रकरणे विशेषो न भवेत्; भवति तु
प्रकरणे विशेषः, सवनीयानां प्रकरणे पशुधर्माः समाम्नाताः,
—'आग्नेयः पशुरग्निष्टोमे आसभ्यः, आग्नेयो हि अग्निष्टोमः
ऐन्द्राग्रः पशुरक्ष्ये आसभ्यः, ऐन्द्राग्रानि हि उक्ष्यानि ।
ऐन्द्रो वृष्णिः पादृशानि आसभ्यः, ऐन्द्रो वै वृष्णिः ऐन्द्रः
पोदशी । सारस्वती मेधी अतिरात्रे आसभ्या,

भा —इति प्रकृत्य पशुधर्मा आम्नाता , तस्मात् सवनीयस्य प्रक
रणात् भवितुमर्हति ॥

सू स्थानाच्च पूर्वस्य ॥ १९ ॥ (२य पू०) ॥

भा यदुक्तम्,—प्रकरणात् सवनीयार्था —इति, एतत् गृहीत
क्रमाच्च अग्नीषोमीयस्य तस्य हि क्रम औपवस्ये अहनि
समाप्नातम्, तस्मात् द्वयोरपि—इति ॥

सू श्वसूत्रेकेषा तत्र प्राक्श्रुतिगुणार्था ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा एकेषा आश्विना इव सवनीयानामाम्नातम् तदपेक्ष्य
इयमेषा गुणार्था पुन श्रुति । क पुनर्गुण ? यदर्थेषा श्रुति ।
उच्यते,—पशून् सङ्कीर्त्य ‘यथा व मत्स्योऽविदितो जनमवधुनुते,
एव वा एते अप्रज्ञायमाना जनमवधुन्वते —इति एषामविज्ञाने
दोषमभिधाय, एभि कथं सवनानि पशुमन्ति ?—इतिप्रश्न
रूपकेण वपाप्रचारो गुणो विधीयते तदर्थेषा श्रुति वपा
प्रचारेण एकवाक्यत्वात् । किमत ? यद्येषम् न सवनीयाना
प्रकरणेन पशुधर्मा , क्रमात् अग्नीषोमीयार्था एव—इति । कि
पुन तत् इव आम्नातम् ? । ‘आश्विन यद् गृहीत्वा चिहता
यूप परिवीयाग्नेर्धं सवनीयपशुमुपाकरोति —इति ॥

सू तेनोत्कृष्टस्य कालविधिरिति चेत् ॥ २१ ॥ (आ०, ॥

भा नेतदस्ति —क्रमादग्नीषोमीयार्था एव—इति, प्रकरणात् सव
नीयार्था , पूर्वसूत्रेवाम्नातं विधानार्थम्, आश्विनवाक्य काल
गुणविधानार्थम् । कथम् ? । तेन वपाप्रचारेण उत्कृष्टस्य काल
एव विधीयते प्रातःसवने वपाप्रचारे चोदिते सति पशवा
लम्भोऽपि तत्र ह्य प्राप्नोति, तत्र कालान्विशेषे प्राप्ते ‘आश्विन
यद् गृहीत्वा—इति कालमात्रं विधीयते । ‘चिहता यूप

भा परिवीयोपाकरोति'—इत्यनुवादः । इतरथा हि परिव्याणस्य कालो विधीयेत, उपाकरणस्य च ; तत्र अनेकगुणविधानात् वाक्यभिद्येत ! तस्मात् सवनीयार्थाः पशुधर्माः—इति ॥

स नैकदेशत्वात् ॥ २२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा नैतदेवम्, अग्नीषोमीयार्था एवेते क्रमात्, आश्विनकालं हि आम्नानं विधानार्थम् । गुणार्थे एतस्मिन् वाक्यभिद्येत, न विधानार्थे, न हि, वपाप्रचारेणोत्प्लष्टस्य कालावधिः सम्भवति । एकदेशो हि वपाद्रव्य तेन सन्निपातिनो वपासंस्कारात्, उत्कर्षोपाकरणम् ॥

स अर्थेनेति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०) ॥

भा आह—अर्थेन नहि उत्प्लष्टस्य कालो विधीयते । 'मुष्टिना पिधाय वपोद्धरणमासीत आ वपाहोमात्—इति श्रूयते, पूर्व-दुर्वपोद्धरण मुष्टिना पिधाय न शक्नुयात् एतावन्तं कालमासीनेन अवस्थातुम्, अवश्यमाहारविहारादयस्तेन कर्तव्याः—इति ॥

स न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ २४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा नैतदेवं, श्रुतिविप्रतिषेधो भवेदेवम्, न च, श्रुतिविप्रतिषेधः, तृणमुष्टिना पर्णमुष्टिना वा पिधायिष्यते । 'ननु आस्ते—इत्युपवेशने भवति' । न अवश्यम् उपवेशने एव, औदासीन्येऽपि दृश्यते, तत् यथा,—गृक्षाणि परिगृह्य आस्ते, स्तेषाणि परिगृह्य आस्ते—इति अनुपवेशनेऽपि भवति, व्यापारनिवृत्तौ । इहापि तृणमुष्टिना पर्णमुष्टिना वा पिधाय आ-वपाहोमात् उदासिष्यते । तस्मात् आश्विनकालमाम्नानं विधानार्थं, न सवनीयानां प्रकरणे पशुधर्माः, तस्मात् न सवनीयार्थाः ॥

स स्थानात्तु पूर्वस्य संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥
(उप०) ॥

भा नास्ति सवनीयाना प्रकरणम्—इत्येव सति पूर्वणैव हेतुना स्थानेन पूर्वस्य अग्नीषोमीयस्य भवितुमर्हति । संस्कारोभ्य पशुयागप्रयुक्त, न ज्योतिष्टोमप्रयुक्त, ज्योतिष्टोमप्रयुक्तत्वे न विशेष पशुना स्यात् पशुयागा अपि हि धर्मान् प्रयोक्तुम् अपूर्वत्वात् समर्था, प्रकरणवन्तश्च । तस्मात् क्रमात् अग्नीषोमीयधर्मा—इति ॥

स लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥ (हे०) ॥

भा इतश्च पश्यामोऽग्नीषोमीयार्था पशुधर्मा—इति । कुत ? 'लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गम् अग्न्यिन् अर्थे भवति,—'वपया प्रात सवने चरन्ति पुरोडाशेन माध्वन्दिने सवने—इति पशु पुरोडाश दर्शयति । इतरथा समानविधानेषु सर्वेषु पशुषु अग्नीषोमयोदवतयो संस्कारार्थं सन् पुरोडाश सामर्थ्यात् अग्नीषोमीयस्य भवेत् न सवनीयस्य, तयोर्देवतभोरभावात्, दर्शयति च । तस्मात् अग्नीषोमीयार्था—इति ॥

स अचोदना गुणार्थेन ॥ २७ ॥

भा (इदं मदीतरं सूचम्) । आह, ननु किद्रापिधानार्थं पशुपुरोडाश । न—इति ब्रूम 'अचोदना गुणार्थेन', तस्य किद्रापिधानार्थेन न चोदना, अर्थवाद स—इत्युक्तम् । तस्मात् देयतासंस्कारार्थं, तस्मात् अग्नीषोमीयार्थत्वे, सवनीये पुरोडाशस्य दर्शनम् उपपद्यते, न साधारण्ये । तस्मात् अग्नीषोमीयार्था पशुधर्मा—इति ॥ (६।६।७ अ०) ॥

शाखाहरणादीनामुभयदोहधर्माधिकरणम् ।

स. दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं स्यात् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥

भा. अस्ति सायंदोहः, तथा अस्ति प्रातर्दोहः । सन्ति तु दोहधर्माः शाखाहरणं, गवां प्रस्थापनं, प्रस्तावनं, गोदोहनम्—इत्येवमादयः, ते किं सायंदोहायोः, उत उभयार्थाः?—इति । किं तावत् प्राप्तम्?—दोहयोः तयोरसंयुक्तं धर्मैः शृतं भवत् । कस्मात्? सायंदोहस्य हि क्रमे औपवसथ्येऽहनि शाखाहरणादीन् समामनन्ति, तस्मिन् एवादहनि सायंदोहः । तस्मात्, क्रमात् सायंदोहार्थाः दोहधर्माः—इति ॥

स. प्रकरणाविभागाद्वा तत्संयुक्तस्य कालशास्त्रम् ॥
२९ ॥ (सि०) ॥

भा. प्रकरणं हि साधारणम्, यथैव दध्नः एवं पयसः, क्रमाच्च प्रकरणं बलवत्तरम्, तस्मात् उभयार्था दोहधर्माः । अपि च, न सायंदोहस्य पूर्वदुराग्नानं । क तर्हि? उत्तरेद्युः । कथम्? एवमामनन्ति—‘ऐन्द्रं दध्मावास्यायाम्, ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्’—इति, अमावास्यायां हि उभयं साङ्गं चोद्यते, स एष सायंदोहोऽर्थात् पूर्वदुरनुष्टीयते, स्वभाव एष दध्नो,—यत् पूर्वदुरपक्रान्तम् अपरेद्युरभिनिर्वर्तते । तस्मात् सायंदोहस्य क्रमे आग्नानाः—इत्येतदेव तावत् नास्ति । अत उभयार्था दोहधर्माः—इति ॥ (३।६।८ अ०) ॥

सादनादीनां सवनवयधर्माधिकरणम् ।

स. तद्वत्सवनान्तरे ग्रहाम्नानम् ॥ ३० ॥

भा. अस्ति ज्योतिष्टोमः,—‘ज्योतिष्टोमेन सर्गकामो यजेत’—

भा इति । तत्र ऐन्द्रवायवाद्या यद्वा प्रातःसवने दृष्ट आग्नाता तत्र धर्मा दृश्यन्ते — ‘उपोत्तेग्न्ये यद्वा साद्यन्ते, अनुपोत्ते ध्रुवा दशापविषेण यद्वा समार्ष्टि’—इति । सन्ति अपरे माध्यन्दिने सवने, अपरे तृतीयसवने यद्वा, तेषु माध्यन्दिनीयेषु तान्तीयेषु च सवनेषु सन्देहः — किं सर्वेषु यद्वाधर्मा कर्तव्या, उत प्रातः सवने ये यद्वास्तेषु?—इति । किं प्राप्तम्?—प्रातःसवनयद्वा भवेयुः, तेषां व्रमे समाग्नानात् नेतरस्याम् ।

एव प्राप्ते ब्रूम,—‘सवनान्तरे प्रातःसवनात् माध्यन्दिने तृतीयसवने च यद्वाग्नान तद्देव भवितुमर्हति । सर्वेषां हि तुल्य प्रकरण, यत्नेते धर्मा समाग्नता, वाक्येन यद्वाभाष्य विधीयन्ते, प्रमाच वाक्यप्रकरणे बलीयसी । तस्मात् सर्वायां यद्वाधर्मा—इति ॥ (३।६।८ अ०) ॥

रश्मिचिह्नत्वादीनां तत्त्वमयधर्मणाधिकारसमः ।

ख रश्मिना च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३१ ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टमे षण्णु अग्नीषोमीय,—‘यो दीक्षितो यद्वा अग्नीषोमीयं षण्णुमात्रमते—इति । तत्र रश्मिना दृश्यते, रश्मिना धर्माद्य — ‘चिह्नत् भवति, दम्भयो भवति, प्रपिष्टाना कर्तव्या च’—इति । तत्र सन्देहः,—किमेते धर्मा अग्नीषोमीयरश्मिनाया सवनीयरश्मिनायाया साधारणा, उत अग्नीषोमीयरश्मिनाया एव?—इति । किं प्राप्तम्?—प्रकरणात् अग्नीषोमीयरश्मिनाया—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूम — उभयो साधारणा—इति । कुत ? । ‘लिङ्गदर्शनात्’ लिङ्गं भवति—एवमाह—‘आग्निर्वनं यद्वा रश्मिर्वा चिह्नता यूपं परिवीयाग्रैर्यं षण्णुमुपाकरोति’—इति

भा वसनीयपरिव्याणै रशना दर्शयति, सा यदि साधारणी, तत एतद्दर्शनमवकल्पते । यदि अग्रीयोमीयाद्या, ततो प्राकृतात् सवनीयपरिव्याणान् निवर्त्तत । सवनीये च परिव्याणान्तर मप्राकृत, यत्र चितृत्वं दृश्यते । कथम् ? 'स वै आश्विन गृह्ण गृह्णीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं परित्यजति—इति, तत्र यदि न साधारणी रशना, वाससा परिव्याणं प्राप्नोति, रशना तु दर्शयति । तस्मात् साधारणी रशना, तत्साधारण्याच्च तद्धर्मा अपि साधारणा । तदेतच्छिद्धात् रशनासाधारण्यम् । कोऽत्र खलु न्यायः ?—इति । उच्यते,—प्रकरणात् अग्रीयोमीयस्य, वाक्यात् यूपमात्रस्य—इति ॥ (२।६।१० अ०) ॥

अश्वदाभ्योरपि सादनादिधर्मवत्त्वाधिकारणम् ।

४ आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैः सन्निधानात् ॥ ३२ ॥
(पू०) ॥

भा दूरात् यत् शिष्यते ज्योतिष्टोमस्य, यथा, औपसदानुवाक्या काण्डे अश्वदाभ्यौ । तत्र सन्देहः,—किं ज्योतिष्टोमसमागता यद्दधर्मा कर्त्तव्या, उत न ?—इति । किं प्राप्तम् ?—न कर्त्तव्या, असन्निधानात् यथा, 'पयसा मैत्रावरुणं श्रोणाति'—इति वचनात् मैत्रावरुणस्येव अणुः, न सर्वयाम् एवम् इदमपि धर्मजात प्रकरणस्थानामेव, न सर्वयाम्—इति ॥

५ संयुक्तं वा तदर्थत्वाच्छेषस्य तन्निमित्तात्वात् ॥
३३ ॥ (सि०) ॥

भा संयुक्तं वा धर्मैः, एवञ्जातीयकं स्यात्, अप्रकरणस्थमपि । कुत ? यतः प्रकरणात् वाक्यं वसीय । 'ननु अन्यत्र क्रिय

भा माणा ज्योतिष्टोमस्य नोपकुयु'। उच्यते,—उपकरिष्यन्ति
अश्वदाभ्ययो 'तदर्थत्वात्', (ज्योतिष्टोमार्थत्वात्) शेषोऽयं
यद्दधर्म, यद्वनिमित्तो ज्योतिष्टोमस्योपकारक, यावान् यद्दो
ज्योतिष्टोमस्य उपकरोति, तस्य सर्वस्य भवितुमर्हति। तस्मात्
अश्वदाभ्ययोरपि यद्दधर्मा कर्त्तव्या—इति॥

ख निर्देशाद्व्यवतिष्ठेत् ॥ ३४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा यदुक्तम्,—यथा मैत्रावरुण पयसा श्रीणाति—इति, तत् युक्तं,
अप्ये वचनात् प्रकरण बाधित्वा व्यवस्थानम् इह तु विपरीतं,
तत्र सर्वेषु पक्षेषु प्रकरणं, विशिष्टेषु वाक्यम्, इह तु सर्वेषु पक्षेषु
वाक्यं विशिष्टेषु प्रकरणम्। तस्मात् अप्रकरणस्यस्यापि धर्मा
—इति॥ (३।६।११ अ०) ॥

विनिष्ठादीष्टकानामग्रज्जुताधिकारणम् ।

ख अग्रज्जुमप्रकरणे तद्वत् ॥ ३५ ॥

भा अनारभ्याग्निमुच्यते,—'चिद्विषीरपदधाति, दक्षिणीरप
दधाति, भूतेष्टका उपदधाति'—इति। सन्ति तु प्रकरणे
इष्टकाधर्मा —'अखण्डामहृण्वलाम् इष्टकां कुर्यात्—इति,
तथा 'भस्मना इष्टका संयुज्यात्—इति। तत्र सन्देहः,—
किम् अप्रकरणे समाप्नानानाम् इमे धर्मा कर्त्तव्या, उत न?
—इति। किं प्राप्तम्?—न कर्त्तव्या। कुत? असन्निधानात्।
इति प्राप्ते, उच्यते,—अग्रज्जुमेवञ्चातीयक तद्वदेव स्यात् यद्वत्
यद्वा, प्रकरणाद्वि वाक्यं यत्तद्वत्। अमूया चेष्टकानामग्रार्थ
त्वात् ॥ (३।६।१२ अ०) ॥

मानोपावहरणादीनां सोममात्रधर्माधिकरणम् ।

स. नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् ॥ ३६ ॥

भा. ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘स यदि राजन्यं वा वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिभीराहृत्य ताः सम्पिष्य दधनि उन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्’—इति । ज्योतिष्टोमे सन्ति सोमधर्माः,—मानमुपावहरणं क्रयोभिपयः—इत्येवमादयः । तत्र सन्देहः,—किं समानविधाना इमे धर्माः सोमस्य फलचमसस्य च, उत सोमधर्माः, फलचमसस्य तु तदिकारत्वात्—इति, (गुणकामानां प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा प्रयोजनमधिकरणचिन्तायाः) ।

किं प्राप्तम्?—समानविधानाः प्रकरणाविभागात्—इति प्राप्ते, उच्यते,—नैमित्तिकम् एवजातीयकम् असमानविधानं स्यात् । कुतः? । अतुल्यत्वात्, अतुल्यः सोमेन फलचमसः,—सोमो नित्यवदाग्नातः, फलचमसो नैमित्तिकः । किम् अतः? । यद्येवं, धर्मा अपि नित्यवदाग्नाताः न शक्या अनित्यवत् कर्तुम् । यदि साधारणाः, तत्र अनारभ्योर्ध्या विधीयेत । अपि च नैमित्तिकः फलचमसः स सोमधर्मान् गृह्णाति, तत्र धर्माः साधारणाः सन्तः दिक्ताः—इत्युच्यते । तस्मात् असमानविधानाः ॥ (३।६।१३ अ०) ॥

प्रतिनिधिष्वपि मूलाधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

स. प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ ३७ ॥ (पू०) ॥

भा. अस्ति प्रतिनिधिः, श्रुते द्रव्येऽपवरति, यथा ब्रौहिस्पपचरत्सु नीवाराः । तत्र सन्देहः,—किं नीवाराः समानविधानाः, उत न?—इति । किं प्राप्तम्?—‘प्रतिनिधिश्च तद्वत्’,—यथा नैमि-

भा तिनं नित्येन असमानविधानं एव प्रतिनिधि अतुल्यत्वात् ।
 का अतुल्यता ?। व्रीहिणा विहिता, न नीवाराणाम् — इयम्
 अतुल्यता, व्रीहिणा विहिता, नीवाराणाम् अर्थापत्त्या
 भवन्ति ॥

ख तद्वत्प्रयोजनैकत्वात् ॥ ३८ ॥ (सि०) ॥

भा नैतदस्ति,—असमानविधान प्रतिनिधि —इति, तद्वत् स्यात्
 यद्वत् श्रुत, न प्रकृतिविकारभाव । कुत ?। व्रीहित्व द्वि
 व्रीहिधर्माणां व्रीहिव्यक्तौ निमित्त, न च, व्रीहित्वस्य स्थाने
 नीवारत्व भवति—इति श्रूयते, तस्मात् न प्रकृतिविकारभाव ।
 'कथम् तर्हि नीवारेषु धर्मा भवन्ति ?—इति' । उच्यते,—या
 व्रीहित्वेन परिहिता व्रीहिव्यक्तयः, नीवारेषु ता सन्ति
 तासामर्थेन ते धर्मा क्रियन्ते, तासां च व्यक्तीनामन्यासां च
 व्रीहिगतानां तुल्य एव विधि । का तुल्यता ?। उभयेभ्यो
 व्रीहित्वलक्षिता —इति । तस्मात् समानविधाना --इति ॥

ख अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ ३९ ॥ (यु०) ॥

भा इतद्य न प्रतिनिधे श्रुतेन सह प्रकृतिविकारभाव । कुत ?।
 अर्थलक्षणत्वात्, अर्थाच्च प्रतिनिधि भ्रियते, न च अर्थनैतद्व
 गन्तुम् शक्यते,—व्रीहित्वस्य स्थाने नीवारत्व भवति—इति ।
 तस्मात् न प्रतिनिधे श्रुतेन सह प्रकृतिविकारभावो भवति—
 इति ॥ (३।६।१४ अ०) ॥

यत्नेभ्योपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

ख नियमार्था गुणश्रुति ॥ ४० ॥

भा अथ य श्रुत प्रतिनिधि, तच्च किं सामानविधम् उत न ?—

भा इति । यथा, 'यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयात्'—
इति । असामानविध्यम्—इति ब्रूमः, अश्रुतात् क्षेतिद्विपरोतम् ।
एवं प्राप्ते, उच्यते,—'नियमार्था गुणश्रुतिः', अत्राध्यर्धलक्षण
एव प्रतिनिधिः, सोमे अविद्यमाने सोमसदृशं द्रव्यं प्राप्तम्,
तत्र सदृशे द्रव्ये प्राप्ते ईषत्सदृशं नियम्यते । अन्यस्मिन्
प्रतिनिधातव्ये अन्यत् प्रतिनिधीयते, श्रुतस्य स्थाने ; न याग
द्रव्यत्वेन ॥ (३।६।१५ अ०) ॥

दीक्षणीयादिधर्माणामग्निष्टोमाङ्गताधिकारणम् ॥

स संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात् ॥ ४१ ॥
(पू०) ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र संस्थाः समागताः अग्निष्टोमः,
उक्थ्यः, षोडशी, अतिरात्रः—इति । तत्र दीक्षणीयादयो
धर्माः । तेषु सन्देहः,—किं सर्वसंस्थं ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य
दीक्षणीयादयो धर्मा उक्ताः, उत अग्निष्टोमसंस्थमभिप्रेत्य ?—
इति । किं प्राप्तम् ?—सर्वसंस्थास्तु समानं विधानम् । कुतः ? ।
'प्रकरणाविशेषात्, नास्ति प्रकरणे विशेषः, येन ज्ञायेत अग्नि-
ष्टोमसंस्थं प्रकृत्य—इति । तस्मात् समानविधानाः संस्थाः—
इति ॥

स व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥ ४२ ॥ (यु०, ॥

भा तुल्य इव प्रकरणे व्यपदेशो भवति,—'यदि अग्निष्टोमो
जुहोति, यदि उक्थ्यः परिधिमनक्ति, यदि अतिरात्रः एतदेव
यजुर्जपन् हविर्धानं प्रतिपद्येत'—इति सर्वावस्थस्य विशपवच-
नात् अवगम्यते । यदपि सामान्यं, तदपि सर्वावस्थस्यैव—
इति, यदि हि न समानं विधानम्, अग्निष्टोमसंस्थस्य

भा स्यात् । न इह अग्निष्टोमं सङ्गीर्तयेत् असङ्गीर्त्यमानेऽपि धर्मसम्बन्धो भवति—इति, सर्वावस्थस्य कीर्तनात् सर्वावस्थ-प्रकरणम्—इत्यवगच्छामः ।

अपि च, श्रूयते,—‘आग्नेयमजमग्निष्टोमे आलभेत, ऐन्द्राग्रं द्वितीयम् उक्ष्ये, ऐन्द्रं वृष्टिं तृतीयं षोडशिनि’—इति द्वितीयस्य तृतीयस्य च दर्शनं समानविधे घटते । उक्ष्ये हि हे निमित्ते स्तः, अग्निष्टोमस्तोत्रं उक्ष्यस्तोत्रम्—इति, तत्र द्वौ नैमित्तिकौ आग्नेयः पशुः, ऐन्द्राग्रेति तेन द्वितीयदर्शनं तत्र युज्यते । एवं षोडशिनि अतिरात्रे च । प्रकृतिविकारभावे तु प्रत्यक्षयुतेः ऐन्द्राग्रादिभिरतिदेशेन प्राप्त आग्नेयो बाधेत । तत्र द्वितीयादिदर्शनं नोपपद्येत’ भवति च । तस्मात् सर्वावस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य दीक्षणीयादयो धर्माः—इति ॥

ख विकारास्तु कामसंयोगे नित्यस्य समत्वात् ॥ ४५ ॥
(सि०) ॥

भा नेतदस्ति,—समानविधानाः—इति । किं तर्हि उक्ष्यादयोऽसंख्याविकारभूताः स्युः, अग्निष्टोमसंख्यमुरीहृत्य दीक्षणीयादयो धर्माः समागताः । कुतः ? उक्ष्यादीनां कामसंयोगेन श्रवणात्,—‘पशुकाम उक्ष्यं गृह्णीयात्, षोडशिना वीर्यकामः स्तुधीत, अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्’—इति । काम्यो गुणः श्रूयमाणो नित्यमर्थं विलुप्त्य निविशते । कथं ? गुणात् एव-ज्ञातोयके काम्ये फलनिर्दिष्टिः, पशुकाम उक्ष्यं गृह्णीयात्, न ज्योतिष्टोमकाम उक्ष्यच्छणकामो वा, यथा पशवो भवन्ति, तथा गृह्णीयात्—इत्यर्थः । कथम् ?—इति । तत्र श्रवणम् इति-कर्तव्यता श्रुतिचिन्तया, संचिधानां नित्यस्य इतिकर्तव्यतयेति गम्यते ।

‘कथम् पुनर्ययम् इतिकर्तव्यता, सा नित्यस्य इत्यवधार्यते,

भा. न पुनरस्य एव काम्यस्य, साधारणी वा?—इति । उच्यते,
—यत्र यत्र गुणे कामो भवति, तत्र तत्र क्रियायां साधनानायां,
नान्यथा । सा तत्र इतिकर्तव्यता, या अन्तिकम् उपनिपतति.
सा साधनस्य वा साध्यस्य वा?—इति सन्दिग्धमाना साध्यम्
भवितुमर्हति, नासौ साध्यस्याभवन्ती साधनेन सम्बध्यते, यद्
हि स इतिकर्तव्यताविशेषश्चोद्यते, अनेन साधने साध्यम्
कुर्यात्—इति, न च अस्ति स प्रकारः, येन असाधमानायां
क्रियायां तेन साधकः हतो भवेत् । तस्मात् साध्यस्यापि
इतिकर्तव्यताविशेषमभ्युपगच्छता, साध्यस्यापि—इत्येतदभ्यु-
पगमनीयम्, साध्यश्च ज्योतिष्टोमः, साधिकाः संस्थाः, तस्मात्
ज्योतिष्टोमस्य तावत् सा इतिकर्तव्यता—इति सिद्धम् ।

‘अथ कस्मात् न साधारणी? । नित्यवदाग्नानात्, यद्वै
ज्योतिष्टोमः, तदैव दीक्षा; यदा तु ज्योतिष्टोमे पशुकामः,
तदा उक्ष्यसंस्थाः, सर्वदा ज्योतिष्टोमे धर्माः कर्त्तव्याः, एकदा
उक्ष्यसंस्थाः, न च सर्वदा ज्योतिष्टोमस्य धर्माः कर्त्तव्याः, न
च उक्ष्यादिसंस्थस्य अर्थेन—इति पूर्वमुत्तरेण विपश्यते, यदि
सर्वदा न उक्ष्यादीनामर्थेन; अथ उक्ष्यादीनामर्थेन न
सर्वदा, उभयं विप्रतिपिद्धम् । तस्मात् न साधारणी । नित्य-
वदाग्नानं च यदि अनित्यस्य स्यात्, नित्यवदाग्नानं तत्
अनित्यं क्रियेत, तत्र नित्यवदाग्नानं बाधेत । तस्मात् नित्य-
संस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य, न काम्यस्य उक्ष्यादिसंस्थस्य—इति ॥

४ अपि वा द्विरुक्तत्वात् प्रकृतेर्भविष्यन्तीति ॥ ११ ॥
(यु०) ॥

भा. ‘ननु अग्निष्टोमसंस्थापि काम्या श्रूयते’ । हे हि तत्र
आग्नान्ते, एकं नित्यवत्, एकं काम्यम्, तत्र द्वयोर्वाक्ययो-
सामर्थ्यात् नित्य एव सकामो भविष्यति, ।

भा नास्ति—इति अग्निष्टोमसरस्वस्य ज्योतिष्टोमस्य दीक्षणीयादयो धर्मा भविष्यन्ति—इति ॥

ख वचनात्तु समुच्चयः ॥ ४५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा अथ यदुक्तम्,—द्वितीयतृतीयदर्शनं सामानविधित्वेऽवकल्पते नान्यथा—इति, वचनं तत् भविष्यति, न दर्शनं, ऐन्द्राय उक्तस्य द्वितीयो विधीयते, तर्घश्च योऽग्निनि तृतीयः ॥

ख प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गानाम् ॥ ४६ ॥ (यु०) ॥

भा इतद्य पश्याम प्रजातिविकारभाव—इति । कुत ? । प्रति षेधात् पूर्वलिङ्गानाम्—यदि अग्निष्टोमो जुहोति, यदि उक्तस्य परिधिमनक्ति न जुहोति—इति होमाभावदर्शनं न स्यात् । माप्ते निमित्ते वचनमामाण्यात् सामानविधेः ॥

ख गुणविशेषादेकस्य व्यपदेशः ॥ ४७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा अथ यदुक्तम्—व्यपदेश—इति । एकस्यैवाधिकृतस्य यद्योक्तेन न्यायेन अयमनभिहितेन गुणेन व्यपदेशः, अग्निष्टोमपहणञ्चानुवाद—इति ॥ (१।६।१६ अ०) ॥

इति श्रीशबरस्वामिहोतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठं पादः ॥

द्वितीये अध्याये सप्तमः पादः ।

वर्हिरादीनां दर्शपूर्णमासोदङ्गोभयाङ्गताधिकरणम् ।

छ प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा इतो दर्शपूर्णमासौ, तत्र वर्हिर्वर्हिर्धर्माश्च, तथा वेदिर्वेदि
धर्माश्च । तत्र सन्देहः,—किं वर्हिरादयो वर्हिरादिधर्माश्च
प्रधानस्य उक्तं अङ्गप्रधानानाम्?—इति । किं तावत् प्राप्तम्?
—‘प्रकरणविशेषात् असंयुक्तं प्रधानस्य, प्रधानस्य एव ज्ञातीयका
धर्मा । कस्मात्? । प्रकरणविशेषात् प्रधानानां हि प्रकरण
नाङ्गानाम्, प्रकरणेन च एषा सम्बन्धः, तस्मात् प्रधानस्य ॥

सू सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा सर्वेषां वा अङ्गप्रधानानाम् इमे धर्माः, न अत्र शेषत्व
प्रकरणात् भवति, उपकारलक्षणं हि तत् यत् यस्य उपकरोति,
तत्तस्य शेषभूतः, सर्वेषां च अङ्गप्रधानानाम् इमे धर्मा उप
कुर्वन्ति । कथम् अवगम्यते? । वाक्यात् ‘वेद्या हवींष आसा
दयति—इति हविर्मात्रं वाक्यात् गम्यते, प्रधानहवींष प्रक-
रणात् वाक्यं च प्रकरणात् बलीयः, तस्मात् वर्हिषि हवींषि
आसादयति—इति ।

“आद्यं यदि प्रकरणं वाक्येन बाधते, लोकेऽपि वर्हिषाम् इमे
धर्मा उक्ता भवन्ति । ‘तत्र को दोषः? । सर्वत्र धर्मा कतस्या
प्राप्नुवन्ति । उच्यते,—प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोः उपकारका
एव—इति गम्यते । तस्मात् लोकेऽपि न कर्तव्या ।

‘एव चेत्, अङ्गान्यपि न दर्शपूर्णमासशब्दकानि, तस्मात्
तेऽपि न प्राप्नुवन्ति’ । उच्यते,—अद्यप्यङ्गानि न दर्शपूर्णमास

भा शब्दकानि, दर्शपूर्णमासयोः उपकारकाणि, येषु क्रियमाणा धर्माः दर्शपूर्णमासयोः उपकरिष्यन्ति । तस्मात् अङ्गप्रधानेषु कर्तव्याः—इति ॥

ख आरादयीति चेत् ॥ ३ ॥ (आ०) ॥

भा पिण्डपितृयज्ञेषु बर्हिः धर्मैर्युज्येत, सोऽपि दाते बर्हिषि यजते, तस्य चापि बर्हिषास्ति प्रयोजनं, तदप्याराद्धधर्मवत् स्यात् ॥

ख न तत् वाक्यं हि तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा न तस्य बर्हिरेतैर्धर्मैर्धर्मवत्, वाक्यं हि एकं दर्शपूर्णमासाभ्यां सप्त धर्माणां, तेन दर्शपूर्णमासयोः उपकारका धर्माः यत् दर्शपूर्णमासार्थं, तत्र मामुषन्ति, नान्यच्च । तस्मात् पिण्डपितृयज्ञ बर्हिषो न भविष्यन्ति ॥

ख लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ (हे०) ॥

भा लिङ्गं भवति,—एवमाह,—‘स वै ध्रुवमेवाद्येऽभिधारयति, ततो हि प्रथमाद्यव्यभागौ यच्चन् भवति’—इति अभिधारणस्य अव्यभागार्थतां दर्शयति ॥ (३।७।१ अ०) ॥

स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थताधिकारम् ।

ख फलसंयोगात्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥ ६ ॥

भा ज्योतिष्टोमे केचिद्विशेषाण्युर्वपनं ययोजतानि तपस्याम्नातानि, तेषु सन्देहः,—किम् अङ्गप्रधानार्थानि उत प्रधानार्थानि ? किं तावत् प्राप्तम् ?—अङ्गप्रधानार्थानि—इति पूर्वेण व्याख्येयं प्राप्तम् ।

भा एवं प्राप्ते ब्रूमः,—स्वामियुक्तमेतत्, तस्मात् प्रधानस्य ।
 कस्मात्? । फलसंयोगात्, पुरुषस्य यागेन अयं सम्बन्धः,—
 यागोऽपूर्वस्य दाता, पुरुषः प्रतिग्रहोता । ‘ननु अपरोऽभ्यस्ति
 सम्बन्धः,—यागो निर्वर्त्यः, पुरुषोऽभिनिर्वर्त्तकः’—इति । फलेन
 तु सम्बन्धो भविष्यति—इत्येवमर्थः पुरुषः श्रूयते, न हि यागं
 च साधयति, यागः सत्तया संभत्स्यते—इति । किमिति तर्हि
 निर्वर्त्तयतः फलं भवति?—इति । संस्काराश्च सस्कुर्वन्ति—
 इत्युच्यन्ते, यत् तस्य संस्कर्त्तव्यस्य प्रयोजनं, तच्च सामर्थ्यं
 जनयन्ति—इति, फलं च ग्रहोतुम् पुरुषस्य प्रयोजनं, न याग-
 मभिनिर्वर्त्तयितुम् । तस्मात् ये पुरुषसंस्कारास्ते पुरुषं फल
 प्रतिग्रहणसमये कुर्वन्ति, न यागनिर्वर्त्तिसमर्थम् । ‘आह, यदि
 यागनिर्वर्त्तौ न सामर्थ्यं जनयन्ति, कथं तर्हि यागधर्मास्ते
 भवन्ति’ । उच्यते,—यागस्य स्वार्थं साधयतः साक्षाद्व्ये वर्त्तन्ते ।
 कश्च तस्य स्वार्थः? । यदस्य कर्त्ता फलेन सम्बध्यते । तस्मात्
 स्वामिसंस्काराः प्रधानार्थाः—इति ॥ (३ । ७ । २ अ०) ॥

सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकारणम् ॥

सू चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ७ ॥ (पू०) ॥

भा ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘षट्चिंशत्प्रक्रमा प्राची चतुर्विंशतिरप्येण
 विशत् जघनेन इयति श्रद्ध्यामहे’—इति । तच्च सन्देहः,—
 किमेया वेदिरङ्गप्रधानार्था उत प्रधानार्था?—इति । किं
 तावत् प्राप्तम्?—चिकीर्षया च संयोगात् प्रधानार्था—इति ।
 का चिकीर्षा? । इयति श्रद्ध्यामहे—इति । यत् चिकीर्षितं,
 तस्य अर्थेनैषा श्रूयते,—‘श्रद्ध्यामहे अस्या कर्त्तुम्’—इति
 प्रधानं च तस्य चिकीर्षितं न अङ्गानि, प्रधानं हि फलवत्
 न अङ्गानि ।

भा 'आह यादे अद्भानि न चिकीर्षितानि, किमर्थं क्रियन्ते?'—
इति । उच्यते,—अचिकीर्षितान्यप्यद्भानि क्रियन्ते, यद्यपि
तानि न चिकीर्ष्यन्ते, तथापि तैरचिकीर्षितैरन्यधिकीर्ष्यते ।
तस्मात् तानि क्रियन्ते—इति, यत् चिकीर्षितं, तस्य वेदिः ।
तस्मात् प्रधानार्थेति (स्थितं तावदपर्यवसितम्) ॥ (३।७।
३ अ०) ॥

अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणम् ।

स तथाभिधानेन ॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भा इतो दर्शपूर्णमासी, तत्र श्रूयते,—'चतुर्होत्रा प्रौढमासीमभि-
मर्शेत्, पञ्चहोत्रा अमावास्याम्'—इति । तत्र सन्देहः,—किम्
अङ्गप्रधानार्थम् अभिमर्शनम्, उत प्रधानार्थम्?—इति । किं
तावत् प्राप्तम्?—प्रधानार्थम्—इति, प्रधाननामधेयश्च एतत्,
—प्रौढमासी अमावास्या—इति च । तस्मात् प्रधानस्याभि-
मर्शनम्—इति ॥

य तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षा स्यात् ॥ ९ ॥
(पूर्वाधिकरणस्य सि०) ॥

भा (स्थितादुत्तरम्) । यदुक्तं,—प्रधानं चिकीर्षितं न अद्भानि,
तस्मात् प्रधानस्य वेदिः—इति, तच्च, 'तद्युक्ते फलश्रुतिः', साङ्गात्
फलं श्रूयते, तस्मात् साङ्गं चिकीर्षितं । यद्यप्यद्भानि न चिकी-

* यम्य निहास्त पराधिकरणपूर्वपक्षप्रदर्शनान्तरं एव सूत्रेण
दर्शितः ।

† एषिवो होतव्यादिकः मन्त्रः चतुर्होत्रा । अग्निर्होतव्यादिको
मन्त्रः पञ्चहोत्रा इति माधवः ।

भा. र्पितानि, तथापि वेद्यां कर्त्तव्यानि; अन्यथा न साङ्गं वेद्यां
कृतं भवति ॥

सू. गुणाभिधानात्सर्व्वार्थमभिधानम् ॥ १० ॥ (सि०) ॥

भा. यदुक्तं,—प्रधाननामत्वात् पौर्णमासीशब्दस्य अमावास्या-
शब्दस्य च, प्रधानहविषाम् अभिमर्शनम्—इति । नैतदेवम्,
अङ्गहविषामप्यभिमर्शनं स्यात् । कुतः ? । गुणाभिधानात्, गुणो-
भिमर्शनम्—इत्यभिधानं भवति । कतमत् तदभिधानम् ? ।
यत् गुणोभिमर्शनम्—इति ब्रूते । पौर्णमासीममावास्याम्—
इति च द्वितीयान्तम् पौर्णमास्यर्थम् अभिमर्शनं कर्त्तव्यम्, अमा-
वास्यार्थमभिमर्शनं कर्त्तव्यम्—इति, अतो यच्च यच्च क्रियमाणं
पौर्णमास्याममावास्यायां वोपकरोति, तच्च तच्च कर्त्तव्यम्; यत्
यत् पौर्णमास्याममावास्यायां वाभिसम्बध्यते, साक्षात्, प्रणाद्या
वा, तच्च तच्च क्रियमाणं तयोः उपकरोति । तस्मात् प्रधान-
हविषाम् अङ्गहविषां च कर्त्तव्यम्—इति ॥ (३।७।४ अ०) ॥

दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थताधिकरणम् ॥

सू. दीक्षादक्षिणन्तु वचनात् प्रधानस्य ॥ ११ ॥

भा. ज्योतिष्टोमे दीक्षाः श्रूयन्ते,—‘तिस्रो दीक्षाः’—इति, तथा
दक्षिणाः श्रूयन्ते,—‘तस्य द्वादशशतं दक्षिणाः’—इति । तच्च
सन्देहः,—किं दीक्षादक्षिणम् अङ्गप्रधानार्थम्, उत प्रधाना-
नाम्—इति । किं प्राप्तम् ?—पुरुषाणाम् अङ्गप्रधानार्थत्वात्
दीक्षादक्षिणस्य अङ्गप्रधानार्थता—इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—
दीक्षादक्षिणं प्रधानस्य । कुतः ? । वचनात्, वचनं हि भवति,
—‘दीक्षाः सोमस्य, दक्षिणाः सोमस्य’—इति, न हि वचनस्य

भा. अतिभारो नाम कचित् । तस्मात् दीक्षादर्चिणं वचनात्
सोमस्य—इति ॥

स निवृत्तिदर्शनाच्च ॥ १२ ॥ (यु०) ॥

भा निवृत्ति दीक्षाणा दर्शयति । कथम्? 'अध्वर्यो यत्
पशुना अयाचीरघ कास्य दीक्षा?—इति यत् पदङ्गोत्तरं
जुहोति सास्य दीक्षा—इति असत्यामपि दीक्षायां वर्तते
भवति । तस्मात् यज्ञानां दीक्षादर्चणम्—इति ॥ (३।७।
५ अ०) ॥

अन्तर्वेदेर्दूषणद्वयताधिकरणम् ।

स तथा यूपस्य वेदिः ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नियोमीयः,—'यो दीक्षितो
यदग्नियोमीयं पशुमात्मते'—इति । तत्र यूपं प्रहृत्य श्रूयते,
—'यद्यौ वै यूपौ यदन्तर्वेदि मिनुयान्ननिर्दक्षेत्, यत् बहिर्वेद्य
नयद्वहः स्यात् अर्हमन्तर्वेदि मिनोति अर्हं बहिर्वेदि अयद्वहो
भवति, न निर्दक्षति'—इति ।

तत्र सन्देहः,—किम् अन्तर्वेदि—इति यूपान्नभावेन वेदिः
उपदिश्यते, उत अर्हमन्तर्वेदि अर्हं बहिर्वेदि—इति देश
नक्षत्रार्थम् उच्यते?—इति । कथम् यूपान्नभावेन कथं वा
देशनक्षत्रा?—इति । यदि यूपान्नस्य वेद्यन्तरस्य च सम्बन्धो
विवक्षितः, एवं वेदिसम्बद्धो यूपः कर्त्तव्यः, ततो यूपान्नभावेन;
अथ यस्मिन् देशे मीयमानस्य अर्हं वेद्यभ्यन्तरेर्हं च बहिः, स
देश उपदिश्यते, ततो देशनक्षत्रा ।

किं प्राप्तम्?—'तथा यूपस्य वेदिः', यथा दीक्षादर्चणं प्रधान-
तय, तथा यूपस्य वेदिः, तथा यूपो मातयः, तथा मीयमानस्य

भा. अहं वेद्यभ्यन्तरे भवति । एवं वेदिश्रुतिरप्यनुग्रहीष्यते, इतरथा वेदिशब्दो लक्ष्येत् देशं, श्रुतिलक्षणाविशये श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा । तस्मात् यूपान्नभावेन वेदिर्निर्दिश्यते ॥

ख. देशमात्रं वाऽग्निष्येणैकवाक्यत्वात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा. देशमात्रं वा वेदिशब्देन लक्ष्यते न वेदियूपान्नम् । कुतः ? । 'अग्निष्येण एकवाक्यत्वात्', 'अहंमन्तर्वेदि मिनोत्यहं बहिर्वेदि'—इत्येतेनैकवाक्यताया, सा शासितेन, यदि देशलक्षणा, अथ यूपान्नभावेन वेद्या निर्देशः, ततो न शासितव्यो बहिर्वेदिर्निर्देशो भवति; वेद्यां यूपस्य अन्नभावेन उपदिश्यमानायाम्, अहं बहिर्वेदि—इत्येतदुच्चार्यमाणं न कस्मिंश्चित् उपकारे वर्तते ।

'अथ बहिर्वेदिदेशमपि यूपान्नभावेन उपदिशेत्' । वाक्य-
भिद्येत । तस्मात् यूपान्नभावेन वेद्या निर्देशे बहिर्वेदिशब्दः
सर्वथा न शासितव्यः । यदि तु देशलक्षणा, ततो विशिष्टे
देशे लक्ष्यमाणेष्ववश्यवक्तव्यो बहिर्वेदिशब्दो भवति, अनुद्यमाने
वेद्यभ्यन्तरे यस्मिन् कस्मिंश्च प्रदेशे यूपः—इति गम्यते । अथ
पुनर्बहिर्वेदिशब्दे श्रूयमाणे, यतरस्मिन्देशे भीयमानस्य अहंम्
अन्तर्वेदि अहं बहिर्वेदि, स देशो लक्षयितुमिष्टो भवति, स च
बहिर्वेदिशब्देन विना न शक्यते लक्षयितुम्—इति, अवश्यं
शासितव्यो भवति । तस्मात् देशलक्षणा—इति ॥ (३।७।
६ अ०) ॥

हविर्दानस्य सामिधेन्यनङ्गताधिकरणम् ॥

ख. सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्दानयोर्वचनात्
सामिधेनीनाम् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—'उत यत्पुनन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः'

भा —इति, हविर्द्धानयोर्यस्मिन् हविर्द्धाने सन्वन्ति, तत् सामि-
धेनीभिः सम्बन्धयेत्*—इत्यर्थः । तत्र सन्देहः,—किं सामि-
धेनीनाम् अङ्गभावेन हविर्द्धानं चोद्यते, हविर्द्धानविशिष्टाः
सामिधेन्योऽनुवक्तव्याः, उत हविर्द्धानेन अभूषामनूचमानानां
देशो लक्ष्यते?—इति । किं तावत् प्राप्तम्?—सामिधेनीनाम्
अङ्गत्वेन हविर्द्धानं चोद्यते,—यस्मिन् हविर्द्धाने सन्वन्ति, तत्
सामिधेनीभिः सम्बन्धयेत्—इति, तेन हविर्द्धानसम्बद्धाः सामि-
धेन्योऽनुवक्तव्याः—इति वचनात् सामिधेन्यङ्गभावे सति हवि-
र्द्धानश्रुतिः अनुपदीप्यते, इतरथा देशं लक्षयेत्—इति ।
तस्मात् सामिधेन्यङ्गं हविर्द्धानम् ॥

स देशमार्थं वा प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा. देशलक्षणाथं वा इतत् उच्यते,—यस्मिन् सन्वन्ति, तस्मिन्
देशे सामिधेन्योऽनुवक्तव्याः—इति, प्रत्यक्षं हि अर्थकर्म सोमस्य
तेन क्रियते,—इच्छिते हविर्द्धाने सोमसासादयति—इति,
सोमसादनाथं तावदेतत् उपादेयम्, सामिधेन्योऽपि अग्नि-
समिन्धनायम् उपादेयाः—इति । इह त्वेतावत् श्रूयते,—यस्य
हविर्द्धानस्य समीपे सन्वन्ति तत्सम्बद्धाः सामिधेन्योऽपि अग्नि-
समिन्धनायम् उपादेयाः—इति, तत्र न ज्ञायते, किम् सामि-
धेन्यः सम्बद्धाः हविर्द्धानस्य उपकुर्वन्ति? किम् हविर्द्धानं सामि-
धेनीनाम्?—इति; तदुच्यते,—सामिधेन्यस्तावद्धविर्द्धानस्य न
उपकुर्वन्ति, न हि तावत् विधीयन्ते,—सामिधेन्योऽनुवक्तव्याः—
इति । किम् तर्हि?—हविर्द्धानविशेषसम्बन्धः तासां विधीयते,

* हविर्द्धानमष्टपगतयोर्दक्षिणोत्तरभागयो रवस्थितयोर्हविर्द्धानताम-
क्याः शकटयोर्मध्ये दक्षिण शकटमथ यत्तच्छब्दाभ्यामभिधीयते । तस्य
समीपे सोमस्याभिषवः । उक्तस्य शब्दोऽथशब्दार्थे वर्तते इति भाष्यम् ।

भा. न च अविहितम् अङ्गं भवति, नाप्येवं विधीयते, हविर्धानमा-
सामनुचमानानां उपादातव्यं सम्बन्धयितुम्—इति । कथम्
तर्हि?—हविर्धानविशेषसम्बन्धो सामिधेनीनां श्रूयते, हवि-
र्धानसम्बन्धो विधीयते, न च सामिधेनीसम्बन्धो हविर्धानस्य
प्राप्तः, यो विशेषार्थमनूद्येत । केन तर्हि हविर्धानस्य सम्बन्धः? ।
प्रत्यक्षं हि अर्थकर्म सोमस्य, न तु सामिधेनीकर्म प्रत्यक्षं
हविर्धानस्य । भवति तु देशस्य सामिधेनीसम्बन्धः, ‘अपरेण
वेदिम्’—इति होतुर्देशो लक्षितः, स उत्तरस्य दक्षिणस्य वा
हविर्धानस्य समासज्ञः, तत्र यत् शुन्वन्ति, तदन्वाङ्गः—इति
उपपद्यते वचनम् । तस्मात् देशलक्षणाद्यं हविर्धानमहणम् ।

‘अथैवमभिसम्बन्धः कस्मात् न भवति?—यस्मिन् हविर्धाने
शुन्वन्ति, तस्य हविर्धानस्य सामिधेनीसम्बन्धः—इति’ । नैवं
शक्यम्, एवं दावयौ विधातयौ भवतः, हविर्धानसम्बन्धो
हविर्धानविशेषसम्बन्धश्च, तत्र वाक्यम्भिद्येत । तस्मात् नैवम्
अभिसम्बन्धः—इति ॥

स. समाख्यानं च तद्वत् ॥ १७ ॥ (यु०) ॥

भा. समाख्यानं च तद्वदेव भवति, यथा अस्माभिर्न्याय उपदिष्टः,
—सोमार्थम् हविर्धानम्—इति ॥ (३।७।७ अ०) ॥

अङ्गानामन्यदङ्गानुष्ठानाधिकरणम् ।

स. शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वात् तस्मात्स्वयं
प्रयोगे स्यात् ॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा. इह कर्माणि उदाहरणम्,—‘अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः’,
‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’, ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत’—इति । तत्र सन्देहः,—किम् एतानि कर्माणि स्वयम्

भा अनुष्ठातव्यानि, उत अचोत्सर्गमात्रं स्वयं कु

वा, उत श्रेयमन्य एव—इति । किं प्राप्तम्—

स्यात् । कुत ? यत स्वयं—प्रयुञ्जानस्य फल भवति ।

अवगम्यते ? । 'तल्लक्षणत्वात्, शब्दोभ्यार्थस्य लक्षण,—

प्रयुञ्जानस्य फल भवति—इति । कतम स शब्द ? । स्व

यजेत—इति, य स्वयं कामयते, स एवोच्यते,—यागे य

भवन् फल साधयेत्—इति, साज्ञे च कर्त्ता भवन् फल प्राप्नोति

तस्मात् स्वयंप्रयोगे स्यात् ॥

ख उत्सर्गं तु प्रधानत्वात् शेषकारी प्रधानस्य, तस्मात्
अन्य स्वयं वा स्यात् ॥ १६ ॥ (पू०) ॥

भा उत्सर्गं प्राधान्यमस्ति । कथम् ? । य उत्सर्गं करोति तेन
सर्वं हतं भवति । कथम् ? । परिक्रय उत्सर्गं, तेन ज्ञानता सर्वं
कुर्वन्ति । तस्मात् य परिक्रय करोति तेन स्वयमेव सर्वं हतं
भवति । तस्मात् उत्सर्गमात्रं स्वयं कुर्यात्, श्रेयमन्य स्वयं वा ॥

ख अन्यो वा स्यात् परिक्रयान्नानादिप्रतिषेधात्प्रत्यगा
त्मनि ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा श्रेयस्यान्य एव स्यात् कर्त्ता । कुत ? । परिक्रयस्याग्निज
त्वात्—पुरुषानतिप्रकारेषु बहुषु मासेषु परिक्रयो नियत ।
तस्मात् परिक्रयेणानते सर्वं पदार्था कर्त्तव्या—इति, विप्रति
षिद्ध्यात्मनि परिक्रय । यदि स्वयं कुर्यात् अपरिक्रमेण हतं
रम्यत्, तत्र परिक्रयाभिनानार्थकम्, अदृष्टार्था वा प्रतिज्ञायेत ।
तस्मात् अन्यैः परिक्रमे शेषा पदार्था कर्त्तव्या—इति ।
उत्सर्गं तु स्वयं कर्त्तव्यं सर्वं स्वयं हतं भवति ॥ (३।७।८ अ०) ॥

परिक्रीतानामृत्विजां सङ्क्रान्तिविशेषनियमाधिकरणम् ।

सू. तच्चार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ॥

२१ ॥ (पू०) ॥

भा. तच्च तैः परिक्रीतैः कर्त्तव्येषु अनियमेन कर्तृपरिमाणं स्यात् ।
कुतः ? । अविशेषात्, न कर्तृपरिमाणे विशेषः कश्चिदाग्नयते ;
अर्थेन तत्परिमाणं, यावद्विरसौ इतिकर्त्तव्यता निर्वर्त्तते, तावतो
दृणीत ॥

सू. 'अपि वा श्रुतिभेदात् प्रतिनामधेयं स्युः ॥ २२ ॥
(सि०) ॥

भा. यावन्ति कर्तृनामधेयानि कर्माणि श्रूयन्ते,—तावन्तो वरीतथाः
भिद्यन्ते, तानि च नामधेयश्रवणानि,—‘तान् पुरोध्वर्युर्विभजति,
प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति, नेष्टा पक्षीमभ्युदायति, उद्धेता
चमसान् उद्धयति’—इति, तथा, ‘प्रस्तोता प्रस्तौति, उद्गाता
उद्गायति, प्रतिहर्त्ता प्रतिहरति, सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह,
होता प्रातरमुवाकमनुब्रते, मैत्रावरुणः प्रेक्ष्यति, चानुचाह,
अच्छावाको यजति, आवस्तुत् आवस्तोचीयामन्वाह’—एतावद्भिः
कर्माणि प्रयोजनं, तेन तेभ्यश्चमेतानि यथाश्रुतानि कर्त्तुं वरी-
तथाः, एतद्व्यतिरिक्तोऽन्यः पदार्थो न विद्यते, योऽपि वाक्येन
नोपदिष्टः, स समाख्यया गम्यते । तस्मात् एतावतो दृणीत—
इति ॥

सू. एकस्य कर्मभेदादिति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०) ॥

भा. एवं चेत् प्रतिज्ञायते,—एतावतो दृणीतेति, तन्न, यो
तत्कर्म करिष्यति—इति सङ्कल्पते, स स ..

भा भवति एकोऽपि बहून् यदार्थान् कर्तुम् बह्वभिर्नामधेये उच्येत,
तस्मात् अनियमः ॥

छ नोत्पत्तौ हि ॥ २४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा नैतदेवम् उत्पत्तौ पुरुषाणाम् उत्पाद्यमानेषु पुरुषेषु नाम
धेयानि भिद्यन्ते—‘ब्राह्मणं दृणीते होतारम् दृणीते, उद्गा
तारम् दृणीते अध्वर्यं दृणीते—इत्येवमादि तस्मात् कर्मणि
तेरेवनामके प्रयोजनम् अवश्यन्ते वरीतव्या । तस्मात् एषा
वरणे सकीर्त्तनं न विधिः । प्रयोजनस्य अभावात् न अनुवादः ।
न वेदे तावन्तो वरीतव्या—इति ब्रूयात् अनर्थकमेव स्यात् ।
अप्नोति चेद् प्रत्याद्यद्यितुम् सङ्ख्याविशेषम् तस्मात् य सङ्ख्या
विशेषो एषा प्रतीयते तदर्थमेतद्वचनम् । तस्मात् श्रीदशकर्मरौ
वरीतव्या, सोम तावत्कृतकस्य स्यात् एव दर्शपूर्णमासयोरपि ॥
(३। ७। ८ अ०) ॥

चमसाध्वर्यव्या पृथक्काधिकरणम् ।

छ चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥ २५ ॥

भा सन्ति व्योतिष्टोमे चमसाध्वर्यवः,—‘चमसाध्वर्यन् दृणीत’—
इति । तेषु सन्देहः—किम् एषामन्यतमा, उतेतेभ्योऽन्ये ?—
इति । किं तावत् प्राप्तम् ?—एतावता सकीर्त्तनात् एषामेवान्य
तमा—इति प्राप्ते ब्रूम चमसाध्वर्यवस्यापरे भवेयु तैर्भ्योऽन्ये
—इति । कुत ? ‘तैर्व्यपदेशात्’ नै परिगणितेरिषा व्यपदेशी
भवति—‘मध्यत कारिणा चमसाध्वर्यवो, होषकाणा चमसा
ध्वर्यव’—इति ।

‘ननु ये एव प्रकृताग्ने चमसाध्वर्यवो भवेयुः’ । न—इति
ब्रूम । कुत ? ‘तैर्व्यपदेशात्’, ‘मध्यत कारिणा चमसाध्वर्यवो

भा. होत्रकाणां चमसाध्यैवः—इति, पृथी सम्बन्धे सति भवति ; षट्त्विग्भिस्ते व्यपदिश्यन्ते, षट्त्विजः तेषां स्वामिनो न यजमानः, यजमानपुरुषेभ्यश्च एतेभ्यः—इति नः प्रतिज्ञातम्, न यजमानेन चमसाध्यैवं कर्तुम् वरीतयाः, षट्त्विग्भिस्ते वरीतयाः—इति । अपि च, एषाम् उत्पत्तिवाक्ये एव भेदः,—‘चमसाध्यैरून्तणीत’—इति ॥ (३। ७। १० अ०) ॥

चमसाध्यैणां बह्वचनियमाधिकरणम् ।

स. उत्पत्तौ तु बहुव्युतेः ॥ २६ ॥

भा. तेष्वेव सन्देहः,—किम् अनियमः,—एको द्वौ बहवो वा, उत बहव एव?—इति । अनियमः—इति भाषे उच्यते,—बहवः—इति । कुतः? उत्पत्तौ बहुव्युतेः, चमसाध्यैवः—इत्येषाम् उत्पत्तौ बहुव्युतिर्भवति, तस्मात् बहवः—इति ॥ (३। ७। ११ अ०) ॥

चमसाध्यैणां दशसङ्ख्यानियमाधिकरणम् ।

स. दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥

भा. ज्योतिष्टोमे चमसाध्यैवः, ते च बहवः—इत्युक्तम् । कियन्तो बहवः—इति सन्देहे त्रयः, बहुवचनसामर्थ्यात्—इति भाषे ध्रुमः,—‘दशत्वं लिङ्गदर्शनात्’, ते दश भवेयुः, तथा हि लिङ्गं ज्योतिष्टोमविकारे दशपेये श्रूयते,—‘दश चमसाध्यैवो दशदश एकैकं चमसमनुसर्पन्ति—इति, एतस्मात् कारणात् दशपेयो भवति’—इति ब्रुवन् दश चमसाध्यैरून् दर्शयति, यदि त्रयो भवेयुः, एतद्दर्शनं नोपपद्येत । तस्मात् त्रीन् अतीत्य एषा सङ्ख्या, यदि च दश न भवेयुर्नोपपद्येत एतद्दर्शनं’ तस्मात्

भा भवन्ति दश, दश चेपां स्वामिन । तस्मात् प्रयोजनभावात्
दशसङ्ख्यगोपादीयते, तस्या च उपादीयमानाया अपरापि
सङ्ख्या अनुगृह्यते, तेनापि दश भवेयु ॥ (३।७।१२ अ०) ॥

शमितुरष्टकाधिकरणम् ।

ख शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥

भा अस्ति शमिता,—‘शमितार उपनयीत’—इति । स किं
सङ्कीर्तितानामन्यतम, उत अन्यस्तेभ्य ?—इति । किं प्राप्तम्?
—तेषां वरणे सङ्कीर्तनात् तेषाम् अन्यतम,—इति प्राप्ते उच्यते
—‘शमिता च शब्दभेदात्,—शब्दो भिद्यते,—एवमप्येकेन इदं
कर्म कर्तव्यम्—इति, तस्मात् एवमप्येक उत्पादयितव्य । अथ
सङ्कीर्तनात् सङ्ख्याविद्विर्गम्यते, तस्मात् अन्य शमिता ख्यात् ।
अपि च, ‘सोमा चोर्द्धं वैकर्त्तनं च शमितु तत् ब्राह्मणाय
दद्यात् यद्यब्राह्मण स्यात्—इति अब्राह्मणाशङ्का भवति, सा
षट्त्विति नोपपद्यते ॥

ख प्रकरणादौत्पत्त्यसंयोगात् ॥ २९ ॥ (सि०) ॥

भा सत्यं सङ्ख्याविद्विर्गम्यते, न तु उत्पद्यमानेषु या त्वनुत्पत्ति
रितेषु गम्यते, तच्च एकस्य कर्मभेदात्—इत्येवमप्यवकल्पते । यत्
उक्तम्—अब्राह्मणाशङ्का भवति—इति, यजमानाभिप्राया सा,
—यदि अब्राह्मणो यजमान स्यात्—इति । ‘ननु यदि
अब्राह्मण स्यात्—इति महत शमिता सम्बध्यते । उच्यते,—
शमयति—इति शमिता, यौगिक एव शब्द महतेष्वप्यवक
ल्पते । शामिषमप्याध्वर्यवे समाम्नानात् अध्वर्युणा कर्त्तव्यम् ।

• प्रयोजनाभावात् न दशमङ्क्या उपधीयते इति वा० म० पू० पाठः ।

भा तस्मात् शमनात् अध्वयुः शमिता, एवं सति अमलतो यजमानः
सम्बध्यते ॥ (३। ७। १३ अ०) ॥

उपगम्याद्यक्षाधिकरणम् ।

सू उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३० ॥

भा. ज्योतिष्टोमे सन्तु उपगा नाम, ते शब्दभेदात् सङ्ख्याविष्टद्धिं
प्रत्याययन्ति—इत्यध्वर्वादिभ्योऽन्ये—इति प्राप्ते ब्रूमः,—तेषा-
मेष केचित्स्युः—इति । कस्मात् ? उत्पत्तौ परिगणनात्, यौगि-
कत्वाच्च शब्दस्य । लिङ्गमिदं भवति,—‘न अध्वर्युः उपगायेत्’—
इति, यदोभ्योऽन्ये भवेयुर्नाध्वर्युम् प्रतिपेधेत् । अप्राप्तत्वात् ।
यतस्तु प्रतिपेधति,—अतोऽवगच्छामः,—उत्पत्तौ सङ्कीर्त्तिताना-
मेवान्यतमः—इति ॥ (३। ७। १४ अ०) ॥

सोमविक्रोतुः पृथक्त्वाधिकरणम् ।

सू विक्रयो त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ ३१ ॥

भा अस्ति सोमविक्रयो तच्च सन्देहः,—स किम् अध्वर्वादीनाम्
अन्यतमः, उतेभ्योऽन्यः ?—इति । किं प्राप्तम् ?—तेषां सङ्कीर्त्त-
नात्, तेषाम् अन्यतमः—इति प्राप्ते ब्रूमः,—‘विक्रयो त्वन्यः’
स्यात्—इति, विक्रयो न चोद्यते क्रयश्चोद्यते, तच्च अर्थादिक्रयः,
ज्योतिष्टोमस्य च पदाद्योन् कर्तुम् अध्वर्वादय उत्पाद्यन्ते, न तु
विक्रयो ज्योतिष्टोमस्य श्रूयते । तस्मात् न अध्वर्वादीनामन्य-
तमः—इति ॥ (३। ७। १५ अ०) ॥

ऋत्विगितिनाम्नोऽसर्वगामिताधिकारम् ॥

स कर्मकार्यात् सर्वेषां ऋत्विक्त्वमविशेषात् ॥ ३२ ॥
(पृ०) ॥

भा. ये एते पुरुषा ज्योतिष्टोमस्य श्रूयन्ते, ते किं सर्वे एते ऋत्विजः,
उत केचित् एयाम्?—इति । किं प्राप्तम्,—सर्वे । कुतः? ।
'कर्मकार्यात्', सर्वे यागस्य साधनं कुर्वन्ति, तस्मात् सर्वे ऋतौ
यजन्ति, ये च ऋतौ यजन्ति ते ऋत्विजः, न काश्चिद्विशेष
आश्रीयते,—इमे एव ऋतौ यजन्ति—इति ऋत्विजः, इति न
—इति । तस्मात् सर्वेषाम् ऋत्विक्त्वम् ।

'ननु परिसङ्ख्या श्रूयते,—'सौम्यस्य अध्वरस्य यज्ञकृतौ
सप्तदश ऋत्विजः'—इति । उच्यते,—परिसङ्ख्यायां बहवो
होपाः सन्तीति, अवयुत्यवादोऽयं भविष्यति ॥

स न वा परिसङ्ख्यानात् ॥ ३३ ॥ (सि०) ॥

भा. न वा सर्वे । कस्मात्? । परिसङ्ख्यानात्,—एवं हि श्रूयते,
'सौम्यस्य अध्वरस्य यज्ञकृतौः सप्तदश ऋत्विजः'—इति, स
एव न विधिः, बह्वतराणां प्राप्तत्वात्, न अनुवादः, प्रयोजना
भावात्, न चेत् परिसङ्ख्यापि, आनयक्यमेव स्यात् ।

'ननु परिसङ्ख्यायां स्वार्थहानं परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्च' ।
उच्यते,—स्वार्थहानम् अदोषः प्राप्तत्वात् । परार्थकल्पना च
प्रत्ययात् । कथं? । बहूनाम् ऋत्विक्त्वे ज्ञाते पुनः सप्तदश
र्त्विजः—इत्युच्यते, सप्तदशभिर्ऋत्विक्त्वक्षदस्य सम्बन्धः पुनः
प्रकाशयते, अधिकेषु न प्रकाशयते । तत्र विज्ञायते एतत्,—
ऋत्विक्त्वक्षदस्य मुख्यैः सम्बन्धे पुनः प्रकाशयमाने सप्तदशभ्यो-
ऽभ्यधिका वर्जिताः—इति गम्यते, तत्र किं सप्तदशभिः सम्बन्धो

भा विवक्षितः, किम् वा अधिकानाम् वर्जनम्?—इति, सप्तदश-
 .सम्बन्धस्य अप्रयोजकत्वात् अधिकानाम् वर्जनम् विवक्षितम्—
 इति गम्यते ।

‘आह,—ननु प्रतिषिध्यमानेष्वप्यधिकेषु प्रतिषेधो न प्रा-
 भोति, न हि, ते ऋतौ न यजन्ति, न वा ऋतौ यजन्तो न
 ऋत्विजः स्युः’ । उच्यते,—सत्यं, न, प्रतिषेधात् ऋत्विक्शब्देन
 न सम्बध्यते, किन्तु प्रतिषेधसामर्थ्यात् हि ऋत्विक्कार्यं न भवति ।
 किं पुनः ऋत्विक्कार्यम्? । ऋत्विज उपवसन्ति—इति, ऋत्विजो
 दृणीते, ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ददाति—इति ।

‘आह,—यत् ऋत्विजा कार्यं, कथं तत् केषाञ्चित् ऋत्विक्-
 शब्दकानां न स्यात्?’ । उच्यते,—एव तर्हि द्विविधोऽयं ऋत्विक्
 शब्दः,—‘ऋतुयजननिमित्त’, वरणभरणनिमित्तश्च, तत्र याग
 निमित्तस्य ऋत्विजम् अनर्थकम्, तस्मात् वरणभरणनिमित्तो गृह्यते
 —इति ।

‘आह,—नन्वितरेतराश्रयमेवं भवति,—ये ऋत्विजस्ते वरी-
 तयाः, ये त्रियस्ते ते ऋत्विजः—इति तदितरेतराश्रयम्’ । उच्यते,
 —न हि ऋत्विजो दृणीते—इत्ययमर्थः,—‘ऋत्विजः सन्तो वरी-
 तयाः—इति, कथं तर्हि?—वरणेन ऋत्विजः क्रियन्ते—इति,
 एवं द्वितीयानिर्देशो युक्तो भविष्यति,—अध्वर्युं दृणीते—इत्येवं
 लक्षणः । दृष्टार्थता च वरणस्य भविष्यति ।

‘कथम् आत्मेच्छया अध्वर्युर्भवति’—इति चेत् कश्चित् ब्रूयात्,
 भवति—इति ब्रूयाम् । कथम्? । एवमशब्देनायं पदार्थः कर्त्तव्यः
 —इति, नास्त्येवंशब्दकः, यस्य नास्ति, स यदि शक्यते कर्त्तुम्,
 कर्त्तव्यो भवति; यथा,—‘जुह्वा जुहोति’—इति अविद्यमाना
 जुह्वः क्रियते, एवमेतदपि द्रष्टव्यम् । तत्र अर्थादनियमेन
 ऋत्विज्शब्दसम्बन्धे कर्त्तव्ये, वरणविशेषेण कर्त्तव्यः—इति निय-
 म्यते । तस्मात् न इतरेतराश्रयम् । तस्मात् सप्तदशैव ऋत्विजः

भा कर्त्तव्या—इति परिसङ्ख्या, —सप्तदश ऋत्विजः संस्कारैः कर्त्तव्या—इति ॥

स पक्षेणेति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०) ॥

भा एव चेत् मन्यसे,—यद्योक्तपक्षेणैतदेवम् उच्येत, अवयुत्यवादपक्षेण सप्तदशर्त्विज—इति, तत्परिहर्त्तव्यम् ॥

स न सर्वेषामनधिकारः ॥ ३५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा नैतदेव, न अथ सर्वेषां पुरुषाणां वचनं, यान् अधिष्ठत्यवयुत्यवादो भविष्यति, यथ परा सङ्ख्या कीर्त्यते, तथ अवयुत्यवादो भवति, यथा, षादशकपाले यट्टाकपालो भवति—इति, न च, इह परा सङ्ख्या कीर्त्यते । तस्मात् न अवयुत्यवादः—इति ॥ (३। ७। १६ अ०) ॥

दीक्षादक्षिणावाक्योक्तानामेव ब्रह्मादीनां सप्तदशर्त्विजाधिकारयम ।

स नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ ३६ ॥

भा सप्तदश ऋत्विज—इति समधिगतम् । कतमे ते सप्तदश ?—इति इह चिन्ताते । किं प्राप्तम् ?—अज्ञानम् । एवं प्राप्ते ब्रूम, —‘नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात्’, दक्षिणासम्बन्धेन नियम्येरन्, एव ज्ञाग्नयायते,—‘ऋत्विग्यो दक्षिणा ददाति’—इति, एवम् अभिधाय दक्षिणादानक्रमपरे वाक्ये ब्रह्मादयः श्रूयन्ते,—‘अग्नीधेय्ये ददाति’—इति, ततो ब्रह्मणे, ततोऽमुष्मे च अमुष्मे च—इति केचिदेव विजिष्ठा, श्रूयन्ते,—एव ये श्रूयन्ते ते तावत् ऋत्विजः ततोऽभ्यधिका नान्ये भवितुमर्हन्ति, दक्षिणाभिर्नियम—इति ॥

स. उक्ता च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥ ३७ ॥
(यु०) ॥

भा. ये ऋत्विजः ते यजमानाः—इत्येवम् अभिधाय ब्रह्मादीनां दीक्षाक्रमपरे च वाक्ये दीक्षां दर्शयति । कथम् ? 'अध्वर्यु-
गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो
होतारम् । ततः तं प्रतिमस्थाता दीक्षयित्वा अर्द्धिनो दीक्षयति,
ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारम् उद्गातुः, मैवावरणं होतुः ।
ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति, आग्नीधं ब्रह्मणः,
प्रतिहर्तारम् उद्गातुः, अक्षावाकं होतुः । ततस्तमुन्नेता दीक्ष-
यित्वा पादिनो दीक्षयति, पीतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यम् उद्गातुः,
यावस्तुतं होतुः । ततस्तमन्यो ब्राह्मणी दीक्षयति, ब्रह्मचारी
वाचार्यम्रेषितः—इति । दीक्षा च यजमानसंस्कारः । तस्मात्
ब्रह्मादय ऋत्विजः सप्तदश—इति ॥ (३ । ७ । १७ अ०) ॥

ऋत्विजा स्वामिसप्तदशत्वाधिकारणम् ।

स. स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ ३८ ॥

भा. एतदुक्तं—सप्तदश ऋत्विजः—इति, ते च ब्रह्मादयः । तच्च
सन्देहः,—किम् एषां सदस्यः सप्तदशः, उत गृहपतिः ? किं
तावत् प्राप्तम् ?—सदस्यः—इति स हि कर्मकरः, इतरः स्वामी,
यश्च कर्मकरः, स परिक्रेतव्यः, ऋत्विजश्च परिक्रीयन्ते, तस्मात्
सदस्यः सप्तदश ऋत्विक्—इति । अपि च, तस्य चमसमामनन्ति
वरणं च, ऋत्विक् वरीतव्यो न स्वामी, तस्मात् सदस्यः सप्तदशः ।

इति प्राप्ते उच्यते,—'स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात्', स्वामी
एषा सप्तदशः स्यात् । कुतः ? कर्मसामान्यात्, यज्ञे कर्तार
ऋत्विजो भवन्ति, यज्ञे च कर्ता गृहपतिः, तस्मान्

भा यज्ञकर्मसामान्यात् । यदुक्तं,—तं समामनन्ति तस्य चमसमा
मनन्ति वरणं च, तस्मात् सदस्यः सप्तदशः—इति । उच्यते,—
ब्रह्माणमेव ते समामनन्ति, वरणम् अपि चमसश्च ब्रह्मण एव, स
हि सदसिभवः, तस्मात् क्षामिसप्तदशाः ॥ (३।७।१८ अ०) ॥

आभ्यर्थनादिषु आभ्यर्थ्यादीनां कर्तव्यमित्यभाधिकरणम् ॥

अग्नेः प्रकृतिविकृतिसर्वार्थताधिकरणञ्च ।

स ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात् ॥ ३९ ॥
(पृ०) ॥

भा क्षामिसप्तदशाः ज्योतिष्टोमस्य ऋत्विजः समधिगताः । अथ
इदानीमयं सन्देहः,—किं सर्वं पुण्यकार्यं तैः कार्यम्, अग्निभिश्च
गार्हपत्यादिभिः अग्निकार्यम्, उत काचिदरवस्था?—इति । किं
तावत् प्राप्तम्?—‘ते सर्वार्थाः, प्रयुक्तत्वात् अग्नयश्च स्वकाल
त्वात्, ते हताः सर्वस्यै पुण्यकार्याय स्तु’, अग्नयश्चाग्निकार्याय ।
कुतः? तैः कार्यैः आकाङ्क्षितत्वात्, प्रति—स्वं यद्गृण्मेधाम्
अनुवादः, स्वकालत्वात् अग्नयश्च सर्वार्थाः—इति, समधिगत
मेतत् ॥ (३।७।१९ अ०) ॥

* “ये पुनराहवनीयादयः, तेना सर्वार्थमप्रकृतमेव न च प्रसङ्गादु-
च्यते, स्वकालत्वस्य हेतोरप्यसमर्थत्वात् । न च तस्य उत्तरपक्षे कश्चित्
पक्षस्य हेतोर्वा परामर्शीऽङ्क्ति”, इत्यारम्भ “सिद्धान्तवचनमेवैतत्, निरा-
करणोक्त्यभावात् । तस्मादेव वर्ण्यते, नैतदेवाग्नीनां सर्वार्थत्व पूर्वोपची-
कृत, किं तर्हि व्यधिकरणान्तरसूत्रीकृत्यायेनाधानवदेव पूर्वोत्तरपक्षौ
रचयितव्यौ,—किमाहवनीयादयः प्रकृत्यर्थः आहोसित् प्रकृतिविकृत्य-
पेक्षया? । तत्प्रकृत्यर्थं यथान्येऽनारभ्यवादाः । प्रकृती वा विकृतत्वादित्येव
प्राप्तेऽभिधीयते,—अथवाः सर्वार्था भवेयुः । कुतः? । स्वकालत्वात्
सतत्त्वोक्तिकत्वादित्यर्थः । नदेतत् वक्षितं सर्वार्थं वाधानस्य स्वकाल-
त्वादित्यर्थः, इत्येव चातिशयमननुसृत्यम् ॥

आध्वर्यवादिष्वेवाध्वर्यादीनां कर्तृतानियमाधिकरणस्य सिद्धान्तः ॥

स तत्संयोगात्कर्मणो व्यवस्था स्यात्, संयोगस्यार्थव-
त्त्वात्* ॥ ४० ॥ (सि०) ॥

भा. 'तत्संयोगात्' विशिष्टपुरुषसंयोगात्, व्यवतिष्ठत, ये येन
पुरुषेण समाख्यायन्ते, ते तेन कर्तव्याः, एवं तेषां पुरुषसंयोगो-
र्थवान् भविष्यति, आध्वर्यवमध्वर्युणा, होधं होधा, औद्गात्रम्
उद्गात्रा—इति ॥ (३।७।२० अ०) ॥

समाख्यायात्कर्तृत्वस्यापि क्वचित् बाधाधिकरणम् ।

स. तस्योपदेशसमाख्यानानेन निर्देशः ॥ ४१ ॥

भा. किम् एष एवोत्सर्गः?—सर्वे समाख्यातं समाख्यातपुरुषैः कर्त-
व्यम्—इति । न—इति ब्रूमः,—तस्य उपदेशादिशेषसमाख्या-
नाच्च निर्देशः । यथोपदेशः,—'तस्मात् मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु-
चाह'—इति । समाख्या,—'पोत्रीया नेष्ट्रीया—इति । एष
समाख्यायाश्च अपवादः—इति ॥

स. तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

भा. यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपश्रुणुयात्—इति होत्रे
प्रातरनुवाके समाख्यया प्राप्तं होतारं दर्शयति, तथा इदमपरं
लिङ्गं भवति,—'उद्गीथ उद्गातृणामृचः प्रणवः उक्थशंसिनां

* तदिदं समाख्याविनियोगस्यैवातिप्रसङ्गनिवारणेन श्रेणीभूतं सूत्रं
नाधिकरणान्तरमिति शास्त्रदीपिका ॥

भा प्र तद्दारी अध्वर्यूणाम्—इति समाख्याकृत भेद दर्शयति
तथा इदमपि लिङ्ग भवति— यो बाध्वर्यो स्व वेद स्वामिव
भवति एतत् बाध्वर्यो स्व यदायावयति—इति समाख्याकृत
नियम दर्शयति ॥ (३। ७। २१ अ०) ॥

समुचितयोऽनुवचनप्रैष्यमैवावरुणस्योपदेशात् ॥

ख प्रपानुवचन मैवावरुणस्योपदेशात् ॥ ४३ ॥ (पू०) ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टोमे यम् अग्नीषोमीय— यो दीक्षिता
यदग्नीषोमीय यमुमाचभते—इति। तत्र इदं समामनन्ति—
तस्मात् मैवावरुण प्रैष्यति चानु चाह—इति। तत्र सशय
—किं सर्वानुवचनेषु सर्वप्रैष्येषु च मैवावरुण स्यात् उत यत्र
अनुवचने प्रैष्य ?—इति। किं तावत् प्राप्तम्?—सर्वानुवचनेषु
अविशेषात् न हि कश्चिद्विशेष आश्रीयते—यस्मिन् अनुवचने
मैवावरुणोऽस्मिन् न—इति। तस्मात् सर्वानुवचनेषु सर्वप्रैष्येषु
च मैवावरुण स्यात् ॥

ख पुरोऽनुवाक्याधिकारो वा प्रैषसन्निधानात् ॥ ४४ ॥
(सि० ॥

भा पुरोऽनुवाक्या वा मैवावरुणोऽनुवृत्त्यात्। कुत ? यत्र प्रैषश्च
अनुवाक्या च सहाचेरते—तत्र मैवावरुण यत्र केवलानुवाक्या
न तत्र मैवावरुण यत्र वा केवल प्रैष तत्रापि न यद्योमे
समुचीयते तत्र स भवेत् तथा हि समुचितया त समामनन्ति
— तस्मात् मैवावरुण प्रैष्यति च चानु चाह—इति अशब्दात्
समुचितयो—इति गम्यते ॥

सू. प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥ ४५ ॥ (यु०) ॥

भा. इतश्च पश्यामी न सर्वानुवचनेषु मैत्रावरुणः—इति । कुतः ? ।
यतः प्रातरनुवाके होतारं दर्शयति । कथम् ? । यत्र होतुः
प्रातरनुवाकम् अनुब्रूवत उपश्लुष्यात्, तदाध्ययं गृहीयात्—
इति । तस्मात् न सर्वानुवचनेषु मैत्रावरुणः—इति ॥ (३ ।
७ । २२ अ०) ॥

चमसहोमेऽध्वर्योः कर्त्तृताधिकरणम् ।

सू. चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा. सन्ति चमसाध्वर्यवस्तेषु सन्देहः,—किं चमसाध्वर्यवः चमसान्
जुहुयुः उत अध्वर्युः ?—इति । चमसाध्वर्यवः—इति ब्रूमः ।
कस्मात् ? । चमसेषु आध्वर्यवं ते कुर्वन्ति—इति चमसाध्वर्यवः,
तस्मात् ते जुहुयुः—इति ॥

सू. अध्वर्युर्वा तन्व्यायत्वात् ॥ ४७ ॥ (सि०) ॥

भा. अध्वर्युर्वा जुहुयात्, एष हि न्यायः,—यदाध्वर्यवपदार्थम्
अध्वर्युः कुर्यात्, आध्वर्यवस्य होमः, तस्मात् अध्वर्युर्जुहुयात् ।
'ननु चमसाध्वर्यवः—इति विशेष्यसमाख्यानाच्चमसाध्वर्यवो हो-
ष्यन्ति'—इति । न—इत्युच्यते,—चमसेष्वेतेऽध्वर्यवत् भवन्ति—
इति चमसाध्वर्यवः, यदि तैरध्वर्युर्जुहोति, ततस्तेऽयमसाध्वर्युभि-
रपि होतव्यम् । यदि चमसाध्वर्यवो जुह्वन्ति, न अध्वर्युः; तदा
ते न तद्वत् स्युश्चमसाध्वर्यवः । तस्मात् न जुहुयुः—इति ॥

सू. चमसं चान्यदर्शनात् ॥ ४८ ॥ (यु०) ॥

भा. चमसे च अन्यं चमसाध्वर्योर्दर्शयति । कथम् ? । 'चमसांश्च-

भा. मसाध्वर्यवे प्रयच्छति, तान् स वपट्कर्त्तुं हरति', अन्यो ज्ञत्वा चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति—इति गम्यते । कथम्? स वपट्कर्त्तुं हरति', भक्षयितुम्—इति गम्यते । तस्मात् ज्ञतस्य चमसाध्वर्यवे प्रदानं, यो जुहोति, स प्रयच्छति । तस्मात् अन्यो जुहोति—इति । अपि च, 'यो वाध्वर्योः स्वं वेद स्वानेव भयति, क्षुग्वा अध्वर्योः स्व वायव्यमस्य स्वं चमसोऽस्य सम्—इति, न तावदस्य चमसः स्वं, यजमानस्य हि सः । 'चमसोऽस्य सम्—इति श्रुत्वा, अध्वर्योऽयमसेन होमं दर्शयति ॥

स अशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा अथ कथम्, चमसाध्वर्यवः—इति समाख्यानम्? उच्यते,— 'अशक्तौ ते प्रतीयेरन्, यदा व्यापृतत्वात्, न शक्नोति अध्वर्युं होतुम्, तदा समाख्यासामर्थ्यात्ते होष्यन्ति ॥ (३।७।२३ च०) ॥

श्वेनवाजपेयमोदनेकर्त्तव्यताधिकारश्च ॥

स वेदोपदेशात्पूर्ववद्देवान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥ ५० ॥
(पू०) ॥

भा अस्ति औद्गात्रे समाख्यातः श्वेनः, आध्वर्यवे वाजपेयः । त्वं सन्देहः,—किं श्वेने उद्गातृभिरेव पदार्थाः कर्त्तव्याः, वाजपेये अध्वर्युभिः, उत उभयत्र नानत्विग्भिः?—इति । किं मातम्—'वेदोपदेशात्' (समाख्यानात्—इत्यर्थः), 'पूर्ववत्,' यथा आध्वर्यवम्—इतिसमाख्यानात् पदार्थान् अध्वर्युः करोति, एव मेव 'वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः', यो येन समाख्याते वेदे उपदिष्टः, तस्य पदार्थाः तेनैव कर्त्तव्याः, साधुः स तत्र उपदिश्यते तस्मात्, श्वेने उद्गातृभिर्वाजपेये ॥ अध्वर्युभिः पदार्थाः कर्त्तव्याः—इति ॥

ख. तद्गृहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यात् सहाङ्गै-
रव्यक्तः शेषे ॥ ५१ ॥ (सि०) ॥

भा. 'तद्यद्गृहणात्' (ग्राह्यतधर्मयद्गृहणात्) वा 'स्वधर्मः (चोदक-
प्राप्तैः संयुक्तः) स्यात्, चोदकसामर्थ्यात् सहाङ्गैः कुर्यात्—इति
श्रूयते, तानि च अङ्गानि ज्योतिष्टोमे सन्ति अपेक्ष्यन्ते, तत्र
ज्योतिष्टोमे नानाविजस्तैरस्य सहैकवाक्यता ।

'ननु प्रत्यक्षा समाख्या, चोदक आनुमानिकः' । उच्यते,
—सत्यं, प्रत्यक्षा समाख्या, लौकिकी तु सा, तत्र अनुमाय
वैदिकं शब्दं तेन एकवाक्यता स्यात्, चोदकेन पुनर्विमलप्राधी-
तया प्रत्यक्षया इतिकर्मण्यतया सहैकवाक्यता । तस्मात् चोदको
बलवत्तरः ।

यत्तुक्तं,—समाख्यानात्—इति । तत्र उच्यते,—'अव्यक्तः शेषे'
समाख्यातो भविष्यति,—यः पदार्था न चोदकेन प्राप्नोति, तत्र
समाख्याया नियमो भविष्यति । यथा, श्रयेने 'कण्टकैर्वितुदन्ति'
—इति उद्गातारो वितोत्स्यन्ति, बाजपेये चोपपुटैरर्पयन्ति—
इति अर्धयवोर्पर्यिष्यन्ति ॥ (३। ७। २४ अ०) ॥

इति श्रीगवरखामिनः स्तौतौ भीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य
सप्तमः पादः समाप्तः ॥

द्वितीये अष्टाये अष्टम पादः ।

—३५५—

अथ आत्म्य स्वामिकर्मताधिकरणम् ।

छ स्वामिकर्म परिक्रय कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

भा अस्मिन् परिक्रय, ज्योतिष्टोमे दादश्रयत, दर्शपूर्णमासयो
अन्वाहार्यम् । तत्र सन्देहः,—किम् अध्वयुणा परिक्रेतव्या
अस्ति न उत स्वामिना?—इति । किं प्राप्तम्?—समाध्यानात्
अध्वयुणा,—इति माप्ते ब्रूम,—‘स्वामिकर्म परिक्रय । कस्मात्’ ।
‘कर्मण तदर्थत्वात्’, कलकामो हि यजमान, यच्च फलकाम,
तेन नृप कर्तव्यम्, स यदि परिक्रीणीते, तत स्वय सर्वं करोति
—इति गम्यते, अथ न परिक्रीणीते, न सर्वं कुर्यात् । तस्मात्
स्वामी परिक्रीणीतेति ॥

छ वचनादितरेषां स्यात् ॥* २ ॥

भा किम् अय एवोत्सर्गः । न—इत्युच्यते,—‘वचनात् इतरेषां
स्यात्’ । यत्र वचनं भवति, तत्र वचनप्रामाण्यात् भवति परि
क्रय,—‘य एतामिष्टकाम् उपदधात् स धीन् वरान् दद्यात्’—
इति ॥ ३ । ८ । १ अ० ॥

* इदमधिकरणान्तरमिति भाष्यवीर्यन्यायमाचार्यसम्मतम् । अ. सतस्रं
धिकरणमिति आचार्यदीपिकासम्मतम् ॥

वपनादिसंस्काराणां याजमानताधिकारणम् ।

ख संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्यं यथावेदं कर्मवद्व्यवृत्तिष्ठे-
रन् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘केशश्मश्रू वपते, दतो धावते, नखानि
निहन्तते, स्वाति’—इति । तच्च सन्देहः,—किम् एवजातीयका
अध्ययुणा कर्त्तव्याः, उत यजमानेन ?—इति । किं प्राप्तम् ?--
अध्ययुणा कर्त्तव्याः, संस्कारा यथावेदं व्यवृत्तिष्ठेरन् समाख्यानात्
पुरुषेण कर्मवत्,—यथा, अन्ये पदार्थाः यस्मिन् वेदे आम्नाताः,
तत्समाख्यातेन पुरुषेण क्रियन्ते, एवम् एतेऽपि—इति ॥

ख याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मवत् ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भा यजमानेन वा कर्त्तव्याः । कुतः ? । पुरुषप्रधानत्वात् । कथं
पुरुषप्रधान्यम् ? । कर्त्तृभिर्मायं क्रियाफलं गम्यते, तस्मात् पुरु-
षस्य कर्मकरणसामर्थ्यम् उपजनयन्ति । न च, कश्चित्, (येन
कर्मकरणेन सामर्थ्यम् उपजगम्यते) तदर्थं पुरुषान् क्रीणाति—
इति, ईप्सितेभ्यः पदार्थेभ्यः क्रीणाति, येन यस्य सामर्थ्यम्
भवति, तत् तेनैव कर्त्तव्यम्, कर्मवत्, यथा, प्रधानकर्माणि पुरुषा-
र्थानि यजमानस्य भवन्ति, एवमेतदपि—इति ॥

ख व्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥ (हे०) ॥

भा परस्मैपदव्यपदेशश्च भवति,—‘तमभ्यनक्ति, शरेधीकयानक्ति’
—इति च । अन्यो यजमानस्य अञ्जनमभ्यञ्जनं करोति—इति
गम्यते ॥

ख गुणत्वे तस्य निर्देशः ॥ ६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा यदुक्तं,—समाख्यानात् यथावेदम्—इति, नैतदेवं, ‘गुणत्वे

भा तस्य निर्देश , तत्र वयं समाख्यां नियामिकामिच्छामो,—यत्र कर्मण प्राधान्यम्, यदर्थे केतव्या पुरुषा प्राप्ता, तत्र समाख्यया नियमः, कल्प्यो हि सम्बन्धो वचनादिभिः, पुरुषाणाम् अदृष्टार्थत्वात् कृते आरादुपकारकैः, न च, कृते उपपद्यमाने कल्प्ये शक्यं कल्पयितुम्। तस्मात् न पुरुषप्राधान्ये समाख्या नियामिका स्यात् ॥

स चोदना प्रति भावाच्च ॥ ७ ॥ (हि०) ॥

भा चोदना—इत्यपूर्वं ब्रूमः,—अपूर्वं प्रति संस्कारा विधीयन्ते ते ह्यसम्भवात् इत्येषु कल्प्यन्ते, सन्निहृष्टद्रव्याभावे च विप्रहृष्टेषु भवेयुः यदा तु सन्निहृष्टे इत्येव सम्भवन्ति, तदा न विप्रहृष्टेषु प्रयोक्तव्या ह्यतार्थत्वात्। तस्मात् याजमाना—इति ॥

स अतुल्यत्वादसमानविधाना स्युः ॥ ८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा (इह पक्षोत्तरं सूचम्।) ‘अथ कस्मात् न समानविधाना भवन्ति? अविशेषविधानाद्धि पुरुषमात्रस्य प्राप्नुवन्ति। तदुच्यते,—नैतत्समान सर्वपुरुषाणां विधानम्। कुत? ‘अतुल्यत्वात्, अतुल्या एते एतद्विधानं प्रति। का अतुल्यता? यत् यजमानस्य विहिता न ऋत्विज्याम्। ‘कथम् यजमानस्य विहिता—इत्यवगम्यते?। अर्थाः स्वयंप्रयोगे स्यात्—इति।

‘ननु अविशेषात् ऋत्विजाभ्यं विहिताः। प्रयोजनाभावात् अविहिता—इति पश्यामः। कथम् प्रयोजनाभावः?। ऋत्विग्भिः क्रियमाणा न यजमानेन ह्यता न कारिता अतदर्थत्वात् परिकल्पस्य स्वयंह्यताश्च नार्थिन उपकुर्वन्ति। तस्मात् अप्रयोजना, अत ऋत्विज्याम् अविहिता,—एतत् अतुल्यत्वम्। तस्मात् न समानविधाना—इति ॥ (३।८।२ अ०) ॥

तपसो याजमानताधिकरणम् ।

सू. तपश्च फलसिद्धित्वास्लोकवत् ॥ ९ ॥

भा तपः श्रूयते,—‘इच्छं, नाश्नाति, अच्छं नाश्नाति’—इति । तत्र सन्देहः,—किम् आर्त्विजं तपः, याजमानम्?—इति । किं प्राप्तम्?—समाख्यानात् आर्त्विजम् तपः—इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—याजमानं तपः—इति । कुतः? । फलसिद्धित्वात्, फलसिद्ध्यर्थं तपः, तपःसिद्धस्य यागफलं सिध्यति । कथमेतदवगम्यते? । दुःखं हि तपः, दुःखं च अधर्मफलम्, अधर्मो याग फलस्य प्रतिबन्धको भवति, अत्रेयस्कारो हि सः, तस्मिन् सति न श्रेयो भवितुमर्हति, तस्मात् सोऽपनेतव्यः, फलभोगेन च विरुध्यते धर्माधर्मौ । तस्मात् दुःखफलभोगाय धर्मः श्रूयते । यत्तेन दुःखम् उत्पादयितव्यम्, इदं तत्—इति । एवं दृष्टार्थं भवति, न अदृष्टं कल्पयितव्यम्, तेन फलोपभोगेन क्षीणेऽधर्मेऽप्रतिषद्भ्यो यागः फलं दास्यति—इति, फलसिद्धिश्च यजमानस्य कर्तव्या न ऋत्विजाम् । तस्मात् याजमानं तपः—इति ॥

सू. वाक्यशेषश्च तद्वत् ॥ १० ॥ (यु०, ॥

भा एतन्नेषार्थं वाक्यशेषोऽपि द्योतयति,—‘यदा वै पुरुषे न किञ्चनान्तर्भवति, यदास्य कृष्णं चक्षुषो नश्यति, अथ मेधतमः’—इति, यदा अनशनं, तदा मेधार्हः—इति, मेधश्च यज्ञो, यज्ञश्च त्यागः, त्यागं कर्तुमर्हः तपसा क्रियते—इति वाक्यशेषो भवति, त्यागी च यजमानः । तस्मात् याजमानं तपः—इति ॥

सू. वचनादितरेषां स्यात् ॥ ११ ॥ (विशेषः) ॥

भा. किमेव एवोत्सर्गः?—सर्वं तपो याजमानम्—इति । न,

भा 'वचनात् इतरेषाम्, यच्च वचन, तच्च चत्विजाम् यथा,—
'सर्वे चत्विज उच्यवसन्ति—इति ॥ (३।८।३ अ०) ॥

आकाङ्क्षानिरास, लोहितोष्णीयतादीना सर्ववर्तिग्यमताधिक्यस्य ।

ख गुणात्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् ॥ १० ॥

भा अथ यदुक्त—समाख्यानात् आत्विज तप—इति, गुणत्वात्
न समाख्यया गृह्यते, यच्च पुरुषस्य गुणभाव, तच्च समाख्या
नियामिका ।

एव या, श्येने श्रूयते,—'लोहितोष्णीया लोहितवसना
चत्विज प्रचरन्ति'—इति, तथा वाजपेये श्रूयते,—'हिरण्य
माक्षिन चत्विज प्रचरन्ति—इति । तच्च सम्येह,—किं श्येने
उद्गातृभिर्लोहितोष्णीयता कर्तव्या, वाजपेये च अध्वर्युभिर्हिं
रण्यमाक्षित्वम् । उत उभयमपि सर्ववर्तिजम्?—इति । किं
तावत् प्राप्तम्?—समाख्यानात् श्येने उद्गातृभिर्वाजपेये अध्वर्युभि
—इति । एव प्राप्ते वृत्तम्,—'गुणात्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात्,
—गुणो लोहितोष्णीयता हिरण्यमाक्षित्व च, पुरुष प्रधान,
अतो लोहितमुष्णीय हिरण्यमाला च पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते,
न कर्तव्यतया तस्मात् पुरुषप्राधान्यम् । किमतः ? यद्येव,
पुरुषाणा प्रधानभावे समाख्या न नियामिका—इत्येतदुक्तम् ।

अपि च गुणत्वव्यवणात् सर्वपुरुषाणामेतदिधानम्—इति
गम्यते, प्रधानसन्निधौ हि गुण शिष्यमाण प्रति—प्रधानम्
उपदिष्टो भवति तच्च वचनेन प्राप्तम् कथम् समाख्यया विद्व
मानयापि नियन्तुम् शक्येत ? तस्मात् उभयत्र सर्ववर्तिग्य
एवभ्रातीयको धर्म क्रियेतेति—इति ॥ (३।८।४ अ०) ॥

दृष्टिकामनाया याजमानताधिकरणम् ॥

घ तथा कामोऽर्थसयोगात् ॥ १३ ॥

भा ज्योतिष्टोमे समामनन्ति,—‘यदि कामयेत वर्येत्पजैन्य —
इति नोचै’ सदो मिनुयात्—इति । तत्र सन्देहः,—किम्
आत्विज काम, अथ याजमान ?—इति । किमेव ? यदि
कामयेत अध्वर्यु—इति, उत यजमान ?—इति,—एव सशय ।
किं प्राप्तम् ?—आत्विज काम, समाख्यानात् अर्थी प्रहृतो
ऽध्वर्युः, स वाक्येन सम्बध्यते,—मिनुयात्—इति, तस्मात् आ
त्विज काम—इति । एव प्राप्ते ब्रूम,—‘तथा काम’ स्यात्,
यथा तत्र, (याजमान काम—इत्यर्थः) । कुत ? ‘अर्थ
सयोगात्’, अर्थेन यागस्य साङ्गस्य, यजमान फलेन सम्बध्यते
—इति गम्यते । उपपद्यविशेषात् ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत’—इत्युपपद्यविशेषाच्च मिनुयात्—इत्यध्वर्यु परार्थम्—
इति गम्यते । अथ यदुक्त—प्रहृतेनाधिना सहेकवाक्यत्वात्—
इति, उच्यते, एवमपि प्रहृतेन वाक्येन सहेकवाक्यता, यजमाने
कामयमाने मिनुयात्—इति ॥

छ व्यपदेशादितरेषां स्यात् ॥ १४ ॥ (विशेषः) ॥

भा यत्र भवति व्यपदेशः, तत्र आत्विज कामो भवति, यथा,
‘उद्गाता आत्मने वा यजमानाय वा य काम कामयते, तमा
गायति—इति, यद्यात्मने—इति यजमानायेति परिकल्प्येत,
यजमानग्रहण वाशब्दश्च न समर्थितौ स्याताम् । तस्मात्
यजमानव्यपदेशादात्मानमेव उद्गाता प्रतिनिर्दिशति—इति
गम्यते ॥ (३।८।५ अ०) ॥

आयुर्दादिमन्वाणा याजमानताधिकरणम् ॥

ख

मन्वाश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥ १५ ॥

भा इह एवज्ञातीयका मन्वा उदाहरणम् 'आयुर्दा अग्रे आयुर्मे देहि—इति, 'वर्षादा अग्रे अग्नि वर्षा मे देहि—इति। एषु सन्देह,—किम् आर्त्विजा उत याजमाना ?—इति। समाख्यानात् आर्त्विजा—इति प्राप्तम्।

एव प्राप्ते ब्रूम,—मन्वाश्च एते तद्वत् भवेयुः, यथा काम, एवमात्माभिधायिपदं युक्तं भवति। आयुर्मे वर्षा मे—इति आयुर्वर्च—इत्येवमादिभिः कर्मफलमभिधीयते, अग्रे त्वं कर्मफलं मे साधयेति, तदिह कर्मफलम् उत्साहार्थं सङ्कीर्त्यते, यजमानस्य तेन उत्सहते, नान्य, यत् आर्त्विजः कर्मफलं न तदर्थोऽग्नौ, सिद्धं हि तत् यत् यजमानस्य तदर्थोऽग्नौ, तच्चसिद्धं सत् आशासितस्य यत् उत्साहं जनयति अवेगुण्याय। अर्त्विगमि सिद्धे यत् उत्सहते, तत् यजमानस्य एव कर्मफलाय उत्सहते, तत्र आत्माभिधायिपदं न अवकल्पते, यजमाने च आत्माभिधायिपदं कल्पयमानम् अगौणं भवति, तस्मात् 'याजमाना ॥

घ विप्रयोगे च दर्शनात् ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

भा विप्रयोगे च अग्नौनां प्रवासे उपस्थानमस्ति,—'इह एव सन् तत्र सन् त्वाग्रे—इति। न च प्रोपितोऽग्निभ्यः अर्त्विक् भवति, कर्म कुर्वत एष वाचकः शब्दः। भवति तु यजमानोऽग्निभ्यः प्रोपितोऽपि यजमानः, संविधायः स अग्निहोत्राय प्रवसति, शक्यते च विदेशस्थेनापि त्यागं कर्तुम्, स एव प्रोपितस्य उपस्थानविशेषं ब्रुवन् यजमानस्य उपस्थानं दर्शयति, तेनैव एवज्ञातीयका यजमानस्य भवेयुः—इति ॥ (१।८।६ अ०) ॥

दद्यान्नातस्थोभयप्रयोज्यताधिकरणम् ॥

ख. दद्यान्नातेषूभौ दद्यान्मानस्यार्थवत्त्वात् ॥ १७ ॥

भा. स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र दद्यान्नाता मन्वा आर्ध्यवे काण्डे
याजमाने च, 'आर्ध्यं यैर्गृह्यते पश्यानां त्वा वात्तानां यन्वाय
धर्वाय गृह्णामि'—इत्येवमादयः, तथा खुम्यूहनमन्वाः,—
'खुचौ यूहति वाजस्य मा प्रसवेन'—इति। तत्र सन्देहः,—किं
ते उभाभ्याम् अपि कर्त्तव्या उत अर्ध्ययुणैव?—इति। किं प्राप्तम्?
—समाख्यानात् आर्ध्यवाः—इति। इति प्राप्ते उच्यते,—
उभावपि तान् प्रयुञ्जीयाताम्—इति। कुतः?। दद्यान्मानस्य
अर्थवत्त्वात्, दद्याभ्यां समाख्यानात् दावपि कर्त्तारौ गम्येते,
तस्मात् द्वौ ब्रूयाताम्। अर्ध्ययुः एतेन प्रकाशितमनुष्टास्यामि—
इति, यजमानो न प्रमदिष्यामि—इति ॥ (१। ८। ७ अ०) ॥

अभिज्ञस्यैव वाचयितव्यताधिकरणम् ॥

ख. ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान्विहितोऽस्ति ॥ १८ ॥

भा. वाजपेये श्रूयते,—'कृषीर्यजमानं वाचयति उडिजसंतीर्यज-
मानं वाचयति'*—इति। अत्र सन्देहः,—किं ज्ञश्च अज्ञश्च सर्वौ
वाचयितव्य उत ज्ञ एव?—इति। किं प्राप्तम्?—अविशेषात्
ज्ञश्च अज्ञश्च—इति।

इति प्राप्ते ब्रूमः,—ज्ञ एव—इति। कुतः?। न हि अविद्वान्
विहितोऽस्ति, यो हि अविद्वान् न आसावधिहतः सामर्थ्या-
भावात्। 'ननु प्रयोगकाले शिक्षित्वा प्रयोक्ष्यते, सामर्थ्यात्

* 'आयुर्यज्ञेन कल्पतामित्यादयो मन्वा कृष्ययः' इति माधवः।
ऊर्जयन्तीर्यजमानं वाचयतीति का० सं० पु० पाठः ॥

अधिक्रियेत—इति । न—इति ब्रूमः,—वेदाध्ययनात् उत्तर
काले प्रयोगं श्रूयते, न प्रयोगश्रुतिगृहीतं वेदाध्ययनम् । वुत्त ?।
अनारभ्य कर्मणि वेदे श्रूयते,—तस्मात् 'स्वाध्यायोध्येतय'—
इति, सत्येतस्मिन् वचने, 'अग्निहोत्रं जुहुयात्'—इत्येवमादिभिः
'वेदोध्येतय'—इत्येतदुक्तं भवति—इति न शक्यते कल्पयितुम् ।
तत्र होममात्रे चोदिते वेदाध्यायी शक्त—इत्यभिधीयते, न
अविद्वान् । 'कियता पुनर्विदितेन विद्वान् अधिक्रियते ?'—इति ।
यावता विदितेन शक्तो भवति, तद्योक्तं प्रतुर्माभिनिर्वर्त्तयितुम् ।
तस्मात् तावत् यो वेद स तेन कतुना अधिक्रियते ।

'ननु 'वेदमधीयोत'—इति वचनात् ह्यस्मिन् वेदोध्येतय'—
इति भवति, न वेदावयवेनाधिक्रियते—इति । उत्तरते—
कतुना ज्ञानार्थं वेदाध्ययनं कथं, तत्र अन्यस्मिन् कर्तौ
कर्तव्येभ्यस्तु ज्ञानं न दृष्टाय भवति, तस्मात् कृत्वन्तरज्ञानम्
अधिकारिनादत्तयन्, कृत्वन्तरज्ञानाय कृत्वन्तरयस्य, सर्वं कृतव
कथं ज्ञायेरन्?—पृथक् पृथगिति कृत्वन्तरय वेदस्याध्ययनं श्रूयते,
तस्मात् उपदार्थशोऽधिक्रियेत—इति । तेनाह उपदार्थस्य
कमेव नास्ति कथम् असी वाचेतः । तस्मात् साध्याभिधीयते,
—अ एव वाचयितव्य—इति ॥ (३।८।८ अ०) ॥

द्वादशदन्तानामाभ्यर्च्यवत्वाधिकरणम् ॥

य याजमाने समाख्यानात्कर्माणि याजमान स्युः ॥

१८ ॥ (पू०) ॥

भा स्तो दशंपूर्णमासौ, तत्र कर्माप्याग्नानां द्वादश,—'वत्सं
चोपावसजति । उखाश्वाधिययति । अश्वं च हन्ति । दृपदुपले
ष समाहन्ति । अधि च वधते । कषास्तानि चोपदधाति ।

भा. पुरोडाशं च अधिश्यति, आज्यं च । स्तम्बयजुश्च हरति ।
 अभि च गृह्णाति । वेदिं परिगृह्णाति । पर्वो च सन्नद्धति ।
 प्रोचणीत्यासादयति, आज्यं च । तानि द्वादश इन्दानि
 दर्शपूर्णमासयोः*—इति । अत्र सन्देहः,—किमेतान्यध्वर्योः
 कर्माणि, उत यजमानस्य?—इति । किं प्राप्तम्?—‘याजमाने
 समाख्यानात् कर्माणि याजमानं स्युः’—विशेषसमाख्यानात्
 याजमानानि—इति गम्यते, यथा पोचीयं नेष्ट्रीयम्—इति ॥

ख. अध्वर्युर्वा तदर्थो हि न्यायपूर्वं समाख्यानम् ॥ २० ॥
 (सि०) ॥

भा. अध्वर्युर्वा कुर्यात् एतानि, तदर्थो हि अध्वर्युः परिकीर्तः—
 इति समाख्यानात् अवगम्यते,—आध्वर्यवे एव सर्वे इमे पदार्थाः
 समाख्याताः, याजमाने एषां इन्द्रतोच्यते, इन्द्रता च सम-
 भ्याश्रयक्रिया । तत्र अध्वर्युः पदार्थान् करिष्यति, यजमानेनापि
 समभ्याश्रयकरणम्—इत्येतदशक्यम् । तत्र अङ्गगुणविरोधे च,
 तादृश्यात्—इति इन्द्रतागुणो बाधितव्यः । तस्मात् आध्वर्यवा
 एते पदार्थाः—इति ।

यदुक्तं, समाख्यानात्—इति, तत् परिहर्तव्यम्, उच्यते,—
 ‘न्यायपूर्वं समाख्यानं’, समाख्यानात् यजमानेन इन्द्रता सम्पा-
 दयितव्या,—इदं चेदं च सम्पादय—इति यजमानो ब्रूयात् ।
 केषुचिच्च अत्र पदार्थेषु यजमानस्यानुमखणं, तन्निमित्ता समाख्या
 भविष्यति, अपूर्वं त्वपलभ्येत । यदुक्तं,—यथा पोचीयम् नेष्ट्रीयम्
 —इति, एवम् अत्रापि—इति ; तदुच्यते,—युक्तं, तत्र विशेष-

* पलाशशाखया वत्सापाकरणमेकं कर्म, दोहनेन सम्पादितं
 घोरं धारयितुम् पिठरस्थापनमपरं कर्म, तदेतदुभयमेकं इन्द्रम् इति
 माधवः ॥

भा समाख्यानान् इह तु इन्द्रता यावमान्नीया, पदार्थास्तु आ
ध्वयवा एव । तस्मात् अदोष ॥ (३।८।६ अ०) ॥

होतुराध्वयवकरणानुष्ठातृत्वाधिकरणम् ॥

ख विप्रतिषेधे करणः, समवायविशेषादितरमन्यस्तेषां
यतो विशेषः स्यात् ॥ २१ ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टोमे षष्ठ्यु अग्निषोमीय, तस्य द्यूपस्य परिधायि
नघौ,—एक,—‘अध्वर्यो परिवोरसि—इति करण, अपरौ,
—‘होतुर्युवा सुवासा’—इति क्रियमाणानुवादी । तयोश्चो
दकपरम्परया कुण्डमायिनामयनम् प्राप्तयोर्भवति सन्देह,—क
पुनरसौ ?—तत्र षट्त्विक्समास आग्नात —‘यो होता सो
ऽध्वर्यु’—इति, किं करणम् आध्वयव होता कुर्यात् ? किं होत्र
क्रियमाणानुवादिनम् ?—इति । किं प्राप्तम् ?—अनियम—
इति ।

इति प्राप्ते उच्यते,—विप्रतिषेधे करण स्यात्—आध्वयव
परिवोरसि—इति, न क्रियमाणानुवादी होतुर्युवा सुवासा
—इति । कुत ? । समवायविशेषात्—इति तत्र समवायौ,
होतुस्योदकेन होत्रेण प्रत्यक्षव्यवहारेण आध्वयवेणु—‘यो होता
सोऽध्वर्यु’—इति । एव प्रत्यक्षम् अध्वर्यो कार्यं सोद्यते, प्रत्यक्ष
चानुमानादुच्यते । तस्मात् आध्वयव करण परिवोरसि—इति
होता कुर्यात् । ‘अथ होत्रं विरुद्धं क कुर्यात् ? । ‘इतरम्
अन्य, तेषां यतो विशेषः स्यात्, अन्यो होतृमुख एव स्यात्
यस्याद्यापृतता प्राधान्यविशेषो वा ॥ (३।८।१० अ०) ॥

प्रेषप्रेषार्थयोः पृथक्कर्त्तृताधिकरणम् ॥

स प्रैषेषु च पराधिकारात् ॥ २२ ॥

भा. स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र प्रैषः समाग्न्यातः, प्रोक्षणीरासादय इध्मा वह्निरुपसादय खुचः सम्मृद्धिं पत्नीं सन्नद्ध आन्धेनी-
देहि'—इति । तत्र सन्देहः,—किं य एव प्रैषे, स एव प्रैषार्थे,
उत अन्यश्च प्रैषे, अन्यश्च प्रैषार्थे?—इति । किं प्राप्तम्?—एक
एव प्रैषप्रेषार्थयोः—इति । कुतः? समाख्यानात्, अन्यः—
इति चाश्रुतत्वात् ।

‘ननु आत्मनः प्रैषो विप्रतिषिध्यते’ । उच्यते, न प्रैषो भवि-
ष्यति, प्राप्तकाले लोट वक्ष्यामः । ‘आह, प्राप्तकालेऽपि सति
युष्मदादिष्वेवोपपदेषु मध्यमादयो व्यवस्थिताः, न पुरुषसङ्करो
भवति’ । उच्यते,—सत्या विवक्षाया युष्मदादिषु मध्यमादयः,
यदा तव प्राप्तः कालः—इति विवक्ष्यते, तदा युष्मद्येव मध्यमो
न अस्मादि श्रेये वा । यदा खलु क्रियायाः प्राप्तः कालः—
इत्येतावत् विवक्ष्यते, न तव, मम वेति, न तदा युष्मदादी-
नामनुरोधेन मध्यमादयो भवितुमर्हन्ति । न च, इदं युगपत्
विवक्षितुम् शक्यते, पदार्थस्य प्राप्तः कालः, तव च—इति,
भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तेन, यदि वा निश्चाते पदार्थकाले
तव कालः—इति शक्यते वदितुम्, यदि वा तवेति निश्चाते
पदार्थस्य कालः—इति । तत्र पदार्थस्य कालो वदितव्यो, न
तु युष्मदर्थस्य, तेन हि स्मृतेन प्रयोजनम्, स हि कर्त्तव्यः—
इति अवगतः, न तु युष्मदर्थः तथा, तस्मात् समाख्यानात्
अश्वर्थारेव प्रैषप्रेषार्थौ— इति ।

इति प्राप्ते ब्रूमः,—प्रेषेष्वन्योन्यः तदर्थेषु—इति । कुतः? ।
‘पराधिकारात्’, परस्मिन् हि प्रैषे उपपद्यते, न आत्मनि—
इति । ‘आह, ननु उक्तं प्राप्तकाले भविष्यति’—इति । उच्यते,

भा —न, सम्भवति प्रेषे, प्राप्तकालता ग्याय्या, तस्या हि गुप्तदर्शो
गम्यमानो न विवक्षित —इत्युच्यते, सम्भवति च अत्र प्रेषार्थः ।
तस्मात् प्रेष, प्रेषयेत्, अन्य प्रेषार्थ—इति सिद्धम् ॥ (१।
८। ११ अ०) ॥

मैषप्रेषार्थयो यथाक्रममाध्वर्यवाग्नीधताधिकरणम् ॥

घ अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा अथेव गते, इति चन्द्रिह्यते,—किम् अध्वर्युं अग्नीध प्रेषयेत्
उताग्नीध्वर्युम्?—इति । अनियमोऽविज्ञेयात्—इति प्राप्ते
ब्रूम,—अध्वर्युं उताप्रेषार्थकारी स्यात् । कुत ? 'दर्शनात्',
दर्शनं भवति,—'तिर्यञ्च स्फन्धारयेत् यदन्वञ्चन्धारयेत् वधो वै
स्फो वधेण अध्वर्युम् क्षिण्वीत'—इति, य प्रेषयति तस्य हस्ते
स्फ, स्फेन अध्वर्युम् क्षिण्वीतेति अन्यम् अध्वर्युम्, प्रेषकात्
दर्शयति, तस्मात् अग्नीध्वर्युम् प्रेषयेत्—इति ॥

च गोणा वा कर्मसामान्यात् ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा नेतदस्ति,—अग्नीध प्रेषोऽध्वर्यो प्रेषार्थ—इति, किं खलु
अध्वर्युरेवाग्नीध प्रेषयेत् एवम् अध्वर्युणा प्रेष प्रेषार्थयोर्भावात्
होता भविष्यत, तत्र अध्वर्येवम्—इति समाख्या अनुगृहीयते ।
तस्मात् अध्वर्यु एव मुख्यं स्यात् । किम् अस्य मुख्यत्वम् ?
यदनेन सव कर्तव्यं समागम्यानात्—इति । अथ यदुक्तम्—
अध्वर्यु प्रचरिता वृष्यते—इति । तदुच्यते—यस्य वृष्यते
न तस्य प्रेषार्थकरणे प्रमाणमस्ति चिन्तयमानम् । तस्मात् एत
न्मिथ्यादर्शनम् यस्य हि दर्शनस्य प्रमाणं नास्ति त्वासौ च
स, यथा शुक्रिकायां रजतविज्ञानम् । अस्ति तु अग्नीध
प्रेषार्थकरणे प्रमाणम् । तस्मात् अग्नीध प्रचरिता प्रचरितार्थ

भा. चाध्यर्थशब्दो दृश्यते । तस्मात् गौणः, आध्वर्यवे वदे समा-
 ग्नातान् पदार्थान् करोति—इति हत्वा अध्ययुरित्युच्यते,
 आग्नीधः—इति । तस्मात् आध्वर्यवः प्रैयः, आग्नीधः प्रैयार्थः—
 इति ॥ (३।८।१२ अ०) ॥

करणमक्षेपु स्वामिफलस्याशासितव्यताधिकरणम् ॥ (वर्षान्यायः ॥)

स. ऋत्विक्फलं करणेध्वर्यवत्त्वात् ॥ २५ ॥ (पृ०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति,—‘ममाग्रे वर्चा विह्वेष्वस्तु’—
 इति पूर्वमग्निं गुह्णाति—इति । तत्र सन्देहः,—किम् ऋत्विक्-
 फलमाशासितव्यम्,—अग्रे वर्चा विह्वेष्वस्तु—इति, उत यज-
 मानस्य?—इति । किम् प्राप्तम्?—अध्वर्योरेव—इति । कुतः? ।
 एवं श्रुतिराहुता भविष्यति, इतरथा लक्षणा स्यात्, आत्मना
 यजमानं लक्षयेत् । तस्मात् ऋत्विक्फलमाशासितव्यम्—इति ।
 कोऽर्थः? । अनया समिधा धार्यमाणेऽग्नौ यागः सम्भविष्यति,
 तत्र विह्वेषु स्पर्द्धास्थानेषु अहं वर्चस्वी भविष्यामि—इति
 अध्वर्योर्वचनम्, एवमुत्सह्यो भविष्यति—इति ॥

स. स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भा. यजमानस्य वा वचनं तदर्थत्वात् कर्मणः,—यजनानार्थं हि
 इदं कर्म साङ्गम्, उपयहविशेषात्, साङ्गस्यास्य प्रयोजनं
 यजमानस्य फलनिष्पत्तिर्नाध्वर्योः सुप्रवर्तितुरपि यशः । किम्
 अतः? । यदेवम्, फलसङ्कीर्तनात् फलकर्तव्यता गम्यते, तदेतत्

* विशिष्टं हवनं येषां मन्त्राणां ते विह्ववास्तेषु वर्चस्तेजसोपल-
 क्षितं यत् फलं तत् ममास्त्वित्यर्थः इति भाधवः ॥

भा अग्रगन्वाधान यजमानस्य फलसङ्कीर्त्तने* क्रियमाणे अनेन मन्वेण फलसम्बन्धात् प्रकाशितं ज्ञातं भवति न अध्वर्युयज्ञकोर्त्तनेन । तस्मात् यजमानफलमाशासितव्यम्—इति । अथ कस्मात् न यजमान एव मन्वो भवति?—इति । उच्यते—अग्रगन्वाधान समाख्यया आध्वर्यव तत्रैव गुणो मन्वो करोत्याध्वयस्य स उच्यतेऽनेन मन्वेण†—इति तस्मात् आध्वर्यवो मन्व । तत्र वक्ष्योऽग्नित्वयपि यजमानस्य वचो ममेति व्यपदिशति लक्षणया यथा राजनि जय वर्त्ममान सेनिका अस्त्राकम्—इति व्यपदिशति एवम् ॥

ख लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २७ ॥ (हे०) ॥

भा लिङ्गमध्यमुमथे दर्शयति एव हि आह—‘या वै काश्चन ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्य एव सा’—इत्याशिषो यजमानार्थकता दर्शयति । तस्मात् अपि ब्रूम—यजमान फलमाशासितव्यम्—इति । पक्षोक्तमेव प्रयोजनम्—इति । (३ । ८ । १३ अ०) ॥

करणमन्वेषु कर्माद्यं फलस्य ऋत्विग्धर्मताधिकरणम् ॥

ख कर्माद्यन्तु फलन्तेषां स्वामिनः प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥ २८ ॥

भा इदं समधिगतं—करणेषु मन्वेषु स्वामिनः फलमाशासितव्यम्—इति । किमेष श्वेतोत्सर्गः ? । न—इत्याह क्वचित् ऋत्विजाभ्यः फलमाशासितव्यम्—इति यत्र कर्माद्यं फलं यथा—

* फलं सङ्कीर्त्तनं इति का० सू० पु० ॥

† तत्र एव गुणो मन्व करोतीत्याध्वर्यवः स उच्यतेऽनेन मन्वेति का० १० । १० ।

भा. 'अग्राविष्णु मावक्रमिष विजिहायां मा मा सन्ताप्तम्'—
इति, असन्तप्तोर्ध्वयुः कर्म शक्नोति कर्तुम्, कर्मसिद्धिर्यजमानस्य
उपकारिका—इति ऋत्विक्फलमाशासितव्यम् अत्र—इति ॥

ख व्यपदेशाच्च ॥ २६ ॥

भा यच्च च व्यपदेशो भवति, तत्रार्त्विजम्,—दर्शिएस्य हविर्द्वान-
स्याधस्ताच्चत्वार उपरवाः प्रावेशमुक्ताः प्रादेशान्तरालाः, तत्र
हस्तौ प्रवेश्याध्वर्युर्यजमानमाह, किम् अत्र ?—इति, स आह,
—भद्रम्—इति, 'तन्नौ सह'—इत्यर्ध्वयुः प्रत्याहेति व्यपदेशो
भवति, अध्वर्युर्यजमानस्य च। 'तन्नौ सहेत्युभयोर्वचनम्
अध्वर्युयजमानयोः। तस्मात् अध्वर्युफलमाशासितव्यमत्र—इति॥
(३। ८। १४ अ०) ॥

द्रव्यसंस्कारस्याङ्गप्रधानार्थताधिकरणम्॥

ख. द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात् सर्वकर्मणाम् ॥ ३० ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोर्वर्द्धिर्धर्मा वेदिधर्माश्च, तेषु सन्देहः,—किम्
अङ्गप्रधानार्थाः, उत प्रधानार्थाः ?—इति। प्रकरणात् प्रधा-
नार्थाः—इति। इति प्राप्ते उच्यते, नैव, द्रव्यसंस्कारोऽङ्ग-
प्रधानार्थो, यथा व्याख्यातमेवोत्तरविवक्षया प्राप्तिरेषा क्रियते
—इति॥ (३। ८। १५ अ०) ॥

* सुक्षुप्तरूपौ अग्राविष्णू युवां नाभिदेशे धारयन् अहं अध्वर्युः
मावक्रमिष युवयोरतिक्रमं न ह्यतवान् युवाश्च मत्तो वियुतौ भवतम्।
ततो मां देहधारिण मा सन्ताप्तम् मम देहसन्तापं ज्वरादिरूपं
मा कुरुतमिति माधवः ॥

अपूर्वप्राप्ततन्धर्माणां विहतावसम्बन्धाधिकरणम् ॥

ख निर्देशात् विहतावपूर्वस्थानधिकारः ॥ ३१ ॥

भा ज्योतिष्टोमे पशुरग्नौषोमीयो,—‘द्यो दीक्षितो यदग्नौषोमीयं पशुमाहभते’—इति । तत्र श्रूयते,—‘वर्हिषा यूषावटमवस्तु-
णाति आज्येन यूषमनक्ति’—इति । तत्र संशयः, किं तयो-
राज्यवर्हिषोराज्यवर्हिषर्धर्माः प्राहताः कर्त्तव्याः, उत न?—
इति । किम् प्राप्तम्?—कर्त्तव्याः—इति । कुतः? वाक्यं हि
वर्हिषावस्थाज्यमाचस्य च धर्माणां विधायकम्, तत् इहापि
वाक्यं चोदकेन प्राप्तम्, न चैतत् वर्हिराज्यं निष्प्रयोजनम् ।
तस्मात् अत्र धर्माः क्रियेरन्—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘निर्देशात् विहतावपूर्वस्य अनाधिकारः’,
—निर्दिष्टा एते धर्माः प्रहता, यत्र प्रधानस्य उपकुर्वन्ति
प्राहताकार्ययोराज्यवर्हिषोः, ये च प्रधानस्य उपकारिणौ
धर्माः, ते इहातिदिश्यन्ते, प्रधानं हि चोदकोपेक्षते, न
धर्मान्, प्रधानस्य हि चोदकेन सामान्यं न धर्माणाम् ।

अपि च, न, अन्यार्थः—इति ज्ञातेन सन्निहितेनाप्येकवा-
क्यता भवति अन्यसम्बन्धीपपत्तौ सत्याम्, यथा भार्या राज्ञः,
पुत्रो देवदत्तस्य—इति, किमङ्ग पुनर्विप्रहृष्टेन, निर्ज्ञातं खल्व-
ङ्गत्वं प्रधानापेक्षायां भवति, केवलमिहातिदेशः क्रियते, पदा-
र्यापेक्षायाम् अङ्गत्वमपि साधयितव्यं स्यात् । धर्माभ्यापेक्ष्य-
माणाः साधारणा भवेयुः, तथा ऊह्यो नावकल्पेत । लिङ्गविशेष-
दर्शनाच्च व्यवतिष्ठेरन् धर्माः, तत्र दर्शनं नोपपद्येत, ‘वपया
प्रातःसवने नरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने सवने’—इति, तथा
‘न पिता वर्धते, न माता, न नाभिः, प्राणो हि सः’—
इति । तस्मात् यद्वारा प्रहताः कृताः, तद्वारा एव विहताः,
नान्यद्वाराः । न च, यूषावटस्तरणं प्रहतावस्ति यूषाञ्जनं

भा. वा । तस्मात् न तत्र प्राकृतता धर्मा भवेयुरपूर्वत्वात् ॥ (३ ।
८ । १६ अ०) ॥

विधृतिपवित्रयोः परिभोजनीयवर्हिषा कर्त्तव्यताधिकरणम् ॥

सू. विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे ॥ ३२ ॥

भा. दशपूर्णमासयोरामनन्ति,—‘समावप्रच्छिन्नायौ दर्भौ प्रादेश-
माचौ पवित्रे करोति’, तथा ‘अरन्निमाचे विधृती करोति’—
इति । तत्र संशयः, किं वेदिस्तरणार्थात् वर्हिषो विधृती पवित्रे,
उत अन्यतः ?—इति । किं तावत् प्राप्तम् ?—वेदिस्तरणार्थान्
वर्हिषः कार्ये । किं कारणम् ? तद्वि प्रकृतं, धर्माश्चाविशेषात्
सर्ववर्हिषामर्थेन, तस्मात् ततः । इति प्राप्ते ब्रूमः,—अन्यतः
क्रियेत । कुतः ? विरोधात् । कथं विरोधः ? श्रूयते हि,—
‘त्रिधा तु पञ्चधा तु वा वेदोस्तृणाति’—इति, तत् येनास्तीर्यते,
कथं तत् विधृतिपवित्रं क्रियेत, न हि, सम्भवति—एकं स्तरणाय
विधृतिपवित्राय च । तदेतत् उपदिष्टवचनमनेकगुणत्वं चोभे
अग्न्यसम्भविनी प्रतिज्ञाते स्याताम् । तस्मात् न ततः क्रियेत—
इति । ‘यदि न ततः, कुतः, तर्हि ?’ अव्यक्त एवज्जातीयकः
शेषे, अस्ति तत्र परिभोजनीयं नाम वर्हिः, ततः कर्त्तव्यम् ॥
(३ । ८ । १७ अ०) ॥

प्राकृतपुरोडाशादीनां निधानाधिकरणम् ॥

सू. अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥ ३३ ॥

भा. ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे
निदधाति, धाना आश्विनपात्रे, पयस्यां मेवावरुणपात्रे’—
इति । तत्र संशयः, किमन्यत एव क्रियेत, उत प्रकृतेभ्यः ?—

भा इति । किं प्राप्तम् ?—पूर्वण न्यायेनान्यतः—इति । तत्र उच्यते,
—तत एकदेशस्यापनयः । कुतः ? । विद्यमानसंयोगात्, विद्यते
हि तत्र पुरोडाशो धानाः यस्यस्या च, तत्संयोग एव न्याय्यो
नान्यसंयोगः—इति, पुरोडाशादीनाम् एव सस्कारो न इन्द्र
वायवादीनाम् । कुतः ? । पुरोडाशादिषु द्वितीयादर्शनात् ।
प्रत्यक्षस्यैकदेशापनयेन उपकारो, न इन्द्रवायवादिसम्बन्धेन,
एव प्रहृतानुपहो भविष्यति, तस्मात् प्रहृतस्य उपदेशेन तत्
क्रियेत, न च, अत्र उपदिष्टोद्देश आशङ्कोऽनेकगुणभावस्यान्येन
शक्येन होमोऽन्यथ प्रतिपाद्यते—इति ॥ (३।८।१८ अ०) ॥

काम्येष्टिषु उपाशुत्वधर्मस्य प्रधानार्थताधिकरणम् ॥

६ विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत् ॥ ३४ ॥ (पू०) ॥

भा इदमामनन्ति,—‘यश्चायवर्णं वै काम्या इष्टयः, ता उपाशु
कर्त्तव्याः’—इति । अत्र सशयः,—किम् अङ्गप्रधानार्थम् उपाशु
त्वम्, उत प्रधानार्थम् ?—इति । किं प्राप्तम् ?—‘विकृतौ सर्वार्थः
शेषः’ स्यात्, अविशेषात् अङ्गानाम् प्रधानानां च प्रकृतिवत्,
यथा प्रहृतौ वेदिधर्मा आज्यधर्माश्च अङ्गप्रधानार्थाः, एवम्
अत्रापि ॥

७ मुख्यार्थो वा अङ्गस्याचोदितत्वात् ॥ ३५ ॥ (मि०) ॥

भा प्रधानार्थो वा एष विकृतिषु स्यात् । एवमिदं सर्वार्थम्
उच्येत, प्रकरणवाधित्वा वाक्येन अङ्गप्रधानार्थम्—इति, तदेव
इदानीं वाक्यं विश्लेषितं,—काम्या इष्टयः—इति, काम्याश्च
प्रधानयागाः, अङ्गयागाः प्रधानार्थाः, तस्मात् अङ्गमचोदितम् ।
यत् कामेन फलवच्चोद्यते, तत् एवानया उपाशुत्वेतिकर्त्तव्यतया

भा. अनुबध्यते । तस्मात् प्रधानार्थम् उपांशुत्वम् ॥ (३। ८।
१६ अ०) ॥

श्येनाङ्गानां नवनीताज्यताधिकरणम् ॥

सन्निधानविशेषादसम्भवे तदङ्गनाम् ॥ ३६ ॥

भा. श्येने श्रूयते,—‘वृत्तनवनीतमाज्यम्’—इति । तव सन्देहः,—किम् नवनीतं प्रधानस्य, उताङ्गानाम्?—इति । किं प्राप्तम्?—प्रधानस्य, तस्य हि प्रकरणम्—इति वचनप्रामाण्यान्नवनीतेन प्रधानं निर्वर्तयितव्यम्—इति । एवं प्राप्ते धूमः,—‘असम्भवे’ एतस्मिन् ‘तदङ्गानां’ (श्येनाङ्गानां) स्यात् । कथम् असम्भवः? । सोमद्रव्यकत्वात् प्रधानस्य । ‘ननु वचनान्नवनीतं भविष्यति’ । न श्येने नवनीतं भवति—इत्येव वाक्यार्थः । कः तर्हि? । श्येने नवनीतमाज्यं भवति—इति नवनीताज्यसम्बन्धो विधीयते, श्येनाज्यसम्बन्धोऽनूद्यते । न च, साक्षात् श्येनस्य आज्यसम्बन्धोऽस्ति, श्येनाङ्गानां तु विद्यते । यस्यास्ति, तस्यानूद्य नवनीतं विधीयते, ‘सन्निधानविशेषात्’ ॥

स आधानेऽपि तथेति चेत् ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

भा. एवं चेत् दृश्यते,—‘इयेनाङ्गानाम् नवनीतम्—इति, आधा-
नेऽपि पवमानेष्टिषु स्यात् । ता अपि हि इयेनस्य उपकुर्वन्ति,
तत्संस्कृतेऽग्नौ इयेनो निर्वर्तते—इति ॥

स. नाप्रकरणत्वादङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३८ ॥
(आ० नि०) ॥

भा. न, श्येनस्य प्रकरणे पवमानेष्टयोग्रग्राधानं वा द्रूयते ।
किमतः ? । यद्येवम्, आधानस्य च श्येनस्य च न कश्चिदस्ति

भा सम्बन्ध, अग्नीनामाधानम् अग्रयण्येनस्य, तस्मात् न पवमानहविषु नवनीतम् । नेतव्येनाङ्गत्वे निमित्तं यत् आधानम् अग्नीनाम् उपकरोति, यदि प्रकरणादीनामन्य तमदस्ति, तत् निमित्तं भवेत् । तस्मात् न अग्नेनाग्रमाधानयो सम्बन्धोऽस्ति—इति ॥ (३। ८। २० अ०) ॥

सर्वेषामेव अग्नेनाङ्गानां नवनीताज्यताधिकरणम् ॥

स तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ३८ ॥ (पू०) ॥

भा इदमिदानीं सन्दिश्यते,—किं सत्याकालानाम् अङ्गानाम् नवनीतम् उत सर्वेषाम्?—इति । सत्याकालानाम् स्यात् 'लिङ्गदर्शनात्', इदं श्रूयते,—'सद्यः पशूनालभते—इति । तच्च पुनर्वचनम्—अग्नीषोमीयस्य स्थानेऽग्नीषोमीयं पुरोडाशं, अनुबन्धायां स्थाने मेवावरुणीयस्य—इति, द्वे स्थाने श्रूयते दर्शयति, तेन अवगम्यते अग्नेनस्य वचनं सत्याकालानाम् अङ्गानाम् विशेषं विदधाति—इति ॥

स सर्वेषां वा अविशेषात् ॥ ४० ॥ (सि०) ॥

भा सर्वेषामेव च अङ्गानाम् नवनीतं स्यात् । कुत ? अविशेषात् अस्ति विशेषे सर्वेषाम् अपि अङ्गानाम्—इति ॥

स न्यायोक्तं लिङ्गदर्शनम् ॥ ४१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा यदुक्तं लिङ्गं,—तत्परिहरणीयम् । नास्ति तावत् प्रमाणं यत् अग्नेनस्य वचनं सत्याकालानामङ्गानाम्—इति । किन्तु दर्शनं, तदप्रमाशमूलत्वात् मिथ्यादर्शनं स्मृतृणावत् । कथं तु मध्ये पशूनामालम्भः ?—इति । न्यायात् । को न्यायः ? क्रमानुपह । एव वचनवर्जितं क्रमोऽनुगृहीतो भवति—इति ।

भा. तस्मात् सर्वेषाम् अङ्गानाम् नवनीतम्—इति ॥ (३। ८।
२१ अ०) ॥

सवनीयानां मांसमयताधिकरणम् ॥

छ. मांसन्तु सवनीयानाम् चोदनाविशेषात् ॥ ४२ ॥

भा. शाक्यानामयनम् षट्त्रिंशत्सम्बत्सरम् । तत्र इदं समामनन्ति,
'संस्थिते संस्थिते ह्यनि गृहपतिर्दृग्गयां याति, स तत्र यागमृगान्
हन्ति, तेषान्तरसाः पुरोडाशाः सवनीया भवन्ति'—इति । तत्र
सन्देहः,—किं सवनीयानाम् अन्येषाञ्च सम्भवता पुरोडाशानां
स्थाने तरसा उत सवनीयानामेव?—इति । किं प्राप्तम्?—
सर्वपुरोडाशानां मांसमयता स्यात्, न शक्यते पुरोडाशानां च
मांसमयता विधातुम्, सवनीयशब्देन च पुरोडाशान् विज्ञे-
ययितुम्, भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तस्मात् सर्वपुरोडाशानां
मांसमयता—इति ॥

इति प्राप्ते उच्यते,—'मांसं तु सवनीयानां' स्यात्, तरसाः
सवनीया भवन्ति—इति तरससवनीयसम्बन्धो विधीयते, तरसाः
पुरोडाशा भवन्ति—इत्ययं त्वनूद्यते । कुतः एतत् ? । सर्वपुरो-
डाशेषु सवनीयशब्दोऽनुवादो न घटते, पुरोडाशशब्दस्तु सवनी-
यैववकल्पते । तस्मात् पुरोडाशशब्दोऽनुवादः—इति । तस्मात्
सवनीयानाम् धानादीनाम् स्थाने मांसं 'चोदनाविशेषात्'—
इति ॥

छ. भक्तिरसंनिधावन्याय्येति चेत् ॥ ४३ ॥ (आ०) ॥

भा. इति चेत् पश्यसि,—'सवनीयेषु पुरोडाशशब्दोऽनुवादो
भविष्यति—इति, धानादिषु पुरोडाशशब्दो न वर्तते, भक्तिस्य
अन्यास्या मुखेय सम्भवति ॥

स स्यात् प्रकृतिलिङ्गत्वात् वैराजवत् ॥ ४४ ॥ (आ० नि०)

भा प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे धानादिषु अयं पुरोडाशशब्दो भाक्त, सन्निहिते प्रयुक्तः, इहापि भाक्त एव प्रयोच्यते, अत्रापि हि सवनोपशब्देन ते सन्निहिताः । प्रकृतौ लिङ्गसमवायाच्च प्रकृतिर्विहतावपि तथैव, यथा, छविणो गच्छन्ति, भक्षिणो गच्छन्ति—इति । यथा ‘उक्त्यो वैरूपसामा एकविंशः योद्वी वैराजसामा’—इतिप्रकृतिलिङ्गेन सामशब्देन वैरूपपृष्ठो वैराजपृष्ठः—इति गम्यते, एवम् इहापि सवनीयानाम् मासमयता—इति ॥ (३ । ८ । २२ अ०) ॥

इति श्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्याय
स्याष्टमस्वरणः ॥ समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थे अध्याये प्रथमः पादः ॥

अथ प्रतिज्ञाधिकरणम् ॥

सू. अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा ॥ १ ॥

भा. तृतीयेऽध्याये श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानैः शेषविनि-
योगलक्षणमुक्तम्* । इह इदानीं क्रत्वर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्येते,
—कः क्रत्वर्थः? कः पुरुषार्थः—इति, यापि प्रयोजकप्रयोजक-
फलविधयवादाङ्गप्रधानचिन्ता, सापि क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासैव ।
कथम्? । अङ्गं क्रत्वर्थः, प्रधानं पुरुषार्थः; फलविधिः पुरुषार्थः
अर्थवादः क्रत्वर्थः; प्रयोजकः कश्चित् पुरुषार्थप्रयोजकः
क्रत्वर्थः । तस्मात् 'क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा'—इति सूचितम् ।
तत्र अथातःशब्दौ प्रथमे एवाध्याये प्रथमसूत्रे वर्णितौ । अथेति
प्रकृतं शेषविनियोगलक्षणमपेक्षते । अतः—इति क्रत्वर्थपुरु-
षार्थजिज्ञासाविशेषं प्रवृत्ते । क्रतवे यः स क्रत्वर्थः, पुरुषाय
यः स पुरुषार्थः । जिज्ञासाशब्दोऽपि तत्र एव समधिगतः,—
ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा—इति । तदेतत् प्रतिज्ञासूत्रम्,—क्रत्वर्थ-
पुरुषार्थयोजिज्ञासा—इति ॥ (४।१।१ अ०) ॥

अथ क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणाधिकरणम् वर्णकान्तरद्वयसहितम् ॥

सू. यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणा-
ऽविभक्तत्वात् ॥ २ ॥

भा. अथ किंलक्षणः क्रत्वर्थः, किंलक्षणः पुरुषार्थः?—इति लक्षणं

भा. वाचं, तथा हि लघीयसी प्रतिपत्तिः, पृष्ठाकोटेन* उपदेष्टे
 गरीयसी; तदुच्यते,—‘यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य’, (यस्मिन् ह्येते
 पदार्थे पुरुषस्य प्रीतिर्भवति) स पुरुषार्थः पदार्थः। कुतः?।
 ‘तस्य लिप्सा’ अर्थेन च भवति, न शास्त्रेण, कर्त्तव्यो हि शास्त्रात्
 अवगम्यते, न अन्यथा; अविभक्तो हि पुरुषार्थः प्रीत्या,
 यो यः प्रीतिसाधनः स पुरुषार्थः। पुरुषार्थे लक्षिते तद्विपरीत,
 कर्त्तव्यः—इति कर्त्तव्यस्य लक्षणं सिद्धम्। (१ न वर्णकम्) ॥

एवं वा सूत्रं वर्ण्यते,—दर्शपूर्णमासयोराम्नायते,—‘अनति
 दृश्यं स्तृणाति अनतिदृश्यमेवैनं प्रजया पशुभिः करोति’—इति,
 तथा, आहार्यपुरीषां पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्, वत्सजानुम्
 पशुकामस्य वेदं कुर्यात्, गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्—
 इत्येवमादीनि। तत्र संशयः,—किम् एवज्ञातीयकाः कर्त्तव्याः
 उत पुरुषार्थाः?—इति। किं प्राप्तम्?—कर्त्तव्याः—इति।
 कुतः?। प्रत्यक्ष उपकारस्तेभ्यो दृश्यते क्रतोः, पुरीषहरणं
 वेदिस्तरणं च, तदुक्तं, (३।१।६ सू०)—‘द्रव्यगुणसंस्कारेषु
 वादरि’—इति। तस्मात् कर्त्तव्याः—इत्येवं प्राप्तम्।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य’ स पुरुषार्थ एव—
 इति, प्रीतिस्तेभ्यो निर्वर्तते, तस्मात् एते पुरुषार्थाः—इति।
 ‘ननु प्रत्यक्षः उपकारः क्रतोर्दृश्यते—इत्युक्तम्’। उच्यते,—
 सत्यं दृश्यते, न तु क्रतोरुपकाराय एभ्यः सद्दीर्घितेभ्यः, कस्त्रेभ्य
 एते श्रूयन्ते, न च, य उपकरोति स ज्ञेयः, यस्तु यदर्थः श्रूयते,
 स तस्य ज्ञेयः—इत्युक्तं (३।१।२ सू०),—‘ज्ञेयः परार्थत्वात्’
 —इति। (२ य वर्णकम्) ॥

एवं वा, द्रव्यार्जनम् उदाहरणम्, इह द्रव्यार्जनं तैस्तैर्निर्गमैः

* पृष्ठाकोटेन इति पाठः क० सं० पु० ॥

† ‘एतदुक्तं भवति, सर्वप्रार्थितसाध्याधीनानुष्ठानः पुरुषार्थस्तदुप-
 कारार्थः कर्त्तव्यः’ इति तत्परब्रह्मचानुष्ठानशब्दम् ॥

भा श्रूयते, ब्राह्मणस्य प्रतियक्षादिना, राजन्यस्य जयादिना
 वेशस्य कृष्यादिना । तत्र सन्देहः,—किं क्रत्वर्थो द्रव्यपरिग्रह
 उत पुरुषार्थः ?—इति । किं प्राप्तम्?—क्रत्वर्थो नियमात्,
 यद्यपि पुरुषार्थः स्यात् नियमोऽनर्थको भवेत् प्रत्यक्षेण एतत्
 अवगम्यते,—नियमादनियमाच्चार्जितं द्रव्यं पुरुषं प्रीणयति—
 इति, तस्मात् क्रत्वर्थः, कामश्रुतिभिश्चास्य सहेकवाक्यता दृष्टा,
 इतरथा, अनुमेयेन फलवाक्येन सहेकवाक्यता यायात् । लिङ्ग
 चापि भवति—‘अग्नये क्षामवत पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्
 यस्याहिताग्ने सतोऽग्निर्गृह्णान् दहेत् यस्य हिरण्यं नश्येदाग्ने
 यादीनि निर्वपेत्’—इत्येवमादि तद्वि द्रव्योपघाते चोद्यते,
 यदि द्रव्यपरिग्रहं कर्मार्थं तत एतदपि सति सम्बन्धे कर्मार्थम्
 —इत्युच्यते इतरथा असति सम्बन्धे कर्मार्थम्—इत्यनुमीयते,
 फलं च अस्य कल्प्येत । तस्मात् यजतिश्रुतिगृहीतं द्रव्यार्जन
 येन विना यागा न निर्वर्तते, स यागस्य श्रुत्या परिगृहीतः—
 इति गम्यते । तस्मात् क्रत्वर्थः—इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः,—पुरुषार्थः—इति । एतस्मिन् कृते पदार्थे
 प्रीतिः पुरुषस्य भवति, तस्मात् अस्य लिप्सा अर्घ्यलक्षणा शरीर
 धारणार्था, यस्य शरीरं ध्रियते अतः तस्यास्ति द्रव्यं शरीरिणस्य
 यागः श्रूयते, तस्मात् विद्यमानद्रव्यस्य विनियोग उच्यते । न
 द्रव्यार्जनं श्रुतिगृहीतं विनापि हि द्रव्यार्जनवचनत्वेन शब्दस्य,
 यागो निर्वर्तते एव तस्मात् पुरुषार्थो द्रव्यपरिग्रहः ।

अपि च, यदि शास्त्रात् कर्मार्थं द्रव्यार्जनं, तन्नान्यत्र विनि
 युज्येत तद्यार्जितम् तत्र सर्वतद्वपरिलोपः स्यात् । अपि च,
 उपक्रान्तानि सर्वकर्माणि द्रव्यार्जनेन भवेयुः, तत्र एतन्नोपपद्यते,

अपि वा एष *सुवर्गाखोकाच्छ्रियते, यो दर्शपूर्णमासयाजी

भा सन्नमावास्था वा पौर्णमासी वा अतिपातयेत्—इति, एवञ्च सति, प्रयोगकालादहिरेतद्ग्नं सद्नुमकारकं स्यात्। न च आधानवत् भवितुमर्हति, तत्र हि वचन,—‘वसन्तेऽग्निमादधीत’—इति, न चैतत् अङ्गम्।

अथ यदुक्त—नियमवचनम् अनर्थकं, पुरुषार्थे इत्यपरिग्रहे सति—इति। उच्यते, नैतावता पुरुषार्थता व्यावर्तते, प्रत्यक्षा हि सा, त्वया च परोक्ष युक्तिबुद्ध्या व्यपदिश्यते, न च, परोक्ष प्रत्यक्षस्य बाधक भवति, तस्मात् नियमवचनात् कामभपरम दृष्ट कल्प्येत, न तु दृष्टहानम्। तस्मात् यत् पुरुषस्य प्रयोजनं प्रीति, गार्ह्यं धनस्य अर्जनम्,—इत्येव च सति, व्रीहिणा याग कर्तव्य, प्रीत्यर्थमर्जितेन वा क्रत्वर्थमर्जितेन वा, न अपि कश्चित् विशेष, प्रीत्यर्थम् उपार्जितोऽपि व्रीहि, व्रीहिरेव कर्मार्थम् उपार्जितोऽपि व्रीहि, व्रीहिरेव। तस्मात् न प्रयोग चोदनाग्रहीत इत्यार्जनम्।

अथ यदुक्तम्—अनुमेयेनाप्रकृतेन वा शब्देन युष्मत्पक्षे नियमस्य एकवाक्यता, अस्मत्पक्षे तु दृष्टेन प्रयोगवचनेन—इति। नेप दोष अस्मत्पक्षेऽपि दृष्टेन भुजिना, न फलवचनेन। ‘कथं तर्हि’—नियमाददृष्टं भवति—इति गम्यते। यथैव भवदीये पक्षे। ‘आह अस्मत्पक्षे फलवत् एकवाक्यभावात् फलवत् उपकरोति—इति गम्यते। उच्यते, अस्मत्पक्षेऽपि फलवत् एकवाक्यभाव, एतावास्तु विशेष,—तत्र श्रुत फल, मम तु दृष्टम्—इति।

अथ यत् निङ्गम् उक्त,—गृहदाहादिषु कर्म श्रूयते—इति। तत्र उच्यते, यद्यपि न क्रत्वर्थं इत्यार्जनं, तथापि दाहे निमित्ते फलाय वा कर्माङ्गभावाय वा जामवत्यादीनां विधानम् उपपद्यत एव। तस्मात् पुरुषार्थे इत्यार्जनं, प्रीत्या हि तदविभक्तम्—इति॥ (इय वर्णकम्)॥ (४।१।२ अ०)॥

प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थताधिकरणम् ॥

स. तदुत्सर्गे कर्माणि पुरुषार्थाय, शास्त्रस्यानतिशङ्क्य-
त्वान्न च द्रव्यं विकीर्ण्यते तेनार्थेनाभिसम्बन्धात्
क्रियायां पुरुषश्रुतिः ॥ ३ ॥

भा. इह प्रजापतिव्रतानि उदाहरणम्.—‘नोद्यतामादित्यमीक्षेत
नास्तंयन्तम्’—इत्यादीनि । तत्र सन्देहः,—किं क्रत्वर्थानि
प्रजापतिव्रतानि उत पुरुषार्थानि ?—इति । किं प्राप्तम् ?—
क्रत्वर्थानि—इति । कुतः ? । एवं हि, फलं न कल्पयितव्यं
भविष्यति—इति । ननु श्रूयते एवैतेषां फलम्,—‘एतावता
हैनसाद्युक्तो भवति’—इति । उच्यते,—नैतत् फलपरं वचनं,
वर्तमानापदेश एवैष शब्दः—इति, तेन यत्रादित्य ईक्षितव्यः
प्राप्तः, तत्रार्थं प्रतिषेधः उद्यतोऽस्तंयतश्च नियमो वा स्यात्
कश्चित् कर्माङ्गभूतः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—तदुत्सर्गे (प्रीत्युत्सर्गेऽपि) कर्माणि पुरुषार्थाय
भवेयुः, एवञ्जातीयकानि ; कर्तुरेतानि उपादिश्यन्ते, न कर्मणः ।
अर्थप्राप्तेन कर्मा सम्बन्धो यः, स विधित्सितः, न कर्मसम्बन्धो-
विद्यमान एव । शास्त्रं च अनतिशङ्क्यं पितृमातृवचनादपि
प्रमाणतरं, स्वयं हि तेन प्रत्येति, इन्द्रियस्थानीयं हि तत्, न
चैवमादिभिर्द्रव्यस्य कश्चित् दृष्ट उपकारः साध्यते । तस्मात् तेन
पुरुषार्थेन अभिसयोगात् क्रियायाम् एवञ्जातीयकायां पुरुषः
श्रूयते ।

अपि च, पुरुषप्रयत्नः पदार्थविधिमात्रं संचायितुम् उच्चार्येत,
स्वयम् अविवाहितः स्यात् ।

अथ यदुक्तं,—यत्रादित्यस्येक्षणं प्राप्तं, तत्रोद्यतोऽस्तंयतश्च प्रति-
षेधः—इति, सत्यं प्रतिषेधो न्याय्यः, तथा श्रुतिः अनुगच्छेत,

भा इतरथा नियमो लक्ष्येत—इति, किन्तु इह नियम शब्देन श्रूयते—तस्य वतम्—इति, तेन नियम एष,—नोद्यन् आदित्य इक्षितस्य—इति। अपि च ‘एतावता हेनसा अयुक्तो भवति’—इति पुरुषसम्बद्धो दोष कोट्यन्ते, न कर्मसम्बद्धः। तस्मात् पुरुषार्थानि प्रजापतिव्रतानि—इति। शौलक्षणादयमेव कर्तारोक्तार्थः कर्तव्या—इत्येवमादीनि॥

ख अविशेषात्तु शास्त्रस्य यथाश्रुतिफलानि स्युः ॥ ४ ॥
(आ०) ॥

भा उच्यते—यद्येवम्—इमान्यपि पुरुषार्थानि स्युः—‘सन्निधौ यजति तनूनपात यजति नानृत वदेत्’—इत्येवमादीनि। अत्रापि पुरुषप्रयत्नसङ्कोचनम् अत्रापि न इत्येव चिकीर्ष्यते—इति॥

ख अपि वा कारणाग्रहणे तदर्थमर्थस्यानभि
सन्वन्धात् ॥ ५ ॥ (नि०) ॥

भा अपि वा नेतव्यं—सन्निधादीन्यपि पुरुषार्थानि प्राप्नुवन्ति—इति कारणाग्रहणे पुरुषार्थानि प्रजापतिव्रतानि भवेद्युः न तत्र श्रुत्यादिक किञ्चित् कारण गृह्यते येन कर्मणाम् अङ्ग भूतानि—इति गम्यते तस्मात् तानि पुरुषार्थानि। अर्थस्य (कर्मणः) न अभिसम्बन्धः प्रजापतिव्रतैः, इह तु सन्निधादीनां प्रकरणं नाम कारण गृह्यते येन कर्मार्थानि—इति विज्ञायन्ते। तस्मात् विषम उपन्यासः, पुरुषप्रयत्नस्यैव सति अनुवादः॥

गु तथा च लोकभूतेषु ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा लोकेऽपि निष्पन्नकार्यादियुः प्रयोजनवत्स यत् असंयुक्त कालेन श्रूयते, तत् तदङ्गं विज्ञायते—इति मन्यमाना उपवासं जपं वा

भा. उपदिश्य एव कृतिनो मन्यन्ते, न ब्रुवते,—इदमस्य प्रयोजन-
वतोद्भूम्—इति, तथा च अपरेऽपि मन्यमाना न दुरुक्तं
मन्यन्ते । तस्मात् समिदादीनि कर्माद्भानि, न प्रजापतिव्रतानि
—इति सिद्धम् ॥ (४।१।३ अ०) ॥

यज्ञायुधानामनुवादताधिकरणम् ॥

स. द्रव्याणि त्वविशेषेणानर्थक्यात् प्रदीयेरन् ॥ ७ ॥
(पू०) ॥

भा. स्तो दर्शपूर्णमासी, तत्राम्नायते,—‘पशु कपालानि च
अग्निहोषहवणो च शूभे च छण्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च
मुसलं च दृष्योपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि’—इति ।
तत्र संशयः,—किम् एतानि द्रव्यानि प्रदातव्यानि उत स्वेन
स्वेनार्थेन सम्बन्धनीयानि ? तदेतत् सिद्ध्यर्थम् इदं चिन्त-
नीयम्,—किम् एष विधिः उत अनुवादः ?—इति । विधौ
सति प्रदानमनुवादे सति यथार्थसम्बन्धः । किं प्राप्तम् ?—
विधिः—इति, तथा हि प्रवृत्तौ विशेषः, इतरथा वादमात्रम्
अनर्थकम् । प्रदाने च एषां यज्ञायुधशब्दोऽनुगृहीतः,—यज्ञस्य
आयुधानि,—यज्ञस्य साधनानि—इति, इतरथा उद्हननादी-
नामायुधानि भवेयुः श्रवणेन, लक्षणया यज्ञस्य, संख्या च
एवम् अवकल्पते,—यागेनैकेन सम्बन्धात्, इतरथा नानार्थ-
सम्बन्धात् दशेति संख्या न अवकल्पते । तस्मात् प्रदीयेरन्,
अविशेषेण विहितं प्रकरणेन प्रधानस्य भवितुमर्हति ॥

स. स्वेन त्वर्थेन सम्बन्धो द्रव्याणां पृथगर्थत्वात्, तस्मात्
यथाश्रुति स्युः ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भा. न चैतदस्ति विधिः,—प्रदेयानि—इति, अनुवादः, प्राप्त-

भा त्वात्,—स्त्वेनोद्धन्त कपालेषु अथयत्यग्निहोषह्वन्यां निर्वपति
 अर्पणं विविनक्ति कृष्णाजिनमुन्मुखलस्य अधस्तादयस्तृणाति,
 शम्भ्याया दृषदमुपदधाति प्रोक्षिताभ्यामुन्मुखसमुसलाभ्याम
 वहन्ति प्रोक्षिताभ्या दृषदुपलाभ्या पिनाष्टि—इत्येष स्वेन
 स्वेन वाक्केनोद्धननादिषु प्राप्नुवन्ति, प्राप्ताना वचनम् अनु
 वाद । प्रकरणमपि वाक्केन बाध्यते, यज्ञायुधशब्दश्च अनुवाद
 पक्षे न्याय्य न विधिपक्षे गौणो हि स आयुधशब्द स्थादिषु
 सखापि पाठाभिप्राया भविष्यति विस्पष्टं च एतत् उद्धना
 दिभि स्थादीनि प्रयुक्तानि—इति, भवति हि तत्र विधि,—
 ‘स्त्वेनोद्धन्ति—इत्येषमादि न तु यज्ञायुधानि कर्त्तव्यानीति ।
 तस्मात् उद्धननादिषु वाक्केन प्राप्तानामनुवाद—इति ॥

ख चोद्यन्ते चार्थकर्मसु ॥ ९ ॥ (यु० १) ॥

भा अर्थकर्मसु चोद्यन्ते पुरोडाशादीनि ताव्यपि विकल्पेरन्
 तत्र पक्षे बाधो न समुच्चय । पुरोडाशादीना निरपेक्षाणा
 यजिसम्बन्धात् स्थादीना च । एव वा, ‘चोद्यन्ते चार्थकर्मसु,
 चोद्यन्ते परिधानीये कर्मणि—‘आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति
 यज्ञपात्रेषु—इति यदि प्रदीयेरन् तत्र न भवेत् तस्मात्
 अपि न प्रदातव्यानि—इति ॥

ख लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥ (यु० २) ॥

भा लिङ्गदर्शनेन च—चतुर्दश योर्धमास्यामाहुतयो ऋधने,
 ययोदशमावास्यायाम्—इति । तस्मादप्यनुवाद—इति ॥
 (४।१।४ अ०) ॥

पञ्चेकत्वादेर्विवक्षाधिकरणम् ॥ (पञ्चेकत्वव्यायः) ॥

स तच्चैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ ११ ॥ (पू०) ॥

भा. अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नीषोमीयो,—‘यो दीक्षितो, यत् अग्नीषोमीयं पशुमालभते—इति, तथा, ‘अनङ्गाद्धौ युनक्ति’—इति, तथा, अश्वमेधे, ‘वसन्ताय कपिप्ललानालभते’—इति । तत्र सन्देहः,—किं विवक्षितम्, एकत्वं द्वित्वं बहुत्व च, उत अविवक्षितम्?—इति । तत्र एकत्वमयज्ञाङ्गभूतं न विवक्षितम्,—इत्यर्थः, ‘अर्थस्य गुणभूतत्वात्’, न आशम्भस्य गुणभूता संख्या नियोजनस्य वा । कस्य तर्हि? । पशोः अनङ्गोः कपिप्ललानां च, विभक्तिर्हि श्रुत्या प्रातिपदिकार्थगतं संख्यार्थं भूते, वाक्येन सा यज्ञाङ्गं ब्रूयात्, वाक्याच्च श्रुतिर्वलीयसी । तस्मात् न यज्ञाङ्गं विवक्षितम्—इति ।

‘आह, मा भूत् यज्ञाङ्गम्, पश्वादीनामङ्गम् विवक्षितं तथा पोति’ । उच्यते, न, पश्वादीनामङ्गेन उक्तेन अनुक्तेन वा किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, यज्ञाङ्गेन हि अविपक्षेण प्रयोजनम्, विपक्षेभि हि पश्वाद्यङ्गेभिर्युग एव क्रतुर्भवति, यज्ञाच्च फलं न पश्वादेः । तस्मात् पश्वादेः गुणेन अज्ञातेन ज्ञातेन वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति—इति, न तत् विवक्षितम्, यत् हि प्रयोजनवत् तत् विवक्षितम्—इत्युच्यते ॥

स एकश्रुतित्वाच्च ॥ १२ ॥ (यु०) ॥

भा. भवति च किञ्चित् वचन, येन विज्ञायते,—न तत् विवक्षितम्—इति, ‘यदि सोममपहरेयुरेकां गा दक्षिणा दद्यात्’—इति, यदि हि विवक्षितं भवेत्, न एकामिति ब्रूयात्, गामित्येक-वचनस्य विवक्षितत्वात्, तथा, ‘अवी द्वे धेनू द्वे’—इत्यत्रापि द्वे—इति वचनं ज्ञापकम्, अविवक्षितम् अवी—इति द्वित्वम्—

भा इति । 'चीन् ललामान्'—इत्यत्रापि चीनिति वचनं लिङ्गम्,
ललामानिति बज्जवचनम् अविवक्षितम्—इति ॥

ख प्रतीयते इति चेत् ॥ १३ ॥ (आ०) ॥

भा एवं चेत् पश्यसि,—अविवक्षिता संख्या—इति, तत् न,
प्रतीयते हि संख्या आख्यातवचनस्य अङ्गभूता, यथा 'पशु
मानय'—इत्युक्ते, एक एवानीयते, पशू—इति, द्वौ, पशून्
—इति बहव आनीयन्ते, यश्च प्रतीयते स शब्दार्थः, तस्मात्
यश्चाङ्गभूता संख्या—इति शब्दात् गम्यते, न च शब्दात्
गम्यमानम् ष्यते कारणात्, अविवक्षितं भवति ॥

ख नाशब्दं तत्प्रमाणत्वात् पूर्ववत् ॥ १४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा नैतदेवं, सत्यं प्रतीयते, न तु अयं शब्दार्थः आनोहादेशा
प्रतीतिः । कुतः एतत् ? वाक्याद्धि यश्चाङ्गम्—इत्यवगम्यते,
वाक्यं च न्युत्या बाध्यते, तस्मात् अशब्दार्थोऽयं यज्ञे एकत्वा
दीति । अशब्दार्थोऽपि हि प्रतीयते, यथा, पूर्वा धावति—
इति, स पूर्व इत्युच्यते, यस्य अपरोऽस्ति, तेन 'पूर्वः' इत्युक्ते,
अपरो गम्यते, न तु, अपरो, 'धावति'—इति अवणात् प्रती-
यते, एवम् इहापि पशून्—इत्येकत्वं गम्यते, न तु यज्ञे, यथेव
हि पूर्वम्—इत्युक्तेऽपरो गम्यते एव केवलं, न तु स विधीयते
कस्मिंश्चिदर्थे, एवम् इहापि संख्या प्रतीयते एव केवलं, न
तु कर्तव्यतया यज्ञे विधीयते न यज्ञी ।

'कथं न यज्ञौ विधीयते ?—इति चेत् । विधायकस्याभावात् ।
'आख्यातशब्दो विधायको भविष्यति'—इत्येतदपि नोपपद्यते,
—इत्यदेवतासम्बन्धस्य स विधायकः सन् आलभते—इति
न संख्यासंख्येयसम्बन्धं विधातुमर्हति—इति, भिद्येत हि तथा
वाक्यम् । तस्मात् अविवक्षिता संख्या—इति ॥

घ. शब्दवत्पलभ्यते तदागमे हि तत् दृश्यते तस्य ज्ञानं
यथान्येषाम् ॥ १५ ॥ (सि०) ॥

भा. तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयतिः, नतत् अस्ति,—न यज्ञे संख्या
शब्देन श्रूयते—इति, आख्यातवाचेन हि अर्थे उपलभ्यते,
लोके पशुमानय—इत्येकवचने सति एकत्वपशुविशिष्टमानयनं
प्रतीयते, पशू आनयेति द्वित्वविशिष्टं गम्यते, तत्र हि एकत्व-
मपैति, द्वित्वमुपजायते; यस्य चागमे यत् उपजायते, स तस्य
अर्थः—इति गम्यते, 'तस्य ज्ञानं, यथान्येषां' शब्दानाम्,—
अश्वमानयेति उक्ते अश्वानयनं प्रतीयते, गामानय—इति
गवानयनं, तत्र अश्वोऽपैति गौश्वोपजायते, तेन ज्ञायते,—
अश्वशब्दस्य अश्वोऽर्थो गौशब्दस्य गौः—इति ।

'यदुक्तं,—श्रुत्या वाक्यार्था बाध्यते'—इति, उच्यते, न श्रुति-
ज्ञेते,—वाक्यार्था नास्ति—इति, केवलं तु प्रातिपदिकार्थगतां
संख्यामाह, तादृशी संख्या वाक्येन यज्ञे विधीयते, प्रातिपदि-
कार्थो हि आख्यातवाचेन सम्बध्यते, विभक्त्यर्थोऽपि, तथाहि
तद्विशेषणविशिष्ट आलम्भो गम्यते, तत्र एकार्थत्वात् एकवाक्यम्
अवकल्पते । पशौ हि संख्यायां विधीयमानायामेक आख्यात-
शब्दो न शक्नुयात्,—आख्यातार्थं विधातुम्, संख्यासंख्येयसम्बन्धं
च । तस्मात् यज्ञे विवक्षिता संख्या—इति ॥

ख तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ १६ ॥ (यु० १) ॥

भा. किम्?—इति । 'कर्णा याम्या अवलिप्ता रौद्रा, नभोरूपाः
पार्जन्याः, तेषाम् ऐन्द्राग्नौ दशमः'—इति, यदि त्रित्वं विवक्षितं
तदा ऐन्द्राग्नौ दशमो भवति । तथा 'कृष्ण भौमाः, धूस्वा
आन्तरिक्षाः, वृहन्तो दिव्याः, शवला वैद्युताः, सिद्धास्तारकाः'
—इति प्रकृत्य आह,—'अर्द्धमासानां वा एतत् रूपं यत् पञ्च-

भा दशिनः—इति । तस्मात् अपि पश्यामी,—विवक्षिता संख्या—इति । यत्तु उक्तम्,—‘एका गाम्’—इत्यविवक्षां दर्शयति—इति । अत्र उच्यते, गोसंख्यासम्बन्धं विधातुम्, एतत् उच्यते, इतरथा हि, गोदक्षिणासम्बन्धो विहितो गम्येत । तस्मात् विवक्षितेऽपि वाच्यमेतत् । अवी दे धेनू दे धीन्लला मान्—इति च अनुवादाः ॥ (४।१।५ अ०) ॥

पूर्वाधिकरणाग्रः लिङ्गस्य विवक्षितत्वाधिकरणञ्च ॥

तथा च लिङ्गम् ॥ १७ ॥ (य० २) ॥

भा एव च कृत्या समानश्रुतिकं लिङ्गमपि विवक्षितं भविष्यति, तच्च इदं दर्शनम् उपपद्यते,—‘वसन्ते प्रातराग्नेयीं हृण्णोवामा लभते, धीष्णे माध्यन्दिने सिद्धीमैश्वरीं शरदि अपराह्णे श्वेतां वार्धस्वत्याम्’—इति । तत्र श्रूयते,—‘गर्भिण्यो भवन्ति’—इति, गर्भः स्त्रीणां गुणः, तेन स्त्रियो दर्शयति—इति भविष्यति । तथा ‘अश्व ऋषभो वृष्णिर्वस्तः पुष्यः’—इति ते प्राजापत्याः—इति । तत्र श्रूयते,—‘मुष्करा भवन्ति सेन्द्रियत्वाय’—इति, मुष्करत्वं पुंसां गुणः, तेन पुंमार्सिं दर्शयति—इति ।

अधिकरणान्तरं वा,—तथा च लिङ्गम्—इति, संख्याधिकरणं लिङ्गाधिकरणेऽतिदृश्यते । लिङ्गम् अविवक्षितं, श्रुत्या वाक्यस्य बाधितत्वात्, न च, विवक्षितमिव श्रूयते—इति, भवति लिङ्गं, ‘स्त्री गोः सोमक्रयणी’—इति, स्त्रीवचनात् सोमक्रयणी—इत्यविवक्षितमेव लिङ्गं प्रतीयते । ‘ननु कथं श्रुतीमानय—इति न श्रुतः आनीयते ?’ नैवम्, अशब्दन्तु तत्, पूर्वा धावति—इति यथा ।

लिङ्गं विवक्षितं वा वाक्यार्थस्य श्रुत्याप्रतिसिद्धत्वात्, ‘तथा च लिङ्गं’ ‘गर्भिण्यो भवन्ति’—इति, तथा च ‘मुष्करा भवन्ति’

भा —इति । यदुक्तं,—‘सी गौः सोमक्रयणी’—इति, तत्र सीत्य-
विवक्षितं, तथा ‘प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आसभते’—इति
पुरुषयहणम् अविवक्षितं, विस्पष्टो हि न्याय उक्तो लिङ्गविव-
क्षायां । तस्मात् विवक्षितं लिङ्गम्—इति ॥ (४।१।६ अ०) ॥

आश्रयिणामदृष्टार्थताधिकरणम् ॥

न अश्रयिष्वविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयेत ॥ १८ ॥
(नि०) ॥

भा अश्रयिणः* पदार्था उदाहरणम् (उत्तमः प्रयाजः पशु-
पुरोडाशः स्विष्टकृत्—इत्येते यागा उदाहरणम्) । एषु
सन्देहः,—किं यजिमात्र संस्कारो देवतायाः, उत यजिना
अदृष्ट देवतायां क्रियते?—इति । किं प्राप्तम्?—‘आश्रयिषु
अविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयेत’—इत्याश्रयिषु एवज्ञातीयकेषु
अपूर्वस्य भावोऽर्थः प्रत्येतथोविशेषात् अन्यैराख्यातशब्दैः,—
यजति ददाति जुहोति—इति, उक्तमेतत् ‘भूतं भव्यायोपदि-
श्यते’ (२।१।४ सू० भा०)—इति ॥

च चोदनायान्त्वनारम्भो विभक्तत्वान्नह्यन्येन विधी-
यते ॥ १९ ॥ (आ०) ॥

भा अस्यान्तु चोदनायाम् अनारम्भोऽपूर्वस्य, विभक्तोऽयमाख्यात-
शब्दो,—यो दृष्टार्थः, ततो न अपूर्वः, यः खल्वदृष्टार्थः, ततोऽपूर्वम्
—इति, दृष्टार्थस्यायम्, अस्मिन् हि यागे कियमाणे देवता

* एकदेशेन अन्यदीयं द्रव्यं देवतामुभय वा आश्रयन्ति संस्तुवन्ति
ये पदार्थास्ते आश्रयिण इति तत्परत्वम् ॥

भा स्मर्यते, स्मिष्टस्त्यपि* इत्थं प्रतिपाद्यते, न च अन्येन शब्देन
अत्र अपूर्वं विधीयते । तस्मात् यजिमाच सस्कारः—इति ॥

ख स्याद्वा द्रव्यचिकीर्षायां भावोर्थे च गुणभूतताऽऽश्रया
गुणीभावः ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा स्यात् वा अपूर्वमतः, सत्यामपि देवताचिकीर्षाया, तस्मिन्
देवतासंस्कारार्थे गुणभूतता यागस्य, इत्थमतिपादेन च, मन्वेण
तत्र देवता स्मर्यते, तस्मिन् मन्वेण दृष्टेऽर्थे क्रियमाणे त्यागो
ऽपरोऽदृष्टार्थः श्रूयते, तस्य न किञ्चित् दृष्टमस्ति, देवताश्रयात्
देवतागतं तत् अपूर्वम्—इति गम्यते ॥ (४।१।७ अ०) ॥

प्रतिज्ञाधिकरणम् ॥

ख अर्थे समवेपम्यतो द्रव्यकर्मणाम् ॥ २१ ॥

भा अतिशान्त तृतीयविषयः, अतः प्रभृति द्रव्याणां कर्मणां च
'अर्थे' (प्रयोजने) समवेपम्यं वक्ष्यते,—कचित् साम्यं, क्वचित् वै
षम्यम् आमिक्षावाजिनयोर्वेषम्यं, कयमासूना वैषम्यं, दण्डस्य
मैत्रावरुणधारणे यजमानधारणे च साम्यम्, एवं तत्र तत्र
द्रष्टव्यं, साम्यं वैषम्यं च—इति ॥ (४।१।८ अ०) ॥

* 'स्मिष्टस्त्यपि' इति क० स० पु० पाठः । 'स्मिष्टस्त्यपि' इति
का० क्री० पु० पाठः ॥

† द्रव्यकर्मणा दण्डदधानयनादीनामर्थे प्रयोजने साम्यम् उभय-
प्रयुक्तिः, वैषम्यमेकेन प्रयुक्तिरितरेण नेति अतः परं वक्ष्यते इत्यर्थः
इति तत्परत्वम् ॥

तप्ते पयसि दधानयनस्यामिच्छाप्रयुक्तताधिकरणम् ॥
(वाजिनन्यायः) ॥

ख. एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात् ॥ २२ ॥ (पू०) ॥

भा. चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे श्रूयते,—‘तप्ते पयसि दधानयति, सा वैश्वदेव्यामिच्छा वाचिभ्यो वाजिनम्’—इति। तत्र सन्देहः,—किं तप्ते पयसि दधानयनम् आमिच्छा प्रयोजयति, न वाजिनम्, उत उभयम्?—इति। किं प्राप्तम्?—उभयम्—इति। कुतः?। यस्मिन् ह्यते, यत् निष्पद्यते प्रयोजनवत्, तत् तस्य प्रयोजकम्—इति गम्यते, दधानयने च ह्यते उभयं निष्पद्यते; आमिच्छापि, तत एव वाजिनम् अपि, तत्र अन्यतरार्थं क्रियेत, यदि यिनिगमनायां हेतुर्भवेत्, अगम्यमाने विशेषे उभयार्थमानयनम्—इति गम्यते। तस्मात् एका असौ उभाभ्यामपि प्रयोजिता निष्पत्तिः—इति ॥

ख. संसर्गरसनिष्पत्तेरामिच्छा वा प्रधानं स्यात् ॥ २३ ॥
(सि०) ॥

भा. नैतदस्ति,—उभयं प्रयोजकम्—इति, आमिच्छा प्रयोक्त्री। कुतः?। न अत्र यद्धिपयोभ्यां निर्वर्त्यते, तद्विः, यदि तद्विः स्यात्, उभयं ताभ्यामेव निष्पद्यते—इति गम्येत विशेषः। किं तर्हि हविः?—इति। पयो दधिसंघट्टं। कुतः एतत्?। सा वैश्वदेवी—इत्युच्यते, न ततो यत् निष्पद्यते—इति।

‘ननु ऋषिर्निर्देशात्, आमिच्छा हविः, सा च ततो निष्पद्यते, वाजिनश्च हविः, तदपि निष्पद्यते’—इति। न,—इत्युच्यते,—तदेव हि पयः तप्तं दधिसंयुक्तम्, आमिच्छा भवति। तस्मात् ऋषिर्निर्देशम् अदोषः। ‘आह,—यदि पयो दधिसंघट्टं हविः, किं तर्हि उच्यते, आमिच्छा प्रयोजिका?’—इति। उच्यते,

भा. —आमिच्छायां दधिपयसी विद्येते, न वाजिने । कथम् अव-
गम्यते ? । संसर्गरसनिष्पत्तेः, तत्र हि दधिपयसोः संसृष्टयोः
रस उपसम्भ्यते, तेन तत्र दधिपयसी—इत्यनुमानं भवति,
वाजिने तिक्तकटुको रसः ।

‘आह, तस्मै पयसि दधनि आनीयमाने उभयं भवति, दध्ना
च पयः संसृज्यते वाजिनाच्च विविच्यते, तत्र संसर्गश्रुिकीर्षितो
न विवेकः—इति, कुतः एतत् ?’ । उच्यते,—शब्दः संसर्गो
दध्ना, अशाब्दे वाजिनेन विवेकः पयसः—इति, सर्वमाम च
पूर्वाक्षेण शब्देन एकवाक्यतां याति, इतरस्मिन्पक्षे पयसि
दधानयनं वाजिनविवेकलक्षणार्थं स्यात्, श्रुतिलक्षणाविशये
च श्रुतिन्याय्या । तस्मात् आमिच्छार्थं दधानयनम्, आमिच्छा-
शब्दस्य अत्र अनुवादः, आमिच्छैव सा भवति, यत्र तस्मै पयसि
दधानीयते । तस्मात् आमिच्छा प्रयोक्त्री, वाजिनम् अप्रयो-
जकम्—इति ॥

स मुख्यशब्दाभिसंस्तवाच्च ॥ २४ ॥ (हे०) ॥

भा न च, उभयं प्रयोजकं न्याय्यं, न अत्र वचनमस्ति,—इदं
प्रयोजकम् इदं न—इति, असति प्रयोजकेऽनर्थकं भवति—इति
प्रयोजकं कल्पयते । तत्र एकस्मिन् अपि प्रयोजके सिद्धेऽर्थवति
उपदेशे न अन्यदपि प्रयोजकं भवितुमर्हति, न च, न गम्यते
विशेषः । कथं गम्यते ? । मुख्यशब्दाभिसंस्तवात्, मुख्यशब्दः
संस्तोतुम् न्याय्यः—इति, प्राथम्याच्च तस्य तावत् प्रयोजकत्व-
ज्ञानं, तस्मिन् सति प्रयोजके, परिक्षतत्वात् आनर्थक्यस्य, न
द्वितीयमपि प्रयोजकं, प्रथमा च आमिच्छा, द्वितीयं वाजिनम्,
तस्मात् आमिच्छा प्रयोक्त्री ।

अपि च मुख्यशब्देन च, आमिच्छा स्तूयते,—‘मिथुनं वै दधि
च शृतं च अथ यत् संसृष्टं मण्डमिव मत्स्विव परि च ददृगे

भा. गर्भ एव सः?—इति, गर्भस्तुता आमिच्छा, मिथुनस्य च गर्भः प्रयोजको, न गर्भादकम् । तस्मादपि आमिच्छा प्रयोजिका—इति मन्यानहे । किं भवति प्रयोजनम्? । यदि उभयं प्रयोजकं, वाजिने नष्टे, पुनस्तप्ते पयसि दधि आनेतव्यम्, अथ वाजिनम् अप्रयोजकं, नष्टे वाजिने लोपो दधानयनस्य ॥ (४। १। ८ अ०) ॥

गवानयनस्य पदकर्माप्रयुक्तताधिकरणम् ॥

ख पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् ॥ २५ ॥

भा उद्योतिष्ठोमे श्रूयते,—‘अरणया पिङ्गाद्यैकक्षायन्या सोमं क्रोणाति’—इति । तत्र इदमपरं श्रूयते,—‘षट्पदान्यनुनिष्क्रामति,’—इति, तथा, ‘सप्तमं पदं गृह्णाति’—इति । इदमपरं,—‘यर्हि हविर्ह्वाने प्राची प्रवर्त्तयेयुः तर्हि तेनाद्यमङ्गात्’—इति । तत्र सन्देहः,—किं सोमक्रयाण्यनयनं पदपार्श्वार्थम्, उक्तं क्रयप्रयुक्तम्?—इति । किं प्राप्तम्?—नयनात् उभयं निष्पद्यते,—प्रायः पदं च, तस्मात् उभयं प्रयोजकम् । न हि गम्यते विशेषः—इति, तत् उक्तम्, “एकनिरपत्ते” सर्वं गर्भं रयात्” (४। १। २२ सू०)—इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः,—‘पदकर्म अप्रयोजकम्’—इति । युतः ॥ यस्मात् नयनं क्रयार्थं, न हि, नयनमन्तरेण विशिष्टे देशे प्राय उपपद्यते, तस्मात् क्रयेण तावत् नयनं प्रयुक्तम्—इति गम्यते, क्रयप्रयुक्तं चेत्, न पदप्रयुक्तम् अपि भवितुमर्हति ।

अपि च. ‘एकक्षायन्याः पदपार्श्वो ग्रहीतव्याः’—इति नास्ति शब्दः । ‘ननु प्रवर्त्तकक्षायनी पदपाशप्रवृत्तवाक्येन

भा. समन्तस्यते' । न—इति ब्रूमः,—‘एकहायन्या क्रीणाति’—
इति विशिष्टेन वाक्येन क्रये उपदिष्टा एकहायनी प्रकृतत्वात्
पदपांसुवाक्येन सम्बध्यते, प्रकरणाच्च वाक्यं बलीयः । अथ
इदानीम, एकहायनी क्रयणार्थं सङ्कीर्तिता सती सन्निहित-
त्वात् प्रसङ्गम् उपजीवता पदपांसुवाक्येन सम्बध्येत,—यागौ
परार्था, एतस्याः पदं शास्त्रम्—इति । तस्यात् क्रयप्रयुक्तं
नयनम्, अप्रयोजकं पदम्—इति ।

किं पुनः, चिन्तायाः प्रयोजनं ? । यदि उभयम् एकहायनी-
नयनस्य प्रयोजकं, यदा एकहायन्याः सप्तमं पदं यावणि
निधीयते, तदा पुनः एकहायनी नीयेत सप्तमाय पदाय,
यदा पदं न प्रयोजकं, तदा न एकहायनी पुनः घट्पदान्यनु-
नियक्रामयितव्या—इति ॥ (४।१।६ अ०) ॥

कपालानां तुषोपवापाप्रयुक्तताधिकरणम् ॥

अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य तन्निमित्त-
त्वान्नदर्थो हि विधीयते ॥ २६ ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘कपालेषु पुरोडाशं अपयति’—
इति, तद्या, ‘पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति’—इति । तत्र
सन्देहः,—किम् उभयं कपालानि प्रयोजयति,—पुरोडाशप्रपणं
तुषोपवापश्च, उक्त अणश्च प्रयोजक, न तुषोपवापः ?—इति ।
किं प्राप्तम् ?—विनिगमनाया हेतोः अभावात् उभयम् ।

इति प्राप्ते उच्यते,—अर्थाभिधानं प्रयोजनसम्बद्धमभिधानं
यस्य, यथा पुरोडाशकपालम्—इति, पुरोडाशार्थं कपालं
पुरोडाशकपालम् । कथम् एतदवगम्यते ? । पुरोडाशः तावत्
तस्मिन् काले नास्ति, येन वर्तमानः सम्बन्धः कपालेन स्यात्,
तेनैव हेतुना न भूतः, स एष कपालस्य पुरोडाशेन भविष्यता

भा. सम्बन्धः, भविष्यता सम्बन्धश्च तन्निमित्तस्य भवति । तस्मात् पुरोडाशेन प्रयुक्तं यत् कपालं, तेन तुषा उपवस्रथाः—इति । एवं च सति चरौ पुरोडाशाभावे यदा तुषानुपवस्रुम् कपालम् उपादीयते, न तत् पुरोडाशकपालं स्यात्, न चेत्, न तेन तुषा उपवस्रथा भवन्ति । तस्मात् न तुषोपवापः कपालानाम् प्रयोजकः, प्रयोजकं तु अयणम्—इति ॥ (४।१।१० अ०) ॥

शृङ्खलोद्दितयोः पञ्चावप्रयोक्तृत्वाधिकरणम् ॥

छ पञ्चावनालम्भास्रोहितशृङ्खलीरकर्मत्वम् ॥ २७ ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नीषोमीयः, तच्च श्रूयते,—‘हृद-
यस्य अग्नेःवदत्यथ जिह्वायाः’—इत्येवमादि, तथा, लोहितं
निरस्यति, शृङ्खलसंप्रविधति, स्थविमतो बर्हिर्ऋक्षापास्यति—
इति । तच्च सन्देहः,—किं हृदयादिभिरवदानैः इज्या पशोः
प्रयोक्त्री, उत शृङ्खलसंप्रविधाधो लोहितनिरसनं च तदपि प्रयो-
जकम्?—इति । किं प्राप्तम्?—‘एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात्’,
(४।१।२२ सू०) उभयं प्रयोजकम्—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—पशौ शृङ्खलोद्दितयोः अप्रयोजकत्वं, न
हि, तदर्थः पशोरालम्भः, शृङ्खलसंप्रविधति लोहितमपास्यति—
इति उच्यते, न पशोः अन्यस्य वा—इति, पशुरग्नीषोमीयो
वाक्येन,—‘यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते’—इति,
शृङ्खलोद्दिते पशोः प्रकरणेन भवेता, प्रकरणं च वाक्येन बाध्यते ।
‘ननु एते शृङ्खलोद्दिते प्रतिपाद्येते, तेन यामार्थस्य पशोः न
अन्यस्य—इति निश्चयः’ । एवं चेत्, अप्रयोजके शृङ्खलोद्दिते
—इति । किं भवति प्रयोजनं? । साम्ये सति शृङ्खलोद्दिता-
भावेऽन्यः पशुरालम्भनीयः, शृङ्खलोद्दितयोरप्रयोजकत्वे लोपः ॥
(४।१।२१ अ०) ॥

पुरोडाशस्य स्विष्टहादप्रयुक्तताधिकरणम् ॥

ख. एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् ॥ २८ ॥
(सि०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘उत्तरार्द्धात् स्विष्टहाते समवद्यति’—
इति । तत्र सन्देहः,—किं पुरोडाशस्य आग्नेययागः प्रयोजकः,
स्विष्टहात् अग्रयोजकः* उत उभयम्?—इति । किं प्राप्तम्?—
“एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात्”—इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—एक-
देशद्रव्यस्य एवजातीयकोऽग्रयोजको भवेत् । कुतः? । ‘विद्य-
मानसंयोगात्’, न, एकदेशकर्म अवयविनं प्रयुङ्क्ते, विद्यमानस्य
अवयविनः एकदेश उपादातव्यः—इति, तत्र अर्थो भवति, न
अवयविनम् उपाददीत—इति, यद्येक्षुखण्डम् अस्मै प्रयच्छ,
मोदकशकलम् अस्मै प्रयच्छेति, न इक्षुम् उपाददीत—इति
गम्यते, सत इक्षौ खण्डम् उपाददीत, सतो मोदकाच्छकलम्
उपाददीत—इति । तस्मात् अन्याथं द्रव्यं तस्य उत्तरार्द्धात्
अवदेयम्, अस्ति चाश्रयः पुरोडाशः । तस्मात् स्विष्टहात् अग्र-
योजकः—इति ॥

ख. निर्देशात्तस्यान्यदर्थादिति चेत् ॥ २९ ॥ (आ०) ॥

भा. इति चेत् पश्यसि,—अग्रयोजकः पुरोडाशस्य स्विष्टहात्—
इति, नैतदेवम्, अग्निं प्रति निर्देशात् ‘तस्य’ (पुरोडाशस्य)
स्विष्टहादर्थम् अन्यः पुरोडाश उत्पादयितव्यः, यस्य उत्तरार्द्धात्
स्विष्टहादिज्यते, तस्य अग्नये सहस्रन्पितस्य नेष्टे यजमानः, कवम्
असौ तदन्यस्यै देवतायै दद्यात् । कवम् अग्निं प्रतिनिर्देशः?
—इति । इदं श्रूयते,—अग्निरसा वा इत उत्तमाः सुवर्गं लोक-

* स्विष्टहादिज्या अग्रयोजिका इति क० सं० पु० पाठ ॥

भा. नायंस्ते यज्ञवास्त्वभ्यायंस्ते पुरोडाशं कूर्मं भूत्वा सर्पं तमपश्यं-
स्तमब्रुवन् इन्द्राय धियस्व एहस्पतये धियस्व आदित्याय*
धियस्व स नाधियत तमब्रुवन् अग्नये धियस्वेति सोऽधियत यदा-
ग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यायां पौर्णमास्यां चाचुतो भवति—
इति । तस्मात् तेन स्निष्टकृतो न सम्बन्धः, एवं चेत् तस्मात्
अन्यत् द्रव्यम् अर्थात् उत्पादयितव्यं, न हि अनुत्पन्नस्य द्रव्यस्य
उत्तरार्द्धा† भवति—इति ॥

सू न शेषसन्निधानात् ॥ ३० ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नेतदेवं सन्निहितो हि शेषः, यस्मिन् अनुत्पाद्यमानेऽर्थो
न सिध्यति, सोऽर्थादुत्पाद्यते । सन्निहिते च शेषे सति सिध्यति
उत्तरार्द्धात् ग्रहणम् । तस्मात् न अर्थात् द्रव्यम् उत्पादयितव्यं,
यदेव अन्याथै द्रव्यं सन्निहितं, तस्य एव उत्तरार्द्धाद्गृहीतव्यम्,
उत्तरार्द्धमात्रं हि स्निष्टकृते श्रूयते न अनुप्य द्रव्यस्य—इति, न
च एतावता व्यवहारो भवति, सर्वो हि कस्यचित् उत्तरार्द्धः, स
एष सन्निहितमपेक्षते, सन्निहितं च परार्थं । तस्मात् परार्थात्
द्रव्यात् स्निष्टादिज्या । अतस्याप्रयोजिका—इति । यदुक्तम्,
अनीशा अनेन न शक्यं दातुम्—इति, तदुच्यते, वाचनिक एष
शेषप्रतिपादनार्थं उत्सर्गः, स शक्यः कर्तुम्, दानं हि उत्सर्ग-
पूर्वकः परस्य स्वत्वसम्बन्धः, स न शक्योऽनीशा अनेन ॥

सू. कर्मकार्यात् ॥ ३१ ॥ (यु० १) ॥

भा. कर्मनिमित्तञ्च स्निष्टकृतो भागः—इति श्रूयते । कथं? ।
'देवा वै स्निष्टकृतम् अब्रुवन् इदं नो वहेति सोऽयवीरुं हृष्टे

* अग्निव्यामिति क० सं० पु० पाठः ॥

† उत्तरार्द्धमिति आ० सो० पु० पाठः ॥

भा भागेनेऽस्त्विति दृणीष्व—इति अब्रुवन् सोम्यवीत् उत्तरार्द्धादेव मद्य स्रष्ट्वस्रष्टवद्यात्—इति, कर्म कुर्वतो भागोऽयम् उत्तरार्द्धादिति स्तुतिर्भवति, यद्याग्रयस्योत्तरार्द्धादित्युच्यते, ततोऽस्ति कर्मार्थेन भागेन सादृश्यमिदं,—तदाग्रेय इव यत् किं वद सोति, तव सति सादृश्ये स्तुतिरुपपद्यते, प्रयोजकत्वे चासति सादृश्ये स्तुतिसामञ्जस्य न स्यात् । तस्मात् प्रयोजकः पुरोडाशस्य सिद्धकदाग—इति ॥

स लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३२ ॥ (यु० २) ॥

भा लिङ्गमपि भवति—‘तत् यत् सर्वेभ्यो हविर्भ्य समवद्यति, तस्मात् इदमुदरे विश्वरूपमज्ञं समवधीयते’—इति, यदि परार्थात् द्रव्यात् सन्निहितादिव्यते, तदा तत्सन्निधानाविद्यात् सर्वेभ्योऽवधीयते—इति उपपद्यते, प्रयोजकत्वे त्वेकस्मादेवावधीयते । तस्मात् अपि प्रयोजकः ।

तद्येदमग्र लिङ्ग,—श्रेयात् इदमवद्यति श्रेयात् सिद्धवत् यजति—इति । ‘ननु अयं विधिः स्यात् । न—इति द्रुमः,—न अयं विधिर्विभक्तिर्वर्तमानापदेशो हि अयम्—इति ॥ (४।१।१२ अ०) ॥

अभिधारणे श्रेयधारणतत्पावयोरननुष्ठानाधिकरणम् ॥

स अभिधारणे विप्रकर्षाटनुयाजवत्पाचभेदः स्यात् ॥
३३ ॥ (पू०) ॥

भा अस्ति वाजपेयो,—‘वाजपेयेन साराज्यकामो यजेत’—इति, तव श्रूयते,—‘सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते, सप्तदशो वै प्राजापतिः प्राजापतेराग्नौ’—इति, प्राजापत्यानाम् क्रतुपशूना च समुद्यो वध्यते,—‘‘प्राजापत्येषु चाग्नानात्’—इति । अस्ति

भा. तु प्रकृतौ, 'प्रयाजशेषेण हवीष्यभिधारयति'—इति । तत्र सन्देहः,—किं प्राजापत्यानाम् वषा अभिधारयितुम् प्रयाज-
शेषस्य धारणार्थं पात्रम् अपरम् उत्पादयितव्यं, ततः तेन प्राजा-
पत्यानां वषा अभिधारयितव्याः, उत न शेषो धारयितव्यः,
नैव ततः प्राजापत्यानां वषा अभिधारणीयाः—इति । किं
प्राप्तम्?—अभिधारणे प्रयाजशेषधारणार्थं पात्रम् उत्पाद्येत,
प्रातःसवने च प्रयाजशेषो विप्रक्षयकाले माध्यन्दिने सवने, ब्रह्म-
सामकाले प्राजापत्यानामालम्भः श्रूयते,—'तान् पर्यगृह्णतान्
उत्पदजन्ति, ब्रह्मसाम्यालभते'—इति, आपृता च जुहूर्भवति ।
तस्मात् पात्रान्तरम् उत्पादनीयम्—इति, यथा अनुयाजेषु
पृषदाज्यधारणार्थं पात्रम् उत्पाद्यते, 'पृषदाज्येनानुयाजान्
यजति'—इति वचनात्, एवमेषापि—इति ॥

छ. न वाऽपात्रत्वादपात्रत्वन्त्वेकदेशत्वात् ॥ ३४ ॥
(सि०) ॥

भा. न वा प्राजापत्यानां वषा अभिधार्याः । कुतः? । शेषा-
भावात् । 'कथं शेषाभावः?—इति चेत् । अपात्रत्वात् ।
कथम् अपात्रता? । एकदेशत्वात्, प्रयाजार्घ्यस्य हि गृहीतस्य
आज्यस्य स एकदेशः शेषः । किम् अतः? । यद्येवं, एकदेश-
व्यापारः श्रूयमाणो नावयविनमुपादेयत्वेन चोदयति ।

'आह, उत्पत्तिं न चोदयेत्, धारणम् उत्पन्नस्य अर्घ्यात्
भविष्यति'—इति । उच्यते, एकदेशत्वात् अभिधारणं द्रव्यमेव
न प्रयुद्धे—इत्युच्यते, कृतार्घ्यस्य द्रव्यस्य अयम् एकदेशः
प्रातिपाद्यते, न अभिधारणं अथेकमे । 'ननु हविषां, द्वितीया-
निर्देशात् प्राधान्यं स्यात्' । न—इति उच्यते, अदृष्टो हि
हविषाम् उपकारः कल्प्येत, आज्यप्राधान्ये पुनर्जुष्टा रिक्तत्वं
दृष्टं प्रयोजनम्, आज्यभागार्थेन आज्येन अर्धसर्गा, जुष्टा

भा रित्तया प्रयोजनं, नाभिघृतेन हविषा । तस्मात् प्राजापत्या
नाम् अभिधारिताभिर्वषाभिः प्रयोजनमेव नास्ति, किमर्थं
शेषो धार्यते—इति ॥

स हेतुत्वाच्च सहप्रयोगस्य ॥ ३५ ॥ (हे० १) ॥

भा हेतुत्वाच्च अभिधारणस्य, सहालभते—इति स्तुतिर्भवति,
'तीर्थं वै प्रातः सवनं, यत् प्रातः सवने पशव आलभ्यन्ते, तीर्थं
एवेतानालभते, सयोनित्वायायो वषानाम् अभिघृतत्वाच्च'
—इति अर्थान्तरेण वषाभिधारणम् अनुगृह्यन् न इच्छास्ति—
इति दर्शयति ॥

स अभावदर्शनाच्च ॥ ३६ ॥ (हे० २) ॥

भा अभाव खल्वप्यभिधारणस्य दर्शयति,—'सव्या वा एतर्हि
वषा यर्हि अनभिघृता, ब्रह्म वे ब्रह्मसाम, यत् ब्रह्मसाम्यालभते
तेन असव्या, तेन अभिघृता—इति, सव्यशब्दो रूचे भाष्यते
सव्या वषा—इति अनभिघृतता दर्शयति ॥

स सति सव्यवचनम् ॥ ३७ ॥ (पू०) ॥

भा आह नेतर्दर्शनं, सति एव हि अभिधारणे भवत्येतत् सव्य
वचनम् अस्ति हि वषाया अन्यदभिधारणम्,—'उपरतृणा
त्याज्य क्षिरपयश्चकल, यषा क्षिरपयश्चकल ततोऽभिधारयति'—
इति, तस्मिन् सति कथं सव्या भवेयुः ? ब्रुते च तस्मात् नेतत्
शक्यम् अवगन्तुम् रूक्षास्ता वषा दृश्यन्ते—इति, तेन नूनम्
अभिधारणं प्रयोज्येणास्ति—इति, सत्यस्मिन् अभिधारणे
प्रत्यक्षे, रूक्षास्ता—इति दर्शनं व्यामोह—इति ॥

सू. न तस्येति चेत् ॥ ३८ ॥ (उ०) ॥

भा. एव चेत् दृश्यते,—‘सत्यभिधारणे सत्याः—इति वचनम् अलिङ्गम्—इति, न अलिङ्गं, तस्य एतद्वचनं, यत् स्नेह्यं करोति । कतमत् तत् ? यत् प्रथमं, प्रथमं हि स्नेह्यं करोति, न द्वितीयं ; स्निग्धस्य तत् भवति, न च स्निग्धस्य स्नेह्यं क्रियते, यथा भवति लोके वादो,—यत् अस्माभिः कान्तारान्नि-
गीर्तयितुं वदन्तस्य गृहे स्निग्धं भुक्तं, तेन वयमरुचाः क्षताः—इति, सत्स्वग्न्यग्न्येयु स्निग्धेषु एव भोजनेषु, एवं तस्य अरुच्यकरणस्य अभिधारणस्य अभावात् रुचाः—इति वचनम् उपपद्यते, अस्मिंस्तु सति नोपपद्यते । तस्मात् अपि प्रयाजशेषेणाभिधारणं प्राजापत्यानां नास्ति—इति ॥

सू. स्यात्तस्य मुख्यत्वात् ॥ ३९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. (इदं पदोत्तर सूत्रं) । यदि प्रथमस्य अभावात् सत्याः—इति वचनं भवत्यनुपपन्नं, तर्हि अन्यस्य प्रथमस्य विद्यमानत्वात् । कतमत् तत् ? यच्छ्रम्यमाणाया अपरमुदासितायाः । अत्र उच्यते,—‘स्यात् तस्य मुख्यत्वात्’, यत् प्रयाजशेषेणाभिधारणं, तस्य एव अभावात् एतदुपपद्यते, सत्यपि श्रम्यमाणाया अभि-
धारणे उदासितायाश्च, यत् तावत् श्रम्यमाणायाः, तत् अग्ने-
रर्चोऽपि दहन्ति, यत् उदासितायाः, तत् अग्नयवयवा उष्मा
वयवाश्च नाशयन्ति, सा एषा रुचौव, इदन्तु प्रयाजशेषेण*
शीतायाः क्रियते, तत् स्नेहयति, तेन स्निग्धायाः प्रदानकालम
अभिधारणं यत्, तत् न स्नेहयति, तत् इदं स्नेहनस्य अभिधा-
रणस्य अभावात् सत्यतावचनम् उपपद्यते—इति उक्तं, तस्मात्
न प्रयाजशेषो धार्यते—इति ॥ (४।१।१३ अ०) ॥

* अनुप्रयाजशेषेणेति आ० सो० पु० पाठः ॥

समानयनस्याज्यधर्मप्रयोजकताधिकरणम् ॥

ख समानयनन्तु मुख्य स्यात् लिङ्गदर्शनात् ॥ ४० ॥

भा दर्शपूर्णमासयो श्रूयते,—‘अतिहायेदो बर्हिं प्रति समानयति’—इति। तत्र सन्देहः,—किं समानयनमाज्यस्य धर्माणां च प्रयोजकम् उत अप्रयोजकम्?—इति। किं प्राप्तम्?—अप्रयोजकम्—इति। कुत?। प्रयाजानुयाजार्थस्य आज्यस्य अयम् एकदेश समानीयते—इति पूर्वोक्त व्यायेन अप्रयोजकता प्राप्ता तदुच्यते—मुख्य समानयन लिङ्गदर्शनात्। किं लिङ्ग?। ‘चतुर्गृहीताग्न्याज्यानि भवन्ति न हि अथ अनुयाजान् यक्ष्यन् भवति—इति आतिथ्याया श्रूयते—यदि प्रयाजार्थं समानयनं तत तस्यैकं चतुर्गृहीतं समानीयते, एकम् अप्यनुयाजानां भवति ततश्च आतिथ्येडा ता सन्तिष्ठते—इति अनुयाजाभावे उपपत्तिरिति समानयनार्थम् एकं चतुर्गृहीतं वाच्यं न तु अनुयाजार्थम्। तत्र बद्धना चतुर्गृहीतानां दर्शनम् उपपद्यते इतरथा हि अनुयाजाभावे न एवोपपत्तिरिति चतुर्गृहीतं तत्र चतुर्गृहीतानि—इति बद्धवचनं नोपपद्यते तस्मात् प्रयोजकं समानयनम्—इति।

‘ननु लिङ्गम् उपदिश्यते का प्राप्तिः?। उच्यते—दृष्टं तत्र प्रयोजनं प्रयाजो हो यष्ट्यौ तत्र जुष्टाम् आज्येन प्रयोजनं नोपपत्तिरिति रिक्तायाम् उपपत्तौ रेचनम् अदृष्टार्थं जुष्टा निधानं दृष्टार्थमेव तेन प्रयाजहोमार्थम् आज्यसमानयनमोपपत्तमाज्यं

* पश्चानां प्रयाजानां मध्ये तृतीयं प्रयाजं इदंशब्देन बद्धवचनान्तेन अभिधीयते तं तृतीयप्रयाजमतिक्रम्य बर्हिनामकं चतुर्थं प्रयाजं होतुम् उपपत्त्यसंज्ञकायां भुवि स्थितं घृतं जुष्टामानेत्यमिति माधवः ॥

भा. प्रयोजयति, तत् अपि हि प्रयाजार्थम् अनुयाजार्थञ्च—इति वक्ष्यते ॥

स. वचने हि हेत्वसामर्थ्ये ॥ ४१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अथ कस्मात् न वचनमेतत्,—‘चतुर्गृहीतान्याज्यानि’—इति । उच्यते, वचने हि हेतुरसमर्थितः स्यात्, न हि अचानुयाजान् यक्ष्यन् भवति—इति, यदा समानयनं न प्रयाजार्थम्—इति गम्यते, ‘तदा वचनं, यदा वचनं, तदा न अनुयाजाभावो हेतुः, असति हेतौ, न हि अथ अनुयाजान् यक्ष्यन् भवति’—इति हेतुष्वग्निगदो नोपपद्येत । तस्मात् प्रयाजार्थं समानयनं प्रयोजकम् औपभृतस्य आज्यस्य । किं भवति प्रयोजनं ? प्रयाजार्थं समानयने यावत् प्रयाजार्थं, तावत् सर्वं समानेयम्, अर्हम् औपभृतस्य, अमयोजकत्वे न नियोगतोऽर्हं यावत् तावत् वा ॥ (४।१।१४ अ०) ॥

औपभृतजौहवयोः क्रमेणोभयानुभयार्थताधिकरणम् ॥

स. तत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् ॥ ४२ ॥ (पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘चतुर्जुक्ता गृह्णात्यष्टावुपभृति गृह्णाति’—इति । तत्र सन्देहः,—किं जौहवमौपभृतं च उभयानुभयार्थं, प्रयाजेभ्यश्चानुयाजेभ्यश्च, उत जौहवं प्रयाजेभ्यः, औपभृतम् अनुयाजेभ्यः ? अथ वा औपभृतं प्रयाजेभ्योऽनुयाजेभ्यश्च ?—इति । किं प्राप्तम् ?—उभयमुभयार्थम् । कुतः ? यद्यदाज्येन क्रियते, तस्मै तस्मै भवितुमर्हत्यविशेषात् ॥

स. तत्र जौहवमनुयाजप्रतिषेधार्थम् ॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा. नैवम्,—उभयमुभयार्थम्—इति, जौहवं प्रयाजार्थम्, औप-

भा भूतम् उभयार्थं । कथं ? 'यत् जुह्वा गृह्णाति ऋतुभ्य तत्
गृह्णाति ऋतवो वै प्रयाजा — इति जौह्ववचनम् अनुयाज
प्रतिषेधार्थं प्रयाजान् सहोक्तंयति ।

आह ननु नास्त्यवानुयाजप्रतिषेधार्थं वचनं यदेतत् प्रया
जेभ्य तत् गृह्णाति — इति प्रयाजेषु उपदेशकमेतत् नास्ति
अस्य अनुयाजप्रतिषेधे सामर्थ्यम् — इति । उच्यते — न ब्रूम
प्रतिषेधकमेतत् — इति । किं तु उत्पत्तिवाक्ये आज्यानां नैव
प्रयोजनाभिसम्बन्धः अनेन वचनेन प्रयाजप्रयोजनता क्रियते
जौह्वस्य अनुयाजप्रयोजनतास्य वचनाभावादेशः न गम्यते
— इति अनुयाजप्रतिषेधार्थं वचनम् — इति उच्यते ॥

ख औपभूतं तथेति चेत् ॥ ४४ ॥ (आ०) ॥

भा इति चेत् दृश्यते — जौह्वम् अनुयाजेभ्य प्रतिषिध्यते
औपभूतम् उभयार्थम् — इति भवतु जौह्वं प्रयाजार्थं न तु
औपभूतम् उभयार्थं तदपि तथा स्यात् यथा जौह्वम् ।
कथम् ? एतदपि अनुयाजार्थमेव श्रूयते यत् उपभूतिं गृह्णाति
अनुयाजेभ्य तत् गृह्णाति छन्दासि हि अनुयाजा — इति ।
अनुयाजार्थतास्य — इति ॥

ख स्यात् जुह्वप्रतिषेधान्नित्यानुवादः ॥ ४५ ॥
(आ० नि०) ॥

भा नेतदेवम् — उभयार्थं हि औपभूतम् एव हि श्रूयते — यत्
अष्टावुपभूतिं गृह्णाति प्रयाजानुयाजेभ्य तत् गृह्णाति — इति ।
ननु उक्तम् अनुयाजेभ्य तत् गृह्णाति — इत्यनुयाजार्थतास्य
— इति । उच्यते 'जुह्वप्रतिषेधात् नित्यानुवादः । उभयस्मिन्
(औपभूते जौह्वे च) उभयार्थं प्राप्ते जौह्वम् अनुयाजेभ्य
प्रतिषिद्धं औपभूतं तत् औपभूतस्य उभयार्थतायां सत्यामन

भा. याजार्थतावचनं नित्यानुवादो भवितुमर्हति, न शक्नोति प्रयाजार्थतां प्रतिषेद्धुम्, प्रत्यक्षयुता हि सा, तस्मात् औपभृतम् उभयाथे । समानयनं च ततो जुकां श्रूयते, तस्मात् अपि प्रयाजार्थता न शक्या बाधितुम् ॥ (४।१।१५ अ०) ।

उपभृति द्विचतुर्गृहीताचरणाधिकरणम् ॥

ख. तदष्टसंख्यं अवणात् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा. 'अष्टावुपभृति गृह्णाति'—इति श्रूयते । तत्र सन्देहः,—किं तत् औपभृतम् आज्यम् अष्टसंख्येन ग्रहणेन संस्क्रियते, उत चतुःसंख्या गुणभूता द्वयोर्यहणयोः?—इति । किं तावत् प्राप्तं?—अष्टसंख्या गुणभूता, न चतुःसंख्ये दे—इति । कुतः? । अवणात् अष्टसंख्या श्रूयते, चतुःसंख्या अष्टसंख्यया लक्ष्यते, अतिलक्षणाविशेषे च अतिग्राह्या, तस्मात् अष्टसंख्यं ग्रहणमेतत्—इति ॥

ख. अनुग्रहाच्च जौहवस्य ॥ ४७ ॥ (यु० १) ॥

भा. अनुग्रहवादश्च भवति,—'चतुर्गृहीतं वा एतदभूतस्य आधारमाधार्य चिरितः प्राचीनं प्रयाजान् यजति समानयते चतुर्गृहीतत्वाय'—इति चतुर्गृहीतानुग्रहः कथं स्यात्?—इति । 'किं चतुर्गृहीतं भवति समानयनेन?' । न—इति ब्रूमः, चतुर्गृहीतं प्रथममेव तत्, आधारेभ्योधारिते, यत् अवशिष्ट चतुःसंख्यमेव तस्य ग्रहणमासीत् । 'किं तद्धि चतुर्गृहीतत्वाय?'—इति । चतुर्गृहीतस्य अनुग्रहार्थम्, अल्पं हि चतुर्गृहीतं होमायापर्याप्तं, तत्पर्याप्तं कथं स्यात्?—इति । एवं चतुर्गृहीतशब्देन अल्पम्—इति लक्ष्यते, अल्पत्वं च ब्रह्मत्व कस्यचित् अपेक्ष्य भवति, यदि हि औपभृतम् अष्टसंख्यमेवं ॥ ४७ ॥

भा अल्प भवति तच्च चतुर्गृहीतशब्देन अल्पता शक्यते लक्षयितुम् ।
तस्मात् अपि पश्याम — औपम्येते अष्टसंख्या गुणभूता—इति ॥

ख द्वयोस्तु हेतुसामर्थ्यं श्रवणं च समानयने ॥ ४८ ॥
(सि०) ॥

भा तुशब्द पक्ष आकर्णयति हे एते चतुर्गृहीते एव हेतु
समर्थितो भवति आतिशयाया — 'चतुर्गृहीतानि आज्ञानि
भवन्ति न हि अत्र अनुयाजान् यज्यन् भवन्ति—इति असत्
संयन्नुयाजेषु एतत् अष्टगृहीतमव औपम्येते भवेत् यदा
अष्टसंख्या गुणभूता न तदा द्वयो चतुर्गृहीतयो सतो चतु
र्गृहीतान् आज्ञानि—इति वक्ष्यवचनम् आज्ञेयु उपपद्यते ।
तस्मात् चतुर्गृहीते हे—इति ।

आह लिङ्गमेतत् प्राप्तिश्चरताम्—इति । तत् अभिधीयते
अनारम्य उच्यते — चतुर्गृहीत जुहोति—इति सर्वहोमेषु
तेन प्रयाजानुयाजेष्वपि न तदष्टगृहीतेन शक्यते बाधितुम्
नानाविषयत्वात् अष्टगृहीत द्वि पक्षे चतुर्गृहीत द्वि होमे
अस्ति हि सम्भवो यत् अष्टगृहीतं गृह्येत चतुर्गृहीतं ऋषेत
तदेतत् इह अष्टस्य पक्षे भवति कथं हे चतुर्गृहीते होमे
सम्पादयेत् ? तस्मात् हे एते चतुर्गृहीते अष्टगृहीते गृह्यमाणे
गृह्येते चतुर्गृहीते हे न अगृहीत्वा अष्टगृहीतं कस्यिद् सम्पा
दयेत् । तस्मात् हे एते चतुर्गृहीते—इति ।

अथ यदुक्तम्—अष्टगृहीत श्रूयते श्रुतिश्च लक्षणाया गरी
यसी—इति उच्यते—उक्तम् अस्माभि अष्टसंख्याया प्रयोजन
—कथं हे चतुर्गृहीते स्याताम्?—इति । अपि च अष्टावुप
म्येति गृह्णाति—इति उपम्येति समानीते हे चतुर्गृहीते कथं
स्याताम्?—इति इतरथाऽसत्यशब्दे नानापात्रयोर्गृह्येयाता
तस्मात् अष्टशब्दश्रवणम् अदोष, साध्येतत्—हे चतुर्गृहीते

भा. उपभृति—इति । मयोजनं, द्वयोः चतुर्गृहीतयोः सतोः समानयनेर्द्धं समानेतत्त्वं भवति, अष्टगृहीते सति न नियोगतोर्द्धं ; तथा, यत्र अनुयाजार्थं न यद्दणं, तत्राप्यष्टगृहीतं, यथा पूर्वः पक्षः ; यथा च सिद्धान्तः, तथा चातुर्नास्थेषु चतुर्गृहीतम् उपभृति भवति—इति ॥ (४।१।१६ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसामाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य
मध्यमः पादः समाप्तः ॥ मयोजकपादोऽयम् ॥

चतुर्थे अध्याये द्वितीयः पादः ॥

स्वरोद्धेदनाद्यप्रयोजकताधिकरणम् ॥

स स्वस्वनेकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात् ॥ १ ॥ (यू०) ॥

भा. अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नौ योमीयो—‘यो दीक्षितो यद्गो-
योमीयं पशुमालभते’—इति, तत्र इदमाग्नातम्,—‘खाहिरे
बभ्राति, पात्वाग्ने बभ्राति, रोहिते बभ्राति’—इति, तत्सन्निधा-
विदमपरमाग्नायते,—‘खरणा पशुमनक्ति यूपस्य खरम् करोति’
—इति ।

अथ इदानीम् इदं सन्दिक्षते,—किं भेदेन यूपात् खरः
उत्पादयितव्यः, उत यूपं क्रियमाणमनुनिष्पन्नः शक्यो गृही-
तव्यः ?—इति । तत्र इदं तावन्नः परीक्ष्यं, किं हेदनाद्युत्पत्तेः
प्रयोजकः खरः, उत अप्रयोजकः ? प्रयोजकः चेत्, भेदेन यूपात्
निष्पाद्येत, न चेत् प्रयोजको, यूपं निष्पद्यमानमनुनिष्पन्नः
शक्यो गृहीष्यते—इति । ‘स कथं प्रयोजकः स्यात् ? कथं वा
न प्रयोजकः ?’—इति । यदि एषा वचनव्याक्तिः,—खरशब्दवाचर
भाष्यते । कथं ? औषणादिना इतिकर्तव्यताविशेषेण—इति,
ततः,—‘खरणा पशुमनक्ति’—इति, स खरारत्यवगतो गृही-
ष्यते, ततः प्रयोजकः । अथैवं विज्ञायते,—‘खरणा पशुमनक्ति’
—इति अनवगतः खरः, एतावदस्य विज्ञायतेऽङ्गनं तेन क्रियते
—इति, इदमपि,—‘यूपस्य खरम् करोति’—इति यूपैकदेशं
खरकः सङ्गने विनियुङ्क्ते—इति ततोऽप्रयोजकः ।

किं भावत् प्राप्तम् ?—‘खरः त्वनेकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात्,
खरम् यपेनेकनिष्पत्तिः स्यात्, यूपम् अनपेक्षमाणस्य खरोर्जा-

भा. यणादिना उत्पत्तिः। कुतः?। 'स्रक्कर्मशब्दत्वात्,—स्वो हि अस्य कर्मशब्दः स्रक्ताया विधायको भवति, 'स्रक्कम् करोति'—इति, एवं च यूपकाष्ठावयवस्य स्रक्त्वं क्रियते—इति, 'यूपस्य स्रक्कम् करोति'—इति लक्षणया यूपशब्दः, खदिराद्यवयवस्य—इत्यर्थः। कुतः?। स्रक्त्वभावना हि श्रुत्या गम्यते,—'स्रक्कम् करोति'—इति स्रक्कम् उत्पादयति—इति, यूपवयवोपादानं वाक्येन, वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसी—इति। तस्मादेवं सति न नियोगतो यूपकाष्ठादेव स्रक्ः उत्पादयितव्यः, निरपेक्षात् अन्यस्मात् अपि वृक्षात् कर्तव्यो भेदेन—इति ॥

ख. जात्यन्तराच्च शङ्कते ॥ २ ॥ (यु०) ॥

भा. इतश्च निरपेक्षस्य स्रक्कल्पतिः—इति गम्यते। कुतः?। जात्यन्तरात् अपि आशङ्का भवति, (वृक्षान्तरात्)। कथं?। 'न अन्यस्य स्रक्कम् कुर्यात्, यदि अन्यस्य वृक्षस्य स्रक्कम् कुर्यात्, अन्येभ्यः लोकमन्वारोहेयुः, यूपस्य स्रक्कम् करोति'—इति। न हि यूपमनुनिष्पन्नस्य ग्रहणे जात्यन्तराशङ्कावकल्पते, यूपशक्यो हि स्रक्कार्यं तदानीं विनियुज्येत। तस्मात् अपि भेदेन यूपत्, स्रक्ः उत्पादयितव्यः—इति ॥

ख. तदेकदेशो वा स्रक्त्वस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा. वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। यूपैकदेशो हि यूपमनुनिष्पन्नः शक्यो ग्रहीतव्यः—इति। कस्मात्?। एवमाग्नायते,—'यदि अन्यस्य वृक्षस्य स्रक्कम् कुर्यात्, अन्येभ्यः लोकमन्वारोहेयुः, यूपस्य स्रक्कम् करोति'—इति, न च, अत्र अयमर्थो विधीयते,—स्रक्कम् उत्पादयति—इति। किं तर्हि?। स्रक्कार्यं कर्तुम् यन् उत्पादते, तं यूपत्—इति। कुतः?। 'स्रक्त्वस्य तन्निमित्तत्वात्, स्रक्त्वम् अत्र श्रूयते स्रक्कः, 'यूपस्य स्रक्कम् करोति'—

भा इति । कस्य आत्मीयः?—यूपस्य इति, आत्मीयस्य समुदायस्य एकदेशो भवति, तस्मात् इदम् उच्यते,—अप्राणिन यष्टी पञ्चम्यर्थे भवति, यथा, शाकस्य देहि शाकात् देहि—इति, तथा कश्चित् तृतीयार्थे, घृतस्य यजति, घृतेन यजति । पञ्चम्यर्थे, घृतात् यजति, घृतस्य यजति—इति । द्वितीयार्थे वा, सोमस्य पिबति, सोम पिबति, सोमात् पिबति—इति ।

‘ननु उक्त,—यूपावयवोऽथ वाक्येन विधीयते, श्रुत्या खरो उत्पत्तिः, श्रुतिश्च वाक्यात् वलीयसी—इति । उच्यते,—सत्यम् एव, ‘यूपस्य—इति तु शब्दोऽविवक्षितार्थो भवति, तत्र श्रुति अपि बाध्यते, वाक्यमपि, न तु अस्मात्पक्षे किञ्चित् अविवक्षितार्थं, ‘खरम् करोति—इति स्वार्थ एवानुवादो भविष्यति—इति, यूपशकलो विधायिष्यते, खरशब्दश्चाङ्गनार्थेन शकले उपचरित—इति गम्यते अवयवप्रसिद्धिश्चेतनर्थं गमयिष्यति भवति हि ब्राह्मण,—‘अथ कस्मात् खरनाम? एतस्मात् वेधोऽवच्छिद्यते, तदस्यैतत् समिवाहर्भवति, तस्मात् खरनाम—इति ॥

ख

शकलश्रुतेः ॥ ४ ॥ (यु० १) ॥

भा इतश्च यूपमनुनिष्पन्नस्य ग्रहणम् । कुत ? । ‘शकलश्रुते शकलश्रुतिर्भवति खरो,—‘य प्रथम शकल परापतेत् स खर कार्य—इति शकलस्य एकदेश एकदेशस्य अप्रयोजक, सम्बन्धिशब्दत्वात् तावता च व्यवहारात् समुदायपेक्षिण, तत्र प्रकरणात् अन्यार्थेन खदिरादिना जोषणादिकर्मविशिष्टेन यागार्थेन प्रकृतेन अस्य एकवाक्यता—यूपाय खदिरादि जोषयते, क्षिन्ति, तच्छति च तत्र य शकल प्रथम परापतितस्त च खरमङ्गनार्थं करोति—इति, खरशब्द च तत्र अनुवदन्नेव उपचरति । तस्मात् नैतदस्ति,—पृथङ्निष्पत्ति खर—इति,

भा. येन अन्यस्मात् अपि वृत्तात्—इति शङ्कते । तस्मात् जात्य-
न्तराशङ्कावचनं नित्यानुवादो यूपशकलस्तुत्यर्थः ॥

स. प्रति-यूपं च दर्शनात् ॥ ५ ॥ (यु० २) ॥

भा. इतश्च न पृथङ्निष्पत्तिः स्वरः । कुतः ? । एकादशिन्यां,
'प्रति-यूपं च दर्शनात्', यथा, 'अनुपूर्वं स्वरभिः पञ्चान् समज्य
मध्यमे रशनागुणे स्वे स्वे स्वं स्वं यूपशकलम् उपगूहति'—इति
स्वरवज्जत्वं दर्शयति, यदि च स्वरः पृथङ्निष्पत्तिः स्यात्, एक
एवैकादशिन्यां तत्क्षेपे कार्यं साधयेत् । यूपमनुनिष्पन्नस्य तु
ग्रहणे प्रकृतौ खयूपशकलेन अङ्गनं कृतम्—इति एकादशिन्या-
मपि चोदकः खयूपशकलमेव प्रापयति—इति वज्जत्वम् उपपन्नं
भवति, खयूपशकलयग्रहणं च प्राकृतस्य ग्रहणात् अध्ववसीयते,
यादृशोऽसौ प्राकृतः, तादृशोऽसौ ग्रहीतव्यो न विशिष्टः—इति ।
तस्मात् स्वररूपत्वेन प्रयोजकः—इति ॥

स. आदाने करोतिशब्दः ॥ ६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अथ यदुक्तम्,—उत्पत्तिरस्य शब्देन उच्यते,—'स्वरम् करोति'
—इति, एवं च करोतिशब्दोऽवकल्पिष्यते—इति । उच्यते,—
आदाने करोतिशब्दो भविष्यति, 'स्वरम् करोति',—स्वरमादत्ते
—इति, यथा काष्ठानि करोति, गोमयानि करोति—इति
आदाने करोतिशब्दो भवति, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

पूर्वाधिकरणस्य सङ्क्षेपार्थं ॥

ख स्वरस्त्वनेकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात्* ॥ १ ॥
(पू०) ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टोमे यम् अग्नीषोमीय, तत्र श्रूयते,—‘स्वरणा
पशुमनक्ति’—इति। अथ एष सन्देहः,—किं स्वर उत्पत्ति
प्रयोजयति, उत यूपमनुनिष्पन्नस्य यद्वहणम्?—इति। किं
प्राप्तम्?—‘स्वरस्त्वनेकनिष्पत्तिः’ स्यात् प्रयोजयत्युत्पत्तिम्—
इति। कुत?। स्वोऽस्य कर्मशब्दो भवति, स्वरम् करोति—
इति स्वरमुत्पादयतीत्यर्थः। एव चेत् उत्पत्तिरस्य शब्दवती।
तस्मात् न एकया निष्पत्त्या यूपश्च स्वरश्च निष्पाद्यते—इति ॥

ख जात्यन्तराच्च शङ्कते ॥ २ ॥ (यु०) ॥

भा यदि यूपमनुनिष्पन्नस्य यद्वहण भवेत् यूपकाष्ठस्य एव स्वर
स्यात् अन्यद्वहणाशङ्का नोपपद्येत, भवति च, ‘यदि अन्यस्य
वहणस्य स्वरम् कुर्यात् अन्येऽस्य लोकमन्वारोहेयुर्यूपस्य स्वरम्
करोति’—इति, तस्मादपि यज्याम्,—प्रयोजक स्वर—इति ॥

ख तदैकदेशो वा स्वरत्वस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३ ॥
(सि०) ॥

भा यूपमनुनिष्पन्नो वा गृह्येत स्वर, तदैकदेशो हि एष, यष्टी
निर्देशात्—यूपस्य स्वरम् करोति—इति, यदि हि ह्येदनम्
उभयार्थं स्यात्, न स्वरयूपयो कश्चित् सम्बन्धो भवेत् तत्र
यष्टी नोपपद्येत, अस्ति तु यष्टी। तस्मात् यूपैकदेश स्वर,

* ‘व्याख्यानान्तरं तु विस्तरीकृतस्य सङ्क्षेपमावाच्यं हत भाष्य
कारेणेति न व्याख्यायते इति तद्वरप्रमत्तानुसन्धेयम् ॥

भा अथययो यूपस्य, स्वर्णामेकदेशः कर्त्तव्यः, यथा पुरोदाशशकलम्—इति ॥

स शकलश्रुतेय ॥ ४ ॥ (यु० १) ॥

भा. शकलश्रुतित्वा भवति, 'यः प्रथमः शकलः परापतेत्, स स्वर्णः कार्यः'—इति, एकदेशात् अथयोजका भवन्ति, न एकदेशे श्रूयमाणे अथययो कर्त्तव्यः—इति शब्दो भवति, विद्यमानस्य अथयपि न एकदेशो गृह्यते, तस्मात् अपि अथयोजकः ॥

स प्रति-यूपं च दर्शनात् ॥ ५ ॥ (यु० २) ॥

भा. प्रति यूपं च तन्नु अपि स्वरयो दृश्यन्ते, एकादशिन्यां, यथा,—'अनुपूर्वं स्वर्णभिः पञ्चान् समज्य मथमे रश्नागुणे स्वे स्वे स्वं स्वं यूपशकलम् उपगूहति'—इति, स यदि, स्वर्णमान् यूपः कार्यः—इत्यर्थः 'स्वर्णम् करोति'—इति, ततो वज्रनां स्वरूपां दर्शनम् उपपद्यते । प्रयोजकत्वे स्वरोः,—एक एव समञ्जनार्थं स्वर्णः उत्पाद्यते । तस्मात् अथयोजकः—इति ॥

स आदाने करोतिशब्दः ॥ ६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा अथ यदुक्तम्,—उत्पत्तिः अस्य शब्देनाभिधीयते—'स्वर्णं करोति'—इति, करोतिशब्दश्चावकस्मिप्यते—इति । उच्यते,—आदाने करोतिशब्दः भविष्यति,—'स्वर्णं करोति'—इति स्वर्णमादत्ते—इति, यथा काष्ठानि करोति, गोमयानि करोति—इति आदाने करोतिशब्दः भवत्, एवम् इच्छापि इष्टव्यम् ॥ (४।२।१ अ०) ॥

शाखाया आहार्यताधिकरणम् ॥

स

शाखायां तत्प्रधानत्वात् ॥ ७ ॥

भा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, शाखामधिल्लत्य,—‘प्राचीमाहुरत्यु-
दीचीमाहुरति प्रागुदीचीमाहुरति’—इति । तत्र सन्देहः,—
किमयं दिग्वादः, उत शाखावादः?—इति । दिग्वादः—इति
प्राप्तम्, तथा श्रुतिशब्दः, शाखावादे लक्षणा—इति । तस्मात्
दिग्वाद—इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—शाखावादः—इति । कुतः ?
यदि तावत् अयमर्थः,—प्राची दिगाहर्त्तव्या—इति, ततः,
अशक्योऽर्थः, अथ प्राचीन्दिशं प्रत्याहरणीयेति, ततः का आह
र्त्तव्या?—इति, वाक्ये शाखाशब्दस्य अभावात् अनुपपन्नोऽर्थः
सम्बन्धः । अथ प्रकृता शाखा—इति, ततः प्राचीशब्देन तस्या
एवाभिसम्बन्धो न्यायः । कुतः ? प्रत्यक्षा हि प्राचीशब्देन
चरतेः एकवाक्यता, प्रकरणात् शाखाशब्देन भवेत्, उभयथा
अथ प्राचीशब्देऽलक्षण्या प्रकृता वा शाखां लक्षयेत्, दिशो
वा अनीप्सितत्वात्, विधारदेशमीप्सिततमयुक्तम्* ।

अपि च, प्राची—इति सम्बन्धिशब्दोऽर्थः, सम्बन्धिशब्दाच्च सर्वं
सापेक्षाः, विना पदान्तरेण, न परिपूर्णम् अर्थमभिवदन्ति, सा-
मान्यपदार्थसम्बन्धे च संख्यवहारानुपपत्तिः, सर्वस्य एव देशस्य
कुतश्चित् प्राग्भावात् । तथा शाखाशब्दोऽपि सम्बन्धिशब्दः
‘लक्षस्य’—इत्येतत् अपेक्षते, यदा लक्षस्य—इत्येतत् अपेक्षते,
तदा लक्षस्य शाखा प्राची उदीची प्रागुदीची वा—इति भवति
सम्बन्धः, तथा च संख्यवहारोऽप्यकल्पते । यत्तु शाखावादे

* “दिशो वाऽनीप्सितत्वादित्ययं हेतुः, यस्माद्दिगनीप्सिता
तस्मात् विधारदेश वा लक्षयेत् शाखा चा” इति वार्तिकम् ॥

भा. लक्षणा—इति, उच्यते,—भवति लक्षणयापि शब्दार्थः । तस्मात्
शाखावादः—इति ॥ (४।२।२ अ०) ॥

छेदनस्य शाखाप्रयुक्तताधिकरणम् ॥

ख. शाखायां तत्प्रधानत्वादुपवेष्टेण विभागः स्याद्वैषम्यं
तत्* ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः समाग्नयते,—‘मूलतः शाखां परिवारस्योप-
वेष्टं करोति’—इति । तत्र अयमर्थः सांशयिकः, किं शाखा-
छेदनस्य उभयं प्रयोजकं, शाखा उपवेष्टस्य उत शाखा प्रयो-
जिका उपवेष्टोऽनुनिष्पादी?—इति । किं प्राप्तम्?—उभयं
छेदनात् निष्पद्यते, शाखा शाखामूलं च, उभयं च प्रयोजनवत्,
अपेक्ष्य वत्सापाकरणादि करिष्यते, मूलत उपवेष्टः, तेन विशेषा-
भावात् उभयं प्रयोजकम् ।

इति प्राप्ते उच्यते,—‘शाखायां’ भूमः, ‘तत्प्रधानत्वात्’
(शाखाप्रधानत्वात्) ‘उपवेष्टेण विभागो’ भवेत्, शाखामनु-
निष्पन्नः गृह्येत । कथं तत्प्रधान्यं? । ‘शाखां परिवारस्य’—
इति द्वितीयानिर्देशात् । ‘ननु ‘उपवेष्टं करोति’—इत्यपि
द्वितीया’ । उच्यते,—न असौ परिवारस्यतेः कर्म । कस्य
तर्हि? । करोतेः ।

‘आह, कस्मात् एवम् अभिसम्बन्धो न भवति,—शाखां परि-
वारस्य मूलत उपवेष्टं करोति—इति, शाखाशब्दस्य यद्यैव अपे-
क्षा तथा मूलोऽपि, तत्र अयमर्थः,—छेदनेन अयमूले विभजेत् ।

* ‘वैषम्यं तत्’ इति का० सं० पु० नास्ति ।

† “येयं पलाशशाखां हित्वा वृक्षादाहृता,
भागः प्रादेशपरिमितः उपवेष्टः कार्यः” इति

भा. किं प्रयोजनं? विमज्ज्य मूलम्, उपवेधं करिष्यामि—इति ।
उच्यते,—नैवं, व्यवहितकल्पना हि एवं भवेत्, अव्यवधानेन
शाखायै परिवासनं, वृत्ते तस्मिन् उपवेधकरणम् ।

‘ननु प्रकृतत्वात् मूलम् उपवेधशब्देन सम्बध्यते’ । उच्यते,
उभयसम्बन्धे विरोधः, विरोधे च प्रकरणात् वाक्यं बलीयः ।
अथ सन्निहितेन सम्बध्यते, तथापि शाखाप्रयुक्तेन—इत्यापत्तिः,
सिद्धमेव,—उपवेधो न प्रयोजयति छेदनम्—इति, एतत् अप-
वैयर्थ्यम् ॥

सू. श्रुत्यपायाच्च ॥ ८ ॥ (यु०) ॥

भा. ‘शाखया वत्सानपाकरोति, शाखया गाः प्रापयति, शाखया
दोहयति’—इत्येवमादिषु शाखाग्रहणेषु न उपवेधस्य व्यापारः
ततः शाखाशब्दोपैति, न हि तन्मूलं शाखेत्याचर्जने । किमतः ॥
यत्वेवं यत्र शाखाशब्दः, तदर्थं छेदनं, द्वितीयानिर्देशात् । अथापि
मूले शाखाशब्दो भवेत्, एवमपि शाखाशब्दोपदिष्टेषु न मूलम्,
अमूलपरिवासितत्वात्, यच्चैवं संस्कृतया शाखया क्रियते, तदर्थं
छेदनं, न च उपधानं मूलपरिवासितया क्रियते । तस्मात् न
तदर्थं छेदनं । किं भवति प्रयोजनं? यौर्णमास्यामपि शाखा
उत्पाद्या, यथा पूर्वं यक्षः ; यथा सिद्धान्तः, तथा न उत्पादयि-
तया—इति ॥ (४।२।१५ अ०) ॥

शाखाग्रहणस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ॥

सू. हरणे तु जुहोतिर्योगसामान्यात् द्रव्याणां चार्थशेष-
त्वात् ॥ १० ॥ (यू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः आमनन्ति,—‘सह शाखया प्रतरं प्रहरति’
—इति । तत्र सन्देहः,—किं शाखाग्रहणं प्रतिपत्तिकर्म, उत

भा. अर्थकर्म?—इति । किं प्राप्तं?—‘हरणे तु जुहोति’ स्यात्.
अर्थकर्म—इत्यर्थः । कुतः?। ‘योगसामान्यात्’, योगोऽस्याः
समानः प्रस्तरेण, ‘सह शाख्या प्रस्तरं प्रहरति’—इति,
सहयोगे यत्र तृतीया, तस्य गुणभावो, यत्र द्वितीया तस्य
प्राधान्यं । प्रस्तरे च विस्पष्टो यजिः, शाखापि तस्मिन् एव
यजौ प्रस्तरस्य विशेषणं, समानयोगित्वात् ।

आह, ‘ननु तत्र तत्र गुणभूता शाखा, तस्याः प्रतिपत्ति-
न्याय्याः, इतरथाऽनेकगुणभावः प्रसज्येत’—इति । उच्यते,—
‘द्रव्याणां च अर्थशेषत्वात्’ उत्पत्त्या चिकीर्षितस्य शेषभूतान्येव
द्रव्यानि उपदिश्यन्ते, ‘भूतं भव्यायोपदिश्यते’ (२।१।४ सू०
भा०)—इति । तस्मात् अनेकगुणतैव द्रव्याणां न्याय्या—इति ॥

स प्रतिपत्तिर्वा शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘प्रतिपत्तिर्वा’ शाखामहरणं, ‘शब्दस्य तत्प्रधानत्वात्’, शब्दः
अत्र शाखामधानः । कथं?। द्वितीयाश्रयणात् । ‘ननु अन्यत्र
एव सा द्वितीया,—प्रस्तरे, न शाखायाम्’ । उच्यते, प्रस्तरे
द्वितीयार्थः शाखायामपि । कथं?। तुल्ययोगात् सह शाख्या,
एवं प्रस्तरः प्रहृतो भवति, यदि शाखापि प्रह्रियते; तेन
तुल्ययोगे सहशब्दोऽर्थः, यदि प्रस्तरः प्रहरणे प्रधानं, शाखापि
प्रस्तरविशेषणं, तर्हि तुल्ययोगः, तस्मात् यः प्रस्तरे द्वितीयार्थः,
स शाखायाम् अपि, अतः शाखा प्रधानम् । अपि च, तत्र
तत्र शाखा गुणभूता, तस्यामन्यत्र उपदिश्यमानायाम् अनेक-
गुणभावः । ‘तत्र को दोषः?। दृष्टं कार्यं हित्वा अदृष्टं
कल्पयेत् । हतप्रयोजनायाः शाखाया अपनयनेन वेदिविचि-
नात्* सूत्रप्रचारे दृष्टं कार्यं, न तु प्रहरणे किञ्चित् सूक्ष्ममपि
दृष्टमस्ति, तस्मात् प्रतिपत्तिर्न्याय्या ।

भा. आह—‘ननु तृतीयाश्रवणात् परार्थेन शाखोच्चारणेन भवितुं न्याय्यम् । उच्यते, भवेत् एतत् न्याय्यं, यदि निश्चातकाला शाखा स्यात्, ततः प्रस्तरस्य काष्ठपरिच्छेदाय कीर्यमाना परार्था उच्चार्येत, इह पुनः एतद्विषयीतम्,—निश्चातकालः प्रस्तरोग्निश्चातकाला शाखा । तस्मात् सत्यपि तृतीयाश्रवणे प्रस्तर एव शाखायाः काष्ठं परिच्छेत्स्यति, यथा द्वितीया-निर्दिष्टा, तथा शाखा द्रष्टव्या, यथा तृतीयानिर्दिष्टा, तथा प्रस्तरः ; सामर्थ्यं हि बलवत्तरम्—इति ॥

स. अर्थोऽपीति चेत् ॥ १२ ॥ (आ०) ॥

भा. आह,—ननु गुणभावेऽपि द्वितीया भवति, यथा सक्तु मात-
तैककपालेभ्यु ॥

स. न, तस्यानधिकारादर्थस्य च कृतत्वात् ॥ १३ ॥
(आ० नि०) ॥

भा. नैतत् सञ्ज्ञादिभिः तुल्यं, ‘तस्य’ सञ्ज्ञादेः अन्यत्र ‘अनधि-
कारात्’, इह च शाखया अन्यस्य ‘अर्थस्य कृतत्वात्’ वत्सापा-
करणादेः । आह,—‘ननु पुनश्च नैतत् सञ्ज्ञादीनां प्रदर्शनं
समाधिस्य’—इति । उच्यते,—न पुनश्च कृता महान् दोषः,
बहुहास्योऽपि यथ्यं वेदितव्यं भवति, ग्रन्थभयेन पुनश्च नैच्छन्ति,
अर्थापहणान्तु विन्यतः पुनःपुनः अभिधीयमानं बहु मन्यन्ते
एव । किं चिन्तायाः प्रयोजनं ? । यदि अर्थकर्म, पौर्णमास्यामपि
शाखोत्पाद्या, अथ प्रतिपत्तिर्नोत्पादयितव्या—इति ॥ (४।२।
४ अ०) ॥

निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ॥

ख उत्पत्त्यसंयोगात्प्रणीतानामाज्यवद्भिभागः स्यात् ॥

१४ ॥ (पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोराम्नायते,—‘अपः प्रणयत्यापो वै अद्वा अद्वा-
मेवाक्षभ्य यजते’—इति, उभयत्र च प्रणीतानां व्यापारः,—
‘प्रणीताभिर्हवोपि संयौति’—इति, तथा, ‘अन्तर्वेदि प्रणीताः
निनयति’—इति । अत्र सन्देहः,—किम् उभयम् आसां प्रयो-
जकं संयवनं निनयनं च, उत संयवनार्थानां निनयनं प्रति-
पत्तिः?—इति । किं प्राप्तम्?—उत्पत्तिसंयोगो नासां केनचित्
प्रयोजनेन, उभाभ्याम् उत्पन्नानां संयोगः, तस्मात् न गम्यते
विशेषः, अगम्यमाने विशेषे उभयार्थानां विभागोऽयं, कश्चित्
यागः संयवने कश्चित् निनयने—इति, ‘आज्यवत्’, यथा
‘सर्वस्मै वा एतत् यज्ञाय गृह्यते यत् ध्रुवायाम् आज्यम्’—
इति ॥

ख. संयवनार्थानां वा प्रतिपत्तिरितरासां तत्प्रधान-
त्वात् ॥ १५ ॥ (सि०) ॥

भा. संयवनार्थाः प्रणीताः । कुतः ? । तृतीयानिर्देशात्, संयवनेषां
गुणभावो, द्वितीयानिर्देशाच्च निनयने प्राधान्यं । चिन्तायाः
प्रयोजनं,—पुरोडाशाभावे प्रणीतानामभावो यथा पयस्या-
याम् ॥ (४।२।५ अ०) ॥

दण्डदानस्यार्थकर्मताधिकरणम् ॥

स प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थ-
त्वात् ॥ १६ ॥ (पू०) ॥

भा ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘वाग्वै देवेभ्योऽम्पाक्रामत् यज्ञायातिष्ठ-
माना सा वनस्पतीन् प्राविशत्सैषा वाक् वनस्पतिषु वदति,
या दुन्दुभौ या च तूणवे या च वीणार्या, यत् दीक्षिताय
दण्डं प्रयच्छति वाचमेवावरुण्ये, कीर्ते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं
प्रयच्छति’, ‘मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति’—इत्येतत् उदाहरणं।
तत्र संशयः,—किं दीक्षितधारणे श्रेयभूतस्य दण्डस्य मैत्रावरुण
धारणं प्रतिपत्तिः, अथवा अर्थकर्म?—इति। किं प्राप्तम्?—
‘मैत्रावरुणाय दण्डदानं’ प्रतिपत्तिः। कुतः? दीक्षितधारणे
‘कृतार्थत्वात्’, ‘दण्डेन दीक्षयन्ति’—इति श्रेयभूतस्य अन्यत्र
व्यापारः प्रतिपत्तिर्न्याय्या, यथा, ‘चात्वासे ह्यष्टविषाणां प्रा-
स्यति’—इति कण्डूयने श्रेयभूतायाः प्रासनं प्रतिपत्तिः, एवम्
अत्रापि द्रष्टव्यं। द्वितीया च दण्डे विभक्तिः। तस्मात् प्राधान्यम्
—इति ॥

स अर्थकर्म वा कर्तृसंयोगात् स्तम्बत् ॥ १७ ॥ (सि०)

भा ‘अर्थकर्म वा’ स्यात्। कुतः? ‘कर्तृसंयोगात्’, कर्तृसंयोगो
भवति, ‘मैत्रावरुणाय दण्डम्’—इति कर्तृदण्डसंयोगो भवति,
तस्मिन् दण्डो गुणभूतः, पुरुषः प्रधानभूतः, पुरुषं हि स प्रचरितुं
समर्थं करोति। कथं? यथा पूर्व तमोऽविगाहतेऽपः* सर्पति गा
च सर्पे च वारयति अवलम्बनं च भवति, अतः पुरुषमार्धान्यात्
न प्रतिपत्तिः; ‘स्तम्बत्’ द्रष्टव्यं, यथा ‘स्तजमुद्गात्रे ददाति’—

भा. इति असत्यप्युपकारे पुरुषस्य प्रयोजनवत्त्वात्, निष्प्रयोजन-
त्वाच्च स्वजः, भवति पुरुषप्राधान्यम्, एवम् इच्छापि द्रष्टव्यं ।
तस्मात् न प्रतिपत्तिः—इति ।

अथ यदुक्तं,—द्वितीयाश्रवणात् दण्डप्राधान्यम्—इति ।
उच्यते,—“तथा युक्तं चानोप्सितम्”—(१।४।५ पा० सू०)
इति द्वितीया द्रष्टव्या । कुतः? मैत्रावरुणे चतुर्थीनिर्देशात्,
सम्प्रदाने हि चतुर्थी भवति, सम्प्रदानं च कर्मणा अभिप्रेयते,
तत्र दण्डादभिप्रेततरो मैत्रावरुणः—इति गम्यते ॥

घ कर्मयुक्ते च दर्शनात् ॥ १८ ॥ (यु०) ॥

भा. ‘दण्डो मेधानम्वाह’ इत्यनूद्यते, तेन मचरतो दण्डं प्रदर्श-
यति । तत् अर्थकर्मणि सति उपपद्यते, प्रतिपत्तौ तु दण्डो
मैत्रावरुणाय दत्तस्ततोऽपटुज्येत, दत्तं च कर्तव्यम्—इति न तेन
प्रयोजनम्—इति न धार्येत, तत्र एतद्दर्शनं नोपपद्यते, तथा
‘अहिस्त्वा दशति—इति मैत्रावरुणं ब्रूयात् अहिरिव क्षेपः’—
इति, तथा, ‘मुशस्यम्वाह’—इति, मुशस्यशब्दस्य दण्डे प्रसिद्धः,
यथा, क नु खलु मुशसिनो माणवका गङ्गामवतरेयुः—इति,
तस्मात् अपि अथकर्म ॥ (४।२।६ अ०) ॥

पूर्वाधिकरणे आशङ्कानिरासः ॥

तथा प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ॥

छ उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तत्. श्रुतिहेतुत्वात्तस्या-
र्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ १९ ॥

भा. यदुक्तं,—यथा छण्णविषाणाप्रासनम्—इति । तत्र उच्यते,
—युक्तं तत्र उत्पद्यमानं यत्, येन प्रयोजनेन सम्बद्धम् उत्पद्यते,

भा. तत्, तदर्थमेव न्याय्यं, तस्य अन्यत्र गमने प्रतिपत्तिः—इत्येतत्
उपपद्यते, यदि न दृष्टं प्रयोजनं भवति; इष्टं तु दृष्टं प्रयोजनं
मैवावस्थास्य धारणे, तस्मात् विषममेतत् ।

अथ वा अधिकरणान्तरं, विषाणायाः कण्डूयनं प्रासनं च
उभयमपि प्रयोजकम्—इति पूर्वः पक्षः, 'एकनिष्पत्तेः सर्वं
समं स्यात्' (४।१।२२ सू०)—इति । उत्तरः पक्षः,—कण्डूयने
तृतीयानिर्देशात् विषाणाया गुणभावः, प्रासने च द्वितीया-
निर्देशात्, अन्यत्र च कृतार्थत्वात् प्रधान्यम्—इति ॥ (४।२।
७ अ०) ॥

अवभृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ॥

स. सौमिके च कृतार्थत्वात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा. अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवभृथो,—'वारणेनैककपालेन अवभृथ-
मभ्यवपत्ति'—इति । तत्र अग्नायते,—'वरुणगृहीतं वा एतत्
यज्ञस्य यदृजीपं* यदयावाणः यदौन्दुवरी यदभिषुवणफलके,
तस्मात् यत्किञ्चित् सोमस्विष्टं इयं तेन अवभृथं यन्ति'—
इति । तत्र संशयः,—किं सोमस्विष्टानां इत्याणाम् अवभृथगमनं
प्रतिपत्तिः, अथ वा अर्थकर्म?—इति । किं तावत् प्राप्तम्?—
प्रतिपत्तिः—इति । कुतः? । 'कृतार्थत्वात्', कृतार्थान्येतानि
इत्याणि तत्र तत्र, तेषाम् अवभृथगमनं प्रतिपत्तिर्न्याय्या ॥

स. अर्थकर्म वाभिधानसंयोगात् ॥ २१ ॥ (पू०) ॥

भा. अर्थकर्म वा, अभिधानेन संयोगात्, 'तेन अवभृथं यन्ति'—
इति, तेन अवभृथसंज्ञकं निष्पादयन्ति—इति, तृतीया 'तेन'—

* निष्पौडितस्य सोमस्य नीरसो भाग अजीवम् इति साधवः ॥

भा. इति, द्वितीया 'अवभृथम्'—इति । तस्मात् सोमलिप्तं गुण-
भूतम्, अवभृथः प्रधानभूतः—इति ॥

स. प्रतिपत्तिर्वा तद्व्यायत्वाद्देशार्थावभृथश्रुतिः ॥ २२ ॥
(७०) ॥

भा. 'प्रतिपत्तिर्वा' । कुतः ? । 'तन्नगायत्वात्' एव, एष हि न्यायः,
यत् अन्यत्र कृतार्थमन्यत्र प्रतिपाद्यते, तत् इह यदि सोमलिप्तं
द्रव्यम् अवभृथे करणं विधीयते, ततोऽर्थकर्म, अथ सोमलिप्तेन
यानं विधीयते, ततः प्रतिपत्तिः, न हि अत्र सोमलिप्तं विधीयते
अवभृथे, तथा सति अवभृथसोमलिप्तसम्बन्धः 'अभ्यवयन्ति'—
इत्यनेन आख्यातेन विधीयते, तत्र वाक्येन विधानं स्यात्, न तु
श्रुत्या, यानेभ्युना विधीयमाने श्रुत्या विधानं, तत्परिगृहीतं
भवति, श्रुतिश्च वाक्याद्बलवती, तस्मात् प्रतिपत्तिः । अथ यत्
उक्तम्,—'अर्थकर्म अभिधानेन संयोगात्'—इति । तत्र ब्रूमः,
—एवं सति देशार्था अवभृथश्रुतिः,—'अवभृथं यन्ति'—इति,
अवभृथेन देशं लक्षयति, यस्मिन् देशेऽवभृथः, तं देशं यन्ति—
इति । तस्मात् प्रतिपत्तिः—इति ॥ (४।२।८ अ०) ॥

कर्तृदेशकालविधीनां नियमार्थताधिकरणम् ॥

स. कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसमवायात् ॥
२३ ॥ (पू०) ॥

भा. इदं श्रूयते,—'पशुबन्धस्य यज्ञक्रतोः षट्त्विजः, दर्शपूर्ण-
मासयोर्यज्ञक्रतोश्चत्वार ऋत्विजः, चातुर्मास्यानां क्रतूनां प्रश्च
षट्त्विजः, अग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोः एक ऋत्विक्, सौम्यस्याध्वरस्य
यज्ञक्रतोः सप्तदश ऋत्विजः, तथा, 'समे दशपूर्णमासाभ्यां
यजेत, प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत; षोडशमास्यां षोडशमास्या

भा यजेत, अमावास्यायाममावास्थया—इति । तत्र सन्देहः,—
कि कर्तृदेशकाला विधीयन्ते, उत अनुद्यम्ने?—इति । किं तावत्
प्राप्तम्?—‘कर्तृदेशकालानाम् अचोदनम् (अनुवादः) । कुत ?।
‘प्रयोगे नित्यसमवायात्, प्रयोगे नित्यसमवेता एते—इति न,
पठते कर्तृदेशकालेभ्यः, प्रयोग सिध्यति । तेन प्रयोगचोदनायैव
प्राप्तानामनुवादः । ‘ननु विषमादिप्रतिषेधार्थमेतद्वचनं भवि
ष्यति । नेति ब्रूमः, उपदेशकमेव ज्ञातीयक वचनम् न प्रति
षेधकं, तस्मात् अनुवादः—इति ॥

ख नियमार्था वा श्रुतिः ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा उच्यते,—न चैतदस्यनुवाद—इति, अनुवादनामम् अन
द्यम्, यदि विधिः, एवम् अपूर्वम् अर्थं प्रकरिष्यति, तस्मात् विधि
—इति । ‘ननु प्रयोगाद्गत्यात् प्राप्त एव—इति । उच्यते,—
‘नियमार्था श्रुतिः भविष्यति । कीदृश नियमः ?। अनिमित्तस्य
नियतता, प्रयोगाद्गतया सर्वे देशा प्राप्नुवन्ति, न तु समुच्चयेन,
यदा समः, न तदा विषमः, यदा विषमः, न तदा समः, स एव
समः प्राप्तश्च अप्राप्तश्च, यदा न प्राप्तः, स पक्षो विधिः प्रयो
ज्यति, अतो विषमचिकीर्षायाम् अपि समो विधीयते । तस्मात्
विषमस्य अप्राप्तिः विधौ सति भवति—इति समो विधीयते ।
एवम् इतरेष्वपि, तस्मात् विधिः—इति ॥ (४।२।६ अ०) ॥

द्रव्यगुणविधानस्य नियमार्थताधिकरणम् ॥

ख तथा द्रव्येषु गुणश्रुतिरुत्पत्तिसयोगात् ॥ २५ ॥

भा (अधिकरणप्रदेशोभयम्) । इदमामनन्ति,—‘वायव्यं खेत

* * पूर्वाधिकरणोक्तयुक्त्यैवास्य सिद्धेस्तस्यैवाग्रहः इति टीका ॥

भा मालमेत भूतिकामः, तथा, 'सोमारौद्रं घृते चरुं निर्वपेत्
 शुक्लानां व्रीह्योणां ब्रह्मवर्चसकामः', तथा नैर्ऋतं चरुम् निर्वपेत्
 कृष्णानां व्रीह्योणाम्—इति । तत्र सन्देहः,—किं श्वेतादिवर्णे
 विधीयते, उत अनूद्यते?—इति । किं प्राप्तम्?—अनूद्यते,
 द्रव्यश्रुतिगृहीतत्वात् । विधिर्वा,—पक्षे प्राप्तस्य नियमार्थः—
 इति । पक्षोक्तं प्रयोजनम् उभयोरप्यधिकरणयोः ॥ (४ । २ ।
 १० अ०) ॥

अवघातादिसंस्कारविधानस्य नियमार्थताधिकरणम् ॥

ख संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ २६ ॥

भा (अयमप्यधिकरणप्रदेशः) । दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—'व्रीह्योन्
 अवहन्ति, तण्डुलान् पिनष्टि'—इति, तत् किम्, इमौ विधी,
 उत अनुवादी?—इति संशयेऽर्थप्राप्तत्वात्, अनुवादी—इति
 प्राप्ते नियमार्थत्वात् विधी?—इति ॥ (४ । २ । ११ अ०) ॥

यागस्वरूपनिरूपणाधिकरणम् ॥

ख यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थ-
 त्वात् ॥ २७ ॥

भा शेषविनियोगः उक्तः, किं तत् प्रधानं? यस्य एते शेषाः—
 इति । उच्यते,—यजति ददाति जुहोति—इत्येवंलक्षणम् ।
 अथ किंलक्षणको यजतिजुहोतिर्ददातिश्च?—इति । 'यजति-
 चोदना, तावत् 'द्रव्यदेवताक्रियं',—द्रव्यं देवता च, तस्य द्रव्यस्य
 क्रिया, (यया तयोः सम्बन्धो भवति) ; 'समुदाये' (समुदितेष्वेपु)
 यजतिशब्दो भवति, लोके इष्टोऽग्नेन पशुपतिः—इति, तेन
 मन्यामक्षे,—द्रव्य-देवता-क्रियस्यार्थस्य यजतिशब्देन प्रत्यायनं

भा क्रियते—इति । लक्षणकर्मणि प्रयोजनं न यक्तव्यम्, ज्ञानमेव
अत्र प्रयोजनम्—इति ॥ (४।२।१२ अ०) ॥

होमस्वरूपनिरूपणाधिकरणम् ॥

स तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् ॥ २८ ॥

भा अथ किलक्षणको जुहोति ?—इति 'तदुक्ते' (यजत्युक्तेर्भ्यं)
जुहोति श्रूयते, आसेचनाधिके तस्मात् यजतिरेव असेचना
धिको जुहोति, ऊतमनेन—इति एवञ्जातीयके वक्तारो भवन्ति
लोके, वेदेऽपि यजतिचोदित जुहोतिना अनुवदति—'सङ्पा
मिण चतुर्होत्रा याजयेत्, चतुर्गृहीतमान्धं कृत्वा† चतुर्होत्रार
थाचक्षीत पूर्वेण महेणाहुं जुहुयादुत्तरेणाहुम्—इति ॥

अथ ददाति किलक्षणक ?—इति । आत्मन स्वत्वव्याप्ति
परस्य स्वत्वेन सम्बन्धः । यजति ददाति जुहोतिषु सर्वेषु उत्
सर्गं समानं तत्र यजतिर्देवताम् उद्दिश्योत्सर्गमात्रं, जुहोति
आसेचनाधिकः ददाति उत्सर्गपूर्वकं परस्वत्वेन सम्बन्धः,—
इत्येष एषा विशेषः—इति ॥ (२।४।१३ अ०) ॥

* “समुदाये क्षतार्थत्वादित्ययुक्तोर्भ्यं ग्रन्थं न हि यागशब्दो
द्रष्टृदेवताक्रिय त्रितयमपि ब्रवीति, किं तर्हि यजिधानुवाचम्
इत्यादि = उच्यते—न यदार्थलक्षणमिदं, किं तर्हि यजेत स्वर्गकाम
इति साधनत्वेन यागस्य चोद्यमानस्य प्रयोगः कथ्यते, यत् देवतो
हेतुः द्रव्यं त्यजति तेन यागोऽनुष्ठितो भवति, न त्यागमात्रे यागः
क्षतो भवतीति, तस्मात् प्रयोगकथनमेवैतत् सूत्रकारस्य यजतिचोद
नेत्याह, चोदनेति हि वाक्यमुच्यते' इत्यन्तम् वार्तिकमनुसन्धेयम् ॥

† स्थायित्वा इति का० व्री० पु० पाठः ॥

वर्द्धिः आतिथ्यादिसाधारण्याधिकरणम् ॥

४ विधेः कर्मापवर्गित्वादर्थान्तरे विधिप्रदेशः स्यात् ॥
२६ ॥ (पू०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘यत् आतिथ्यायां वर्द्धिः, तत् उपसदां, तत् अग्नोपोमीयस्य’—इति । तत्र सन्देहः,—किं परद्रव्यस्य उपदेशः (१), उत निरिष्टिकस्य (२), अथ वा धर्मविधिप्रदेशः (३), अथ वा द्रव्यसाधारण्यम्?—इति । किं प्राप्तम्?—(१) ‘परद्रव्यस्य उपदेशः । कुतः ? । परद्रव्यस्य उपदेशसदृशः शब्दः,—‘यत् आतिथ्यायां, तत् उपसदाम्’—इति, यथा, यो देव-दत्तस्य गौः, स विष्णुमित्रस्य कर्त्तव्यः—इति देवदत्तात् आच्छिद्य विष्णुमित्राय दीयते—इति, अतः परद्रव्यस्य उपदेशः’—इति । न च एतदस्ति, तथा सति आतिथ्यायां तस्य विधानं यत् पूर्वं, तत् अनर्थकं स्यात् ।

(२) ‘एवं तर्हि निरिष्टिकस्य उपदेशः, तेन आतिथ्यायां यत् [विहितम्, आतिथ्यायां यत् उपात्तम्—इति, तथा सत्यर्थवत् आतिथ्यायां तत् वचनं, निरिष्टिकेन तु उपसदः कर्त्तव्या भवन्ति, न च, एष शिष्टानामाचारः, न च, सर्वे चोदकप्राप्ता धर्मा भवेयुः, अतो ब्रूमः,—(३) ‘विधेः कर्मापवर्गित्वात् अर्थान्तरे विधिप्रदेशः स्यात्’, तत् वर्द्धिः परिसमाप्तायाम् आतिथ्यायाम् अपवृत्तं, पूर्वं तत् आतिथ्यायाः, उपसत्काले आतिथ्यासम्बन्धः तस्य नास्ति, भूतपूर्वेण आतिथ्यया कर्मणा लक्ष्येत, लक्षणा-

* क्रीतं सोमं शकटेऽवरथाप्य प्राचीनवंशप्रत्यानयनेऽभिमुखो यामिष्टिं निर्वपति, सेयम् आतिथ्या, तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेषु अनुष्ठीयमाना उपसदः, औपवसथ्ये दि० ३० नो० १०० भाधवः ॥

भा शब्दश्च न न्याय्य । तस्मात् आतिथ्यावर्हिष आङ्गस्याभावात्
यद्वर्मकमातिथ्यावर्हिः, तद्वर्मकम् उपसदाम् अग्नीषोमीयस्य च
—इति न्याय्यम् ॥

स अपि वोत्पत्तिसयोगादर्थसम्बन्धोऽविशिष्टानां प्रयो
गैकत्वहेतुः स्यात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा अपि वा—इति पक्षो व्यावर्तते । उत्पत्तिसयोग एव एष
अस्य वर्हिषः, यदि हि उत्पन्नम् आतिथ्याया वर्हिः विशिष्ट
स्यात्, तस्य धर्मा औपसदे वर्हिषि अतिदिश्येरन्, न तु तदस्ति
केनचित् वाक्येन । एव प्रकृत्य, वर्हिषो विशेषो वक्ष्यते,—
‘आश्वयाज्ये प्रतर, विधृतो चैत्रयौ’—इति, तेन, न पर
विहितं वर्हिः उच्यते, न निरिष्टिकं न कुतश्चिद्वर्मा प्रति
दिश्यन्ते, किं तर्हि?—साधारणमग्नीषा वर्हिः उच्यते,—यत्
आतिथ्यायां विधीयते, तत् एवोपसदाम्, अग्नीषोमीयस्य च
विधीयते—इति अविशिष्टानां वर्हिषा संयोग एकेन सर्वेषां,
यत् आदौ वर्हिर्नूयते, तत् एव सर्वेषाम् अर्थेन, साधारणो
वर्हिषः प्रयोगः । एव श्रुति शब्दस्य, परिगृहीता भविष्यति
इतरथा धर्मलक्षणा भवेत् श्रुतिलक्षणाविशेषे च श्रुतिन्याय्या
न लक्षणा । तस्मात् त्रयाणां साधारण वर्हिः—इति, पक्षोक्तं
प्रयोजनम् ॥ (४।२।१४ अ०) ॥

इति श्रीशबरस्वामिन कृतौ मीमांसाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

चतुर्थे अध्याये तृतीयः पादः ॥

—४४१—

द्रव्यसंस्कारकर्मणां क्रत्वर्थताधिकरणम् ॥

स. द्रव्यसंस्कारकर्मणु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः
स्यात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा. 'यस्य खादिरः क्षुवो भवति, स च्छन्दसामेव रसेनावद्यति, सरसा अस्य आङ्गतयो भवन्ति। यस्य पर्णमयी जुङ्गर्भवति, न स पापं क्षोकं गृह्णोति'—इति ; यस्याश्वत्थो उपभृत् भवति, ब्रह्मणैवास्यान्नमवरुन्धे', यस्य वैकङ्कतो ध्रुवा भवति, प्रत्येवास्य आङ्गतयस्तिष्ठन्ति, अथो मैव जायते, यस्य एवरूपाः क्षुवा भवन्ति, सर्वाण्येवैनं रूपाणि पशूनाम् उपतिष्ठन्ते, नास्य अप-
रूपम् आत्मन् जायते'—इति। तथा ज्योतिष्टोमसंस्कारे फल-
श्रुतिः, 'यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते, तथा, 'केशभ्रम्यू
वपते, दत्तो धावते, नखानि निहन्तति ज्ञाति, मृता वा एषा
त्वगमेधं वास्यैतदात्मनि श्रमलं तदेयोषहते मेध एव मेधम्†
एवमुपैति। कर्मणि फलं श्रूयते,—'अभीषू वा एतौ यज्ञस्य
यदाधारौ, चक्षुषी वा एतौ यज्ञस्य यदाज्यभागौ, यत्
प्रयाजानुयाजा ईज्यन्ते, वर्म वा एतत् यज्ञस्य क्रियते, वर्म
यजमानस्य भ्रातृव्यस्य अभिभूत्यै'—इति।

अत्र सन्देहः,—किम् इमे फलविधयः, उत अर्थवादाः?—
इति। किं प्राप्तम्?—फलविधयः, प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् फल-

* स ब्रह्मणैवान्नमवरुन्धे इति का० क्री० पु० पाठः ॥

† मेध एव इति आ० सो० पु० पाठः ॥

भा विधेः, यथा, स्वादिरं वीर्यकामस्य यूषं कुर्यात्, मालाशं ब्रह्म-
वर्षसकामस्य, वैत्वमन्नाद्यकामस्य—इति, यद्यैते फलविधयः,
एवम् इहापि इष्टव्यम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—फलार्थवादाः—
इति। कुतः?। ‘परार्थत्वात्,—कृत्वर्थान्येतानि, जुहः प्रदाने
गुणभूता, उपभृदुपधारणे, सुवा आज्यधारणे, अन्ननवपनादि च
यजमाने, आधारावाज्यभागौ प्रयाजानुयाजाश्च आग्नेयादिषु।
यदि जलेऽपि गुणभावः स्यात्, अन्यत्रोपदिष्टानाम् अन्यत्र पुन-
गुणभाव उपदिष्टः—इति प्रतिज्ञायेत, न चैतत् न्याय्यं, परार्थता
हि गुणभावः, कृत्वर्थता चैषा शब्देन,—‘जुहा जुहोति’ (जुहा
होममभिनिर्वर्तयति)—इति, एवं सर्वत्र। तस्मात् न एते
पुरुषार्थाः ॥

छ. उत्पत्तेश्चातत्प्रधानत्वात् ॥ २ ॥ (यु०) ॥

भा. ‘अथ उच्येत,—पुरुषमपि प्रति गुणभाव उपदिष्टः,—‘यस्य
यणमयो जुहमंभवति न स पापं श्लोकं प्रहणोति’—इत्येवमा-
दिभिर्वाक्यैः—इति। तच्च न। कस्मात्?। ‘उत्पत्तेरतत्प्रधान-
त्वात्’, तच्च, ‘पाप्माश्या जुहा अ पापश्लोकश्रवणं क्रियते’—
इति न कश्चित् शब्दः आह, एतावत् श्रूयते,—‘यस्य असौ
भवति, न स पापं श्लोकं प्रहणोति’—इति, एतावत् अत्र शब्देन
गम्यते,—‘यस्य एवंलक्षणा जुहः, तस्य अ-पापश्लोकश्रवणम्
—इति। तच्च, जुहा तत् क्रियते, जुहर्वा तदर्था?—इति,
नैतत् शब्दः आह।

‘ननु अनुमानादेतत् गम्यते,—ध्रुवं पाप्माश्या जुहा तत्
क्रियते, यतस्तस्या सत्या तत् भवति’—इति। अत्र उच्यते,
—न, एवध्यातीयकं कार्यकारणत्वेऽनुमानं भवति, कार्यकारण
सम्बन्धो नाम स भवति, यस्मिन् सति यत् भवति, यस्मिंश्च
असति यच्च भवति, तच्च एव कार्यकारणसम्बन्धः, इह तु तद्विषे

भा. भावो ज्ञातः, न अभावेऽभावः,—‘यस्य पालाशी न भवति तस्य
अ-पापश्लोकश्रवणं नास्ति’—इति, न, एवञ्जातीयकः शब्दोऽस्ति,
तेन न, नियोगतोऽवगम्यते,—तेन इदं क्रियते—इति, लक्षण-
मेतत् पुरुषस्य गम्यते, तस्मात् न अनुमानम् ।

अपि च, यस्यापि जुहः पालाशी भवति, तस्यापि पाप-
श्लोकश्रवणं भवति । कथम् अवगम्यते ? । प्रत्यक्षतः । ‘ननु
एवं सति अग्निहोत्रेणापि फलं न साध्येत । न ज्ञतमात्रेण फलं
दृश्यते’—इति । नैष दोषः, न हि तत्र उच्यते,—तावतैव फलं
भवति—इति, इह तु वर्तमानायां जुहसत्तायां वर्तमानस्य
पापश्लोकश्रवणस्य प्रतिषेधः, तस्मात् न तत्र अनुमानम्,—इदं
कार्यं, इदं कारणम्—इति । अग्निहोत्रादिषु तु शब्देनैव कार्य-
कारणसम्बन्ध उच्यते,—तस्मात् तत्र तत्कालेऽदृश्यमानेऽपि फले,
कालान्तरे फलं भविष्यति—इति गम्यते, न तु एवञ्जातीयकेषु,
तस्मात् न एवञ्जातीयकेभ्यः फलमस्ति—इति ।

‘ननु ‘यस्य पालाशी जुहर्भवति, न स पापं श्लोकं शृणोति’
—इत्येवम् उक्ते तत एव तत्फलं भवति—इति गम्यते, तस्मात्
इह अपि कालान्तरे फलं भविष्यति’—इति । उच्यते,—सत्यं
गम्यते, प्रमाणं तत्र किम्?—इति विचारयामः, न तावत्
प्रत्यक्षं, न अनुमानं, न इतरत् दृष्टविषयम् उपमानादि, नो
खल्वपि शब्दः—इत्येतत् उक्तम्, वाक्यार्थोऽपि पदार्थोऽपजनितो
भवति, न अन्यथा, तदुक्तं,—(१ । १ । २५ सू०)—‘तद्भूतानां
क्रियार्थेन समाम्नायः’—इति । तस्मात् अ-प्रमाणमूलत्वात्
मिथ्याविज्ञानमेतत् । लौकिकेषु वाक्येषु अथैवं गम्यते, तानि
हि विज्ञातेर्भ्यः प्रयुज्यमानानि अध्याहार्यपदानि गौणानि
विपरिणत—व्यवहितार्थानि च प्रयुज्यन्ते, तस्मात् तस्माद्दृश्यात्
वचनागम्येषु अपि अर्थेषु भवति तत्त्वरूपो मिथ्याप्रत्ययः, यथा
मृगतृष्णादिषु ।

भा अपि च, वर्त्तमानापदेशोभ्य, न च, अथमर्थो वर्त्तमान
तस्मात् न, खादिरसुवादिसङ्गाधे तत् फल भवेत्, तद्देवमापतति,
—खादिरादौ सति भवति तत् फल नापि भवति असत्यपि
भवति वा न वा—इति, नैव विज्ञायत—कुत तत् फलम्—
इति । तस्मात् एवञ्जातीयकेषु उच्चरितेषु न कश्चित् प्रवृत्तिर्न
कुतश्चित् निवृत्ति—इत्यानर्थक्यमक्रियार्थत्वात् । अर्थवादे तु
सति भवति प्रयोजन खादिरादे, सुवादेषु कर्मार्थेषु प्रयो
जनयत्यु । यदि एषा क्रतुम् प्रति प्रयोजनवत्ता न स्यात्
तत एतद्देव फल कयाचिच्छब्दवत्या भवेत् वा न वा?—इति
विचार्येत, सति तु पारार्थ्यं नैव काचिच्छब्दप्रवृत्तिराश्रयितुम्
शक्यते, केमर्थं हि सा कल्प्येत । तस्मात् एवञ्जातीयका
अर्थवादा, अर्थवादत्वे च अवत्तमाने वत्तमानशब्द प्रशंसार्थं
उपपत्स्यते ॥

स फलन्तु तत्प्रधानायाम् ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा अथ यदुक्त—यथा, 'खादिरं वीर्यकामस्य धूपं कुर्यात्
पेक्षमन्नाद्यकामस्य पात्राञ्च ब्रह्मवर्षसकामस्य—इति युक्तं तेषु
विधिविभक्तिं कुर्यात्—इति वीर्यखादिरसम्बन्धस्य विधाची,
न च वर्त्तमानापदेशिनी । तस्मात् तत्र अविरोध—इति एवं
हि पदवाक्यार्थग्यायबिद् श्लोकमामनन्ति—

कुर्यात् क्रियेत, कर्त्तव्यं भवेत् स्यात्—इति पञ्चमम् ।

एतत् स्यात् सर्ववेदेषु नियत विधिलक्षणम् ॥

—इति । विधिविभक्तिं हि विधायिका लिङ्गम् मन्यमाना
श्लोकमिमं समामनन्ति । अस्ति चात्र विधिविभक्तिः । तस्मात्
अनुपपत्तिर्नमेतत्—इति ॥ (४।३।२ अ०) ॥

नैमित्तिकानां बार्हजिरादीनामनित्यार्थत्वाधिकरणम् ॥

सू. नैमित्तिके विकारत्वात् क्रतुप्रधानमन्यत् स्यात् ॥ ४ ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टोमे नैमित्तिकं,—‘बार्हजिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्म-
साम कुर्यात्, पार्थुरशमां* राजन्यस्य, रायोवाजीर्यं वैश्यस्य’
—इति, तथा अग्नौ नैमित्तिकं,—‘साहस्रं प्रथमं चिन्वानः
चिन्वीत, द्विसाहस्रं द्वितीयं, त्रिसाहस्रं तृतीयम्’—इति, तथा
दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्’,
कांस्येन ब्रह्मवर्षसकामस्य, मार्त्तिकेन प्रतिष्ठाकामस्य’—इत्ये-
तानि नैमित्तिकानि । तेषु सन्देहः,—किम् एतान्येव नैमित्ति-
कानि नित्यार्थे, उत अन्यत् तत्र तत्र नित्यार्थे?—इति ।

किं प्राप्तमेतान्येव?—इति । कुतः? अत्र ब्रह्मसामादिभिर-
वश्यं भवितव्यं, चोदितानि हि तानि, सन्निहितानि साधनानि
आकाङ्क्षन्ति, न च, एषां सन्ति विहितानि साधनानि, समीप-
तश्च नैमित्तिकानि उपनिषतन्ति, तैः प्रकृतैः सन्निहितैरेतानि
निराकाङ्क्षीक्रियन्ते—इत्येतत् न्यायम् । कथम्? नैमित्तिकं
हि सन्निहितं, वाक्यात् अवगम्यते, नान्यत् श्रूयते,—यावांश्च
श्रुतस्य उत्सर्गे दोषः, तावानेव अश्रुतकल्पनायाम् ।

‘आह, ननु निमित्तार्थानि तानि प्रकृतानि’ । उच्यते,—
नैष दोषः,—अन्यार्थमपि प्रकृतम् अन्येन सम्बध्यते, यथा,
शाल्यार्थं कुल्याः प्रणीयन्ते, ताभ्यश्च पानीयं पीयते, उपस्पृश्यते
च, एवम् इहापि द्रष्टव्यम् । अथ वा, अस्त्येवात्र अवान्तरवाक्यं,
यथा, ‘गोदोहनेन प्रणयेत्’—इति, तत् अकामसम्बद्धं गोदो-
हनेन प्रणयनं प्रापयति । न च, शक्यं श्रुतमुत्सृष्टम् । योग्यं,

भा. 'पशुकामस्थ'—इति शब्दः, स पशुकामसम्बन्धं शत्रुयात् कर्तुम्, न अवान्तरवाक्यस्य अर्थं निवारयितुम्, न च, मग्यमानं, विना कारणेन, अविवक्षितम्—इति शक्यं वदितुम्। भवन्ति च द्विधानि* वाक्यानि, यथा श्वेतो धावति अलम्बुसानां याता—इति। तस्मात् नैमित्तिकान्येव नित्यार्थे भवितुमर्हन्ति—इति।

एवं प्राप्ते धूमः,—'नैमित्तिके' श्रूयमाणे काल्पयितुम् 'अन्यत् स्यात्'—इति। कुतः?। 'विकारत्वात्' (विशेषे श्रुतत्वात्—इत्यर्थः), विशेषे हि तत्र नैमित्तिकं श्रूयते, तत्, असति तस्मिन् विशेषे न भवितुमर्हति। यदुक्तम्, अवश्यकसंस्थानि—इति, नैष दोषः,—अवश्यकसंस्थानत्वात् करिष्यन्ते। यत्तु, नान्यदेवं विहितं साधनम्—इति, सामान्यविहितं भविष्यति—इति न दोषः। किन्तु तत्?। अभीवर्त्ता ब्रह्मसाम, अष्टादशमवगतोऽग्निः, वारणं प्रणयनपात्रम्। अथ यदुक्तं, सन्निहितैः प्रहृतैर्नैमित्तिकैर्ब्रह्मसामादीनि सम्भत्स्यन्ते—इति। न—इति धूमः,—न हि वार्हङ्गिरादीनां प्रकरणम्। अथोचेरत,—प्रहृतैः स्तोत्रादिभिः सम्बध्यन्ते—इति, एतदपि नोपपद्यते,—यद्यपि प्रहृतानि नित्यानि स्तोत्रादीनि, तथापि वाक्येन निमित्तसंयोगे श्रूयन्ते वार्हङ्गिरादीनि, वाक्यं च प्रकरणाद्गोपनीयः। यदुक्तं,—सन्निधानाद्वाक्यादवगतोऽयमर्थः—इति, न, एवञ्जातीयको वाक्यार्थः सामान्यं पदार्थं बाधितुमर्हति, निमित्तसंयोगे हि वार्हङ्गिरादीनामर्थवत्ता। तस्मात् तत्र तत्रान्यत् नैमित्तिकात्—इति।

अथ यदुक्तम्,—अवान्तरवाक्येन गोदोहनमपि प्रापितं न शक्यम् उत्पद्युम्, ष्यते कारणात्, (अविवक्षितं कल्पयितुम्),

* द्विविधानि इति आ० सो० पु० पाठः ॥

† इदं 'उत्पद्युम्' इत्यस्य विवरणम् ॥

भा दिष्ट हि तत् भवति—इति । उच्यते,—कारणात् अविवक्षितम् । किं कारणम् ? न हि, इदं युगपत् भवति,—परिपूर्णेन च अर्थाभिधानम् अवान्तरवाक्येन च—इति । कथम् ? प्रणयति—इति प्रपूर्वे नयतौ विधिविभक्तिं स्वपदगतमर्थं श्रुत्या विदधाति, प्रणयनादिसम्बन्धमपि गोदोहनादि श्रुत्या, वाक्येन च । यस्त फलस्य गोदोहनादेश्च सम्बन्धः, स हित्वा श्रुत्यर्थे, केवलेन वाक्येन । ‘अथ, प्रणयनस्य गोदोहनादिसम्बन्धः, गोदोहना देश्च फलेन सम्बन्धं वदति’—इति उच्यते । न, द्वायर्थाभिधानात् भिद्येत नितरा वाक्यं, न च एतन्न्यायम् ।

यत्तु,—श्वेतो धावति—इत्येवमादि, भवेत् तत्र विशेषानवगमात् उभयार्थावगतिः । इह तु गम्यते विशेषः कमिपदोच्चारणं, स इह श्रौतोऽर्थः । मन्येत, यदि गोदोहनादेः क्रिया सम्बन्धो विवक्ष्यते, कमिपदं प्रमादो भवेत् न च अयं प्रमादः, नैवावान्तरवाक्यार्थं विवक्षिते कमिपदसम्बन्धोऽवकल्पते । तस्मात् न दिष्टं वाक्यं गोदोहनादि कमिसम्बन्ध एव अत्र अभिधीयते, न नित्यकार्यं भवितुमर्हति—इति, एव सर्वत्र ॥ (४।३। २ अ०) ॥

दध्नादेर्नित्यनैमित्तिकोभयार्थताधिकरणम् ॥

(सयोगपृथक्कन्यायः) ॥

स एकस्य तूभयत्वे सयोगपृथक्कम् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भा अग्निहोत्रे श्रूयते,—‘दध्ना जुहोति’—इति, पुनश्च ‘दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्’—इति, तथा अग्नीषोमीये यज्ञावाग्न्यायते—‘खादिरे वध्नाति’—इति, पुनश्च ‘खादिर वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्’—इति । तत्र सन्देहः,—किम् अवाप्यन्यत्

भा उत नेमित्तिकमेव?—इति । किं प्राप्तम्?—पूर्वेण न्यायेनान्यत्
—इति । एव प्राप्ते ब्रूम,—‘एकस्य उभयत्वे’—(नित्यत्वे
नेमित्तिकत्वे च) ‘सयोगपृथक्त्वम्’ कारण, तत् इह सयोग
पृथक्त्वम् अस्ति,—एक सयोग—‘दध्ना जुहोति’—इति, एक,
—‘दध्नेन्द्रियकामस्य’—इति, तथा एक,—‘खादिरे बध्नाति’
—इति अपर,—‘खादिर वीर्यकामस्य’—इति । तस्मात्
नित्यार्थे कामाय च दधि—खादिरादि—इति ॥

ख शेषः इति चेत् ॥ ६ ॥ (आ०) ॥

भा इति चेत् पश्यसि—कस्मात् न पूर्वस्य अयमपि शेषो भवति?
यदेतदुक्तं,—‘दध्ना जुहोति, ‘खादिरे बध्नाति’—इति, तस्य
एव तु दध्ना फलम् इन्द्रिय, तथा खादिरस्य वीर्यं, तच्च इह
च एक वाक्यम्—इति ॥

ख नार्थपृथक्तात्* ॥ ७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा नेतदेव—पृथगेतावर्थो यच्च दधिहोमसयोग यच्च दधी
न्द्रियसयोग, तथा खादिरस्य बध्नातिना सयोग वीर्येण च,
हावेतावर्थो हावपि च विधित्सितौ अर्थेकत्वाच्चैक वाक्य समधि
गतम् इहार्थद्वयेन भिद्येत वाक्यम् । कथं? जुहोतिसमभि

* ‘प्रणयनं हि विधीयमानं पाषाकाङ्क्षमेव विधीयते, तत्र यत्
प्रणयति, केनापि पात्रेण, तच्चमसेनेति तस्याकाङ्क्षा निवर्तयति ।
अतः प्रणयनस्य युक्तेकवाक्यता प्रयोजनेकत्वात् इह तु दध्ना जुहो
तीति होमप्रयोजनेनैव निराकाङ्क्षत्वात् नान्यत् प्रयोजनमपेक्षते,
इतरदपि इन्द्रियेण साधेन निराकाङ्क्षीकृतम्, तस्मात् द्वयोरपि
साध्यो परस्परसम्बन्धो नास्त्यर्घभेदात्” इति वार्त्तिकमवानु
न्येयम् ॥

भा. व्याहृता विधिविमक्तिः, असम्भवे श्रौतस्य होमविधानस्य, गुणं समभिव्याहृतं विधातुमर्हति, तदसम्भवे गुणफलसम्बन्धम् । तच्च हि अत्यन्ताय श्रुतिः उत्सृष्टा वाक्यानुरोधेन स्यात्, न च, युगपत् सम्भवासम्भवौ सम्भवतः । तस्मात् यदेव नैमित्तिकं तदेव नित्यार्थम्—इति ॥ (४।३।३ अ०) ॥

पयोव्रतादीनां क्रतुधर्मताधिकरणम् ॥

स. द्रव्याणान्तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः
स्यात् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे समामनन्ति,—‘पयोव्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू-
राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य’—इति । तच्च सन्देहः,—किम्
अयं पुरुषधर्मः, उत क्रतोः?—इति । प्रकरणं बाधित्या वाक्येन
घिनियुक्तः पुरुषस्थ—इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—पुरुषाणां क्रिया-
र्थानां शरीरधारणार्थं बलकरणार्थं स्थायं संस्कारो व्रतं नाम,
स क्रतुधर्मो भवितुमर्हति, प्रकरणानुपहाय । ‘ननु वाक्यात्
पुरुषधमेः’—इति । न—इति ब्रूमः,—तथा सति फलं कल्प्यं,
कृप्तम् इतरच्च, प्रयोगवचनेनोपसंहृतं हि तत् प्रधानस्य ।
तस्मात् क्रतुधर्मः ॥

स. पृथक्त्वादवतिष्ठेत ॥ ९ ॥ (यु०) ॥

भा. ‘अथ पुरुषसंयोगः किमर्थः?’ । व्यवस्थापनार्थः—इति ब्रूमः,
—पयोव्रतं ज्योतिष्टोमस्य भवति, तत्तु ब्राह्मणकर्तृकस्य एव, न
अन्यकर्तृकस्य—इति । एवं सर्वत्र ॥ (४।३।४ अ०) ॥

विश्वजिदादीना सफलत्वाधिकरणम् ॥

(इत प्रभृति अधिकरणत्रयम् विश्वजिन्न्याय) ॥

स चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधीयेत न ह्यशब्द
प्रतीयते ॥ १० ॥

भा इदमामनन्ति,—‘तस्मात् पितृभ्य पूर्वदुर करोति’—इति,
तथा, सर्वभ्यो वा एष देवेभ्य सर्वभ्य हन्तेभ्य सर्वभ्य पुष्टेभ्य
आत्मानमागुरते, य सचायागुरते, स विश्वजिता अतिरात्रेण
सर्वपुष्टेन सर्वशतोमेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत—इत्येवमक्षणे
श्रुते, भवति संदेहः,—किं निष्फलमेतत् कर्ममात्रम्, उत स
फलम्?—इति । किं प्राप्तम्?—निष्फलम्—इति । कुत ?
‘फलाश्रुते’, शब्दप्रमाणके कर्मणि एवज्ञातीयके ‘न हि अशब्द
प्रतीयते ।

‘ननु वैदिकानि कर्माणि फलवन्ति भवन्ति—इत्येवम् उक्तम् ।
उच्यते,—फलदर्शनात्तानि फलवन्ति—इति उक्तं, न वैदिक
त्वात् । ‘एव तर्हि कर्तव्यतावगमात् फलवन्ति—इति अथ
वक्ष्याम, सुखफलं हि कर्तव्यं भवति’—इति । उच्यते,—प्रत्यक्ष
विरुद्धम् एवज्ञातीयकस्य कर्तव्यत्वं साक्षाद्भि तत् दुःखफलमव
गच्छाम, न च एवज्ञातीयक प्रत्यक्षविरुद्धं वचनं प्रमाणं भवति,
यथा अम्बुनि मञ्जुष्णालावूनि, शिलां श्वग्नौ वावकं शीत—
इति । अपि च अनुमानात् अत्र सुखफलता,—यस्मात् कर्तव्यम्
अतः सुखफलम्—इति प्रत्यक्षं च अनुमानाद्भूषीय । तस्मात्
निःफलम् एवज्ञातीयकम्—इति ।

‘एव हि अत्र फलं कल्प्येत, यद्येतत् फलवत् एवम् उपदेशो
‘यवान् भवति’—इति । उच्यते—कामं वाक्यम् अनर्थकम्—
इति न्याय्यं वचनं भवेत्, भवन्ति हि अनर्थकान्यपि वचनानि,

भा.—दश दाडिमानि, षडपूयाः—इत्येवञ्जातीयकानि । ‘ननु विश्वजिह्वापारः सुखफलः’—इति । उत्तरं—सुखफलं हि भवति अपूर्वं, न व्यापारः, न च, अयम् अपूर्वस्य कर्तव्यताम् आह, फलकर्तव्यतायां हि सत्यां तत् अवगम्यते, वाक्यार्थश्च फलस्य कर्तव्यताम् आह न पदार्थः, न च, अत्र फलसम्बद्धं वाक्यमस्ति । तस्मात् न, अयम् अपूर्वस्य विधायकः गच्छ, व्यापारमात्रमेव* विदधाति, स च व्यापारो न तदात्वे सुखफलः, न अपि आयत्यां, भङ्गित्वात्, तत्र अपूर्वं कल्पयित्वा फलमवगम्येत, फलं च कल्पयित्वा अपूर्वम्, एवम् इतरेतराश्रयं भवति, इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । तस्मात् निष्फलम् एवञ्जातीयकम्—इति ।

‘आह,—अथाहृदियामहे फलवचनम्† । उचरते,—न शक्यं परिपूर्णं वाक्यं अथाहर्तुम्, परिपूर्णं ह्रीदं वाक्यं,—विश्वजित् यागः कर्तव्यः—इति, न, किञ्चित् पदमस्ति साकाङ्क्षं, येन अथाहृत्य फलं सम्बध्येत, यथा‡ अक्षेणेऽपि पथि, भवति विप्रलम्भक उपदेशः,—क्षेमोऽयं, यथा गच्छतु भवान् अनेन—इति, परिपूर्णमेव इदं वाक्यं, न अथाहारमर्हति विप्रलम्भककर्तृकं, एवम् इदमपि परिपूर्णं वाक्यं न अथाहारमर्हति । अपि च, अथाहृत्यमाणेन एव इदं वाक्यं सम्बध्येत, विश्वजित् यागः कर्तव्यः, इदं च फलं भवति—इति, दाडिमौ श्रद्धौ, एकार्थं च वाक्यं समधिगतम् । तस्मात् अनर्थकम् एवञ्जातीयकं कर्म—इति ॥

* यागमात्रमेव इति का० क्री० पु० पाठः ।

† फलमिति आ० सो० पु० पाठः ।

‡ क्षेमोऽयं पन्था इति का० क्री० पु० पाठः ।

स अपि वाऽग्निानसामर्थ्याच्चोदनार्थेन गम्येतार्थानां
 ह्यर्थयत्त्वेन वचनानि प्रतीयन्तेऽर्थतो ह्यसमर्था-
 नामानन्तर्येऽप्यसम्बन्धः तस्माच्छ्रुत्येकदेशः सः ॥
 ११ ॥ (सि०) ॥

भा 'अपि वा—इति पक्षस्थापयति । न चैतदस्ति,—अपक्षम्
 —इति, कल—'चोदना अर्थेन गम्येत' । कतमेन अर्थेन ?
 कर्तव्यतावचनेन । 'आह,—ननु व्यापारस्य प्रत्यक्षविषया
 कर्तव्यता' । न व्यापारस्य उच्यते । कस्य तर्हि ? व्यापारेण
 अन्यस्य कस्यचित्—इति, भवति तेन इदानीं वाक्य साकारं,
 तत्र अध्याहारोऽवसरपते, भवति च अध्याहारेण अपि कल्पना,
 यथा, 'द्वार द्वारम्—इति उक्ते, सन्नियताम् अपान्नियताम्—
 इति । 'कथं पुनः अवगम्यते, इह अध्याहारेण कल्पयितव्यम् ?'
 —इति । आग्नानसामर्थ्यात्, एवम् इदम् आग्नानम् अर्थ-
 वत् भविष्यति, शक्नोति च अर्थमवगमयितुम् । तस्मात् न
 अनर्थकम् ।

'ननु यत् पदम् अध्याह्रियते, तत् पौरुषेय, तेन अवगतं च
 अप्रमाणम्' । उच्यते,—न अपूर्वम् अध्याहारिष्याम, द्वैदिकेन
 एव अस्य सह अन्यत्र समाग्नान्तन, एकवाक्यताम् अध्व-
 साम । 'आह—न एव शक्यम् अन्तिकादुपनिषत्तितं हि पदं,
 वाक्यार्थम् उपजनयितुमलं भवति, न दूरादवतिष्ठमानम्' । अत्र
 उच्यते—यवहितमपि हि यराणुद्य व्यवधायकम् आनन्तर्येण
 मनसि विपरिवर्तमानम् अस्यमेव भवति विशेषम् उपजनयितुम्,
 यथा,

'इत पश्यसि धावन्त दूरे जात वनरपतिम् ।

त्वा व्रवीमि विशाखाच्चि' या पिनाच्च जरद्भवम् ॥

भा. —इति 'इतः पश्यसि'—शब्दो बुद्धौ भवति, सः, 'दूरे जातं वनस्पतिम्,—एतैः पदैर्द्वयवहितेन 'जरद्भवम्'—इत्यनेन शब्देन व्यवधायकानि अपोद्य सम्बध्यमानः सम्बध्यते, 'अर्थानां हि अर्थवत्त्वेन' हेतुना व्यवहितान्यपि 'वचनानि' सम्बध्यन्ते, यानि पुनर् 'अयतो हि' असमर्थानि, तानि 'आनन्तर्येऽपि' सति न परस्परेण सम्बन्धनं हन्ति, यथा, 'या पिनाञ्ज जरद्भवम्'—इत्येवमादीनि। तस्मात् न पौनपेयता भविष्यति। 'आह, —ननु अत्रापि अपेक्षा पौनपेयी'। उच्यते,—न अपेक्षा वेदे, वेदार्थप्रतिपत्तावभ्युपाय एष भवति, अनन्तरापेक्षायाम् असम्भन्तयाम् 'आग्नातसामर्थ्यात्' इतरापेक्षा ह्यतिराश्रियते। 'तस्मात् श्रुत्येकदेशः सः', (फलकामपदं दूरेऽपि सत् तस्य वाक्यस्य एकदेशभूतम् इत्यर्थः) ॥

सू. वाक्यार्थश्च गुणार्थवत् ॥ १२ ॥ (यु०) ॥

भा 'इन्द्राय राज्ञे श्रुकरः'—इति यथा वाक्यान्तरस्थेन विधि-शब्देन गुणविधानं भवति, एवं फलविधानमपि भवितुमर्हति—इति, यथा, 'वृणो वा एतमग्रे प्रत्यगृह्णात्'—इति व्यवधारण-कल्पना। एतम् इदमपि द्रष्टव्यम् ॥ (४।३।५ अ०) ॥

विश्वजिदादीनामेकफलताधिकरणम् ॥

सू. तत्सर्वार्थमनादेशात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा 'तस्मात् पितृभ्यः पूर्वदुः करोति'—इति, 'विश्वजिता यजेत'—इति फलवत् एवंविधं कर्म—इत्येतत् समधिगतम्। इदं तु सन्दिह्यते,—किं सर्वफलमेतत् कर्म, उत एकफलम्?—इति। किं प्राप्तं?—'तत् सर्वार्थम्'—इति। कुतः?। 'अनादेशात्,—

भा न किञ्चित् इह अतिदिश्यते,—इदं नाम फलम्—इति । अस्ति चेत्, विज्ञायेत । तस्मात् सर्वार्थम् अविशेषात् ॥

ख एक वा चोदनैकत्वात् ॥ १४ ॥ (सि०)

भा एक फल स्यात् न 'वा सर्वार्थम् । कुत ? । 'चोदनैकत्वात् साकाङ्क्षत्वात् एतत् अर्धिपदेन सम्बध्यते—इत्युक्तं यद्धानेके नापि सम्बद्धम् शक्नोति, तत् एकेन सम्बध्यते, एकेन सम्बद्धं सत् निराकाङ्क्षं भवति न तत् अपरेणापि सम्बन्धमर्हति । तस्मात् एकैव कर्तव्यता—चोदना ग्याख्या, तस्मात् एकफलता—इति ॥ (४ । २ । ६ अ०) ॥

विश्वजिदादीनां स्वर्गफलताधिकरणम् ॥

ख स स्वर्गं स्यात्, सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १५ ॥ (सि०) ॥

भा एवञ्जातीयकेष्वेवोदाहारणेष्वेतत् समधिगतम्—एक फलम्—इति । इदम् इदानीं सन्दिह्यते—किं यत्किञ्चित् उत स्वर्गं ?—इति । यत्किञ्चित्—इति प्राप्तम् विशेषानभिधानात् तत उच्यते,—'स स्वर्गं स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्,—सर्वं हि पुरुषाः स्वर्गकामाः । कुत एतत् ? । प्रीतिर्हि स्वर्गं, सर्वश्च प्रीतिं प्रार्थयते । 'किम् अतः । यद्येवम् अविशेषध्वनं शब्दो न विशेषे व्यवस्थापितो भविष्यति यजेत 'कुर्यात्—इति । तस्मात् स्वर्गफलम् एवञ्जातीयकम्—इति ॥

घ प्रत्ययाञ्च ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

भा भवति च,—अनादिष्टफले कर्मणि स्वर्गं फलम्—इतिप्रत्ययो लोके श्यम् उच्यते,—आरामस्तु देवदत्त, नियतोऽस्य स्वर्गं

भा. तडागस्तु देवदत्तः, नियतोऽस्य स्वर्गः—इति । किम् अतो यद्येवम् ? । इत्थमनेन न्यायेन स्वर्गं सम्प्रत्ययो भवति, यस्मात् स्वर्गफलेषु कर्मसु कर्तव्येषु फलवचनं नैव उच्चारयन्ति, गम्यते एव—इति । तस्मादपि अवगच्छामः, एवञ्जातीयकेषु स्वर्गः फलम्—इति ॥ (४।२।७ अ०) ॥

रात्रिसचस्यार्थवादिकफलकत्वाधिकरणम् ॥

(रात्रिसचन्यायः) ॥

स क्रतौ फलार्थवादमङ्गवत्कार्णाजिनिः ॥ १७ ॥ (पू०) ॥

भा. रात्रोः प्रकृत्य श्रूयते,—‘प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते, य एता उपयन्ति; ब्रह्मवर्चस्विनोऽन्नादा भवन्ति, य एता उपयन्ति’—इति । तच्च सन्देहः,—किं ते फलार्थवादाः, उत फलविधयः ? —इति । किम् प्राप्तं ?—फलार्थवादाः—इति ‘कार्णाजिनिः’ मेने । कुतः ? । फलार्थवादसरूपा एते शब्दाः—इति । किं सा-रूप्यम् ? । विधिविभक्तेरभावः, ‘अङ्गवत्’, यथा, ‘यस्य खादिरः क्षुवो भवति, स च्छन्दसामेव रसेनावद्यति’—इत्येवमादिषु ॥

स फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात् ॥ १८ ॥
(सि०) ॥

भा. ‘आत्रेयः’ पुनराचार्यः एवञ्जातीयकेभ्यः, ‘फलम्’ अस्ति—इति मेने, न, फलार्थवादः—इति । कुतः ? । अश्रुतफलत्वेभ्य-मीपा, फलचोदनया वाक्यशेषभूतया भवितव्यं । तस्मात् अन्या व्यवहिता सती अव्यवहिता कल्पनीया, इयं त्वव्यवहिता कृतैव, प्रतिष्ठया ब्रह्मवर्चससत्तया च समभिव्याहार आसां प्रत्यक्षः, विधिविभक्तिमात्रमन्यतोऽपेक्ष्यम् ।

भा 'आह—कथं केवल विधिविभक्तिमात्रम् अन्यतो भविष्यति? यत् अनेन प्रतिष्ठादिना धात्वर्थेन सम्भत्स्यते—इति। उच्यते—सह धात्वर्थेन, भविष्यति, न केवल, तस्मात् अदोषः। अथ वा राजीना वा विधायिका विभक्तिः, सा इममपि प्रतिष्ठादि विशेष विधास्यति प्रयोगवचनेन, स्तुतिर्वा सह प्रतिष्ठादिभिर्विधाचो भविष्यति—इति॥

ख अङ्गेपु स्तुतिः परार्थत्वात् ॥ १८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा अथ यदुक्त—यथा 'यस्य खादिर क्षुवी भवति—इत्येष मादिषु फलश्रुति अर्थवादो भवति एवम् इक्षामि स्यात्—इति युक्तं तत्र फलार्थवाद फलविधिसम्भवात् फलार्थवाद सम्भवाच्च। तदुक्तं—इत्थसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुति अर्थवाद स्यात् (४।६।१ सू०)—इति॥ (४।३।८ अ०) ॥

काम्यानां यद्योक्त—काम्यफलकत्वाधिकरणम्॥

ख काम्ये कर्मणि नित्यं स्वर्गो यथा यन्नाङ्गे कत्वर्थः ॥
२० ॥ (पृ०) ॥

भा काम्यानि कर्माणि उदाहरणम्—'सौम्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्म वर्चसकाम—इत्येवमादीनि—इति। तत्र सन्देहः,—किम् एषा स्वर्गं फलं कामश्च उत काम एव?—इति। किं प्राप्तम्?—काम्ये कर्मणि नित्यं स्वर्गं स्यात्। कथं? सर्वपुरुषार्थाभिधायी सामान्यवचनं शब्दं न विज्ञेये अवस्थापितो भवति, शक्यते हि अस्य दूरस्थेनापि स्वर्गकामशब्देन सम्बन्धः। 'आह—'ननु विशेषक शब्दं श्रूयते—ब्रह्मवर्चसकाम'—इति। नप विशेषक, उपाधिकर एष यथा काष्ठान्याहृतम् प्रस्थित उच्यते—भवता शाकम् अपि आहृतव्यम्—इति, काष्ठाक्षरणे

भा. शाकाहरणम् उपाधिः क्रियते—इति । किम् इदम् उपाधिः क्रियते ?—इति । काष्ठाहरणाधिकारसमीपे द्वितीयं कर्मापधीयते, सति काष्ठाहरणे, इदम् अपरं कर्तव्यम्—इति । एवम्, इहापि स्वर्गफले फलमपरम् उपधीमते,—‘ब्रह्मवर्चसकामो यागेन स्वर्गमभिनिर्वर्त्तयेत्’—इति । न हि, तत्र ब्रह्मवर्चसफल-वचनं स्वर्गफलस्य प्रतिषेधकं, ‘यथा, यज्ञाङ्गे कर्तव्यः’,—गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्—इति, यः पशुकामः स गोदोहनेन प्रणयनम् अभिनिर्वर्त्तयेत्—इति ॥

घ वीते च कारणे नियमात् ॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा. ‘वीते च कारणे’, वीतायां फलेष्टायाम् अवाप्ति वा फले समाप्तिनियमो दृश्यते, दृष्टिकामेष्ट्या,—‘यदि वर्षेत् तावत्येव जुञ्ज्यात्, यदि न वर्षेत् श्वोभूते जुञ्ज्यात्’—इति, यदि न स्वर्गः, किमर्थं समाप्तिनियमो भवेत् । तस्मात् नित्यः स्वर्गः—इति ॥

च कामो वा तत्संयोगेन चोद्यते ॥ २२ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘कामो वा’ फलं भवेत्, न स्वर्गः, ‘तत्संयोगेन’ अस्य चोदना भवति, न स्वर्गकामसंयोगेन, आनुमानिकोऽस्य स्वर्गकामेन एक-वाक्यभावः, प्रत्यक्षस्तु कामवचनेन, प्रत्यक्षं च अनुमानाद्गोलीयः । तस्मात् काम एव फलम्—इति ॥

छ अङ्गे गुणत्वात् ॥ २३ ॥ (आ० नि० १) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—यथा यज्ञाङ्गे—इति, युक्तं, ‘अङ्गे, गुणत्वात्’, प्रत्यक्षः तत्र क्रतुना संयोगः, कामेन च,—‘यः पशुकामः स्यात्, स गोदोहनेन प्रणयनम् अभिनिर्वर्त्तयेत्’—इति, न तु अत्र प्रत्यक्षः शब्दोऽस्ति,—यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्, स यागेन

भा स्वर्गमभिनिर्वर्त्तयेत्—इति । कथं तर्हि?—यो ब्रह्मवर्चसकाम
स्यात् स तत् थागेन निर्वर्त्तयेत्—इति । तस्मात् न ब्रह्मवत्
भवितुमर्हति—इति ॥

स वीते च नियमस्तदर्थम् ॥ २४ ॥ (आ० नि० २) ॥

भा अथ यदुक्तं,—वीतया फलेच्छायाम्, अवाप्ते वा फले समाप्ति
नियमो दृश्यते—इति । तत्र ब्रूम,—‘वीते नियमस्तदर्थं’, वीते
नियमो भवति, तस्मै प्रयोजनाय । कस्मै? शिष्टाविगर्हणाय,—
उपक्रम्य अपरिसमापयत,—तदनन्तरमेवैनं शिष्टा विगर्हयेयुः,
—प्राक्रमिकोऽप्य कापुरुष—इति वदन्त, ये हि देवेभ्य
सङ्कल्प्य हवि, न यागमभिनिर्वर्त्तयन्ति, तान् शिष्टा विगर्हन्ते
तस्मात् अवश्य समापयितव्यं, तत्र एतद्वर्जनं युक्तं भविष्यति,—
‘यदि वर्षत् तावत्थेव जुहुयात्—इति । तस्मात् काम्यानां
काम एव फलम्—इति ॥ (४।३।६ अ०) ॥

दर्शपूर्णमासादीनाम् सर्वकामार्थताधिकरणम् ॥

(इत प्रभृति अधिकरणद्वयं दर्शपूर्णमासन्याय) ॥

स सार्वकाम्यमङ्गकामैः प्रकरणात् ॥ २५ ॥ (पू०) ॥

भा इदमाग्नयते,—‘एकस्मै वा अन्या इष्टय कामाय आहि-
यन्ते सर्वभ्यो दर्शपूर्णमासौ, ‘एकस्मै वाग्न्ये कृतव कामाय
‘आह्नियन्ते, सर्वभ्यो ज्योतिष्टोम’—इति । तत्र सन्देह,—किम्
अङ्गकामे अङ्गाङ्गकामैश्च सद्यः अस्य अनुवादः, अथवा विधिः?
—इति । किं प्राप्तम्?—अनुवाद—इति, यदेतत् ‘सार्वकाम्यं’,
तदनुद्यते, अङ्गकामैश्च अङ्गाङ्गकामैश्च सद्यः सन्ति हि अङ्ग-
कामाश्च अङ्गाङ्गकामाश्च, यथा ‘आह्वार्यं पुरीषा यशुकामस्य

भा. वेदिं कुर्यात्, खननपुरीयां प्रतिष्ठाकामस्य—इत्येवमादयः,
तथा,—‘यदि कामयेत, वर्षेत् पर्जन्यः’—इति नीचैः सदो
मिनुयात्—इति, तत् विहितमेव इदमभिधीयते,—इत्यनुवादं
न्यायम् मन्यामहे ॥

ख. फलोपदेशो वा प्रधानशब्दसंप्रयोगात् ॥ २६ ॥
(सि०) ॥

भा. फलविधिर्वा । कुतः? । प्रधानशब्देन फलसंयोगो भवति,
—‘सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ’, ‘सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः’—इति च,
प्रधानाभिधानेन च प्रधानस्य सर्वफलवत्ता विहिता । तस्मात्
न अनुवादः । अथ अङ्गकामान् अङ्गाङ्गकामांश्चापेक्षते, तथा
लक्षणाशब्दः स्यात्, श्रुतिश्च लक्षणाया गरीयसी । तस्मात्
प्रयोगवचनेन विधिः—इति ॥ (४।३।१० अ०) ॥

दर्शपूर्णमासादीनां प्रति-फलं पृथगनुष्ठानाधिकरणम् ॥

(योगसिद्धिन्यायः) ॥

ख. तच्च सर्वेऽविशेषात् ॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भा. एवञ्जातीयकेषु एव उदाहरणेषु एतत् उक्तं,—प्रधाने सर्व-
कामानां विधिः—इति । इदम् इदानीं सन्दिक्षते,—किं सहात्-
प्रयोगे सर्व कामाः, उत पर्यायेण?—इति । किं प्राप्तम्?—
सहात्प्रयोगे ‘सर्वे’ कामाः—इति । कथं? । सर्वेषां कामानां
दर्शपूर्णमासौ निमित्तं, ज्योतिष्टोमश्च—इति, निमित्तं चेत्
सर्वेषां कामानां, कोऽपि सखु कामो न भविष्यति?—इति ।
तस्मात् योगपक्षेन सर्वे कामाः—इति ॥

सू योगसिद्धिर्व्यर्थस्योत्पत्त्यसयोगित्वात् ॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भा न चैतदस्ति, सर्वे युगपत् कामा — इति, पर्यायो 'योग सिद्धि', पर्यायेण भवेयु कामा — इति । कुत ? 'अथस्य उत्पत्त्यसयोगित्वात्' अर्था इमे कामा नाम, न सर्वे एव युगपत् उत्पद्यन्ते असम्भवो युगपदुत्पत्ते सर्वथा, विरोधात् । अथ वा, 'उत्पत्त्यसयोगित्वात्' — इति न, कामानामेतत् उत्पत्तिवचनम्, उत्पन्नाना लक्षणत्वेन वचन, ये सर्वे कामास्तेभ्यो दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोमश्च — इति, न सर्वे कामा कर्मण श्रूयन्ते, ये सर्वे कामास्तेभ्यो हि कर्म विधीयते । तस्मात् न कामाना साक्ष्यं गम्यते — इति ॥ (४।३।११ अ०) ॥

एव वा —

काव्यानामैहिकामुष्मिकफलवत्त्वाधिकरणम् ॥

(वर्णकान्तरम्) ॥

सू तच्च सर्वेऽविशेषात् ॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भा काव्यानि कर्माणि उदाहरणम् — सौम्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मं वर्चसकाम, ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् मजाकाम, चित्रया यजेत पशुकाम, वैश्वदेवो साङ्ग्यद्वायवी* निर्वपेत् धामकाम — इति, तेषु सन्देहः — किम् इह लोके कामा, उत अमुष्मिन् लोके? — इति । किं प्राप्तम्? — तच्च (अमुष्मिन् लोके) कामा, "अविशेषात् यथा स्वर्ग एवम् इममपि, न हि, अनन्तरानर्हते कर्माणि फलम् उपलभ्यते पशवादि, यच्च अनन्तरम् उपलभ्यते, तत् तत — इति विज्ञायते, यथा यत्कालं मर्द्दनं, तत्कालं मर्द्दनं

* सायहिष्णीम् इति आ० सो० पु० पाठः ।

भा सुरा, यच्च कालान्तरे उपलभ्यते, तस्याप्यन्यदेव कारणं प्रत्यक्षं,
शरीरयहणस्य तु न अदृष्टादृते किञ्चित् कारणमस्ति । तस्मात्
विशिष्टेन्द्रियशरीरादि फल पशुसम्बन्धसमये पशुफलात् कर्मणो
भवति—इत्येव बोद्धव्यम् । तद्वि दर्शयति,—‘कैकयो यश्च
विवित्सन् दास्यम् उवाच अनया मा राष्ट्रप्रतिपादनीयया
इच्छा याजयेति, सोऽब्रवीत् न वै सौम्य राष्ट्रप्रतिपादनीया
वेत्य, अमुष्मै कामाय यज्ञा आह्नियन्’—इति जन्मान्तरफलता
दशयति । तस्मात् जन्मान्तरफलानि काम्यानि—इति ॥

ख योगसिद्धिर्व्यर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् ॥ २८ ॥
(सि०) ॥

भा इह एवेषा सिद्धि योगस्य, उत्पत्त्या योगो न सम्भवति,
य पशुभ्य कामयते, स एतेन यागेन कुर्वात्—इति, न
अत्रेतत् गम्यते,—इह जन्मनि न सम्भवति—इति । यच्च,
—अनन्तरं नोपलभ्यते—इति, तन्न, प्रत्यक्षानुमानाभ्या न
गम्यते, शब्देन त्वस्ति गति । यत्तु,—कालान्तरेऽन्यत् कारणम्
—इति, न एष दोष, अन्यदपि भविष्यति एतदपि । यच्च,
—‘अमुष्मै कामाय यज्ञा आह्नियन्’—इति, अत्र उच्यते,—
एवम् अस्य चक्षुर्मेतत्,—इह यस्य फल तेन त्वा न याजयामि,
यस्य अमुच फल तेन च याजयिष्यामि—इति । तस्मात् एतत्
परिहृतम्—इति ॥ (४।३।१२ अ०) ॥

सौचामण्यादीनां चयनाद्यङ्गताधिकरणम् ॥

ख समवाये चोदनासंयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ २९ ॥ (सि

भा ‘अग्निं चित्वा सौचामण्या यजेत, वाजयेयेन इहा वृहस्

भा सवेन यजेत—इति । तत्र सन्देहः,—किम् अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः
 एषः, उत कालार्थः संयोगः?—इति । अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः—
 इति ब्रूमः,—एवं हि श्रुतिविनियुक्तोर्ध्वः, इतरथा कालो
 लक्ष्येत, श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्यास्या न लक्षणा । तस्मात्
 अङ्गप्रयुक्तं सोचामणी, वाजपेयाङ्गं दृष्टस्पतिसवः—इति ॥

स कालश्रुतौ काल इति चेत् ॥ ३० ॥ (आ०) ॥

भा एवं चेत् पश्यसि,—अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः—इति, अथ काल-
 विधानं कस्मात् न भवति? कालविधिरूपो हि शब्दः ‘चित्वा’
 (चयनेऽभिनिर्दिष्टे)—इति ॥

स नासमवायात्प्रयोजनेन स्यात् ॥ ३१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. ‘न’ एतदेवम्, ‘असमवायात्’ शब्द—‘प्रयोजनेन’ (शब्दार्थेन
 —इत्यर्थः),—शब्दार्थचयनं, तेन असमवायः स्यात् सोचामण्या,
 वाजपेयेन च दृष्टस्पतिसवस्य ; प्रकरणं च बाधेत, अग्निप्रकरणे
 श्रूयमाणः अग्निर्धर्मा गम्यते यागः, वाजपेयप्रकरणे च वाजपेयस्य,
 इतरथा, तयोः प्रकरणेभ्यस्य धर्मः कालो गम्येत । तस्मात्
 अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः—इति ॥ (४।३।१३ अ०) ॥

वैश्वधादेः पूर्णमास्याद्यङ्गताधिकरणम् ॥

स उभयार्थमिति चेत् ॥ ३२ ॥ (पू०) ॥

भा दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति,—‘संख्याम्य पूर्णमासी वैश्वधमनु-
 निर्वपति’—इति । तत्र सन्देहः,—किम् उभयाङ्गं वैश्वधः, का-
 लार्थः पूर्णमासोसंयोगः ; उत अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः?—इति ।
 किं प्राप्तम्?—एवं चेत् उभयार्थो वैश्वधः । कुतः? । प्रकरणे

भा. उभयोः आम्नानसामर्थ्यात्, कालविधिसारूप्याच्च 'संस्थाप्य'
—इति ॥

छ. न शब्दैकत्वात् ॥ ३३ ॥ (सि०) ॥

भा. एकः शब्दः,—'अनुनिर्वपति'—इति, एकस्मिन् एव वाक्ये न
द्वौ सम्बन्धौ शक्नोति विधातुम्,—वैमृधस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां,
पूर्णमासीकालेन च । एकार्थत्वात् हि एकं वाक्यं समधिगतम् ॥

छ. प्रकरणादिति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०) ॥

भा. प्रकरणात्—इति यदुक्तं,—तत्परिहर्त्तव्यम् ॥

छ. नोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा. नैतदेवम्,—एतदेव वैमृधस्य उत्पत्तिवाक्यं, तत् दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां वा प्रकरणात् एकवाक्यभावमियात्, प्रत्यक्षं वा
पौर्णमास्या, तत्र प्रत्यक्षसंयोगः प्रकरणात् बलवान्, प्रत्यक्षस्य
पौर्णमास्या संयोगः, परोक्षः कालेन, तस्मात् पौर्णमास्या अङ्गं
वैमृधः—इति ॥ (४।३।१४ अ०) ॥

अनुयाजादीनामाग्निमासतोर्द्धकालताधिकरणम् ॥

छ. अनुत्पत्तौ तु कालः स्यात्प्रयोजनेन सम्बन्धात् ॥
३६ ॥

भा. ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—'आग्निमासतात् ऊर्द्धम् अनुयाजैश्चरन्ति',
'प्रहृत्य परिधीन् जुहोति हारियोजनम्'—इति । तत्र सन्देहः,
—किम् अङ्गम् विधीयते, उत कालः?—इति । अङ्गविधाने
श्रुतिः, कालविधाने सङ्घातः, तस्मात् अङ्गविधानम्—इति प्राप्ते

भा ब्रूम —अनुत्पत्तिवाक्ये 'काल स्यात्', अग्निमासत सोमाङ्गम् अनुयाजा पशवद्ग, तच्च न तयो परस्परं सम्बन्धः । तथा, परिधय पशवद्ग, हारियोजनम् अन्यदेव प्रधानम् । अनुयाज आग्निमासत च प्राप्तम् आनन्तर्यमेव तयोर्न प्राप्तं, तत् विधीयते, तथा, हारियोजनस्य परिधिप्रहरणस्य च । एवं च सति, न हारियोजनस्य परिधिप्रहरणेन कश्चित् उपकार क्रियते, हारियोजनेन वा परिधिप्रहरणस्य । 'ननु परिधिप्रहरणस्य उपरिष्ठाङ्गावेन तस्य उपक्रियेत—इति । उच्यते, न हि उपरिभावार्थं परिधिप्रहरणम् अनुष्ठेयम्, विद्यते एव एतत् पशवद्ग, तस्मिन् सति तस्य उपरिभावो विद्यते एव—इति । तस्मात् कालार्थं सम्बन्ध—इति ॥ (४।३।१५ अ०) ॥

सोमादीना दर्शपूर्णमासोत्तरकालताद्यधिकरणम् ॥

घ उत्पत्तिकालविशये कालः स्यादाव्यस्य तत्प्रधान-
त्वात् ॥ ३७ ॥

भा इदम् आग्नायते,—'दर्शपूर्णमासौ इद्धा सोमेन यजेत—इति । तच्च सन्देहः—किम् एतत् अङ्गस्य विधानम् उत कालस्य?—इति । किं प्राप्तम्?—श्रुते अङ्गस्य । इति माते उच्यते,—अस्मिन् कालाङ्गविधानसंशये 'काल स्यात् वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात्', कालप्रधानं हि एतत् वाक्यं न यागविधानं परम् अतत्परतास्य, रूपावचनात् । कथं रूपावचनम् ? देवताभावात् । कथम् अभावः ? अश्रुतत्वात्, या हि यस्य श्रूयते, सा तस्य देवता भवति, श्रुत्या हि देवता गम्यते, न प्रत्यक्षादिभिः । तस्मात् न अपूर्वस्य यागस्य विधानं, कालार्थं अनुवादे न अयं दोषः,—विहितदेवताको हि अनुद्यते । तस्मात्

भा. अत्र कालार्थः सम्बन्धः—इति । तत्र दर्शयति—‘एष वै देवरथो यत् दर्शपूर्णमासौ, यद्दर्शपूर्णमासाविद्धा सोमेन यजते, रथस्पष्ट एव अवसाने वरे देवानामवस्यति’—इति, प्रदर्शिते मार्गे रथेन यातुम् सुखं भवति, एवं दर्शपूर्णमासाविद्धा सोमेन यष्टुम् सुखं भवति, दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि तस्य दीक्षणीयादीनि स्वयस्तानि भवन्ति, एवम् अर्थवादोऽर्थवान् भवति ॥ (४।३। १६ अ०) ॥

वैश्वानरेष्टेः पुत्रगतफलकत्वाधिकरणम् ॥

(इतः प्रवृत्ति अधिकरणद्वयं जातेष्टिन्यायः) ॥

घ फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वात् ॥ ३८ ॥

भा. ‘वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते’—इति । तत्र सन्देहः,—किम् आत्मनिःश्रेयसाय, उत पुत्रनिःश्रेयसाय?—इति । आत्मनिःश्रेयसाय—इति ब्रूमः,—न इमानि फलदानि परस्य भवन्ति कर्माणि । कुतः? । आधाने आत्मनेपदनिर्देशात्, यथा,—‘यदि एकं कपालं नश्येदेको मासः संवत्सरस्य अपेतः स्यात्, अथ यजमानः प्रमीयेत द्वावापृथिवीयम् एक-कपालं निर्वपेत् । यदि द्वे नश्येयातां, द्वौ मासौ संवत्सरस्य अपेती स्यातां, अथ यजमानः प्रमीयेत आश्विनं द्विकपालं निर्वपेत्, सङ्ख्यायोदासयति यजमानस्य गोपीधाय’—इति, कपालनाशे निमित्ते आत्मनिःश्रेयसफलं कर्म दर्शयति; एवम् इहापि द्रष्टव्यम्, तस्मात् आत्मनिःश्रेयसम्—इति ।

* यो दर्शपूर्णमासाविति माधवीयन्यायमासायां पाठः । अवसाने निश्चिष्टे, वरे मार्गे इति माधवः ।

भा. — एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘फलमयोगो’ न स्यात् पितुः, फलवचनं शेषभूतं पुत्रस्य, न पितुः । कथम्? । एवं श्रूयते,—‘वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वधेत् पुत्रे जाते, यत् अष्टाकपालो भवति, सायचेदेनं ब्रह्मवर्षसेन पुन्यति, यत् नवकपालो भवति, विष्टै-
वाग्निस्तेजो दधाति, यत् दशकपालो विराजैवाग्निं अन्नाद्यं दधाति, यत् एकादशकालः विष्टुभैवाग्निं इन्द्रियं दधाति, यत् द्वादशकपालो जगत्येवाग्निं पशून् दधाति । अग्निं जाते एताम् इष्टिं निर्वपति, पूत एव स तेजस्वी अन्नाद् इन्द्रियाधी पशुमान् भवति’—इति, यो जातः, तत्र फलं श्रूयते, नास्ति वचनस्य अतिभारः । तस्मात् पुत्रस्य फलम्—इति ।

यदुक्तं,—न परस्य फलदान्येतानि कर्मणि—इति, तदुच्यते, यत् पुत्रस्य फलम्, आत्मनः सा प्रीतिः, तस्मात् आत्मनेपदं न विक्रियते, एतामेव आत्मनः प्रीतिमभिप्रेत्य भवति वचनम्,—‘आत्मा वै पुत्रः’—इति,

‘अद्वाद्वात् सम्भवति हृदयादभिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्—
इति ॥

य अद्वादानूपधातसंयोगो निमित्तार्थः ॥ ३६ ॥

(आ० नि०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—‘यदि एकं कपालं नश्येत्’—इत्येवमादि । तत्र उच्यते,—‘अद्वादानाम् उपधातसंयोगो निमित्तार्थः’ उपपद्यते, तावन्मया, न हि, कपाले नष्टे तदन्वेषणाद्यां इष्टिपुंठा, न हि, काकिन्यां नष्टाया तदन्वेषणं कार्यापणेन क्रियते ॥ (४।३।१. अ०) ॥

एवं वा,—

वैश्वानरेष्टेजातकर्मोत्तरकालताधिकरणम् ॥

सू. अद्भानानुपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥ ३६ ॥

भा. 'वैश्वानरं द्वादशकपाखं निर्वपेत् पुत्रे जाते'—इति । तत्र सन्देहः,—किं जातमात्रे, उत हते जातकर्मणि?—इति । जातमात्रे—इति दृढः,—सम्प्राप्ते हि निमित्ते नैमित्तिकेन भवितव्यम् । एवं प्राप्ते दृढः,—हते जातकर्मणि—इति । कुतः? । सामर्थ्यात्, हते हि जातकर्मणि प्राशनं तस्य विधीयते, यदि प्राक् जातकर्मणः, इष्टिः क्रियते, प्राशनकालो विमहष्येत, तत्र अस्य शरीरधारणं न स्यात् । अथ यदुक्तम्,—सम्प्राप्ते निमित्ते हि नैमित्तिकेन भवितव्यमिति । उच्यते,—'अद्भानानुपघातसंयोगो निमित्तार्थः',—'उपघातः' पुत्रजन्म, तत् भूतं निमित्तम्, न तत्कालोद्भूतम्, तत्र निमित्तम्, हतेऽपि जातकर्मणि नापैति । इतरग्निन् पक्षे कालोभेद्यात्, लघ्वा चाग्निन् पक्षे स्यात् । तस्मात् हते जातकर्मणि—इति ।

*अथ किमन्तर्हंशाद्वै यस्मिन् कस्मिन् वा अहनि, उत अकाले?—इति । किम् प्राप्तम्?—यस्मिन् कस्मिन् वा अहनीति,—एवम् अनियमः प्राप्तः । अत्रोच्यते,—'पौर्णमास्याममावास्यायां वा । कुतः? । श्रुतेः, एवं हि श्रूयते,—'य इक्षा पशुना गोमेन वा यजेत, स पौर्णमास्याम् अमावास्यायां वा यजेत'—इति । नातिभारो वनस्य, इतरग्निन् पक्षे कालोभेद्यात् । लघ्वाप्यग्निन् पक्षे स्यात् । अन्यस्यां तिद्यावन्तर्हंशाद्वै वा कुर्वन् गवानि अद्भानि उपमंष्टुम् न शक्नुयात् । कार्यं शौचञ्च

भा नोपसङ्गहीयात्' तस्मात् अतीति दशाच्चे षोर्णमास्याममा
वास्याया वा कुर्यात्—इति ॥ (४।३।१८ अ०) ॥

सौत्रामण्याद्यज्ञाना स्वकालकर्तव्यताधिकरणम् ॥

स प्रधानेनाभिसंयोगादज्ञानां मुख्यकालत्वम्* ॥

४० ॥ (पू०) ॥

भा 'अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत', 'वाजपेयेन इष्टा
वृद्धस्पतिसवेन यजेत'—इति, अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः—इत्युक्तम्,
एतत् इदानीं सन्दिश्यते,—किं चितमाप्ते, तत्त्वमथे एव कर्तव्यम्,
उत स्वकाले कर्तव्यम्?—इति, तथा वाजपेये किं वृद्धस्पतिसवे,
उत स्वकाले?—इति। 'मुख्यकालत्वम्' अनयोः स्यात्। कुत?।
प्रधानकालत्वात् 'अङ्गानाम्', एको हि कालः प्रधानानाम्
अङ्गानां च—इति वक्ष्यते,—'अङ्गानि तु विधानार्थात् प्रधानेन
उपदिश्येरन्'—इति, अग्निचयनं कृत्वा न तावति एव रघातर्धं,
सौत्रामण्यसंज्ञकोऽपरो यागः कर्तव्यः—इति। तथा, वाजपेयम्
अभिनिर्वर्त्य न एतावता कृती स्यात्, वृद्धस्पतिसवसंज्ञकं यागम्
अभिनिर्वर्तयेत्—इति ॥

स अपवृत्ते तु चोदना तत्सामान्यात् स्वकाले स्यात् ॥

४१ ॥ (सि०) ॥

भा 'अपवृत्ते' यागे चोद्यते यागान्तरम् इदम्, अपवृत्तियुक्तं सर्वेषु
यागाङ्गेषु अङ्गतेषु न भवति, न, यथा भवान् मन्यते,—

* इदञ्च अधिकरणम् वार्तिकं तत्परम् शास्त्रदोषिकायु अप नोपि
मितम् ॥

† कृतेषु भवति इति का० श्री० पु० पाठः ॥

भा. यागमात्रे निर्हृत्ते—इति । कुतः ? । करणविभक्त्या संयोगात्,—
 ‘वाजपेयेन दृष्ट्वा’ (वाजपेयेन फलस्य व्यापारं कृत्वा), साङ्गेन
 च व्यापारो गम्यते न निरङ्गेन, भवेत् तद्वमध्ये प्रयोगः, यदि
 वाजपेयम् अभिनिर्वर्त्य—इतोऽस्मिन्भावो वाजपेयस्य स्यात्,
 ततः प्रधानमात्रं वाजपेयसंज्ञकम् अभिनिर्वर्त्य—इति गम्येत,
 न तु एवमस्ति । तस्मात् यद्योक्तानि सर्वाण्यङ्गानि कृत्वेत्यर्थः ।
 एवं चेत्, निर्हृत्ते प्रयोगे, अतिक्रान्ते वाजपेयकाले यागः प्रयुज्यते,
 तस्य चोदनासामान्यात्, ज्योतिष्टौमिके विध्यन्ते माप्ते स्वेन
 चोदकप्राप्तेन कालेन भक्षितव्यम्, सोऽवामण्याः चोदनासामा-
 न्यात्, दर्शपूर्णमासकालेन—इति ।

‘आह,—‘वाजपेये तावत् ‘इष्ट्वा’—इतिवचनात् यागम्
 अभिनिर्वर्त्य—इति गम्यते, अग्नौ तु नोपपद्यते, तत्र ‘चित्वा’—
 इतिवचनात् चयनम् अभिनिर्वर्त्य—इत्यर्थः स्यात् । उच्यते,
 —नैतदेवम्,—‘अग्निं चित्वा’—इति हि यूयते, (अग्निं चयनेन
 संस्कृत्य—इत्यर्थः), ‘अग्निः’—इति ज्वलनोऽभिधीयते, न तस्य
 स्थलस्थापनमात्रम् उपकारः, यदि स्थलस्थिते यागो भवति,
 ततश्चयनेन अग्नेः उपकारोऽस्ति, ‘तमभिनिर्वर्त्य’—इति स्थल-
 स्थितेऽग्नौ यागमभिनिर्वर्त्येति गम्यते, यावत् स्थलस्थितेऽग्नौ
 यागो न भवति, न तावदाग्निः चयनेनोपक्रियते । येन अग्नि-
 यंजमानस्य उपकरोति, सोऽग्निरुपकारो न स्थलस्थापनमात्रम् ।
 तस्मात् तच्चापि यागम् अभिनिर्वर्त्य—इति गम्यते ॥ (४।३।
 १८ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः छतौ मीमांसामाख्ये चतुर्थस्याध्यायस्य
 तृतीयः पादः समाप्तः ॥

चतुर्थे अध्याये चतुर्थः पादः ॥

—

राजसूयेज्यानां विदेवनाद्यङ्गकत्वाधिकरणम् ॥

छ. प्रकरणशब्दसामान्याञ्चोदनानामनङ्गत्वम् ॥ १ ॥
(पू०) ॥

भा यन्ति अनुमत्यादीनि ऐष्टिकानि कर्माणि,—मल्लहादयः
मगधः, पमिनादयः सोमाः, वाल्मीकवपायां होमः—इत्येव-
मादीनि दार्विहोमिकानि; तथा,—‘यष्टौहो दीयति, राजसूयं
जिह्वाति, गौनःश्रेफमाप्रापयति अभिषिचते’—इति, एतेषां
मन्त्रिधौ श्रूयते,—‘राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत’—इति, स
एव रूपमतां यागानां मन्त्रिधौ अरूपः शब्दः श्रूयमाणः समु-
दायवाचकः समधिगतः। तत्र सन्देहः,—किं सर्वेषाम् अनुमत्या-
दीनां समुदायस्य राजसूयशब्दो वाचकः, उत केपाञ्चिद्वचकः
केपाञ्चित् न?—इति। किं प्राप्तम्?—सर्वेषां वाचकः—इति।
श्रुतः?। ‘प्रकरणशब्दसामान्यात्,—प्रकरणशब्दः सर्वेषां समानो
राजसूयेन—इति, राजा तत्र श्रूयते, तस्मात् राजसूयः, राज्ञो
वा यज्ञो राजसूयः, तत् प्रकरणसन्निधाने षति, विज्ञेयभावे
च सर्वेषां वाचको भवितुमर्हति, यच्च राजसूयशब्दितः ततः
फलं भवति। तस्मात् सर्वेषां प्रधानानि—इति ॥

* मन्त्राः मणिगवस्तनमुक्ताः। यापता ययमा पुष्टे भारे घोर्तुं
मन्त्रिर्भवति तावद्व्यवस्था यष्टौहो इति माधवः। ‘यष्टौहोम’ इत्यत्र
‘मष्टौहो’ इति आ० सो० मु० पाठः। एवं भरतः ॥

छ अपि वाङ्मनिज्याः स्यस्ततो विशिष्टत्वात् ॥ २ ॥
(सि०) ॥

भा. 'अपि वा'—इति पक्षव्यावृत्तिः । या 'अनिज्याः' ता 'अङ्ग', यथा विदेवनादयः, 'राजसूयसंज्ञकेन यागेन स्वाराज्यं कुर्यात्'—इत्युच्यमाने यागेनैव स्वाराज्यं साध्यते, न अयागेन, अयागाद्य विदेवनादयः । तस्मात् अङ्गं भवेयुः, इज्यानां फलवतीनां यूयमाणाः—इति ॥ (४।४।१ अ०) ॥

विदेवनस्य ह्यत्स्वराजसूयाङ्गताधिकरणम् ॥

छ. मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा. राजसूयेऽभिषेचनीयमध्ये 'यद्यौहो दीव्यति'—इति विदेवनादयः समागताः, ते किम् अभिषेचनीयस्य अङ्गम्, उत ह्यत्स्वस्य राजसूयस्य?—इति संशयः । उच्यते,—मथाग्नानात् अभिषेचनीयस्य—इति, तथा आनन्तर्यम् अनुप्रदीप्यते—इति ॥

छ सर्वासां वा समत्वाच्चोदनातः स्यान्नहि तस्य प्रकरणं
देशार्थमुच्यते मध्ये ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भा. 'सर्वासां' चानुमत्यादीनां चोदनानामङ्गं विदेवनादि स्यात् । कुतः? । 'चोदनातः' 'समत्वात्', समाना एता अनुमत्याद्या चोदनाः, ताः सर्वाः फलवत्यस्य प्रधानभूताः ; सर्वासाम् आसां 'प्रकरणं', 'न हि' अभिषेचनीयस्य केवलस्य । ब्रूनात् अभिषेचनीयस्य प्राप्नुवन्ति, प्रकरणात् सर्वासां, प्रकरणं च क्रमाद्ब्रूयः । तस्मात् न अभिषेचनीयस्य केवलस्य—इति, अभिषेचनीयस्य तु मध्ये स्थानं विदेवनादीनां, तत्र क्रियमाणाः सर्वासाम् उप-
कुर्वन्ति—इति ॥ (४।४।२ अ०) ॥

सौम्यादीनामुपसत्कालकत्वाधिकरणम् ॥

ख प्रकरणाविभागे च विप्रतिषिद्धं ह्युभयम् ॥ ५ ॥
(पू०) ॥

भा राजसूये उपसदः प्रकृत्य श्रूयते,—‘पुरस्तात् उपसदां सौम्येन प्रचरन्ति, अन्तरा त्वाष्ट्रेण, उपरिष्ठात् वेष्टनवेन’—इति । तत्र सन्देहः,—किम् उपसदङ्गं सौम्यादयः, उत उपसत्कालाः?—इति । उपसदङ्गम्—इति ब्रूमः । कुतः? । उपसत्सयोगस्य श्रुतत्वात्, कालविधौ सति लक्षणा स्यात्, तस्मात् उपसदङ्गम्—इति ।

‘ननु कालवत् अङ्गम् भविष्यति, तथा सति उभयम् अनुगृह्येत,—उपसत्सयोगस्य, ‘पुरस्तात्’—इति च कालाभिधानम्, उपसच्छब्दसंयोगात् उपसदङ्गता भविष्यति, पुरस्ताच्छब्दसामर्थ्याच्च पूनादिषु प्रयोगः’—इति । उच्यते,—‘विप्रतिषिद्धं हि उभयं’,—न शक्नोति ‘उपसदाम्’—इत्येष शब्दः, सौम्यादींश्च विशेषुम्, एकस्मिन् वाक्ये, पूर्वादींश्च, भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तस्मात् न कालवत् अङ्गम् ॥

ख अपि वा कालमात्रं स्याददर्शनादिशेषस्य ॥ ६ ॥
(सि०) ॥

भा ‘अपि वा’—इति पक्षस्थावृत्तिः । ‘कालमात्रं स्यात्’, न अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः । कुतः? । ‘अदर्शनादिशेषस्य’,—न अन्यैः कालाभिधानैः अस्य कश्चित् विशेषो लक्ष्यते, ‘आग्निमासतात् ऊर्द्धम् अनुयाजैश्चरन्ति’—इत्येवमादिभिः, अत्रापि हि सौम्यादयो विहिता उपसदोपधि, इदम् आनुपूर्वम् अविहितम्, तत् विधीयते । तस्मात् कालमात्रम्—इति ॥ (४।४।३ अ०) ॥

आमनहोमानां साङ्ग्यहायण्यङ्गताधिकरणम् ॥

स फलवद्वोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यात् ॥ ७ ॥

भा 'यैश्वदेवो साङ्ग्यहायणीं निर्वपेत् यामकामः'—इति । तत्र आमनहोमाः श्रूयन्ते,—'आमनस्य'—इति तिस्र आङ्गतीर्जुहोति—इति । अथ सन्देहः,—किम् समप्रधानभूता आमनहोमाः साङ्ग्यहायणीष्या, उत अङ्गम् तस्याः?—इति । किं प्राप्तम्?—समप्रधानभूताः—इति । कुतः? । तुल्यहेतुत्वात् इतरस्य, तुल्यं हि यजिमत्त्वं । 'ननु अफला होमाः' । उच्यते,—'यामकामः'—इति अथ अनुषज्यते । तस्मात् समप्रधानभूताः—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'फलवत् वा उक्तहेतुत्वात् इतरस्य प्रधानं स्यात्'—न चैतद्वक्ति,—समप्रधानभूताः होमाः इष्या—इति, फलवत् हि अफलस्य प्रधानम्, फलवती चेष्टिः, अफला होमाः ।

'ननु उक्तम्,—अनुषङ्गो भविष्यति'—इति । उच्यते,—न अनुषङ्गः प्राप्नोति । कुतः? । यथायात्, तदुक्तं, (२।१।४६ सू०) —'यथायात् न अनुषज्येत'—इति । केन यथायः? । परिधिमक्षै,—'उपोऽस्युयस्त्वं देवेष्वधुयोऽहं सजातेषु भूयासं प्रियः सजातानाम् उयश्चेत्ता वसुवित्'—इत्येवमादिभिः, एतान् अनुब्रूय, 'आमनस्य'—इति तिस्र आङ्गतीर्जुहोति—इत्यामनन्ति । तस्मात् साङ्ग्यहायण्या अङ्गम् आमनहोमाः—इति ॥ (४।४।४ अ०) ॥

* आमनस्यामनस्य देवा इति क० सं० पु० पाठः । आमनमस्यामनमस्य देवा इति का० क्री० पु० पाठः ॥

स. नित्यो वा स्यादर्थवादस्तयोः कर्मण्यसम्बन्धाद्भङ्गि-
त्वाच्चान्तरायस्य ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा. यदुक्तम्,—नित्यो नैमित्तिकश्च—इति, तत्र, 'नित्यः' एव
'स्यात्', ज्येष्ठशब्दात् सार्वग्न्याच्च । यदुक्तं,—देवतान्तराये
निमित्ते श्रूयते—इति, न देवतान्तरायो निमित्तत्वेन गम्यते ।
'तयोः' (अभ्यययजमानयोः) 'कर्मणि' अन्तरायेण 'असम्बन्धात्',
—न हि एतत् श्रूयते,—अभ्ययेण देवता अन्तरितव्या यज-
मानेन वा—इति, अनित्यो हि अन्तरायः । न च, एवं-
शब्दोऽस्ति,—अन्तराये सति दधिपक्षो ग्रहीतव्यः—इति, विनैव
संयोगेन, दधिपक्षस्य ग्रहणम्, अन्तरायसमाधानं त्वस्य प्र-
योजनम्—इति, तदेतत् नित्यवत् ग्रहणम्, अनित्यं प्रयोजनम् ।
नित्यं गृहीयात्, अनित्यम् अन्तरायं समाधातुम्—इति न
अवकल्पते, तत्र प्रयोजने अनित्यत्वात् ग्रहणे नित्ययत्प्राप्ति-
र्बाध्येत, अर्थवादत्वे तु न बाध्यते, न हि तत् अन्तरायं समा-
धातुम् गृह्यते, अन्यदेव प्रयोजनम् अस्यास्ति—इति प्रशंसितुम्
अभिधीयते । दधिपक्षस्य तु सोमाङ्गतैव प्रयोजनम्—इति ।
। 'भङ्गित्वाच्च अन्तरायस्य',—भङ्गो च अन्तरायोऽनित्यो नित्य-
प्रशंसार्थं सङ्कीर्त्यते । तस्मात् न एष दोषः, नित्य एव दधिपक्षः
—इति ॥ (४।४।५ अ०) ॥

वैश्वानरस्य नैमित्तिकत्वाधिकरणम् ॥

स. वैश्वानरस्य नित्यः स्थान्नित्यैः समानसङ्ख्यत्वात् ॥
१२ ॥ (पू०) ॥

भा. अस्ति अग्निः,—'य एवं विद्वानग्निं चिनुते'—इति । तत्र
श्रूयते,—'यो वै संवत्सरमुष्णमभृत्वाग्निं चिनुते, यथा सामिगर्भो

भा विपद्यते, तादृगेव तदार्त्तिमार्च्चेत्, वैश्वानर द्वादशकपाल पुर
 स्नात् निर्वपेत् संवत्सरो वाग्निर्वैश्वानरो, यथा संवत्सरमाप्त्वा
 काले आगते विजायते, एवमेव संवत्सरमाप्त्वा काले आगते
 अग्निश्चिनुते नार्त्तिमर्च्चेत्—इति, एषा वाग्ने प्रिया तनूर्यत्
 वैश्वानर, प्रियामेवास्य तनूमवबन्धे—इति । तत्र सन्देहः,—
 किं नित्यो वैश्वानर, अथ नैमित्तिक ?—इति । किं प्राप्तम् ?
 —अत्रापि 'नित्य' एव । अर्थवादः,—उत्थास्य संवत्सराभरणेन
 क्षतो दोषः, वैश्वानरेण विहन्यते—इति, 'नित्यै' चास्य
 समानसङ्ख्यत्वं भवति,—'वीष्येतानि हवीषि भवन्ति, त्रय इमे
 लोका एषा लोकानामारोहणाय—इति, लोकानां हविषा
 सामान्यं नास्ति, यदि यथा लोका नित्या त्रय, एवम् इमानि
 हवीषि नित्यानि वीणि,—एष लोके सस्तवो घटते । तस्मात्
 नित्यो वैश्वानर—इति ॥

स पक्षे वोत्पन्नसयोगात् ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा उत्पन्नस्य निमित्ते उत्थाभरणे निर्घातेन सयोगः, न अ
 सयुक्तस्य उत्पन्नस्य दोषनिर्घातप्रयोजनता, तस्मात् इह न
 दधिपक्षवत् विरोधोऽस्ति, तेन न अर्थवादः, नैमित्तिक—इति ।
 अथ यदुक्तं—लोकैः समानसङ्ख्यत्वं नित्यत्वात् उत्पद्यते, न
 अन्यथा—इति । तत्र ब्रूमः,—चित्वाल्लोकानां हविषा च सामा
 न्यात् अर्थवादो भविष्यति—इति ॥ (४।४।६ अ०) ॥

पश्यादिते नैमित्तिकत्वाधिकरणम् ॥

स पट्चितिः पूर्ववत्त्वात् ॥ १४ ॥ (पृ०) ॥

भा अस्ति अग्निः,—'य एव विद्वान् अग्निसिनुते'—इति । तत्र

भा श्रूयते,—‘सर्वत्सरो वा एनं प्रतिष्ठायै नुदति योऽग्निश्चित्वा न
प्रतिष्ठति पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्ति, अथ षष्ठीश्चितिं चिन्तते’^{*}
—इति । तत्र सन्देहः,—किं योऽयं नित्य एवाग्निः स एवायं
पट्चितिकः उच्यते, उत एकचितिको नैमित्तिकः?—इति । किं
प्राप्तं?—तस्मिन् एव नित्ये अग्नौ षष्ठी चित्तिरेषा विधीयते,
नित्यायामेव पद्यामेपोर्ध्ववादः,—योऽपि न प्रतिष्ठार्हः, सो-
ऽभ्यनया पद्या चित्वा प्रतिष्ठातुमर्हति—इति चितिप्रशंसा ।
किमयमेव वर्ण्यते? षष्ठीशब्दयवणात्,—पद्या हि पूरणी
षष्ठी, एकस्या हि चितो षष्ठीशब्दः न सामञ्जस्येन स्यात् ।
तस्मात्, पट्चितिकः अग्निर्नित्यः—इति ॥

स ताभिश्च तुल्यसङ्ख्यानात् ॥ १५ ॥ (यु० १) ॥

भा ‘ताभिश्च’ पूर्वाभिरस्या तुल्यवत् ‘प्रसङ्ख्यानां’ भवति ।
कथम्? ‘इयं वाच प्रथमा चिति, ओषधयः पुरीषम्,
अन्तरीक्षं वाच द्वितीया चितिः, वयांसि पुरीषम्; असौ वाच
तृतीया चितिः, नक्षत्राणि पुरीषम्, यज्ञो वाच चतुर्था चितिः,
दक्षिणा पुरीष, यजमानो वाच पञ्चमी चितिः, प्रजाः पुरीषं,
सर्वत्सरो वाच षष्ठी चिति, अतय पुरीषम्’[†]—इति, तुल्याना
च तुल्यवत् अनुक्रमणं भवति, यथा,—‘देवा अतपयो गन्धर्वाः
तेऽन्यत आसन् । असुरा रक्षांसि पिशाचाः तेऽन्यत आसन्’
—इति, तुल्यवत् अमूषा चित्तिनाम् अनुक्रमणम् अनया पद्या ।
तस्मात् एतया, तत्तुल्यया भवितव्य, यदि च यस्मिन् एव क्रतौ

^{*} नाङ्गुलेन छप्ते व्यागभावे भृषदेसे नानाविधाभिरिष्टकाभिः
पद्याकारेण स्थानं निष्पाद्यते, सेय चित्तिरिति नाध्व ।

[†] अथ, सर्वत्र ‘वाच’ स्थाने ‘वाच इति पाठः आ० सो० पु० । एवं
का० स० पु० ।

भा ता, तस्मिन् एवैषा, तत एताभि तुभ्याः तस्मात् अपि स
एव नित्योऽग्नि यद्वचितिक —इति ॥

स अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १६ ॥ (यु० ७) ॥

भा अर्थवादस्य भवति,—‘यद्वचितयो भवन्ति, यद् पुरीषाणि,
तानि द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मासा सवत्सर, सवत्सर एव
प्रतिष्ठति’—इति, तत् एकचित्तिके अग्नी न सामञ्जस्येन
वचन भवति । तस्मात् नित्य एव यद्वचितिक ॥

स एकचित्तिर्वा स्यादपष्टक्ते हि चोद्यते निमित्तेन ॥
१७ ॥ (सि०) ॥

भा ‘एकचित्तिर्वा’ (नेमित्तिक) ‘स्यात् । कुत ? ‘अपष्टक्ते
हि यागे ‘चोद्यते, अप्रतिष्ठया ‘निमित्तेन’,—यो न प्रति
तिष्ठति तस्य एषा चिति उच्यते नैमित्तिकी, सा न नित्या
भवितुमर्हति ।

अपि च ‘अपष्टक्ते यागे ‘चोद्यते सा, न वर्तमाने भवितु
मर्हति । ‘ननु ‘चित्त्वा’—इति चयने निर्हते न यागे’ । उच्यते,
—नेतत् पदार्थे निर्हते ‘चित्त्वा’—इति, किं तर्हि ?—वाक्यार्थे
—‘अग्निं चित्त्वा’—इति अग्ने चयनेनार्थम् अभिनिर्वच्य—इति,
इते च यागे चयनेन अग्ने अर्थो निर्वर्तितो भवति न द्रव्यया ।
यद्येवमस्य पक्ष पूर्वोच्यते उक्ता, ता अयेत्यावकल्पिष्यते,
तस्मात् निर्हते यागे—इत्युच्यते । तस्मात् वचनात् एकचित्ति
अग्नि ॥

स विप्रतिषेधात्ताभि समानसङ्ख्यात्वम् ॥ १८ ॥
(आ० नि०) ॥

भा (द्वयो सूत्रयो इदम् उत्तरम्—“ताभिश्च तुल्यसङ्ख्यानात्”

भा “अर्थवादोपपत्तेश्च—इति। ‘तामि’ (नित्यामि) ‘समान सङ्ख्यत्वं भविष्यति, अथवादश्च उपपत्स्यते,—पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्ति, याभिरसौ चितिभि न प्रतितिष्ठते, अघेय पक्षे प्रतिष्ठार्थम्—इति, तास्य सपुरोषा अपेक्ष्य द्वादशत्वेन सस्तवो भविष्यति, ‘विप्रतिषेधात्’ एकस्य, षट्सङ्ख्याया द्वादश सङ्ख्यायाश्च—इति। अतुल्यानामपि तुल्यवत् अनुक्रमण भवति, यथा,—‘देवा मनुष्या पितर तेऽन्यत आसन्’—इति॥ (४। ४। ७ अ०)॥

पिण्डपितृयज्ञस्यानङ्गताधिकरणम्॥

स पित्र्यज्ञ स्वकालत्वादनङ्ग स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०)॥

भा अस्ति आमावास्या कर्मणि पितृयज्ञ,—‘अमावास्यायाम अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति’—इति, तत्र सशय,—किम् आमावास्यास्य कर्मणि पिण्डपितृयज्ञोऽङ्गम् उत अनङ्गम्?—इति। किम् प्राप्तम्?—अङ्ग, फलवत्सन्निधानात् निष्क्रिय वचनाच्च।

‘आह ननु फलवत्सन्निधायफल तदङ्ग भवति, फलवच्च इदं कल्प्येत सुर्गेण’—इति। उच्यते,—सत्यम् अमावास्यायैकवाक्यत्वात् न शक्यं सुर्गे कल्पयितुम्—इति। ‘आह,—काल वचनत्वात् न कर्मणा एकवाक्यत्वं सम्भवति’—इति। उच्यते,—लक्षणयापि तावत् कर्मैकवाक्यता सम्भवति। सुर्गे कल्प्ये न लक्षणा, न श्रुति। एव च आमनन्ति—‘यत् पितृभ्य पूर्वद्यु करोति, पितृभ्य एतत् यज्ञं निष्क्रीय यजमानो देवेभ्य प्रतनुते’—इति, अमावास्या प्रति निष्क्रेतुम् च श्रूयते, तस्मात् तदङ्ग भूतम्—इति।

एव प्राप्ते ब्रूम,—‘पितृयज्ञ स्वकालत्वात् अनङ्ग स्यात्,

भा अनङ्गभूत' पिण्डपितृयज्ञ । कस्मात् ? । 'सुकालत्वात्',—सु शब्दाभिहितेन कालेन अस्य सम्बन्ध, न कर्मणा लक्षितेन—इति, यथा, 'दर्शपूर्णमासाभ्याम् इद्धा सोमेन यजेत'—इति, यथा, 'तदेतत् पुरस्तात् उपसदा सौम्येन चरन्ति'—इति च काले एवाय मुख्य शब्दो न कर्मणि, कर्मणि लक्षणा, श्रुतिय लक्षणाया बलीयसी । यच्च उक्त,—लक्षणया कर्मैकवाक्यता भविष्यति—इति, तच्च न । कस्मात् ? । अनुवादे हि लक्षण न्यास्या, न विधौ, विधिस्याय, तस्मात् न अमावास्याकर्मणा सम्बन्ध, एकस्मिन् काले दे कर्मणी परस्पररेणासम्बन्धे—इति ॥

स तुल्यवच्च प्रसङ्गानात् ॥ २० ॥ (यु० १) ॥

भा तुल्यवच्चान्यै प्रधाने प्रसङ्गायते,—'चत्वारो वै महायज्ञा, —अग्निहोत्र, दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोम, पिण्डपितृयज्ञ'—इति महायज्ञे तुल्यवत् प्रसङ्गायते, कास्य महायज्ञता स्यात् अन्यत फलवत्ताया ? तस्मादनङ्गम् ॥

स प्रतिषिद्धे च दर्शनात् ॥ २१ ॥ (यु० २) ॥

भा इतद्य अनङ्गम्—प्रतिषिद्धे' अमावास्याये पिण्डपितृयज्ञं दर्शयति,—'पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृष्वान् न अमावास्या, चत्वार भ्रातृष्वम् अमावास्याया यजेत, पिण्डपितृयज्ञेनैव अमा वास्याया प्रीणाति—इति, असत्याममावास्याया पिण्डपित यज्ञं दर्शयति, तदनङ्गत्वे उपपद्यते, तस्मात् अपि न अङ्ग पिण्डपितृयज्ञ—इति ।

किं प्रयोजन चिन्ताया ? । यदि पौर्णमास्यामाधानं तत् प्रनन्तरायाममावास्याया न क्रियते, यथा पूर्वपक्ष, यथा—तर्हि सिद्धान्त, तथा कर्तव्य । इदम् अपर प्रयोजन,—कुण्ड पायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्या

भा यजेत—इति, यथा पूर्वः पक्षः, तथा कर्त्तव्यः पिण्डपितृयज्ञः;
यथा सिद्धान्तः, तथा न कर्त्तव्यः—इति। श्लोकनपि उदा-
हरन्ति,—

‘आधानं पौर्णमास्यां चेदृत्ते दर्शे करिष्यते।

अनङ्गं पितृयज्ञयेत् तत्रैव न करिष्यते’—

इति ॥ (४।४।८ अ०) ॥

रशनायाः यूपान्नताधिकरणम् ॥

स पशवङ्गं रशना स्यात्तदागमे विधानात् ॥ २२ ॥ (पू०) ॥

भा ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘आश्विनं पक्षं गृहीत्वा चिष्टता यूपं
परिवीय आग्नेयं सघनीयं पशुम् उपाकरोति’—इति। तत्र
संशयः,—किं पशवङ्गं रशना, उत यूपान्नम्?—इति। किं
प्राप्तम्?—‘पशवङ्गम्’। कुतः?। ‘तदागमे विधानात्’, पश्वागमे
हि विधीयते, पशुना अस्याः सम्बन्धः उत्पत्तिवाक्ये श्रूयते,—
‘परित्यागं कृत्वा उपाकरोति पशुं नान्यथा’—इति; इव श्रुति-
र्भवति, कालयज्ञे लक्षणा स्यात्,—परित्यागेन कालो लक्ष्येत
—इति ॥

स यूपान्नं वा तत्संस्कारात् ॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भा ज्योतिष्टोमे प्रत्यक्षो हि यूपस्य संस्कारः, रशना हि यां
च यावतीं च द्रदिग्मो मात्रा यूपस्य सञ्जनयति, द्रदिग्मा च
प्रयोजनं यूपस्य। तस्मात् यूपस्य एव द्रदिग्मे रशना स्यात्।
द्वितीया च विभक्तिः तत्प्राधान्ये एव भवति, रशनायां च तृतीया,
तृतीया च गुणत्वे तस्याः, तस्मात् यूपान्नम्। यत्तु,—तदागमे
विधानात्—इत्युक्तं, तत्परिहर्तव्यम्, उच्यते,—तदागमे विधानं

भा वाक्यम् द्वितीया च विभक्तिं श्रुतिं प्रत्यक्षं च वाक्यं बाधेयाताम्
—इति । यत्तु लक्षणा—इति श्रुत्यसम्भवे लक्षणापि न्याय्यैव ॥

ख अर्थनादस्य तदर्थवत् ॥ २४ ॥ (यु०) ॥

भा एव च मन्वार्धवादोर्ध्ववान् भविष्यति,—‘युवा सुवासा परि
धीत आगात् स उ येवान् भवति जायमान त धीरास कवय
उभययति स्वाधो मनसा देवयन्ते—इति । तस्मात् घृषाङ्गम
रश्मना—इति ।

किं प्रयोजनं चिन्ताया ? । अग्नौ श्रूयते—‘एकयूपे एकादश
पशवो नियोज्या—इति प्रति पशु रश्मना कार्या यदि पूर्वं
पञ्च सिद्धान्ते द्वैरश्वमेव । श्लोकमपि उदाहरन्ति—

‘पञ्चङ्ग रश्मना नेत् यद्येकस्मिन् बलन् नियुञ्जीत ।

प्रति पशु रश्मना कार्या यूपे चेत् द्वैरश्वमेव स्यात्—
इति ॥ (४।४।८ अ०) ॥

सरो पञ्चङ्गताधिकरणम् ॥

ख स्वरुश्चाप्येकदेशत्वात् ॥ २५ ॥ (यू०) ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टोमे पशु अग्नौषोमीय सोमाङ्गभूत—‘यो
दीक्षितो यत् अग्नौषोमीय पशुमात्मभत—इति । तत्र श्रूयते
—मृत्तणा अदितिना च पशुमनक्ति—इति । तत्र सन्देह
—किं यूपान्गं अत्र उत पञ्चङ्गम्?—इति । किं प्राप्तम्?—
यूपान्गम्—इति ब्रूम । कुत ? । ‘एकदेशत्वात्’ एकदेशं स्वरु
यूपस्य—इति श्रूयते,—‘यूपस्य अहं करोति’—इति (स्वरुमन्तं
यूपं कुर्यात्—इत्यर्थः), एव स यूपो भवति—इति, यथा च
प्राप्तम् ॥

छ निष्क्रयय्य तदङ्गवत् ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भा यूपाङ्गमिव स्रग्म् निष्क्रयवादो दर्शयति,—‘अपश्यन् ह स्म वै पुरा षट्पयो ये यूपं प्रापयन्ति, सम्भज्य सुवन्ते मन्यन्ते, यज्ञ-
यैशसाय वा इदं कर्म—इति ते प्रस्तरं सुवनिष्क्रयम् अपश्यन्,
यूपस्य स्रग्म् अयज्ञयैशसाय’—इति निष्क्रयव्यवणात् तदङ्गता
विज्ञायते । तस्मात् यूपाङ्गम्—इति ॥

छ पश्वङ्गं वार्यकर्मत्वात् ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘पश्वङ्गं वा’, तस्य हि अङ्गनार्थेन स्रग्म्णा प्रयोजनं, तथा
हि श्रूयते,—‘स्रग्म्णा पशुमनक्ति’—इति, तत् अङ्गनं पशोः,
स्वरोत्पत्तिं प्रयोजयति, यदि तदर्थः एषः स्रग्म्, ततो वृष्टं
प्रयोजनम्, अय यूपायः, अदृष्टं प्रयोजनं ततः कल्प्यम् । तस्मात्
पश्वङ्गम्—इति ॥

छ भक्त्या निष्क्रयवादः स्यात् ॥ २८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा कया भक्त्या? एवमाह,—‘यूपः किलाग्नी प्रक्षिप्यः, यत्
स्वः प्रक्षिप्यते, तेन यूपः प्रक्षिप्यते—इति न एष निष्क्रय इव
भवति,—अनया भक्त्या स्तुतिः—इति ।

किं भवति प्रयोजनम्? एकयूपे एकादश पशवो यदा
नियुज्यन्ते, तदा एकस्यैव पशोः समञ्जनं, पूर्वस्मिन् पक्षे; सर्वेषां,
सिद्धान्ते । शोकश्च भवति,—

स्र्ग्यूपङ्गमिति चेत् एकस्यैव समञ्जनम् ।

बहूनामेकयूपत्वे, सर्वेषां तु समञ्जनम्—

इति ॥ (४।४।१० अ०) ॥

स दर्शपूर्णमासयोरिज्याः प्रधानान्यविशेषात् ॥
२६ ॥ (पू०) ॥

भा. इतो दर्शपूर्णमासौ, तत्र श्रूयन्ते,—आग्नेयाग्नीषोमीयोर्णाशु-
याजेन्द्राग्नसान्वाय्ययागाः, तथा आधारावाज्यभागौ, प्रयाजा-
नुयाजाः पक्षीसंयाजाः, समिष्टयजुः खिष्टकृत्—इति । तत्र
सन्देहः,—किं सर्वं यागाः प्रधानभूता उत केचित् गुणभूताः?—
इति । किं प्राप्तम्?—दर्शपूर्णमासयोर्यावत् इज्याः ताः सर्वाः
प्रधानभूताः—इति, 'यजेत स्वर्गकामः'—इत्यविशेषेण यागेभ्यः
फलं श्रूयते, कलवश्च प्रधानं, सर्वं चामी यागाः । तस्मात् सर्वं
प्रधानभूताः—इति ॥

स अपि वाङ्मानि कानिचित् येष्वङ्गत्वेन संस्तुतिः,
सामान्योह्यभिसस्तवः* ॥ ६० ॥ (सि०) ॥

भा. 'अपि वा' 'कानिचित्' 'वाङ्मानि' भवेयुः । कानि पुनः
तानि? । येषु अङ्गत्वेन संस्तुतिः, यथा 'अभीषू वा एतौ
यज्ञस्य यत् आधारी, चक्षुषो वा एतौ यज्ञस्य यत् आज्य
भागौ, यत् प्रयाजानुयाजाश्च इज्यन्ते वर्म वा एतत् यज्ञस्य
क्रियते, वर्म वा यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै'—इति ।
अभीषू रघस्याङ्गं, चक्षुषो चक्षुष्मतः, वर्म वर्मवतः, 'सामान्यो
ह्यभिस्तवो' युक्तः, यदि च वाङ्मानि तानि संस्तुतानि,
ततः सस्तवोर्भवान् भवति । तस्मात् अङ्गसंस्तुतान्यङ्गानि—
इति ॥

स. तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥ (यु०) ॥

भा. एवं च कृत्वा अन्यार्थदर्शनम् उपपन्नं भवति,—‘प्रजाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति’—इति । न च, प्रयाजान् यजति, न च अनुयाजान् यजति—इति च ॥

स. अविशिष्टन्तु कारणं प्रधानेषु गुणस्य विद्यमानत्वात् ॥
३२ ॥ (आ०) ॥

भा. अविशिष्टमेतत् कारणं संस्तवो नाम, आग्नेयादीनामप्यङ्गत्वेन संस्तुतिरस्ति,—‘शिरो वा एतत् यज्ञस्य यदाग्नेयः, हृदयम् उपांशुयागः, पादावग्नीषोमीयः’—इति, शिरः शिरस्त्वतोऽङ्गं, हृदयं हृदयवतः, पादौ पादवतः—इति सर्वस्यैव अङ्गत्वेन संस्तुतिः—इति सर्वमेव अङ्गं प्राप्नोति, तत्* प्रधानं न स्यात् असति प्रधाने कस्याङ्गम्? तस्मात् न एतदङ्गम्—इति ॥

स. नानुक्तेऽन्यार्थदर्शनं परार्थत्वात् ॥ ३३ ॥ (यु०) ॥

भा. अथ यदुक्तम्,—‘अन्यार्थदर्शनं परार्थत्वात्’, न तत्साधकं भवति, परार्थं हि तत् वाक्यं, न वृत्त्यमानस्य प्रयाजादेः प्रापणार्थम्, तस्मात् अन्यदस्य प्रमाणमन्वेष्टव्यं न्यूनतरं न्यायो या, तस्मिन् असति, ऋगतृष्णादर्शनमिव तत् भवति, संस्तुतिरप्यसति न्याये, असाधिकैव ॥

स पृथक् त्वभिधानयोर्निवेशः, श्रुतितो व्यपदेशाच्च,
तत्पुनर्मुख्यलक्षणं यत्फलवत्त्वं, तत्सन्निधावसंयुक्तं
तदङ्गं स्यात्, भागित्वात् कारणस्याश्रुतश्चान्य-
सम्बन्धः ॥ ३४ ॥ (आ०. नि०) ॥

भा तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। यदुक्तं,—सर्वाणि समप्रधानानि—
इति, नैतदेवं, दर्शपूर्णमासशब्दवाचनानि प्रधानानि कर्माणि।
कुतः?। फलसंयोगात्,—दर्शपूर्णमासशब्दकेभ्यः फलं श्रूयते,—
'दर्शपूर्णमासाभ्यां खर्गकामो यजेत'—इति। कानि पुनर्दर्श-
पूर्णमासशब्दकानि?। येया वचने पौर्णमासीशब्दोऽभावास्या-
शब्दो वा, आग्नेयादीनि तानि। 'ननु अमावास्याशब्दकाना-
नेव फलं श्रूयते'। उच्यते,—'पृथक्' समुदाययोः 'निवेशः'
एतयोः 'अभिधानयोः,—'पौर्णमासी'—इति च 'अमावास्या'
—इति च, चिष्वाग्नेयादिषु यः समुदायः, तत्र पौर्णमासीशब्दः,
इतरेषु अमावास्याशब्दः।

'कथं 'पौर्णमासी' 'अमावास्या'—इति च द्विशब्दः श्रूयते?।
द्वयवत् व्यपदेशाच्च। 'कथं तद्व्यपदेशः?। द्विवचननिर्देशात्,
—'दर्शपूर्णमासाभ्याम्'—इति, एकार्थो च दर्शमावास्या-
शब्दौ। कथं?। 'दर्शो वा एतयोः पूर्वः, पूर्णमास उत्तरस्तयोरथ-
वत् पूर्णमासं पूर्वमारभते तत् अवधायपूर्वं प्रक्रियते, दर्शपूर्ण-
मासमारभमाणः सरस्वत्यै चरुं निर्वपेत्, सरस्वते द्वादशकपालम्
अमावास्या वै सरस्वतो, पूर्णमासः सरस्वान्, उभावेतौ यथापूर्वं
कल्पयित्वा रभते ऋधौ ऋधोत्येवाधौ मिथुनत्वाव'—इति। तत्र
दर्शशब्देन प्रकृत्या अमावास्याशब्देन ब्रुवन्नेकार्थता दर्शयति,
शक्यते च चन्द्रस्यादर्शनेन अमावास्या दर्श—इति लक्षयितुम्,
यथा चक्षुषोरभावे शक्ति 'चक्षुष्मान्'—इति चक्षुर्भ्यां लक्षयते।

भा. एतस्मात् व्यपदेशाच्च श्रुतितश्च (लोके श्रवणात्) । एकार्थताम्
 एवाश्वयस्यामः । तत् पुनर्मुख्यलक्षणं, यत् फलवत्त्वं, यदन्यत्
 तत्सन्निधौ श्रूयते, तत् तदङ्गम् । कथम् ? इतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्थ
 सन्निधौ श्रूयमाणम्, इतिकर्तव्यताविशेषणत्वेन परिपूरणसमर्थं
 तदङ्गम् भवितुमर्हति, अकल्प्यमाने वाक्यशेषे फलं कल्पयि-
 तव्यम् स्यात्—इति ।

‘आह, ननु दर्शपूर्णमासफलमेवात्रानुयज्यते’ । उच्यते,—
 शक्यमनुपपत्तुम्, किन्तु दर्शपूर्णमासवाक्यं साकाङ्क्षमेव स्यात् ।
 अन्या अस्य इतिकर्तव्यता श्रुता कल्प्येत ! एषामपि प्र-
 याजादीनामन्या । कल्प्येत । एतदितिकर्तव्यता अवगम्यमाना
 उत्पद्येत, तेन अङ्गत्वं, कारणं भागीति, एषाम् अन्येन फलेन
 सम्बन्धोऽश्रुतः । तस्मात् न सर्वाणि समप्रधानानि, आधारा-
 दीनि गुणकर्माणि—इति ॥

छ. गुणाश्च नामसंयुक्ता विधीयन्ते नाङ्गेषूपपद्यन्ते ॥

३५ ॥ (यु०) ॥

भा. नामविशेषसंयुक्ताश्च गुणविशेषा विधीयन्ते, यथा,—‘चतुर्होत्रा
 पूर्णमासीमभिमृषेत् पञ्चहोत्रा अमावास्याम्’—इति, सर्वेषु
 प्रधानेषु, अस्मिन् समुदाये चतुर्होत्रा, अस्मिन् पञ्चहोत्रा—
 इतिविभागाविज्ञानाच्चेदं नोपपद्येत ! भवति चैवंलक्षणकं गुण-
 विधानम्, तस्मात् अस्मात्पक्ष एव—इति । अपि च अङ्गत्वेन
 आधारादीनां संस्तुतिरुपपन्ना भविष्यति ॥

ख तुल्या च कारणश्रुतिरन्यैरङ्गाङ्गिसम्बन्धः* ॥
३६ ॥ (आ०) ॥

भा अथ यदुक्तम्,—आग्नेयादीनामप्यङ्गत्वेन संश्रुतिरङ्गत्वम्
आपयेत्—इति, तत्परिहर्तव्यम् ।

ख उत्पत्तावभिसम्बन्धस्तस्मादङ्गोपदेशः स्यात् ॥
३७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा नेष होयः, प्रधानानामप्येषा सतामुत्पत्त्यपेक्षा शिरादि
श्रुतिर्भविष्यति—इति, जायमानस्य हि पुत्रस्य अग्रे शिरो
जायते, मध्ये मध्य, पद्यात्पादौ, एवमाग्नेयोग्यतः, उपाश्रुयाजो
मध्ये, अग्नीषोमीयः पद्यादिति,—एतस्मात् सामान्याद्देवा श्रुतिः
—इति ॥

ख तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३८ ॥ (यु०) ॥

भा 'चतुर्दश पूर्णमास्यामाहुतयो ह्ययन्ते, चयोदश अमावास्या
याम्—इति, इतरथा न चतुर्दश पूर्णमास्यामाहुतयो भवेयुः,
न वा अमावास्याया चयोदश—इति । तस्मात् आग्नेयादीनि
प्रधानानि, आधारादीन्यङ्गानि—इति सिद्धम् ॥ (४।४।
११ अ०) ॥

ज्योतिष्टोमे दीपजीर्णदीनामङ्गत्वाधिकरणम् ॥

ख ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम् ॥
३९ ॥ (पृ०) ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टोमो,—ज्योतिष्टोमेन सर्गकामो यजेत—इति ।

भा. तत्र दोक्षणीयादयश्च यागा विद्यन्ते, सौत्ये चाहनि सोमयागः ।
तत्र सन्देहः,—किम् अत्र यागमात्रं प्रधानम्, उत सोमयागः ?
—इति । किं प्राप्तम्?—ज्योतिष्टोमे तुल्यानि सर्वाणि भवेयुः ।
कुतः ? । अविशिष्टं हि कारणं, यागात् फलं श्रूयते, सर्वे चामी
यागाः, फलवच्च प्रधानम् । तस्मात् ज्योतिष्टोमे सर्वे यागाः
प्रधानम्—इति ॥

छ. गुणानान्तृत्पत्तिवाक्येन सम्बन्धात्कारणश्रुतिस्तस्मा-
त्सोमः प्रधानं स्यात् ॥ ४० ॥ (सि०) ॥

भा. 'गुणानां तु उत्पत्तिवाक्येन' सम्बन्धो भवति । केषां
गुणानाम् ? । ज्योतिषां स्तोमानाम् । कतमेन उत्पत्तिवाक्येन
सम्बन्धो भवति ? । 'ज्योतिष्टोमेन, स्वर्गकामो यजेत'—इति,
ज्योतिष्टोमात् यागात् स्वर्गः श्रूयते, न यागमात्रात् ; यत्र च
ज्योतींषि स्तोमाः, स ज्योतिष्टोमः । कस्य ज्योतींषि स्तोमाः ? ।
सोमयागस्य—इति ब्रूमः, एवं हि आम्नायते,—'कतमानि
वा एतानि ज्योतींषि, ये एते तस्य स्तोमाः,—चिष्टपञ्चदश-
सप्तदशेकविंशाः एतानि वा ज्योतींषि, तान्येतस्य स्तोमाः'—
इति, सोमयागस्य स्तोमा अङ्गं, समभिव्याहारात्,—'यद्धं
वा गृहीत्वा चमसं वा उन्नीय स्तोत्रम् उपाकरोति'—इति,
ते च स्तोमाश्चिष्टदादयः । कथम् ? । 'चिष्टत् वह्निःपवमानं,
पञ्चदशान्याज्यानि'—इत्येवमादिभिः श्रवणैः ।

तस्मात् चिष्टदादिस्तोमकः सोमयागः, स ज्योतिष्टोमः—
इति । यश्च ज्योतिष्टोमः ततः फलं, यतश्च फलं तदेव प्रधानम्
—इति । 'कथं पुनश्चिष्टदादयो ज्योतींषि* ? । उच्यते,—भवन्तु
वा ज्योतींषि, मा वा भुवन्, ज्योतिःशब्देन तावत् उक्तानि ।

भा वचनमात्रेणापि शब्दो भवति विज्ञेयतो लक्षणायाम्। अपि
द्योततेर्वा दीप्तिकर्मणो ज्योततेर्वा ज्योतिःशब्द लभन्ते, द्योत्य
हि ते शब्दै, द्योतयन्ति—इति वा स्तुत्याम्। तस्मात् सो
यागो ज्योतिष्टोम, स च प्रधान, गुणभूता दीक्षणीयादय-
इति ॥

स

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४१ ॥

भा 'शिरो वा एतत् यज्ञस्य यत् दीक्षणीया'—इत्येवमादि च
लिङ्ग दृश्यन्ते, तथा गुणस्य ज्योतिष्टोमविकारे दीक्षणीयादयो
दृश्यन्ते,—'चतुर्विंशतिमान हिरण्य दीक्षणीयाया दद्यात्
प्रापणीयाया द्वे चतुर्विंशतिमाने—इति, तुल्यत्वे न प्रवर्तयि
ष्यन्ते दीक्षणीयादयः। तस्मात् अपि सामयाग प्रधानम्—
इति ॥ (४।४।१२ अ०) ॥

इति श्रीशबरस्वामिन छतौ मीमांसाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य
चतुर्थं पाद ॥ समाप्तश्चायमध्यायः ॥

पञ्चमे अध्याये प्रथमः पादः ॥

—००००—

अथ क्रमनियमाधिकारणम् ॥ (वर्षेकचयसहितम्) ॥

(श्रुतिवलीयत्वन्यायः) ॥

छ श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् ॥ १ ॥

भा. चतुर्थेऽध्याये प्रयोजकप्रयोजकलक्षणं दत्तं, तत्र प्रत्यर्तयम् इह इदानीं क्रमनियमलक्षणम् उच्यते, तत् श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्ति काण्डमुखेर्बध्द्यते, श्रुत्यादीनाम् च बलाबलम्। आदितस्तु श्रुतिक्रमद्विन्तरते,—किं यथाश्रुति पदार्थानाम् क्रम आस्थेयः, उत अनियमेन?—इति। किं प्राप्तम्?—एकत्वात् कर्तुः, अनेकत्वाच्च पदार्थानाम्, अवश्यम्भाविनि क्रमे चाद्यत्वात् प्रयोग-प्राप्तिभावाच्च अनियमः—इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः।

‘श्रुतिलक्षणम् आनुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्’—इति, श्रुतिर्लक्षणम् अक्षराणां, तस्मिन्निर्दिष्टं यस्य क्रमस्य, स साधुः क्रमः, श्रुति-प्रमाणका हि वैदिका अर्थाः, नैषामन्यत् प्रमाणमस्ति (१।१। २ छ०)—इत्युक्तम्। ‘किम् इह उदाहरणम्?’। सचे दीक्षा-क्रमः, ‘ये ऋत्विजस्ते यजमानाः’—इति* उक्त्वा, तेषां दीक्षा-क्रमं विधत्ते,—‘अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारं, ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा अर्द्धिनो दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारम् उद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः, ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति, आग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारम् उद्गातुः, अक्षावाकं होतुः; ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पदिनो दीक्षयति, योतारं

भा ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यम् उद्गातुः, श्रावस्तुतं होतुः; ततस्तमन्यो
ब्राह्मणो दीक्षयति, ब्रह्मचारी वा आचार्यमेधितः—इति
अनियमेन क्रमः कर्त्तव्यो, यथा पूर्वः पक्षः; यथा तर्हि सिद्धान्तः,
एष एव क्रमः कर्त्तव्यः—इति ।

तत्र आह, 'अन्यार्यं श्रुतिवचनम्—इति । उच्यते,—
किमयं न साधुः? । न, 'न साधुः—इति ब्रूमः । न्यार्यं
तर्हि । 'न ब्रूमः,—न साधुः क्रमः—इति, किं तर्हि?—उक्तस्य
पुनर्वचनमन्यार्यम्—इति । उच्यते,—साधोर्वचनं ब्रह्मणो-
ऽप्युच्यमानं न्यार्यमेव, असाधोस्तु सहादप्यन्यार्यम् । 'आह,
सहाद्वचनेन ज्ञातस्य पुनर्वचने न प्रयोजनमस्ति—इति ।
उच्यते,—भवति अमस्मरणम् अपि प्रयोजनम्—इत्युक्तम् ।
'वृत्तिकारेण तत् कार्यम्—इति चेत् । सूत्रकारस्याप्यविशेषो
वृत्तिकारेण । १म वर्णकम् ॥

अथ वा अर्धान्तरमेव इदम्, तत्र हि अन्य एव संशयो
विचारो निर्णयश्च,—श्रुतिप्रमाणको धर्मः, अन्यप्रमाणकः?—
इति संशयः । प्रत्यक्षादीनाम् अधिगम्य—निमित्तत्वात् न
तत्प्रमाणकः, अतीन्द्रियत्वाच्चोदनालक्षणः—इति विचारः ।
चोदनालक्षणः एव—इति निर्णयः । इह तु सिद्धे तत्प्रमाणाद्ये
यवहारक्रमस्य साधुत्वावधारणम् । २म वर्णकम् ॥

अथ वा श्रुतिविचारोऽर्थः,—किं पदार्थाः कर्त्तव्याः?—इति
विधानम्, किं वा क्रमो विधीयते?—इति । अनेकार्थविधाना-
नुपपत्तेः क्रमे* अनुवादः पदार्थानां विधिः; अवदानवाक्येऽपि,
पदार्थविधानं श्रुत्या, क्रमविधानं वाक्येन, तस्मात् न क्रमो
विधीयते—इति पूर्वः पक्षः । 'ननु अवदानवाक्येषु क्रमो
विधीयते' । सत्यं विधीयते, पाठेन, न श्रुत्या, 'ये षट्विजस्ते

भा. यजमानाः—इति तु, दीक्षायाः प्राप्तत्वात्, क्रमविधानार्था
 श्रुतिः—इति सिद्धान्तः। तस्मात् अपुनरुक्तम्—इति ॥ ३५
 वर्णकम्। (५।१।१ अ०) ॥

क्रमस्य कृत्विदार्यिकलाधिकरणम् ॥

सू

अर्थाच्च ॥ २ ॥

भा किम् एष एव उत्तरांगः ?। सर्वत्र श्रुतिवशेनैव भवितुमर्हति—
 इति, उक्तं हि,—‘चोदनालक्षणोर्गो धर्मः (१।१।२ सू०)—
 इति।

एवं प्राप्ते धूमः,—‘अर्थाच्च’ (सामर्थ्याच्च) क्रमो विधीयते—
 इति, गुणभूतो हि पदार्थानां क्रमो भवति, यस्य यस्य निर्वर्त्य-
 मानस्य उपकरोति, स तस्य गुणभूतः, यस्मिंश्चाश्रीयमाणे पदार्थः
 एव न सम्पद्यते, न स गुणभूतः, विनापि तेन, न वैगुण्यम्। एवं
 प्रत्यक्षः क्रमस्य गुणभावो यत्र, तत्र अर्थेन स एवाश्रयितव्यः,
 यथा ‘जाते वरं ददाति, जातमञ्जलिना गृह्णाति, जातमग्नि-
 प्राणिति’—इति, अर्थात् पूर्वमभिप्राणितव्यम्, ततः अग्नौ
 गृहीतव्यः, ततो वरो देयः—इति, तथा विमोक्षः पूर्वमागन्तुः,
 पश्चात्तद्योगः, अर्थात् विपरीतः कार्यः। याज्यानुदाहृतं
 विपर्ययेण आग्नाते, विपर्ययेण कर्त्तव्ये; न अत्र
 मीयते, यतो देवतोपलक्षणार्थानुवाक्या, प्रदानार्थात्
 ‘अग्निहोत्रं जुहोति’—इति पूर्वमाग्नातम्, ‘योदं’
 इति पश्चात्, असम्भवात् पूर्वमोदनः पक्षः।
 विपर्ययेण आग्नातो, तौ च विपर्ययेण ददं

२ अ०) ॥

क्रमस्य क्वचिदनियमाधिकरणम् ॥

ख अनियमोऽन्यत्र ॥ ३ ॥

भा. अन्यस्मिन् विषये क्रमस्य नियमो नास्ति, यथा दर्शपूर्ण-
मासयोर्याजमानानां प्रयाजानुमखणादीनाम् नानाशाखानां
समागमात्तानां 'वसन्तवृत्तूनाम् मीणामि'—इत्येवमादीनाम्,
'एको मम'—इत्येवमादीनाञ्च ॥ (५।१।१३ अ०) ॥

क्रमस्य क्वचित् पाठानुधारिताधिकरणम् ॥ (पाठमन्त्राद्य) ॥

ख क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात् ॥ ४ ॥
(सि०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोराम्नातं,—'समिधो यजति तनूनपातं यजति
इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति'—इति । तत्र
संशयः,—किम् अनियतेनैव क्रमेण एषाम् अनुष्ठानम्, उत, यः
पाठक्रमः स एव नियम्येत?—इति । किं प्राप्तम्?—नियम-
कारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'क्रमेण' एव 'नियम्येत' एकस्मिन् क्रतौ—
इति । कुतः? । 'तद्गुणत्वात्', तद्गुणत्वं हि गम्यते पदार्थानाम्,
यथा, आयात्, अनुविम्पेत्, भुञ्जीत—इति च क्रमेण अनुष्ठानम्
अवगम्यते, वाक्यात् पदार्थानाम्, यथा चाट्ट्यार्थेषु उपदिश्य-
मानेषु, कश्चित् ब्रूयात्,—'देवाय धूपो देयः, पुष्पाण्यवकरि-
तव्यानि चन्दनेनानुलेप्यथः उपहारोऽस्मै उपहर्तव्यः, एवं हते
देवस्तुप्यति'—इति, तमन्यः प्रतिब्रूते, नैतदेवं, न प्रथमं धूपो
दातव्यः, प्रथमं पुष्पानि अवकरितव्यानि—इति; एवं मन्यते,
—धूपदानस्य प्राथम्यम् अनेन उक्तम्—इति । तस्मात्
वाचनिक एषाम् एव क्रमः—इति ॥

भा. प्रथमः पदार्थो यतः कुतश्चिद्वारब्धः, द्वितीयादिषु भवति संशयः,—किं तत एव द्वितीयोऽपि पदार्थ आरब्धः, उत द्वितीयादिषु अनियमः?—इति । किं तावत् प्राप्तम्?—नियम-कारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः—इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः,—यतः पूर्वं आरब्धः, तत एव द्वितीयादयोऽपि पदार्था आरब्धः—इति । कुतः एतत्? । ‘तदुपक्रमात्’, सर्वे हि पदार्थाः प्रधानकालात् न विप्रकट्याः, प्रधानं हि चिकीर्षितं, कृतं वा तेषां निमित्तं, सङ्ख्यचर्चनं हि भवति,—‘पदार्थैः सङ्ख्यं प्रधानं कर्तव्यम्’—इति, यत्तु पदार्थसमाग्नानां तु अयद्वयभावी विप्रकर्षः, तथापि तु यावद्विनाशवर्हितः शक्यः पदार्थः कर्तुम्, तावद्विषयध्यानम् अवश्यं कर्तव्यम्, ततोऽभ्यधिकेन न व्यवधातव्यम्—इति, यदि द्वितीयं पदार्थमन्यत आरभेत, ततोऽधिदैवमपि व्यवधात्, तदा मयोगवचनं बाधेत । ‘ननु तथा सति कश्चिद्वैषम्यवर्हितो भविष्यति’ । उच्यते,—अनुमतानां व्यवधायकानां त्यागेन कश्चित् अभ्यधिको गुणो भवति—इति तस्मात् यतः पूर्वपदार्थ आरब्धः, तत एव उत्तर आरम्भणीयः—इति ॥

सर्वमिति चेत् ॥ ८ ॥ (आ०) ॥

भा. इति चेत् पश्यसि, प्रधानाविप्रकर्षण मयोगवचनानुपपत्तिः—इति, ‘सर्वे तर्हि गुणकण्डम् एकस्मिन् अपवर्जयितव्यं, यथा गौर्यादिषु ॥

नास्तत्त्वात् ॥ १० ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नेतदेवं, सप्तमयोगे ण्व हि न अनुष्ठितः स्यात् ॥

भा इति गम्यते । प्रतिपत्तुम् च अनेन क्रमेण शक्यते, नान्येन,
अत एव च कृत्वा पाठक्रमापचारे, विनष्टः—इत्युच्यते, इतरथा
हि, यत् यस्य प्रयोजनं, तस्मिन् निर्वर्त्तमाने एव किं नष्टं स्यात्?
अदृष्टं कल्प्येत, तच्च अन्याय्यं दृष्टे सति । तस्मात् शब्द-
क्रमः,—य एव पदार्थानां वाचकः शब्दः, स एव क्रमस्यापि ॥

ख तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

भा एवं च अन्यायं दर्शयति,—‘अत्यस्तमृतस्या उपदधाति ।
अत्यस्तं योद्गमिनं शंसति । आश्विनो दशमो गृह्यते; तं तृतीयं
जुहोति’—इति, यदि अनियमेन उपधानं शंसनं च, अत्यस्त-
वसनम् अनर्थकं स्यात् । न हि, कश्चित् अव्यत्यासः—इति,
तथा आश्विनस्य तृतीयस्य होमानुवाहो न अवकष्येत, यदि
पाठक्रमेण नियमः—इति । तथा,—‘अभिचरता प्रतिलोमं
होतव्यम्, प्राणानेव अस्य प्रतीचः प्रतियौति’—इति कश्चित्
प्रतिलोमं विदधदनुलोमं दर्शयति, तदुपपद्यते, यदि पाठक्रमेण
प्रयोगः, इतरथा, सर्वमनुलोमं स्यात्, प्रतिलोमदर्शनं नोप-
पद्येत । तथा ‘चतुर्थोत्तमयोः प्रतिसमानयति’—इति उक्ते
सति, ‘अतिहायेहो बर्हिः प्रतिसमानयति’—इति उच्यते, तेन
बर्हिषः चतुर्थता दर्शयति, सा पाठक्रमे नियामकैव कल्पते ॥
(५।१।४ अ०) ॥

क्रमस्य कश्चित् प्रथमप्रवृत्तनुसारिताधिकरणम् ॥ (पारमर्षिकप्रमत्याध) ॥

ख प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात् ॥ ८ ॥
(सि०) ॥

भा वाजपेये ‘सप्तदश प्राजापत्यान् पशून् आस्रभते’—इति,
श्रूयते । तेषु पशुषु चोदकप्राप्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः, तच्च

भा. प्रथमः पदार्थो यतः कुतश्चिदारब्धः, द्वितीयादिषु भवति संशयः,—किं तत एव द्वितीयोऽपि पदार्थ आरब्धः, उत द्वितीयादिषु अनियमः?—इति । किं तावत् प्राप्तम्?—नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः—इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः,—यतः पूर्वं आरब्धः, तत एव द्वितीयादयोऽपि पदार्था आरब्धव्याः*—इति । कुतः एतत्? । 'तदुपक्रमात्', सर्वे हि पदार्थाः प्रधानकालात् न विप्रकटव्याः, प्रधानं हि चिकीर्षितं, कृतं वा तेषां निमित्तं, सहवचनं हि भवति,—'पदार्थैः सह प्रधानं कर्तव्यम्'—इति, वज्रपदार्थसमाग्नानास्तु अवश्यम्भावी विप्रकर्षः, तथापि तु यावद्भिर्नाथवहितः शक्यः पदार्थः कर्तुम्, तावद्भिर्ध्वानम् अवश्यं कर्तव्यम्, ततोऽभ्यधिकेना न व्यवधातव्यम्—इति, यदि द्वितीयं पदार्थमन्यत आरभेत, ततोऽधिकैरपि व्यवधात्, तथा प्रयोगवचनं बाधेत ।। 'ननु तथा सति कश्चिदल्पैर्यवहितो भविष्यति' । उच्यते,—अनुमतानां व्यवधातकानां त्यागेन कश्चित् अभ्यधिको गुणो भवति—इति तस्मात् यतः पूर्वपदार्थ आरब्धः, तत एव उत्तर आरम्भणीयः—इति ॥

छ सर्वमिति चेत् ॥ ९ ॥ (आ०) ॥

भा इति चेत् पश्यसि, प्रधानाविप्रकर्षेण प्रयोगवचनानुपहृः—इति, 'सर्वे' तर्हि गुणकाण्डम् एकस्मिन् अपवर्जयितव्यं, यथा सौर्यादिषु ॥

छ नास्तित्वात् ॥ १० ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नेतदेवं, सहप्रयोगे एव हि न अनुष्ठितः स्यात् ॥

* द्वितीयादिषु पदार्थ आरब्ध इति का० क्री० पु० पाठः ॥

† अभ्यधिके इति पाठः का० क्री० प० पाठः ॥

घ. क्रत्वन्तरवदिति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—यथा क्रत्वन्तरेषु सौर्यादिषु—इति, तत् परि-
हर्तव्यम् ॥

घ. नासमवायात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. न तेषामर्थात् क्रमः प्राप्नोति, यो नियम्येत, अङ्गाययो हि
नियमो भवितुमर्हति, अनङ्गसमाश्रयस्य स्वयमङ्गता कल्प्येत ।
(५।१।५ अ०) ॥

मामस्य क्वचित् स्य गानुसारिताधिकरणम् ॥

घ. स्थानाच्चोत्पत्तिसयोगात् ॥ १३ ॥

भा. 'एकधिंशेन अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, विनवेनौजस्त्वाम्,
वयसिमेन प्रतिष्ठाकामम्'—इत्येवमादि श्रूयते । तत्र आगमेन
सङ्ख्यापूरणम्—इति वक्ष्यते । तत्र आगमे क्रियमाणे, किम्
अनियमजक्रमाः* सर्वा ऋच आगमयितव्याः, उत काण्ड-
क्रमेभ्यः?—इति । किं प्राप्तम्?—अनियमेन—इति । कुतः?।
अतिरात्रे विनवादिग्रहार्धनेताः प्राप्नुवन्ति, तत्र एतासां प्राप्तु-
वतीनाम् पाठक्रमो नास्ति—इति । एवं प्राप्ते उच्यते,—यदासां
समागमाये स्थानं, तेनैता अत्र नियम्यन्ते, या. पूर्वे समागमाताः,
ताः पूर्वमेव प्रयोक्तव्याः, आनुपूर्वस्य हि दृष्टमेतत् प्रयोजनं,
यदुत्तरस्फुरणं तदपि चिकीर्षितमेव—इति । विनवादिग्रहैः
अतिरात्रे योगपद्धतेन आसां प्राप्तेः पाठक्रमस्य अधिपदः—

* अनियमजक्रमा इति का० जी० पु० पाठः ॥

† यदुत्तरस्य अस्फुरण इति का० जी० पु० पाठः ॥

भा. इति अधिकरणान्तरम्—इति भवति मतिः । समाम्नायपाठ-
क्रमादेव अत्र नियमः—इति पुनरुक्तता गम्यते—इति अन्यथा
वर्ण्यते,—

सू स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ १३ ॥

भा साद्यस्त्रे* श्रूयते,—‘सह पशूनालभते’—इति । तत्र एषो-
ऽथः समधिगतः,—सवनीयकाखे त्रयाणाम् आलम्भः—इति ।
अथ अत्र पाठक्रमात्, किम् अग्निषोमीयः पूर्वम् आलम्भ्यः, उत
स्थानक्रमात् पूर्वं सवनीयः?—इति । किं प्राप्तम् पूर्वम्?—
अग्निषोमीयः—इति । कुतः? पाठक्रमात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः,
—सवनीयः पूर्वं, ‘स्थानात्’, यदि पूर्वम् अग्निषोमीयः स्यात्,
सवनीयस्थानं व्याहन्येत । ‘आश्विनं गृहीत्वा चिद्वता द्युपं
परिवीय’—इति । ‘ननु इरात्रापि पाठक्रमो वाध्येत’ । वाध्यतां,
तस्य हि प्रतिषेधार्थः सहशब्दः समाम्नातः, अप्रतिषिद्धं च
आश्विनपक्षस्थानम्, तन्न बाधितव्यम् ॥ (५ । १ । ६, अ०) ॥

साधकस्य मुख्यक्रमानुसारिताधिकरणम् ॥

सू मुख्यक्रमेण वाङ्मनां तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

भा ‘सरस्वती’ भवतः, एतत् वै दैव्यं मिथुनम्—इति श्रूयते ।
तत्र सन्देहः,—किं सोदेवत्यस्य प्रथमं धर्माः, उत पुंदेवत्यस्य ?
—इति । नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात् अनियमः,—
इति प्राप्ते ब्रूमः,—‘मुख्यक्रमेण वा’ नियमः स्यात्—इति
सोदेवत्यस्य हि पूर्वं याज्यानुवाक्ययोः समाम्नातं,—‘प्राणो
देवो सरस्वती’—इति । तस्मात् सोदेवत्यस्य पूर्वं प्रदानेन

* साद्यस्त्रं सोमयागधिशेषः ॥

† सरस्वती च सरस्वाय, सौ देवते पदोपसर्गयोस्तौ सरस्वती ॥

भा मदितव्यन्, तस्मात् सीदेवत्यस्य पूर्वे धर्माः कार्याः, तथा हि प्रधानकायता भवति अङ्गानाम्, इतरथा, ये पदार्थैर्व्यवधानं सामर्थ्यात् अनुज्ञातं, तेभ्योऽधिकैरपि व्यवधानं स्यात् ॥ (५। १। ७ अ०) ॥

अथ पुं मुखकामपेक्षया पाठस्य बह्वक्षधिकरणम् ॥

च प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वात् यथाक्रमं प्रतीयेत ॥ १५ ॥

भा दर्शपूर्णमासयोः पूर्वमौपधधर्माः समाप्ताः, ततः आज्यस्य । तत्र सन्देहः,—किन् अग्नौपोमीयधर्माणाम्, मुख्यक्रमेण पूर्वम् आज्यस्य धर्माः कर्तव्याः, उत यथापाठम्?—इति । मुख्य क्रमानुसारेण आज्यस्य पूर्वम्,—इति माते द्रूमः,—प्रकृतौ यथापाठं प्रतीयेत, स्वशब्दो हि तेषां पाठक्रमः, सः अन्यदा प्रियमात्रे बाधितः स्यात्, सहत्वस्य पुनरपसङ्घाच्चकः प्रयोग वचनः, सुक्रमेण पदार्थे सन्निकष्यकात्रे न बाधितो भविष्यति । अपि च पाठक्रमे स्वशब्दः,—‘साध्यायोध्येतयः’—इति, मुख्य-क्रमेण प्रयोगवचनेकवाक्यता सूक्ष्मा* ॥ (५। १। ८ अ०) ॥

प्रत्यक्षपाठस्य सङ्गत्तमस्य बह्वक्षधिकरणम् ॥

छ मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् तस्मात् उत्पत्तिदेशः सः ॥ १६ ॥

भा दर्शपूर्णमासयोः, आग्नेयस्य पूर्वे मन्त्रपाठः, उत्तरो ब्राह्मणस्य । तत्र सन्देहः,—कतमः पाठो बलीयान्—इति । उच्यते,—अनियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात्—इति ।

* यदुक्तं क्रमः कञ्च इत्यर्थे इति कर्त्तव्यम् ॥

† बल्य इति का० श्रौ० पुं पाठः ॥

भा. एवं प्राप्ते ब्रूमः,—मन्त्रपाठो बलीयान्। कुतः?। 'प्रयोगरूप-
'सामर्थ्यात्',—प्रयोगाय मन्त्रस्य रूपसामर्थ्ये, तदस्य सामर्थ्ये येन
मन्त्रः प्रयुज्यते, तस्य च प्रयुज्यमानस्य क्रमो दृष्टाय भवति।
'ननु च ब्राह्मणपाठस्य अपि तदेव प्रयोजनम्'। उच्यते,—
'उत्पत्तिदेशः सः',—अपरमपि तस्य प्रयोजनं कर्मात्पत्त्यर्थे
भविष्यति ॥ (५।१।६ अ०) ॥

प्रयोगवचनात् चोदकस्य बलवत्त्वविचारणम् ॥

ख. तद्वचनाद्विहतैः यथाप्रधानं स्यात् ॥ १७ ॥ (पृ०) ॥

भा. अस्ति अध्वरकल्पा नामेष्टिः,—'आग्नावैष्णवम् एकादशकपालं
निर्वपेत्, सरस्वती आज्यभागा स्यात् वार्हस्पत्यश्चरुः'—इति।
तत्र सन्देहः,—किम् आग्नेयविकारस्य वार्हस्पत्यस्य पुर्यं धर्माः
कार्याः, चोदको बलवत्तरः, प्रयोगवचनात्, उत उपांशुयाज-
विकारस्य प्रयोगवचनो बलवत्तरः, चोदकात्?—इति। किम्
प्राप्तम्?—'विहतौ' अस्यां, 'यथाप्रधानं स्यात्', 'तद्वचनात्',
—तेषां साक्षाद्वचनक्रमो विहतौ, तेन सन्निहितानाम् उप-
संहारक प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षः, तद्वर्माणं च आनुमानिकः
चोदकेन हि स प्राप्तः। तस्मात् प्रत्यक्षः प्रयोगवचनो बलवत्तरः,
तेन चोदक आनुमानिको बाध्यते ॥

ख. विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृति ॥

१८ ॥ (सि०) ॥

भा. मुख्याङ्गक्रम—'विप्रतिपत्तौ वा', यथा प्रहतौ, तथैव विहतौ
भवितुमर्हति—इति। कुतः?। 'प्रकृत्यन्वयात्', यादृशाः प्रहतौ
धर्माः, तादृशा एव विहतौ भवितुमर्हन्ति—इति, मुख्यक्रमेण
क्रियमाणा न प्रहतिवत् हताः स्युः। चोदको हि प्रयोग-

भा. वचनात् वचत्तरः, स हि उत्पादयति प्रापयति च । प्रापितान्
 अभिसमीक्ष्य प्रयोगवचन उपसंहरति, स प्राप्तेषु उत्पन्नः
 प्राप्तिनिमित्तक उत्तरकाल पूर्वप्राप्तं न बाधितुमर्हति चोदकं,
 प्रत्यक्षोऽपि सन्; बहिरङ्गत्वात्. यथाप्राप्तानेवोपसंहरित्यति ।
 तस्मात् पूर्वं बार्हस्पत्यस्य धर्माः, तत आज्यस्य—इति ॥ (५।
 १।१० अ०) ॥

विहतिः क्वचित् प्रकृतिधर्मोक्तिदेशाधिकरणम् ॥ (साकमेधीयन्यायः) ॥

ख विहतिः प्रकृतिधर्मत्वात्तत्काला स्याद्यथाशिष्टम् ॥
 १६ ॥ (पू०) ॥

भा चातुर्मास्येषु साकमेधः तृतीयं पर्वं, तस्य अवयवाः,—‘अग्नये-
 ऽनीकवते प्रातरष्टाकपालो, मरुद्भ्यः सान्त्पनेभ्यो मध्यन्दिने
 चतः, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनम्’—इति ।
 तत्र सन्देहः,—किम् एता इन्द्रकाला इष्टयः, उत सद्यस्त्वालाः ?
 —इति । किं प्राप्तम्?—‘विहतिः’ ‘तत्काला’ भवितुमर्हति
 —इति, ‘यथाशिष्टं’,—यथा प्रकृतिवक्ता, तथा विहतिः स्यात्,
 प्रकृतिधर्मा हि सा, तस्मात् या विहतिः, सा इन्द्रकाला
 भवितुमर्हति*—इति ॥

ख अपि वा क्रमकालसंयुक्ता सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनु-
 मानात्प्रकृतिधर्मलोपः स्यात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा अष्टः कालेषु ये पदार्था उच्यन्ते, प्रातर्मध्यन्दिने सायम्—
 इति, क्रमेण ते एकस्मिन् अष्टनि—इति प्रतीयन्ते, यथा देवदत्तः
 प्रातः अपूपं भक्षयति मध्यन्दिने विविधमन्नमश्नाति, अपराह्णे

भा. मोदकान् भक्षयति—इति एकस्मिन् अहनि—इति गम्यते ।
तस्मात् सदस्काद्या एवञ्जातीयका विहतयः, द्वैहकाल्यं हि
चोदकप्राप्तम् आनुमानिकं, प्रत्यक्षरूपया सदस्कात्तया बाध्यते ॥

छ. कालोत्कर्ष इति चेत् ॥ २१ ॥ (आ०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—प्रातः साङ्गं श्रूयते, तथा मध्यन्दिने
सायं च—इति, उत्कर्षो भविष्यति, यद्येतेषु कालेषु साङ्गं, न च,
द्वैहकालताया बाधः, एकस्याहः प्रातरनीकवन्तम् उपक्रंस्यते,
द्वितीयस्य प्रातर्यक्ष्यते । एवं सान्तपनीया* पूर्वद्युर्मध्यन्दिने
उपक्रंस्यते, अपरेद्युर्मध्यन्दिने यक्ष्यते, तथा गृहमेधोये सायम्
उपक्रमणं पूर्वद्युः, सायं यागः अपरेद्युः—इति । 'ननु वाक्यात्
एकमहर्गम्यते'—इत्युक्तम् । उच्यते,—पदार्थसामर्थ्यजनितो हि
वाक्यार्थो भवति, न च, अत्र पदार्थसामर्थ्यम् अस्ति, येनेकम्
अहर्गम्येत ॥

छ. न तत्सम्बन्धात् ॥ २२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नैतदेवम् । कस्मात् ? । 'तत्सम्बन्धात्,—एककालसम्बद्धानि
प्रधानानि अङ्गैः सह श्रूयन्ते । कथम् साङ्गं हि प्रधानं प्रातः-
काले श्रूयते, तथा मध्यन्दिने सायं च ; न, अङ्गानि प्रातः-
कालादिषु । तत्र अन्यकालेषु अङ्गेष्वन्यकालेषु च प्रधानेषु,
न, साङ्गं तेषु कालेषु कृतं स्यात् । तस्मात् सदस्काद्या एवेता
विहतयः—इति । अपि च,—'द्वैहं साकमेधेः'—इति श्रूयते,
तत् सदस्काद्यासु उपपद्यते ॥ (५।१।१२ अ०) ॥

* सान्तपनीय—इति पाठः आ० शो० पु० । तत्र हि एवमपि धर्मवत् तदनुसृष्टा वसति ॥

† सदस्काद्य इति आ० शो० पु० पाठः ॥

अनुयाजान्मुक्तर्षप्रयाजान्मापकर्षाधिकरणम् ॥ (तदाति तदन्त्याय) ॥

स अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्यथोक्तमुक्तर्षे स्यात् ॥
२३ ॥ (पू०) ॥

भा ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘आग्निमासतादूर्ध्वम् अनुयाजैश्चरन्ति’
—इति उत्कर्षः, तथा अग्नीषोमीये पशौ, तिष्ठन्तं प्रशुं प्रयजन्ति
इत्यपकर्षः । तत्र सन्देहः,—किम् उत्कर्षे अनुयाजमात्रम् उत-
क्षाध्यते, अपकर्षे च प्रयाजमात्रम्, उत उत्कर्षेऽनुयाजादि, अपकर्षे
च प्रयाजान्मात्रम्?—इति । किं तावत् प्राप्तम्?—यावदुक्तम्,
उत्कर्षापकर्षयोः स्यात् । कुतः? । ‘अङ्गानाम् मुख्यकालत्वात्’,
—एवम् अन्येषां प्रधानकालता भविष्यति—इति । तत्र सह-
त्यस्य मापक* प्रयोगवचनः अनुग्रहीष्यते ॥

स तदादि वाभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षे स्यात् ॥
२४ ॥ (सि०) ॥

भा * तदादि उत्कर्षे, तदन्तम् अपकर्षे गम्येत । कुतः? । ‘अभि-
सम्बन्धात्’, यत्* अनुयाजानां परस्तात् समाग्रायते, तत्
प्रधानाङ्गतरं प्रयोगवचनेन प्राप्त बाधित्वा पाठसामर्थ्यात्
अनुयाजेभ्यः परस्तात् क्रियते, तथा यस्ततः परः, स ततः
परस्तात् । एवमेक उत्क्षेप्यमाणः सर्वे गुणकाण्डम् उत्कर्षति,
तथाऽपहृष्यमाणोऽपकर्षति—इति ॥ (५।१।१२ अ०) ॥

प्रष्टव्या प्रोचणादीनां सौमिकपूर्वभाविनाधिकरणम् ॥

स प्रष्टव्या कृतकालानाम् ॥ २५ ॥

भा ज्योतिष्टोमे श्रूयते प्रातरनुवाककाले, ‘प्रतिप्रस्थातः सवनीयान्

* यदि इति का० श्री० पु० पाठः । एव परस्व ‘तथा’ इत्याद्य तदा इत्यपि ॥

भा. निर्वपस्वेति श्रेय्यति—इति सवनीयानाम् निर्वापकालः, अस्ति च वह्निष्पवमाने स्तुते 'अग्नीदग्नीन् विहर- वह्निस्तृणीहि पुरोडाशानलक्ष्णम्'—इति । तत्र सन्देहः,—किं प्रातरनुवाककाले सवनीयान् निरूप्य प्रचरणीहोमादयः सौमिकाः पदार्थाः, उत पुरोडाशाः प्रागलङ्घरणात्?—इति । किं प्राप्तम्?—अनियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावात् ।

—इत्येवं प्राप्ते घृमः,—'महत्या हतकालानाम्,—ज्ञात-कालानाम् पदार्थानाम् महत्या नियमः स्यात्, मय्युज्यमानमेव हि पूर्वपदार्थम् अभिनियच्छति, स तस्य परस्तात् समाप्नातः, परस्तात् कर्त्तव्यः; सौमिकस्य तु पदार्थस्य प्रचरणीहोमस्य वचनात् क्रमो बाधितः, अलङ्घरणं च वह्निष्पवमानस्य परस्तात् समाप्नातः, तस्मात् तस्य पूर्वः पदार्था निर्वपणादीनामन्तः, तत उत्तरे सौमिकाः पदार्थाः कर्त्तव्याः—इति ॥

स. शब्दविप्रतिषेधाच्च ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भा. शब्दस्य विप्रतिषिध्यते,—'अलङ्घ'—इत्युक्तः मोक्षणादीन् प्रतिषद्येत, अस्मात्पक्षे तु, 'अलङ्घ'—इत्युक्ते अलङ्घरणमेव प्रतिषत्स्यते, तत्र अलङ्घरणे प्राप्तकाले प्राप्तकालवचनो लोडन्तो-ऽनुपहोष्यते । तस्मात् अथ प्रादुक्तिकः क्रमः—इति ॥ (५ । १ । १३ अ०) ॥

वैशतन्त्र्यकर्ममात्रपक्षोपधिकरणम् ॥ (दूषकसंज्ञाप) ॥

स. असंयोगात् वैकृतं तदेव प्रतिकथ्येत ॥ २७ ॥

भा. अस्ति दर्शपूर्णमासप्रवृत्तिके पञ्चावशोभोभोये वैकृतं यूपकर्म, तत् प्रतिकथ्यते,—'दीक्षासु यूपं चिन्ति'—इति । तत् प्रति-क्ष्यमाणम् अर्वाचोनान्यपि अग्नीषोमोय-प्रणयनादीनि प्रति-

भा. कर्षन्ति, उत न?—इति संशये, प्रतिकर्षन्ति, सम्बन्धात्—इति गम्यते ।

तथा प्राप्ते ब्रूमः,—विहतावभ्यधिकं यत्, तत् प्रतिहृष्यमाणं ततोऽर्वाचीनान्यपि अश्रोयोमीयप्रणयनादीनि न प्रतिकृष्टुमर्हन्ति । कथम्? । ‘असंयोगात्’, पाशुकं यूपकर्म, ततः प्राचीनं सौमिकं, न तयोः परस्परेण सम्बन्धः,—न, सौमिकः पदार्थः, पाशुकस्य उपकारकः पशोर्वा, यदि हि तयोः उपकारकः स्यात्, ततस्तस्य उपकुर्वन्तः क्रमोऽप्यस्य साहाय्यं कुर्वन् गुणभूतः स्यात्, न त्वेतदस्ति, तस्मात् नैषां परस्परेण क्रमे नियमः, अतो यूपमात्रं प्रतिहृष्यते । अपि च यूपमात्रं प्रतिहृष्य ह्येतार्थं शब्दे सौमिकानाम् स्वक्रमबाधो न भविष्यति—इति ॥ (५ । १ । १४ अ०) ॥

दक्षिणाग्निकर्षोमानपवर्षाधिकारश्च ॥

स प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षदसंयोगात् ॥ २८ ॥

भा. ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘आग्निमास्तादूर्ध्वम् अनुयाजेश्वरन्ति’—इति, अनुयाजा उत्कृष्यमाणा दाक्षिणाग्निकौ होमौ उत्कर्षन्ति, न?—इति संशयः । सम्बन्धात् उत्कर्षन्ति ।

—इति प्राप्ते उच्यते,—नैतावुत्कर्षुमर्हन्ति, ये तयोः स्वे अनुयाजाः, सम्बन्धात्, न प्रयुक्ताः परकीयैः, तेषाम् अयो निर्वर्तितः—इति । पदार्थानाम् च क्रमो भवति, न पदार्थप्रयोजनानाम्, योगपक्षेन हि पदार्था उपकुर्वन्ति—इति वक्ष्यामः, पदार्थानाम् च उत्पत्तिः क्रमवती, पृथक्शब्दत्वात् उत्पत्तेः, न पदार्थप्रयोजनस्य, युगपत्प्रयोगवचनेन अभिहितत्वात् । अतोऽनुयाजोत्पत्तेः उत्कर्षिकाया अभावात् दाक्षिणाग्निकौ होमौ न उत्कृष्येयानाम्—इति । अपि च अनुयाजमात्रम् उत्कृष्य

भा. कृतार्थे शब्दे दाक्षिणाग्रिकयोर्होमयोः सुक्रमबाधो न भविष्यति
—इति ॥ (५।१।१५ अ०) ॥

पुरोदाशाभिवासनान्तम्य दशैतपकर्षाधिकरणम् ॥

स तथाऽपूर्वम् ॥ २६ ॥

भा. दशपूर्णमासयोर्वेदिः, हविरभिवासनोत्तरकाले समाग्नता, सा
अमावास्याया प्रतिहृष्यते,—‘पूर्वेद्युरमावास्याया वेदिं करोति’
—इति, सा त्वपहृष्यमाणा ततोर्धाचीनान् पदार्थानपकर्षति,
न?—इति संशयः। उच्यते,—सम्बन्धात् प्रतिकर्षति। इत्येवं
माते ब्रूमः,—‘तथाऽपूर्वम्’, अमहातिपूर्विकायाम् अमावास्यायां
वेदिकरण पूर्वद्युराग्नताम्, उभयोरपि श्वोभूते हविरभिवासनं,
अभिवासनं कृत्वा अमावास्यायां वेदिः कर्तव्यः—इति न श्रुत्या-
दीनाम् अन्यतमत् कारणमस्ति, तस्मात् न अभिवासनान्ताः
प्रतिक्रष्टव्याः—इति, अभिवासने च अपहृष्यमाणे हवींषि
भस्मी भवेयुः ॥ (५।१।१६ अ०) ॥

शान्तपनीयाया अग्निहोत्रानुत्कर्षकताधिकरणम् ॥

स शान्तपनीया तृत्कर्पेटग्निहोत्रं सवनवद्देगुण्यात् ॥
३० ॥ ‘पू०,’ ॥

भा. चातुर्मास्येषु साकमेधावयवः शान्तपनीया नाम इष्टिः,—
‘मरुद्भ्यः शान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुं निर्वपति’—इति, सा दैवात्
मानुषात् वा मतिबन्धात्* उत्पद्यमाणा अग्निहोत्रम् उत्कर्षत्,
न वा?—इति संशये, उच्यते,—‘शान्तपनीया तु उत्कर्षेत् अग्नि-

भा होचं सवनवत् वेगुण्यात्, यदि न उत्कर्षेत्, अग्निहोत्रसवने
 'अग्निहोत्रकाले उद्धृते अग्नावग्निहोत्रं विगुणं स्यात्' तस्मात्
 उत्कर्ष्यं, सवनवत्,—यथा प्रातःसवनं देवात् मानुषात् वा
 प्रतिषन्धात्* उत्क्रष्यमाण माध्वन्दिनं सवनम् उत्कर्षति—इति,
 एवम् अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

ख अन्वयायाञ्च ॥ ३१ ॥ (यु०) ॥

भा एवं सान्त्तपनीयम् अग्निहोत्रेण न व्यवहितं भविष्यति—
 इति, तत्र क्रमोऽनुयहीष्यते, क्रमभेदे च दोषः श्रूयते,—'अथ
 वा एतत् यज्ञाच्छ्रूयते† यदन्यस्य तत्र विततेऽन्यस्य तत्र
 प्रतीयते'—इति ॥

ख असम्बन्धात् नोत्कर्षेत् ॥ ३२ ॥ (तस०) ॥

भा न अग्निहोत्रस्य सान्त्तपनीया अङ्गं, न सान्त्तपनीयाया वा
 अग्निहोत्र, तेन नावावग्निहोत्रस्य परस्तात् कर्त्तव्या, अतो न
 अग्निहोत्रम् उत्क्रष्यम् ॥

ख प्रापणाञ्च निमित्तस्य ॥ ३३ ॥ (यु०) ॥

भा प्राप्त च अग्निहोत्रस्य निमित्तं,—'माय जुहोति, मातजुहोति,
 उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोति, प्रथमास्तमिते जुहोति, सन्धी
 जुहोति, मध्वानि वृद्धा जुहोति'—इति, तत् न अति
 क्रमितव्य, तस्मात् अपि न उत्कर्षं । यदुक्तं,—वेगुण्यम्—इति
 उत्कर्षेऽपि वेगुण्यं कालान्यत्वात् । 'अङ्गप्राप्तेर्जघन्य काल
 विधिर्माध्वताम्'—इति चेत् । न, कालस्य निमित्तत्वात्

भा तदपाये अगुतमेव सर्वं त्रियेत, निमित्तं च अनुपादेयत्वेन
अवणात् सप्तमी हि आधारादिष्वसम्भवात् निमित्तसप्तमी
द्रष्टव्या । अथ यदुक्तं सवनवत उत्क्रष्टव्यम्—इति, तदुच्यते,—

सम्बन्धात् सवनोत्कर्षः ॥ ३४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा सम्बद्धं हि सवनं सवनेन एककृतुसम्बन्धात्, तत् उत्हाप्यते ॥
(५।१।१७) ॥

उक्त्यागुरोधेन बोद्धव्यत्वाधिकरणम् ॥

घोडगी चोक्थ्यसंयोगात् ॥ ३५ ॥

भा ज्योतिष्टोमे श्रूयते, घोडशिनं प्रहृत्य 'त पराश्वमुक्येभ्यो
विगृह्णाति'—इति, यदा देवान् मानुषात् वा प्रतिबन्धात्
उत्थयानि उत्हाप्यन्ते किम् तदा घोडगी उत्क्रष्टव्या, न?—
इति भवति कश्चिद् । किं प्राप्तम्?—न उत्क्रष्टव्यं । कुत ? ।
एव स्तोत्रं स्मृत्वा काले घोडशिनं हतं भविष्यति—इति
—समयाभ्युपगते स्मर्ये घोडशिनस्तोत्रम् उपाकरोति—इति ।
तस्मात् अनुत्कर्ष—इति ।

एव प्राप्ते वृत्तम्,— घोडगी च उत्क्रष्टव्यं । कस्मात् ? ।
'उत्क्रष्टव्यसंयोगात् उत्क्रष्टव्यसंयोगो हि घोडशिनो भवति,—'तं
पराश्वम् उक्येभ्यो विगृह्णाति'—इति । तस्मात् उत्क्रष्टव्यं
घोडगी । यदुक्तं,—घोडशिनस्तोत्रकालेन अवर्जनं भविष्यति
—इति, उच्यते, स्तोत्रममनुब्रूयमानस्य प्रधानव्रमो विगृह्येत ।
तस्मात् न स्तोत्रव्रमोऽनुरोद्धव्यं, उभयं न शक्यम् अनुगृह्येतुम्,
एव वा गृह्येत्वा चमसं बोद्धीयं स्तोत्रम् उपाकरोति—इति

भा. श्रूयते । तस्मात् उत्क्रष्टव्यः षोडशी-इति ॥ (५।१।
१८ अ०) ॥

इति श्रीश्वरसामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

पञ्चमे अध्याये द्वितीयः पादः ॥

वाजपेयपशूनां मध्येषामेकदोषाकरणादि--षर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥

(पदार्थानुसृत्यादि) ॥

च सन्निपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सत्त्वकम्भं
स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा वाजपेये,—‘सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनास्रभते’—इति
श्रूयते, अग्नीषोमीये च वज्री यमुधर्माः समाग्नताः सोदकेन
प्राप्ताः ; तेषु संशयः,—किम् एकस्य आदेरारभ्य धर्मान्
सर्वान् कृत्वा, द्वितीयस्य पुनरादित उपक्रमितव्याः, अथ प्रथमः
तावत् सर्वेषां कर्त्तव्यः, ततो द्वितीयः?—इति । किं प्राप्तम्?
—‘एकैकस्य’ सर्वे अववर्जयितव्याः—इति । कुतः? । प्रधाना-
सत्तेरनुपपत्त्या, इतरथा प्रधानासत्तिर्विप्रकृत्येत । यथा वज्रपु
अश्वेषु मतिगृह्यतेषु ये पुरोडाशाः, तेषु नैकजातीयानुसमयः,
एवम् इच्छापि—इति ॥

च सर्वेषां वैकजातीयं कृतानुपूर्वत्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा एकजातीयानुसमयः कर्त्तव्यः । किम् एवं भविष्यति? । सद्दत्त्वं
अनुपपद्यते, तत्सद्दत्त्वम् श्रूयते,—‘वैश्वदेवीं कृत्वा यमु
भिक्षुरन्ति’—इति, एकस्मिन् काले पशूनां भक्षारः ।

‘ननु एवं सति पूर्वस्य पदार्थस्य उत्तरः पदार्थः पश्वन्तर-
थापारेण व्यवधीयते’ । नैष दोषः, एवमपि कृतमेव आनुपूर्व्यं,
—योऽसौ पश्वन्तरे थापारः स एवासौ, न पदार्थान्तरं,
पदार्थास्तरेण व्यवधानं भवति ॥

स कारणादभ्यावृत्तिः ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा अथ यदुक्तं,—वज्रपु पुरोडाशेषु न एकजातीयानुसमयः—
इति, तत् परिहर्तव्यम्, अत्र उच्यते,—युक्तं तत्र, यत् 'कारणात्
अभ्यावृत्तिः',—एकजातीयानुसमये हि क्रियमाणे सहस्रस्य
अधिव्ययणे ह्यते प्रथमः शुष्येत्, तस्य च प्रथमं न शक्येत कर्तुम् ॥
(५।२।१ अ०) ॥

, अथ वा अधिकरणान्तरम्,—

सहस्रांशप्रतिश्रवणस्य चैकैकस्य एकदा सर्वेषां अनुष्ठानाधिकरणम् ॥

(काण्डानुसमयन्यायः) ॥

स. कारणादभ्यावृत्तिः ॥ ३ ॥

भा अनेकसहस्रांशप्रतिश्रवणे तदनुष्ठानम्—इति पूर्वः पक्षः।
काण्डानुसमयोऽप्युपेतव्यः*—इति सिद्धान्तः ॥ (५।२।२ अ०) ॥

मुष्टिकपालादीनां अनुष्ठानानुसमयाधिकरणम् ॥

स मुष्टिकपालावदानाञ्जनाभ्यञ्जनवपनपावनेषु
चैकेन ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा मुष्ट्यादिषु संशयः,—किं मुष्टिना अनुसमयः, उत चतुर्भि
मुष्टिभिः?—इति। किं प्राप्नोति?—मुष्टिना—इति। वृत्तः?।
एकमुष्टिनिर्वापो हि एक* पदार्थः, न चतुर्मुष्टिनिर्वापः।
कथम्?। एकस्मिन् मुष्टौ निरुप्ते यतीभावः पर्यवस्यति, न शक्यं
वदितुम्,—न किञ्चित् निरुप्तम्—इति, न च, निरुप्ते निर्वापो
न ह्यतः स्यात्, न च मुष्टिमात्रेण निरुप्तेन न प्रयोजनं, न हि

* एकस्मिन् स्रवणसंश्रवणाय काण्डानुसमय इति ॥

† मुष्टिमात्रे निरुप्ते इति का० श्रौ० सू० च ॥

भा. एकस्मिन्, अनिरुद्धे चत्वारः सम्भवन्ति, मुष्टिमनानाधिकरणो हि चतुःशब्दः, तस्मात् मुष्टिना अनुसमयः कार्यः । एवं,—
'कपालान् उपदधाति'—इति, तथा, 'मध्यादवद्यति पूर्वार्द्धा-
दवद्यति', तथा, 'अर्द्धेभ्यर्द्धे वपति पावयति'—इति ॥

४ सञ्चालि त्वेककार्यत्वादेपां तद्गुणत्वात् ॥ ५ ॥
(सि०) ॥

भा. सञ्चालि तु सामान्य अनुसमेयात्, नैकमुष्टिनिर्वापः पदार्थः,
चतुःसङ्ख्यात्वात् निर्वापस्य । कथं चतुःसङ्ख्यात्वात्? चतुःशब्दस्य
निर्वपतिना सम्बन्धात्, एवं सह कमणा, अनेकगुणविधानं
न्याय्यं, इतरथा, मुष्टिसम्बन्धे सति वाक्यभेदः प्रसज्येत ।
अनिर्वापाङ्गं च स्यात् । तद्योपधानादिष्वपि, अष्टाकपालम्
एकादशकपालं निर्वपति—इति निर्देशात् । 'द्विरवद्यति
द्विरर्द्धे एकविंशत्या पावयति'—इति सङ्ख्यादीनाम् त्रिषा-
गुणत्वं भवति । तस्मात् समुदायेन अनुसमयः—इति ॥ (५ ।
२ । ३ अ०) ॥

अवदानस्य प्रदानानामनुसमयाधिकरणम् ॥

५ संयुक्ते तु प्रक्रमात्तदङ्गं स्यादितरस्य तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥

भा. दम्पपूर्णमामयोः श्रूयते,—'द्विर्ध्वियोऽवद्यति'—इति । तच्च
संशयः,—किं अवदानेन अनुसमयः, उतावदानेन प्रदानानेन?
—इति । किं प्राप्तम्?—अवदानेन—इति वृत्तः । कुतः? ।
पृथग्पदार्थत्वात्, पृथक् पदार्था हि अवदानं, यतोभाषस्य
पर्यपमाणात्, अवद्यतिषचनात् । एवं प्राप्ते वृत्तः,—'संयुक्ते तु
प्रक्रमात् तदङ्गं स्यात्, इतरस्य तदर्थत्वात्', न अवदानं पृथक्
पदार्थः, प्रदानस्य स उपक्रमः, इतरथा अवद्यतेः श्रुष्टार्थता

भा स्यात्' सङ्गाविशेषविधानार्थम् च पुनर्वचनम् । तस्मात्
पदार्थावयवोपवहानं, न च अवयवसङ्घत्वं प्रयोगवचनेन उच्यते,
तस्मात् प्रदानान्तेन अनुसमयः—इति ॥ (५।२।४ अ०) ॥

अथनादे परिधाणात्मानुसमयाधिकरणम् ॥

ख वचनात् परिधाणान्तमञ्जनादि स्यात् ॥ ७ ॥
(सि०) ॥

भा ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपञ्चौ यूपस्य अञ्जनाद्याः पदार्थाः
श्रूयन्ते, तेषु यूपैकादशिन्यां प्राप्तेषु संशयः,—किं अञ्जनादीनाम्
एकेकेन अनुसमयः, उत अञ्जनादिना परिधाणान्तेन ?—इति ।
किं प्राप्तम् ?—परिधाणान्तम् अञ्जनादि स्यात् । कुतः ?
'वचनात्', वचनमिदं भवति,—'अञ्जनादि यजमानो यूपं नाव
ष्टजेत् आ-परिधाणात्'—इति, न च शब्दः बहुवचनानादिना
अनुसमयः कर्तुं न च अनवस्यष्टुम् । तस्मात् परिधाणान्तेन
अनुसमयः ॥

ख कारणाद्दानवसर्गः स्यात् यथा पाचष्टुभिः ॥ ८ ॥
(यू०) ॥

भा सङ्घत्वस्य प्रापकः प्रयोगवचनोऽनुयहीष्यते—इति पदार्थेन
अनुसमयः । 'अनवसर्गः' च प्रकृतौ अर्थात् कृतः, साक्षात्
यजमानेन अभ्ययाः, एवं दृष्टार्थता अनवसर्गस्य, इतरथा
अदृष्टार्थता स्यात् । न च अर्थात् कृतं चोदकं प्रापयति ।
तस्मात् यूपान्तरेणीच्छित्त्येन कारणेन अवष्टजेत्, यथा
'पृथगाग्नेन अनुयाजान् यजति'—इति अर्थात् तस्य धारणार्थं
पाचष्टुभिः ॥

स. न वा शब्दकृतत्वान्यायमाचमितरदर्थोत्पाच-
विद्वद्भिः ॥ ८ ॥ (पू० नि०) ॥

भा. न वैतत्पदार्थेन अनुसमयः—इति, परिख्याणान्तेन पदार्थ-
काण्डेन अनुसमयः स्यात्, शब्दद्वयं हि प्रकृतौ अनवसर्जनं,
शक्नोति हि च्छतेऽपि यजमानात्, अर्घ्यः यूपमुच्छ्रयितुम् ।
'सौकर्यम्'—इति चेत् । विधिशब्दो बाधितः ! दृष्टार्थता एवं
हि नियम्येत । भोजने प्राङ्मुखता इव, अतोऽसम्भवात्, पदार्थ-
काण्डेन अनुसमयः, प्रयोगवचनस्य च न्यायमाचर्य, चोदकः
ततो यजमानान्, याचविद्वद्भिस्त्वर्थात् कर्त्तव्या ॥ (५।२।
५ अ०) ॥

देवतापवदानेषु पदार्थानुसमपाधिकरणम् ॥

स. पशुंगणे तस्य तस्यापवर्जयेत्पश्वेकत्वात् ॥ १० ॥
(पू०) ॥

भा. धाजपेये प्राजापत्याः पशवः । तेषु सन्देहः,—किम् एकैकस्य
पशोर्देवतानि श्रवदाय ततः सौविष्टहृतानि, तत ऐर्दानि ; अथ
दैवतैर्देवतानामनुसमयः, सौविष्टहृतैः सौविष्टहृतानाम्, ऐर्दे-
रैर्दानाम्?—इति । किं तावत् प्राप्तम्?—एकैकस्य हृतानि
श्रवदाय ततो होतव्यं, प्रकृतौ वचनात्, एतत्कृतं प्राजापत्येष्वपि
चोदकेनैव प्राप्नोति ॥

स. देवतैर्देवकर्म्यात् ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा. न एतदेवम्, 'दैवतैः' देवतानां, सौविष्टहृतैः सौविष्टहृतानाम्,
ऐर्देरैर्दानाम्—इति । कस्मात् ? । 'एककर्म्यात्', एवं
भवति, यद्य वचनात् प्रकृतौ हृतप्रावदानम्—इति, '१'

भा. अवदाय न तावति एव होतव्यं, सौविष्टहृतानि अवदेयानि; सौविष्टहृतानि अवदाय न तावत्येव होतव्यं, ऐहानि अवदेयानि—इति प्रकृतौ श्रूयते, तत् इह दैवतैर्देवतानाम् अनुसमयं कुर्वन्नं प्राकृतं धमे बाधेत, दैवतानि अवदाय नैव जुहोति, सौविष्टहृतानि अवद्यति—इति; अथ सौविष्टहृतानि अवदाय नैव जुहोति, ऐहानि अवद्यति—इति। तस्मात् पदार्थमात्रेण अनुसमयः—इति ॥

च मन्त्रस्य चार्थवत्त्वात् ॥ १२ ॥ (यु०) ॥

भा. एवं मनोतामसस्तत्त्वं भविष्यति, इतरथा पर्यायेणैव स्यात्। तस्मात् दैवतैर्देवतानां सौविष्टहृतैः सौविष्टहृतानां ऐहैरैहानाम्—इति ॥ (५।२।६ अ०) ॥

नामावीजेष्टौ उलूखलादीनाम तन्मताधिकरकम् ॥

ख नानावीजेष्ट्वेकमुलूखलं विभवात् ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा. अस्ति राजसूये नानावीजेष्टः,—‘अग्नये गृध्रपतये हृती-
नामष्टाकपालं निर्वपेत्, सोमाय वनस्पतये त्र्यामापां चतुर्म्—
इत्येवमादि। अस्ति तु तत्र प्राकृतोऽप्यहन्तिः। तत्र सन्देहः,—
किं तत्रैकम् उलूखलं पर्यायेण, उत यौगपद्येन बहूनि?—इति।
कुतः संशयः?। यदि ह्यष्टाजिनाधस्तरणादयः पृथक् पदार्थाः,
ततो भेदः; अथ ह्यष्टाजिनास्तरणादिः तदुलूखलनिर्घट्यन्त एकः
पदार्थः, ततः तद्यम्—इति। किं तावत् प्राप्तम्?—एकम्—
इति। कुतः?। पर्यायेण ‘विभवात्,—एकस्य उपादानेन
सिद्धेर्द्वितीयस्य उपादानम् अनर्घकं स्यात्। तस्मात् तद्यम्—
इति ॥

ख. विट्द्विर्वा नियमानुपूर्वस्य तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥ (पू०) ॥

भा. 'विट्द्विः' उलूखलानां स्यात्, नियतं हि आनुपूर्व्ये पाठकृतं सहस्रं सति उपपद्यते, पदार्थानां च अनुसमयः, पृथक्पदार्थाश्च अधस्तरणादयो यतोभावस्य पर्यवसानात्, अधस्तरणादिभिश्च पदैरभिधानात्। तस्मात् विट्द्विः—इति ॥

ख. एकं वा तण्डुलभावाद्गन्तेस्तदर्थत्वात् ॥ १५ ॥ (उ०) ॥

भा. 'एकं वा' उलूखलं पर्यायेण स्यात्, एको हि अधस्तरणादिः तण्डुलपर्यन्तः पदार्थः, स्तरणादिर्हन्तेरुपक्रमः फलीकरणान्तश्च तस्यैव शेषः*, यतो हन्तिस्तण्डुलनिष्पत्त्यर्थः, एवं स्तरणादीनां हन्तेषु न अदृष्टार्थता भविष्यति। तस्मात् तद्वम्—इति ॥ (५।२।७ अ०) ॥

अग्नीषोमीयपत्रौ प्रयाजानुयाजयो पाचभेदाधिकरणम् ॥

ख. विकारे त्वनुयाजानां पाचभेदोऽर्थभेदात् स्यात् ॥ १६ ॥

भा. अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, तच्च श्रूयते,—'पृष-
दाज्येनां अनुयाजान् यजति'—इति। तच्च सन्देहः,—किं
प्रयाजानुयाजानाम् एकं पात्रम् आन्धस्य पृषदाज्यस्य च
धारणार्थम्, उत भिद्यते? किं प्राप्तं?—एकम्—इति। कुतः?।
महातावेकं, महतिवत् इच्छापि एकेन भवितव्यम्।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'पाचभेदः' 'स्यात्'। कुतः?। 'अर्थभेदात्',
शुद्धस्य प्रयाजा अर्थः, पृषतोऽप्यनुयाजाः, पृषति गृह्यमाणे

* फलीकरण इत्यत्र नञौ च विज्ञेया इति का० श्रौ० पु० पाठः ॥

† इतिभिर्प्राजासु उपस्थाप्यम् ॥

भा. प्रयाजानां वैगुण्यं, शुद्धेभ्युयाजानाम् । न च, एकास्मिन् पात्रे विविक्तं शक्यं कर्तुम् । मर्यादायामपि क्रियमाणायाम् प्रदीयमानं संसृज्येत । अग्निं च आकारभेदादुपभृतः उपभृत्त्वं विद्मन्येत । प्राणिमात्रपुष्करा हि सा, एकपुष्करा च ।

‘अथ उच्यते,—पुषदाज्यनप्याज्यमेव—इति न मिश्रत्वं दोषाय—इति’ । नैतदेवं, प्रकृतौ उत्पवनावेक्षणयोः प्रयो जनमेतत्, यत् आज्यस्यापरेण द्रव्येण असंसर्गः । एवं चेत् अनुपपन्नं, यत् प्रयाजा पुषदाज्येन इज्येरन्—इति । अग्निं च, एवं सति अवश्यं हविषः काचित् भावा अपनीयते । न च शक्यं, प्रयाजकार्येभ्यस्तिभ्युयाजार्यं यद्धेतुम्, प्रकृतावेककालं पक्ष्णम्, इहापि एककालमेव कर्तव्यम् । तस्मात् पात्रभेदः—इति ॥ (५।२।८ अ०) ॥

नारिष्टदोमस्योपहोमपूर्वमन्त्राधिकरणम् ॥

ख प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्त्रे स्यान्न ह्यचोदितस्य शेषाम्नायनम् ॥ १७ ॥ (सि०) ॥

भा अग्नीं न च वेष्ट्यां श्रूयते,—‘अग्रये हस्तिकाग्रयः पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेत्, सोमं जुहोति, अग्रये स्वाहा, हस्तिकाग्रयः
स्वाहा’—इत्येवमादिहोमाः समाप्ताः । सन्ति तु प्रकृतौ
नारिष्टदोमाः* । तत्र सन्देहः,—किं नारिष्टदोमाः पूर्वं, उत
उपहोमाः?—इति संशये उच्यते, प्राकृतं पूर्वं, वैकृतमनो स्यात्
—इति । युतः? । चोदितस्य परिपूर्णस्य शेष आम्नायते, यदा
जातस्य पुष्टस्य ह्योदनकम् ॥

* इत्यनेन न च वेष्ट्यां श्रूयते इत्यादि तन्मैराध्यायप्रत्यये नारिष्टदोमा इति भाष्यम् ॥

ख. मुख्यानन्तर्यमात्रेयस्तेन तुल्यश्रुतित्वादशब्दत्वात्
प्राकृतानाम् व्यवायः स्यात् ॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा. 'आत्रेयो' मन्यते स्म, 'मुख्यानन्तर्यं' वैद्वतस्य, पश्चात् तु
प्राकृतं प्रयुज्येत। प्रधानानन्तरं विद्वतस्य पाठः प्रत्यक्षः, तस्मात्
पूर्वम् उपहोमाः ततो नारिष्ठहोमाः—इति। 'प्राकृतानां
व्यवायः स्यात्', यतः ते न श्रूयन्ते ॥

ख. अन्ते तु वादरायणस्तेषां प्रधानशब्द-
त्वात् ॥ १९ ॥ (उ०) ॥

भा. 'वादरायणस्तु' आचार्यो मन्यते स्म, 'अन्ते' वैद्वतानां प्रयोगः
—इति। कुतः?। प्रधानशब्दगृहीतत्वात्, प्राकृतानामङ्गानाम्
प्रधानशब्दगृहीतत्वं, तत्प्रधानशब्दगृहीतानि हि प्राकृतानि
अङ्गानि, तस्मात् च प्रधानशब्दात् परमेतत्,—'सोऽथ जुहोति
अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा'—इत्येवमादि। तस्मात्
प्रत्यक्षादेव क्रमाच्चारिष्ठहोमेभ्यः पराच्च उपहोमाः—इति ॥

ख. तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २० ॥ (यु०) ॥

भा. अन्यार्थाःपि चैतमर्थं दर्शयति,—'अध्वरस्य पूर्वमयाग्नेह्य
मैत्येतत् कर्म, यदग्निकर्म'—इति; पश्चात्समाग्नातरस्य पश्चात्
'प्रयोगं दर्शयति ॥ (५।२।९ अ०) ॥

विदेवनादीनामभिषेकपूर्वताधिकरणम् ॥

ख. कृतदेशात्तु पूर्वेषां स देशः स्यात्तेन प्रत्यक्षसंयोगात्
न्यायमात्रमितरत् ॥ २१ ॥

भा. राजसूये श्रूयते,—'अग्निर्दीप्यति शौनःशेषमाध्यापयति, अग्नि-

भा पिचयते—इति । तत्र सन्देह —किम् देवनादीनामन्ते प्रयोगः,
उत अभिषेकात् पूर्वम्?—इति । किम् प्राप्तम्?—‘अन्ते तु
वादरायण —इत्यन्ते प्रयोग कर्तव्य—इति । एव प्राप्ते
ब्रूम —‘छतदेशात् अभिषेकात् पूर्वे तु प्रयोगः, छतदेशो हि
अभिषेकः, माहेन्द्रस्य स्तोत्र प्रत्यभिधिचयते—इति प्रत्यक्षानु-
पह्यायाभिषेकात् पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । ‘न्यायमाचम् इतरत्,—
‘अन्ते तु वादरायण —इति ॥ (५।।२।१० अ०) ॥

सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयपूर्वप्रयोगाधिकरणम् ॥

स प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत् ॥ २२ ॥

भा अस्ति अग्नि —‘य एव विद्वानग्निश्चिनुते’—इति । तत्र
‘दीक्षणीयाया पूर्वं सावित्रहोमा उखासम्भरणम् इष्टका
पशुश्च—इत्येतद्भाग्नातम् । किं तदेव पूर्वं कर्तव्यम् उत
दीक्षणीया?—इति । किं प्राप्तम्?—वैद्यतानामन्ते प्रयोगः
‘अन्ते तु वादरायण —इति । एव प्राप्ते ब्रूम,—पूर्वं सावित्र
होमा, इष्टका, पशुकृपासम्भरण च । कुत ? । प्रत्यक्षपाठात्
पुनः तत्र दीक्षणीया आग्नाता तस्याश्च पुरस्तात् सावित्र
होमा इष्टका पशुकृपासम्भरण च । तस्मात् तेषां पूर्वं प्रयोगः
—इति ॥ (५।२।११ अ०) ॥

याजुषादिगन्धाराणां स्वल्पप्रतिभोक्तानां पूर्वभाजिनाधिकरणम् ॥

स सन्निपातश्चेत् यथोक्तमन्ते स्यात् ॥ २३ ॥

भा अग्नी दीक्षणीयाया परतो स्वल्पप्रतिभोचनादि* आग्नातं

* यद्यपि यत् सन्निपात उच्यते तत्रापि सन्निपातानां भाजनां चाभिरुचिनां च स्वल्पप्रतिभोचनादि रति-
नाशः ॥

भा. तस्मिन् एव क्रमे चोदकेन दीक्षितसंस्काराः प्राप्ताः । तत्र सन्देहः,—किम् अनियमः, उत पूर्वं रुक्मप्रतिमोचनादि, उत दीक्षितसंस्काराः?—इति । किं प्राप्तम्?—अनियमः । अथ वा, यथा प्रत्यक्षपाठक्रमात् दीक्षणीयायाः पुरत उखासम्भरणदयः, एवं रुक्मप्रतिमोचनादीनि—इति ॥

एवं प्राप्ते द्यूमः,—दीक्षितसंस्काराः पूर्वं कर्तव्याः—इति । कुतः? । दीक्षणीयां प्रति यः पाठक्रमः, यथा च चोदकः, तथोभयेऽपि परस्तात् दीक्षणीयायाः कार्याः । यः तेषां परस्परापेक्षः क्रमः, तत्र न कश्चिदुखासम्भरणस्येव प्रत्यक्षः पाठक्रमः पूर्वत्वम् साधयति । अस्ति तु संस्काराणां प्रकृतौ पूर्वं पाठः, विवृतौ रुक्मप्रतिमोचनस्य उत्तरः, तेन यद्योक्त एव क्रमः स्यात्, अन्ते वैवृतम्—इति । ‘अथ किमर्थं सन्निपात आशङ्कते?’ । ननु अयं सन्निपात एव ध्यक्तः । असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमेतत्, यथा

‘इंजाना धड्ढभियसैवांछण वेदपारगाः* ।

शाखाणि चेत् प्रमाणं स्युः, प्राप्ताः ते परमां गतिम्—इति । तस्मात् न दोषः—इति ॥ (५।२।१२ अ०) ॥

इति श्रीश्वरन्धामिनः कृतो मीमांसाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

* शास्त्राचार्य वज्रयुता इति का० कौ० पु० पाठः ॥

पञ्चमे अथाये तृतीयः पादः ॥

—

प्रयाजादीनाम एकादशादिष्वप्रायाः सर्वसम्पादनाधिकारम् ॥

घ विष्टुष्टिः कर्मभेदात्पृषदाज्यवत्तस्य तस्योप-
दिश्येत ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा अग्निप्रयोमीये पशौ श्रूयते,—‘एकादश प्रयाजान् यजति एका-
दशानुयाजान् यजति’—इति । चातुर्मास्येषु नव प्रयाजान्
यजति नव अनुयाजान् यजति’—इति । अग्नौ श्रूयते, ‘यदुप-
सदः’—इति । तत्र सन्देहः,—किं प्रतिप्रयाजनेकादशसङ्ख्या
प्रत्यनुयाजं च, तथा चातुर्मास्येषु नवसङ्ख्या, तथा अग्नौ
चोपसत्तु षट्सङ्ख्या, उतं सर्वसम्पाद्या सङ्ख्या?—इति । किं
प्राप्तम्?—प्रतिप्रधानं सङ्ख्या भिद्यते—इति । कुतः? । भिन्नानि
हि तानि कर्माणि, तानि च प्रधानानि प्रति, सङ्ख्या श्रूयते;
प्रधानसन्निधौ च गुणः शिष्यमाणः प्रतिप्रधानं भिद्यते, यथा
‘पृषदाज्येनानुयाजान् यजति’—इति प्रत्यनुयाजं पृषत्ता गुणो
भिद्यते, एवम् इहापि—इति ॥

ख अपि या सर्वसङ्ख्यात्वादिकारः प्रतीयेत ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा सर्वसम्पाद्या सङ्ख्या कल्प्येत । कुतः? । पृथक्त्वनिवेशिनी हि
सङ्ख्या असति पृथक्त्वभ्यासेन कल्प्येत, यावत्सम्भवो भेदस्य,
तावत्प्रेषाभ्यस्येत, यावति सम्भवति, तावति पृथक्त्वनिवेश एव
न्यास्यः, तस्मात् सर्वसम्पाद्यैव सङ्ख्या । यत्तु,—‘पृषदाज्यवत्’—
इति, न, पृषत्ता एकस्य न सम्भवति, न असौ पृथक्त्वनिवेशिनी,
न च, एकस्य क्रियमाणा सर्वथा तत्प्रेषोपकरोति—इति ।

भा. तस्मात् अवश्यं भेत्तव्या, तत्रेण तु उपकरोति सङ्गुग, इतरा-
पेक्षा हि सा भवति । एवं सति सङ्गत्वस्य प्रापकः प्रयोग-
यचनोऽनुपहोष्यते—इति ॥ (५।३।२ अ०) ॥

प्रथमादीनां विष्टुत्तामुपसर्गां स्वस्थानादन्त्यधिकरणम् ॥

घ. स्वस्थानात्तु विष्टुध्येरन् कृतानुपूर्व्यत्वात् ॥ ३ ॥

भा. उपसत्तु सन्देहः,—किम् आदृष्टिर्दण्डकलितवत्, उत स्व-
स्थानात् विवर्द्धन्ते?—इति । किं तावत् प्राप्तम्?—आवर्त्त-
नीयानामर्थानामेष धर्मः, यदुत दण्डकलितवत्, यो हि
उच्यते,—‘धिरनुवाकः पद्यताम्’—इति, स आदित आरभ्य
परिसमाप्य पुनरादित आरभ्यते, तस्मात् दण्डकलितवदा-
दृष्टिः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘स्वस्थानात्’ विवर्द्धितुमर्हति । कुतः ? ।
‘कृतानुपूर्व्यत्वात्’, कृतमानुपूर्व्यम् उपसत्तु, ‘प्रथमां कृत्वा
मध्यमां कर्त्तव्या, तत उत्तमा’—इति । तत्र यदि दण्डकलि-
तवदादृष्टिः स्यात्, उत्तमां कृत्वा पुनराद्याया अभ्यासे क्रिय-
माणेऽस्थाने सा विष्टुद्धिः कृता भवति । स्वस्थानविष्टुद्वौ नैव
दोषः । तस्मात् स्वस्थाने विष्टुद्धिः—इति ॥ (५।३।२ अ०) ॥

सामिधेनीषु चाग्रज्जानामनो निवेशाधिकरणम् ॥

ख. समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण धाव्याः स्यु-
र्द्यावाष्टुधिव्योरन्तराले समर्हणात् ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यः ‘सामिधेनीरन्वाह’—इति ।

* यथा द्यौर्देवस्य सविमानः पुत्रयः चामूलाय कृत्वा दण्ड पुन पुन, पातयति,
न तु द्यौस्तु प्रत्यययम् प्रथमादृष्टिं करोति इति भाष्य ॥

भा तत्र काम्या सामिधेनीकल्पा 'एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठा
 कामरय — इत्येवमादय, तत्र आगमेन सङ्ख्यापूरणं वक्ष्यते। तत्र
 सन्देहः — किम् आगन्तूनामनो निवेश, उत समिधमानवती*
 समिधवती च अन्तरेण निवेश ? — इति। किं तावत् प्राप्तम् ? —
 अतो निवेश, 'अन्ते तु वादरायण (५।२।१६ सू०) — इत्यनेन
 न्यायेन — इति। एव प्राप्ते ब्रूम — 'समिधमानवती समिध
 वती च अन्तरेण निवेश — इति। कुत ?। 'द्यावापृथिव्योरन्त
 राले समर्चणात्' (सस्तवादित्यर्थ), 'इय वै समिधमानवती,
 असौ समिधवती यदन्तरा, तद्वारया इत्यन्तरिक्षसस्तुतेऽस्मिन्
 अन्तराले विधीयन्ते। तस्मात् न अन्ते स्युः — इति॥

स तच्छब्दो वा ॥ ५ ॥ (सि०) ॥ '

भा अथ वा या धार्याशब्दिका ता तत्र भवितुमर्हन्ति, तेन
 शब्देन तत्र सरतव सरतवाश्च विधान, यथा, 'पृथुमाजवत्यौ
 धार्ये उष्णिक्कुभौ धार्ये — इति। 'का पुनरेता धार्या —
 इति नाम ? न अस्य शब्दस्य प्रसिद्धिम् उपलभामह । उच्यते,
 — सामिधेन्यो धार्या । कुत ?। एव हि भगवत पाणिनेर्वचन
 "पार्य साम्नाय निकाय धार्या मान हविर्निवास सामिधे
 नीषु (३।१।२६ सू०) — इति, अस्मात् वचनात् श्रुतिमनुमिमी
 महे। कतमास सामिधेनीषु ? — इति। उच्यते, — अधिशेषात्
 सर्वास्विति गम्यते इह तु समिधमानवती समिधवती च अन्त
 रेण धार्या स्युः — इति सर्वास सामिधेनीषु सतीषु धार्याष
 चनात् विशिष्टानां सामिधेनीनां धार्याशब्दः — इति गम्यते।

ननु पाणिनिवचनाद्विशेषेण सर्वा धार्या । न — इत्याह
 विशिष्टास्वाप वचनम् उपपद्यते एव। 'यदि विशिष्टा, तत

* समिधमानाश्चर इवैवै एक समिधमानवती। समिधो अथ चारूतेत्येवै एक
 समिधवती इति साधनं ॥

भा. काः ?—इति । उच्यते,—यासु धार्याशब्दः श्रूयते, ताः तावत् धार्याः, तासु च धार्यासु सतीषु वचनम् अर्थवत् भवति । अर्थवति च सति वचने न अन्या धार्याः, प्रमाणाभावात्—इति ॥

ख उष्णिक्कुभोरन्ते दर्शनात् ॥ ६ ॥ 'यु० ॥

भा. 'उष्णिक्कुभोः' च 'अन्ते' प्रयोगो दृश्यते,—'यज्जगत्या परिदधादन्तं यज्ञं गच्छेत्, अथ यच्चिष्टुभा परिदधाति नान्तं गच्छति'—इति । 'ननु चिष्टुम् अत्रान्ते दृश्यते, न उष्णिक्कुभौ'—इति । उच्यते,—चिष्टुभमेवायम् उष्णिक्कुभौ—इति वृत्ते । कथम् ? । 'चिष्टुभो योदयम्'—इत्येवमन्ते संस्तुतेः 'चिष्टुभो वा एतद्वीर्यं यत् उष्णिक्कुभौ'—इति कारणे कायवत् उपचारः कृतः ॥' (५ । ३ । ३ अ०) ॥

वह्निष्पवमाने वाग्मूना पर्यासात्तरकास्तर्पिकरणम् ॥

ख. स्तोमविद्वद्वौ वह्निष्पवमाने पुरस्तात्पर्यासादागन्तवः
स्यस्तथाहि दृष्टं द्वादशाहे ॥ ७ ॥ (प०) ॥

भा. सन्ति विद्वद्वस्तोमकाः कृतवः,—'एकविंशेन अतिरात्रेण मजाकामं याजयेयुस्त्रिणवेन श्रोजस्कामं चयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्'—इति, तत्र आगमेन सङ्ख्यापूरणं वक्ष्यते । अथ वह्निष्पवमाने वैद्वतेषु आनीयमानेषु भवति संशयः । किं वैद्वतानामन्ते निवेशः, उत प्राक् पर्यासात्?—इति । किं प्राप्तम्?—'पुरस्तात्पर्यासादागन्तवः स्युः, तथा हि दृष्टं द्वादशाहे', 'स्तोत्रियानुरूपो नृचौ भवतः, दृष्टवन्तस्तृचा भवन्ति, तृच उत्तमः पर्यासः'—इति इच्छायां प्राक्पर्यासादागन्तुभिर्भयितव्यम् ॥

* अथमर्थं प्राक्तनानां वह्निष्पवमानानां वपाणां वृषाणां श्रोत्राणां नृचपः पर्यासात् इति श्रीशिव नामानि, तत्र सोदकास्तर्पणं अनुरूपपर्यासादोन्मथयेत्यर्थे दृष्टव्यमिति । अथा वपाणां इति म. अर्थः ॥

छ पर्यास इति चान्ताख्या ॥ ८ ॥ (यु०) ॥

भा पर्यासशब्दश्च अन्तवचनो लोके दृश्यते, यथा, 'चेवपर्यासः, नदीपर्यासः—इति । एवं पर्यासोऽन्ते ह्यतो भविष्यति ॥

छ अन्ते वा तदुक्तम् ॥ ९ ॥ (सि०) ॥

भा अन्ते वा एवञ्जातीयकं वैकृतं स्यात्, उक्तम्,—'अन्ते तु वाह रायणः' (५।२।१६ सू०)—इति ॥

छ वचनात्तु द्वादशाहे ॥ १० ॥ (आ० नि०) ॥

भा अथ यदुक्तम्,—'तथाहि दृष्ट द्वादशाहे—इति, तत्परि-
हर्तव्यम् । अथ उच्यते, वचनात् द्वादशाहे भवति, 'स्तोषिदानु-
रूपी तृतीयो भवतः दृषण्वन्तस्तृचा भवन्ति, तृच उत्तमः पर्यासः'
—इति । न हि वचनस्य अतिभारोऽस्ति ॥

छ तद्विकारस्य ॥ ११ ॥ (१ यु०) ॥

भा न च, अयं तद्विकारः, यत्ततो धर्मान् गृह्णीयात्—इति ॥

छ तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात् ॥ १२ ॥ (२ यु०) ॥

भा योऽपि तद्विकारः, तच्चाप्यन्ते एव निवेशः । कुतः ? । 'अपूर्व-
त्वात्, दृषण्वन्ता तृचानाम्, दृषण्वन्त एव प्राक्पर्यासात्, यावत्
वचनं वाचनिकं, न सदृशम् उपसङ्गमति ॥ (५।२।४ अ०) ॥

तत्रैवागन्तुना साध्या भयो निवेशाधिकरणम् ॥ १

छ अन्ते तूत्तरयोर्द्वाधात् ॥ १३ ॥ (यू०) ॥

भा इदमपि विद्वद्भ्यस्तोमकाः कृतव उदाहरणम् । तत्र उत्तरयो

भा. पवमानयोः साम्नामागमः—इति वक्ष्यते (१० अ०) । तत्र
 आगम्यमानेषु सामस्य सन्देहः,—किं तेषामन्ते निवेशः, उत
 गायत्री-वृहत्त्यनुष्टुप्?—इति । किं प्राप्तम्?—‘अन्ते उत्तरयो-
 र्द्विधात्’ । उक्तः अत्र न्यायः,—‘अन्ते तु वादरायणः’—इति ।
 तस्मात् अन्ते निवेशः—इति ॥

छ. अपि वा गायत्री-वृहत्त्यनुष्टुप्सु वचनात् ॥ १४ ॥ ‘सि० ॥

भा. ‘गायत्री-वृहत्त्यनुष्टुप्’ निवेशः । कस्मात्? । ‘वचनात्’,
 ‘वीणि ह वै यज्ञस्य उदराणि गायत्री-वृहत्त्यनुष्टुप्ति । अत्र
 ह्येव आवपन्ति अत एवोदपन्ति’*—इति वचनेन अस्ति उपा-
 ख्यम् । तस्मात् न एषाम् अन्ते निवेशः—इति ॥ (५।३।
 ५ अ०) ॥

यद्देष्टकादीनां कलत्रश्लेषतामिकरणम् ॥

छ. ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचितिशेषः
 स्यात् ॥ १५ ॥ ‘यू० ॥

भा. औपानुवाक्ये काण्डे यद्वा इष्टकाश्च समागताः,—‘एष वै
 हविषा हविर्यजते, यो दाभ्यं गृह्णीत्वा सोमाय यजते’—इति,
 तथा, ‘यरा वा एतस्यायुः प्राण एति योऽंशुं गृह्णाति’—इति,
 तथा ‘इष्टकाश्चित्रिणीरुपदधाति, वज्रिणीरुपदधाति, भूतेष्टका
 उपदधाति’—इति । तत्र सन्देहः,—किं यद्देष्टकमौपानुवाक्यं
 सवनशेषश्चितिशेषश्च, अथ किं कलत्रश्लेषोऽग्निशेषश्च?—इति ।

* अदम्यं, सोमस्य विष्टद्वये साव्यमावापं क्रियते, श्रावाय च उदापं, तावुभौ
 आवापोदापो गायत्रादिष्वेव नान्येनेति । ‘उपान्ते ज्ञानमन्त्रम्’ इत्येव मान्दिन-
 पवमानस्यासृष्टम् । माघिष्ठयेत्येव आर्चवपवमानस्य । तावुभौ गायत्री-वृहत्त्यनुष्टुप्, तयो-
 रावापं न तु विष्टपुण्यगतौ चन्दस्वरूपेणोपलभ्यते । सामावापनीयम् इति माधवः ॥

भा किं प्राप्तम्?—‘सवनचितिशेषः’। कुतः?। अहै सवनानि
आरभ्यन्ते, इष्टकामिच्छितयः, यच्च येन आरभ्यते तत्तदङ्गम् ॥

स कृत्यप्रतिशेषो वा चोदितत्वादचोदनानुपर्वस्य ॥
१६ ॥ (मि०) ॥

भा ‘कृत्यप्रतिशेषः’ स्यात्। कुतः?। ‘चोदितत्वात्’, अग्निसेतव्य
श्रूयते,—‘य एवं विद्वानग्निं चिनुते’—इति, न चितिश्चेतव्या,
इष्टकाक्षयनेन अग्निसेतव्य श्रूयते, ‘अग्निम्’—इति द्वितीया-
निर्देशात्, तथा ‘यो दाभ्य गृहीत्वा सोमाय यजते’—इति
अदाभ्यस्य यजतिना सम्बन्धः, तथा अंशोः। तस्मात् सप्त
यागसम्बन्धं कृत्वा हतार्थः शब्दो भवति, अतः सम्बन्धम् अग्नि-
निर्वर्त्यम्। तथा सप्तदशिसम्बन्धं कृत्वा हतो मन्येत, ‘अचोदना’
चितिसवनयोः, न हि ते कर्तव्यतया चोद्येते, परार्थं हि
तयोः अक्षयः। किं प्रयोजनं?। सवनचितिशेषस्य, प्रति सवन
यक्षयः, प्रति-चिति च इष्टकोपधानम्। कृत्यप्रतिशेषात् सप्त
यक्षयोपधाने ॥ (५।३।६ अ०) ॥

चिचिणादीना मध्यमचितानुपधानाधिकरणम् ॥

स अन्ते स्युरथ्यवायात् ॥ १७ ॥ (यू०) ॥

भा. श्रीपानुवाक्ये श्रूयते,—‘चिचिणीरुपदधाति, वसिणीरुप
दधाति’—इति। तत्र सन्देहः,—किम् एताः पञ्चम्या चिता-
नुपधेयाः, उत मध्यमायाम्?—इति। किं प्राप्तम्?—पञ्चम्याम
एवेष्टकाः हतक्रमाः, अन्ये नेताभिर्व्यवेक्ष्यन्ते ॥

स लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १८ ॥ (यु०) ॥

भा आवर्णनं वा उत्तमा चितिः ‘अन्या इष्टका उपदधाति’—इति ॥

स. मध्यमायान्तु वचनात् ब्राह्मणवत्यः ॥ १९ ॥
(सि०) ॥

भा. नेवेता अन्तर्गायां चितौ । 'कस्यां तर्हि ? । मध्यमायां' ।
कुतः ? । 'ब्राह्मणवत्यः' एता इष्टकाः, तासां मध्यमा चिति-
राम्नायते,—'थां वै काचित् ब्राह्मणवतीम् इष्टकाम् अभि-
जानीयात्, तां मध्यमायां चित्तावुपदध्यात्'—इति । 'ननु सर्वा
एवेष्टका ब्राह्मणवत्यः' । न—इत्याह, अपरा लिङ्गक्रमात्
समाख्यानाच्च । तस्मात् एता नान्ते स्युः—इति ॥ (५। १।
७ अ०) ॥

लोकम्पृणाः पूर्वं चित्रिण्यावुपधानाधिकरणम् ॥

स. प्राग्लोकम्पृणायास्तस्याः सम्पूरणार्थत्वात् ॥ २० ॥

भा. औपानुवाक्ये काण्डे इष्टकाः समाभ्नाताः,—'वक्षिणीरुप-
दधाति, चित्रिणीरुपदधाति, भूतेष्टका उपदधाति'—इति ।
तत्र इदं समधिगतं,—मध्यमायां चित्तावुपधेयाः—इति । तत्र
सन्देहः,—किं प्राक् लोकम्पृणायाः*, उत यस्यात्?—इति । किं
प्राप्तम्?—'अन्ते तु वादरायणः'—इति । एवं प्राप्ते उच्यते,—
'प्राक् लोकम्पृणायाः तस्याः सम्पूरणार्थत्वात्', सम्पूरणार्थता
तस्याः श्रूयते,—'यदेवास्थोनं, यच्छिद्रं, तत् अनया पूरयति,
लोकं पृणच्छिद्रं पृण'—इति । अपूर्वत्वात् वार्थस्य, विधिरेवार्थं
संस्तवेन—इति गम्यते । तस्मात् प्राक् लोकम्पृणायाः स्यात् ॥
(५। १। ८ अ०) ॥

* लोकं पृणच्छिद्रं यथा इत्यनेन उपधीयमाना इष्टका लोकम्पृणा ॥

इष्टिस्थिताग्निहोत्राद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥

स संस्कृते कर्म सस्काराणान्तर्दर्थत्वात् ॥ २१ ॥ (पू०) ॥

भा आधाने सन्ति पवमानेष्टय । सन्ति च नियतानि कर्माणि, अग्निहोत्रादीनि । अनियतानि च ऐन्द्राग्रादीनि । तत्र सन्देहः, — किं पवमानेष्टी कृत्वा कर्माणि प्रतिपत्तव्यानि, उत आहित, मात्रेयु अग्नियु? — इति । किं प्राप्तम्? — आहितमात्रेयु — इति । कुत ? । आहितमात्रेयु असौ अग्नियु कर्माणि कर्तुम् समर्था भवति, यथा 'आहिताग्निर्न किञ्च दार्ढा दध्यात्' — इति । दर्शयति च, — 'अग्निं धै सृष्टम् अग्निहोत्रेण अनुव्रवन्ति' — इति आहितमात्रेयु अग्निहोत्र दर्शयति । तस्मात् न पवमानेष्टय प्रतीक्षितव्या — इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, — पवमानेष्टिभिः संस्कृतेषु अग्नियु कर्माणि वर्तेरन् । कुत ? । 'सस्काराणां तदर्थत्वात्, सस्कारशब्दा एते आहवनीयादयः सस्कारस्य कस्यचित् अभावेन, आहवनीया द्वियु प्रतिपत्तिरित्यात् । तस्मात् संस्कृतेषु अग्नियु कर्माणि — इति ॥

स अनन्तरं व्रतं तद्भूतत्वात् ॥ २२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा यत् — 'आहिताग्निर्न किञ्च दार्ढा दध्यात्' — इत्येवमादि, युक्तं, यत् आहितमात्रेयु क्रियते, आहिताग्ने तद्भूतम् उच्यते, स च, आहितमात्रेयु आहिताग्नि संवृत्तः । तस्मात् 'अनन्तरं व्रतं स्यात्, 'तद्भूतत्वात्' ॥

स पूर्वं च लिङ्गदर्शनात् ॥ २३ ॥ (आभा०) ॥

भा अथ यदुक्तम्, — आहितमात्रेयु अग्निहोत्रं दर्शयति, पूर्वम् इष्टिभ्यः — इति, तस्य कः परिहारः ? — इत्याभाषान्तं सूत्रम् ॥

स. अर्थवादो वा अर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥ २४ ॥ (उ०) ॥

भा. 'अर्थवादः' एयः। कुतः?। 'अर्थस्य विद्यमानत्वात्', विद्यमानो हि तत्र अन्य एव अग्निहोत्रहोमः। कथं होतव्यम् अग्निहोत्रं न होतव्यम्?—इति भीमांसने ब्रह्मवादिभिः। 'यत् यजुषा' जुहुयात् अथवापूर्वमाहुती जुहुयात् यदि न जुहुयात् अग्निः परापतेत् तूष्णीमेव होतव्यम्—इति, तस्य तूष्णीहोमस्य प्रशस्योऽध्यमर्थवादः ॥

स. न्यायविप्रतिषेधाच्च ॥ २५ ॥ (यु०) ॥

भा. न्यायविप्रतिषेधश्च भवेत्, यदि अनन्तरम् अग्निहोत्रादयः स्युः, यः पूर्वाक्तो न्यायः, स विप्रतिषेधेत,—'न वा तासां तदर्थत्वात्'—इति। तस्मात् संसृजते कर्माणि भवेयुः—इति ॥ (५।३।६ अ०) ॥

अग्निचिद्वर्षणादिप्रतारणां कलनेऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥

स. सञ्चिते त्वग्निचिद्युक्तं प्रापणान्निमित्तस्य ॥ २६ ॥ (पृ०) ॥

भा. 'अग्निचिद्वर्षति, न धावेन्न खियमुपेयात्, तस्मात् अग्निचित्ता पक्षिणो न अग्निताः'—इत्येवमादयः पदार्थाः श्रूयन्ते। तेषु सन्देहः,—किं सञ्चितमात्रे प्रतिपत्तव्याः उत कृत्वन्ते?—इति। किं प्राप्तम्?—सञ्चितमात्रे एव—इति। अग्निं याश्चितवान् सोऽग्निचित्—इति तस्य श्रूयमाणान्श्चितवतोऽनन्तरमेव प्राप्नोति, प्राप्ते निमित्ते नैमित्तिकं कर्तव्यम्। तस्मात् अनन्तरमेव ॥

स कृत्वन्ते वा प्रयोगवचनाभावात् ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

भा प्रयोगवचनो हि अत्र तान् पदार्थान् प्रापयति, येषां कृत्वर्थत्वं, न चैषा कृत्वर्थत्वमस्ति, पुरुषार्था ह्येते । कथं ? प्रतिषेधे पुरुषः श्रूयते,—‘वर्षति न धावेन्न खियमुमेयात्’—इत्येवमादि, न च कृत्वर्था एते प्रसक्ताः, येन प्रतिषेधः कृतोऽप्युच्यते ।

‘ननु पुरुषार्था अपि चितवन्तः अथवाच्यनानन्तरं प्राप्ताः । न—इति ब्रूम,—

स अग्नेः कर्मत्वनिर्द्देशात् ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा अग्नये चयनं तत्, यदग्नेः स्वं कार्यं कुर्वन् साक्षाद्ये वर्तते, तत् तदर्थं । कस्य तस्य स्वार्थः ? यागसिद्धिः, सिद्धे च यागे चयनेन उपहातं भवति । तस्मात् सिद्धे यागेऽग्नित्, तेन कृत्वन्ते—इति ॥ (५।३।१० अ०) ॥

दीक्षाया इष्टिसिद्धताधिकरणम् ॥

स परेणावेदनादीक्षितः स्यात्सर्व्वेर्दीक्षाभिसम्बन्धात् ॥ २९ ॥ (पू०) ॥

भा ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्व्वपेत् दीक्षिष्यमाणः’—इति, तथा ‘दण्डेन दीक्षयति, मेखलया दीक्षयति, कृष्णाजिनेन दीक्षयति’—इत्येवमादि । तत्र सन्देहः,—किं सर्व्वेर्दीक्षितो भवति, अथ वा इच्छन्ते दीक्षितः ?—इति । किं तावत् प्राप्तम् ?—‘सर्व्वेः’—इति । कुतः ? ‘दीक्षाभिसम्बन्धात्’, दीक्ष्यासम्बन्धो भवति,—‘दण्डेन दीक्षयति’ (दीक्षामस्य करोति—इत्यर्थः), यदि इच्छन्ते दीक्षितः स्यात् ।

भा. कथंम् अस्य दण्डेन दीक्षां कुर्यात्, तेन इच्छा न दीक्षितः ।
 न च, अस्य इच्छन्ते दीक्षितशब्दं पश्यामः, आवेदने त्वस्य
 दीक्षितशब्दः, तस्मात् न तावति दीक्षितः स्यात् । न च
 सम्भवति समुच्चये विकल्पो न्याय्यः, पक्षे बाधः स्यात्, तत्र
 प्रयोगवचनो बाधेत । तस्मात् भिन्नेष्वपि दीक्षासम्बन्धवाक्येषु
 प्रयोगवचनेन 'सङ्केतवाक्यता—इति आवेदनकाले दीक्षितः
 स्यात् ॥

स. इच्छन्ते वा तदर्थं ह्यविशेषार्थसम्बन्धात् ॥ ३० ॥
 (सि०) ॥

भा. 'इच्छन्ते वा' दीक्षितः स्यात्, 'तदर्थं हि' सा (दीक्षणायां) ।
 कथं ? । दीक्षिष्यमानस्य अदीक्षितस्य सा भवति, यदि तस्या
 उत्तरकाले दीक्षितः, एवं सा दीक्षिष्यमाणस्य । तस्मात् वाक्या-
 दवगम्यते,—भवति तदा दीक्षितः—इति, दीक्षाकरणे पदार्थं
 निर्हन्ते किमिति न दीक्षितः स्यात् ? वाक्यं हि निरपेक्षं
 दीक्षितः—इति ज्ञापयति ।

यत्तु,—दीक्षासम्बन्धो 'दण्डेन दीक्षयति'—इति ; कथं स
 दीक्षितत्वे स्यात् ?—इति दण्डेनैवं सम्पादयति—इत्यव-
 गच्छामः, यत्तु,—अनन्तरं दीक्षितशब्दो नास्ति—इति ; न
 शब्दस्य अप्रयोगः अर्थाभावे हेतुः ; सत्यप्यर्थं तदवसराभावाच्च
 प्रयुज्यते शब्दः । अन्येन च दीक्षितः—इत्यवगम्यते वाक्येन,
 'अग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दीक्षिष्यमाणः'—इति ।
 यच्च,—आवेदनकाले दीक्षितशब्दः—इति ; इच्छन्तैःपि दीक्षि-
 तस्य अभावविरुद्धः, प्रयोगवचनस्याविरुद्धः, यतः एकं दीक्षा-
 करणम्, अन्येर्दीक्षितं सम्पादयति—इति गम्यते ॥

स समाख्यानं च तद्वत् ॥ ३१ ॥ (यु०) ॥

भा. इतश्च पश्याम', इष्टिर्दीक्षणार्था, इष्ट्यन्ते च प्रवृत्तिः—
इति । कस्मात् ? । 'समाख्यानं च तद्वत्'—इति यदन्नाय
उपदिष्टः । कथम् ? । दीक्षणीया—इति तादर्थ्यकरी समाख्या
भवति, यथा स्नानीयम् भोजनीयञ्च—इति । तस्माच्च पश्याम',
इष्टिर्दीक्षणार्था इष्ट्यन्ते च प्रवृत्तिः—इति ॥ (५।३।११ अ०) ॥

काम्येष्टीनामनियमेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥

स अङ्गवत् क्रतूनामानुपूर्व्यम् ॥ ३२ ॥ (यू०) ॥

भा. इह काम्या इष्ट्य उदाहरणम्,—'ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं
निर्वपेत्'—इत्येवमादयः, गवादयः सोमाः, सौग्यादयः पशवः ।
तत्र सन्देहः,—किं येन क्रमेण अधीताः, तेनैव क्रमेण प्रयोक्तव्याः,
उत अनियमः ?—इति । किं तावत् प्राप्तम् ?—'क्रतूनामानु
पूर्व्यं' यत् पाठे, तदेव प्रयोगे भवितुमर्हति, एवं पाठक्रमो
ऽनुगृहीतो भविष्यति, इतरथा पाठक्रमो बाधेत, तन्मा भूत्—
इति क्रमेण अनुष्ठानव्यम् ॥

स न वासम्बन्धात् ॥ ३३ ॥ (सि०) ॥

भा. 'न वा', अयं क्रमो नियम्येत । कुतः ? । 'असम्बन्धात्',
प्रत्यक् पृथक् एषा कर्मणाम् प्रयोगवचनानि, तानि संपदार्थानाम्
उपसंहारकाणि, यो यस्य न उपकारकः, स तस्य न क्रमेण,
न उत्क्रमेण, यो यस्य उपकरोति कस्यचित्, तस्य उपकुर्वतः
क्रमः साहाय्ये वर्तते । न च, एतानि कर्माणि अन्योन्यस्य
उपकुर्वन्ति, तस्मात् न एषा क्रम साहाय्ये वर्तते । तस्मात्
असम्बन्धः—इति ॥

स काम्यत्वाच्च ॥ ३४ ॥ 'यु०' ॥

भा. काम्यानि च एतानि कर्माणि, कामाद्युन क्रमेण उत्पद्यन्ते,
तेन निमित्तरस्य अक्रमत्वाच्च क्रमवन्तः—इति ॥

स आनर्थक्याच्चेति चेत् ॥ ३५ ॥ 'आ०' ॥

भा. इति यदुक्तम् पृथपच्चे, तदेव पुनरुच्यते परिहर्तुम्, एवं
क्रमेण पाठोर्ध्वान् भविष्यति—इति । एतदाभाषान्तं सूचम् ॥

स स्याद्विद्यार्थत्वाद्यथा परेषु सर्वस्वारात् ॥ ३६ ॥
(आ० नि०, ॥

भा. 'स्यात्' अर्थवान् क्रमपाठः, असत्यपि प्रयोगे क्रमे, विद्या-
पहणार्थत्वात्,—कर्मावबोधनार्थायां विद्यायां क्रमनियमादुच्यते
तदाश्रयमेव भविष्यति—इति, यथा, त्वत्पच्चे 'परेषु सव-
स्वारात्', यस्यापि क्रमोद्भूतम्—इति यच्च, तस्यापि सर्वस्वारात्
परेषां सर्वस्वारेण यः क्रमः तस्य अदृष्टार्थता अवश्यं कल्प-
नीया ॥ (५।३।१२ अ०) ॥

यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वकताधिकरणम् ॥

स य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् ॥ ३७ ॥ (मि०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—'एष वाव प्रथमो यज्ञानां यत् ज्योति-
ष्टोमः, य एतेनानिष्ठा अध्यान्वेन यजेत गर्तपत्यमेव तज्जायते
प्रवामीयते'—इति । तत्र मन्देहः,—'यः एतेन'—इति कस्य

* 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यत् ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ठा अध्यान्वेन यजेत
गर्तपतितमेव हि तत् ज्योत्यंते प्रवामीयते'—इति माधवीये पाठः । मन्वाध्यायोऽप्यकारि
—“यथा गर्तपतितमुद्दिष्ट पवावस्थादिकं पुनर्न ज्ञापयद्भ्यते, चेत्तल ज्योत्यंते, तथा,
प्रथमममुद्दिष्ट यज्ञाभारं पश्चाद्येनोपदुक्त, यज्ञानामस्य मन्वापरत्वेन अपश्यत्वात् भवती-
त्यर्थः” इति ॥

भा अथ वाद ?—इति प्रश्नेन एवोपक्रम । उच्यते,—‘य एतन्
—इति अग्निष्टोमस्य वाद । कुत ?। ‘प्रकरणात्, तस्य हि
प्रकरणे भवति एतद्वचन, प्रकृतवाचीनि च सर्वनामानि भवन्ति ॥

ख लिङ्गमात्रं ॥ ३८ ॥ (हे०) ॥

भा लिङ्गमपि भवति,—तत्र श्रूयते, ‘यस्य नवतिशत स्तोत्रीया
—इति अग्निष्टोमस्य हि भवन्ति नवतिशत स्तोत्रीया ।
कथं ?। चिष्टत् वह्निष्पवमान, पञ्चदशानि आज्यानि, तानि
चत्वारि सा एकोनसप्तति । पञ्चदशो माध्वन्दिन पवमान
तेन चतुरशीति । सप्तदशानि पृष्ठानि, तानि चत्वारि
साष्टपष्टि, चतुरशीत्या सह द्विपञ्चाशच्छत । सप्तदश आर्भवं
पवमान, तेन षष्ठ्यधिकं शतं नव च । एकविंश द्वायस्त्रीयम्
—इति तदेतन्नवतिशतम् अग्निष्टोमस्य, तस्मादप्यग्निष्टोम ॥
(५।३।१३ अ०) ॥

ज्योतिष्टोमविकाराणाम् अग्निष्टोमपुनर्वक्तव्यप्रकरणम् ॥

ख अथान्येनेति संस्थानाम् सन्निधानात् ॥ ३९ ॥ (पू०) ॥

भा ‘अथ अन्येन—इति किं संस्थाना वाद, अथ ज्योतिष्टोम
विकाराणाम् एवेकाहदीनाम्?—इति । किं तावत् प्राप्तम्?
—‘संस्थानाम्—इति । कुत ?। ‘सन्निधानात्, सन्निहिता
तस्मिन् प्रकरणे संस्था, तासां वाद प्रकरणानुपपत्तये ॥

ख तत्प्रकृतेर्वापत्तिविहारौ हि न तुल्यैर्पृथग्येते ॥ ४० ॥
(सि०) ॥

भा ‘तत्प्रकृतेर्वा’ गवादेर्वाद् स्यात्, ‘आपत्तिविहारौ हि
प्रकृतिविकारमात्रेषु ‘उपपद्येते’, न तुल्यशब्देषु एव ज्योतिष्टोम

भा. शब्दकेषु । नैवम् अभिसम्बन्धः क्रियते,—‘अथान्येन’ ज्योति-
 ष्टोमशब्दकेन—इति । कथं तर्हि?—‘अन्येन’—इति प्रशतात्
 इतरत् ब्रवीति, न, स ज्योतिष्टोमेन विशिष्यते, न हि शब्दस्य
 अर्थः समीपगतेन हतप्रयोजनेन एकदेशेऽवस्थापयितव्यो भवति,
 न हि चाक्येन श्रुतिर्बाध्यते । अथ, ज्योतिष्टोमीदन्त्येन—
 इत्यभिसम्बध्यते, ततो नतरां संस्थावादः । कथं पुनरापत्ति-
 विचारौ? । ‘प्रजापतिर्वा अग्निष्टोमः, स उत्तरान् एकाहान्
 अष्टजत ते हृदा अब्रुवन्, न वै स्वेनात्मना प्रभवामः—इति,
 तेभ्यः स्वातन्त्र्यं प्रायच्छत्*, तथा च ते प्राभवन् तत् । यथा
 वा ‘इदमग्नेर्जातादध्यश्रयो विश्रियन्ते’ । एवं वा, ‘एतस्मात्
 यज्ञादन्ये यज्ञक्रतवो विश्रियन्ते, यो वै विष्टदग्न्यं यज्ञक्रतु-
 मापद्यते, स तं दीपयति, यः पञ्चदशं, स तं, यः सप्तदशं,
 स तं, यः एकविंशं, स तम्—इत्येवमाजरेको यज्ञः—इति ।
 एते वै सर्वे ज्योतिष्टोमाः भवन्ति—इति । एवं वैकृतानाम्
 सङ्कीर्तनात्, तेषामेव यादः—इति गम्यते । कथम्? । ‘अथा-
 न्येन’—इति, योऽभावग्न्यः, तत्र प्राकृतान् धर्मान् विहृतान्
 दर्शयति, अतो मग्न्यामहे, यस्य यतो विहृतिः, तेन अन्येन
 —इति ॥

घ प्रशंसा वा विहरणाभावात् ॥ ४१ ॥ (आ०) ॥

भा यदीयं न तर्हि तद्विकारणम् वादः, तत्र न विचारो नापत्तिः
 प्रकरणादिभिः, ते धर्मा ज्योतिष्टोमस्य, यदि हि गवाद्यो
 पिश्रियेरन् प्रकरणादीनि बाधेरन्, तदापत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा,
 ‘प्रशंसा’ त्वेषा, आपत्तिविहाराभावात् ॥

* न यथेति अत्राह अत्राह इति नोक्तं न तम् प्रायश्चित्ति माधवोये पाठः ॥

स विधिप्रत्ययाद्वा न ह्येकस्मात्प्रशंसा स्यात् ॥ ४२ ॥
(आ० नि०) ॥

भा अत्र उच्यते,—यद्यप्यापत्तिविहारौ न विधीयेते, ते तथापि च, दर्शनै विधीयेते, ये प्रवृत्तौ कर्त्तव्याः, ते चोदकवचनात् विद्यतावपि कर्त्तव्या गम्यन्ते, तदापत्तिविहाराविव यत्र भवतः, तेन अन्यतः—इति ग दत्तः । न ह्येकस्मात् प्रशंसा स्यात्, योऽसावन्यः, स कथम् अनया प्रशंसया लक्ष्येत?—इत्येवमर्था प्रशंसा ॥ (५।३।१४ अ०) ॥

उभेऽपानेकानेकलोमकानाम् अग्निष्टोमपूर्वकताधिकरणम् ॥

स एकस्तोमे वा क्रतुसयोगात् ॥ ४३ ॥ (पू०) ॥

भा 'य एतेनानिष्ठा, अधान्येन यजेत'—इति श्रूयते । तत्र एषोऽर्थः सरुधिगत,—तदकाराणाम् वादः—इति । अथ इदानीं सन्दिश्यते,—किम् एकस्तोमकस्य, अनेकस्तोमकस्य च?—इति । किं प्राप्तम्?—एकस्तोमकस्य वादः । कुतः? 'क्रतुसयोगात्', एकस्तोमे क्रतुसयोगो भवति,—“यो वै विष्टदग्न्यं यश्चक्रतुमापद्यते स तन्दीपयति, यः पञ्चदशं ज्ञ तं, यः सप्तदशं स त, य एकविंश स त” । विष्टदादय एकस्तोमकाः । तस्मात् तेषां वादः—इति ॥

स सर्वेषां वा चोदनाविशेषात् प्रशंसा स्तोमा-
नाम् ॥ ४४ ॥ (सि०) ॥

भा 'सर्वेषां' च एष वादः, एकस्तोमकानाम् अनेकस्तोमकानाम् च । कुतः? अविशेषवचनात् अन्यशब्दस्य । 'ननु एकस्तोमका क्रतवः सङ्कीर्त्यन्ते' । सत्यं सङ्कीर्त्यन्ते, प्रशंसार्थं, न

भा. विशेषार्थम् । कः पुनः प्रशंसार्थः ? । 'यो वै विद्वदन्यं यज्ञक्रतु-
मापद्यते स तन्दीपयति', चोदकप्राप्ता धर्मा अभ्यस्ताः महती,
विहतीं सखं प्रतिपद्यन्ते ॥ (५।३।१५ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः ह्यती मीमांसाभाष्ये पञ्चमसूत्राध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

पञ्चमे अध्याये चतुर्थं पाद ॥

— १ ॥ —

पाठक्रमापेक्षया व्युत्पत्त्यर्थोर्बलवत्ताधिकारणम् ॥

क्रमको योऽर्थशब्दाभ्यां व्युतिविशेषादर्थ-
परत्वाच्च ॥ १ ॥

भा इह पाठक्रमस्य व्युत्पत्त्यर्थक्रमाभ्यां सच्च बाधा प्रति विचारणम्
—किं पाठक्रम ताभ्यां तुल्य, उत बाध्यते?—इति । किं
प्राप्तम्?—तुल्यबलायेतौ, पाठोऽपि हि कारण व्युत्पत्त्यावधि,
न च प्रामाण्ये कश्चित् विशेषोऽस्ति, तस्मात् अनियम —इति ।
एव प्राप्ते ब्रूम, —पाठक्रमो हि बाध्यते व्युत्पत्त्या अर्थेन च ।
कुत ? । 'व्युतिविशेषात् अर्थपरत्वाच्च । व्युतिविशेष क ? । यत्र
अवयव तत्र प्रत्यक्ष कारण, पाठक्रमस्तु आनुमानिक पाठक्रमेण
स्मरणम् एवम् अभिनिर्वर्तयितव्यम्—इत्यवगम्यते तस्यार्थ
वत्त्वेनेकया उपपत्त्या तस्य एवानुष्ठान व्युत्पत्त्या पुन अनुष्ठान
मेव, एव भवति—इति प्रत्यक्षादवगम्यते ।

तथा अर्थेन । कुत ? । अर्थपरत्वात् अर्थार्थं हि सर्वं
(प्रधानार्थं) प्रधानम् अभिनिर्वर्तयति—इति सर्वं क्रियते ।
तस्मात् पाठ ताभ्यां बाध्यते ।

किम् उदाहरण प्रयोजनं च ? । व्युत्पत्त्याम् 'आश्विनो दशमो
गृह्यते त ततोऽयं जुहोति' अत्र पाठक्रमस्य बलीयस्त्वे तृतीयस्य
यच्छेद, सिद्धान्ते तु दशमस्य । अर्थ, आश्विहोत्रहोम पूर्व
आग्न्यायते पश्चाच्छ्रपणम् एव कर्तव्यम्, यदि पाठो बलवान्,
सिद्धान्ते अथवा पूर्वं, ततो होम ॥ (५।४।१ अ०) ॥

भा

च ।

स्तोम

मुख्यक्रमेणाग्नेयस्य पूर्वमवदानार्थानुष्ठानाधिकरणम् ॥

स. अवदानाभिधारणासादनेष्वानुपूर्व्यं प्रवृत्त्या
स्थात् ॥ २ ॥ (पूर्व०) ॥

भा. इतो दर्शपूर्णमासी, तत्र पूर्वं दध्नो धर्माः समाम्नाताः, पश्चात्
आग्नेयस्य, प्रदानं च आग्नेयस्य पूर्वम् । तत्र सन्देहः,—किं
प्रावृत्तिकेन क्रमेण पूर्वं दध्न अवदानाभिधारणासादनानि,
उत मुख्यक्रमेण पूर्वम् आग्नेयस्य?—इति । किं प्राप्तम्?—
अनियमः—इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—अवदानादिषु प्रावृत्ति-
केन पूर्वं दध्नः—इति । कुतः? । एवम् अनुज्ञातेभ्यो व्यव-
धायकेभ्यो न अभ्यधिकोऽन्यो वा व्यवधायकः कल्पितो भवि-
ष्यति, दर्शयति च दध्नः पूर्वमेव देयम्—इति ॥

स. यथाप्रदानं वा तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा. 'यथाप्रदानं वा' कर्त्तव्यानि, यस्य प्रदानं पूर्वम्, तस्य
अवदानानि पूर्वम्, तस्मात् आग्नेयस्य । कुतः? । प्रदान-
चोदनागृह्योक्तत्वात् अवदानादीनाम्, प्रदानोपक्रमा एते न
पृथक्पदार्था एते—इत्युक्तम् । अभिधारणम् अवदानं च तस्य
प्रदानचिकीर्षयैव क्रियते । आसादनम् अपि प्रदानार्थमथ
(आसन्नकरणम्), एवं दृष्टार्थता भवति । तस्मात् मुख्यक्रमेण
अङ्गानाम् प्रयोगः—इति ।

यत्तु, दध्नः पूर्वं प्रवृत्तिः—इति; अर्थात् पूर्वं प्रवृत्तिः, न
पाठात् । प्रावृत्तिकाच्च मुख्यक्रमो बलीयान्, मुख्यक्रमे गृह्य-
माणे प्रथम एकः पदार्थो विप्रवृत्तकालः स्यात्, प्रावृत्तिक
पुनर्गृह्यमाणे सर्वेषां विप्रकर्षः । तस्मात् मुख्यक्रमो बलीयान्
—इति । अथ . . . रक्षम्,—दध्नः पूर्वम् अवदेयम्—

भा इति; अथ उच्यते,—गृह्णामिप्रायमेतत् भविष्यति । तस्मात्
अदोषः ॥

ख सिद्धदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ (यु० १) ॥

भा 'सिद्धम् अपि अस्मिन् अर्थं भवति,—'स वै ध्रुवामेव अयेभि
धारयति, ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यद्व्यन् भवति'—इति
तस्मादपि मुख्यक्रमेण नियमः—इति ॥ (५।४।२ अ०) ॥

इष्टिषोक्तयोः पौर्वापर्यामियमाधिकरणम् ॥

ख वचनादिष्टिपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ (पू०) ॥

भा इष्टिपूर्वत्वं समाम्नातं । तत्र सन्देहः,—किम् इष्टिपूर्वत्वं,
सोमपूर्वत्वं वा विकल्पः, अथ वा इष्टिपूर्वत्वमेव?—इति । किं
माप्तम्?—'इष्टिपूर्वत्वम्' एव स्यात् । कुतः? । 'वचनात्',
वचनम् इदं भवति,—'एष वै देवरथो यत् दर्शपूर्णमासौ, यो
दर्शपूर्णमासौ इद्धा सोमेन यजते, रथस्यष्ट एवावसाने वरे
देवानामध्वर्यति'—इति, नास्ति वचनस्य अतिमात्रः । तस्मात्
इष्टिपूर्वत्वमेव—इति ॥

ख सोमश्चैकेषामग्राधेयस्यर्तुनक्षत्रातिक्रमवचनात्
तदन्तेनानर्थकं हि स्यात् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा इष्टिपूर्वत्वम्—इत्येतत् गृह्णीमः, किन्तु 'सोमश्च एकेषां पुरो
दर्शपूर्णमासयोः स्यात् । कुतः? । 'अग्राधेयस्य ऋतुनक्षत्राति-
क्रमवचनात्,—'यः सोमेन यज्यमाणोऽग्नीनादधीत, नर्तुम् स
प्रतीक्षेत न नक्षत्रम्—इति, यः सोमयागं ऋतुमादधीत, स न
प्रतीक्षेत नक्षत्रं नाभ्यर्तुं तावत्येवादधीत—इति आनन्तर्यम्
उच्यते, इतरथा, ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनम् 'अनर्थकं स्यात्',

भा. आनन्तर्येनपेक्ष्यमाणे यस्यैव ऋतुनक्षत्रे उक्ते तस्यैव तयोरना-
दरः कीर्तितः स्यात्, तस्मादस्ति सोमाधानयोरानन्तर्यमिति ।
अपि च विस्पष्टा च अद्यतनो विभक्तिः,—‘सोमेन यक्ष्यमाणः’
—इति, सा च न इष्टिपूर्वत्वम् अनुज्ञाय विवक्ष्यते, न तदा
अद्यतनकालविवक्षा, तत्र अयं शब्दो विप्रतिषिद्धेऽत्र ५ तस्मात्
आनन्तर्यविवक्षेत्यवगम्यते ॥

६. तदर्थवचनाच्च नाविशेषात्तदर्थत्वम् ॥ ७ ॥ (यु० १) ॥

भा. इतश्च सोमाधानयोः आनन्तर्यम्। कुतः?। ‘तदर्थवचनात्’,
‘यः सोमेन यजेत स अग्निमादधीत’—इति ‘च’। सर्वैरप्यसौ
यक्ष्यमाणोऽग्निमाधत्ते सोमेन अग्निहोत्रादिभिश्च, न अस्ति
सोमस्य विज्ञेये सोमार्थता स्यात्। अयम् असौ विशेषः स्यात्,
यदानन्तर्ये सोमाधानयोः—इति ॥

७. अयक्ष्यमाणस्य च पवमानहविषां कालनिर्द्देशात्
आनन्तर्याद्विशङ्का स्यात् ॥ ८ ॥ (यु० २) ॥

भा. सोमेन ‘अयक्ष्यमाणस्य च पवमानहविषां’ कालो निर्द्दिश्यते,
—‘यः सोमेन अयक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत, स पुरा संवत्सरात्
हवोषि निर्वपेत्’—इति, न खलु कश्चित् अयक्ष्यमाणः, सर्वस्य
विहितत्वात्। तस्मात् अनन्तरम् अयक्ष्यमाणः—इति गम्यते ॥

८. इष्टिरयक्ष्यमाणस्य, तादर्थ्ये सोमपूर्वत्वम् ॥ ९ ॥
(प्र०) ॥

भा. इदं प्रयोजनसूत्रम् वर्ण्यते। चीष्मधिकरणम्, किं प्रयोजनं
चिन्तायाः?। ‘इष्टिः अयक्ष्यमाणस्य’ सोमेन निरभिसन्धिके
आधाने; तदर्थत्वे तु ‘सोमपूर्वत्वं’, सोमार्थतायां त्वाधानस्य
सोमपूर्वत्वं स्यात् ॥ (५।४।३ अ०) ॥

ब्राह्मणस्यापोहिहोमयोः पौर्णमासीनिबन्धाधिकरणम् ॥

स उत्कर्षात् ब्राह्मणस्य सोमः स्यात् ॥ १० ॥ (पू०) ॥

भा अस्ति आधान, तत्र एषोर्ध्वः समधिगतः,—इष्टिपूर्वत्व सोम-
पूर्वत्व च—इति । इदानीं सन्देहः,—किं त्रयाणाम् वर्णानाम्
इष्टिपूर्वत्व सोमपूर्वत्व वा, उत ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव, उत
केवला पौर्णमासी उत्सृज्यते, ब्राह्मणस्य उभौ कल्पौ?—इति ।
अथ वा कर्मान्तरम् इदं, यत् ऊर्ध्वं सोमात्, अथ वा एकं हवि
उत्सृज्यते, ब्राह्मणस्य उभावैव कल्पौ?—इति । किं प्राप्तम्?
—त्रयाणाम् वर्णानाम् इष्टिपूर्वत्व सोमपूर्वत्व वा । कुत ?
अविशेषात्,—न कश्चित् विशेषमवगच्छाम । एव प्राप्ते ब्रूम,
—ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्व स्यात् । कस्मात् ? । ‘उत्कर्षात्,
उत्कर्षा’ हि श्रूयते, ‘आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया, स सोमेन
इद्धा अग्नीषोमीयो भवति, यदेवाद पौर्णमासं हवि, तत्र हि
अनुनिर्वपेत्, तर्हि उभयदेवयो भवति’—इति । किम् इव हि
वचनं न कुर्यात् । तस्मात् ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव—इति ॥

स पौर्णमासी वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा यदुक्तं, ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वम् एव—इति, तन्न, तस्य अपि
उभौ कल्पौ । कुत ? । अविशेषात्, न हि कल्पयो ब्राह्मणस्य
कश्चिद्विशेष आम्नायते । ‘ननु इदानीमेव उक्तं,—ब्राह्मणस्य
उत्कर्षं—इति । न—इति ब्रूम,—पौर्णमासीमात्रस्य तत्र
उत्कर्षः, श्रुतिसंयोग पौर्णमास्या तत्र,—‘यदेवाद पौर्णमासं
हवि’—इति, यावद्वचनं वाचनिकं, तत्र न ग्याय क्रमते ।
तस्यैव एकदेशे उत्सृष्टे नूनमपरोऽप्येकदेश उत्सृज्यते—इति ॥

छ. सर्वस्य वैककर्मात् ॥ १२ ॥ (आ०) ॥

भा. यदुच्यते,—केवला पीर्णमासी उत्पद्यते—इति । तत्र, हात्स्वस्य दर्शपूर्णमासकर्मण उत्कर्षः, एवं फलेन सम्बन्धः, इतरथा न स्यात् फलम् । एकदेशत्वात् पीर्णमास्याः, केवलायाम् उत्पद्यमाणायां अवशिष्टस्य पूर्वत्र क्रियमाणस्य न फलं स्यात्, एकदेशत्वात्, अफलत्वाच्च उक्तम् अपि न क्रियेत, समुदाये च उत्पद्यमाणे भवति फलम् । तस्मात् अर्थात् समुदायस्य उत्कर्षः, एवं हात्स्वोपदेशोऽर्थवान् भविष्यति—इति । तस्मात् सर्वस्य उत्कर्षः, सोमपूर्वत्वम् एव ब्राह्मणस्य—इति ॥

छ. स्याद्वा विधित्तदर्थेन ॥ १३ ॥ (पू० २) ॥

भा. नेतदस्ति, यदेवं समुदायस्य अस्ति वचने उत्कर्षः परि-
कल्पयेत्, तस्मात् अन्यदेवेवंनामकं कर्म ऊर्ध्वं सोमात् स्यात् ।
एवम् एकदेशस्य अश्रुतं फलं न कल्पयितव्यं भविष्यति, नाम-
धेयान् द्वयोः कर्मणोः एकम्, अक्षाः पादाः मायाः—इति यथा ;
पीर्णमासधर्मकं वा कर्मान्तरं चोद्यते—इति कर्मविधानं, श्रुतेः
एतत् भवति, तत् वाक्यस्य बाधकम् । तस्मात् कर्मान्तरम्—
इति ॥

छ. प्रकरणात्तु कालः स्यात् ॥ १४ ॥ (सि० २) ॥

भा. कर्मान्तरस्य एतदाचकम्—इति प्रामाण्याभावः । प्रकृतस्य
कर्मणो वाचकम्—इति प्रत्यक्षं, यच्च सप्रमाणकं, तत् याद्यं,
अन्यायश्चानेकार्थत्वं । धर्मपक्षे लक्षणाशब्दः श्रुतिसम्भवे
कल्प्यः स्यात् । अपि च अस्य रूपं न गम्यते, रूपावचनात्
न कर्मान्तरं । तस्मात् प्रसिद्धेन नाम्ना प्रकृतस्य कर्मणो ग्रहणं
कालविधानार्थं स्यात्, फलवत्त्वाच्च हात्स्वस्य उत्कर्षः, ब्राह्मणस्य

भा च तथैव । यत्तु, श्रुतिर्वाक्यात् बलीयसी—इति, अत्र उच्यते,
—यत्र फलं न श्रूयते, वाक्यार्थागपि तावत् तत्र गृह्यते; न
च, इह फलस्य अवलम्बः । कल्प्यं फलम्—इति यदि
उच्यते, न तत्, फलवचनम् अन्तरेण । तत्र फलवचनः शब्दः
कल्पितः, तेन च सहैकवाक्यता । फलवचनेन तु सह प्रत्यक्षेण
एकवाक्यता—इति । तस्मात् न कर्मान्तरं । स्थितं तावदपर्यव-
सितम् अधिकरणम् ॥ (५।४।४ अ०) ॥

नर्तुम् फलोपेत्यादिना फलवाक्यवाधाधिकरणम् ॥

ख स्वकाले स्यादविप्रतिषेधात् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भा 'यः सोमेन यज्यमाणोऽग्निमादधीत, नर्तुम् स प्रतीक्षेत्' न
नक्षत्रम्—इति । अत्र सन्देहः,—किम् आधानस्य अयं काल-
विशेषबाधः, उत सोमस्य?—इति । किं प्राप्तम्?—आधानस्य
कालबाधः, 'स्वकाले स्यात्' सोमः । कुतः? । 'अविप्रतिषेधात्',
अङ्गमाधानं, तस्य कालबाधो न्यायः, न प्रधानस्य । 'अङ्ग-
गुणविरोधे च तादर्थ्यात्'—इति वक्ष्यते ॥

ख अपनयो बाधानस्य सर्वकालत्वात् ॥ १६ ॥ (सि० १) ॥

भा 'अपनयो वा' आधानात् सोमकालस्य स्यात् । कुतः? ।
'आधानस्य सर्वकालत्वात्', नैवाधाने कथित् कालनियमोक्तिः,
—'यदहुरेवैनं यद्वोपनमेत् तदहुरादधीत'—इति, अत्राप्तमेव
तत् आधानस्य, यत् प्रतिषिध्यते । तस्मात् सोमस्य कालबाधः
—इति ॥

* सञ्जेत् इति साधरीये पाठः । अविप्रतिषेधात्तुदेर्नवाग्रे वर्धते इति लभार्थः ॥

† यत्र उपनमेव इति साधरीये पाठः ॥

घ. पौर्णमास्यूहं सोमात् ब्राह्मणस्य वचनात् ॥ १७ ॥
(सि० २) ॥

भा. स्थितादुत्तरं । न वा एतदस्ति,—छत्वी दशपूर्णमासी उत्-
ह्रियेते, 'ऊहं सोमात्', केवला पौर्णमासी उत्ह्रियेते । कुतः ?
'यदेवाद्', वचनमिदं,—'यदेवादः पौर्णमासं हविः तत्तर्ह्यनु-
निर्वपेत्'—इति, नास्ति वचनस्य अतिभारः । तस्मात् पौर्ण-
मासीमात्रम् उत्ह्रियेत । यत्तु फलं नास्ति—इति, समुदायादेव
फलं भविष्यति—इति, वचनादेव विज्ञानात् । तस्मात् अदोषः ॥

घ. एकं शब्दसामर्थ्यात् प्राक्कृत्स्नविधानात् ॥ १८ ॥
(सि० ३) ॥

भा. 'एकं वा' हविः उत्ह्रियेत, न ह्यष्टौ पौर्णमासी । कुतः ?
'शब्दसामर्थ्यात्', एकं हविः उत्क्रष्टुम् शब्दः समर्थः, 'यदेवादः
पौर्णमासं हविः'—इति श्रूयते, यावद्वचनं वाचनिकं, तावद्वचनेन
उत्क्रष्टुम् शक्यते, न अन्यदपि । प्राक्सोमात् छत्स्नम् विधीयते,
ततो यत् वचनेन उत्ह्रियते, तदूहं सोमात्, यत् न उत्ह्रियते,
तत् प्राग्भवितुमर्हति । तस्मात् एकं हविः उत्क्रष्टव्यं, ब्राह्मणस्य
उभौ कल्पौ—इति ॥ (५ । ४ । ५ अ०) ॥

याजुस् सोमादनुष्कुर्यादधिकरणम् ॥

घ. पुरोडाशस्त्वनिर्द्देशे तद्युक्ते देवताभावात् ॥ १९ ॥
(सि०) ॥

भा. इदं श्रूयते,—'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया, स सोमेन दृष्ट्वा
अग्नीषोमीयो भवति, यदेवादः पौर्णमासं हविः तत्तर्ह्यनुनिर्वपेत्,
तद्युभयदेवत्यो भवति'—इति । यस्मात् तस्मिन् काले स

भा अग्नीषोमीयो भवति, न प्राचीने काले, तस्मात् अदो हविः अनुनिर्वपेत्—इति, अग्नीषोमीयत्वं विधाय द्विदेवताकत्वं हेतुत्वेन निर्दिश्यते, तस्मात् अग्नीषोमीयं हविः हेतुमत् स्यात्, न अन्यदेवताकं, तदा असौ अग्नीषोमी यद्युमर्हति, न प्राक्, सारस्य देवता—इति भवति पुरुषस्यापि यद्युर्देवताभिसम्बन्धः। तस्मात् पुरोडाशः अग्नीषोमीयो न अन्यहविः—इति सिद्धम्॥

छ. आज्यमपीति चेत् ॥ २० ॥ (आ०) ॥

भा. इति चेत् पश्यसि अग्नीषोमीयत्वात् पुरोडाशः—इति, आज्यमपि हि अग्नीषोमीयं। तस्मात् तदप्युत्थाप्येत ॥

छ. न मिश्रदेवतत्वादैन्येन्द्राग्नवत् ॥ २१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. मिश्रदेवतं हि आज्यं,—अग्नीषोमीयं, प्राजापत्यं, वैष्णवम्—इति च, पुरोडाशः त्वग्नीषोमीय एव। न तु अत्र मिश्रदेवतस्य वादः, मिश्रदेवतस्य हि प्रागपि भावोभक्तव्यते। यद्यपि तदानीं यजमानो न अग्नीषोमीयः तद्देवतार्हः, तथापि आज्यं हविः करिष्यत्येव, प्राजापतिं यक्षयति, विष्णुं वा। तस्मात् तस्य जडभावे न एष हेतुः अग्नीषोमीयत्वं नाम। यथा चतुर्द्धाकरणं मिश्रदेवतत्वात् ऐन्द्राग्नेन भवति, तद्वत्तच्च 'आग्नेयः'—इति ऐन्द्राग्नौ न शक्यते वदितुम्; तद्धितः साकाङ्क्षात् न उत्पद्यते—इति। एवम् इह अग्नीषोमीयशब्देन न शक्यम् आज्यं वदितुम् अग्नीषोमीयो हि असौ। तस्मात् शक्यं प्राक् यजमानेन कर्तुम्—इति। तस्मात् न तस्य उत्कर्षेऽग्नीषोमीयता यजमानस्य हेतुः—इति, मिश्रदेवतस्य यद्दणसामान्यात् 'ऐन्द्राग्नवत्'—इत्युक्तम् ॥ (५।४।६ अ०) ॥

विहृतानामेन्द्राग्नादीनां सद्यस्कालाधिकरणम् ॥

स विहृतेः प्रकृतिकालत्वात्सद्यस्कालोत्तरा विहृतिः
तयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ २२ ॥ (सि०) ॥

भा. इह वैहृतातानि कर्माणि उदाहरणम्,—‘ऐन्द्राग्नम् एकादश-
कपालं निर्वपेत्’—इत्येवमादीनि । तत्र सन्देहः,—किम् एता
विहृतयोः सद्यस्कालाः, उत इहकालाः?—इति । किं प्राप्तम्?
—विहृतिः प्राकृतान् धर्माद्योदकेन गृह्णाति, अतः ते धर्मा
आनुमानिकाः, पौर्णमासी चान्यः कालः; स यदि वा प्रकृत्या
गृह्येत, यदि वा विहृत्या, असम्भवेऽन्यतरस्याः कालस्त्यक्तव्यः,
तत्र आनुमानिको वैहृतस्य त्यज्यतां, न प्रत्यक्षश्रुतः प्राकृतस्य
—इति न्याय्यम् । तस्मात् सद्यस्काला एता विहृतयो भवेयुः
—इति ॥

स द्वैयहकाल्ये तु यथान्यायम् ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा. ‘द्वैयहकाल्ये’ क्रियमाणे ‘यथान्यायं’ कृतं भवति, तस्मात्
द्वैयहकाल्यं स्यात् । चोदकः तथा अनुगृहीतो भवति, प्रकृतौ
हि श्रूयते,—‘पूर्वेद्युः अग्निं गृह्णाति, उत्तरमहर्देवता यजेत’
—इति । तस्मात् इहकालम् एकमभिनिर्वर्त्य, तदहरेवोप
क्रम्यापरेद्युः परिसमापयेत् ॥

स वचनाद्वैककाल्यं स्यात् ॥ २४ ॥ (उ०) ॥

भा. नैतदेवं,—इहकाला विहृतयो भवेयुः—इति, सद्यस्कालाः
स्युः । कस्मात्? । वचनमिदं भवति यः,—‘इष्ट्या पशुना
सोमेन आययथेन वा यज्यमाणः स पौर्णमास्याममावास्याया
वा यजेत’—इति, साङ्गस्य एतद्वचनम् । तस्मात् साङ्गं पौर्ण

भा नास्याममावास्यायां वा कुर्वीत—इति गम्यते, तेन सद्यस्काष्ठा
विहतयः ॥ (५।४।७ अ०) ॥

सोमान साम्राज्यविकारादीनामुत्कर्षाधिकरणम् ॥

ख 'साम्राज्याग्निपोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात्'
प्रकृतिवत् ॥ २५ ॥

भा इह साम्राज्यविकाराद्य अग्नीपोमीयविकाराद्य उदाहरणम्,
साम्राज्यविकाराः तावत् यथा, 'आमिद्या यमुः'—इति, 'अग्नी
पोमीयम् एकादशकपालं निर्वपेत् इयामाकं, ब्राह्मणो वसन्ते
ब्रह्मवर्षसकानः'—इत्येवमादयः। तत्र सन्देहः,—किम् एते
प्रागूर्ध्वं च सोमात्, उत ऊर्ध्वम्?—इति। किं प्राप्तम्?—प्रागूर्ध्वं
च, विशेषानवगमात्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'ऊर्ध्वं सोमात् स्युः'
—इति, प्रकृतिर्हि एयाम् ऊर्ध्वं सोमात्, सोदकेन एभिरेषि
ऊर्ध्वं सोमात् भवितव्यम्। साम्राज्यस्य ऊर्ध्वं सोमात्, वचनेन,
—'असोमयाजो सन्नयेत्'—इति। अग्नीपोमीयस्यापि,—
'आग्नेयो ब्राह्मणो देवतया स सोमेन इष्टा भवति, यदेवादः
पौर्यमासं हविः, तत्तर्ह्यनुनिर्वपेत्'—इति, तर्हि स उभयदेवायो
भवति—इति, तद्विकृतिः अपि सोमात् ऊर्ध्वं भवितुमर्हति ॥
(५।४।८ अ०) ॥

सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासात् पूर्वम् कर्तव्यताधिकरणम् ॥

ख तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्याम् ॥ २६ ॥

भा सोमविकारा गवादय एकाद्याः। तेषु सन्देहः,—किं दर्श
पूर्णमासात् प्रागूर्ध्वं च प्रयोक्तव्या, उत ऊर्ध्वम्?—इति। किं
प्राप्तम्?—अनियमः, अविशेषात्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'तथा

भा. सोमविकाराः, दशपूर्णमासाभ्याम् ऊहं स्युः, ऋधोतिष्टोमो
दर्शपूर्णमासाभ्याम् ऊहं भवति,—‘दशपूर्णमासाभ्याम् इद्धा
सोमेन यजेत’—इति चोदकेन एय धर्मो गवादिषु अप्येकाहेषु
प्राप्नोति । तस्मात् तेषु दर्शपूर्णमासाभ्याम् ऊहं कर्त्तव्याः
इति ॥ (५।४।८ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामिकृती मोमांसाभाष्य पञ्चमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः ॥

यष्टे अध्याये प्रथमः पादः ॥ .

यागादिकर्माणां स्वर्गादिफलसाधनताधिकारणम् ॥ (अधिकारव्यापः) ॥

सू. 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः ॥ १ ॥'
(पृ०) ॥

भा. 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत', 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'—इत्येवमादि समाग्नयते । तत्र सन्देहः,—किं स्वर्गो गुणतः, कर्म प्रधानतः; उत कर्म गुणतः, स्वर्गः प्रधानतः?—इति । कुतः संशयः? । इह 'स्वर्गकामो'ऽपि निर्दिश्यते, 'यजेत'—इत्यपि । अत्र स्वर्गकामयागयोः सम्बन्धो गम्यते; तस्मिंश्च सम्बन्धे किं यागः साधनत्वेन सम्बध्यते, उत साध्यत्वेन?—इति भवति विचारणा ।

तत्र यदि स्वर्गकामस्य पुरुषस्य यागः कर्तव्यतया चोद्यते, 'स्वर्गकामेन यागः कर्तव्यः'—इति, स्वर्गच्छाविशिष्टस्य स सिध्यति—इति गम्यते । स्वर्गच्छा तत्र पुरुषस्य यागं प्रत्युपदिश्यते, तेन तस्य स सिध्यति न अन्यस्य—इति,* यः स्वर्गकामः, स शक्नोति पुरुषो यागं साधयितुम् ।

अथ स्वर्गकामस्य कामः कर्तव्यतया चोद्यते, ततो यागविशिष्टा कर्तव्यता—इति यागः साधकोऽभ्युपगम्यते । स चायम् उभयो-
रभ्यर्थः एतस्मान् उच्चरितादाक्यात् गम्यते,—यागो वा कर्तव्यः
कामो वा—इति । न चैतत् योगपक्षेन सम्भवति, यदा कामः,
न तदा यागः, यदा यागः, न तदा कामः, वचनव्यक्तिभेदात्,†
उपपन्नः संशयः ।

* दशमः सर्गः काशः, तस्य कैयटि इत्यधिकः पाठः भा० धा० पु० ॥ .

† वचनव्यक्तिभेदात् । नकारम् इति पाठः भा० धा० पु० ॥

भा. तथा इदम् अपरम् सन्दिग्धं, किं प्रीतिः स्वर्गः, उत द्रव्यम्?
—इति, यदि द्रव्यं स्वर्गः, ततः प्रधानं कर्म, द्रव्यं गुणभूतम्।
अथ प्रीतिः स्वर्गः, ततो यागो गुणभूतः, स्वर्गः प्रधानम्?—
इति। कुतः संशयः?। नास्त्यत्र कामस्य गुणत्वेन प्राधान्येन
वा श्रुतिः, सम्बन्धमात्रं तु अस्य यागेन गम्यते, द्रव्यस्य तु
कर्माद्यन्ता स्वभावतः, पुरुषप्रयत्नस्य च फलार्थता*।

किं तावत् प्राप्तम्?—स्वर्गो गुणतः, कर्म प्रधानतः—इति।
तत्र तावदर्थयन्ति,—द्रव्यं स्वर्गः—इति। कथम् अवगम्यते?।
सर्वेषाम् एव शब्दानाम् अर्थज्ञाने लौकिकः प्रयोगोऽभ्युपायः,
तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे द्रव्यवचनः स्वर्गशब्दो लक्ष्यते,—‘कौशि-
कानि सूक्ष्माणि वासांसि स्वर्गः, चन्दनानि स्वर्गः, इष्टवर्षाः
स्त्रियः स्वर्गः’—इति, यद्यत् प्रीतिमत् द्रव्यं, तत्तत् स्वर्गशब्देन
उच्यते। तेन सामानाधिकरण्यात् ‘प्रीतिमत् द्रव्यं स्वर्गः’—
इति मन्यामहे, ‘उपमानात् शब्दप्रवृत्तिः—इति चेत्’। न
ह्येहि कस्मिंश्चित् अनुपमिते लोके प्रसिद्धः, यस्य एतदुपमानं
स्यात्, तस्मात् नोपमानम्। अतो द्रव्यं स्वर्गः—इति।

‘न—इत्याह, प्रीतिः स्वर्गः—इति, न द्रव्यम्, व्यभिचारात्,
—तदेव हि द्रव्यं कस्याच्चिदवस्थायां न स्वर्गशब्दोऽभिदधाति;
प्रीतिं तु कस्याच्चिदवस्थायां न, न अभिदधाति। तस्मात्
अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् एतदवगम्यते,—प्रीतौ स्वर्गशब्दो वर्तते’
—इति।

नैतदस्ति,—प्रीतेरभिधायकः स्वर्गशब्दः—इति। कुतः?।
विशेषणत्वात्, यत् विशेषणं, न तच्छब्देन उच्यते। तत्
यथा, ‘दण्डो’—इति दण्डनिमित्तः पुरुषवचनः, दण्डोऽस्य

* द्रव्यस्य कर्माद्यन्ता गम्यते स्वभावतः, पुरुषप्रयत्नस्य च प्रीत्यर्थता इति का० श्री०
पु० प० ॥

† अत्राह, न हि कस्मिंश्चित् उपमाने इति का० श्री० पु० प० ॥

भा निमित्त, न अभिधेय । एवम् एष न प्रीतिवचन प्रीतिसाधन वचनस्तु एष स्वर्गशब्द — इति ।

‘ननु स्वर्गशब्दो लोके प्रसिद्धो विशिष्टे देशे,—‘यस्मिन् न उरण, न शीत, न क्षुत् न तृष्णा, न श्रमति, न ग्लानि, पुण्यज्ञात एव प्रेत्य तत्र गच्छन्ति, नान्ये । अत्र उच्यते,—यदि तत्र केचित् अमृत्वा गच्छन्ति, तत आगच्छन्ति अजनिता, तर्हि च प्रत्यक्षो देश एवज्ञातीयक न तु अनुमानात् गम्यते* ।

‘ननु च अन्ये सिद्धा केचित् दृष्टवन्त, ते च आख्यातवन्त — इति चेत् । न तत्र प्रमाणमस्ति,—‘सिद्धा एवज्ञातीयका सन्ति ते च दृष्टा आपखीरन्’—इति । तस्मात् एवज्ञातीयको देश एष नास्ति ।

‘ननु च लोकात् आख्यानैभ्यो वेदाश्च अवगम्यते,—देश एवज्ञातीयक स्वर्ग — इति । तत्र, पुरुषाणाम् एवमिधेन देशेन असम्बन्धात् अप्रमाण वच । आख्यानम् अपि पुरुषप्रणीतत्वात् अनादरणीयम् । वेदिकम् अपि स्वर्गाख्यान विधिपर नास्त्येव, भवति तु विध्यन्तरेण एकवाक्यभूत श्रुतिपर । यद्यपि केवल सुखश्रवणाधीनतया तादृशो देश स्यात् तथापि अस्मत्पक्षस्य अविरोध प्रीतिसाधने स्वर्गशब्द इति । तेन देशेन व्यवहारा भावात् कुत तस्य अभिधायक स्वर्गशब्दो भविष्यति?—इति ।

यदा प्रीतिमत् इव स्वर्ग, तदा ब्रून्,—‘इच्छाणाम् कर्मसयोगे गुणत्वेन अभिसम्बन्ध — इति, याग अथ कर्त्तव्य — इति श्रूयते स्वर्गकामस्य, तत्र अवश्य स्वर्गस्य यागस्य च सम्बन्ध, तत्र भूत इवम् भव्य कर्म, भूतस्य च मन्वार्थता न्याय्या, दृष्टार्थात्वात्, न तु भव्यस्य भूतार्थता तत्र दृष्ट उपकार त्यज्येत ।

कथं पुन अवगम्यते,—याग कर्त्तव्यतया चोच्यते—इति,

* यदि न तत्र केचित् अमृता गच्छन्ति न च तत्र आगच्छन्ति अजनिता न तर्हि च प्रत्यक्ष इह एवज्ञातीयक न अनुमानात् गम्यते इति का० श्री० पु० पाठः ।

भा. यदा कामस्यापि कर्त्तव्यता अस्मात् वाक्यात् अवगम्यते ।
 उच्यते, कामस्य कर्त्तव्यता वाक्यात्, यज्यर्घ्यस्य कर्त्तव्यता श्रुतेः,
 श्रुतिश्च वाक्यात् बलीयसी । तस्मात् अयम् अर्थः,—सुर्गकामो
 यागं कुर्यात्—इति सुर्गकामस्य यागः कर्त्तव्यः—इति ; कर्त्तव्यश्च
 सुखवान्, अकर्त्तव्यो दुःखवान् ; कर्त्तव्यः—इति चैनै व्रूते ;
 तस्मात् सुखफलो यागो भविष्यति, स तु यस्य इच्छा, तस्य
 सिध्यति न अन्यस्य—इति गम्यते । तेन सुर्गेच्छा यागस्य
 गुणभूता, सर्वस्यापि कर्मणो द्रष्टेच्छा भवति गुणभूता, तथा
 द्रव्यमानेतुम् यतते, दृष्टेनैव द्वारेण ; इह तु सुर्गसंज्ञकद्रव्येच्छैव
 नियम्यते, यथैव सा गुणभूता प्राप्ता ; तथैव सती नियम्यते,
 दृष्टेनैव द्वारेण, न अदृष्टेन उपकारेण ; तेन सुर्गेच्छया गुण-
 भूतया सुर्गद्रव्यं प्रति यतिष्यते यागं साधयितुम् । अथाप्य-
 दृष्टेन, तथापि न दोषः ॥

ख. असाधकं तु तादर्थ्यात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा. तुशब्देन पक्षो व्यावर्त्यते । तत एतावत् तावत् वर्णयन्ति,—
 प्रीतिः सुर्गः—इति । कुतः ? । एवम् उक्तम् भवता,—‘प्रीति-
 विशिष्टे द्रव्ये सुर्गशब्दो वर्त्तते’—इति, यद्येवं, पूर्वं तर्हि प्रीती
 वर्त्तितुमर्हति, तां हि स न अभिचरति, व्यवभिचरति पुनः
 द्रव्यं,—यस्य एव प्रीतिसाधनस्य द्रव्यस्य वक्ता सुर्गशब्दः, तदेव
 यदा न प्रीतिसाधनं भवति, तदा न सुर्गशब्देन अभिधीयते ।
 तस्मात् प्रीतिवचनोप्यम् । यत्तु उक्तं,—दण्डिशब्दवत्—इति,
 सोऽपि प्रीतिरेव शब्दात् दण्डे, दण्डिनि प्रत्ययमादधाति, अन्त-
 र्गतः तत्र दण्डशब्दः, स दण्डस्य वाचकः ; इह पुनः सुर्गशब्दः
 एव प्रीतेः अभिधाता ।

प्रीतिवचनञ्चेत्, यागो गुणभूतः प्रीतिः प्रधानम् । कुतः ? ।
 ‘तादर्थ्यात्’ पर्यप्रयत्नस्य, प्रीत्यर्थं हि पर्ययो यन्त्रे च ॥

भा प्रीतिर्यागसाधनम्—इति विज्ञायते । द्रव्यं हि यागसाधनं, न वर्तते द्रव्यात् यागो भवति, यस्मात् द्रव्यदेवताक्रिये यजतिशब्दो वर्तते । असत्यामपि प्रीत्या भवति यागः । यदि च यागो न प्रीत्यर्थो भवेत् असाधकं कर्म भवेत्, साधयितारं न अधिगच्छेत्, यो हि प्रीत्यर्थं, स साध्यते नान्यः ।

‘ननु कर्त्तव्यतया याग श्रूयते । उच्यते,—सत्यं कर्त्तव्यतया श्रूयते, कामोऽपि कर्त्तव्यतया अवगम्यते । ‘आहु, श्रुत्या यागस्य, वाक्येन कामस्य । न च उभयो, वाक्यभेदः प्रसङ्गात् । उच्यते, यद्यपि यागः कर्त्तव्यः श्रूयते, तथापि न कर्त्तव्यं सुखदं कर्त्तव्यो भवति दुःखदो यागः, तस्मात् प्रत्यक्षेण अकर्त्तव्यं, प्रत्यक्षेण च दुःखदं । ‘कर्त्तव्यतावचनात् अनुमानेन सुखदो भवति—इति । उच्यते, अनुमानं च प्रत्यक्षविरोधात् न प्रमाणम् । तस्मात् अकर्त्तव्यो यागः, यदि न प्रीत्यर्थः ।

‘अथ अन्येन फलवचनेन सम्भत्स्यते—इति । उच्यते,—सम्बन्धमानोऽप्यविधीयमानो न समीपवचनमात्रेण फलवान् विज्ञायते । तस्मात् अनर्थको मा भूत्—इति स्वर्गस्य कर्त्तव्यता गम्यते पुण्यप्रयत्नश्च यागविशिष्टः—इति यागः तस्य कारणः स्यात् । तस्मात् सुष्ठु उक्तं,—यागो गुणभूतः स्वर्गः प्रधानभूतः—इति ॥

ख प्रत्यर्थं चाभिसयोगात् कर्मतो ह्यभिसम्बन्धः तस्मात् कर्मोपदेशः स्यात् ॥ ३ ॥ (यु०) ॥

भा न वैफल्यम् ध्यानार्थक्यमयात् यागस्य गुणभावः त्वम् किं तर्हि स्वर्गकर्मण्यर्थं प्रति करणत्वेन यागो विधीयते । ‘ननु यागः कर्त्तव्यतया श्रुत्या विधीयते । सत्यमेवम् अनर्थक्यं तु तथा भवति, स्वर्गः प्रत्यक्षचित्ते यागे, स्वर्गकामः, तस्मिन् निष्फले विधीयमानोऽपि निष्प्रयोजनः स्यात् तत्र अस्य

भा. उपदेशवैयर्थ्यम्, इयोश्च विधीयमानयोः परस्परेण असम्बद्धयोः वाक्यभेदः प्रसङ्गः । अतो न स्वर्गकामपदेन स्वार्था विधीयते, किंतु हि, उद्दिश्यते । तत्र वाक्यात् अवगतस्य कामस्य कर्तव्यता अवगम्यते, यागस्य च करणता । एवं च यागकर्तव्यतायां न प्रत्यक्षविरोधो भविष्यति । तस्मात् 'कर्मोपदेशः' स्यात्,— कर्म स्वर्गे प्रति उपदिश्यते, न स्वर्गः कर्म प्रति ।

'किम् अतः यदि स्वर्गो न उपदिश्यते?' । एतदतो भवति,— न हि, अनुपदिष्टोऽनर्थप्राप्तश्च गुणो भवति । तस्मात् स्वर्गः प्रधानतः, कर्म गुणतः—इति ।

अपि च, 'यस्य स्वर्गः इष्टः स्यात्, स यागं निर्वर्त्तयेत्'—इति असम्बद्धमिव, अन्यदिच्छति, अन्यत् करोति—इति । 'अथ मतं,—ततः स्वर्गो भवति—इति सम्यग्भात् इदं गम्यते'—इति । न, शब्दप्रमाणकानाम्, अन्तरेण शब्दम्, अवगतिर्न्याय्या । वाक्यात् एव अस्मात् इमं सम्यग्भात् अवगच्छामः, यथा, काष्ठानि आहृतुंकामोऽरह्यं गच्छेत्—इति यदि ब्रूयात्, ब्रूयात् एतत्,—दृष्टं तत्र प्रमाणान्तरेणार्थगमनस्य काष्ठाक्षरणसामर्थ्यम्—इति ।

'अथ मन्यते,—उपदेशानर्थक्यं मा भूत्—इत्यर्थापत्तिः भविष्यति'—इति । उच्यते, न उपदेशानर्थक्यस्य एतत् सामर्थ्यं, यत् अन्तरेण फलवचनं, यागस्य प्रीतिः फलम् अवगम्येत । कामम् अस्य आनर्थक्यं भवतु, न जातुचित् सामर्थ्यम् अस्य जायते । न हि, दग्धुकामस्य उदकोपादानम् असति दाहेऽनर्थकम्—इति दहनशक्तिमस्य जनयेत् । अथ वा, स्वर्गकामस्य यागो विधीयते—इति पक्षान्तरावलम्बेन अस्य अर्थवत्ता भविष्यति ।

'ननु इतरस्मिन् अपि पक्षे स्वर्गकामस्य यागो विधीयते, न यागात् स्वर्गः' । नैतदेवं, तस्मिन् खलु पक्षे स्वर्गं प्रार्थयमानस्य अनुष्ठानम् अनूद्य यागः तस्य उपायत्वेन विधीयते—इति न

भा दीप । 'तत् अनुष्ठानं स्वर्गं प्रति—इति नास्ति वचनम्—
इति चेत् । इष्टमर्थं प्रति अनुष्ठानं भवति, स्वर्गकामस्य च स्वर्गं
इष्टं, तदनुष्ठानविशेषयह्णार्थमेव स्वर्गकामविशेषयह्णम्—
इति निरवयवम् । तस्मात् स्वर्गकामस्य ध्यागर्कमापदेशं स्यात्
अतः स्वर्गं प्रधानतः, कर्म गुणतः—इति स्वर्गकामम् अधिष्ठत्य
'यजेत'—इति वचनम् । इत्यधिकारलक्षणम् इदं सिद्धं
भवति ॥ (६।१।१ अ०) ॥

यागादिषु मनुष्यस्यैवाधिकाराधिकारकृतम् ॥

छ फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकार
स्यात् ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा इदमामनन्ति,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योति
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'—इत्येवमादि । तत्र सन्देहः,—कि
यावत् किञ्चित् सत्त्वं, तत् सर्वम् अधिष्ठत्य एतदुच्यते, उत
समर्थम् अधिष्ठत्य?—इति । किं प्राप्तम्?—सर्वाधिकार,
अविशेषात् । 'ननु वृक्षादयो न किञ्चित् कामयन्ते कथम्
तेषाम् अधिकारः स्यात्? । उच्यते, मा भूत् अचेतनानाम्,
तिरश्चस्तु अधिष्ठत्य 'यजेत'—इति ब्रूयात् । 'ननु तिर्यक्षोऽपि
न किञ्चित् कामयन्ते । न—इति ब्रूम, कामयन्ते सुखम् एव
हि दृश्यते, घर्मापतप्ता क्षायाम् उपसर्पन्ति शीतेन पीडिता
आतपम् ।

'आह, ननु तिर्यक्ष आसन्नं फलं चेतयन्ते, न कालान्तरफलं
प्रार्थयन्ते कालान्तरफलाणि च वैदिकानि कर्माणि । उच्यते,—
कालान्तरेऽपि फलं कामयमाना लक्ष्यन्ते,—शुनं चतुर्दश्याम्
उपवसतं पश्याम, श्वेनांश्च अष्टम्याम् । न चैषा व्याध्याशङ्का,
नियतनिमित्तत्वात् नानाद्वाराणामपि तस्मिन् काले दशनात्

भा. समानाहाराणामपि अन्यस्मिन् काले अदर्शनात् । लिङ्गानि च वेदे भवन्ति,—‘देवा वै सत्रमासत’—इत्येवमादीनि देवतानाम् ऋषीणां वनस्पतीनाम् अधिकारं दर्शयन्ति ।

‘ननु कार्त्स्न्येन विधिम् उपसंहर्तुम् न शक्नुवन्ति—इति अनधिकृताः’ । उच्यते,—यागं कर्तुम् शक्नुवन्ति केचित्, तस्मात् ‘यजेत’—इत्येवमादीनि अधिकारिष्यन्ति शक्नुवतः, विष्णुक्रमादिवचनानि तु अशक्तान् न अधिकारिष्यन्ति । तत्र योऽनुपदिष्टविष्णुक्रमादिकः स केवलं यागं करिष्यति, कः तस्य दोषः ? इत्यपरिग्रहोऽपि देवयामः, हस्तियामः, क्षपभर्ययामः—इति उपचारात् अस्येव—इति । तस्मात् अमनुष्याणामपि शक्नुवताम् अधिकारः—इति ॥

स कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः कार्त्स्न्येन गम्यते ॥ ५ ॥
(सि०) ॥

भा. वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति,—तिर्यगादीनामपि अधिकारः—इति । कस्य तर्हि ? यः समर्थः छात्रनं कर्म अभिनिर्वर्तयितुम् । न चैते, शक्नुवन्ति तिर्यगादयः छात्रनं कर्माभिनिर्वर्तयितुम्, तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म—इति, कथं यो न शक्नोति कर्तुम्, सोऽभ्युपायः स्यात्?—इति । न देवानां, देवतान्तराभावात्, न हि आत्मानम् उद्दिश्य त्यागः सम्भवति, त्याग एवासी न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात्, न भृग्वादयो भृग्वादिभिः सगोत्रा भवन्ति,* न चैषां सामर्थ्यं प्रत्यक्षम् ।

भा अपि च तिर्यक्षो न कालान्तरफलेन अर्थिन , आसन्न हि कामयन्ते । 'ननु च उक्तं, कालान्तरफलार्थिन तिरश्च पश्याम , स्युन श्येनाश्चतुर्दश्याम् अष्टम्या च उपवसत —इति । उच्यते, —न जन्मान्तरफलार्थिन उपवसन्ति । 'कथम् अवगम्यते ? । वेदमध्यएनाभावात् ये वेदमधीयते ते इतद्विदुः,—इदं कर्म कृत्वा, इदं फलममुच प्राप्नोति—इति, न चेते वेदमधीयते, नापि स्मृतिशाखाणि, नाप्यन्येभ्य अवगच्छन्ति*, तस्मात् न विदन्ति धर्मम् । अविदास कथम् अनुतिष्ठेयुः, तस्मात् न धर्माय उपवसन्ति—इति ।

'किमथ तर्क्षयाम् उपवास ? । उच्यते, रोगात् अरुचि रेषाम् ? । 'कथं पुनर्नियते फाले रोगो भवति । उच्यते, नियतकाला अपि रोगा भवन्ति, यथा तृतीयकाश्चातुर्थकाश्चेति । तस्मात् मनुष्याणाम् अधिकार —इति । न च तिरश्चा द्रष्टुं परिपक्ष, न हि एते द्रष्टुं स्वेच्छया उपयुज्जना दृश्यन्ते तस्मात् अनीशाना धनस्य । यत्तु देवयामो हस्तिपाम —इति उपचारमात्रं तत् । तस्मात् अपि न तिरश्चाम् अधिकार —इति ।

यानि पुनर्लिङ्गानि —'देवा वै सचमासत'—इत्येवमादीनि अर्थवादा ते विधिप्ररोचनार्था विद्यन्ते हि विधिरस्य तेषु सर्वेषु न च विधेर्विधिनैकवाक्यभावो भवति वचनशक्तिभेदात् । स्तुतिस्तु सा,—इत्थं नाम सत्राणि आसितव्यानि, यत् कृतकृत्या अपि आसते देवा, आसन्नचेतना अपि तिर्यश्च, अचेतना अपि वनस्पतयः, किमङ्ग पुनर्विदासो मनुष्या —इति ।

'ननु विष्णुकमादियु अनधिहता केवल आग करिष्यन्ति ।

श्रीनेमोषीन्द्रशब्दोच्चारजन इतिरित्युक्तम् । तस्मात् अतएव देवतामित्यभिप्रेत्य एतद्वाक्यं सिद्धि इति नान्तरत्नम् ॥

* नाप्यथापकेभ्योऽप्यवच्छन्ति इति का० प्रती० पु० ॥

भा. नेवं, गुणा यागं प्रत्युपदिश्यन्ते, न कर्तारं प्रति, तेन यागमात्रे क्रियमाणे वैगुण्यम्—इति न फलसम्बन्धः स्यात् । 'कथं पुनर्यागं प्रत्युपदिश्यन्ते?'—इति चेत् । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षस्य यागवचनस्यानिकादुपनिपतिताः शक्नुवन्ति तं निराकाङ्क्षीकर्तुम्, इतरथा हि कर्तृन् अधिकुर्वन्तु गुणवचनेषु अनिष्टताकाङ्क्षं फलवचनम्* अनर्थकमेव स्यात् । अनुपपन्नस्य फलवचनम् अभविष्यत्, तत्र साकाङ्क्षत्वात् वाक्यम् उपरोत्स्यते । 'अथ एतदेव वाक्यं समर्थानां सगुणं कर्म विधास्यति, असमर्थानां विगुणम्'—इति । तच्च, सद्यदुच्चारणे उभयशक्तिविरोधात् वाक्यन्भिद्येत, साकाङ्क्षं हि तत् इतिकर्तव्यतां प्रति । तस्मात् साङ्गयागोपदेशः सः—इति निरङ्गयागोपदेशाभावः । तस्मात् मनुष्याणामेव अधिकारः—इति ।

प्रयोजनं पक्षोक्तं, केचित् आज्ञः सहस्रसंवरस्वरं न नियोगतो द्विषेषु कल्पयितव्यं, पूर्वपक्षे तदायुषां देवतादीनां सम्भषति—इति, सिद्धान्ते तत्र सम्भवदपि द्विषेष्वेव अवकल्पयितव्यम्—इति; तत्तु उभारिष्टादगाध्यास्यामः ॥ (६।१।२ अ०) ॥

वागादिषु वीषु मोक्षभयोरधिकाराधिकरणम् ॥

स लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिशायनः ॥ ६ ॥
(पू०) ॥

भा. 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत'—इत्येवमादि समाग्नयते । तत्र सन्देहः,—किं स्वर्गकामं पुमांसमधिकृत्य 'यजेत'—इत्येष शब्दः उच्यते, अथ वा अनियमः,—स्त्रियं पुमांसं च?—इति । किं प्राप्तम्?—पुंलिङ्गम् अधिकृतं मेने 'ऐतिशायनः' । कुतः? 'लिङ्गविशेषनिर्देशात्' (पुंलिङ्गेन विशेषेण निर्देशो

भा भवति स्वर्गकामो यजेत—इति) । तस्मात् पुमान् उक्तो यजेत—इति, न स्त्री ॥

ख तदुक्तित्वाच्च दोषश्रुतिरविज्ञाते ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

भा 'अविज्ञाते' गर्भे हते भ्रूणहत्यानुवादो भवति,—'तस्मात् अविज्ञातेन गर्भेण हतेन भ्रूणह्ता भवति'—इति । भ्रूणह्ता पापशक्तमः, यश्च* उभयोर्लोकयोः उपकरोति, तस्य हन्ता भ्रूणह्ता, यज्ञहन्ता भ्रूणह्ता, स यज्ञसाधनवधकारी, तस्मात् यज्ञ भ्रूणशब्देन अभिदधति, स हि विभर्त्ति वा सर्वं, भूतिं वा आनयति । अतो भ्रूणह्ता यज्ञवधकारी, स पुंयुक्तत्वात् अनुवादोऽवकल्पते, अविज्ञाते गर्भे हन्यमाने कदाचित् पुमान् हन्येत, तत्र यज्ञाधिकृतस्य हतत्वात् यज्ञवधो भ्रूणहत्या स्यात् । इतरथा, यदि उभयोः अधिकारः, ततो विज्ञाते च अविज्ञाते च यज्ञवधः स्यात्, तत्र अधिज्ञातपक्षेण अतयम्—इति कल्प्येत । तस्मात् विवक्षिता पुङ्क्तिज्ञस्य वाचिका विभक्तिः—इति ।

तथा आचेयीं हत्वा भ्रूणह्ता भवति, आचेयीम् आपन्नगर्भाम् धाऊः, 'अच' (कुक्षौ) अस्या विद्यते—इति आचेयी । तस्मात् अपि पुंसोऽधिकारो गम्यते, यथा, 'पशुनालभेत'—इति पुं पशुरेवालभ्यते, लिङ्गविशेषनिर्देशात् । एवम् इहापि द्रष्टव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—

ख जातिं तु वादरायणोऽविशेषात्, तस्मात् स्त्रयपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भा तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति, पुंसोऽधिकारः—इति, 'जातिस्तु वादरायणः' अधिकृता मन्यते स्म । 'आह, किमर्थं

भा. स्वर्गकामः—इति जातिशब्दः समधिगतः?। न इत्याह ।
 कथं तर्हि?। यौगिकः, स्वर्गच्छायोगेन वर्तते । 'केन तर्हि
 • शब्देन जातिः उक्ता, या अधिष्ठता—इति गम्यते?'। नैव च
 वयं ब्रूमः, जातिवचन इह शब्दः अधिकारकः—इति, किन्तर्हि,
 स्वर्गकामशब्देनोभावपि स्त्रीपुंसावधिक्रियेते—इति, अतो न
 विवक्षितं पुल्लिङ्गम्—इति । कुतः?। 'अविशेषात्', न हि
 शक्तौत्येषा विभक्तिः स्वर्गकामं लिङ्गेन विशेष्यम् । कथम्?।
 लक्षणत्वेन श्रवणात्,—स्वर्गे कामो यस्य, तम् एष लक्षयति
 शब्दः, तेन लक्षणेन अधिष्ठतो 'यजेत'—इति शब्देन उच्यते ।
 तत्र लक्षणम् अविशिष्टं स्त्रियां पुंसि च । तस्मात् शब्देन
 उभावपि स्त्रीपुंसावधिष्ठतौ—इति गम्यते । तत्र केन अधिकारः
 स्त्रिया निवर्त्यते?।

'विभक्त्या इति चेत्' । तत्र । कस्मात्?। पुंवचनत्वात् स्त्री-
 निवृत्तौ अशक्तिः । 'पुंसो विभक्त्या पुनर्वचनम् अनर्थकम्—इति
 चेत्' । न, आनर्थक्येऽपि स्त्रीनिवृत्तौ अभावः, परिसङ्ख्यायां
 स्वार्थदानिः परार्थकल्पना प्राप्तवाधश्च । न च आनर्थक्यम्,
 निर्देशार्थत्वात् । 'तस्मात् खरपि मतीयेत' जात्यर्थस्य अ-
 विशिष्टत्वात् ॥

ख. चोदितत्वात् यथाश्रुति ॥ ६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा 'अथ यदुक्त,—'पशुमालभेत'—इति पुंश्रुत्यालभ्यते पुल्लिङ्ग-
 वचनसामर्थ्यात्, एवमिहापि पुल्लिङ्गवचनसामर्थ्यात् पुमानधि-
 क्रियते यागवचनेन—इति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्र उच्यते,—
 न अत्र जातिद्रव्यस्य लक्षणत्वेन श्रूयते, यदि हि 'लक्षणत्वेन
 श्रूयत, ततः स्त्रिया अपि यागः उक्तो न पुंवचनेन विवर्त्येत,
 इदं तु पशुत्वं यागस्य विशेषणत्वेन श्रूयते, तत्र पशुत्वस्य
 यागस्य च सम्बन्धो न द्रव्ययागयोः, यथा पशुत्वं यागसम्बद्धम्,

भा. एवं पुंस्त्वमेकत्वं च, सोऽयमनेकविशेषणविशिष्टो यागः श्रूयत,
स 'यथाश्रुति' एव कर्त्तव्यः, उपादेयत्वेन 'चोदितत्वात्'।

यच्च,—दोषश्रुतिरविज्ञाते गर्भे हने आचरेयां च पुंयुक्तत्वेन
—इति, तत्परिहर्त्तव्यम्। अत्र उच्यते,—अविज्ञातेन गर्भेण
इत्यनुपादः प्रशंसार्थः, आचरेयी च न हन्तव्या—इति, इत्थं
गर्भो न हन्तव्यः, यत् अयत्नेनाप्येनसी भवति। पुंलिङ्गविभक्तिः
श्रूयमाणा न शक्नोति स्त्रियं निवर्त्तयितुम्, किम् अङ्ग पुनः
अविज्ञातगर्भवचनं लिङ्गम्। तथा गोचप्रशंसार्थमाचरेया अवध-
सङ्कोर्त्तनं, न च आपन्नसत्त्वा आचरेयी, गोचं हि एतत्, न हि
अवशब्दादयं तद्धित उत्पन्नः, समर्धानाम् हि तद्धित उत्पद्यते ;
न च अवशब्दस्य सामर्थ्यमस्ति ॥

ख. द्रव्यवत्त्वात् पुंसां स्यात्, द्रव्यसंयुक्तं, क्रयविक्रयाभ्याम्
अद्रव्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगित्वात् ॥ १० ॥
(पू०) ॥

भा 'पुंसां' 'तु' 'स्यात्' अधिकारः, 'द्रव्यवत्त्वात्', द्रव्यवन्तो हि
पुमांसो न स्त्रियः, 'द्रव्यसंयुक्तं' च एतत् कर्म, 'वीक्षिभिर्यजेत,
यवैर्यजेत'—इत्येवमादि। कथम्?। 'अद्रव्यत्वं स्त्रीणां', 'क्रय-
विक्रयाभ्यां', क्रयविक्रयसंयुक्ता हि स्त्रियः, पित्रा विक्रीयन्ते, भर्त्रा
क्रीयन्ते, विक्रीतत्वाच्च धितृधनानामनीशिन्यः। क्रीतत्वाच्च भर्तृ-
धनानाम्। विक्रयो हि श्रूयते, 'अतमधिरयं दुहितृमते दद्यात्,
आर्ये गोमिथुनम्'—इति। न च, एतत् दृष्टार्थे सति आनमने-
दृष्टार्थं भवितुमर्हति। एवं 'द्रव्यैः' समानयोगित्वं 'स्त्रीणाम्' ॥

ख. तथा च अन्यार्थदर्शनम् ॥ ११ ॥ (उदा०) ॥

भा 'या पत्या क्रीता सती अथान्यैश्चरति'—इति क्रीततां
दर्शयति ॥

स. तादर्थ्यात्कर्मतादर्थ्यम् ॥ १२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'आह, यदनया भक्तोपसर्पणेन वा कर्त्तनेन वा धनम् उपार्जितं, तेन यच्यते'—इति। उच्यते,—तदप्यस्या न स्वं, यदा हि सा अन्यस्य सुभूता, तदा यत् तदीयं, तदपि तस्यैव। अपि च, स्वाग्निस्तथा कर्म कर्त्तव्यं, न तत्परित्यज्य स्वकर्माहंति कर्तुम्, यत् तथा अन्येन प्रकारेण उपार्ज्यते, तत् पत्युरेव स्वं भवितुमर्हति—इति। एवं च स्मरति,—

“भार्या दासश्च पुत्रश्च निर्द्वन्नाः सर्व एव ते।

यत्ते समधिगच्छन्ति, यस्य ते तस्य तद्धनम्”—इति ॥

स. फलोत्साहाविशेषान् ॥ १३ ॥ (उ०) ॥

भा. तुशब्दः पक्षं ध्यावर्त्तयति। न च एतदस्ति,—निर्द्वन्ना स्त्री—इति, द्रव्यवती हि सा, 'फलोत्साहाविशेषात्', स्मृतिप्रामाण्यात् अस्वया तथा भवितव्यं फलार्थिण्यापि, श्रुतिविशेषात् फलार्थिण्या यद्व्यम्, यदि स्मृतिमनुबध्यमाना परवशा निर्द्वन्ना च स्यात्, 'यजेत'—इत्युक्ते सति न यजेत, तत्र स्मृत्या श्रुतिर्बाधेत। न च एतत् न्याय्यम्। तस्मात् फलार्थिनी सती स्मृतिमप्रमाणीकृत्य द्रव्यं परिगृहीयात् यजेत च—इति ॥

स. अर्थेन च समवेतत्वात् ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भा. 'अर्थेन च' अस्याः समवेतत्वं भवति, एवं दानकाले संवादः क्रियते,—‘धर्मं च अर्थं च कामे च न अतिचरितव्याः’—इति। यत्तु उच्यते,—‘भार्यादयो निर्द्वन्नाः’—इति, स्मर्यमाणमपि निर्द्वनत्वम् अन्याय्यमेव, श्रुतिविरोधात्। तस्मात् अस्मात्स्वमत आनेन प्रकारेण उच्यते, संयवहारप्रसिद्धार्थम् ॥

ख क्रयस्य धर्ममात्रत्वम् ॥ १५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा यत्तु क्रयः श्रूयते,—धर्ममात्रं तु तत्, नासौ क्रयः—इति,
क्रयो हि उच्चनीचपण्यमणो भवति । नियतं त्विदं दानं
शतमधिरथं, शोभनाम् अशोभनाच्च कन्यां प्रति । स्मार्त्तं च
श्रुतिविरुद्धं विक्रयं नानुमन्यन्ते । तस्मात् अविक्रयोऽयम्—
इति ॥

ख स्ववत्तामपि दर्शयति* ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

भा. 'पत्नी वै पारिण्यस्य ईदृष्टे पत्यैव गतमनुमती क्रियते' ।
तथा भसदा पत्नीः संयाजयन्ति†, भसदीया हि पत्ययः भसदा वा
एताः परगृहाणाम् ऐश्वर्यमवसन्धते—इति ॥ (६।१।१ अ०) ॥

शने इत्यतो सदाधिकाराधिकरणम् ॥

ख स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात् ॥ १७ ॥ (सि०) ॥

भा स्ववन्तावुभावपि दम्पती—इत्येवं तावत् स्थितं । तत्र सन्देहः,
—किं पृथक् पत्नी यजेत, पृथक् यजमानः, उत सम्भूय यजे-
याताम्?—इति । किं प्राप्तम्?—पृथक्त्वेन । कुतः? । एक-
वचनस्य विवक्षितत्वात्, उपादेयत्वेन कर्त्ता 'यजेत'—इति
श्रूयते, तस्मात् एकवचनं शिविध्यते, यथा न द्वौ पुरुषौ सम्भूय
यजेयाताम्, तथा अत्रापि द्रष्टव्यम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात्', वचना-
तयोः सहक्रिया । एवं हि स्मरन्ति,—'धर्मं चार्थं च कामे च

* इदं सूत्रं का० श्री० पुस्तके सूत्रव्याख्यानाद्वारि ॥

† पत्यैवमनुमतिमिति का० श्री० पु० पाठः ॥

‡ जायन्त्या पत्नी संयाजयन्ति इति का० श्री० व० पाठः ॥

भा. नातिचरितव्या—इति, तथा 'सहधर्मश्चरितव्यः, सहापत्यम् उत्पायितव्यम्—इति। 'उच्यते,—स्मृतिवचनेन न श्रुतिवचनं युक्तं बाधितुम्। न—इति ब्रूमः,—इह किञ्चित् कर्म स्त्रीपुंस-कर्तृकमेव, यथा दर्शपूर्णमासौ ज्योतिर्द्यौमः—इति, यत्र पद्म-वेक्षितेन यजमानावेक्षितेन च आन्येन होम उच्यते, तत्र अन्यतराभावे वैगुण्यम्।

‘ननु पुंसो यजमानस्य यजमानावेक्षितमान्द्यं, स्त्रिया यज-मानायाः पद्मवेक्षितं भविष्यति’—इति। न—इति आह,—न अयम् ईक्षितृसंस्कारः, ईक्षितुः संस्कारो यदि, तदैवं स्यात्; आन्यसंस्कारस्य अयं, गुणभूतौ ईक्षितारौ, तत्र अन्यतरापाये नियतं वैगुण्यं, सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनः। 'तत्र एतत् स्यात्,—स्त्री यजमाना पुमांसं परिक्रैष्यति आन्यस्य ईक्षितारं, पुनांश्च स्त्रियन्त्ववेक्षिषीम्—इति। तत्र न, पक्षीति हि यज्ञस्य स्वामिनी—इत्युच्यते. न क्रीता; पक्षी—इति सम्बन्धिशब्दोभयं, यजमानः—इति च स्वामी, न क्रीतः। तस्मात् स्त्रीपुंसयोरेकम् एवजातीयकं कर्म—इति।

तत्र श्रुतिसामर्थ्यात् 'यः—कश्चित्, यथा—कयाचित् सह सम्भूय यजेत’—इति प्राप्ते इदम् उच्यते,—‘यस्तथा कश्चित् धर्मः कयाचित् सह कर्तव्यः, सोऽनया सह’—इति, तेन न श्रुतिविरोधः स्मृतेः—इति गम्यते। अथ यदुक्तं,—केवलस्य पुंसोऽधिकारः केवलायाश्च स्त्रिया 'यजेत’—इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वात्—इति, तत् परिहर्तव्यम्। इदं तावदयं प्रष्टव्यः*,—‘यजेत’—इत्येकवचने विवक्षिते, कथं षोडशभि-र्हर्तृभिः सह यागो भवति?—इति। एवम् उच्यते, प्रति-

* अथ “अथ यदुक्तं एकवचनस्य विवक्षितत्वात् केवलस्योरेव कर्तव्यम् इत्यस्योपर भाष्यकारेणोक्तम्” इत्यादिना “तस्मात् ‘इदं तावदयं प्रष्टव्यं’ इत्यादि ‘यथा अध्वर्यु-आध्वर्यवेपु’ इत्यस्य भाष्ये नास्तीति शङ्कम्” इत्यन्तेन सन्दर्भेण तन्त्ररसज्ञता भाष्ये दूष्यमिव निरर्थकम् ॥

भा कारक क्रियाभेदः, याजमानानेव पदार्थान् परिक्रयादीन् कुर्वन् 'यजते'—इत्युच्यते यजमानः, आध्ययवानेव कुर्वन् अध्यय-
यजति—इत्येवम् उच्यते, यथा सम्भरणमेव कुर्वती स्थाली
पक्तिं करोति—इत्युच्यते, यस्य च कारकस्य य आत्मीयो
व्यापारः, स एकवचने विवक्षिते एकेन कर्त्तव्यो भवति—इति ।
एष चेत् यावान् व्यापारो यजमानस्य स तावान्, न सम्भूय
कर्त्तव्यः, एकेनैको याजमानोऽपरेणापरः । दादृशे वा ज्ञाते एकेन
षट्पञ्चाशत्, अपरेणापि षट्पञ्चाशत्—इति । इह तु पत्नी-
व्यापारः अन्य एष, न तत्र पत्नी प्रवर्त्तमाना यजमानस्य
एकत्वं विवक्षितं, यथा अध्ययेराध्ययवेयु प्रवर्त्तमानः । अवश्यं
च स ह पत्न्या यष्टव्यं, मध्यकं हि इदं दम्पत्योर्धनं, तत्र
यागोऽवश्यं स ह पत्न्या कर्त्तव्यः, इतरथा अन्यतरानिच्छाया
त्याग एव न सर्वर्त्तत, तथा हि द्वितीयया पत्न्या विना त्यागो
नेवावकल्पते, यस्य द्वितीया पत्न्यस्ति, तत्र कर्त्तव्यार्थान् एका
करिष्यति । कर्त्तृसंस्कारार्थेषु नैव दोषः, सम्भवति हि तानि
सर्वत्र—इति ॥

ख लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १८ ॥ (यु०) ॥

भा लिङ्गं खल्वपि दृश्यते, 'योक्त्रेण पत्नीं सन्नद्धति, नेखलाया
यजमानं मिथुनत्वाय'—इति । यदि स्त्रीपुंससंवेकत्र, योक्त्रस्य
नेखलायाश्च विभागो वाक्यात् गम्यते, मिथुनसंस्तवश्च, तदेतत्
स्त्रीपुंससाधनके कर्मण्युपपद्यते, न अन्यथा ॥

ख क्रीतत्वान्तु भक्त्या स्वामित्वमुच्यते ॥ १९ ॥ (पू०) ॥

भा रियतादुत्तरमुच्यते । तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नेतदस्ति,
पदुक्तं स्वतः स्त्री—इति, क्रीता हि सा, दृष्टार्थत्वात् अर्धिरध
शतदानस्य, अतो यदस्याः स्वामित्वम् उच्यते, तत् भक्त्या ;

भा यथा पूर्णकोष्माक बलीवर्दानाम् ईष्टे—इति, एव पत्ररपि पारिणत्यस्य ईष्टे—इति ॥

ख फलार्थित्वात् स्वामित्वेनाभिसम्बन्धः ॥ २० ॥ (उ०) ॥

भा नेतदस्ति, क्रयो मुख्य, गौण स्वामित्वम्—इति फलार्थिनी हि सा, स्मृतिर्नादरिष्यते, स्मृत्यनुरोधात् अस्मा रयात्, स्वती श्रुत्यनुरोधात् ॥

ख फलवत्तां च दर्शयति* ॥ २१ ॥

भा 'स पत्नी पत्या सहतेन गच्छता यज्ञस्य धुर्यायुक्तावभूता । सन्नानानौ विजहीताम् अरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारमेताम् —इति दम्पत्यो फल दर्शयति । तस्मात् अप्युभावधिकृतौ —इति सिद्धम् ॥ (६।१।४ अ०) ॥

एकमेव पुंस्त्र्यसाधनाधिकाराधिकारवत् ॥

ख द्वाधान च द्वियज्ञवत् ॥ २२ ॥ (पू०) ॥

भा अस्ति आधान,—‘य एव विदानग्निमाधत्ते’—इति । तत्र ब्रह्मामनन्ति,—‘क्षौमे वसानावग्निमादधीयाताम्’—इति । तत्र एषोर्ध्वं साशयिक,—किं द्वौ पुरुषावादधीयाता उतैक पुरुषः?—इति । कथं सशयः? उच्यते,—इह एतत् श्रूयते,—‘वसानावादधीयाताम्’—इति । तत्र वचनमर्थप्राप्तं पुनः श्रूयते, तत् किं पुंलिङ्गसम्बन्धार्थं, उत क्षौमविधेयम्?—इति उभयोर्विद्यमानत्वात् भवति सशयः, यदि लिङ्गसम्बन्धार्थम्, उभौ पुरुषौ आधास्येते, अथ क्षौमसम्बन्धार्थं तत एक ।

किं प्राप्तं?—‘द्वाधानन्तु द्वियज्ञवत्’ स्यात्, यथा ‘एतेन द्वौ

भा. राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्—इति द्वयोः पुरुषयो-
 द्वियश्चो भवति, एवं द्वाधानं द्वयोः पुरुषयोः स्यात्. ततो-
 विशेषात्. 'वसानौ'—इति अवणात् एव पुरुषौ गम्येते; न
 पदान्तरगतेन चोमेन अस्य सम्बन्धः, श्रुत्यवगतं हि अवणात्
 अवगतं, पदान्तरसम्बन्धं वाक्यात् अवगतं, श्रुतिश्च वाक्यात्
 बलीयसी, वसानशब्दगतंश्च अर्थं आधामेन सम्बन्धते, न
 चोमेनशब्दगतः।

'आह, 'वसानौ'—इति नायं केवलं पुंलिङ्ग एव, स्त्रीपुंसयोः
 रायभिधायको भवति, यथा कुकुटश्च कुकुटी च कुकुटी, शूकरश्च
 शूकरी च शूकरौ—इति, एवं वसानश्च वसाना च वसानौ
 स्याताम्—इति। अत्र उच्यते,—यच्च न अर्थः, प्रकरणं वा
 विशेषकं, विधायकश्च शब्दः, नास्ति अनुवादः। तत्र द्वौ पुमानौ
 गम्येते, यथा द्वाधानय—इत्युक्तः पुमांसाधानयति; द्वे आनय-
 —इति स्त्रियौ, तेन स्त्रियो वाचकमेकारान्तं द्विवचनम्—इति
 गम्यते, औकारान्तमपि द्वयोः पुंसोर्वाचकम्—इति। 'यच्च
 इदानीं स्त्रीपुंसयोः प्रयुज्यमानमौकारान्तं दृश्यते, तत्र किं
 पुमान् सद्वितीयः तस्य निमित्तम्, उत स्त्री सद्वितीयाः?'—
 इति। उच्यते,—पुंसि सद्वितीये दृष्टः, यथा ब्राह्मणावानय-
 —इति, इहापि पुमान् सद्वितीयोऽर्थः। तस्मात् पुंनिमित्तम्
 —इति गम्यते।

'अत्र आह, प्रयोगो यदि दृष्टं प्रमाणं द्वयोः पुंसोर्दृष्टः, कथम्
 एकस्मिन् स्यात्?'। अत्र उच्यते,—पुंसि च द्वित्वे च दृष्टः—
 इति शक्यते वदितुम्, न द्वयोः द्वययोः—इति, पुंभावं द्वित्वं
 च एव शब्दः न व्यभिचरति, द्वयं पुनर्येवमिचरति। अपि च
 • युगपदधिकरणवचनताया* इन्द्रश्चेतेर्द्विवचनवज्जवचनोपपत्तेश्च,

* "अधिकरणं मन्त्रस्य प्रतिपाद्यं, तदनेकं यत्र युगपत् प्रतिपदमुच्यते, तत्रैव इन्द्रः,
 तेन यवणदिरावित्यत्र युगपदेव यवणदिरौ वक्तव्यौ, न पर्यायेण पूर्वं यवः पश्चात्

भा प्रमित्रयोर्वैरुण्योः—इति च दर्शनात्। इतरेतरयोगे च अर्थे
समासविधानात् इन्द्रापवादत्वात् च एकशेषस्य, यथैव खदिरौ
च धवली च—इति निर्देशनं क्रियते, एवम् अत्रापि द्रष्टव्यम्।
तस्मात् पुंसि द्वित्वे च वर्तते—इति गम्यते। न च स्त्रीद्वित्वे
दृष्टः।।

‘अत्र आह, नन्वत्रैव दर्शनात्, स्त्रीपुंसयोर्वाचकः’—इति
गम्यते। अत्र उच्यते,—उक्तम् एतत् “अन्याद्यस्य अनेकार्थत्वम्”
—इति पुमान् सद्वितीयोऽस्यार्थो भविष्यति, स्त्रीपुंसौ च—इति
अन्याद्यम्। ‘अथ इदानीं सद्वितीयस्य पुंसो विधौ कौग्न्यः
सहायः?’—इति। स्त्रिया अनभिधेयत्वात्, अवश्यम्भासित्वाच्च
द्वितीयस्य, अपरः सद्वितीयः पुमान्, एवम् इतरोऽपीतरेण
सद्वितीयः, इतरोऽपीतरेण—इति द्वौवैव पुमासावुपादीयेते।
तस्मात् इह द्वौ पुमांसौ आधाने विधीयेते—इति उच्यते।

‘ननु स्त्रीपुंसयोर्वाचकम् औकारान्तं द्विवचनं स्मरन्ति’। न
एषा स्मृतिरस्ति—इति ब्रूमः। ‘आह, भगवतः पाणिने-
र्वचनात् स्मृतिमनुमास्यामहे, “पुमान् स्त्रिया” (१।२।६७
पा० ख०)—इति। उच्यते,—न, पाणिनेर्वचनं ‘कुक्कुटौ’—इति
औकारः स्त्रीपुंसयोर्वाचकः—इति। कथन्तर्हि, यत्र स्त्रीपुंसयोः
सहवचनं, तत्र सद्वितीयो वा पुमान्—इति ह्यत्वा अकारान्तस्य
औकारः प्राप्नोति, सद्वितीया वा स्त्री—इति ह्यत्वा एकारः।
पुंशब्दः तत्र साधुः न स्त्रीशब्दः—इति पाणिनेर्वचनं। “पुमान्
शिष्यते”—इति च ब्रूते, तेन सतरां गम्यते,—पुंसोर्वाचक
औकारः—इति। तस्मात् द्वयोः पुंसोः अधिकारः—इति।

‘ननु क्षौमविधानपरमेतत् वाक्यं स्यात्, क्षौमसम्बन्धस्य

खदिर इत्येवम्। तेन यवशब्दोऽपीतरसहितसार्थाभिधायी, खदिरशब्दोऽपि। तथा
सति युगपदभिधानमनयोर्भवति, सार्थवाचाभिधाने तु शब्दपौर्वापर्यादर्थपौर्वापर्यमेव
घटति, तत्र भूतिविषयम्’ इति वृत्तरसमवायवेद्यम् ॥

भा अर्थवत्त्वात्, इतरथा चौमवचनम् अनर्थकं स्यात्। अत्र उच्यते,
—‘वसानावादधीयाताम्’—इति अस्ति सम्बन्ध, न ‘चौमे
आदधीयाताम्’—इति। तस्मात् सन्निह्यष्टमपि न तत्सम्बद्धम्
आधानेन। ‘आह, वसानशब्देन सह सम्बध्यमानम् अर्थवत्
भविष्यति’। वसानसन्निह्यष्टे अपि चौमे न विधीयते, विधा
यकस्य शब्दस्य अभावात्, न हि वसानशब्दो विधायक, न
चौमशब्द, नानयो समुदायः। ‘कस्तर्हि विधातुम् शक्नोति?’
‘आदधीयाताम्’—इत्यत्र या लिङ्।

‘आह, सा खलु विधास्यति?’। उच्यते, सा स्वशब्दगत
माधानं शक्नोति विधातुम्, अवणात्, विहितत्वात् आधानस्य,
आनर्थक्ये वसानौ—इति शक्नोति वाक्येन विधातुम्, भवति
हि वसानयो आधानसम्बन्ध, तत्र नात्यन्ताय स्वार्थं परि
त्यक्तो भवति, चौमवसानसम्बन्धे तु विधातव्ये, ‘आदधीयाताम्’
—इत्याधानम् उत्पद्य विधानोऽत्यन्ताय युति जज्ञात्।
आधानसन्निह्यष्टे च लिङ्गे विधातव्ये युतिर्विमल्य न चौम
वसानसम्बन्ध विधातुम् उत्सहते अर्थविमर्कधात्। अपि च
उत्पद्य युति, चौमवसानसम्बन्धे विधीयमाने चौम वसानस्य
अङ्ग स्यात् न आधानस्य। तत्र चौमाभावेऽपि न आधानं
विगुणम्—इति चौमाभावेऽपि आधान स्यात्।

‘आह, वसानगुणताया तर्हि कोऽर्थो विवक्ष्यते?’। उच्यते,
—न कश्चित्, अत एव अस्य पक्षस्य परित्यागः। ‘आह,
चौमवसानव्यवणम् इदानीं कथम्?’—इति। उच्यते, न
शक्यते उभय विधातुम् चौम लिङ्गं च, भिद्येत हि तथा
वाक्यम्। तस्मात् अचौमयो चौमशब्दोऽनुवाद, अर्थप्राप्ते च
वसने वसानौ पुमासौ—इत्यर्थः। ते च प्रायेण विचेष्टमानस्य
मन्त्रिणे चौमसदृशे भवत, विचेष्टमानस्य वा शब्दवती भवत
—इति। तस्मात् दयो पुंसोरधिकार—इति ॥

सू. गुणस्य तु विधानत्वात् पन्ना* द्वितीयशब्दः
स्यात् ॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भा. तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति, यदुक्तं 'द्वौ पुरुषौ
आदधीयाताम्'—इति, एक एवादधीतः; 'वसन्तेऽप्राक्ष्णोऽग्नि-
मादधीत'—इति एकवचनं हि विवक्षितं । तस्मात् एक एव
आदधीतः । 'ननु इदं वचनं 'द्वौ पुमांसावादधीयाताम्'—
इति' । न—इत्याह, 'गुणस्य तु विधानत्वात्', 'चौमविधानम्'
अस्ति वाक्ये ग्याय्यं, तथा हि अपूर्वार्थो विहितो भवति,
गम्यते हि विशेषनियमः । इतरथा चौमवचनमनुवादमात्रं
स्यात्, वादमात्रं च अनर्थकं, पक्षे च अनुवादः, न च एक-
पक्षवचन एव शब्दः, गौणत्वे च साधारणं सादृश्यं । तस्मात्
प्रमादाध्ययनमवगम्येत विनैव हेतुना ।

'आह, ननु पुमांसौ विधेयौ, तद्विधाने च न चौमविधानं,
वाक्यभेदो हि तथा स्यात्, श्रुतिगम्यौ च पुमांसौ, वाक्यगम्यं
च चौमं वाधेयाताम्'—इति । अत्र उच्यते,—न पुमांसौ
विधेयौ, प्राप्त एव अत्र सद्वितीयः पुमान् सोऽभूद्यते । कथम् ? ।
एकोऽपि पुमान् श्रूयते, तस्य 'पन्ना द्वितीयशब्दः स्यात्' । न
च, यत् प्राक् वचनात् गम्यते, तद्विधेयं भवति । तस्मात् चौम-
विधानं, न वाक्यभेदो भवति ।

यदुच्यते, 'न चौमस्य विधायकोऽस्ति'—इति । तदुच्यते,
'आदधीयाताम्'—इति तद्विधास्यति । ननु 'एतत् आधानं
श्रुत्या विधातुम् समर्थं, नान्यत्'—इति । उच्यते,—शब्दान्तरेण
विहितत्वात् आधानस्य न विधायकं, विहितत्वाच्च पुंसः स-

* पन्ना इति आ० शो० पु० पाठः । पन्नाम् इति तु का० श्री० एव क० स०
प्रथमपुस्तकवये पाठः । किन्तु सर्वत्रैव भाष्ये परस्मै 'पन्ना द्वितीयशब्दः स्यात्' इति
उक्तत्वात् पन्ना इत्येव पाठः साधु ॥

भा. द्वितीयस्य, तस्यापि न विधायकम्, अतः तदसम्भवात् घौमस्य विधायिका छिद् भविष्यति, वाक्यसामर्थ्यात्। यत्तु 'अस्मिन् पक्षे अत्यन्ताय स्वार्थे जहाति'—इति। न अत्यन्ताय हास्यति, आधाने वासः घौमं कुर्यात्—इति; अस्मिन् पक्षे पुंशब्दः स्त्रीपुंसयोः वृत्तः—इति गम्यते, अस्ति हि तत्र तस्य निमित्तं पुमान् सद्वितीयः, एवमादि च दृष्ट्वा भगवता पाणिनिना सूत्रं प्रणीतं, "पुमान् स्त्रिया" (१।२।६७ पा० सू०)—इति, तस्य विषयः पुंशब्दः शिष्यमाणः साधुर्भवति, न स्त्रीशब्दः—इति। तस्मात् एकः पुमानादधीत न द्वौ—इति ॥ (६।१।५ अ०) ॥

पम्या यावदुक्तमाशोर्ब्रह्मचर्यमादावेनाधिकाराधिकरणतः ॥

ख तस्या यावदुक्तमाशोर्ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वात् ॥ २४ ॥

भा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'—इत्येवमादिषु एतदुक्तं स्त्रीपुंसयोः सद्वाधिकारः—इति। अयं इदानीं सन्दिहते, किं सर्वं याजमानं पम्या कर्तव्यम्, उत यावदुक्तमाशोः ब्रह्मचर्यं च?—इति। किं प्राप्तं?—सर्वं याजमानं पम्याः स्यात्, सापि हि यजमाना, तुल्यत्वात्। तस्मात् सर्वं तरयाः—इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'तस्या यावदुक्तं' स्यात्, वचनप्रामाण्यात्, 'आशोः' ब्रह्मचर्ये च स्यात्। कस्मात्?। 'अतुल्यत्वात्' अतुल्या हि स्त्रीपुंसाः, यजमानः पुमान् विद्वान्, पमो स्त्री च अविद्या च।

'किम् अतः? यदेवं हि एतत् अतुल्यत्वम्। एतदतो भवति,

* 'आशोः' इत्येवमेव ब्रह्मचर्यमादयः पम्याः स्युष्यन्ते, ते उपशोः अपि सम्भवन्ति' इति शान्तिवचनम् ॥

भा. क्रत्वर्थेषु यानि याजमानानि श्रवणानि, तेषु उपादेयत्वेन श्रवणात् विवक्षितं लिङ्गं, तेन तेषु पत्नी न स्यात्, यानि च प्रात्वर्थानि समवकाणि तेषु अविद्यत्वात् पत्नी न स्यात्। 'तत् पत्न्या अध्ययनस्य प्रयोजकं स्यात्—इति यदि उच्येत'। तन्न, असत्यपि प्रयोजकत्वे तस्य निर्दोषमिति विवक्षितम्। अस्ति, हि तस्य पुमान् निर्वर्तकः, यच्च क्रत्वर्थः, तत् एकेन* येन—केनचित् निर्वर्तयितव्यं। तस्मात् प्रतिपिङ्गस्य पत्न्या अध्ययनस्य पुनः प्रसवे, न किञ्चित् अस्ति प्रमाणम्। अतः तदपि पत्नी न कुर्यात्, यास्त्वाश्रयः, यच्च ब्रह्मचर्यं, तत् पुरुष प्रति गुणभूतं, न तच्च अन्यतरेण कृते सिध्यति, अन्यतरस्य हि संस्कारो ह्येवेति। न च तच्च उपादेयत्वेन यजमानस्य श्रवणं। तस्मात् लिङ्गमप्य विवक्षितम्। अत आशीर्वाद्यं च उभयोरपि स्यात्, यच्च आहृत्य उच्यते, यथा, 'पत्न्या आन्यमवेक्षते'—इति। तस्मात् श्रुत्यत्वात् असमानविधानां पत्नी यजमानेन भवितुमर्हति—इति ॥ (६।१।६ अ०) ॥

यानि श्रुद्विज्ञानधिकाराधिकरणम् ॥

छ चातुर्वर्ण्यमविशेषात् ॥ २५ ॥ (घ०) ॥

भा अग्निहोत्रादीनि कर्माणि उदाहरणं, तेषु सन्देहः,—किम् चतुर्णां वर्णानां तानि भवेयुः, उत अपश्यद्राणां चयाणां वर्णानाम्?—इति। किं तावत् प्राप्तं?—चातुर्वर्ण्यमधिष्ठत्य, 'यजेत', 'जुज्यात्'—इत्येवमादि शब्दम् उच्यते वेदः†। कुतः?। 'अविशेषात्', न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते। तस्मात् श्रुद्वो न निवर्तते ॥

* एकेन इति आ० सो० पुरुषे नास्ति ॥

† इत्येवमादीन्याधत्ते इति पाठः का० श्रौ० घ० ॥

ख निर्देशाद्वा* चयाणां स्यादग्राधेये ह्यसम्बन्धः कतुपु
ब्राह्मणश्रुतिरित्याचेयः ॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भा वाच्यम् पक्षं व्यावर्तयति, 'चयाणाम्' अधिकारः स्यात् ।
कुतः? । 'अग्राधेये' 'निर्देशात्', अग्राधेये चयाणां निर्देशो
भवति, 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, सोमो राजन्यः, शरदि
वैश्यः'—इति, श्रुतस्य आधाने श्रुतिर्नास्ति—इत्यनग्निः श्रुः
असमर्थोऽग्निहोवादि निर्वर्तयितुम् । तस्मात् 'अग्निहोत्रं जुह-
यात् स्वर्गकामः'—इत्येवमादिषु श्रुतस्य प्रापिका श्रुतिर्नास्ति ।
ब्राह्मणादीन् एवाधिहृत्य सा प्रवर्तते, ते हि समर्था अग्नि-
मत्वात्, आहवनीयादयो न श्रुतस्य, अविधानात्, संस्कार-
शब्दत्वाच्च आहवनीयादीनाम् । तस्मात् अनधिहृतोऽग्नि-
होवादिषु श्रुः—'इत्याचेयः' नन्यते स्म ॥

ख निमित्तार्थेन वादरिः तस्मात् सर्वधिकारं
स्यात् ॥ २७ ॥ (पुनः पु०) ॥

भा. यदुक्तम्,—अनुधिकारः श्रुतस्य—इति, तन्न, सर्वे हि अर्थिनम्
अधिहृत्य 'यजेत'—इत्युच्यते, सोमस्य प्रतिषेधवचने श्रुतात्
प्रावर्तते । यत्तु असमर्थोऽग्निरभावात्—इति, स्यात् एवास्याग्निः
अर्थिप्राप्तः, कामश्रुतिपरिगृहीतत्वात् ।

'अथ आह, ननु अग्राधेयचोदना ब्राह्मणादिसंयुक्ता न
श्रुतस्य'—इति । उच्यते, 'निमित्तार्थेन' ताः श्रुतयो न प्रापिकाः ।
कथं? । निमित्तश्रुता एते शब्दाः,—ब्राह्मण आदधानो वसन्ते,
राजन्यो सोमो, वैश्यः शरदि—इति ब्राह्मणादीनां वसन्ता-
दिभिः सम्बन्धो गम्यते, तेन वसन्तादिसम्बन्धार्था ब्राह्मणादयः

* निर्देशमात्राद्वा इति ख० म० पु० एवं वा० धो० पु० पाठः ॥

† आसन्नभावात् इति पाठः वा० श्री० पु० ॥

भा. —इत्येव गम्यते, तथा च आदधातिर्न वाक्केन शूद्रात् व्याव-
र्तितो भविष्यति । 'तस्मात्' 'वादरिः' 'सर्वाधिकारं' शास्त्रं
मन्यते स्म—इति गम्यते ॥

ख अपि वान्धार्यदर्शनात् यथाश्रुतिं प्रतीयेत ॥
२८ ॥ (उ०) ॥

भा. अपि वा—इति पक्षो व्यावर्त्यते । यथाश्रुत्येव प्रतीयेत,
ब्राह्मणादयो हि आधाने श्रूयन्ते, तेन ब्राह्मणादिकर्तृकम्
आधानं, वसन्तादिश्रवणाच्च वसन्तादिकाक्षकं । तथा च, इदं
शूद्रवर्जितानामेव अनुक्रमणं भवति, 'वार्हङ्गिरं ब्राह्मणस्य
ब्रह्मसाम कुर्यात्, पाथुरश्वं राजन्यस्य, रायोवाजीयं वैश्यस्य'—
इति, शूद्रस्य साम न आमनन्ति । तथा 'मयोव्रतं ब्राह्मणस्य,
यवागूराजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य'—इति, तथा आधाने
'अष्टसु मक्रमेषु ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, एकादशसु राजन्यः,
द्वादशसु वैश्यः'—इति । एवम् अब्रह्मसामकम् अवतकम् अ-
मक्रमकं च शूद्रस्य प्रयुक्तम् अपि कर्म निष्फलं स्यात् । तस्मात्
न शूद्रो जुहुयात् यजेत वा ॥

घ. निर्देशात्तु पक्षे स्यात् ॥ २९ ॥ (पुनः पू०) ॥

भा. नैतदेवं,—शूद्रस्य अग्रभावात् अनधिकारोऽग्निहोत्रादिषु—
इति । अस्ति हि शूद्रस्य आधानं, 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते'—
इति शास्त्रं सामान्येन । इदम् अपि निमित्तार्थं भविष्यति,
तस्मात् सर्वाधिकारं शास्त्रं भवितुमर्हति—इति ॥

च. वैगुण्यान्नेति चेत् ॥ ३० ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—अब्रह्मसामकं अवतकम् अमक्रमकं च शूद्रस्य कर्म
प्रयुक्तम् अपि फलं न साधयेत् विगुणम्—इति, तत् परिहर्तव्यम् ॥

स. न काम्यत्वात् ॥ ३१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा न एष परिहारः, काम्यत्वात्, कामयिष्यते शूद्रः अभीर्वातं नाम ब्रह्मसाम, तद्धि अनारभ्य किञ्चित् आग्नातं अविशेषेण, 'चक्षुर्विदित आदधात्'—इति अनियतमक्रमेण शूद्रस्य नियम्यते। व्रतेऽपि 'मस्तु शूद्रस्य'—इतिसम्बन्धदर्शनात् अव्यवसीयते, मस्तु एव शूद्रस्य। तस्मात् चातुर्वर्ण्यम् अधिक्रियेत ॥

स. संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ३२ ॥ (यु०) ॥

भा व्रते च विशेषोऽवगम्यते तत्प्रधान्यं (पुरुषप्रधान्यं हि व्रते)। 'किम् अतः, यत् पुरुषप्रधानता?'। एतदतो भवति, पुरुषप्रधानः संस्कारो न शक्नोति अनुपसंख्यमाणः, तस्य अधिकारं व्यावर्तयितुम्। तत् कथम्?—इति। 'यजेत'—इति हि स्वर्गकामेऽभिधीयमाने तत्कामः शूद्रो न अभिहितः—इति कथं गम्यते? किं^० हि स यागस्य पुरुषनिवार्यं न निर्वर्तयति?। 'व्रतम्—इति चेत्'। न, सामर्थ्यापजननाय हि तत् यस्य एव उच्येत, तस्य एव तेन विना न सामर्थ्ये, नान्यस्य। एष एव हि व्रतस्य अङ्गभावी यत्, कर्तारं समर्थं करोति, यस्य तु तेन न प्रयोजनं, स तदनपेक्षीव यागमभिनिर्वर्तयति। तस्मात् अमि अशूद्रवर्जनम् ॥

स. अपि वा वेदनिर्देशादपशूद्राणां प्रतीयेत ॥ ३३ ॥
(उ०) ॥

भा एवं न प्रापकाणि श्रवणानि—इत्युक्तं, शक्यते तु वक्तुम् प्रापकाणि—इति, न च सूत्रकारेण तत् व्यपदिष्टं, नैमित्तिकेषु अपि तेषु सत्त्वं शक्य एव शूद्रपर्युदासी वक्तुम्—इति, न तदादृतं, हेत्वन्तरं व्यपदिष्टम्। अपि वा—इति पक्षव्यावर्तनम्।

भा. शूद्रः—इति। नैय दोषः,—‘विद्यानिर्देशात्, विद्यां निर्देश्यति, अनुक्तामपि अभ्येक्ष्यते—इति, ‘शक्यते हि अनुक्तमप्यध्येतुम्। तस्मात् चातुर्वर्ण्यस्याप्यधिकारः ॥

घ. अवैद्यत्वादभावः कर्मणि स्यात् ॥ ३७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. न च एतदस्ति,—शूद्रोऽभ्येक्ष्यते—इति, प्रतिषिद्धम् अस्य अध्ययनं, ‘शूद्रेण न अभ्येतव्यम्’—इति, अधीयानस्यापि अध्ययनं सफलं न भवति, दोषश्च जायते। अतोऽवैद्यः शूद्रः, अस्य ‘अभावः कर्मणि’—इति सिद्धम्।

अथापि वैद्यत्वेन सिध्येत्*, तथाप्यनश्रित्वात् ‘अभावः कर्मणि स्यात्’। ‘अथ कथम् अनश्रिता?’—इति। मापकानि हि ब्राह्मणादीनामाधाने वाक्यानि। ‘ननु ‘य एवं विद्वानपि माधत्ते’—इति आधानस्य विधायकं; तच्च ब्राह्मणस्य, ‘वसन्ते अग्निमादधीत’—इति निमित्तार्थानि वचनानि—इति गम्यते’। अथ उच्यते,—‘ब्राह्मणोऽग्निमादधीत’—इति श्रुत्या विधानं गम्यते। ‘यः एवं विद्वान् अग्निमाधत्ते’—इति स्तुत्या, तत् आनुमानिकं प्रत्यक्षश्रुतात् दुर्बलं। तस्मात् मापकाणि वचनानि, अतः शूद्रस्य अनधिकारः ॥

छ. तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३८ ॥ (यु०) ॥

भा. ‘अन्यार्थदर्शनं’ ‘च’ भवति, यथा शूद्रस्य न अध्ययनम्—इति। किं लिङ्गं भवति?। ‘यद्यु वा एतत् उमशानं, यत् शूद्रः, तस्मात् शूद्रसमीपे न अभ्येतव्यम्’—इति अनध्ययनं शूद्रस्य दर्शयति। तस्मात् अपशूद्राणाम् अधिकारः। ‘ननु आहवनीयादिनापि, यागो वचनप्रामाण्यात् शूद्रस्य विधीयते’।

* अवैद्यमेव न सिध्येत् इति का० श्री० पु० पाठः ॥

भा. उच्यते, न अत्र यागसङ्गावो विधीयते स्वर्गकामस्य, किं तर्हि
स्वर्गफलता विशिष्टस्य यागस्य । तस्मात् असम्भवः श्रुद्रस्य
अग्निहोत्रादिषु ॥ (६।१।७ अ०) ॥

यागे निर्वनम्राप्यधिकारधिकरणम् ॥

ख. चयाणां द्रव्यसम्पन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धि-
त्वात् ॥ ३९ ॥ (पू०) ॥

भा. अग्निहोत्रादिषु एव सन्देहः,—किम् अद्रव्यस्य अधिकारो न ?
—इति । उच्यते, 'चयाणां द्रव्यसम्पन्नो' अधिक्रियेत, न
अद्रव्यः । कुतः ? । न हि शक्नोत्यद्रव्यो द्रव्यसंयुक्तं कर्म अनुष्ठातुम् ।
तस्मात् अद्रव्यस्य अनधिकारः ॥

ख. अनित्यत्वात् नैवं स्यादर्थादि द्रव्यसंयोगः ॥ ४० ॥
(सि०) ॥

भा. 'नैवं स्यात्', 'यदुक्तम्,—अद्रव्यस्य अनधिकारः—इति ।
कुतः ? । 'अनित्यत्वात्,—अनित्यो द्रव्यसंयोगः, न हि कश्चित्
जात्या अद्रव्य एव पुरुषः । अस्ति उपायो येन द्रव्यवान्
भवति । यः शक्नोति यद्युम्, तस्य 'यजेत'—इति वाचको
भवति, यो न कश्चिदपि शक्नोति यागम् अभिनिर्वर्तयितुम्,
तं न अधिकरोति 'यजेत'—शब्दः । यस्तु केनचित् प्रकारेण
शक्नोति, न तं वर्जयित्वा प्रवर्तते । 'अर्धात्' च 'द्रव्यसंयोगः'
भविष्यति, जीविष्यति विना धनेन—इत्येतत् अनुपपन्नम् ।
तस्मात् अर्धात् द्रव्यसंयोगः ॥ (६।१।८ अ०) ॥

यानिऽहोत्रस्याप्यधिकाराधिकरणम् ॥

ख

अङ्गहीनस्य तद्धर्मा ॥ ४१ ॥

भा अङ्गिहोत्रादिषु एवाङ्गहीनं प्रति सन्देहः,—किम् असावधि-
क्रियते, उत न?—इति । तच्चाप्यधिरणातिदेशः । असमर्थः—
इति कृत्वा पूर्वः बधः, शक्तेर्विद्यमानत्वात् उत्तरः । तदिदम्
अभिधीयते,—‘अङ्गहीनस्य तद्धर्मा’ । किन्धर्मा? अद्रव्यधर्मा
—इति ॥ (६।१।८ अ०) ॥

अधिकार्याङ्गवैकल्याच्च यानानधिकाराधिकरणम् ॥

ख.

उत्पत्तौ नित्यसंयोगात्* ॥ ४२ ॥

भा यस्य तु अप्रतिषमाधेयमङ्गवैकल्यं, तं प्रति विचारः,—किं
अधिक्रियते, न?—इति, पूर्वाधिकरणेन अधिक्रियते—इति
प्राप्ते द्रुमः,—न अधिक्रियते—इति । कुतः? शक्त्यभावात्, न
असौ केनचित् अपि प्रकारेण शक्नोति यष्टुम्, तस्मान् तस्य
अधिकारो न गम्यते ।

‘ननु यत् शक्नोति, तच्च अधिक्रियते—इति, चक्षुर्विकलो
विना आज्यावेक्षणेन, विना विष्णुक्रमैः बहुः, विना प्रैषादि-
अवघेनेन च बधिरः, एतान् षडार्थान् प्रति चक्षुर्विकलादीनाम-
नधिकारः’—इति । न—इत्युच्यते, न आज्यावेक्षणादि पुरुषं
प्रति निर्दिश्यते, यदि हि तं प्रति निर्दिश्येत, ततो विकलो-
ऽप्यधिक्रियेत, क्रतुम् प्रति यद्याम् उपदेशः, प्रकरणाविशेषात्,
पुरुषस्य च आख्यातेन अनभिधानात्—इति, उक्तमेतत्
“विधिर्वा संयोगान्तरात्”—(२।४।१३ सू०) इत्यत्र । तस्य

* “उत्पत्तौ नित्यसंयोगात् आत्यन्तादीनामनधिकारोऽप्रतिषमाधेयत्वात् । इत्येता-
ननवधितत्वात् पूर्वो न्यायः” इति वार्तिकमभामुपभेदम् ॥

भा. विना विगुणं कर्म प्रयुक्तमपि न फलं साधयेत् । तस्मात्
तस्य अनधिकारः ॥ (६।१।१० अ०) ॥

दर्शपूर्णमासयोः चार्षेयस्यैवाधिकाराधिकारश्च ॥

ख. अन्व्यार्षेयस्य हानं स्यात् ॥ ४३ ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘आर्षेयं दृणीते, एकं दृणीते, द्वौ दृणीते, त्रीन् दृणीते, न चतुरो दृणीते, न पञ्चातिदृणीते’*—इति । तच्च सन्देहः,—किम् अन्व्यार्षेयस्य अधिकारः उत न?—इति । किं प्राप्तम्?—अन्व्यार्षेयोऽप्यधिक्रियते—इति । कुतः?। ‘आर्षेयं दृणीते’—इति सामान्यवचनम्, तस्मात् एकं वदित्यति द्वौ वा, तच्च दर्शयति, ‘एकं दृणीते द्वौ दृणीते’—इति तथा प्रतिषेधति, ‘न चतुरो दृणीते’—इति ‘न पञ्चातिदृणीते’—इति । न हि अमाप्तस्य प्रतिषेधोऽवकल्पते । तस्मात् अन्व्यार्षेयोऽप्यधिक्रियेत ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—यो न चार्षेयः, स न अधिक्रियेत । कुतः?। ‘त्रीन् दृणीते’—इति विशेषवचनात्, विधिय अमाप्तत्वात् । ‘ननु ‘एकं दृणीते’—इत्यपि विशेषवचनमस्ति’ । न—इत्युच्यते, विधायिकाया विभक्तिरभावात् । ‘ननु स्तुत्या विधास्यन्ते, यथा ‘त्रीन् दृणीते’—इति । उच्यते, त्रयाणामेव स्तुतिः, सा चित्त्वं विधास्यति । ‘एकं दृणीते’—इत्यवयुत्यवादोऽयं त्रयाणामेव, तथापि चित्त्वमेव श्रूयते विधातुम् । एवम् एकवाक्येन विधानं भविष्यति—इति । ‘न चतुरो दृणीते, न पञ्चातिदृणीते’—

* ‘अधिर्गोत्रवर्गकं कर्मापरदाजादिस्य सम्बन्ध आर्षेयस्य दृणीते उच्चारयति, कर्मापमोषोऽथ भरदाजमोषोऽहमिति तदुच्चारणम् । एकमात्रेण उच्चारयति तत्रोदाहृतम् । आर्षेयानुच्चारयति उपसन्नुवन्निष्ठमोषोऽहमित्यादि, त्रीन् आर्षेयानुच्चारयति आहिरम-
बाहं स्यादभारदाजमोषोऽहमित्यादय इति व्यापमासानुमतेषा ॥

भा इति नित्यानुवादो भविष्यति । तस्मात् चरणैर्यस्य अधिकारो
नान्यस्य—इति ॥ (६।१।११ अ०) ॥

चातुर्वर्णातिरिक्तस्य रथकारस्याधानेऽधिकाराधिकरणम् ॥ (रथकारन्यायः) ॥

ख वचनाद्भयकारस्याधानेऽस्य* सर्वशेषत्वात् ॥ ४४ ॥
(सि०) ॥

भा आधाने श्रूयते,—‘वर्षासु रथकार आदधीत’—इति । तत्र
सन्देहः—किं चैवर्णिकानामन्यतमो रथकारः, आहोसित्
अचैवर्णिकः ?—इति । किं प्राप्तम् ?—‘रथकारस्य’ अचैवर्णिकस्य
आधानमेतत् । कुत ? ‘वचनात्’, न हि वचनस्य किञ्चित्
अह्रात्यमस्ति†, सर्वशेषस्य अचैवर्णिक आधाने‡, ब्राह्मणरान्धन्य
विश्रामुक्तम् आधान, परिशेषात् अचैवर्णिको रथकार स्यात् ॥

ख न्याय्यो वा कर्मसंयोगात् शूद्रस्य प्रतिषिद्ध
त्वात् ॥ ४५ ॥ (यू०) ॥

भा ‘न्याय्यो वा’ स्यात्, चैवर्णिको रथकार रथकर्मणा विशेषेण
उच्यते, शूद्रो हि असमर्थत्वात् प्रतिषिद्धः । तस्मात् चैवर्णिको
रथकार स्यात् ॥

ख अकर्मत्वात् नैवं स्यात् ॥ ४६ ॥ (उ०) ॥

भा नास्ति चैवर्णिको रथकारः, प्रतिषिद्धः हि तस्य शिल्पोप
जोदित्वं, अचैवर्णिकस्त्वस्ति । तस्मात् वचनप्रामाण्यात् स
आधारयते ॥

* आधानस्य इति क० घ० पु० पाठः । आधाने इति का० ग्री० पु० पाठः ॥

† अह्रात्यमस्ति इति आ० भा० पु० पाठः ॥

‡ आधानेन इति आ० से० पु० पाठः ॥

ख. आनर्थक्यं च संयोगात् ॥ ४७ ॥ (यु०) ॥

भा. ब्राह्मणादिषु वसन्तादयो नियताः, तान् प्रति वर्षा उच्यमाना
अप्यसम्बन्धात् आनर्थक्यं प्राप्नुयुः। तस्मात् अत्रैवर्णिको रथकारः
—इति ॥

ख. गुणार्थेनेति चेत् ॥ ४८ ॥ (आ०) ॥

भा. एवं चेत् पश्यसि,—नास्ति चैवर्णिको रथकारः, प्रतिषिद्ध-
त्वात् शिष्योपजीवित्वस्य—इति। 'गुणार्थेन'* कश्चित् भविष्यति
रथकारो वैतथ्येन, तस्य इदम् आधानं विज्ञायते ॥

ख. उक्तमनिमित्तत्वम् ॥ ४९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. उक्तम्, एतत् अस्माभिः,—न निमित्ताद्येन्येतानि व्यवहानि
—इति। 'किम् अतो यदि न निमित्तार्थानि?'। एतत् अतो
भवति, प्रापकाणि—इति, प्रापितत्वात् तेषाम् आधानस्य, पुनः
प्रापकम् अनर्थकं, तेन यस्य अप्राप्तं, तस्य भविष्यति—इति।
'अथ उच्यते, एतदेकं निमित्तार्थं भविष्यति'—इति। नैतदेवम्
अवकल्पते, वसन्तादिसंयुक्तं तत् कर्माव वर्षाभिः सम्बध्यते। अपि
च, प्रापकपक्षे आधानं विधीयते श्रुत्या, निमित्तपक्षे पुनर्वर्षा
विधातव्याः वाक्येन, युतिश्च बाष्पाद्द्रवीयसी—इति। तस्मात्
अत्रैवर्णिकस्य इदम् आधानम्—इति ॥

ख. सौधन्वनास्तु हीनत्वात् मन्त्रवर्णात्प्रतीयेरन् ॥ ५० ॥
(रथ सि०) ॥

भा. न तु सर्व एव अत्रैवर्णिको रथकारः, 'सौधन्वनाः'—इत्येय

भा जातिवचनः शब्दः, सौधन्वना नाम जातिः अभिधीयते, होनास्तु किञ्चित् चैवर्णिकेभ्यः, जात्यन्तरं, न तु शूद्राः, न वैश्या, न क्षत्रियाः, तेषाम् इदमाधानम्। 'कथम् अवगम्यते?। प्रसिद्धैर्मन्त्रवर्णाच्च, मन्त्रवर्णा हि भवति, 'सौधन्वना षष्ठमन्त्र श्रुतचक्षुः'—इति, 'षष्ठमूणान्तु'—इति रथकारस्य आधानमन्त्रः, तस्मात् सौधन्वना षष्ठमन्त्रः—इति, षष्ठमन्त्रस्य रथकाराः। अपि च 'नेमिं नयन्ति षष्ठमन्त्रो यथा'—इति ये नेमिं नयन्ति ते षष्ठमन्त्रः—इत्युच्यन्ते, रथकारास्तु नेमिं नयन्ति। तस्मात् अत्रैवर्णिकानाम् अशूद्राणाम् एतत् आधानम्—इति ॥ (६।१।१२ अ०) ॥

चैवर्णिकभिपक्ष निपादस्य रौद्रशानेतिधकाराधिकरणम् ॥ (निपादस्थपतिव्याप) ॥

ख स्थपतिर्निषादः स्यात् शब्दसामर्थ्यात् ॥ ५.१ ॥

भा 'वास्तुमध्ये रौद्रं चर्चं निर्वपेत्, यत्र रुद्रः प्रजाः शमयेत्'—इत्येताम् इष्टिं प्रकृत्य उचरते, 'एतया निपादस्थपतिं याजयेत्'—इति। निपादस्थपतिं प्रति संन्देहः,—किम् अधिकृतानाम् अन्यतमः, उत अन्य एव?—इति। अन्यतमः—इति ब्रूमः, स हि समग्रः, विद्वत्वात् अग्रिमन्त्राच्च, अन्योऽविद्वत्पादनमित्वात् असमर्थः—इति।

'ननु निपादस्थपतिशब्दस्तत्र नोपपद्यते'। उचरते,—न, नोपपद्यते, निपादानां स्थपतिः—इति यद्योसमासो भविष्यति, यो निपादानाम्। तस्मात् अधिकृताधिकारम् एतत् ग्रामम्—इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'स्थपतिर्निषादः स्यात् शब्दसामर्थ्यात्, निषाद एव स्थपतिर्भवितुमर्हति। कस्मात्?। 'शब्दयामर्थ्यात्, निषादं हि निपादशब्दः शक्नोति वदितुम् अयणेनैव, निपादानाम् स्थपतिं मन्त्राणां ब्रूयात्। अतिलक्षणा-

भा. विशये च श्रुतिन्याय्या न लक्षणा । 'अथ उच्यते,—नैष दोषः,
 निपादशब्दो निपादवचन एव, यद्यी सम्बन्धस्य वाचिका'—
 'इति । तत्र, यद्यश्रवणात्, न अथ यद्यी शृणुमः । 'आह,
 लोपसामर्थ्यात् षष्ठ्यर्थो भवगम्यते'—इति । सत्यमवगम्यते, न
 तु लोपेन । केन तर्हि ? निपादशब्दलक्षणम्, तस्याश्च
 'दौर्वर्त्यम्—इत्युक्तम् । समानाधिकरणसमासस्तु बलीयान् ।
 तत्र हि स्वार्थे शब्दौ वृत्तौ भवतः* । द्वितीया च विभक्तिः
 तत्रेण उभाभ्यां सम्बध्यते, तेन द्वितीयानिर्दिष्टो निपादो
 गम्यते । तत्र यद्यर्थे कल्पयन् अश्रुतं गृहीयात् । तस्मात्
 निपाद एव स्थपतिः स्यात् ॥

छ. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५२ ॥

भा. लिङ्गं दृश्यते, 'कूटं दक्षिण'—इति निपादस्य द्रष्टुं दर्शयति ।
 कूटं हि निपादानाम् एवोपकारकं, न आर्याणाम्, एवं स्वमेव
 तन्निपादानाम्—इति ॥ (६।१।१३ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ भीमांसाभाष्ये षष्ठ्याध्यायस्य
 प्रथमः पादः ॥

* "तस्मात् लोपे नास्ति प्रमाणं, ततो राजपुरुष इत्यत्रापि राजा चासौ पुरुषयेतीदृशो
 विषयः कर्तव्यः, तत्रापि यद्यीयवचमेव नास्ति, किन्तु स्वस्वामिगम्यत्वात् षष्ठ्यर्थमारोप्य
 तदा समासो भवति । 'राज' पुरुष इति वाक्यम् 'अथ षष्ठ्यर्थम्' इति वार्तिकतत्त्वानु-
 सन्धेयम् ॥

षष्ठे अध्याये द्वितीयः पादः ॥

—(०५००)—

“ सचे प्रत्येकस्य सविशः पुरुषस्यभाधिकारश्च ॥ ”

स पुरुषार्थैकसिद्धित्वात् तस्य तस्याधिकारः
स्यात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा ‘द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्’, ‘ऋद्विकामा उपेयुः’, तथा,
‘तत्र तत्रैवकामाः सचम् उपेयुः’, ‘सप्तदशावराः चतुर्विंशतिपरमाः
सप्तमासीरन्’—इति । तेषु सन्देहः,—किं तस्य तस्य ह्यस्त्रेन
फलेन अर्थिनः सचे अधिकारः, उत पर्यदोऽर्थिन्या अधिकारः?
—इति । ‘आह, ननु अर्थिनो यज्ञसंख्याविशिष्टा निर्दिश्यन्ते,
कथम् एयाम् एकशोऽधिकारो भविष्यति?—इति’ । उच्यते,
‘ऋद्विकामाः’—इत्येवमादि विधीयमानम् ऋद्विलक्षितेषु सम-
स्तेषु अस्त्येषु च प्राप्तं न शक्यं यज्ञवचनेन विशेषेण वस्थापयितुम्,
तेन तु तमधिकुर्यात् पर्यदं वा?—इति भवति सन्देहः ।

किं तावत् प्राप्तम्?—एकैको न समर्था यज्ञकर्तृकं सचम्
रचयितुम्* पर्यदन्तु कर्त्तव्यमर्थिनोमवगच्छामः । न च अकर्तुः
फलं भवति, न च एकः कर्त्ता उच्यते, तस्मात् समस्तानां फलम् ।
एकैकस्य फलावयवः, मध्यकं स्यात् ह्यस्त्रेन फलम्—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, ‘तस्य तस्य’ अर्थिनः ह्यस्त्रेन फलं सप्तात्
निवर्तते । कुतः? । पुरुषार्थस्य एकैकस्य सिद्धिर्यतो भवति,
सहक्रियमाणे सर्वैः एकैकः पुरुषार्थं साधयति तथेष्ट, कर्तृणाम्
फलं च भवति, एकैकस्य अथ कर्त्ता ।

भा. 'आह, ननु एतत् उक्तम्,—एकैको न शक्नोति बह्वकर्तृकं कर्तुम्—इति । उच्यते, शक्नोति एकैकस्य स्वातन्त्र्यविवक्षायां, यदा एकैकः स्वातन्त्र्येण प्रवर्तते, तदा अन्यान् सङ्ख्यानिर्हत्यथै सामादिभिः प्रयोच्यते । एवम् एकः पुरुषार्थे साधयति, इतर इतरस्य, तेन सर्वे कर्तारः सव्यपेक्षा भविष्यन्ति । सर्वे चेत् कर्तारः, पृथक् पृथगेव फलेन सम्भन्त्यन्ते ॥

स. अपि चोत्पत्तिसंयोगो यथा स्यात् सत्त्वदर्शनं, तथा भावो विभागे स्यात् ॥ २ ॥ (यु०) ॥

भा. 'अपि च' नैतत् विरुद्धं, यदेकं कर्म बह्वभिः क्रियते—इति । 'यदि उच्येत, विरुद्धम्, एकेन कर्मणि कृते द्वितीयः किं कुर्यात्?'—इति । अत्र उच्यते,—पर्यायेण क्रियायाम् एवं दोषः, तत्रेण तु क्रियायां भवति कश्चित् सम्भवः, 'यथा स्यात् सत्त्वदर्शनं तथा भावो विभागे स्यात्,—यथा एकैकस्य सत्त्वस्य हस्तिनोऽश्वस्य वा दर्शनम् एकैकेन हात्स्वमभिनिर्वर्त्यते,' एवमेव सचे तत्त्वभावो भवेत्, सर्वेषां मध्यकं द्रव्यं, मध्यकस्य आहवनीयस्योपरि अध्वर्युः अपविध्यति, तत्र सर्वे कर्तारः तत्रेण भवन्ति ।

न च अत्र उत्पन्नसंयोगः, उत्पत्त्यैव तु सङ्ख्यायां कर्म संयुज्यते, यदि हि उत्पन्नं संयुज्येत, ततोऽनेकसम्बन्धार्थम्—इति वचनं गम्येत, उत्पत्तिसंयोगे त्वेतन्नास्ति, तस्मात् एकैकस्य हात्स्वेन फलेन अभिसम्बन्धः—इति ॥ (६।२।१ अ०) ॥

दर्शदौ कर्तृत्वनिर्माधिरूपम् ॥

स. प्रयोगे पुरुषश्रुतेः यथाकामी प्रयोगे स्यात् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा. 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत', 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-

भा. कामो यजेत—इति श्रूयते। अत्र सन्देहः,—किम् अनियमेन
 एको द्वौ बहवो वा यजेरन्, अथ वा एक एव यजेत?—इति।
 ‘ननु तृतीये (७ पा०। १८ सू०) उक्तं “आसक्तं प्रयोक्तारि”
 —इति। यदा प्रयोक्तारि, तदा विवक्षितम् एकत्वं यथा, तथा
 वक्ष्यामः इह तु तदेवाधिप्यते, पुनश्च निर्णय्यते—इति।

किं प्राप्तम्?—‘यथाकामी प्रयोगे स्यात्’। कुतः?। ‘पुरुष
 श्रुतेः’, पुरुषः श्रूयते, पुरुषे यागं आचक्षित्वा कृतार्थः शब्दः एकस्य
 द्वयोर्बहूनां वा यागं न वारयति। न अस्मै पुरुषो यागे
 श्रूयते,—यागमभिनिर्वर्त्तयेत्, यागेन वा फलम् अभिनिर्वर्त्तयेत्
 —इति, कथन्तर्हि?—यागेन फलं प्राप्नुयात्—इति, यागस्य
 वा फलनिर्दिष्टत्वा नाङ्गं पुरुषः, यदि हि अङ्गं अभिविद्यत्
 यागे फलनिर्दिष्टौ वा, तदा सङ्ख्या गुणभूता तदङ्गं पुरुषं
 परिच्छिन्ध्यात्। अथ पुनः अनङ्गीभूतं पुरुषं प्रकाशयत् लक्षण-
 त्वेनैव पुरुषेभिसम्बधेत, न गुणवचनतया; तत्र च अविवक्षितं
 सङ्ख्यावचनं, यावान् अर्थो समर्थस्तथावन् सर्वमधिष्ठाय एतत्
 उच्यमानं न शक्यते एकेन वचनेन विशेषयितुम्। ‘कथं च
 पुरुषप्राधान्यम्?’। न फलोत्पत्त्या किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, न
 यागोत्पत्त्या, आत्मा तु फलसम्बद्धः सर्वस्य इह, तदर्थं कर्म
 कर्तव्यम्, इतरथा उच्यमानमपि न क्रियेत, तत्र वचनानर्थक्यं
 स्यात्, तस्मात् यथाकाम्यं स्यात्,—एको द्वौ बहवो वा यजे-
 रन्—इति, तथा च दर्शयति,—‘युवं हि स्य. स्वपंतो—इति
 द्वयोः यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्—इति, ‘एते अष्टयमिन्द्रवः
 —इति यज्ञभ्यो यजमानेभ्यः—इति द्वयोः बहूनां च यागं
 प्रदर्शयति॥

प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति चेत् ॥ ४ ॥ (आ०) ॥

‘इति चेत्’, इदं चेत् पश्यसि, ‘प्रत्यर्थं श्रुतिभावः’ स्यात्,

भा. यागमभिनिर्वर्त्तयेत् ततश्च फलं प्राप्नुयात्—इति । कुतः ?
 एतत् उभयं हि एतस्मात् अवगम्यते, कतरदत्र जहीमः ?—
 इति न अध्वर्यामः । तस्मात् उभयमपि प्रत्येतथम् । ‘आह,
 ननु अनेकार्थवचनता न न्याय्या’—इति । उच्यते, यत् अव-
 गम्यते तन्नमास्यम्, उभयं च प्रतीयते, तस्मात् उभयार्थवचनतैव
 न्याय्या । यागं प्रति च गुणभावात् विवक्षितम् एकवचनम् ॥

छ. तादर्थ्ये न गुणार्थताऽनुक्तेऽर्थान्तरत्वात् कर्तुः
 प्रधानभूतत्वात् ॥ ५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नैतदेवं, ‘तादर्थ्ये’ पुरुषे प्रधानभूते* सति न अङ्गभूतः
 पुरुषः प्रतीयते, ‘अनुक्ते’ हि न्याये न प्रतीमः अर्थान्तरं, यतः
 गुणभावात् प्रधानभावः, प्रधानभूतश्च अत्र कर्त्ता, वचनस्य
 अर्थवत्त्वात्, अतो न गुणभावः कर्तुः अवकल्पते, चोदनैकत्वात्,
 एका हि विधायिका चोदना, सा यदि फलोत्पत्तिं वा
 यागोत्पत्तिं वा विधत्ते, तदा कर्त्ता न स्वार्थेन, यदा पुनः
 स्वार्थेन, तदा यागः फलं वा तादर्थ्येन, न च एतत् यौगपद्येन
 भवति, स्वार्थं एकः, तदर्थं इतरो वैपरीत्येन वा—इति, यथा
 उभाभ्यां बाहुभ्याम् इपून् अस्यति देवदत्तः—इति गम्यते, न
 च यौगपद्येन, यदा दक्षिणेन अस्यति, तदा सध्येन धनुःपृष्ठं
 नमयति, न तेन अपि अस्यति—इति गम्यते, तत्र व्यापृत-
 त्वात् । एवं यदा पुरुषमाधान्यं, तदा यागस्य फलस्य वा
 गुणभावो गम्यते, तत्र व्यापृतत्वात् न तयोः माधान्यमपि
 गम्यते । तस्मात् न यागे फले वा पुरुषस्य गुणभावः, अतो
 यथाकाम्यं स्यात्, एको दौ बहवो वा यजेरन्—इति ॥

स अपि वा कामसंयोगे सम्बन्धात्प्रयोगायोपदिश्येत,
प्रत्यर्थं हि विधिभ्रुतिर्विपाशावत् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा 'अपि वा'—इति पक्षव्यावृत्तिः, 'प्रयोगायोपदिश्येत' कर्ता,
न स्वार्थेन । कथम् ? 'यजेत' इत्यस्यार्थः यागं कुर्यात्, यागेन
वा कुर्यात्—इति, सत्ताभिव्यक्तिमात्रं गम्यते, न कलस्य कर्ता
धाता वा, स्वर्गकामशब्दस्य स्वर्गकामभावे वर्तते, न विशेषम्
अवलम्बते, आत्मनः परस्य वा—इति,* शब्दप्रमाणकाश्च वयम्
ईदृशेषु अर्थेषु । 'कथमर्हि कामस्य आत्मसम्बन्धोऽप्यगम्यते ?'
'सम्बन्धात्', फलकामोऽनुक्तेऽपि शब्देन, आत्मनः एव फलं
कामयते, न परस्य, यच्च तु उभावयौ वक्तव्यौ भवतः, 'प्रत्यर्थं'
तच्च विधिः श्रूयते, यथा 'हृष्णविषाणया कष्टदूयति', चात्वाले
हृष्णविषाणम् प्राप्यति—इति । यच्च एवं द्वे श्रुती विधाद्यौ
भवतः, तच्च गुणभावः प्राधान्यं च गम्यते । न त्वच्च एवं द्वे
विधायिके श्रुती विद्येते, गुणभूतस्तु पुरुषः श्रूयते 'भावयेत्—
इति, तच्च यज्यर्थः करणं ; कर्म वा । 'सम्बन्धात्तु पुरुषप्राधान्यं,
न कस्मचित् सुखेन उत्पन्नेन प्रयोजन, सुखसम्बन्धेन आत्मनस्तु
कृत्यम् । तस्मात् सम्बन्धात् पुरुषप्राधान्यं गम्यते, न श्रुतेः ।
अतो गुणभूतस्य पुरुषस्य सङ्ख्या विवक्षिता—इति ॥

स अन्यस्य स्यादिति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०) ॥

भा 'इति चेत् भवान् पश्यति, एवं सति यदि स्वर्गकामः अन्यस्य
अपि स्वर्गे कामयमानो भवति, अन्यस्य स्वर्गे कामयमानोऽपि
अन्यो यजेत, तच्च पूर्वोक्तो न्यायः प्रत्युद्धृतो भवति, "शाखकल
प्रयोक्तारि"—इति ॥

* सर्वप्रतीतिमात्रे स्वर्गकामशब्दो वर्तते इत्यधिक पाठः आ० सो० पु० ॥

† अन्य इति का० जी० पु० पाठः ॥

ख. अन्यायेनाभिसम्बन्धः ॥ ८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा न परस्य स्वर्गकामः—इत्येवं न यजेत, न, अन्यस्य स्वर्गकाम-
शब्दो न वाचकः—इति; कथन्तर्हि?—फलमसौ न प्राप्नोति—
इति। कथं पुनः फलस्य अप्राप्तिः?। उपपद्यन्निशेषप्रवणात्,
'यजेत'—इति, यद्वा आधाने, 'आच्छाणो वसन्तोऽग्निमादधीत'—
इति, तदा तु कामयुतौ उपपद्योऽनुवाद एव ॥

ख. फलकामो निमित्तमिति चेत् ॥ ९ ॥ (आ०) ॥

भा एवं 'चेत्' भवान् मन्यते, न स्वर्गकामशब्दो न वाचकः—
इति, अन्यो न यजते फलाभावात्, न अस्य यागः—इति,
सूक्तवाकफलार्थितया तर्हि यजेत, 'आशास्तेभ्यं यजमानः आयु-
राशास्ते'—इति प्रयोजयितारं निर्द्ध्यति होता, फलविधित्व
'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति'—इति विधानात्, यदि फलविधिः
अयं माद्वर्णिकः, तर्हि सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति,
इतरथा अदृष्टं कल्पयेत्। तस्मात् आनुषङ्गिकफलार्थम् अन्यस्य
स्वर्गकामोऽन्यो यजेत—इति ॥

ख. न नित्यत्वात् ॥ १० ॥ (आ० नि०) ॥

भा नैतदस्ति, यस्य एव प्रधानकर्मफलं, तस्य एव आनुषङ्गिकमपि
भवितुमर्हति, एवं स्वार्थेन आधानं कर्तुं भवति, न हि आधानस्य
स्वार्थतायाम् अस्ति विशेषः प्रधानफलं वा आनुषङ्गिकं वा
सर्वमेव आधातरि समवेतुमर्हति, नित्यकाम्यता च विरुध्येत,
यद्यायुरादिकामो यजेत, न तर्हि नित्यं, यदि नित्यं न
आयुरादिकामः। तस्मात् न अवस्थितो न्यायः प्रत्युद्धियेत, न
च पुरुषः प्रधानभूतश्रोत्रे गुणभावात्तु अस्य विवक्षितमेकत्वम्।
तस्मात् एक एव यजेत ॥

सू. कर्म तथेति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तं, द्योर्बद्धनास्र यागं दर्शयति,—‘युवं हि स्यः
सुःपतो—इति द्योः यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्’, ‘एते अष्टय-
मिन्द्रवः—इति बज्रभ्यो यजमानेभ्यः प्रतिपदं कुर्यात्’—इति
द्वियजमानके बज्रयजमानके च कर्मणि प्रतिपदिधानं ‘कर्म’
‘तथा’ युक्तं स्यात्—इति, तत्परिहर्तव्यम् ॥

सू. न समधायात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नैतदेवं, समवेतं हि कर्म विद्यते द्वाभ्यां यजमानाभ्यां बज्र-
भिश्च यजमानैः, वचनेन, यथा अक्षीनाः, तेषु प्रतिपदिधानम्
अर्धवत् भविष्यति। तस्मात् एको यजेत—इति ॥ (६।२।
२ अ०) ॥

आरम्भकाम्यकर्माहोऽपि समाप्तिनियमाधिकरक्त ॥

सू. प्रक्रमान्तु नियम्येतारम्भस्य क्रियानिमित्तत्वात् ॥
१३ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘प्रजाकामो यजेत’, ‘यामकामो यजेत’—इत्येवमादि कर्म
समाग्नयते। तत्र सन्देहः,—किं प्रक्रावन्तं नियोगतः समाप-
नीयम्, उतैच्छया कार्यं हेयं वा?—इति। किं प्राप्तं?—
नियोगतः परिसमापयितव्यम्—इति। कुतः?। एवं हि श्रूयते,
—इदं कामो यजेत—इति, एव तस्य आध्यातस्य अर्धम्
उपदिशन्ति, ‘उपक्रमप्रवृत्ति अपवर्गपर्यन्तम् आह’—इति,
उपक्रमादारभ्य यावत् परिसमाप्तिः—इत्येतावान् व्यापार-
विशेषः तस्य अर्थः, न यथा पाकः त्यागः—इति। तत्र हि
पाकसत्तामात्रं निर्दिश्यते, न आरम्भ परिसमापयितव्यम्—

भा इति । एवं च आख्यातायै लौकिका अपि प्रतिपद्यन्ते, तत्र न आरम्भे पुरुषप्रयत्नः चोद्यते—इति गम्यते । यतश्चोदितं न नियोगत आरम्भे, नियोगतः पुनः परिसमापयन्ति, तेन नोभे आरम्भपरिसमाप्ति शब्दार्थः, किन्तु—परिसमाप्तिः शब्दार्थः, परिसमाप्तगम्यप्राप्तत्वात् आरम्भस्य । * तस्मात् परिसमाप्तिः शब्दार्थः—इति गम्यते । सा चेत् शब्दार्थः, सा कर्त्तव्यतया चोद्यते, आरम्भे नास्ति कर्त्तव्यतावचनं; तेन न नियोगत आरम्भः, नियोगतस्तु परिसमाप्तिः । तेन उपक्रान्ते कर्मणि यदि वीयात् फलेच्छा, अवाप्नोति वा फल, तस्यामप्य-वरयाया, कर्त्तव्यमेव उपक्रान्तस्य परिसमापनम् ।

‘ननु अर्घिनो योर्धः, सोऽथ कर्त्तव्यतयोच्यते’ । नैतदेवं, याक्यार्थो हि स भवति, यागस्य तु कर्त्तव्यता युत्या गम्यते, तस्मात् यामकामेण याग आरब्धः परिसमापनीयः, यामादिकामनावचन निमित्तत्वेन तदा भवति, निमित्ते च उत्पन्ने यत् कर्त्तव्यम्—इत्युच्यते, तद्विनष्टेऽपि निमित्ते कर्त्तव्यमेव, उपक्रान्तस्य समापन कर्त्तव्यम्—इति चोद्यते, तद्विनष्टेऽपि निमित्ते कर्त्तव्यम्, न हि तद्विनष्टम् अनुत्पन्नं भवति, उत्पत्तिश्च निमित्तं न भावः । तस्मात् वीतायामपि फलेच्छायाम् उपक्रान्तं परिसमापयितव्यम् । क्रियाया हि निमित्तम् आरम्भः, सोऽपि परिसमाप्तिः—इति ॥

ॐ फलार्थित्वाद्वाऽनियमो यथानुपक्रान्ते ॥ १४ ॥ (पू०) ॥

भा. वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । ‘अनियमो’ ‘वा’ । कस्मात् ? । ‘फलार्थित्वात् फलार्थिनः (फलं चिकीर्षमाणस्य) उपायोऽयं विधीयते, न कर्त्तव्यता, सा हि विधीयमाना फलस्य वा यागस्य वा स्यात्, फलस्य न तावत् वक्तव्या, न हि यो यत् कामयते तस्य तत् कर्त्तव्यता उपदेष्टव्या, वेदैवासौ २२

सू. कर्म तथेति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तं, द्योर्वह्नाश्च यागं दर्शयति,—‘युवं हि स्यः सःपती—इति द्योः यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्’, ‘एते अक्षय-मिन्धवः—इति बह्व्यो यजमानेभ्यः प्रतिपदं कुर्यात्—इति द्वियजमानके बह्वयजमानके च कर्मणि प्रतिपद्विधानं ‘कर्म’ ‘तथा’ युक्तं स्यात्—इति, तत्परिहृतं चम् ॥

सू. न समवायात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नैतदेवं, समवेतं हि कर्म विद्यते दाभ्यां यजमानाभ्यां बह्व-भिस्त यजमानैः, वचनेन, यथा अक्षीनाः, तेषु प्रतिपद्विधानम् अर्थयत् भविष्यति। तस्मात् एको यजेत—इति ॥ (६।२।२ अ०) ॥

आरम्भकाम्यकर्माहोऽपि समाप्तिनियमाधिकरणम् ॥

सू. प्रक्रमान्तु नियम्येतारम्भस्य क्रियानिमित्तत्वात् ॥
१३ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘प्रजाकामो यजेत’, ‘ग्रामकामो यजेत’—इत्येवमादि कर्म समाग्नयते। तत्र सन्देहः,—किं प्रक्रान्तं नियोगतः समाप-नीयम्, उतेच्छ्या कार्यं हेयं वा?—इति। किं प्राप्ते?—नियोगतः परिसमापयितव्यम्—इति। कुतः?। एवं हि श्रूयते,—इदं कामो यजेत—इति, एवं तस्य आप्यातरस्य अर्थम् उपदिशन्ति, ‘उपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तम् आह’—इति, उपक्रमादारभ्य यावत् परिसमाप्तिः—इत्येतावान् आपार-विशेषः तस्य अर्थः, न यथा पाकः त्यागः—इति। तत्र हि पाकसत्तामात्रं निर्दिश्यते, न आरम्भ परिसमापयितव्यम्—

भा इति । एवं च आख्याताये लौकिका अपि प्रतिपद्यन्ते, तत्र न आरम्भे पुन्यप्रयत्नः चोद्यते—इति गम्यते । यतश्चोदितं न नियोगत आरम्भे, नियोगतः पुनः परिसमापयन्ति, तेन नोभे आरम्भपरिसमाप्ति शब्दार्थः, किन्तु—परिसमाप्तिः शब्दार्थः, परिसमाप्तगमर्थप्राप्तत्वात् आरम्भश्च । * तस्मात् परिसमाप्तिः शब्दार्थः—इति गम्यते । सा चेत् शब्दार्थः, सा कर्त्तव्यतया चोद्यते, आरम्भे नास्ति कर्त्तव्यतावचनं; तेन न नियोगत आरम्भः, नियोगतस्तु परिसमाप्तिः । तेन उपक्रान्ते कर्मणि यदि वीयात् फलेच्छा, अवाप्नोति वा फलं, तस्यानप्य-
वस्थायां, कर्त्तव्यमेव उपक्रान्तस्य परिसमापनम् ।

‘ननु अर्थिनो योर्धः, सोऽत्र कर्त्तव्यतयोच्यते’ । नैतदेवं, वाक्यार्थो हि स भवति, यागस्य तु कर्त्तव्यता युत्या गम्यते; तस्मात् ग्रामकामेण याग आरम्भः परिसमापनीयः; ग्रामादि-
कामनावचनं निमित्तत्वेन तदा भवति, निमित्ते च उत्पद्ये-
यत् कर्त्तव्यम्—इत्युच्यते, तद्दिनष्टेऽपि निमित्ते कर्त्तव्यमेव, उप-
क्रान्तस्य समापनं कर्त्तव्यम्—इति चोद्यते, तद्दिनष्टेऽपि निमित्ते
कर्त्तव्यम्, न हि तद्दिनष्टम् अनुत्पन्नं भवति, उत्पत्तिश्च निमित्त
न भावः । तस्मात् वीतायामपि फलेच्छायाम् उपक्रान्तं परि-
समापयितव्यम् । क्रियाया हि निमित्तम् आरम्भः, सोऽपि
परिसमाप्तेः—इति ॥

स. फलार्थित्वाद्वाऽनियमो यथानुपक्रान्ते ॥ १४ ॥ (पू०) ॥

भा. वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । ‘अनियमो’ ‘वा’ । कस्मात् ?
‘फलार्थित्वात्’ फलार्थिनः (फलं चिकीर्षमाणस्य) उपायोऽर्थं
विधीयते, न कर्त्तव्यता, सा हि विधीयमाना फलस्य वा
वा स्यात्, फलस्य न तावत् वक्तव्या, न हि यो यत्
तस्य तत् कर्त्तव्यता उपदेष्टव्या, वेदैवासौ मयैवेतत्

भा —इति, उपायं तु न वेद, तमाकाङ्क्षते, इदम् उपदिश्यते,—
 याग उपायः—इति, यागेन क्रियते—इति । न च यागस्य
 कर्त्तव्यता, प्रत्यक्षविरोधात्, प्रत्यक्षस्तु क्षेत्रो यागः, यदि
 यागेन अन्यस्य कर्त्तव्यता, तदा न विरोधः ; यागकर्त्तव्यतायां
 फलं करण्यं, न च, कल्प्यमानस्य प्रमाणमस्ति ? । कर्त्तव्यो
 पदेशश्च श्रद्धादिषु अर्थेषु भवति, तस्मात् न यागः कर्त्तव्यः ।
 फलकामस्य यत् इष्टं तत् कर्त्तव्यमनूद्य यथाप्राप्तम् यागस्य
 साधनता विधीयते, तेन न अवश्यं समापनीयं भवति, यथा
 अनुपक्रान्तं न अवश्योपकनितव्यम्, एवम् उपक्रान्तं न अवश्यं
 समापयितव्यम् । यत्तु वाक्यार्थः श्रुत्या बाध्यते—इति, यच्च
 श्रुत्यर्थो न सम्भवति, तच्च वाक्यार्थो गृह्यते,—इत्युक्तमेव ।
 तस्मात् अनियमः ॥

६ नियमो वा तन्निमित्तत्वात्कर्तुस्तत्कारणं स्यात् ॥
 १५ ॥ (३०) ॥

भा आरम्भो हि निमित्तं समाप्तेः । कथं ? । 'तत्' 'कर्तुः' कारणं
 स्यात् । किं कारणम् ? । सत्यसद्वृत्तता, यो हि आरम्भनेव-
 ज्ञातीयकं समापयति, न तं शिष्टा विगर्हन्ते,—आक्रमिकोऽयम्
 असंशयवहार्यः—इति, शिष्टविगर्हणा च दोषः । तस्मात् आरम्भ
 समापयितव्यम् । 'आह, शिष्टाः पुनः किमर्थं विगर्हन्ते'—
 इति । उच्यते,—विगर्हन्ते तावत्, किं नो विदितेन कारणेन ?
 —इति* ॥ (६।२।३ अ०) ॥

* अत्र 'न च स्मृत्यन्तेन मूलात् विना विगर्हणे शिष्टा', अशिष्टा एव ते स्युः यदि
 विगर्हयेयुः विना श्रावणेन, न च सर्वेषामाचार्याणां धर्मप्रशिक्षितचेतसामशिष्टत्वं शक्यं
 मङ्गीकृतुं अतः शिष्टाकारात् विगर्हणरूपा श्रुतिः श्रुते श्रुतिः कल्प्यते—प्रकाश
 माधोप कथं कथम् समापनीयमिति । किञ्च सैत्तिरीयान्तरन्यापर भवनमस्ति, इत
 प्रत्यक्ष अग्रमापममिति श्रावणेन विगर्हणे 'देवताभ्यो वा एव आहव्येन दे' 'इत्ये

आरम्भलौकिककर्माणां समाप्तेरनियमाधिकरणम् ॥

ख. लोके कर्माणि वेदवत्ततोऽधिपुरुषज्ञानम् ॥ १६ ॥

(पू०) ॥

भा. केनचित् गुह्यम् उपक्रान्तं भवति शकटं रथो वा, कोता अस्य फलेष्टा, अवाप्नोति वा फलम् । तच्च सन्देहः,—किं तेन नियोगतः परिसमापयितव्यम्, उत दृच्छ्या उत्सृष्टव्यम् अपि?—इति । किं प्राप्तम्?—‘लोके कर्माणि’ एवज्ञातीयकानि उपक्रम्य परिसमापयितव्यानि, यथैव वेदिकानि तथैव तानि नियोगतः परिसमापनीयानि । कुतः?। ‘ततोऽधिपुरुषज्ञानं’, ततः तत्पुरुषज्ञानं भवितुमर्हति । कुतः?। शाखात्, आम्नायते हि तच्छां शाखं, तच्चापि देवतायापारोऽङ्गीक्रियते,—पूर्वस्यां दिशि एता देवता इतरास्त एताः—इति, यदि शाखकृते देवतायापारे उपक्रम्यापरिसमाप्यमाने शिष्टविगर्हणम्, एवम् दृष्ट्वापि भवितुमर्हति ॥

ख. ‘अपराधेऽपि च तैः शास्त्रम् ॥ १७ ॥ (यु०) ॥

भा. तेषां ‘च’ लौकिकानाम् ‘अपराधे’ ‘तैः’ तत्तमिः प्रायश्चित्त-शास्त्रमाम्नायते, ‘आरे भग्रे इन्द्रमाज्ज्वद्वयः पावसं च प्राच्याणो भोजयितव्यः’—इति, प्रायश्चित्तं च यद्यदृष्टार्थं, न शाखादृते; अथ प्रसङ्गपरिहाराय, ततोऽप्यादृतमेव तत्—इति गम्यते ॥

इत्युक्त्वा न दृजते, वैधातवीत्येन यजेत, न देवताभ्य आदृष्टयते’ इति । दृष्टते आवाप्तेऽपि फले समाप्ति कारीण्यां, ‘यदि वर्षेत् तापत्येव दोषवन्’ इति’ इति तन्मन्त्रमवाप्तु-सम्भेदम् ॥

* यथैव वेदिकानि नियोगतः परिसमापनीयानि तथैवेतत् इति पाठः. आ० से० प० एवं क सु पु० ॥

† का० जी० पुस्तके ‘अपि’कारो नास्ति ॥

४ अशास्त्रा तूपसम्प्राप्तिः शास्त्रं स्यान्न प्रकल्पकं, तस्मा-
दर्थेन गम्येताप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् ॥ १८ ॥ (सि०) ॥

भा. तुशब्दः यत्नं व्यावर्तयति । ‘अशास्त्रा तु’ एषाम् ‘उप-
सम्प्राप्तिः’—इति व्रमः । स्मृतेरस्याः शास्त्रं भवता अनुमीयते,
—न शास्त्रमन्तरेण स्मृतिः, न च स्मृतिम् अन्तरेण तद्वर्णा ग्रन्थ
उपपद्यते—इति; अत उच्यते,—भवति अथ स्मृतिः,—एवमिदं
गृह्यादि कर्म रमणीयं भवति—इति, न अस्मात् कर्मणोऽदृष्टं
किञ्चित्—इति । या च असौ रमणीयता सा अन्तरेणापि
शास्त्रं, शक्या ज्ञातुम्, ज्ञात्वा च स्मर्यते । तस्मात् न अस्याः
स्मृतेः शास्त्रं प्रकल्प्यम्, यद्यन्तरेण शास्त्रं, न प्राप्येत, ततः
शास्त्रम् अजाययत्—इति प्रकल्प्येत । तस्मात् न इदं शास्त्रोक्तं,
शास्त्रोक्ते च सामिह्येते त्यक्तेभ्यस्तं शिष्टा गर्ह्यन्ते, देवताश्रये च ।
‘ननु अत्रापि देवताः परिगृहीताः,—अस्यान्दिशि इयं देवता
यद्यतेभ्यामियम्—इति । उच्यते, पुरुषमनु देवताः शिष्टाः
स्मरन्ति, न गृहमनु, तस्मात् अदोषः—इति ॥ (६।२।४ अ०) ॥

प्रतिषिद्धकर्माभामनुष्ठानेऽनिष्टापाताधिकरणम् ॥ (कलत्रन्याय) ॥

४ प्रतिषेधेष्वकर्मत्वात्किंवा स्यात् प्रतिषिद्धानां विभक्त-
त्वादकर्मणाम् ॥ १९ ॥ (पू०) ॥

भा. इदं हि उपदिशन्ति,—‘न कलङ्गं भक्षयितव्यम्, न लशुनं
न गृह्जनं च’—इति । तत्र सन्देहः,—किम् एवज्जातीयकं फल-
कामेन न भक्षयितव्यम्, निष्कामेण आद्यम्, अथ वा नियोगतो
वर्जयितव्यमेव?—इति । किं प्राप्तम्?—फलार्थिना न भक्षयि-
तव्यम्, अनाद्यनोऽनियमः—इति । कुतः? । नियमो ह्ययम्
उच्यते,—इदं न भक्षयितव्यम्—इति, एवम् उक्ते इयमापतति,

भा —यदि वा अभक्षणं कर्त्तव्यम्—इति, यदि वा भक्षणं न कर्त्तव्यम्—इति, यदि नञ्विशिष्टं भक्षणं कर्त्तव्यम्—इत्यभ्युपगम्यते, ततोभक्षणं श्रुत्या तयो विदधाति, नञ् भक्षयति विशेषणं, तदगपाराच्च कर्त्तव्यतया नञ् न सम्यधते । अयं नञर्थः कर्त्तव्यः, ततो वाक्येन विधानं, भक्षयतिश्च नञ्विशेषणं, श्रुतिश्च वाक्याद्गोचरीयसी । तस्मात् अभक्षणं कर्त्तव्यम्—इति गम्यते, अभक्षणं च भक्षणाभावः, न तस्य कर्त्तव्यता अस्ति । तस्मात् यः तत्र मानसो व्यापारः, स इह उपदिश्यते, येन उपायेन नञ्विशिष्टं भक्षणं भवति; पूर्वं नञ्भक्षयत्योः सम्बन्धः, ततो विधानं । यथा, 'नोद्यन्तमादित्यमीचेत'—इत्येवमादिषु प्रजापतिव्रतेषु कुर्वन् फलं, अकुर्वन्तो न फलं न दोषः; एवम् इहापि, 'विभक्तत्वात् अकर्मणाम्', न अत्र कर्म प्रतिषिध्यते, अकर्मभावम् उपदिश्यते, अन्यद्वि कर्म भक्षणं प्रतिषिध्यमानं, अन्यत् अकर्म मानसः सङ्कल्पः—इति ॥

छ. शास्त्राणां त्वर्यवत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते तयोरसम-
वायित्वात्तादर्थ्यं विध्यतिक्रमः ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा. उपवर्णनापरिहारः द्वावत् उच्यते,—युक्तं, यत् प्रजापति-
व्रतेषु 'शास्त्राणाम् अर्यवत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते'; तत्र नियमः
कर्त्तव्यतयोपदिश्यते, यस्य कर्त्तव्यः, स कल्याणोदयः, यो न
कर्त्तव्यः स पापोदयः । 'कथं पुनः प्रजापतिव्रतेषु नियमः
कर्त्तव्यतया चोद्यते?'—इति । उच्यते, तस्य व्रतम्—इति प्रकृत्य
प्रजापतिव्रतानि समाग्नानि, व्रतम्—इति च मानसं कर्म
उच्यते,—इदं न करिष्यामि—इति यः सङ्कल्पः । कतमन्नत्
व्रतम्? । 'नोद्यन्तमादित्यमीचेत'—इति, यथा तदीक्षणं न
भवति, तथा मानसो व्यापारः कर्त्तव्यः, तस्य च भावनम् । तत्र
तस्मात् पुरुषार्थोऽस्ति—इत्यवगन्तव्यम् । तत्र च एतान्येव

भा प्रकृत्य उच्यते,—‘एतावता ह्येनसाभ्युक्तो भवति’—इति (एतावता कृतेन अभ्युक्त एनसा भवति)—इति ।

अथ इह ‘तयो’ असमवायित्वम् इह क्रिया प्रतिषिध्यते, न अक्रिया उपदिश्यते, न हि, कलञ्ज मक्षयन् प्रतिषेधविधि न अतिक्रामति, इह पुनरादित्य पश्यन् न अतिक्रामति विधि न हि तस्य दर्शन प्रतिषिद्धम्, नियम तत्र उपदिष्ट, यस्त नियम करोति, स फलेन सम्बध्यते, इह तु प्रतिषिध्यते कलञ्जादि । कथम् अवगम्यते ? न अत्र तस्य, व्रतम्—इति प्रकृत्य वचनमस्ति । न च, न भक्षयितव्यम्—इत्यस्य मानसो व्यापारोऽर्थः, भक्षयितव्यम्—इति च भक्षण कर्तव्य शब्देन उच्यते, न—इति तत् प्रतिषिध्यते श्रुत्यैव । एवं प्रसिद्धोऽर्थोऽनुगृहीतो भवति, इतरथा लक्षणा स्यात्, श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा । तस्मात् इह प्रतिषेधः ।

“उच्यते, अस्तु प्रतिषिद्धं नाम, दोषः अत्र न श्रूयते* । तस्मात् प्रतिषिद्धमभ्यनुष्ठातव्यम्—इति । ‘कल्पयिष्यते—इति चेत् । न प्रमाणाभावात् । ‘अर्घोपति प्रमाणम् उपदेशवैयर्थ्यं प्रसङ्गात्—इति यद्युच्यते । नेतदेव, अर्घोऽपि हि उपदेशोऽज्ञानात् सम्भवति, तस्मात् न कल्प्यो दोषः—इति । उच्यते, सत्यं न कल्पनीयं, किन्तु कृतं एव । कथम् ? अनन्तरमेवैवं शिष्टा वर्जयेयुः, पतितं कर्मफलेभ्यः—इति यदन्तः, मद्वाद्य एव दोषः, यच्छिष्टा वर्जयन्ति । तस्मात् नियोगतः कलञ्जादि न भक्षयितव्यम्—इति, यथा, न सर्पाय अङ्गुलिं दद्यात् तत्र दोषदर्शनात् नियोगतो न सर्पाय अङ्गुलिर्दीयते, काटको वा न पादेन अधिष्ठोयते, एवम् इदमपि—इति ॥ (६।२। ५ अ०) ॥

* अत्र प्रतिषिद्धं नाम न दोषोऽत्र नश्यते इति पाठः का० श्रौ० सु० ॥

† अत्रमात्रोऽप्यनुष्ठेय इति चेत् अत्र अत्र अत्रेति नये इति धातिवचनानुसन्धेयम् ।

गुरुनृगमनादीनामुपनयनोत्तरकालकर्तव्यताधिकारणम् ॥

घ. तस्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रवर्त्तेरन् ॥ २१ ॥
(पृ०) ॥ . .

भा. इह स्मार्त्ताः पदार्था उदाहरणम्, प्रत्युपस्थितनियमाश्च
आचाराः,—‘गुरुरनुगन्तव्योऽभिवादयितव्यश्च’, दृढवयाः प्रत्यु-
त्थेयः सम्मन्तव्यश्च—इति । तत्र सन्देहः,—किं जातमाचाणाम्
इमे पदार्था उत उपनोतानाम्?—इति । किं प्राप्तम्?—
अविशेषोपदेशात् जातमाचाणाम् । कुतः? । पुरुषे ते शिष्यन्ते,
जातमाचश्च पुरुषो भवति । तस्मात् जातमाचाणाम् इमे
पदार्थाः,—इत्येवं प्राप्ते द्रूमः,—

छ. अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन ऽवर्त्तेरन् ॥ २२ ॥
(सि०) ॥

भा. ‘अपि वा’—इति पक्षव्यावृत्तिः । ‘उपायेन प्रवर्त्तेरन्’ (उप-
नयनेन सह प्रवर्त्तेरन्), ‘वेदतुल्यत्वात्’, वेदतुल्या हि स्मृतिः,
वेदिका एव पदार्थाः स्मर्यन्ते—इत्युक्तं (१।३।१ अ०), वैदि-
काश्च पदार्था उपनयनोत्तरकाले समागताः, स्मार्त्ताश्च एते
वेदिका एव, तस्मात् उपनयनोत्तरकाला एते—इति ॥ (६।
२।६ अ०) ॥

एव “विद्यापकपदस्य नञ्प्रत्ययेन अन्वये सति रात्रिं प्रा मञ्चकप्रतिपत्तमस्य निषेधस्य
विधेयत्वत् न च निषेधो कार्यं, नरकपतनिवारकत्वत् । एवञ्च सति अद्वैते न किमपि
कञ्च तत्पक्षे च अग्रतः सकञ्च कस्या इति तदर्थं मञ्चकप्रत्यये लक्षणा आपयकाया ।
तस्मात् सर्व कामिनो माताधिकारः किन्तु नरकान् भीतस्य अधिकारः” इति व्याख्यानं
च नृपत्येका ॥

अग्निहोवादिधावज्जीवकं यथा स कालमावकत्वं यथाधिकरणम् ॥ (अग्निहोवन् ५) ॥

स अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात् पुरुषार्थो* विधीयते ॥ २३ ॥
(१ म पू०) ॥

भा इदमाप्तनन्ति,—‘यावज्जीवम् अग्निहोत्रं जुहोति, यावज्जीवं दशैर्पूर्णमासाभ्यां यजेत’—इति पुरुषार्थोऽर्थं यागो विधीयते, न अयमभ्यासः कर्मशेषः—इत्युक्तम् । इह इदानीं सन्दिश्यते, किं सातत्येन होतव्यं, उत न सातत्येन?—इति । किं प्राप्तम्?—पुरुषं प्रत्युपदिष्टत्वात् सातत्येन, अयं पुरुषः—इति सातत्येन अनुष्ठातव्यम् । ‘ननु ‘प्रदोषम् अग्निहोत्रं होतव्यं, शुद्धाया प्रातरु’—इति श्रूयते, ‘पौर्णमास्यां पौर्णमासेन यजेत, अमावास्यायामामावास्येन यजेत’—इति । नैव सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रयोगः, अतः कालमात्रेण हीनो न दोषः ॥

स. तस्मिन्नसम्भवन्नर्यात् ॥ २४ ॥ (२य पू०) ॥

भा नैतदस्ति, यत्, जुहुधि जुहुधि—इत्येव होतव्यम्—इति, यथा शक्नोति, तथा जुहुयात्—इत्युच्यते, न च सातत्येन शक्यते, अवश्यम् अनेन आहारविहाराः कर्तव्याः । तस्मात् अर्थावबुद्धेः कालेषु होतव्यम्—इति ॥

स. न कालेभ्य उपदिश्यन्ते ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा न चेत्तदस्ति, यदुक्तम्, अर्थावबुद्धेः कालेषु सततं होतव्यम्—इति, काल एवः श्रूयते,—‘प्रदोषम् अग्निहोत्रं होतव्यं, शुद्धायां प्रातरु’—इति । तथा, ‘पौर्णमास्यां पौर्णमासेन यजेत, अमावास्यायामामावास्येन यजेत’—इति । तस्मात् न

* पुरुषार्थोऽभिधीयते इति अ० शेष० पू० एव क० स० वृ० पाठः ॥

१ कालमात्रे हीनेऽपि इति का० जी० पू० पाठः ॥

भा. सातत्यम्—इति । ‘आह, ननु विगुणस्यापि प्रयोगात् न काल—आदरणीयः’—इति । अत्र उच्यते, न कालो गुणः, निमित्तं हि एतत्—इत्युक्तम् । तस्मात् अन्येषु कालेषु अविहितत्वात् हतमप्यहतम् स्यात् । तस्मात् आश्रितकालस्य यावज्जीवं प्रयोगः—इति ॥

ख. दर्शनात्काललिङ्गानां कालविधानम् ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भा. लिङ्गं च भवति,—‘अथ वा एष खर्गात् लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजो सन् पूर्णमासीममावस्या वा अतिपातयेत्’—इति, यदि सर्वस्मिन् काले होमः, तदा कस्यातिपत्तिः स्यात्? तस्मादपि न सततमभ्यासः ॥ (६।२।७ अ०) ॥

अग्निहोत्रादीनां ललाटादिव्या आहव्यधिकरणम् ॥

ख. तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्त्तत ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘प्रदोषे* अग्निहोत्रं होतव्यम्, शुद्धायां प्रातरु’—इति, तथा ‘पूर्णमास्यां पूर्णमासेन यजेतामावास्यायामावास्येन यजत’—इति । तत्र सन्देहः,—किं सक्तत् प्रदोषे होतव्यम्, उत प्रदोषे प्रदोषे?—इति, तथा सक्तत् शुद्धायां प्रातः, उत शुद्धायां शुद्धायाम्?—इति, तथा किं सक्तत् पूर्णमास्याममावास्यायां वा, उत आगते आगते काले?—इति । किं प्राप्तम्?—सक्तत् कृत्वा कृतार्थः शब्दः, न नियमः पौनःपुन्ये ।

इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘आगमेन प्रवर्त्तत’, आगते आगते काले प्रयोगः कर्तव्यः—इति । कुतः? । ‘तेषाम् औत्पत्तिकत्वात्’, उत्पद्यमानं कर्म कालसंयुक्तमेव उत्पद्यते, तदुक्तं,—निमित्तार्थाः

* सर्वेषु पुरुषेषु पूर्णं प्रदोषमग्निहोत्रम् होतव्यमिति पठित्वा, अत्र प्रदोषे इति पठितं न गृह्यते ॥

भा. कालश्रुतयः—इति, निमित्ते च संप्राप्ते नैमित्तिकोऽर्थः कर्त्तव्यो भवति । तस्मात् आगते आगते काले प्रयोगः कर्त्तव्यः ॥

ख तथा हि लिङ्गदर्शनम् ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा. 'अथ वा एष खर्गात् लोकाच्छ्रित्यते यो दर्शपूर्णमासयाजो सन् पूर्णमासीममावास्या वा अतिपातयेत्'—इति आगते आगते काले प्रयोगं दर्शयति ॥ (६।२।८ अ०) ॥

दर्शदौ भेदाद्याहणा सोमाहणधिकरणम् ॥

ख तथान्तःक्रतुप्रयुक्तानि ॥ २९ ॥

भा. 'भिन्ने जुहोति स्तन्ने जुहोति'—इति दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । तत्र सन्देहः,—सहत् भिन्ने स्तन्ने च ऊत्या हतार्थः, उत भिन्ने भिन्ने स्तन्ने स्तन्ने च?—इति । तत्र अधिकरणातिदेशो यः पूर्वच पूर्व, यच्चः स इह पूर्वः, य उत्तरः, स इह उत्तरः—इति, सहत् हत्वा हतार्थः—इति पूर्वः यच्चः, निमित्तत्वात् पुनः प्रयोगः—इति उत्तरः ॥ (६।२।९ अ०) ॥

मुख्यनुमयवादीनां प्रतिविनिर्गताहणधिकरणम् ॥

घ. आचाराङ्गमागेषु तथा स्यात् पुरुषार्थत्वात् ॥ ३० ॥

भा. 'गुरुरनुगन्तव्योऽभिवादयितव्यश्च, दृढवयाः प्रत्युत्थेयः सम्मन्तव्यश्च'—इति । तत्र सन्देहः,—किम् आगते आगते गुरौ दृढवयसि च, यदुक्तं, तत् कर्त्तव्यम्, उत सहत्कृते हतार्थता?—इति । 'आचारात् गृह्यमाणेषु तथा स्यात् पुरुषार्थत्वात्'—इति अधिकरणातिदेशः । तत्र यः पूर्वः यच्चः, स इह पूर्वः, यः उत्तरः स उत्तरः, सहत्कृता हतार्थः—इति पूर्वः

भा. पक्षः, निमित्तत्वात् पुनः प्रयोगः—इति उत्तरः ॥ (६।२।
१० अ०) ॥

अष्टवधापाकरणस्य ब्राह्मणचरित्रवैश्यानां नित्यताधिकरणम् ॥

छ. ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन
संयोगात् ॥ ३१ ॥

भा इदं श्रूयते,—‘सोमेन यजेत’, ‘गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणम् उप-
नयीत’, ‘प्रजाम् उत्पादयेत्’—इति । तत्र सन्देहः,—किं
नित्यानि एतानि उक्त अनित्यानि ?—इति । किं प्राप्तम् ?—
कामसंयोगात् अनित्यानि ।

इति प्राप्ते उच्यते, ब्राह्मणादीनाम् सोमादीनि नित्यानि—
इति । कुतः ? । ऋणवाक्येन हि संयोगो भवति, ‘जायमानो
य वै ब्राह्मणचरित्रवैश्याः* जायते यज्ञेन देवेभ्यो ब्रह्मचर्येण
ऋषिभ्यः प्रजया पितृभ्यः—इति, य वै तर्ह्यनृणो यदा यज्वा
यज्ञचारी प्रजावान्—इति, ऋणसंस्तवोऽवश्यकर्तव्यानां भवति,
तस्मात् नित्यानि—इति ।

‘ननु छिद्रमसाधकं, न्याय उच्यताम्, यस्यैतत् द्योतकम्’
—इति । उच्यते,—अकामसंयुक्तानि एषां पृथक् वाक्यानि
भवन्ति, ‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’, ‘यावज्जीवम अग्निहोत्रं
जुहोति’, ‘यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’ । तथा ‘विद्या-
मधीयीत’ । तथा ‘प्रजा उत्पादयितव्या’—इति ।—एवं नित्य-
तायाः प्राप्तायाः इदं छिद्रं भवति—इति ।

अथ वा अयम् अन्योऽर्थः, ‘ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृण-
वाक्येन संयोगात्, सोमादयो नियताः किं ब्राह्मणस्यैव,

* अथ सर्वेष्वेव पुस्तके अष्टवधा इति पाठः । किन्तु पञ्चान्तरे अष्टवान् इति
पाठो दृश्यते ॥

भा. राजन्यवैश्ययोः अनियताः, उत सर्वेषां नियताः?—इति। किं प्राप्तम्?—ब्राह्मणस्यैव नियता न इतरयोः—इति। कुतः?। एवं श्रूयते,—‘जायमानो ह वै ब्राह्मणः’—इति, ब्राह्मणस्य नियमो दृश्यते, न इतरयोः, ब्राह्मणसङ्कीर्तनात्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—सर्वेषां नियमः। कुतः?। अविशेषेण नियमविधानं यत्, तत् अकामसंयुक्तं वचनं नियामकं, तत् अविशिष्टं सर्वेषां, तस्मात् सर्वेषां नियमः—इति।

‘ननु, जायमानो ह वै ब्राह्मणः—इति ब्राह्मणस्य सङ्कीर्तनम्। उच्यते, भवति अस्मिन् वचने ब्राह्मणसङ्कीर्तनम्, न तु यतत् नियमस्य विधायकम्, यतैरकामसंयुक्तैर्वचनैर्विहितस्य नियमस्य अनुवादोऽयमवदानस्तुत्यर्थः, तस्मात् न अत्र ब्राह्मणसङ्कीर्तनेन राजन्यस्य वैश्यस्य वा अनियमो विज्ञायते। ब्राह्मण्यद्वयं तु प्रदर्शनाद्यै, जायमानो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा—इति, तथा जायमानो जातश्च—इति॥ (६।२।११ अ०)॥

इति श्रीशबरस्वामिनः स्मृतौ मीमांसाभाष्ये यष्टयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

यष्टे अथाये तृतीयः पादः ॥

—०००—

यद्य नित्ये यथाग्रन्थानुष्ठानाधिकरणम् ॥*

घ. सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात् तथाभूतोपदेशात् ॥ १ ॥
(पू०) ॥

भा. यद्वचवाक्षणे श्रूयते,—‘यावज्जीवं अग्निहोत्रं जुहोति, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’—इति; नित्यमग्निहोत्रं, नित्यौ च दर्शपूर्णमासौ। तत्र यदेतत् कामश्रवणात् अन्यत् अकामश्रवणं द्वितीयं*, तत्र सन्देहः,—किं यः कार्त्स्न्येन विधिम् उपसंहर्तुं शक्नोति, तस्यैवाधिकारः, उत विगुणमपि तत् प्रयोक्तव्यम्?—इति। एकादशे कामसंयुक्ते प्रथमे श्रवणे चिन्तयिष्यते साङ्गे, इह नित्ये श्रवणे द्वितीये†—इति।

‘किं प्राप्तम्?—‘सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात् तथाभूतोपदेशात्’, यः कार्त्स्न्येन विधिमुपसंहर्तुं शक्नोति, स एवानुतिष्ठेत्, ‘तथाभूतोपदेशात्’, यथाभूतं हि तत् कामसंयुक्तं श्रुतं, तथाभूतमेव नित्यमभ्युपदिश्यते। तस्मात् सर्वाङ्गोपहारेण प्रयोगः कर्तव्यः। दर्शपूर्णमासशब्दस्य साङ्गस्यैव वाचकः। कथं?। षौर्णमास्या-ममावास्यायां च साङ्गं विधीयते, यच्च षौर्णमास्यां विहितं,

* कामश्रवणादकामश्रुतं द्वितीयमिति का० श्री० पु० पाठः ॥

† “एकादशे तु, यदश्वत्थं सर्वत्रैव चतुर्निपाकाद्युपदिश्यते उतैकेकेनापीति, सर्वत्रैवेति मिहान्तः। एकादशे सर्वाङ्गपक्षे हिते अग्निहोत्रं जुहोतिदिवसुतद्व्यादिपरिवर्तमानस्य निमित्ते पक्षे च विधानात् न कस्यान्तरमिदं वापि प्रयोगः कर्तव्यः। कामे नित्यप्रदेवस्य, वृत्तिवृत्तमसि भेदः, तमेव आश्रित्य भाष्यकारमाह ‘द्वितीये पक्षे’ इति” इति भाषिकम् ॥

भा. सा च पौर्णमासी; यद्मावास्यायां विहितं, सा च अमावास्या
—इति, साङ्गममावास्यायां विहितं, पौर्णमास्यां च, तस्मात्
साङ्गं दर्शपूर्णमासशब्देन उच्यते—इति जैमिनिर्मन्यते स्म ॥

ख अपि वाऽप्येकदेशे स्यात् प्रधाने ह्यर्थनिर्दृष्टिर्गुण-
मात्रमितरत्तदर्थत्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा. 'अपि वा'—इति पक्षस्थापयतिः। 'अप्येकदेशे'ऽङ्गानाम् 'स्यात्'
एव प्रयोगः, यतः साङ्गस्यापि अनङ्गस्यापि प्रयुज्यमानस्य
प्रधानात् एव अयमर्थो निष्पद्यते, 'गुणमात्रं' सर्वाङ्गप्रयोगेण
भवति। को गुणः? साङ्गात् स्वर्गाभिनिर्दृष्टिः, प्रधानमात्रादि-
दमन्यत् कलम्। तस्मात् स्वर्गप्राप्त्यर्थं संपूर्णाङ्गं करिष्यामि
—इति आरम्भं, यदि कानिचित् अङ्गानि न शक्नोति कर्तुम्,
तथापि अस्मात् एकदेशाङ्गगुणयुक्तात् प्रधानात् कलं भविष्यति।
तस्मात् प्रधानमात्रस्य प्रयोगमाह, न अङ्गानाम्, दर्शपूर्णमास-
शब्दकं अग्निहोत्रशब्दकञ्च प्रधानपदार्थोभ्यानि अङ्गानि
तदर्धानीति ॥

ख. तदकर्मणि च दोषस्तस्मात् ततो विशेषः स्यात्
प्रधानेनाभिसम्बन्धात् ॥ ३ ॥ (१ यु०) ॥

भा. माधानातिक्रमे 'दोषः' श्रूयते,—'अथ वा एष स्वर्गाहोका-
च्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजो सन् पौर्णमासीममावास्यां वा-
ः तिपातयेत्'—इति प्रधानातिक्रमे दोषं ब्रुवन् तस्य नित्यतां
दर्शयति ॥

ख. कर्माभेदं तु जैमिनिः प्रयोगवचनैकत्वात् सर्वेषा-
मुपदेशः स्यादिति ॥ ४ ॥ (आ०) ॥

भा. यदुक्तं,—नास्ति भेदः,—इमानि अङ्गानि, इमानि प्रधानानि

भा.—इति, 'प्रयोगवचनैकत्वात्'—इति 'जैमिनिः' आह स्म,
'सर्वेषाम्' उपदेशकः, 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमा-
वास्यायाममावास्याया यजेत'—इति ॥

६ अर्थस्य व्यपवर्गित्वादेकस्यापि प्रयोगे स्यात् यथा
क्रत्वन्तरेषु ॥ ५॥ (आ० नि०) ॥

भा. एकाङ्गप्रयोगेऽपि स्यात् विगुणादपि फलमित्यर्थः । कुतः ? ।
'अर्थस्य व्यपवर्गित्वात्', व्यपवृत्तमङ्गेभ्यः प्रधानम्, अग्निहोत्र-
संज्ञकात् दर्शपूर्णमाससंज्ञकाच्च फलमिह भवति । तद्वि कर्त्तव्य-
तया उपदिश्यते । यत् पौर्णमास्याम् उपदिष्टं, सा पौर्णमासी,
यदमावास्यायां सा अमावास्या, 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमा-
वास्यायां पौर्णमास्यां चाचुरतो भवति'—इति । तस्मात् अग्नये
पुरोडाशः अग्नीषोमाभ्यां च, आन्यं चाग्नीषोमादिभ्यः पौर्ण-
मास्याम् । आग्नेयसाग्याद्यादीनाममावास्यायाम् ।

यदुक्तं,—'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममा-
वास्याया यजेत'—इति साङ्गस्य विधानात् साङ्गं दर्शपूर्णमास-
शब्देनाभिधीयते—इति, नैतदेवं, सिद्धे हि दर्शार्थे पौर्णमासार्थे
च साङ्गं फले विधीयते । तस्मात् न साङ्गमग्निहोत्रपदवाच्यं
दर्शपौर्णमासपदवाच्यम् । यच्च अग्निहोत्रं तत् इह चोद्यते
कर्त्तव्यतया, यौ च दर्शपूर्णमासौ । तस्मात् विगुणमपि कर्त्तव्यमेव
अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च । 'यथा क्रत्वन्तरेषु' प्रकृतिविकृतिषु
परस्य धर्मा परस्य न भवन्ति, एवं न कामसंयुक्तस्य धर्मा
नित्यस्य भवितुमर्हन्ति ॥

७ विध्यपराधे च दर्शनात् समाप्तेः ॥ ६ ॥ (२ यु०) ॥

भा. विध्यपराधेषु च समाप्तिं दर्शयति, 'तदेव यादृक् तादृक्
होतव्यम्'—इति विगुणस्य समाप्तिं दर्शयति ॥

ख . प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ७ ॥ (३ यु०) ॥

भा विध्यपराधे च प्रायश्चित्तानि विधीयन्ते निमित्ते कर्माङ्ग भूतानि, यथा, 'भिन्ने जुहोति'—इति। विगुणे निष्फले सति कस्याङ्गभूतैः प्रयोजनं स्यात्? तस्मात्-विगुणानामपि प्रयोगः कर्तव्यः—इति ॥ (६।३।१ अ०) ॥

अत्रैकस्य काम्यस्य निष्फलताधिकरणम् ॥

ख काम्येषु चैवमर्थित्वात् ॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भा 'ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् मजाकामः', 'सौर्यं चरं निर्वपेत् ब्रह्मवचंसकामः', 'वैश्वदेवीं साङ्ख्याद्यायणीं निर्वपेत् धानकामः'—इत्येवमादिषु सन्देहः,—किं विगुणमपि फलवत्, उत अविगुणमेव फलवत्?—इति। किं प्राप्तम्?—'काम्येषु चैव' स्यात्, विगुणमपि फलवत्—इति। कुतः?। 'अर्थित्वात्', यदि विगुणमपि फलवत् एवं अर्थिमात्रमधिकृतं भविष्यति, अन्यथा सामान्यशब्दोऽग्तरेण विशेषं*, विशेषेभ्यश्चापितो भविष्यति। 'असमर्थत्वान्नाधिक्रियते'—इति चेत्। साङ्गं न समर्थः कर्तुम्, प्रधानमात्रं तु शक्नोति, प्रधानमात्रे अधि-करिष्यति ॥

ख असंयोगात् नैवं स्यात् विधेः शब्दप्रमाण-
त्वात् ॥ ९ ॥ (सि०) ॥

भा. तु शब्दात् पक्षो विपरिवर्तते, 'नैवं स्यात्',—यदुक्तं विगुणमपि फलवत्—इति, 'असंयोगात्' प्रधानमात्रस्य फलेन, साङ्गात्

भा. हि फलं श्रूयते प्रधानात्, न केवलात्, तेन यद्यपि केवलम्
उच्यते, तथापि न एवञ्जातीयकम् तत् कुर्यात्, न केवलस्य
फलेन संयोगः—इति, शब्दप्रमाणकश्च अयमर्थो विधीयते,
शब्दस्य साक्षात् फलमाह—इति वक्ष्यामः । तस्मात् न विगुणं
कर्म कर्तव्यम् एवञ्जातीयकम्—इति ॥ . .

ख. अकर्मणि चाप्रत्यवायात् ॥ १० ॥ (यु०) ॥

भा. न च अत्र प्रधानमात्रस्य अकर्मणि प्रत्यवाय उच्यते, यथा
दर्शपूर्णमासयोः; तस्मात् अपि न विगुणमेवंलक्षणकं कर्म
प्रयोक्तव्यम्—इति ॥ (६।३।२ अ०) ॥

द्रव्यभेदेऽपि कर्माभेदापि करणम् ॥

ख. क्रियाणामाश्रितत्वात् द्रव्यान्तरे विभागः
स्यात् ॥ ११ ॥ (पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयागः पुरोडाशेन उक्तः, स च पुरोडाशो
‘बोहिमयः कर्तव्यः’—इति श्रूयते । तत्र एतत् चिन्त्यते,—यदि
नीवारमयेन पुरोडाशेन यागः क्रियेत, किं स एव यागः
स्यात्, उत अन्यः?—इति । किं प्राप्तम्?—‘द्रव्यान्तरे विभागः
स्यात्, (अन्यो यागः) । कुतः? । आश्रितत्वात्, आश्रयभेदाद्वि-
गम्यते विज्ञेयः, अयमन्यो नीवाराश्रयो व्रीक्षाश्रयात्—इति,
आश्रयभेदस्तावत् विस्पष्ट एव, तद्भेदात् रूपमपि भिन्नं गम्यते ।
तस्मात् अन्यो यागो द्रव्यान्तरः—इति ॥

ख. अपि वाऽव्यतिरेकाद्रूपशब्दाविभागाच्च गोत्ववटैक-
कर्म्यं स्यान्नामधेयं च सत्त्ववत् ॥ १२ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘अपि वा’—इति पक्षस्थावृत्तिः । ‘गोत्ववटैक-’ इत्या-

भा. नतरेऽपि, यदा क्रिया भवति चलनं पतनं वा, तदापि तावान्
एव सोऽर्थः, न च कश्चित् तत्र व्यतिरिक्तो विशेषो ह्येनो वा,
नो खल्वप्यन्यदेव रूपं, न च ग्रन्थान्तरं वाचकम्।

‘ननु आश्रयभेदो विस्पष्टः’। उच्यते, भिन्नमेव वयमाश्रयं
प्रतिजानीमहे, न तु तद्भेदादाश्रितस्य भेदः, अन्यत्वात्, न हि,
अजि वाससि वा भिक्षे तद्भेदात् पुरुषभेदो गम्यते। ‘सोऽपि
तस्य आत्मा भिन्नः’—इति चेत्। नैतदेवं, विशेषमुपलभमानै-
रेवं शक्यं बह्वुम्, न च, अस्य विशेष उपलभ्यते।

“ननु अयमेव विशेषो यत्, एकीऽपि विनष्टः, एकीऽपि
वर्तते। ‘न विनष्टः’—इति यदुच्यते, तत्र, प्रागस्य उप-
लम्भनात्, सत्त्वे प्रमाणं नास्ति, तस्मात् विनष्टः। न च,
प्रत्यभिज्ञायते तद्व्याप्तिरिति, भेदानुपसर्गभात्। ‘कथं नार्हं
‘वर्तते’—इति प्रत्ययः—इति?’ चेत्। उच्यते,—देशान्तरे
व्यतिपत्तिदर्शनात्, तत् देशान्तरं गच्छत् आगच्छच्च ‘वर्तते’
—इत्युच्यते, तत्र गतापि प्रत्यक्षः, देशान्तरमपि, तेन गतः
—इति च उच्यते, आगतः—इति च उच्यते”। सत्यं,

भा. विनष्टादविनष्टोऽन्यः, योऽपि तु असावन्यः, सोऽपि यजतिशब्द-
वाच्य एव, यजतिसामान्यं न भिद्यते, न च शब्देन न उच्यते ।
तस्मात् योऽपि नीवारणाय कुर्यात्, तेनापि चोदितमेव ह्यतः,
चोदितं च कुर्वत ईप्सितं भवति, न अपूर्वह्यतः । नामधेयं
च दर्शयति 'दर्शः'—इति वा 'पूर्णमासः'—इति वा अस्यैव
सामान्यस्य, यथा सत्त्वेषु सामान्यस्य नामधेयं, न व्यक्तीनाम् ।
किं प्रयोजनं चिन्तायाः ? उत्तरेणाधिकरणेनैतत् विचार्यते ॥
(६।३।३ अ०) ॥

नित्यकर्तव्येऽनित्यप्रारम्भकर्तव्यश्च द्रव्यापचारे प्रतिनिधित्वा समापनाधिकरणम् ॥

स. श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावे नागमोऽन्यस्याशिष्ट-
त्वात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा. अग्निहोत्रादीनि नित्यानि कर्माणि, उदाहरणं । तेषु श्रुत-
द्रव्यापचारे भवति-शब्देहः,—किं प्रतिनिधिम् उपादाय प्रयोगः
कर्तव्यः, उत तदन्तं कर्म उत्खल्यम्?—इति । किं मातृम्?
—शिष्टस्य अभावे 'न आगमोऽन्यस्य', तदन्तमेव उत्खल्यम् ।
कुतः ? । 'अशिष्टत्वात्', यत् व्रीहियवगुणकं श्रुतं फलवत्, तत्
नीवारगुणकं क्रियमाणम् अफलकं भवति, तस्मात् तदन्तमेव
उत्खल्यम्—इति ॥

स. क्वचिद्विधानाञ्च ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भा. क्वचित् विधीयते,—'यदि सोमं न विन्देत् पूतीकानभिपुणु-
यात्—इति, यदि च प्रतिनिधिम् उपादाय प्रयोगः कर्तव्यः
स्यात्, न विधीयते ! विधीयते तु, तस्मात् यच्च न विधीयते,
न तत्र प्रतिनिधिः—इति ॥

स आगमो वा चोदनार्थाविशेषात् ॥ १५ ॥ (सि०) ॥

भा 'आगमो वा' प्रतिनिधेयस्य द्रव्यस्य । कुतः ? 'चोदनार्था-
विशेषात्', यजतिचोदनाचोदितो हि अर्थो न विशिष्यते
नोतिभिर्नोवारैर्वा क्रियमाणः, यागस्य अवश्यकर्तव्यो नित्येषु
अनित्येषु च मारुन्धेषु ॥

स नियमार्थः क्वचिद्विधिः ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

भा अथ यदुक्तं,—'क्वचित् विधानात्'—इति । उच्यते,—'निय-
मार्थः क्वचित् विधिः', सोमाभावे वङ्गेषु सदृशेषु मातेषु नियमः
क्रियते,—पूतोका एवाभिषोक्तव्या—इति । तस्मात् प्रतिनिधिम्
'उपादाय प्रयोगः कर्तव्यः—इति ॥

स तन्नित्यं तच्चिकीर्षा हि ॥ १७ ॥ (आ० नि०)

भा कथम् पुनरिदम् अवगम्यते,—नियमार्थमेव तद्वचनम्?—
इति । उच्यते,—यतः प्राप्ताः पूतीकाः । कथं च ते प्राप्ताः ?
'तच्चिकीर्षा हि', तच्च सादृश्यचिकीर्षा—इत्येतत् वक्ष्यामः,
तच्चिकीर्षया च प्राप्ताः पूतीकाः । तस्मात् 'तन्नित्यं', वचनमेतत्
नियमाय नित्यम्—इति गम्यते ॥ (६।१।४ अ०) ॥

देवतामन्त्रविधायां पञ्चारे प्रतिनिधत्वाधिकारश्च ॥

स न देवतामिश्रवृत्तिक्रियमन्यार्थसंयोगात् ॥ १८ ॥
(सि०) ॥

भा देवता 'आग्नेयोऽष्टाकपालः'—इत्येवमाद्याः, अग्निः, 'यत्
आदपनोये जुहति तेन सोमस्य अभीष्टः प्रीतो भवति'—इति ।
शब्दो (मय) 'वहिर्देवयदनं दामि'—इत्येवमादिः, प्रियाः

भा. 'समिधो यजति', 'तनूनपातं यजति'—इत्येवमाद्याः। तत्र सन्देहः,—देवताग्नि-शब्द-क्रियाणाम् अपचारे प्रतिनिधिः उपादेयः, उत न?—इति। किं प्राप्तम्?—पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रतिनिधायान्यत्, प्रयोगः कर्तव्यः—इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'न' देवताग्नि शब्द-क्रियाणाम्, अपचारे प्रतिनिधिना भवितव्यम्—इति। कुतः?। 'अन्यार्थसंयोगात्', प्रतिनिधीयमानम् अन्यत् एतेभ्यः, अन्यच्च* तेषामर्थं न शक्त्यात् कर्तुम्। कथं तेषाम् अर्थः?। देवता तावदुद्देशेन अर्थं साधयति, अग्निम् उद्दिश्य, अष्टाकपालः पीर्णमास्या-ममावास्यायां च त्यजते। यच्च अन्येषु हविःषु विहितं, न ततो दर्शपूर्णमासी भवतः, तत्र अन्या उद्दिश्यमाना न श्रुताया उद्दिश्याया अर्थं कुर्यात्, न हि अन्यस्याम् उद्दिश्यमानायां दर्शपूर्णमासी भवतः। तस्मात् न देवता प्रतिनिधीयते।

तथा, 'यत् आहवनीये जुहति'—इत्याहवनीयापचारे न अन्योऽग्निः प्रतिनिधातव्यः, अन्यत् वा द्रव्यम्—इति। कुतः?। 'अन्यार्थसंयोगात्', प्रतिनिधीयमानम् आहवनीयकार्यं न वर्तते। कथम्?। अदृष्टम् आहवनीयस्य कायेन, आहवनीयस्य उपरि त्यज्यमाने यत् भवति, न तत् अन्यस्य उपरि; न हि, यजतिशब्देन सामर्थ्यात् तत् गृह्यते, यस्योपरि त्यज्यते, न हि, उपरि त्यज्यमानस्य देशः किञ्चित् उपकरोति—इति। तस्मात् न अग्नेः प्रतिनिधिः।

तथा, मखापचारे न अन्यो मखः प्रतिनिधीयते, मखस्य हि एतत् प्रयोजनम्, यत् स्मारयति क्रियां साधनं वा, असति स्मरणे न क्रिया संवर्तते, तत् अपचरिते भवे यदि तस्यार्थे

* अन्यच्च इति पाठः ख० घ० पु० एवं च। भो० पु० चो नान्ति ॥

† अपिर्तमिति च। भो० पु० पाठः ॥

भा अन्यं शब्दम् उच्चारयति* पूर्वं प्रतीतेर्ग्ये शब्दम् उच्चारयन्, न शब्देनार्थे प्रतीयात् । अथ प्रतीतमपि पुनः प्रतिनिधिशब्दोच्चारणेन प्रतीयात् (शब्दात् प्रतीतिं कुर्यात्), एवञ्च प्रतिनिधिशब्दोच्चारणानुरोधोऽनर्थकः स्यात्; न हि, शब्देन प्रत्यापयितव्यम्—इति किञ्चित् प्रमाणमस्ति, यत् अस्ति, तत् विज्ञेयैवानेन शब्देन बहिर्वादिना—इत्येवं, तदभावे शब्दान्तरानुरोधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् न शब्दस्य प्रतिनिधिः ।

क्रियापचारे न क्रियान्तरम्, 'अन्यार्थसंयोगात्', समिदयजिमन्तो दर्शपूर्णमासो कर्तव्यौ, तौ अन्यस्यां क्रियमाणयां न तदन्तौ भवतः । तस्मात् क्रियायां न प्रतिनिधिः—इति ॥

स. देवतायां च तदर्थत्वात् ॥ १८ ॥ (यु०) ॥

भा देवतायाम् अपरो विशेषः, येन न प्रतिनिधीयते, देवता नाम, यदर्थं किञ्चित् चोद्यते, सा; अन्या तस्याः स्थाने प्रतिनिधीयमाना न देवता स्यात्, चोदिता हि देवता भवति, न अचोदिता, सम्बन्धिशब्दस्य अर्थः, या यदर्थं चोद्यते, सा तस्यैव देवता, न अन्यस्य; 'देवता'—इति सम्बन्धिशब्दो न जातिशब्दः । तस्मादपि न देवतायाः प्रतिनिधिः—इति ॥ (६।३।५ अ०) ॥

॥

प्रतिपिब्रह्म प्रतिनिधित्वाभावाधिकरणम् ॥

स. प्रतिपिब्रं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः ॥ २० ॥

भा. अथ यत् प्रतिपिब्रम्,—'अयश्चिया वै वरकाः फोद्रवा', अयश्चिया वै मायाः—इति, किं ज्ञात् श्रुतद्रव्यापचारे प्रति-

भा. निधातव्यम्, उत न?—इति । किं प्राप्तम्?—प्रतिनिधेयम्—
इति, “आगमो वा चोदनार्थाविशेषात्” (६।३।१५ सू०)—
इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘प्रतिषिद्धं च’ न प्रतिनिधातव्यम्
—इति, अविशेषेण हि एतत् उच्यते,—न यज्ञार्हं माया
वरकाः कोद्रवाश्च—इति, यज्ञसम्बन्ध एषां प्रतिषिध्यते, नैते
यज्ञाद्गन्तव्यं नेतव्याः—इति, प्रतिनिधीयमानांश्च यज्ञभावं
नीता स्युः । तस्मात् न एते प्रतिनिधातव्याः—इति ॥ (६।
३।६ अ०) ॥

स्वामिनः प्रतिनिधमावाधिकरणम् ॥

छ. तथा स्वामिनः फलसमवायात् फलस्य कर्मयोगि-
त्वात् ॥ २१ ॥

भा. अग्निहोत्रादीनि कर्माणि उदाहरणं । तेषु स्वामिनि अप-
चरति सन्देहः,—किम् अन्यः प्रतिनिधातव्यो न?—इति ।
किं प्राप्तम्?—प्रतिनिधातव्यः—इति । कुत? । “आगमो वा
चोदनार्थाविशेषात्”—इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘तथा स्वामिनः’
स्यात् । कोऽर्थः? । न प्रतिनिधिः । कुतः? । ‘फलसमवायात्’,
योऽर्थो ह्यत्यागेन ह्यत्यजः परिक्रीणीते, यस्य एवं प्रदेयं
त्यजति, स स्वामी, यदि स प्रतिनिधीयते, स्वामिना यत्
कर्तव्यं, तत् सर्वं कुर्यात्, तत् सर्वं कुर्यन्, स्वाम्येष स्यात्, न
प्रतिनिधिः; स एव हि फलेन सम्यथते । य उत्सर्गं करोति,
स फलवान् भवति, तदुक्तं,—“शास्त्रफलं प्रयोक्तारि” (३।७।
१८ सू०)—इति । तस्मात् न स्वामिनः प्रतिनिधिः—इति ॥
(६।३।७ अ०) ॥

सचे कदाचित् स्वामिनोऽपचारे प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ॥ (सन्न्यासः) ॥

स वह्मनां तु प्रवृत्तेऽन्यमागमयेद्वैगुण्यात् ॥ २२ ॥

भा. सचाणि उदाहरणं,—‘सप्तदशावराः सचमासीरन्’—इति, तेपु कस्मिंश्चित् स्वामिनि अपचरति सन्देहः,—किं तर्ष अन्य, प्रतिनिधातव्यः, उत न?—इति। किं प्राप्तम्?—न स्वामिनः प्रतिनिधिः—इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘वह्मनां’ यजमानानां प्रवृत्ते कर्मणि, अपचरिते कस्मिंश्चित् स्वामिनि अन्यमागमयेत्। कुतः?। एवम् अवैगुण्यं भवति—इति, स्वामिगता सप्तदशादि-सङ्ख्या तत्र अङ्गं, तथा विना कर्म विगुणं, तत्सम्पादनाय अन्यः आगमयितव्यः।

‘ननु स्वामिगता सङ्ख्या, न तु आगम्यमानः स्वामी—इति वक्ष्यामः; तेन अशक्यैव सा सङ्ख्या उपादातुम्—इति। उच्यते,—स्वामिगता न हि भविष्यति, न हि सा शक्या कर्तुम्—इति; इदं तु शक्यं कर्तुम्, ये स्वामिनां पदार्थाः, ते इह सप्तदशावरे कर्तव्याः—इत्येतत् उपादातं भविष्यति। तस्मात् प्रतिनिधातव्यं तच्च—इति ॥ (६।३।८ अ०) ॥

सचे प्रतिनिधितत्त्वास्वामिनाधिकरणम् ॥

सः स्वामी स्यात् तत्संयोगात् ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा. तस्मिन् आगम्यमाने इदानीं सन्देहः,—किम् अस्मीं स्वामी, उत कर्मकरः?—इति। किं प्राप्तम्?—‘स स्वामी स्यात्’। कस्मात्?। ‘तत्संयोगात्’, तेन (स्वामित्वेन) संयोगः, यो हि अस्मीं आनीयते, स स्वामी क्रियते, स्वामिनि अपचरिते अन्यो यदि स्वामी क्रियते, ततः स प्रतिनिधिः ह्यतो भवति। तस्मात् स्वामी—इति ॥

स. कर्मकरो वा भृतत्वात्* ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा. 'कर्मकरो वा' स स्यात्। कुतः?। 'भृतत्वात्', भृतो हि
असौ तैः शिष्टैः स्वामिभिः प्रयुक्तः, परिक्रीयमाणो न स्वामी
भवति, यः फलं प्राप्नोति, सः स्वामी, यः परस्थोपकारे वर्तते,
स कर्मकरः, नैष असौ फलं प्राप्नोति। कुतः?। यो हि
आरभ्य परिसमापयति, स फलवान्, एष हि आख्यातार्थः,
स हि उपक्रमप्रवृत्तिः अपवर्गपर्यन्तम् आह। 'ननु तेऽपि तत्र
विगुणं कुर्वन्ति, सप्तदशानां स्वामिनामभावात्, तस्मात् तेऽपि
न स्वामिनः, नो चेत् स्वामिनः, न फलं प्राप्नुवन्ति'। उचरते,
न सप्तदशावराः फलसमवाये भवेयुः—इति श्रूयते, न सङ्ख्या
फलपरिप्लवे गुणभूता। किन्तु हिं?—पदार्थेषु, सप्तदशावरैर्याज-
मानाः पदार्थाः कर्तव्याः—इति, ते च प्रतिनिधित्वेन क्रियन्ते,
अफलत्वेऽपि च सत्यं सङ्कल्पं कर्तुम् अन्यमानयन्ति। आनीय-
मानस्य च न तेन प्रयोजनम् ॥

स. तस्मिंश्च फलदर्शनात् ॥ २५ ॥ (यु०) ॥

भा. 'तस्मिंश्च दिष्टां गतिं गते फलं दर्शयति,—'यो दीक्षितानां
प्रमीयेत अपि तस्य फलम्—इति। तस्मात् कर्मकरः—इति ॥
(६।१।८ अ०) ॥

सचे प्रतिनिधित्वस्य यजमानधर्मोपाधित्वाधिकरणम् ॥

स. स तद्वर्मा स्यात् कर्मसंयोगात् ॥ २६ ॥

भा. बहूनां कस्मिंश्चित् अपचरिते प्रतिनिधेयोऽन्यः—इत्येतत्

भा समधिगतम्, इदम् इदानीं तत्र सन्दिग्धं,—किम् असौ स्वामि-
धर्मा स्यात्, उत ऋत्विग्धर्मा?। किं प्राप्तम्?—ऋत्विग्धर्मा।
कुतः?। परार्थे हि स यजति, यश्च परार्थं यजति, स ऋत्विक्
—इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘स तद्धर्मा स्यात्’ (स्वामिधर्मा),
तस्य हि कार्यं श्रूयते, यश्च यस्य कार्यम् अधितिष्ठति, स तद्धर्मः
सम्बध्यते, यथा सुग्धर्मः* सधितिरिति ॥ (६।३।१० अ०) ॥

श्रुतप्रत्यापचारे तत्त्वद्वयसौम्य प्रतिनिधिमाधिकरक्षम् ॥

सामान्यं तच्चिकीर्षां हि ॥ २७ ॥

भा श्रुते द्रव्ये अपचरति प्रतिनिधिम् उपादाय प्रयोक्तव्यम्—इति
स्थितम्। तत्र सन्देहः,—किं यत्किञ्चित् द्रव्या उपादाय प्रयोगः
कर्तव्यः, उत सदृशम्?—इति। किं प्राप्तम्?—यत्किञ्चित् उपा-
दाय—इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘सामान्यं यच्च गृह्यते, तत्
उपादातव्यं सदृशम्—इति। कुतः?। सर्वे हि आह्वतिवचना-
शब्दाः, आह्वतित्वं यद्यपि अङ्गभावेन श्रूयते, तथापि न साक्षात्
तस्याः क्रियां प्रत्यङ्गभावः। यन्तु क्रियासाधनं द्रव्यमर्थदङ्गभूतं
प्राप्तं, तत् परिच्छिद्यतो क्रियाया अङ्गभावं याति, यत्किञ्च
आह्वत्या विज्ञेया। परिच्छिद्यतो, ते विज्ञेया अङ्गभूताः, अथ
तस्या आह्वतावपचरितायाम् अर्थप्राप्तं द्रव्यं गृहीतव्यमेव,
यस्मिंश्च सदृशे गृह्यमाणे तेषां विज्ञेयाणां केचित् संगृहीता
भवन्ति, स तत्र लाभो लभ्यते—इति, तत्सदृश द्रव्यम् उपादातव्यं
भवति। तस्मात् नीक्षीणाम् अपचारे नीवारा। प्रतिनिधेया-
—इति ॥ (६।३।११ अ०) ॥

* सुग्धर्मरिति का० को० पु० पाठः ॥

† यत् किञ्चित् प्रतिनिधिम् इति च० स० पु० पाठः। यत् किञ्चित् प्रतिनिधिप्रति-
भा० बो० पु० पाठः ॥

द्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरानुपादानाधिकरणम् ॥

स निर्देशात्तु विकल्पे यत्प्रवृत्तम् ॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भा अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुः अग्निषोमीयः, 'यो दीक्षितो यत् अग्निषोमीयं पशुमालभते'—इति। तत्र श्रूयते, 'खद्विरे पशुं यन्नाति पालाशे यन्नाति रौद्धितके यन्नाति'—इति। तत्र कदाचित् खद्विरगुणके प्रयोगे आरब्धे खद्विरो विनष्टः, तत्र सन्देहः,—किं वैकल्पिकस्य उपादानम् उत खद्विरसदृशस्य?—इति। किं प्राप्तम्?—वैकल्पिकस्य—इति। कुतः?। स हि श्रुतः, खद्विरसदृशो न श्रूयते, तस्मात् वैकल्पिकस्य उपादानम्—इति।

एवं प्राप्ते द्युमः,—'विकल्पे यत् प्रवृत्तं', तत्सदृशम् उपादेयं, यत् प्रवृत्तं तस्मिन् प्रयोगे, तत् निर्दिष्टं, तत् अङ्गभूतं, वैकल्पिकम् अनङ्गम्। आश्रितखद्विरे प्रयोगे पालाशरौद्धितकावनङ्गभूतौ, तौ न शक्येते यदा खद्विरः, तदा एव कर्तुम्, अशक्यं च श्रुतं। तस्मात् आश्रितखद्विरे प्रयोगे इतरौ न उपादेयौ, अनङ्गभूतत्वात्, खद्विरस्य सदृशम् अन्वेपितव्यम्—इति ॥

स — अशब्दमिति चेत् ॥ २९ ॥ (आ०) ॥

भा 'इति चेत्' पश्यसि,—खद्विरसदृशम् उपादेयम्—इति, अशब्दमेवं ह्यतं भवति। तस्मात् शब्दवत्त्वात् वैकल्पिकम् उपादेयम् ॥

स नानङ्गत्वात् ॥ ३० ॥ (आ० नि०) ॥

भा नैतदेवम्, अनङ्गं तस्मिन् प्रयोगे वैकल्पिकं, आश्रितखद्विरो

भा हि स प्रयोगो, यो निर्दिष्टः, तस्य निर्देशात् इतरावश्रुतौ ।
 “ननु निर्देशाभावेऽङ्गभावविरोधः, तेन श्रुतौ—इति । ‘किम्
 अतः?’ । यद्येवम्, यदा उपात्तस्य अभावः, तदा अवणम् ।
 नैतदेवं, नैमित्तिकं हि तथा प्रतिज्ञायेत, सति वचने* निमित्ते,
 असति खद्विरे इतरौ श्रुतौ—इति । तत्र को दोषः? । स एव
 अपेक्षितोऽनपेक्षितश्च—इति विरोधो भवेत्, संस्काराश्च खद्विरे
 कर्तव्याः, खद्विरसदृशे तदुद्ध्या गृह्यमाणे श्रुतबुद्ध्या हता भवन्ति,
 वैकल्पिकेन तु श्रुतेन असम्बद्धाः† । तस्मात् उपात्तसदृशो पाक्षः
 —इति ॥ (६।१।१२ ख०) ॥

पूतिकास्य सौमप्रतिनिधित्वाधिकारवम् ॥

ख वचनाच्चान्याय्यमभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधिर-
 भावादितरस्य ॥ ३१ ॥

भा. इदमासन्नन्ति, ‘यदि न सौमं विन्देत् पूतिकां नभिपुणुयात्’—
 इति । तत्र सन्देहः,—किम् अयमभावे निमित्ते विधिः, उत
 प्रतिनिधिनियमः?—इति । किं प्राप्तम्?—अभावे विधिः—
 इति । कुतः? । विधानात्, न हि प्रतिनिधिर्विधीयते, साध-
 सिद्ध्ये साधनं स्वयमेवोपादीयते, इदं तु विधीयते, तत्
 कल्पान्तरपक्षे अर्थवत् भवति । तस्मात् न प्रतिनिधिः ।

इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘प्रतिनिधिः’ स्यात् । कुतः? । विन्दे
 हि साधने साधसिद्ध्यर्थं साधनान्तरम् उपादीयते, श्रुतस्य
 अभावात् । ‘ननु अन्यास्याः पूतिकाः, अन्यहि सदृशान्तर-
 मस्ति’—इति । तदुच्यते,—‘वचनात्’,—सदृशे प्राप्ते, वक्तुं
 वा असदृशेषु पूतिका अल्पसदृशा नियम्यन्ते । कथम्? । तद्धि

* अति निमित्तवचने इति का० ग्री० पु० ॥

† अश्रुतेन सम्बद्धा इति ख० घ० पु० एवं चा० गो० पु० ॥

भा. प्रक्रान्तं कर्म अवश्यं कर्तव्यं, तस्याम् अवस्थायाम् अनन्तरेणैव वचनं प्रतिनिधेयं द्रव्यान्तरं प्राप्तमेव, प्राप्ते वचनं न विधिः— इति गम्यते; प्राप्तस्य अनुवादो भवितुमर्हति। 'किमर्थम् अनुवादः?—इति चेत्'। उच्यते,—अल्पसादृश्यम् अप्राप्तं, तद्विधानार्थम् अनुवादः। प्रयोजनं पक्षोक्तं, प्रतिनिधिपक्षे सोमसदृशस्य उपादानं पूतीकविनाशे, द्रव्यान्तरविधौ पूतीक- सदृशम् उपादेयम् ॥ (६।३।१३ अ०) ॥

प्रतिनिधिरूपकारे उपात्तसदृशस्य पुनः प्रतिनिधिनाधिकरणम् ॥

स. न प्रतिनिधौ समत्वात् ॥ ३२ ॥

भा. इदं विचार्यते, श्रुते इदमेव उपात्ते अपचरिते प्रतिनिधिम् उपादाय प्रयोगः प्राप्तः, यदा सोऽपि विनष्टः प्रतिनिक्षितः, तदा किं प्रतिनिधिसदृशम् उपादेयम्, उत उपात्तस्य विनष्टस्य?— इति। किं प्राप्तम्?—प्रतिनिक्षिते विनष्टे तत्सदृशम् उपादेयं पूर्वेन न्यायेन। एव प्राप्ते ब्रूमः,—'प्रतिनिधौ' 'न' स्यात् प्रतिनिधिः—इति। कुतः?। 'समत्वात्', यद्यैव असौ पूर्वः प्रतिनिक्षितः श्रुतचिकीर्षया, न प्रतिनिधिचिकीर्षया; एवम् अयमपि श्रुतचिकीर्षया, न प्रतिनिधिचिकीर्षया। तस्मात् न प्रतिनिधिसदृशम् उपादेयम् उपात्तनष्टस्य एव सदृशोऽन्वेदितव्यः—इति ॥ (६।३।१४ अ०) ॥

श्रुतस्यापि प्रतिनिधिरूपकारे उपात्तसदृशस्य पुनः प्रतिनिधिनाधिकरणम् ॥

स. स्यात् श्रुतिलक्षणे नियतत्वात् ॥ ३३ ॥ (पृ०) ॥

भा. अथ श्रुतिलक्षणे कथं? यथा, 'यदि सोमं न विन्देत् पूतीकान् अभियुज्यात्'—इति, पूतीकेषु विनष्टेषु पूतीकसदृशम् उपा-

भा देयम् उत सोमसदृशम्?—इति । किं प्राप्तम्?—‘स्यात्
श्रुतिनिधौ प्रतिनिधिसदृशस्य उपादानं कर्तव्यम्
सोमाभावे पूतीकयज्ञयो विहिता’, स चायं श्रुतः सोमाभावः ।
तस्मात् पूतीकयज्ञस्य उपादेयाः—इति ॥

स ‘न, तदीया हि ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा नेतदेव, न हि पूतीकयज्ञीनामोप्सा, पूतीकेषु यत् सोम
सादृश्यं, तन्नियम्यते, तथा हि पूतीकविधानं दृष्टार्थम्, असदृश
विधानेऽदृष्टं कल्प्येत । अतो यस्मिन् तत् अपूतीकसदृशेऽपि द्रष्टे
भवति तत् यद्विहितं, न पूतीकसादृश्यमाद्रियेत—इति ॥ (६।
२।१५ अ०) ॥

मुष्ठापचारे ततश्चाग्नौ तस्यैवोपादानाधिकरणम् ॥

स मुख्याधिगमे मुख्यभागस्यो हि तदभावात् ॥ ३५ ॥

भा अथ यत्र विनष्टे श्रुते प्रतिनिधिम् उपादातुम् प्रस्थितौ
मुख्यमेव उपलभते, तत्र किं प्रतिनिधिमेव उपाददीत, उत तमेव
मुख्यम्?—इति । किं तावत् प्राप्तं?—प्रतिनिधिं उपादातव्यं
—इति, एवमुक्तं लिप्यतवानसौ प्रतिनिधिम् उपाददान एव सत्य-
सङ्कल्पो भवति । तस्मात् प्रतिनिधातव्यम्—इति । एव प्राप्ते
भूमः,—‘मुख्याधिगमे’ तमेव उपाददीत, अभावे हि श्रुतस्य,
अनुकल्पः, प्रतिनिधिः, श्रुते हि सकला यज्ञस्य, प्रतिनिधौ
विकलाः । अथ यदुक्तं,—सङ्कल्पभेददोष—इति, श्रुतेषु अस्मै
शिष्टविगर्हणाया वा ॥ (६।२।१६ अ०) ॥

प्रतिनिधिना प्रारब्धे कर्मसु श्रुतद्रव्यत्वात्पि प्रतिनिधिनैव समापनाधिकरणम् ॥

ख प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ ३६ ॥ (पू०) ॥

भा. अथ अग्निहोत्रादिषु कर्मसु श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधौ उपात्ते कृतेषु केषुचित् संस्कारेषु यदि तदेव श्रुतम् उपलभ्येत, किं श्रुतम् उपादीयेत, उक्तं तेनैव प्रतिनिहितेन समापयितव्यम्?—इति । किं प्राप्तम्?—श्रुतम् उपादीयेत प्रवृत्तेऽपि, तदुक्तम्, “आगमो हि तदभावात्”—इति । तस्मात् न प्रतिनिधातव्यम्—इति ॥

ख नानर्थकत्वात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

भा. नेतदेवं, येन हि खदिराभावे कदरे पशुर्नियुक्तो भवति, अथ खदिरम् उपलभते, प्रवृत्तेर्ग्रे किं खदिरेण कुर्यात्? अर्थार्थं हि खदिरोपादानं न खदिरोपादानार्थमेव । तस्मात् न श्रुतम् उपादीयेत ॥ (६।३।१७ अ०) ॥

अतपि अन्वारेण्येऽप्युक्ते मुक्ताभ्योपादानाधिकरणम् ॥

ख द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात् ॥ ३८ ॥

भा. प्रवृत्ते पशुकर्मणि, यूपकाले अस्ति महत्कदरं द्रव्यं तच्चणादि-संस्कारक्षमं, अस्ति खदिरद्रव्यम् अनेवज्ञातीयकं । तत्र किम् उपादेयम्?—इति । संस्कारा न परिसोप्यन्ते—इति कदर उपादीयेत—इति ।

एवं प्राप्ते सूत्रम्,—‘द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं’ इति आद्रियेरन्, न संस्कारान् । कुतः? ‘तदर्थत्वात्’, संस्कारा हि द्रव्यं कर्म-योग्यं कुर्वन्ति, तत्र संस्कारपरिसोपे द्रव्यमपि तावत् गृह्यते, द्रव्याभावे न द्रव्यं, न संस्काराः, द्रव्यं तेषां दारुं वचनप्रामा-

भा. एयात्, तदभावे नष्टदारं न अपूर्वं गच्छेयुः । तस्मात् खदिरम्
उपाददीरन्—इति ॥ (६।३।१८ अ०) ॥

प्रयोगनाशोपपत्त्या मुख्यस्य सर्वत्रापि प्रतिनिध्यादानाधिकारणम् ॥

ख. अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तेर्द्रव्याणामर्थ-
शेषत्वात् ॥ ३६ ॥

भा. अस्ति यूपकाले खदिरस्यता पशोरमागस्ये न समर्थाः,
कदरद्रव्यं तु तत् समर्थे । तत्र सन्देहः,—किम् उपादेयं
खदिरद्रव्यम्, उत कदरद्रव्यम्?—इति । खदिरद्रव्यम्—इति
आह, तद्वि श्रुतं, तत् उपाददानः शास्त्रविहितं करोति,
प्रतिनिधौ अश्रुतकारी स्यात् । तस्मात् न प्रतिनिधातव्यम्
—इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अर्थद्रव्यविरोधे’ अर्थे प्रति
आदत्तं, तदर्थं हि द्रव्योपादानं नियोजनात्, अमागस्यं
पशोः भविष्यति—इति, न द्रव्यमेव उपादीयेत,—इति, कदरम्
उपाददानो द्रव्यश्रुतिं बाधते, अर्थे तु अनुगृह्णाति, खदिर-
स्यताम् उपाददानः उभयं बाधते । तस्मात् कदरद्रव्यम् उपा-
देयम्, द्रव्याभावे हि तदुत्पत्तिः (प्रतिनिधेरुत्पत्तिः) उक्ता,
द्रव्याणि अर्थे प्रति शेषभूतानि ॥, (६।३।१८ अ०) ॥

प्रधाननिर्वाहकत्वे अतिनिर्वाहापर्याप्तस्यापि मुख्योपादनाधिकारणम् ॥

ख. विधिर्ध्येकदेशे स्यात् ॥ ४० ॥ (पू०) ॥

भा. सन्ति व्रीहयः, यावन्तो दण्डदानमूर्चं निर्वर्तयन्ति, तथा
सन्ति नीवाराः श्रेयकार्याणाम् अपि पर्याप्ताः, तत्र किम्
उपादेयम्?—इति । किं प्राप्तम्?—‘अपि’ ‘एकदेशे’—इव-

भा. दानमात्रेऽपि निर्वर्त्यमाने प्रतिनिधिः उपादेयः। किंकारणम्?।

शेषकार्याणां सम्पत्तिर्भविष्यति—इति ॥

अपि वाऽर्थस्य शक्यत्वात् एकदेशेन निर्वर्त्ततार्या-
नामविभक्तत्वाद्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वात् ॥ ४१ ॥
(सि०) ॥

भा. 'अपि वा'—इति यक्षयावृत्तिः। 'एकदेशेन' ब्रीह्योणां
प्रधानमात्रं निर्वर्त्तयितव्यम्। कुतः?। 'अर्थस्य शक्यत्वात्',
योऽर्थो, येन कार्ये तत्तावत् निर्वर्त्तते, शेषकार्याणि यदि
न शक्यानि, न अङ्गानुरोधेन प्रधानस्य गुणो बाधितव्यः।
तत् हि अङ्गं, यत् प्रधानस्य उपकरोति, न यत् अपकारे
वर्त्तते। तत्र च शेषकार्याणि क्रियमाणानि प्रधाने ब्रीहित्वं
गुणं विहन्युः, ब्रीहित्वं च प्रधाने साक्षादङ्गभूतं श्रूयते,—
'ब्रीहिभिर्यजेत'—इति। तस्मात् न तेषु अङ्गानुरोधः कार्यः,
अस्ति हि अङ्गप्रधानविभागे एतत् एव स्यात्, अस्ति हि
असी। तस्मात् न प्रतिनिधिः—इति। तथा च अन्यार्थ-
दर्शनमपि भवति, 'तदेव यादृक् तादृक् होतव्यम्'—इति ॥
(६।३।१८ अ०) ॥

इति ओश्वरस्वामिनः छती मीमांसाभाष्ये यक्षस्याध्यायस्य
ततीयः पादः ॥

पष्ठे अध्याये चतुर्थः पादः ॥

अवदानां पुनरवदानार्थम् प्रतिनिधादानाधिकरणम् ॥

स श्रेषात् द्रवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘यदाग्नेयोष्ठाकपालोऽमावास्यायां
पूर्णमास्या वाऽच्युतो भवति’—इति । तत्र यदि द्रवदान-
मात्रम् उद्धृतं व्यापयते, किं श्रेषात् पुनरवदेयं, न?—इति
भवति सशयः । किं प्राप्तम्?—‘द्रवदाननाशे’ ‘श्रेषात्’ पुनरव-
देयं । कुतः? । ‘तदर्थत्वात्’, अग्नये हि तद्वधिः, अग्नये
यागो निर्वर्तयितव्यः—इति, तदवदाने विनष्टे यागः कर्तव्य-
एवावतिष्ठते, प्रयोजनं च यागेन । स च आग्नेयेन क्रियमाणः
श्रुतः एवाभिनिर्वर्तितो भवति—इति किमिति न क्रियेत ।
तस्मात् श्रेषात् अवदातव्यम्—इति ॥

स. निर्देशान्यदागमयेत् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा. अथ ‘वा अन्यत्’ हवि ‘आगमयेत्’ न श्रेषात् अवदातव्यम् ।
कुतः? । ‘निर्देशात्’, निर्देशो हि भवति,—‘मध्यात् पूर्वाह्णात्
अवदेयम्’—इति, द्रवदानं च होमसम्बद्धं, ‘द्रवदानं जुहोति’
—इति, तत्र अन्यत् शिष्टं मध्वस्य पूर्वाह्नस्य विशेषणार्थं । यच्च
तद्दोमसयुक्तं तदिनष्टं, तच्छेषेण क्रियमाणममधेनापूर्वाह्नेन च
हृतं स्यात्, ‘ननु अवत्ते यत् शिष्टं ततो मध्यात् पूर्वाह्णाच्च
प्रक्षीप्यतः’ । उच्यते, ह्यस्तस्य यत् मध्यं पूर्वाह्ने च तद्विहितं,
न इतरस्य ।

अथ वा ‘निर्देशात्’—इति, विनष्टे हि अन्यत् इत्थं निर्दि-
श्यते,—‘यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुः दुष्येयुर्वा अपहरयुर्वा’

भा. आज्ञेन ता देवताः परिसङ्ख्याय यजेरन्—इति हविषो नाशे
आज्य प्राप्तम् । तेन न शेषात् अवदातव्यम्—इति ।

अपरं आह,—शेषनिर्देशात्—इति, निर्दिश्यते हि तच्छिष्ट-
मपरेभ्यः 'शेषकार्येभ्यः'—इति, तत्र उपपद्यते, न हि तानि
शेषकार्याणि हवींषि प्रयोजयन्ति, न च श्रमिष्टतन्मयोजनं
हविरन्यत्र प्रतिपाद्यम् । तस्मात् न अयमर्थः ॥ (६।४।
१ अ०) ॥

शिष्टकृद्ध्यंभावत्वात् भागे पुनरवदानाधिकरणम् ॥

छ. अपि वा शेषभाजां स्याद्विशिष्टकारणत्वात् ॥ ३ ॥

भा. अथ शिष्टकृद्ध्यंभवत्तं यदि विनश्यति, तत्र किं शेषात्
अवदेयम् उक्तं न?—इति । किं प्राप्तम्?—पुनः शेषात् अव-
देयम्—इति । कुतः? । न अत्र कृत्स्नस्य उत्तरार्द्धादवदीयते* ।
कस्य तर्हि? । सन्निहितस्य, सति हि प्रयोजने सन्निहितस्य
अवदेयम्—इति, तस्मात् अवदीयमाने श्रुतं कृतं भवति ।
तस्मात् शेषात् अवदेयम्—इति ।

एवं प्राप्ते भ्रमः,—'शेषभाजां स्यात्' लोपः । कुतः? ।
'विशिष्टकारणत्वात्', विशिष्टं हि कारणं तस्य अवदाने, कथं
प्रतिपाद्येत?—इति; प्रतिपत्तिश्च विविक्तकरणेन उपकरोति,
तस्य विविक्तकरणाय प्रतिपाद्यमानस्य नियमोऽर्थः शिष्टकृद्ध्येन
प्रतिपादयितव्यः, तथा हि स प्रतिपादितो भवति; स यदि
होमायोद्धृतो विपद्येत, कृते विवेके न पुनर्यद्गुणं प्रयोजयेत्,
प्रतिपाद्यमानस्य शिष्टकृद्ध्येन प्रतिपादयितव्यः—इति, प्रति-
पाद्यमानाभावात् लोप एव शिष्टकृतः स्यात्, प्रधाने कृते शिष्टं

* उत्तरार्द्धेऽऽहते इति आ० सो० पु० पाठः ॥

† तस्य इति क० सं० पु० ॥

भा. सर्वशेषकार्यसाधारणम् । तत्र एकस्य उद्धृती शिष्टम् अन्यत्र
प्रतिपादनीयम् ॥ (६।४।२ अ०) ॥

अविज्ञामेव शेषसप्तधाधिकरणम् ॥

ख. निर्देशाच्छेषभक्षोऽन्यैः प्रधानवत् ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा. स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र भक्षाः प्राशित्र-चतुर्द्धाकरणं श्रयुवाक-
काणाः । तेषु सन्देहः,—किम् अन्ये एव तस्यां भक्षयितारः,
उत प्रकरणगताः?—इति । किं प्राप्तम्?—‘शेषभक्षोऽन्यैः’
अप्रकरणस्यैः कर्तव्यः । कुतः? । ‘निर्देशात्’, निर्दिश्यन्ते हि
अधर्वाद्यः इडाभक्षे, ‘यजमानपक्षमा इडां भक्षयन्ति’—
इति, सर्वेषु भक्षयितृषु प्राप्तेषु परिसङ्ख्यानार्थो निर्देशः क्रियते,
—इडामेव एते भक्षयेयुः—इति, यथा ‘आग्नेयोऽष्टाकपाक्षः’—
इति सर्वस्मिन् अवयविनि यागानियमे प्राप्ते इवदानमात्रं
श्रूयते, विधिर्वा न, प्राप्तत्वात्, न अनुवादोऽग्न्यर्थकत्वात्, परि-
सङ्ख्या तु अर्थवश्याय; एवमेषां परिसङ्ख्या—इति । अपि च
यदि प्रज्ञाता एव भक्षयेयुः, अत्रमेवे दोषः स्यात्, वङ्गत्वात्
भक्षाणां, भक्षयन्तो नियेरन् ॥

ख. सर्वेषां समवायाद्व्यात् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘सर्वेषां’ प्रकृतैरेव भक्षयेत, तद्धि भक्षणं पुरुषसंस्कारार्थं,
पुरुषाः संस्कृताः प्रचरिष्यन्ति—इति । तेषु विनिगमनाया
अभावात् यावन्तः प्रकरणे संवेताः, ते सर्वे भक्षयेयुरिति ॥

ख. निर्देशस्य गुणार्थत्वम् ॥ ६ ॥ (आ० नि० १म) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—‘निर्देशात्’—इति, गुणार्थः सः,—अन्ये कर्म-

भा. करत्वात् एव प्राप्ताः, तत्र यजमानः तेषां पञ्चमो वचनात् निर्दिश्यते, तत्प्राप्तयै चेदं वचनम्; ततो न परिसङ्हरा ॥

ख. प्रधाने श्रुतिलक्षणम् ॥ ७ ॥ (आ० नि० २५) ॥

भा. यत्तु द्रवदानमात्रं प्रधाने निर्दिश्यते, तत् वज्रनप्रामाण्यात् परिसङ्हरानाद्ये, न हि तत्र कस्यचित् अपूर्वस्य विधिः, इह यजमानो विधीयते, विधिपरिसङ्घासंशये विधिर्न्यायान्। तत्र स्वार्थे शब्दः, परिसङ्हरायां चयो दोषाः,—स्वार्थज्ञानम्, अस्वार्थपरिग्रहः, प्राप्तबाधश्च—इति। तस्मात् प्रकृता एव भक्षयेयुः—इति ॥

ख. अर्थवदिति चेत् ॥ ८ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तम्,—अश्वमेधे विरोधः स्यात्, वज्रत्वात् भक्षणाम्—इति, तत्परिहर्तव्यम् ॥

ख. न चोदनाविरोधात् ॥ ९ ॥ (आ० नि० ३५) ॥

भा. अश्वमेधे न सर्वं भक्षयिष्यन्ति, अर्थात् सर्वं भक्षयन्तोऽश्वमेधं न समापयेयुः, तत्र अश्वमेधश्रुतिः प्रत्यक्षा, सा विरुध्यमाना चोदकप्राप्तं सर्वभक्षणं बाधते, प्रकृतौ तु न विरोधः। तस्मात् सर्वं प्रकृता भक्षयेयुः—इति ॥ (६।४।३ अ०) ॥

छन्दोऽकदेवमेवे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् ॥

ख. अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपि ॥ १० ॥
(सि०) ॥

भा. स्तो दशपूर्णमासौ, तत्र आमनन्ति, 'भिन्ने जुहोति, स्कन्ने जुहोति'—इति। तत्र सन्देहः,—किं छात्रे भिन्ने स्कन्ने च

भा. प्रायश्चित्तम्, उत एकदेशेऽपि भिन्ने स्तुत्वे च?—इति । किं पुनः सर्वभिन्नम्, किम् एकदेशभिन्नम्?—इति, चूर्णीकृतम् अयोग्यं प्रयोजनाय, छत्स्विभिन्नम्; यत् शकले विगतेऽपि प्रयोजनसमर्थम्, तत् एकदेशभिन्नम्—इति । किं प्राप्तम्?—एकदेशभित्तेऽपि 'प्रायश्चित्तम्' । कस्मात्? । 'अर्थसमवायात्', समवेतं तच्च भेदनम्, एकदेशभिन्नमपि भिन्नम्—इति, एवं प्राप्ते निमित्ते नैमित्तिकं कर्तव्यं भवति ॥

छ. न त्वशेषे वैगुण्यात्तदर्थं हि ॥ ११ ॥ (पू०) ॥

भा. तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । 'न' 'अशेषे' भिन्ने प्रायश्चित्तं स्यात्, विनष्टसंस्कारार्थं हि प्रायश्चित्तम् । कुतः? । एतद्भेदनवता प्रयोजनमस्ति, न होमेन, तेन संस्कृतेन प्रयोगः करिष्यते—इति प्रायश्चित्तम् क्रियते, न च, तेन चूर्णीकृतेन प्रयोगः शक्यते कर्तुम् । तस्मात् प्रायश्चित्तम् अनर्थकम् । एकदेश-भिन्नेन तु संस्कृतेन शक्यते प्रयोगः, तस्मात् एकदेशभिन्ने प्रायश्चित्तम् स्यात्—इति ॥

छ. स्याद्वा प्राप्तनिमित्तत्वादतद्वर्त्मो नित्यसंयोगाच्च हि तस्य गुणार्थेनानित्यत्वात् ॥ १२ ॥ (उ०) ॥

भा. 'स्यात् वा' प्रायश्चित्तं, छत्स्विभिन्नेऽपि । कुतः? । 'प्राप्त-निमित्तत्वात्', प्राप्ते हि निमित्तं भेदनं, प्राप्ते च निमित्ते नैमित्तिकं कर्तव्यम् । यच्च उक्तं,—व्यापन्नसंस्कारार्थं प्रायश्चित्तम्—इति, न अयं तस्य धर्मः । कुतः? । 'नित्यसंयोगात्', नित्यवत् होमः, अनित्यं हि भेदनं, न हि नित्यम् 'अनित्यस्य उपकर्तुम्' चोद्यते, यदि नित्यं दर्शपूर्णमासयोरङ्गं नानित्यस्य उपकाराय । कुतः? । कदाचित् अनित्यं नैव स्यात्, तच्च कथं तस्य उपकारकं भवेत्? । तच्च को दोषः? । न शक्यं

भा. नित्येन उपकर्तुम्, तेन 'नित्यम् उपकुर्यात्'—इति वचनं प्रलाप एव। अथ नैमित्तिकं, न होमो भवति। तस्मात् अस्मत्पक्ष एव। अस्मिन् पक्षे यदा भिन्नं, तदा होमः, यदा न भिन्नं, तदा नेव होमो विधीयते; भवदीये पक्षे भवति होमः, नित्यानित्ययोर्नास्ति सम्बन्धः—इति। तस्मात् भिन्नमात्रे प्रायश्चित्तम्—इति ॥

सू. गुणानाञ्च परार्थत्वाद्वचनात् व्यपाश्रयः
स्यात् ॥ १३ ॥ (यु०) ॥

भा. असति वचने न गुणो गुणार्थो भवितुमर्हति, प्रकरणतः सर्वे प्रधानार्थम्, भिन्नमपि होमोऽपि, न च भिन्नम् आधारभावेन* उपदिश्यते, भिन्नस्य आधारभावे हि न होमान्तरं विधीयेत। प्रधानस्य एव हि तदा भिन्नो गुणः—इति गम्यते, तत्र आहवनीयसंयोगो बाधेत। 'वचनाद्विकल्पः'—इति चेत्। न, निमित्तत्वेन सम्भयात्, होमस्य च श्रुत्या विहितत्वात्, यदा होमो विधीयते, तदा श्रुत्या, यदा भिन्नो गुणः, तदा वाक्येन। तस्मात् न आधारो भिन्नः। 'यद्युच्यते,—निमित्तपक्षेऽपि न होमान्तरं, प्रकृतस्यैव होमस्य निमित्तं विधीयेत'—इति। तन्न, अनुपादीयमानं हि निमित्तम्—इत्युच्यते, यदि हि विधीयेत, निमित्तमेव तत् न स्यात्। यदि च यस्यापि निमित्तं सोऽपि उद्दिश्येत, तत्र द्वयोः उद्दिश्यमानयोः सम्बन्धः एव न स्यात्। न च, अत्र भेदनं कुर्यात्—इति विधीयते, भेदने निर्दोशे यदन्यत् श्रूयते, तद्विधीयते ॥

सू. भेदार्थमिति चेत् ॥ १४ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ उच्यते,—एवमुपायं तत्कपालं सन्धीयते, 'गायत्र्या

भा. त्वा शताक्षरया सन्द्धीत—इति तत्कपालं सन्द्धाम्—इति ।
तत्र वक्ष्यामः,—

स. शेषभूतत्वात् ॥ १५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. न भेदतस्य शेषभूतं युज्यते, न तत् सन्धातुम् शक्यते ह्येतेन
मन्त्रेण वा । नृदापि सन्धीयमानस्य भिन्नबुद्धिर्नैवापेयात् ॥

स. अनर्थक्यं सर्वनाशे स्यात् ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

भा. 'सर्वनाशे च श्रूयते,—'भिन्नम् कपालमाप्तुं प्रवहन्ति'—इति,
तत्र अनर्थकः संस्कारः । 'ननु तत् उद्धृत्योपधाधिष्यते' । न
—इति ब्रूमः,—'अन्यत् उपधाति'—इति हि आमनन्ति ।
तस्मात् नैमित्तिकं कमाङ्गं 'भिन्ने जुहोति'—इति ॥ (६।४।
४ अ०) ॥

धामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् । (धामेष्टिन्याय) ।

स. धामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनीय-
त्वात् ॥ १७ ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—'अथ यस्य पुरोडाशौ चायतः तं
यज्ञं परुषो गृह्णाति, यदा तद्वधिः सन्तिष्ठेत अथ तदेव द्वि-
निर्वपेत्, यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तः'—इति । तत्र सन्देहः,
—किं सर्वधामे प्रायश्चित्तं, उत एकदेशे धामे?—इति । किं
प्राप्तम्?—प्राप्तनिमित्तत्वात् कृत्स्ने वा एकदेशे वा । एवं प्राप्ते
ब्रूमः,—'धामे तु सर्वदाहे स्यात्'—इति । तुशब्दः पक्षं ध्यावर्त-
यति, धामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तं स्यात् । कुतः? 'एकदेशस्य
अवर्जनीयत्वात्', न शक्यते एकदेशधामता वर्जयितुम्, नियत-
मग्निमंयोगे दाक्षस्य सूक्ष्मा अवयवाः क्षीयन्ते, तत्रेष्टं च

भा. कपालेषु अधः पांकाद्यैः पुरोडाशोऽधिशीयते, उपरि च अङ्गारा अभ्युच्चते, तदवजनीयं, निमित्तत्वेनापि श्रूयमाणं नित्यमेव स्यात्। तत्र 'यस्य'—इति निमित्तश्रवणम् विवक्षितं स्यात्। तस्मात् सर्वेष्टामे प्रायश्चित्तम्—इति ॥

स. दर्शनाद्वैकदेशे स्यात् ॥ १८ ॥ (श्री०) ॥

भा. न च एतदस्ति,—सर्वदाह्ये प्रायश्चित्तम्—इति, एकदेशे चायति, भवितुमर्हति, निमित्तं हि उपसम्प्राप्तं चाणं नाम, एकदेशचाणमपि चाणमेव*, यदि तत्र न क्रियते, श्रुतं न क्रियेत, न च एतत् युक्तम्। अपि च दर्शयति,—'यदा तद्विः सन्तिष्ठेत, अथेतदेव हविर्निर्वपेत्'—इति, तेनैव हविषा संस्थानं दर्शयति, तत् सर्वेष्टाणे न अवकल्पते। तस्मात् एकदेशे एव चायति प्रायश्चित्तम्—इति ॥

स. अन्येन वैतच्छास्त्रादि कारणप्राप्तिः ॥ १९ ॥
(श्री० नि०) ॥

भा. वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। न च एतदस्ति,—यदुक्तम्,—
एकदेशेऽपि चायति प्रायश्चित्तम्—इति, किन्तुर्हि?—ह्यष्टेष्टामे
एव प्रायश्चित्तं, उपसम्प्राप्तं हि निमित्तं, यत् शास्त्रोक्तं 'पुरोडाशौ
चायतः'—इति, ह्यष्टस्य चातिः न अवयवस्य, न च एकदेश-
ष्टामे, तस्य अवर्जनीयत्वात्। अथ यदुक्तं,—ष्टामेण हविषा
समाप्तिर्दृश्यते,—'यदा तद्विः सन्तिष्ठेत'—इति; उच्यते,
संस्थाने निमित्ते प्रायश्चित्तं, यदाभ्यन्येनापि हविषा तत्
संस्थाप्यते, तदापि प्रायश्चित्तम्—इति न दोषः ॥

* ह्यष्टादपि चाणमेवेत्यधिकं का० श्री० पुस्तकसंशोधन न संशयते ।

स. तद्विःशब्दान्नेति चेत् ॥ २० ॥ (आ०) ॥

भा. एवं 'चेत्' उच्यते,—अन्येन हविषा यदा संस्थाप्यते—इति, नैवं, 'तद्विःशब्दात्', तद्विःशब्दोऽपि भवति, 'यदा तत् हविः सन्तिष्ठेत्'—इति; अत्र अन्येन हविषा संस्थाप्यमाने तद्विःशब्दो न अवकल्पेत—इति ॥

स. स्यादन्यायत्वादिज्यागामी* हविःशब्दः तस्मिन् संयोगात् ॥ २१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'स्यात्' 'इज्यागामी हविःशब्दः' 'तद्विः सन्तिष्ठेत्' (तद्विष्क कर्म सन्तिष्ठेत्)—इति। 'ननु मुख्याभावे गौणो गृह्यते, न अन्यथा'—इति। उच्यते, मुख्याभाव एव अयम्। कथं?। यदा सन्तिष्ठेत्, तत् कर्म तेन हविषेति वाक्यमिद्येत। अवाचकं च स्यात्। कर्मैव हि सन्तिष्ठते, न हविः, तेन निमित्तम्, 'तत् हविः'—इत्यनुवादः। अनुवादस्येत् अन्यहविष्केऽपि कर्मणि संस्थिते प्रायश्चित्तम्—इति गम्यते। 'कथं पुनर्हविःशब्दः कर्मणि वर्तते?'—इति। 'तस्मिन्संयोगात्', हविःसम्बद्धं कर्म हविःशब्देन हविःसम्बन्धात् अवगम्यते, यथा प्रसङ्गकारितया देवदत्तसम्बद्धया लक्ष्यते सिद्धः, एवं हविषापि कर्म लक्ष्यते। तस्मात् दृष्टव्यमाने प्रायश्चित्तम्—इति ॥ (६।४।५ अ०) ॥

एकहविराशोऽपि पञ्चमरावर्तिन्यापाधिकरणम् ॥

स. यथाश्रुतीति चेत् ॥ २२ ॥ (पू०) ॥

भा. 'दर्शपूर्णमासाभ्यां सर्गकामो यजेत'—इति श्रूयते, तत्र

* अन्यापत्तान् इति का० श्री० पुस्तके नास्ति।

† हविः पु एव बुद्धिपल्लव्याम् इति आ० से० ५० पाठः ।

भा. इदमस्ति वचनं,—‘यस्य उभयं हविरार्तिमार्चेत् ऐन्द्रं पञ्च-
शरावमोदनं निर्वपेत्’—इति। तत्र सन्देहः,—किम् उभय-
स्मिन्* आर्त्तं पञ्चशरावो निर्वपेत्, उत अन्यतरस्मिन्?—
इति। किं प्राप्तम्?—‘इति चेत्’ पश्यसि,—एवञ्जातीयके
एकस्मिन्—इति।

तत्र द्रूमः,—उभयोः—इति। कुतः?। ‘यद्यायुति’ भवितु-
मर्हति, यत् यत् श्रूयते, तत् अवगम्यते, उभयोश्चात्रौ श्रूयते,
श्रूयमाणं च विवक्षितम् न्याय्यम्, इतरथा यावदेव हविः—
इति तावदेव उभयं हविः—इति स्यात्। तस्मात् उभयो-
रार्त्तौ पञ्चशरावः—इति ॥

ख. न तल्लक्षणत्वादुपपातो हि कारणम् ॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भा. नैतदेवं, ‘उपपातो हि’ आर्त्तिचम्बद्धं इत्थं, तत् ‘कारणं’,
तस्य लक्षणं हविरार्त्तिः, तत् अस्तं समस्तं च निमित्तं, न हि
उभयशब्देन शब्दं विशिष्टम्, विशिष्यमाणे हि वाक्यग्निद्येत,
—हविषः आर्त्तो पञ्चशरावः, स च उभयस्य हविषः—इति।

‘आह, यदि विशेषणं न मृष्यते, हविषापि ते विशेषणं
न प्राप्नोति’। तदभिधीयते,—मृष्यामहे हविषा विशेषणम्,
अविशेष्यमाणेऽनर्थकं स्यात्, ‘यस्य आर्त्तिमार्चेत्’—इत्यविशेष्ये
यत्किञ्चित्—इति गम्यते, तत्र सर्वस्य एव किञ्चित् आर्त्ति-
मृष्यति, अन्ततश्चरितं निमित्तितं चिन्तितम्—इति, तत्र
‘यस्य’—इति निमित्तवचनं नित्यमनुपपन्नं गम्यते। तस्मात्
अवश्यमार्त्तिविशेष्यथा, सा च हविषा विशिष्यते, तथा हविः

* उभयस्मिन्ति का० श्री० पु० पाठः।

† ‘एवञ्जातीयके समानार्थमिति’ इति पाठः ख० सं० पु० एवं वा० सो० पु० पाठः

‡ अविशेष्यता दत्तकिञ्चिदिति न्यायेन इति का० श्री० पु० पाठः।

§ चिन्तितमिति का० श्री० पु० चिन्तितमिति।

भा. आर्त्तिसम्बन्धनिर्दिष्टिर्निमित्तं पञ्चशरावस्य ; शक्नोति हि श्रुत्या तं सम्बन्धं वक्तुम् । हविरभयसम्बन्धं तु वाक्येन ब्रूयात्, दुर्बलं च वाक्यं श्रुतेः ।

‘ननु हविरार्त्तिसम्बन्धोऽपि वाक्येन एव’ । उच्यते, आर्त्ति-
निर्दिष्टिरपि तत्र गम्यते, सा च श्रुत्या, हविरभयसम्बन्धेऽत्यन्तं
श्रुतिरूपहीयते । तस्मात् न तत्सम्बन्धो निर्वर्त्यमानो नि-
र्दिश्यते—इति । ‘कथं तर्हि उभयशब्दः?’ । ‘उभयम्’—इति
नित्यानुवादः, एकस्मिन् अप्यार्त्तं अपरस्मिन् अपि । तस्मादुक्तं
‘यस्य उभयं हविरार्त्तिमार्च्चेत्’—इति ।

‘अथ कस्मात् न पदद्वयविशिष्टा आर्त्तिर्निमित्तं प्रतीयते?—
इति, यस्य उभयगुणविशिष्टं हविरार्त्तिमार्च्चेत्—इति’ । अथ
उच्यते, कथं तावत् भवान् मन्यते, विशिष्टेन अर्थेन विशिष्टा
आर्त्तिर्निमित्तम्?—इति । ‘आह, विशिष्टार्थस्य सन्निधानात्
विशिष्टोर्ध्व आर्त्तिसन्निहितः’ । किंपुनः स्यात् यद्येवं भवेत्? ।
‘तत उभयविशिष्टा आर्त्तिर्निमित्तम्—इति गम्यते’ । अथ
उच्यते, इदं तावत् देवानाम्भयः प्रष्टव्यः, यस्यापि हि
विशिष्टार्थः आर्त्तिसन्निहितो भवति, किं तस्याविशिष्टो दण्डैः
पराणुद्यते? । ‘किम् अतो यच्च पराणुद्यते?’ । एतदतो भवति,
अविशिष्टगताप्यार्त्तिर्निमित्तं पञ्चशरावस्य भवति । ‘ननु उभय-
शब्दो हविर्विश्लेष्यति’ । न, हविःशब्देनासम्बन्धमानः तच्च
शक्नोति विश्लेषुम् । ‘आनन्तर्यात् सम्भत्स्यते तर्हि’ । तथापि
न समर्थः, न हि असौ निवृत्तिं प्रयोजयति ।

‘आह, विशेषवचनत्वात् तन्निवर्त्तको भविष्यति ; यथा
शुद्धा गौरानीयताम्—इति, न, एवम् अभिहिते कृष्णाम्
आनयन्ति, शुद्धशब्दः एनां गां कृष्णादिभ्यो निवर्त्तयति’ ।
उच्यते, विषम उपन्यासः, न तत्र गवाक्षत्या द्रव्यं लक्षयित्वा,
तस्यानयनम् उच्यते, तत्रापि चेदेवम् अभविष्यत्, नैव एनां

ग. शुक्लशब्दो* व्यशेद्यत, उभयविशेषणविशिष्टं तु तत्र आनयनं प्रधानम् उच्यते, इह पुनरातिष्ठविद्वत्क्षिते द्रव्ये पञ्चशरावः । 'किं पुनः कारणम्, प्रधानभूते आख्यातार्थे संक्षृत्य विशेषणं भवति, परार्थे पुनर्वियुज्य?—इति' । उच्यते, प्रधानभूते आहतिर्गुणो वा तत्सम्बन्धार्थम् उच्यते, तत्र उभयविशेषण-विशिष्टः एकस्मात् वाक्यात् अवगम्यते, तद्विशिष्टं च कृत्वा कृती भवति, अन्यतरविशिष्टं कुर्वन् अश्रुतं कुर्यात्, यत्र पुनराहति-लक्षिते द्रव्ये आख्यातार्थः कीर्त्यते, तत्र सर्वेष्वेव तदजातीयेषु उक्तो भवति, न तत्र एकस्मिन् निर्दिष्टे कृता मन्येत, अपरस्मिन् अपि हि आहति-लक्षिते तत् उक्तमेव, तत्र उक्तम् अप्रतिपिद्वं च किमिति न क्रियेत? आख्यातार्थे पुनः प्रधाने न तस्य आहति-लक्षितेन सम्बन्धः, तत्र तदाहतिकान्तरे अनुपसंख्यमाणेऽपि कृतमेव प्रधानं, सगुणं च प्रधानं भवति, न च किञ्चित् श्रुतं ह्यीयेतेति, तस्मात् तत्र विशेषणं युक्तं, न तु इह तथा, इह हि 'ह्यपिराहतिकस्य द्रव्यस्य आतो पञ्चशरावः'—इत्युक्तं, तत्र शक्यं विशेषवचनेन प्रतिषेधावाचकेन निवर्तयितुम् ।

अपि च उभयशब्दे ह्यविषा सम्बध्यमानेऽपि नैव उभयविशिष्टा आर्त्तिः प्रतीयते । 'किं कारणं? । ह्यविषा उभयशब्दः सम्बध्यते, न 'आर्त्तिमाहत्'—इत्यनेन पदेन, तत्र सन्निहितेऽपि उभयशब्दे ह्यविःशब्दस्य यावानर्थः, तावतैवार्त्तिः सम्बध्यते, अविशिष्टस्य तत्र अर्थः । तस्मात् न उभयविशिष्टा आर्त्तिर्निमित्तम्—इति ।

'अथ आर्त्त्याश्रयविभक्तियोगात् उभयशब्दस्य, उभयविशिष्टा आर्त्तिः—इत्युच्यते' । तच्च, विभक्तिसंयोगो हि ह्यविर्विशेषणम् उभयशब्दं शङ्कयात् कर्तुम्, समभिध्याहारात्, न आर्त्तिविशेषणं, न हि, अस्य आर्त्त्या ह्यविर्विशिष्टस्य समभिध्याहारोऽस्ति ।

* शुक्लशब्दादिति अधिक पाठः आ० से० पु० ।

४ अतो वति आ० से० पु० पाठः ।

भा. 'अथ उच्यते,—असत्यपि समभिध्याहारे आर्त्तिशब्दसन्निधानात् तद्विशिष्टेवार्त्तिः प्रत्येक्ष्यते—इति। तच्च, असत्यां हि आकाङ्क्षायां सन्नधानम् अकारणं भवति, यथा भार्या राज्ञः, पुत्रपो देवदत्तस्य—इति। 'एकवाक्यगतत्वात् तद्विशिष्टं गम्यते—इति चेत्'। नैतदेवम्, एकस्मिन् अपि वाक्ये तदवयवभूतस्य अनपेक्षितस्य नैव भवति सम्बन्धः, यथा, अश्वेन व्रजति श्वेतेन पटेन आवृतः—इति, न अनपेक्षितस्य अश्वस्य श्वेत्यं विशेषणं भवति।

• 'अथ उच्यते,—आर्त्तियिशिष्टेन हविषा उभयस्य सम्बन्धः—इति। तदपि नोपपद्यते, न हि 'आर्त्तिमाच्छेत्—इति हविर्विशेषणत्वेन उपादीयते, किन्तु—पञ्चशरावरस्य निमित्तत्वेन, हविरार्त्तः उभय पञ्चशराधसम्बन्धे यौगपद्येन अभ्युपगम्यमाने वाक्यमिद्येत।

'अथ हविः आकृतिलक्षितेन सम्बद्धं, 'आच्छेत्—इति पुनः हविर्विशिष्टेन उभयशब्देन सम्बन्धेत'। तथापि वाक्यमिद्येत। तस्मात् न उभयविशिष्टा आर्त्तिर्निमित्तम्।

'आह, यद्येव आख्यातार्थप्राधान्ये उभयविशिष्टा उच्यते—इति न अन्यतरविशिष्टा निमित्तम् गम्यते, एवम् इतरस्मिन् अपि पक्षे उभयविशेषणविशिष्टा सा उच्यते—इति यद्यपि त्वेन आत्मनाविशिष्टा, तथापि अन्यतरविशिष्टा भवन्ती न निमित्तं भवितुमर्हति—इति, को विशेषः?'—इति। तदभिधीयते, मत्पक्षे उपादेयत्वेन विशेषणद्वयं, त्वत्पक्षे पुनर्लक्षणत्वेन। 'आह, किम् अतः, यत् लक्षणत्वेन?'। उच्यते, एतत् अती भवति, हविराकृत्या लक्ष्यते द्रव्यं, तस्य किञ्चित् वक्तव्यम्—इति तत् अलक्षितम् उच्यमानं न विज्ञायेत कस्य स्यात्?—इति, अथ वा सर्वस्यैव द्रव्यस्य—इति गम्येत; तस्मिन् उभयस्मिन् अप्यविशिष्टे सति तस्य आश्रयं लक्षयितुम् हविराकृतिः उच्यते,

भा. तत्र इयमापतति, यत् हविराहृतिकं तदार्त्तम्—इति, यद्वा यत् हविराहृतिकं, तदुभयम्—इति, यदि तावत् यत् हविराहृतिकं तदार्त्तम्—इत्यपेक्ष्यते ततो हविराहृतिकम् उभयम् अनुभयं वा आर्त्तं निमित्तम् गम्यते । अथ यत् हविराहृतिकं तत् उभयम्—इति ततो न आर्त्तिर्हविषा विशेष्टम् । हविषा अविशिष्ट्यमाणायां आर्त्ता उभयशब्दो हविर्विशेष्ट्यति—इति नैतत् अवकल्पते । ‘कथम्?’—इति । एवं किल विशेष्ट्येत, यत् हविराहृतिकम् उभयम्—इति, तच्च पुनर्वक्तव्यम्, यत् हविराहृतिकम् उभयं, तच्चेदार्त्तम्—इति, कथं तेन विशिष्टेन आर्त्तिः सम्बन्धेत?—इति, न पुनः उभयहविःशब्दौ च आर्त्ति- विशेषणार्थम् उच्चार्ययाताम् । अथ पुनश्चारणं न क्रियते, तथा यद्यपि हविःशब्दः तच्चेण आर्त्युभयायलक्षणार्थं न उच्चार्येत, अविशिष्टम् आर्त्तलक्षणं स्यात्, अविशिष्टम् उभयस्य; विशिष्टे इष्टे पुनश्चारणं कर्त्तव्यम्, तच्च वाक्यभेदः ।

एवम् उभयशब्दो यदि आर्त्तिना सम्बन्धेत न हविर्विशिष्टं स्यात्, तच्च अविशिष्टस्य हविष आर्त्तिर्निमित्तम्, स्यात् । अथ हविःशब्देन सम्बन्धेत, पुनरात्तिसम्बन्धाद्ये हविःशब्दसहितम् उच्चार्येत, तच्चैतत्—इति वा सर्वनाम्ना निर्दिश्येत, तच्च स एव वाक्यभेदः ।

उपादेयत्वे पुनर्न अन्योन्यविशेषणत्वेन प्रयोजनं; इयमपि आर्त्तिं विशिष्टम् उच्चार्येत, तच्च न अन्यतरविशिष्टा आर्त्तिर्निमित्तम् भविष्यति; लक्षणत्वे तु अन्यतरविशिष्टा भवति—इत्येष विशेषः । अपि च, सर्वस्यैव पदस्य पदान्तरसम्बन्धे सति च, शब्दादृते तृतीयेन पदेन सत्यां गतौ सन्निहितेनापि सम्बन्धो न युक्तः, न हि भवति, ‘भार्या राज्ञः पुरुषो देयदत्तस्य’—इत्यत्र राजा पुरुषविशेषणम्, असत्यान्तु गतौ उपादेयस्य अनेकस्यापि प्रधानेन सम्बन्धोऽवकल्पते व्यवहितेनापि; व्यव-

भाधानात् अर्थी बलीयान्—इति, लक्ष्यत्वे तु, लक्षणद्वयसन्नि-
पातेऽवश्यं हेयेऽन्यतमस्मिन् अवहितो गुणो वा ज्ञातव्यो भवति ॥
(६।४।६ अ०) ॥

• • होमाभिषवोऽथ कर्तुं तेऽथ भक्षणाधिकारकम् ॥

ख होमाभिषवमक्षयं च तद्वत् ॥ २४ ॥ (पू०) ॥

भा ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘हविर्धाने धावभिरभिपुत्या हवनीये
ऊत्वा प्रत्यक्षः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्ति’—इति। तत्र
अन्येन वचनेन अभिषव उक्तः, यजतिना होमः, तौ तावत् न
विधीयते, न च तयोः क्रमः, अर्थात् एव हि स प्राप्तः; तस्मात्
एककर्तृक होमाभिषवकाम्या भक्षणं विधीयते,—अभिषवे कृते
होमे च तत्कर्तृभिः भक्षणं कर्तव्यम्—इति। तत्र एष सन्देहः,
—किम् उभयं यः कुर्यात् स एव भक्षयेत्, उत अन्यतरेणापि
भक्षणम्?—इति। किं प्राप्तम्?—‘होमाभिषवमक्षयं च तद्वत्,
तद्वदेव स्यात्, यद्वद्विष्यति। कथं? नैतदेवम् सम्बध्यते,
—अभिपुत्य ततो ऊत्वा ततो भक्षयेत्—इति, न अनेन
अभिषवस्य होमस्य च क्रमः कीर्त्यते, अभिपुत्य ये जुह्वन्ति, ते
भक्षयन्ति—इति, वाक्यं हि एवम्भिद्येत,—अभिपुत्य भक्षयन्ति,
ऊत्वा भक्षयन्ति—इति। तस्मात् होमाभिषवयोः परस्परं
सम्बन्धो नास्ति—इति एकेनापि भक्षणं सम्बध्येत, अपरेणापि,
अभिपुत्य भक्षयन्ति*—इति। तस्मात् अन्यतरेण निमित्तेन
भक्षणं भवति—इति ॥

ख उभाभ्यां वा न हि तयोर्द्वर्गशास्त्रम् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा उभाभ्यां वा निमित्ताभ्यां भक्षयेत्, न भक्षणं होमाभिषवयो-

* अथ ‘क्रमा भक्षयन्ति’ इति अधिक पाठः आ० श्रौ० सु० ॥

भा धर्मा विधीयते, किं हि स्यात् यदि तयोर्धर्मा विधीयेत? होमाभिपवौ प्रधानम्—इति भक्षणं गुणः प्रति-प्रधानं भिद्येत। अथ पुनः उभाभ्यां निमित्ताभ्यां भक्षणं विधीयते, तस्मिन् विहिते एकोर्धो विहितो भवति, तेनैकं वाक्यं, तदेतावति पर्यवसितं भवति, अभिपुत्य ऊत्वा भक्षयन्ति—इति। तत्र एतदवान्तरं वाक्यं, 'ऊत्वा भक्षयन्ति'—इति, न च महावाक्ये सति अवान्तरवाक्यं प्रमाणं भवति, पदान्तरस्य बाधनात्, यथा, 'नोद्यन्तमादित्यनीक्षेत'—इति प्रतिषेधो गम्यते महावाक्यात्, अवान्तरवाक्यात् ईक्षणविधानम्। तस्मात् अन्यतरनिमित्तं भक्षणम् अयुतं, महावाक्यात् इदम् अवगम्यते, हे निमित्ते भक्षणस्य—इति, भक्षणं च अन्यथा कुर्वन् युतं परित्यजेत्। तस्मात् उभाभ्यां भक्षणम्—इति ॥ (६।४।७ अ०) ॥

पुनराधानं प्रति यजुर्गुणमदस्य निमित्ताधिकरणम् ॥

छ पुनराधेयमोदनवत् ॥ २६ ॥ (पू०) ॥

भा अग्निहोत्रे श्रूयते,—'यस्योभावनुगतावग्री अभिनिहोत्रेत्, यस्य वाग्भ्युदियात् पुनराधेयमेव तस्य प्रायश्चित्तिः'—इति; तत्र सन्देहः,—किम् अन्यतरानुगमने पुनराधेयम्, उत उभया-नुगमने?—इति। किं प्राप्तम्?—'पुनराधेयमोदनवत्' स्यात्, यथा पञ्चशरावोऽन्यतरस्य आर्तौ भवति, एवं पुनराधेयम् अन्यतरानुगमने भवितुमर्हति, वाक्यभेदप्रसङ्गात्—इति, यथा इह यद्ये, इह सलतं करिष्यामि—इत्येवमेवाभिसम्बन्धः—इति ॥

* आहवनीयगार्हपत्यानुभावाग्री अनुगता नष्टौ यदा भवतस्तदा सूर्यस्य अलमय उदयो वा यदि भवेत तदा पुनराधेयं कार्यमित्यर्थं इति भाष्यम् ॥

† इत्येवमेव ततः समिञ्चते इति का० श्री० पू० पाठः ॥

स. द्रव्योत्पत्तेर्वैभयोः स्यात् ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

भा. द्रव्ये विनष्टे तस्यैव द्रव्यस्य उत्पत्तिरपि प्रायश्चित्तं, तस्य*
दृष्टं प्रयोजनं, कथं द्रव्यं भवेत्?—इति पुनराधानं कियते;
तत्र एष धर्मो,—दावशो सद्य उत्पद्येते, न प्रयत्नेन; तत्र,
अन्यतरानुगमने न शक्यते एक आधातुम्, विगुणं स्यात्।
'अथ द्वितीयमप्यादधोत'। स यदि तावदाहवनीयः, तत्र
आहवनीयोऽन्यो होमार्थो विद्यते एव—इति न स होमाय
स्यात्। यत्र होमार्थम् उत्पाद्यते स आहवनीयः, यत एष
संस्कारशब्दः, संस्कारशब्दश्च एकेनापि संस्कारेण विना न
भवति, एषोऽपि च संस्कारः, यत् होमार्थता, 'यत् आहवनीये
बुद्धोति'—इति श्रूयते, तत् एकस्मिन् अनुगते, एकस्मिन्
आधीयमाने वैगुण्यं, द्वयोरपि हि वैगुण्यमेव। तस्मात् न
एकस्मिन् अनुगते पुनराधेयम् अशक्यत्वात्—इति ॥ (६।४।
८ अ०) ॥

पञ्चशरावनिर्वापस्य कर्मान्तरताधिकारश्च ॥

स. पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः
स्यात् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—'यस्य उभयं हविरार्तिमार्च्येत्
ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्'—इति। तत्र सन्देहः,—किं
हविषि आर्त्ते पञ्चशरावः प्रतिनिधिः, उत निमित्ते कर्मान्तरम्?
—इति। 'कथं प्रतिनिधिः, कथं कर्मान्तरम्?'—इति। यद्येवम्
अभिसम्बन्धो भवति,—पञ्चशरावं निर्वपेत् (कुर्यात्)—इति,

भा ततः साम्नायस्य कार्ये पञ्चशरावः प्रतिनिधिः—इति; अथ न पञ्चशरावो निर्वपतिना, किन्तु देवतया सम्बध्यते* पञ्चशरावम् ऐन्द्रं कुर्यात्—इति, ततो निमित्ते यजतिर्विधीयते ।

किं तावत् प्राप्तम्?—‘पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात्’, ‘पञ्चशरावः’ साम्नायस्य ‘प्रतिनिधिः’ । कुतः? । ‘द्रव्यश्रुतेः’, द्रव्यस्य निर्वापे अर्पणं, न इन्द्रसम्बन्धः । कुतः? । एवं निर्वापविधिर्भविष्यति, तच्च श्रुतिर्विधायिका, इतरथा द्रव्यदेवतासम्बन्धे वाक्यं स्यात्, तच्च दुर्बलं श्रुतेः । तस्मात् प्रतिनिधिः—इति ॥

छ चोदना वा द्रव्यदेवताविधिरवाच्ये
हि ॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भा निमित्ते वा यजतिः कर्मान्तरं, ‘द्रव्यदेवताविधिः’; द्रव्यदेवतम् इह श्रूयते,—‘पञ्चशरावम् ऐन्द्रं कुर्यात्’—इति, इतरथा हि ‘ऐन्द्रम्’—इति प्रमादपाठोऽभ्यगम्येत । ऐन्द्रमाहेन्द्रयोर्वा अयथार्थानुवादः ‘ऐन्द्रम्’—इति स्यात् । ‘अवाचे हि’ ते देवते, ऐन्द्रशब्देन इन्द्रो महेन्द्रश्च न शक्योऽनुवदितुम्; विशेषणत्वे वाक्यभेदः । ‘ननु श्रुतिर्विधीयसी’—इत्युक्तम् । सत्यमेवं, किन्तु इतरस्मिन् पक्षे बाधतेतरां श्रुतिः, ऐन्द्रशब्दस्य श्रुतत्वात् ॥ (६।४।८ अ०) ॥

पञ्चशरावयाम्ना नैमित्तिकदर्शनामाहताधिकरण

छ स प्रत्यामनेत्स्थानात् ॥ ३० ॥ (पू०) ॥

भा. स एष नैमित्तिको यागः, किम् अमावास्यां प्रति आमनेत्,

* पञ्चशरावो देवतया सम्बध्यते इति का० की० पु० पाठः । पञ्चशरावो न निर्वपतिना सम्बध्यते इति आ० वा० पु० पाठः ।

भा. न?—इति। किं प्राप्तम्?—‘स प्रत्यामनेत्, स्थानात्’, ‘स’ एष यागः अमावास्यां प्रति आग्नातुमर्हति। कुतः?। ‘स्थानात्’, यागे विनष्टे याग एष श्रूयमाणो यदि न नष्टस्याङ्गं, ततोर्ध्वान् भवति; अथ अङ्गं, निष्प्रयोजनस्यार्थं क्रियमाणं निष्प्रयोजनमेव भवितुमर्हति, विगुणं च निष्प्रयोजनमेव, विनष्टमामावास्याम्—इति प्रत्यक्षम्, इदम् अपि कर्त्तव्यम्—इति शाब्दं, यत् विनष्टं, तत् निष्फलम्—इति न कर्त्तव्यम्; इदं च कर्त्तव्यम्—इति प्रत्याग्नायोऽवगम्यते ॥

स. अङ्गविधिर्वा निमित्तसंयोगात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा. अङ्गं वा एतत् विधीयते, हविष आर्त्तो निमित्ते यागः श्रूयते, तत्र चयमापतति,—यदा निमित्ते स्वतत्त्वं कल्प्यं फलं, यदा अमावास्याया यत् कार्यं तदस्य, यदा तस्य अङ्गम्—इति। स्वप्रधानं तावत् न, कल्पयत्वात् फलस्य। न अमावास्यायाः कार्यं। किं कारणम्?। अथवणात्, नैवं श्रूयते,—तस्याः कार्यं वर्त्तते—इति, कर्त्तव्योपदेशेनापि न अन्यतमाध्यवसानं त्रिषु एषु पक्षेषु; तेषु च पक्षेषु विवक्षितेषु कर्त्तव्योपदेशोऽवकल्प्यते।

‘ननु एवम् अभिसम्बन्धो भविष्यति,—यस्य उभयं हवि-
रार्त्तिमार्च्चेत् स एतेन यागेन साधयेत्, यत् साधयितुकामः;
किञ्च असौ साधयितुकामः, यदमावास्यायाः फलम्—इति।
अत्र उच्यते,—फलपदेन सम्बन्धाभावात् सम्बन्धस्य विधायकं
वाक्यं, श्रुत्या च यागकर्त्तव्यता विधीयते, सा च वाक्यात्
बलीयसी। तस्मात् न तत्कार्यं वर्त्तते—इति। किन्तर्हि
प्रयोजनम्?। तस्या अमावास्याया अङ्गम्। ‘ननु एतदपि
नास्ति तस्या अङ्गम्—इति। अत्र उच्यते,—तत्सम्बन्धेन
समाग्नानात्* तत्प्रयोगवचनेन गृह्यते, दर्शपूर्णमासाभ्यां फलं

भा. साधयेत् सर्वैरङ्गैः सह, अस्यां च आर्त्तो एष याग इतिकर्त्तव्यता—इति । तस्मात् एवम् अवगम्यते,—विनष्टे हविषि आमा-
वार्यं यन्न शक्नोति स्वकार्यं कर्तुम्, तत् अनया इतिकर्त्तव्यतया
सहितं शक्नोति—इति । तस्मात् निमित्ते कर्माङ्गम्—इति ॥
(६। ४। २० अ०) ॥

सचायागूर्थाग्रहणस्य विश्वजिदावयवकताधिकरणम् ॥

छ. विश्वजित्त्वग्रहणे भावः कर्मणि स्यात् ॥ ३२ ॥ (सि०) ॥

भा. एतदाग्नयते,—‘सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्यः, सर्वभ्यः
पृष्ठेभ्यः, आत्मानमागुरते, यः सचाय आगुरते, विश्वजिता
अतिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत, सर्वाभ्यः एष
देवताभ्यः, सर्वभ्यः पृष्ठेभ्यः, आत्मानं निष्क्रीणीते’—इति,
सचाय आगुरते निमित्ते विश्वजित् श्रूयते । तच्च सन्देहः,—
किं सचाय आगुर्यं यः सर्वं प्रयुङ्क्ते, तस्य विश्वजित्, उत यो
न प्रयुङ्क्ते तस्य?—इति । किं तावत् प्राप्तम्?—यच्च प्रयुङ्क्ते,
यच्च न—इति अविशेषात्; अथ वा प्रयुञ्जानस्य । कुतः? ।
निमित्ते कर्माङ्गम् एवञ्चातीयकम्—इत्युक्ते, तत् अमयुज्य-
मानस्य कथम् अङ्गं स्यात्?—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘विश्वजित्त्वग्रहणे’ भवेत्, सचस्य क्रियाया
अभावे विश्वजित् । किं कारणम्? । एवं हि श्रूयते,—‘यः
सचाय आगुरते, स विश्वजिता अतिरात्रेण यजेत’—इति,
यः सर्वं करिष्यामि—इत्येवम् आगुरते, स विश्वजिता यागेन
साधयेत्—इति, यदर्घम् असौ सर्वं कर्तुमिच्छति, तदर्घम्—
इति गम्यते । ‘कथम्?’ । य आगुरते, स तेन यजेत, यागेन
निर्वर्त्तयेत्—इति वाक्यार्थो गम्यते, न यागं निर्वर्त्तयेत्—इति ।
कुतः? । यागस्य गुणत्वेन अवणात् । ‘कथम् तस्य गुणत्वम्?’ ।

भा तृतीयानिर्देशात्, प्राधान्ये हि फलं कल्प्येत। इतरस्मिन्तु पक्षे प्रत्यक्षात् वाक्यात् फलावगमः ॥

स निष्क्रयवादाच्च ॥ ३३ ॥ (यु०) ॥

भा एवं तच्च श्रूयते,—‘सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्यः, सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य यत् आत्मानं निष्क्रीणीते’—इति, निष्क्रयदारेण च संस्तवः प्रवृत्ते न युज्यते। तस्मात् अप्रवृत्ते विश्वजित्—इति। ‘अथ कस्मात् नैवमभिसम्बन्धः क्रियते?—आगूर्यं सचाय विश्वजिता यजेत—इति, विश्वजितः सचस्य च सम्बन्धो विज्ञायेत, आगोरणवेलायाम्—इति। नैवम्, आगोरणविशेषणं हि सचं सचविश्वजित्सम्बन्धे व्यवहितकल्पना स्यात्। श्रुतिश्च पुरुषेण विश्वजितं सम्बन्धयति,—‘विश्वजिता यजेत पुरुषः’—इति, न सचेण; सचस्य विश्वजित् यागः—इति, ‘आगूर्यं’—इति च; एवं अवणम् अर्घ्यवत् भवति। सचाङ्गत्वे तु अर्घ्यमाप्तं न वक्तव्यम्, न च, आगूर्यं यजेत—इति आगोरणानन्तर्ये अर्घ्यं विधातुम्, अग्न्यर्घ्यो हि तदा आश्रीयेत, समानकर्तृकता हि शब्दवती, पूर्वकालभावस्य च अर्घ्यमाप्तत्वात् न वक्तव्यता। तस्मात् ‘आगूर्यं’—इत्यत्रैव विश्वजितः सम्बन्धः, स चेत्, आगूर्यं न सचेण यजेत तस्य विश्वजित्—इति ॥ (६।४।१९ अ०) ॥

यदिपितृणादिभ्यो अन्तर्गतविधानार्थताधिकरणम् ॥

स वत्ससंयोगे व्रतचोदना स्यात् ॥ ३४ ॥ (यु०)

भा दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘यदिप्या वै पूर्णमासे व्रतम् उप-
यन्ति, वरसेन अमावास्यायाम्’—इति। तच्च सन्देहः,—किं

* य आगूर्यं इति भा० जी० यु० पाठः ॥

† पूर्णमासे अन्तर्गतादिना वाच्येति भा० जी० यु० पाठः । अथ इत्थं भोजनवर्जितं मासवत् ॥

भा. वत्ससाधनकं व्रतं विधीयते, उत व्रतस्य काक्षः—इति, अथ वत्सो व्रताङ्गम्—इति । किं प्राप्तम्?—वत्ससाधनकं व्रतं विधीयते?—इति, अमावास्यायां वत्सैर्व्रतं कुर्यात्—इति, वत्स-व्रतस्योगोऽपूर्वः, स विधीयते, तस्मिंश्च विधीयमाने उभयमपि विहितं भवति वत्सो व्रतश्च ॥

छ. काक्षो वा उत्पन्नसंयोगात् यथोक्तस्य ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा. 'यथोक्तस्य' (वचनान्तरेण प्राप्तस्य) काक्षोऽयं विधीयते । कुतः? । 'उत्पन्नसंयोगात्', उत्पन्नसंयोगोऽयं व्रतस्य, न उत्पत्तिसंयोगः । कथम्? । 'अमायममांसं बद्धसर्पिष्कं व्रतं व्रतयन्ति'—इति विहितं पूर्वं व्रतम्, अमघ्नातश्च काक्षः, तस्मात् काक्षविधिरिति ॥

छ. अर्थापरिमाणाच्च ॥ ३६ ॥ (यु०) ॥

भा. न च शब्दोच्चार्यः परिमातुम्,—'वत्सेन व्रतम् उपयन्ति'—इति किं वत्सोऽपि व्रतयितव्यः? (एवं वत्सेन व्रतम् उपगतं भवति), किं वत्सेन हस्तस्थानीयेन व्रतयितव्यम्?—इति (एवं तदुपेतं भवति), उत वत्सं सन्निधाय तदुपेयात्?—इति, नैव श्रवतिष्ठते शास्त्रार्थः, करणं हि एतत् निर्दिष्टं, न इति-कर्तव्यता; एतावत् उक्तं,—वत्ससाधनं व्रतं कुर्यात् । कथम्?—इत्येतदविशेषाकाङ्क्षामेव श्रवतिष्ठेत, नैव अर्थः परिच्छिद्यते, व्रते किं वत्सेन क्रियते—इति, अथ वा यदा तदेति? तथा वत्सो व्रतेन सम्बध्यमानः दूष्टः स्यात्, अपरार्थतामापद्येत, परार्थतां च अस्य द्योतयति विभक्तिः तृतीया, साधकतमे हि सा भवति । तस्मात् अपि काक्षार्थः संयोगः ॥

स वत्सस्तु श्रुतिसंयोगात्तदङ्गं स्यात् ॥ ३७ ॥ (२)

भा. यदुक्तं,—विहितत्वात् व्रतस्य

भा० यत्तूक्तं, कालविधानार्थः—इति, तन्न, 'वत्सः' तदङ्गत्वेन विधीयते। कुतः?। 'श्रुतिसंयोगात्', वत्सेऽङ्गे विधीयमाने श्रुतिः निमित्तम्, काले लक्षणाशब्दः स्यात्। श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्यास्या। तस्मात् अङ्गं वत्सः—इति ॥

ख० कालस्तु स्यादचोदना ॥ ३८ ॥ (उ०) ॥

भा० 'कालस्तु' एष निर्दिश्यते, न वत्सोऽङ्गं विधीयते, नैषा चोदना, बर्हिषा वै पौर्णमासे व्रतम् उपयन्ति, वत्सेन अमा वास्यायाम्—इति। कथम् अवगम्यते?। विधिना एकवाक्यत्वात्, परस्ताच्च विधिः समाग्न्यायते, 'पुरा वत्सानाम् उपाकर्त्तादम्पती अश्रोयताम्'—इति, यदि एषोऽपि विधिः स्यात्, वाक्यभिद्येत, अनुवादस्य तथाभूतस्य अर्थस्य भवति, न च वत्साङ्गता अमाप्ता, अमाप्तस्तु कालः ॥

ख० अनर्थकश्च कर्मसंयोगे ॥ ३९ ॥ (यु० १) ॥

भा० न च, शक्यो वत्सोऽत्र व्रतयितुम्, कर्मसंयोगे वत्सेन न अर्थशक्यते कश्चित् कर्तुम्। तस्मात् अपि न वत्सोऽङ्गम् ॥

ख० अवचनाच्च स्वशब्दस्य ॥ ४० ॥ (यु० २) ॥

भा० न च एतदुच्यते, विश्वस्य अपितं वत्सं व्रतयिष्यते—इति, न च, अस्य अर्थस्य स्वशब्दः श्रूयते, 'वत्सः'—इत्याह्वयतिशब्दमासे न वर्तते। तस्मात् एष कालः—इति ॥ (६।४।१२ अ०) ॥

वर्धिषेत्यायुक्तकालस्य सप्तपदसप्तयदुभयसाधारणताधिकरचम ॥

ख० कालश्चेत्सन्नयत्पक्षे तस्मिन् संयोगात् ॥ ४१ ॥ (यू०) ॥

भा० कालार्थः संयोगः—इत्येतत् समधिगतम्; इदानीं सन्देहः,—

भा किं सन्नयत्पक्षे एव कालः, उत असन्नयतोऽपि?—इति । किं प्राप्तम्?—‘सन्नयत्पक्षे’ । कुत ? । एव श्रूयते, ‘पुरा वत्सा-
नपाकर्षाः’—इति, न च असन्नयतो वत्सापाकरणमस्ति,
तस्मात् सन्नयत्पक्षे एव कालः, अपाकरणम् लिङ्गम्—इति ॥

ख कालार्थत्वाद्बोभयोः प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा वाशब्दः पक्षं धारयति, न सन्नयत्पक्ष एव, असन्नयतोऽप्येव
कालः स्यात् । कुत ? । ‘कालार्थत्वात्’, न वत्सापाकरणेन
व्रते किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, कालेन तु प्रयोजनं, येन च तच्च
प्रयोजनं, स लभ्यते । ‘कथं पुनर्वत्सापाकरणम् कालार्थम्?’—
इति, परार्थत्वात्, पश्यसे, हि ते अपाक्रियन्ते, तथाहि दृष्टार्थता
भवति, इतरथा अदृष्टार्थता स्यात्, तस्मात् न उपादेयत्वेन
वत्सापाकरणं श्रूयते—इति । यत्तूक्तं,—तस्मिन्नसंयोगात् सन्नयत्-
पक्षे एव—इति । तन्न, असन्नयतोऽपि कालाह्वानात्, यस्यापि
न साम्नाय, तस्यापि वत्सापाकरणमेव न स्यात्, न तु वत्सा-
पाकरणकालोऽपि, कालेन च न प्रयोजनं, न वत्सापाकरणेन,
यथा शङ्खवेलायामागतव्यम्—इति, यस्मिन्नपि ग्रामे शङ्खो न
आध्मायते, तस्मिन्नापि स तथाकालोऽस्ति—इति, न आगमनं
परिहास्यते । एवम् इहापि असत्यपि वत्सापाकरणे तत्काले
भिद्यमाने व्रतम्, तस्मिन् काले न परिहास्यते—इति ॥ (६।
४।१३ अ०) ॥

ननु शाखेत्यस्य कालं वधानं यन्ताधिकरणम् ॥

ख प्रस्तरे शाखा श्रयणवत् ॥ ४३ ॥ (पू०) ॥

भा ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत—इति, तच्च श्रूयते,
‘सह शाखया प्रस्तरं मधुरति’—इति, तच्च सन्देहः,—किं शाखा

भा प्रस्तरस्याङ्गभूता, अङ्गप्रयोजनसम्बन्ध तयो अथ कालार्थ
सयोग प्रस्तरप्रहरणकाले शाखा प्रहरणं वा?—इति । कि
माप्त?—‘प्रस्तरे शाखा अयणवत् प्रस्तरस्य अङ्गभूता शाखा ।
कुत ?। सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति—इति, सहयुक्तेऽप्रधाने
तृतीया विभक्तिर्भवति (२ । ३ । १६ सू०), सा च शाखाया
तृतीया तस्मात् प्रस्तरस्य शाखा गुणभूता, प्रस्तरे च द्वितीया,
सहयोगे च तृतीया, तृतीया गुणत, द्वितीया प्रधानत ।
‘ननु न शाखया प्रस्तरस्य कश्चित् उपकार क्रियते । सत्यं न
दृष्टं क्रियते, किन्तु अदृष्टं क्रियते, ‘अयणवत्’, यथा ‘यथा
मेवावयव ओणाति—इति द्वितीयातृतीयासथोगात् अदृष्टस्य
उपकारो गम्यते एवम् इहापि—इति ॥

ख कालविधिर्वोभयोर्विद्यमानत्वात् ॥ ४४ ॥ (सि०) ॥

भा ‘कालविधिर्वा स्यात् । कुत ?। ‘उभयोर्विद्यमानत्वात्,
प्रस्तरस्तावत् चुम्धारणार्थं माप्तो विद्यते, तस्य प्रहरणमपि
विशिष्टे काले वाक्यान्तरेण विहित, तत शाखाया प्रतिपाद
नार्थं, तस्य एतत् पुनर्वचनम् । ‘उच्यते, भवतु प्रस्तरस्य
पुनर्वचनं शाखा तु अत्र विधीयते—इति । उच्यते, ‘उभयो
अपि ‘विद्यमानत्वात् शाखा पूर्वं निश्चिता वस्तुपाकरणार्था
इदानीं पुन किं गुणभूता चोद्यते, उत प्रतिपाद्यते?—इति,
प्रतिपाद्यमानाया दृष्ट प्रयोजन, देशवियोगात् प्रचरितुम्
अवकाश स्यात् या यावती च मात्रा देशान्तरसयोगस्य न
दृष्ट किञ्चित् अस्ति तस्मात् प्रहरण प्रतिपत्ति तस्या, तस्मात्
परत प्रयोजनाभावात् कालनियम क्रियते* । ‘ननु तृतीया
प्रधाने भवति, सा च शाखायाम् । अत्र उच्यते, या असी

भा. शाखायां तृतीया, सा द्वितीयार्धे; या च प्रस्तरे द्वितीया, सा तृतीयार्धे। 'कथम् अवगम्यते?। सहयोगे एकस्मिन् काले उभयमपि प्रवृत्तयम्—इति, अत्र यस्य निर्ज्ञातः काष्ठः, तस्य अनुवादः, यस्य तु अनिर्ज्ञातः, तस्य विधिः, शाखायाश्च अनिर्ज्ञातः, प्रस्तरस्य निर्ज्ञातः, तस्य पुनरुच्चारणम् अनिर्ज्ञातार्थं, तत् प्रमथानम्; इतरस्य उच्चारणं प्रधानं, प्रामथान्यं च द्वितीयार्धः, तत्र तृतीया; पारार्थ्यम् अपि तृतीयार्धः, तत्र द्वितीया। तस्मात् अयथाथे विभक्तिवचनम् ॥

सू. अतस्तस्कार्थत्वाच्च ॥ ४५ ॥ (यु० १) ॥

भा. न च, शाखाया प्रस्तरस्य उपकारो दृष्टः क्रियते, काष्ठं, दृष्टं मानस्य तृणस्य न उपकारे वर्तते, तृणं तु काष्ठस्य उपदुर्धात्। तस्मात् न शाखा प्रस्तरार्धा ॥

सू. तस्माच्च विप्रयोगे स्यात् ॥ ४६ ॥ (यु० २) ॥

भा. 'किं भवति प्रयोजनं, यदि प्रस्तरस्य गुणभूता, तथापि प्रस्तरप्रहारकाष्ठे शाखा प्रतिपाद्यते'—इति। उच्यते, यदि प्रस्तरस्य प्रवृत्तमाणस्य अङ्गभूता शाखा, ततो विना प्रस्तरेण, न प्रवृत्तया भवति; अथाङ्गभूता, विनापि प्रस्तरेण प्रवृत्तया,* अस्मानिः उक्तं प्रस्तरकाने प्रवृत्तया—इति, 'तस्माच्च विप्रयोगे स्यात्' 'तस्मात्', एव कारणात् प्रस्तरविप्रयोगेऽपि शाखायाः प्रवृत्तं स्यात्—इति ॥

सू. उपवेपथ्य पक्षे स्यात् ॥ ४७ ॥ (पू०) ॥

भा. यथा पूर्वः पक्षः, तथा सति, साध्याय्ये सति अस्मिन् च शाखा

भा विद्यते—इति उपवेषो सति च असति च स्यात्. यथा तु सिद्धान्तः, तथा साक्षराद्यप्ये शाखा सती हि प्रतिपाद्यत—इति । तत्रेव उपवेषो न अन्यत्र—इति ॥ (६।४।१४ अ०) ॥

इति श्रीवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये घष्ठस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

पष्ठे अथाये पञ्चमः पादः ॥

—१११—

दग्नेऽभ्युदयेऽथै नैमिषिकदेवतापनयाधिकरणम् ॥

ख. अभ्युदये कालापराधादिज्याचोदना स्यात् यथा
पञ्चशरावे ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा इदमामनन्ति, 'वि वा एनं प्रजया पशुभिरङ्घ्रयति, बर्हय-
त्यस्य भ्रातृयं, यस्य हविर्निर्हसं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति चेधा
तण्डुलान् विभजेत् ये मध्यमाः स्युः, तानग्नये दावे पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेत्, ये स्वविष्टाः तान् इन्द्राय प्रदावे दधंयुग्मम्,
ये चोदिष्टाः, तान् विष्णवे शिपिविष्टाय ऋते चरम्—इति,
तत्र सन्देहः,—किं कालापराधे यागान्तरम् इदं चोद्यते, उत
तेषु एव प्रहतेषु कर्मसु निमित्तं देवतापनयः?—इति ।

किं प्राप्तम्?—'अभ्युदये' यः कालापराधः, तत्र 'इन्द्र्या-
चोदना स्यात्' । कथम्? । 'पुरोडाशमग्नये दावे मध्यमान् कुर्वते,
ये स्वविष्टाः तान् इन्द्राय प्रदावे दधनि चरं कुर्यात्, चोदिष्टान्
विष्णवे शिपिविष्टाय'—इति, यजतिस्तु कस्यभोक्तृसंयोगादिति*
विधानं गम्यते, 'यथा पञ्चशरावे' द्रव्यदेवतासम्बन्धेन कर्मान्तरं
गम्यते, यथा पशुकामेष्ट्यां, 'यः पशुकामः स्यात्, सोऽमावा-
स्यायाम् इद्धा यत्सान् अपाकुर्यात्, ये स्वविष्टाः, तानग्नये
सनिमतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, ये मध्यमाः, तान् विष्णवे शिपि-
विष्टाय ऋते चरं येगिष्टाः, तानिन्द्राय प्रदावे दधंयुग्मम्—
इतिः श्रवम् इद्धापि—इति । अपि च न प्रहते द्रव्ये देवता

भा श्रूयते, 'ऋते चरुम्'—इति हि तत्र भवति वचनं, न च अभ्यु-
दयकाले अरण्ये द्युतमस्ति तस्मात् कर्मान्तरम्* ॥

ख अपनयो वा विद्यमानत्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा देवतापनयो वा। कुतः?। 'विद्यमानत्वात्', विद्यन्ते हि
कर्माणि प्रवृत्तानि, तेषु विद्यमानेषु पुनर्देवतासम्बन्धो हविषो
नोपपद्यते, यस्य अनुषण्ण्या यागः कल्प्येत। तस्मात् न
यागान्तरं, तेषु एव हविषु देवतान्तराणि विधीयन्ते ॥

ख तद्रूपत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ३ ॥ (यु० १) ॥

भा देवतापनयस्वरूपाद्यामी शब्दाः भवन्ति, 'ये मध्यमाः, तेषां
देवतान्तरं विधीयते, तत्र द्वयं प्राप्तम्, अमाप्ता देवता विधीयते।
'कथं पुनर्देवताविधानार्थं न अगणगुणविधानदोषो जायेत?'
—इति। उच्यते,—नेव अपि अनेको गुणो विधीयते कस्मिंश्चित्
वाक्ये, 'तण्डुलान् विभजेत्'—इत्यत्र तावत् विभागमार्थं
विधीयते, अन्यत् सर्वमनूद्यते, तस्मात् अदोषः। ये मध्यमाः,
तेषाम् अपिर्देवता विधीयते, अन्यत् पुरोडाशादि अनूद्यते, ये
स्यविष्टाः, तेषां दधिसहितानाम् इन्द्रो देवता अस्मिन् वाक्ये
विधीयते। तत्र अर्थप्राप्ते अरण्ये सति, चरुता, सह सप्तम्यर्थेन
अर्थप्राप्तेनेव अस्मिन् वाक्येऽनूद्यते, ये लोदिष्टाः, तेषां ऋत
सहितानाम् विष्णुः जिपिविष्टो देवता विधीयते, अन्यत् सर्व-
मनूद्यते। तस्मात् अदोषः ॥

ग आतश्चनाभ्यासस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥ (यु० २) ॥

भा आतश्चनाभ्यासस्य दर्शयति। कथम्?। एवं श्रूयते,—'यदि

भा. विभीयादभिमोदेप्यतीति महारात्रे हवींषि निर्वपेत्, फलीकृते-
 स्तण्डुलैरुपासीत, अर्द्धे दधि हविरातश्चनार्धं मिदध्यात्, अर्द्धे न,
 यद्यभ्युदियात् अनेनातच प्रचरेत्, यद्यु न, ब्राह्मणं भोजयेत्
 —इति । यदि कर्मान्तरम्, उपादेयत्वेन तदा तण्डुला दधि
 शृतं च; तस्मात् लौकिकानि उपादेयानि, न ह्येव तदा
 प्रकृतानां आहारः, तत्र अविनष्टे दधनि अपरेद्युरामावास्ये
 क्रियमाणे विद्यते दधीति न आतश्चनमावर्त्तत, तस्यामेवाभ्युदि-
 तेष्टौ दधि विद्यते—इति न आतश्चनं स्यात् । अथ निमित्ते
 देवतापनयः, ततस्तस्मिन् दधनि चरुः क्षतः—इति, पुनरा-
 मावास्ये दोहे आतश्चनेन कार्यम्, एवम् आतश्चनाभ्यासस्य
 दर्शनं देवताविधाने युज्यते—इति ॥

छ अपूर्वत्वाद्विधानं स्यात् ॥ ५ ॥ (आ० नि० १) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—यथा पशुकामेष्ट्यां कर्मान्तरं,—‘यः पशुकामः
 स्यात्, सोऽमावास्याम् इद्धा पश्वानपाकुर्यात्’—इति, तत्परि-
 चर्तव्यम् । तत्र उच्यते,—युक्तं, यत्, तत्र कर्मान्तरविधानम् ।
 कुतः? । ‘अपूर्वत्वात्’—न तत्र कश्चित् पूर्वमाप्नो यागो विद्यते,
 ‘सोऽमावास्याम् इद्धा’—इति हि परिसमाप्ति तस्मिन् इद-
 मारभ्यते; तत्र द्रव्यदेवतासंयुक्तो निर्वपतिशब्दो न अन्तरेण
 उत्सर्गं, द्रव्यदेवतयोः सम्बन्धो विद्यते—इति यजतिं गमयति ।
 न तु इह एवम्, इह हि यागः प्रकृतो गम्यते, तस्मिन्नेव
 विद्यमानस्य द्रव्यस्य देवतासम्बन्धमार्चं विधीयते—इति न
 दोषो भवति ॥

स. पयोदोषात्पञ्चशरावेऽदुष्टं हीतरत् ॥ ६ ॥
 (आ० नि० २) ॥

भा. अथ यदुपवर्णितं,—यथा पञ्चशरावे

भा एवम् इहापि—इति, तत्परिहर्तव्यम्—इति । अथ उच्यते,
—युक्तं पञ्चशरारे कर्मान्तरं, दुष्टं हि तत्र द्रव्यं, यस्य देवता
विधीयते ; तत्र अवश्यं द्रव्यम् उपादेयत्वेन चोदयितव्यं,
तस्मिन् उपादीयमाने देवतान्तरे च अपूर्वः सम्बन्धो विधीयते,
तत् यागान्तरं भवति—इति । ‘इतरत्’ इह द्रव्यम् ‘अदुष्टं’,
तदनुद्य, प्रकृते यागे देवता विधीयते—इत्युक्तं, तस्मात् अदोषः
—इति ॥

ख साध्याख्येऽपि तथेति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०) ॥

भा. एवं ‘चेत्’ पश्यसि, साध्याख्येऽपि दोषः, तदपि हि अभ्युदये
तत्कालापभङ्गात् दुष्टम्—इति ॥

ख न तस्यादुष्टत्वादविशिष्टं हि कारणम् ॥ ८ ॥
(आ० नि० १) ॥

भा नैतदेवं, पञ्चशरावे हि दुष्टं द्रव्यं, इह तादृशमेव अव-
तिष्ठते । ‘ननु कालापभङ्गेन दुष्टम्’ । न दुष्यति, ‘अविशिष्टं
हि कारणम्’, अभ्युदये मायस्थितविधानं दुष्टेभ्युपपद्यते, काला-
पराधे अदुष्टेऽपि तत्, अकाले हि अभिप्रवृत्तस्य शक्यते देवता-
विधानं, न तु विनष्टस्य ॥

ख लक्षणार्था श्रुतश्रुतिः ॥ ९ ॥ (आ० नि० ०) ॥

भा अथ यदुक्तं,—न प्रकृते द्रव्ये देवता श्रूयते, ‘ग्रहते चरम्’—
इति तत्र भवति वचनं, न च अभ्युदयकाले श्रवणं कृतमिति
—इति, तत्परिहर्तव्यम् । अथ उच्यते, ‘लक्षणार्था’ इयं
‘श्रुतश्रुतिः’, (धर्मलक्षणार्था) श्रुते, श्रुतसङ्घपरितधर्मकः—
इति ॥ (६।५।१ अ०) ॥

उपांशुयाजेऽपि देवतापनयाधिकरणम् ॥

सू. उपांशुयाजेऽवचनात् यथाप्रकृति ॥ १० ॥ (पू०) ॥

भा. तस्मिन् एव अभ्युदये संशङ्कः, किम् उपांशुयाजेऽपि देवता-
पनयो भवेत्, न?—इति। किं प्राप्तम्?—उपांशुयाजो 'यथा-
प्रकृति' स्यात्। कस्मात्?। 'अवचनात्', यथा अमीयु वचनं,
'मध्यमानामग्रये दावे पुरोडाशाः, स्थविष्ठानाम् इन्द्राय प्रदावे
दर्धान चरः, क्षीदिष्ठानाम् विष्णवे पित्रिविष्टाय ऋते चरः'—
इति। नेतत् उपांशुयाजेऽस्ति। तस्मात् स यथादेवते स्यात् ॥

सू. अपनयो वा प्रष्टव्या यथेतरेषाम् ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा. वाशब्दः पक्षं ध्यावर्त्तयति। उपांशुयाजस्य 'अपनयः'।
केन कारणेन?। 'प्रष्टव्या', अकाले तत्रप्रवृत्तिः देवतापनयस्य
कारणम्। कुतः?। न हि अत्र अभ्युदये सति तण्डुला विभा-
गार्थम् उपादीयन्ते, किन्तु हि,—अभ्युदितस्य हवियो विभाग
उच्यते, अभ्युदयेन अपराधस्य—इति। कथम् अवगम्यते?।
'यस्य अभ्युदियात्'—इतिविशेषप्रवणात्, सर्वस्यैव हि अप-
राधेन अभ्युदेति, अपराधस्य अकाले तत्रप्रवृत्तिः। एवञ्च सति
न तद्विः तण्डुलैः शक्यं विशेष्यम्। तस्मात् उपांशुयाजस्यापि
विभागः, 'त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्'—इति हि अनेन वाक्येन
देवतापनयः क्रियते, विधिर्हि अथ 'विभजेत्'—इति (विभागं
कुर्यादित्यर्थः)। कथमिति?। विभागे विशेष्यपराणि उत्तराणि
वाक्यानि,—इदमिदं च द्रव्यमस्यै देवतायै, इदमिदं च अस्यै—
इति। यस्य द्रव्यस्य विशेष्यविभागो नास्ति, तस्यापि 'विभजेत्'
—इति सामान्यविभागः। तस्मात् यथैव इतरेषां विभागः,
एवम् उपांशुयाजस्यापि—इति। अथ वा उपांशुयाजद्रव्यात्

भा. पूर्वेण वाक्येनापनीता देवता, न तदपरेण वाक्येन देवतान्तरे संयोजितं । तस्मात् प्रहीणमेव तत्* ॥ (६।५।२ अ०) ॥

अनिरुप्तेऽभ्युदयेऽधिकरणम् ॥

ख निरुप्ते स्यात्तत्संयोगात् ॥ १२ ॥ (पू०) ॥

भा. अस्मिन् एव उदाहरणे संशयः, किं यदि निरुप्तेऽभ्युदयोऽव-
गम्यते, तदाभ्युदितेष्टिः, उत अनिरुप्तेऽपि?—इति । किं
प्राप्तम्?—‘निरुप्तेऽवगतेऽभ्युदितेष्टिः स्यात् । कुतः? । ‘तत्-
संयोगात्’, निर्वापसंयोगो हि भवति,—‘यस्य हविर्निरुप्तम्’—
इति । तस्मात् अनिरुप्ते नैतत् विधानम्—इति ॥

ख प्रवृत्ते वा प्रापणान्निमित्तस्य ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा. वाशब्दः षष्ठं व्यावर्त्तयति । अकाले तत्प्रवृत्तिमात्रे स्यात्
एतद्विधानं, प्राप्तं हि तावत्येव निमित्तं,—‘यस्य हविः—
अभ्युदेति’—इति, हविर्प्रवृत्तं लक्षणत्वेन, ‘यस्य हविः—
अभ्युदेति’—इति हविर्लक्षित उदयो निमित्तं, प्रवृत्तं हवि-
र्लक्षयति, न उदासीनम्; तस्मात् ‘हविः अभ्युदेति’—इत्यु-
चनाने प्रवृत्तं हविः अभ्युदेति—इति गम्यते; न हि तत्
निरुप्तम्—इत्येतेन शक्यं विशेषयितुम्, भिद्येत हि तदा वाक्यं,
—यस्य हविर्निरुप्तं, न अनिरुप्तम्—इत्येवमपेक्ष्यमाणे हविः
अभ्युदेति—इति न शक्यते विधानम् । तस्मात् अनिरुप्तेऽपि
इष्टिः—इति ॥

ख लक्षणमात्रमितरत् ॥ १४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अथ यदुक्तम्,—निरुक्तसंयोगो भवति, 'यस्य हविर्निरुक्तम्'—
इति, सचक्षणमात्रमेतत् 'निरुक्तम्'—इति, कस्मिंश्चित् पदार्थे
तस्य प्रवृत्ते—इत्यर्थः ॥

ख. तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १५ ॥ (यु०) ॥

भा. अन्यार्थोऽपि च एतन्मर्थे दर्शयति, 'स यद्यगृहीतं हवि-
रभ्युदियात्, प्रज्ञातमेव तदैषा व्रतचर्या, यत् पूर्वद्युर्दुग्धं दधि
हविरातश्चनं तत् कुर्वन्ति, प्रतिमुञ्चन्ति वत्सान्, तानेष तत्
पुनरपाकुर्वन्ति, तानपराह्णे पर्णशाखया अपाकरोति, तत्
यथैवादः प्रज्ञातमामावास्यां हविरेवमेव तद्यद्यु व्रतचर्यो वा
नोदाशसेत, गृहीतं वा हविरभ्युदियात् इतरथा तर्हि कुर्यात्,
एतानेव तण्डुलान् सहाफलोक्तान्—इति, अगृहीते* हविषि
अन्यं विधिं ब्रुवन् गृहीतेभ्यनिरुक्ते वाभ्युदये प्रायश्चित्तं
दर्शयति ॥ (६।५।१ अ०) ॥

अनिरुक्तेभ्युदये वैहृतीभ्यो निर्वापाधिकरणम् ॥

ख अनिरुक्तेभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्रय-
स्तण्डुलभूतेष्वपनयात् ॥ १६ ॥ (यू०) ॥

भा. प्रवृत्तमात्रं निमित्तम्—इति स्थितम्। नेमित्तिकस्तु देवता
पनयो देवतान्तरसंयोगश्च, किं निर्वापोत्तरकाल तण्डुलावस्थे
इतिपि कर्तव्यो निर्वापस्तु प्राकृतीभ्य एव स्यात्, ज्ञातेभ्युदये;
उत वैहृतीभ्य एव?—इति संशयः। किं तावत् प्राप्तम्?—

भा 'अनिरुप्तेभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेत्—इत्याश्मरथ्य' आचार्यो मन्यते स्म। कुत ?। 'तण्डुलभूतेषु अपनयात्', तण्डुलभूतेषु अपनय श्रूयते, 'यस्य हविर्निरुप्त पुरस्तात् चन्द्रमा अभ्युदेति चेधा तण्डुलान् विभजेत्—इत्यभ्युदयावगमात्* अनन्तर तण्डुलविभागम् आह, सोऽतण्डुलभूतेषु न अवकल्पते। तस्मात् अनिरुप्ते तण्डुलाभावादनपनीता देवता प्राकृत्य—इति प्राकृतीभ्य एव निर्वपेत्—इति ॥

ख व्यूर्द्धभागभ्यस्त्वालेखनस्तत्कारित्वाद्देवतापनयस्य ॥
१७ ॥ (सि०) ॥

भा तुशब्द पक्ष आवर्तयति। व्यूर्द्धं वा भजन्ते कर्म, ताभ्यो निर्वपेत्—इति 'आलखेन' आचार्यो मन्यते स्म। कुत ?। तत् कारित्वात् देवतापनयस्य, यस्मात् अकाले तदप्रवृत्तिकारितो देवतापनय, तस्मात् अपनीता देवता—इति व्यूर्द्धभागभ्यो निर्वपेत् ॥ (६।५।४ अ०) ॥

विशिष्टिरुप्तेभ्युदयेदग्निहव्यं तृष्णीनिर्वापाधिकरणम् ॥

ख विनिरुप्ते न मुष्टीनामपनयस्तद्गुणत्वात् ॥ १८ ॥
(१म पू०) ॥

भा अथ आरण्ये क्षतुर्मुष्टिनिर्वापे अपरिसमाप्ते भवति श्रमः, यत् निरुप्तं तत् निरुप्तमव, अवशिष्टं किं प्राकृतीभ्यो निर्वपेत्, किं वैकृतीभ्य, उत तृष्णीमेव ?—इति। किं प्राप्तम् ?—'विनिरुप्ते' (सामिनिरुप्ते—इत्यर्थः) न तत्र देवतापनय स्यात्। कुत ?। 'तद्गुणत्वात्, निर्वापरय गुणो देवता, न मुष्टीनाम्

भा. स च निर्वापः तद्देवताकः । कुतः ? । चतुःसङ्ख्यापूरणार्थत्वात्
 अभ्यासमात्रं कर्त्तव्यं, तच्च अभ्यासमात्रं पुनः क्रियते, पूर्वमेव
 ह्यते तस्मिन् निर्वापे न देवता अपनीता । स एव अयं पुनः
 क्रियते, पुनरपि क्रियमानस्य अनपनीतैव देवता भवितुमर्हति
 —इति प्राहृतीभ्य एव निर्वस्यं, न च उत्तरो मुष्टिः पृथक्
 पदार्था, येन देवतापनयो भवेत्, ह्यतस्य निर्वापस्य सङ्ख्या-
 पूरणम् एतत् क्रियते । तस्मात् अनपनयः—इति ॥

स अप्राकृतेन हि संयोगः तत्स्थानीयत्वात् ॥ १९ ॥
 (२य पू०) ॥

भा. न प्राहृतीभ्योः निर्वस्यं, काम्यस्तर्हि वैहृतीभ्यः । कुतः ? ।
 ‘अप्राकृतेन’ देवताविशेषेण संयोगः श्रूयते, न अधिहृतेन,—
 ‘वेधा तण्डुलान् विभजेत्’—इति प्राहृतीभ्य आच्छिद्य वैहृती-
 भ्यो निर्वस्यो विधीयते, ता इदानीं तत्स्थानीयाः । तस्मात्
 विनिष्ते निवृत्ता देवता अन्याः, अन्याश्चोपजाताः । तस्मात्
 वैहृतीनाम् संयोगेन निर्वापशेषः कर्त्तव्यः—इति ॥

स अभावाच्चेतरस्य स्यात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा. अभावात् इतरस्याहंस्व^१ देवतासंयुक्तस्य, न निर्वापो भवति
 देवतासंयुक्तः, यदि निर्वापोऽहं^२ अन्यदेवत्योऽहं^३ अन्यस्यै देव-
 तायै, नैव निर्वाप इतरदेवताको वा इतरदेवताको वा ;
 तस्मात् तूष्णीमेव निर्वस्यम्, अवश्यम् अन्यतरत्र सकल्पभेदो
 भवति ॥ (६।५।५ अ०) ॥

सम्यग्दत्तवदुभयस्यैवाभ्युदये प्रायश्चित्ताधिकरणम् ॥

स सान्नाय्यसंयोगान्नासन्नयतः स्यात् ॥ २१ ॥ (पू०) ॥

भा अभ्युद्धितेष्टिरेव उदाहरणम्। तत्र श्रूयते,—‘दधनि चरम्, श्रूते चरम्’—इति। तत्र सन्देहः,—किं सन्नयतो भवति अभ्युदये प्रायश्चित्तम् उक्तं अविशेषेण?—इति। किं प्राप्तम्?—‘सन्नयत’ अभ्युदये प्रायश्चित्तम्। कुत?। ‘सान्नाय्यसयोगात्’, सान्नाय्यसयोगो हि भवति, ‘श्रूते चरम्, दधनि चरम्’—इति, श्रूताद्यभावात्, न असन्नयतो भवितुमर्हति, वैगुण्यं हि तथा स्यात् ॥

स औपधसयोगाद्बोभयोः ॥ २२ ॥ (सि०) ॥

भा वाशब्द पक्ष आवर्त्तयति। ‘उभयो अपि स्यात् न केवलस्य सन्नयतः, ‘औपधसयोगात्’, ‘ये मध्यमा ये रथविष्टा ये शोदिष्टा’—इति भवति औपधसयोगः, स च शक्योऽसन्नयतापि—इति। तस्मात् न असति कारणेऽसन्नयतो निवर्त्तत, उभयो अपि पक्षयोः प्रायश्चित्तम्—इति ॥

स वैगुण्यान्नेति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०) ॥

भा इति यदुक्तं—असन्नयतो दध्नः श्रूतस्य च अभावात्तदधिकरणता नास्ति। तस्मात् वैगुण्यं तस्मिन् पक्षे—इति, तत् परिहर्तव्यम्—इति ॥

स नातत्संस्कारत्वात् ॥ २४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा नैतदेव, न हि दधि अधिकरणस्यरो अपणे श्रूयते, किन्तु यथा* रथविष्टा इन्द्राय प्रदावे, एव दध्यापि देवतासम्बन्धाधे

* अत्र यद्यति परत्र रथमिति पाठा आ० नो० एव क० म० युक्तं नास्ति ॥

भा. विधीयते, न चरुसम्बन्धार्थम्—इति, भिद्येत हि तथा वाक्यं,
—स्थविष्ठा देवतायै, दधनि च ते कर्त्तव्याः—इति ; सप्तमी-
संयोगस्तु प्राप्तेर्थेऽनुवादः । तस्मात् अविवक्षितं तेषां साहित्यं,
लक्षणत्वेन हि ते श्रूयन्ते—इति, न हि पयो दधि च नास्ति
—इति स्थविष्ठानाम् न देवतापनयो भवति, असन्नयतोऽपि
अर्थात् अन्तु अर्पयिष्यते—इति ॥ (६।५।६ अ०) ॥

अथाय प्रवृत्तमाचस्य विष्वजिदधिकरणम् ॥

स साम्युत्थाने विश्वजित्क्रीते विभागसंयोगात् ॥
२५ ॥ (पू०) ॥

भा इदमामनन्ति, 'यदि अथाय दीक्षिता अथ साभ्युत्तिष्ठेरन्,*
सोममपमज्ज्य विश्वजिता अतिरात्रेण सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन
सर्ववेदसदक्षिणेन यजेरन्'—इति । तत्र सन्देहः,—किं क्रीत
राजकस्योत्थाने विश्वजित्, उत प्रवृत्तमाचस्य?—इति । किं
मातम्?—'साभ्युत्थाने विश्वजित् क्रीते'† स्यात् । कुतः? ।
'विभागसंयोगात्',—'सोममपमज्ज्य विश्वजिता यजेरन्'—इति,
ये हि अक्रीते राजानि उत्तिष्ठन्ति, तेषां सोमविभागाभावात्
वैगुण्यं स्यात् । तस्मात् क्रीतराजका उत्तिष्ठन्तो विश्वजितं
कुर्युः ॥

स प्रवृत्ते वा प्रापणान्निमित्तस्य ॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भा वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । प्रवृत्तमाचस्य उत्थाने स्यात्,
कुतः? । 'प्रापणात् निमित्तस्य', साम्युत्थानं निमित्तं विश्वजितः,

* साभ्युत्तिष्ठामेरेन इति का० क्री० पू० पाठः । एवं तत्र अथेति पाठो नास्ति ॥

† अत्र सोमे इत्यधिकं पाठः का० क्री० पू० ॥

भा. तच्च प्राप्तं, न च तच्छक्यं विज्ञेययितुम्,—क्रीते सोमे साम्युत्थानम्
—इति ॥

सू. आदेशार्थतरा युतिः ॥ २७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा अथ यदुक्तम्,—अक्रीते राजन्युत्तिष्ठन्तो विभागाभावात्
विगुणं कुर्युः—इति, तत्परिहर्तव्यम्; अत्र उच्यते,—न विभागो
विधीयते, भिद्येत हि तथा वाक्यं,—साम्युत्थाने विश्वजिता
यजेरन्, सोमस्य तु अपभागं ह्यत्वेति; तेन ‘अपभज्य’—इति
अनुवादः। कथम् प्राप्तिः?—इति चेत्। अर्थात् उत्तिष्ठतां
विभागो भवति धनस्य, सोम्यं सर्वद्रव्याणाम् विभागः सोम-
विभागेन लक्ष्यते,—सोमं विभज्याग्न्यानि च द्रव्याणि—इति
आदेशार्था इतरा युतिर्भवति। तस्मात् क्रीते च अक्रीते च
राजनि उत्तिष्ठतां विश्वजित्—इति ॥ (६।५।७ अ०) ॥

दीक्षापरिमाणस्य द्वादशाहनिपसाधिकारकम् ॥

सू दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषात्* ॥ २८ ॥ (पृ०) ॥

भा ज्योतिष्टोमं प्रहृत्य श्रूयते,—‘एका दीक्षा तिस्र उपसदः
पञ्चमीं प्रचतः’—इति ‘तिस्रो दीक्षाः’ ‘द्वादश दीक्षाः’—इति
बह्विनि दीक्षापरिमाणानि आग्नातानि। तेषु सन्देहः,—किम्
अनियमो,—यदा तदा परिमाणम् उपादेयम्; उत द्वादश
दीक्षाः?—इति। किं प्राप्तम्?—‘दीक्षापरिमाणे यथाकामो’
स्यात्, नास्ति नियमः। कुतः?। ‘अविशेषात्’, न कश्चन

* अत्र “अवायुस्तु सिद्धात् न विज्ञेयं” इत्यादिना “तस्मादिदमवायवधारणा, दीक्षा
परिमाणे यथाकामोति सिद्धात्सूत्रम्” इत्यनेन सन्देहेन वार्तिककृता सूत्राभिप्राय
सन्देहा द्वाक्यस्य भाष्यवाक्यानि नाश्वमेदि। एतन्नेवाधिकारकं द्विधा विभक्त्य न्याय
मात्रावसधिकारकद्वयं प्रादर्शितं। ततश्च भाष्यन्यायवाक्यादयो अधिकारकसङ्ख्यामात्रं
नास्ति ॥

भा. विशेष उपादीयते । तस्मात् यत्किञ्चित् परिमाणम् उपादेयम्—इति ॥

सू. द्वादशाहस्तु लिङ्गात् स्यात् ॥ २९ ॥ (सि०) ॥

भा. 'द्वादशाहः' एव परिमाणम् उपादीयेत । कुतः ? । 'लिङ्गात्' (सामर्थ्यात्—इत्यर्थः) । किं सामर्थ्यं ? । 'द्वादश रात्रीर्दोक्षितो भृतिं वन्धीत'—इति नित्यवदाम्नायते, न पाक्षिकं ; तदेव नित्यं कुर्वन्, न शक्नोति अन्यत्परिमाणम् उपादातुम् । तस्मात् द्वादशाहः एव परिमाणं नियम्येत, अन्यानि परिमाणानि विहृतौ भविष्यन्तीति न एयाम् आनर्थक्यम्—इति ॥ (६।५। ८ अ०) ॥

गवामयने माघपौर्णमास्या पुरस्तादीवाधिकरणम् ॥

सू. पौर्णमास्यामनियमोऽविशेषात् ॥ ३० ॥ (१म पू०) ॥

भा. , गवामयने श्रूयते,—'पुरस्तात् पौर्णमास्याश्चतुरह्ने दीक्षेरन्'—इति । तत्र सन्देहः,—कस्याः पौर्णमास्याः ?—इति । किं प्राप्तम् ?—'पौर्णमास्याम्—अनियमः'—इति । कुतः ? । 'अविशेषात्', न अत्र कश्चित् विशेषवचनः शब्दः उपादीयते ॥

सू. आनन्तर्यात् तु चैत्री स्यात् ॥ ३१ ॥ (२य पू०) ॥

भा. तुशब्दः पक्षं ध्यावर्तयति । नैतत्,—अनियमः—इति, 'चैत्री, पौर्णमासी तु भवेत् । कुतः ? । 'आनन्तर्यात्', पौर्णमासीम् उक्त्वा अनन्तरं वाक्यशेषे चैत्री सङ्कीर्त्यते, 'पुरस्तात् पौर्णमास्याश्चतुरह्ने दीक्षेरन्' षट्पदमुखं वा एया पौर्णमासी सम्बत्स-

भा रस्य, या चैवौ पौर्णमासी—इति । अथ “सन्दिग्धेषु वाक्ये
ज्ञेयात्” (१।४।२६ सू०)—इति चैवौ नियम्येत ॥

स माघी वैकाष्टकाश्रुतेः ॥ ३२ ॥ (सि०) ॥

भा वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतत् अस्ति चैत्री—इति,
किन्तुर्हि?—‘माघी’—इति । कुतः? । ‘एकाष्टकाश्रुतेः’, क्रये
हि एकाष्टकाश्रुतिर्भवति, तेषाम् ‘एकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते’
—इति । तस्मात् माघ्याः पुरस्तात् चतुरद्वे दीक्षितस्य
एकाष्टकायां क्रयः शक्यते कर्तुम्, न चैत्र्याः; तदेतत् सामर्थ्यं
नाम लिङ्गं, तत् वाक्यस्य बाधकं भवति । तस्मात् माघी पौर्ण-
मासी—इति ॥

स अन्या अपीति चेत् ॥ ३३ ॥ (आ०) ॥

भा इति चेत् पश्यसि,—माघी पौर्णमासी, एवम् एकाष्टकाया
क्रयः सम्पत्स्यते—इति; तत् न, असर्वा अष्टम्य एकाष्टकाः,
‘द्वादश एकाष्टकाः’—इति, तेन न दोषः ॥

स न भक्तित्वादेपा हि लोके ॥ ३४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा नैतदेवं, भाक्तौ हि अन्यासु अष्टमीषु एकाष्टकाशब्दः, एषा
हि मुख्या, या माघ्या वृत्ताया, मुख्यगौणयोश्च मुखेय सम्प्रत्ययः;
तस्मात् माघ्येव पौर्णमासी—इति ॥

स दीक्षापराधे चानुग्रहात् ॥ ३५ ॥ (यु० १) ॥

भा ‘एकाष्टकायां दीक्षेरन्, एषा वै सम्प्रत्ययरस्य पक्षी, यत्
एकाष्टका’ इत्युक्ता पुनः, चतुरद्वे पुरस्तात् पौर्णमास्या दीक्षा
विधाय ‘तेषाम् एकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते, तेनैकाष्टकां

भा. नष्टवट् कुर्वन्ति—इति, दीक्षातः प्रचुरताम् एकाष्टकां क्रयेण
 तु गृह्णन् माध्याः पौर्णमास्याः अधिकारं दर्शयति। अस्याञ्च
 माध्याम् अष्टम्यामभीज्यमानायां भवति मन्त्रः, 'यां जनाः
 प्रतिनन्दन्ति रात्रौ धेनुमिवायतोः, सम्बत्सरस्य या पत्नी सा नो
 अस्तु सुमङ्गली—इति अष्टकायै सुराधसे स्वाहा'—इति, यागसौ
 माध्यष्टमो, ताम् एकाष्टकां दर्शयति ॥

ख उत्थाने चानुप्ररोहात् ॥ ३६ ॥ (यु० २) ॥

भा. 'उत्थाने च' अनुप्ररोहं दर्शयति, 'तान् उत्तिष्ठत औपधयो
 वनस्पतयोऽनूत्तिष्ठन्ति'—इति वसन्ते उत्थानं दर्शयति, तस्मिन्
 औपधयो वनस्पतयश्च उत्तिष्ठन्ति। तस्मादपि सा नियम्यते ॥

ख अस्यां च सर्वलिङ्गानि ॥ ३७ ॥ (यु० ३) ॥

भा. 'आते वा एते सम्बत्सरस्याभिदीक्षन्ते, य एकाष्टकायां
 दीक्षन्ते—इति, आर्त्ता यस्मिन् काले भवन्ति, स आर्त्तः कालः,
 शीतेन च आर्त्ता भवन्ति। तस्मात् माध्यष्टमी एकाष्टका—
 इति। तथा, 'यस्तं वा एते सम्बत्सरस्याभिदीक्षन्ते, य एका-
 ष्टकायां दीक्षन्ते'—इति, अयनपरिवृत्तिर्यस्तशब्देन उच्यते।
 तथा 'अपो नाभिनन्दन्तोऽवश्यमभ्यवेयुः'—इति चैवर्ग दी-
 क्षिता अभिनन्दन्तोऽभ्यवेयुः। तस्मादपि माघी पौर्णमासी
 —इति ॥ (६।५।८ अ०) ॥

दीक्षाकर्मं तद्विधानामनुष्ठापनाधिकरणम् ॥

स दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे नियतानामनुत्कर्षः
प्राप्तकालत्वात् ॥ ३८ ॥

भा इदम् श्रूयते,—‘तस्मात् दीक्षितो न ददाति न पचति न
जुहोति—इति ज्योतिष्टोमे समामनन्ति, यदि तु दैवात् मानु
षात् वा प्रतिबलात् दीक्षाकाल उत्पद्यते, तत्र संदेहः,—
किं दानक्षोमपाकानाम् उत्कर्षः, उत न?—इति। किं प्राप्तम्?
—‘अनुत्कर्षः’, नियता हि दान क्षोम पाका, ‘यावज्जीवम्
अग्निक्षेत्रं जुहोति—इत्येषमादिभिः श्रुतिभिः तेषामपवादो,—
येष्वहं स साद्रो ज्योतिष्टोमो विहितः, तावन्ति अहानि मुक्ता
अन्येषु अहस्य कर्त्तव्या, ज्योतिष्टोम विधानकालात् परतो
प्रतिपिद्धा। तस्मात् कर्त्तव्या, प्राप्तो हि तेषां कालः—इति ॥

स उत्कर्षो वा दीक्षितत्वादविशिष्टं हि कारणम् ॥
३९ ॥ (सि०) ॥

भा वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते। यदुक्तम्,—‘नैषाम् उत्कर्षः—
इति नेतदेवम् उत्पद्यते। कुत?। ‘दीक्षितत्वात्’, दीक्षि
तस्य ते प्रतिपिद्धा, न दीक्षितो यस्मिन् काले, लक्षणा हि
एव स्यात् यथा तु वयं ब्रूम, तथा श्रुति कारणम्, प्राक् च
अवभृथात्, अथ दीक्षित एव, अविशिष्ट हि कारणम् यत्
एव ज्योतिष्टोमविधानकाले, तदेव अतिक्रान्तेऽपि, उभयत्र हि
दीक्षितत्वं हि कारणम्। तस्मात् तेषाम् उत्कर्षः—इति ॥ (६।
५।१० अ०) ॥

ज्योतिष्टोमोक्तये प्रतिहोमाननुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू. तत्र प्रतिहोमो न विद्यते, यथा पूर्व्वपाम् ॥ ४० ॥

भा. तत्र उत्कृत्यमाणे ज्योतिष्टोमे*, अहतेषु ह्योमेषु किं परि-
सङ्ख्याय होमाः कर्त्तव्याः, उत न?—इति । किं प्राप्तम्?—
परिसङ्ख्याय होमाः क्रियेरन् । किंकारणम्? । अवश्यकर्त्तव्य-
तया हि ते विहिता होमाः, अतिपक्षा अपि कर्त्तव्या एव,
तथा हि एषाम् अवश्यकर्त्तव्यता अनुगृहीता* भविष्यति,
प्रधानमात्रं तु नियतं, न अथ कालानुरोधः कर्त्तव्यः, नदीवेग
स्थानीयत्वात् । यद्यपि अतिक्रान्ताः कालाः, अतिक्रान्तानाम्
परिसङ्ख्याय प्रधानमात्राणि कर्त्तव्यानि, यथा अवश्यकर्त्तव्यं
भुक्तिभृतकदानादि, यत् अतिक्रान्तं भवति, तत् परिसङ्ख्याय
क्रियते, एवमिदम् अपि—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘तत्र प्रतिहोमो न विद्यते, यथा पूर्व्वपा’,
कर्त्तव्यम् अहत्वा कुर्यात्, न अकर्त्तव्यम्, अकन्याश्च एते,
प्रतिषिद्धत्वात्, ‘यथा पूर्व्वपा’, असति कालातिक्रमे अहतानाम्
न प्रतिहोमः, एवम् एषामपि—इति ॥

सू. कालप्राधान्याच्च ॥ ४१ ॥ (यु०) ॥

भा. कालप्राधान्यं च भवति, निमित्तत्वेन तस्य श्रुतत्वात्, तद-
भावे विहितमेव न भवति, प्रधानमात्रं यद्यपि नियम्येत,
तथापि निमित्ते काले, स च नदीवेगस्थानीयः कालोऽतिक्रान्तः,
अतो न प्रतिहोमः कर्त्तव्यः—इति ॥ (६।५।११ अ०) ॥

उदवसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोत्राननुष्ठानाधिकरक्षणम् ॥

स प्रतिषेधाच्चोर्द्धमवभृथादेष्टे. ॥ ४२ ॥

भा ऊर्द्धमवभृथात् आ उदवसानीयाया इष्टेर्यं होमा, तेष्यति पक्षेऽयं दैवेन मानुषेण वा प्रतिबलेन भवति सशय — किं प्रति होम कर्त्तव्य, उत न? — इति । किं प्राप्तम्? — कर्त्तव्य — इति, उन्मुक्तदीप्तो हि स तदा भवति, दीक्षाणाम् उन्मोचनार्थो हि अवभृथ, तस्मात् कर्त्तव्या, ते न क्षता — इति ।

एव प्राप्ते ब्रूम, — ऊर्द्धम् अवभृथात्, आ उदवसानीयाया 'इष्टे, अतिपञ्चानाम् न प्रतिहोम स्यात् । कुत ? 'प्रति षेधात्, प्रतिषेधो हि भवति, 'एतया पुनराधेयसंस्मितया इष्ट्या अग्निहोत्र होतव्यम् — इति, प्रागुदवसानीयाया, होमस्य प्रतिषेध, यावत् उदवसानीया उत्सृज्यते, तावत् प्रतिषेध, एव श्रुति, इतरथा खण्डना स्यात् । तस्मात् अकर्त्तव्या, ते न क्षता — इति, न स्यात् प्रतिहोम — इति ॥ (६।५।१२ अ०) ॥

प्रतिहोम सायमग्निहोत्रप्रभृत्यारम्भाधिकरक्षणम् ॥

स प्रतिहोमश्चेत सायमग्निहोत्रप्रभृतीनि हूये-
रन् ॥ ४३ ॥

भा एतेषु एव उदाहरणेषु भवति सशय, किं प्रतिहोमे सायमग्निहोत्रप्रभृतीनि आरभ्येरन्* उत प्रात अग्निहोत्र प्रभृतीनि? — इति । 'ननु नास्त्येव प्रतिहोम — इति विद्यतम् । उच्यते, — अस्ति — इति कृत्वा चिन्तयाम । कृत्वा चिन्तेयम्, अन्येषु सदृशन्यायेषु उदाहरणेषु अस्या प्रयोजनम् अस्ति —

भा. इति चिन्तयते । किं प्राप्तम्?—अनियमः, अर्थहतात्वात् । एवं प्राप्ते द्रुमः,—यदि प्रतिहोमः क्रियते, सायमग्निहोत्रप्रभृतीनि ह्येरन् । कुतः? । सायमग्निहोत्रादारभ्य अतिपन्नानि, तेनैवानुपूर्वण प्रतिहोतव्यानि—इति ॥ (६।५।१३ अ०) ॥

घोडशिसंस्थे प्रातरग्निहोत्रप्रभृत्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥

ख. प्रातस्तु पोरशिनि ॥ ४४ ॥

भा. घोडशिसंस्थे सोमेतिपक्षेपु होमेपु सन्देहः,—किं सायमग्निहोत्रेण—इति, उत प्रातः*?—इति । किं प्राप्तम्?—सायमग्निहोत्रेणेति पूर्वस्मिन् अधिकरणे उक्तम्, उत्सर्गेण सर्वचैवम्—इति प्राप्तम् । तथा प्राप्ते उच्यते,—‘प्रातस्तु घोडशिनि’, घोडशिसंस्थे प्रातरग्निहोत्रादीनि अतिपन्नानि—इति प्रातरग्निहोत्रादेव समारभ्यानि—इति ॥ (६।५।१४ अ०) ॥

मेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपूर्णमासादवाधिकरणम् ॥

ख. प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोषसामान्यात् ॥ ४५ ॥
(पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, ‘भिन्ने जुहोति स्तन्ने जुहोति’—इति । तत्र किं दर्शपूर्णमासयोरेवैतत्,—भिन्ने स्तन्ने च प्रायश्चित्तम् उत यत्र भिद्यते स्तन्दति च?—इति । किं प्राप्तम्?

* “प्रात मयने बद्धिपवमानेन सोष्यमाणा षट्त्रिंश शालायाः बद्धि प्रसर्पन्ति, तदानी-
मेकस्य शृङ्गोऽन्ये दन्त्येव पिपीलिकावत पङ्क्त्युत्कारेण श्लक्ष्णम् । तत्र पुरतो गन्तु कच्छ
शृङ्गीर्त्तव्येव शृङ्गोऽन्यो गच्छेत् । एव यति यदि प्रसादादुद्घाता शृङ्गीत कच्छ मुञ्चेत्, तदा
दक्षिणतद्दत्त्वा प्रक्षाल्यो यज्ञ समापनीय । न समाप्य पुनरपि न यज्ञ प्रयोक्तव्य
तस्मिन् प्रयोगे पूर्वं यद्विहितं द्रव्यं तत् दद्यात् । यदा प्रतिहोत्रं मुञ्चेत्, तदा तस्मिन्ने
प्रयोगे सर्व्वस्य तस्यात्” इति व्यायमासाधुमन्त्रेण ॥

भा —प्रकरणे यत् प्रायश्चित्तम् एवञ्जातीयकम् किञ्चित् उत्पन्नं, तत् सर्वत्र यत्र यत्र भिद्यते स्फुन्दति वा, तत्र तत्र स्यात् । कस्मात् ? 'दोषसामान्यात्', समान निमित्तम् स्फुन्दनम् भेदनम् वा, स एवात्र दोष —इति अभिप्रेतम् । प्रकरणात् दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तम्, वाक्यात् अन्यथापि, प्रकरणाच्च वाक्यबलीय । तस्मात् सर्वत्र स्फुन्दे भिन्ने च प्रायश्चित्तम्—इति ॥

स प्रकरणे वा शब्दहेतुत्वात् ॥ ४६ ॥ (सि० १) ॥

भा 'प्रकरणे एव भिन्ने स्फुन्दे वा प्रायश्चित्तम् । कुत ? । 'शब्दहेतुत्वात्, तेन प्राज्ञतेन अर्थेन सचैकवाक्यता एषा होमानाम्, ततो होमवतो यागस्य प्रत्यायने प्रज्ञतो 'यजेत—इति शब्दो हेतु एव चेत् तदुपकारेणार्थवान् भविष्यति—इति, इतरथा विना वाक्येन, फल कल्पयितव्यम् स्यात् तस्मात् वाक्य फलाभावेनैव बाधितम्—इति हत्वा प्रकरणम् अनुगृहीतव्यम्—इति ॥

स अतद्विकारश्च ॥ ४७ ॥ (सि० २) ॥

भा न च, 'तद्विकार अग्निहोत्रम् ज्योतिष्टोमो वा, न दर्शपूर्णमासविकारः यदि तद्विकारो भवेत् तत्रापि स्फुन्दे भिन्ने वा प्रायश्चित्तम् स्यात्—इति ॥ (६।५।१५ अ०) ॥

आपन्नशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम् ॥

स व्यापन्नस्याप्सु गतौ यदभोज्यमार्याणां तत् प्रतीयेत ॥ ४८ ॥

भा 'व्यापन्नमाप्सु प्रक्षरति—इति श्रूयते । किं व्यापन्नम्—इत्युच्यते ?—इति तदभिधीयते,—आपन्नं, उपनिषं येन कार्येन

भा क्रियते । किं तत् ? । यत् अभोज्यमार्याणाम्, केशकीटावपन्नम्
अन्येन वा उपधातेन उपहत, तदगपन्नम्—इति ॥ (६।५।
१६ अ०) ॥

अपच्छेददौर्गत्यप्यपि प्रायश्चित्ताधिकरणम् ॥

स विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्ये न विद्यते ॥ ४६ ॥
(पू०) ॥

भा प्रस्तोषुद्गाषोक्तानुमतिहर्षाणां यच्च अपच्छेदः, किं तच्च
प्रायश्चित्तम् स्यात् न?—इति भवति संशयः । किं तावत्
प्राप्तम्?—‘प्रायश्चित्तमयौगपद्ये न विद्यते । कुत ? । ‘विभाग-
श्रुतेः’, विभक्तेः अपच्छेदे* प्रायश्चित्तमामनन्ति अपच्छेदस्य अयम्
विभागः, स उभाभ्यां साध्यते, इह च एकेन साध्यमाने श्रूयते
प्रायश्चित्तम्, उद्गात्रा प्रतिहर्षा वा । न च यदपरेण सह
क्रियते, तत् केवलेन कृतं भवति, यदि हि केवलेन कृतं स्यात्,
तेन कृतं, अपरं किं कुर्यात् ? । तस्मात् न युगपदपच्छिन्नयो
प्रायश्चित्तम्—इति ॥

स स्याद्वा प्राप्तनिमित्तत्वात्कालमात्रमेकम् ॥ ५० ॥
(सि०) ॥

भा ‘स्यात् वा’ प्रायश्चित्तम् यौगपद्येऽपि प्राप्तम् हि निमित्तम्
अपच्छेद उद्गातु प्रतिहृतस्य । यच्च हि द्वयोः अपच्छेदः, तच्च
दावप्यपच्छिन्नौ, एकोऽप्यपरोऽपि, सयुक्तस्य हि पृथग्भावे
अपच्छेदः, स च उभयस्थोगपि, एकेनापि तच्च अपच्छेदः क्रियते
नपेक्ष्य अपरम्, अपरेणापि । ‘कालमात्रम्’ तच्च ‘एकम्, न

भा च कालेक्यादपच्छेदयोः ऐक्यं भवति । तस्मात् प्रायश्चित्तम्
युगवदपच्छेदेऽपि ॥ (६।५।१७ अ०) ॥

योगपक्षेऽदाक्षिण्यं सर्वस्मदाक्षिण्यविकल्पाधिकरणम् ॥

ख तत्र विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्यात् ॥ ५१ ॥ (सि०) ॥

भा यद्युद्गातृप्रतिहर्षाः युगवदपच्छेदो भवति, तत्र सन्देहः,—
किम् अदाक्षिण्यं, सर्वस्वं वा विकल्पः, उत समुच्चयः?—इति ।
किं प्राप्तम्?—‘तत्र विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्यात्’, किन्तु ह्ये एतौ
कल्पौ, सर्वस्मदाक्षिण्यं च, तस्मात् विकल्पो भवितुमर्हति ॥

ख प्रयोगान्तरे बोभयानुग्रहः स्यात् ॥ ५२ ॥ (धू०) ॥

भा वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न च एतदस्ति,—विकल्पः—
इति, उभयोर्विधानात्, सर्वज्ञोपसंहारी प्रयोगवचन एवम्
उपपद्यते । विकल्पे हि पक्षे बाधः, तस्मात् समुच्चयः । अथ
यदुक्तम्,—विरोधात् विकल्पः—इति । उच्यते,—‘प्रयोगान्तरे
वा उभयानुग्रहः स्यात्’, तेन पुनः ‘यजेत’—इत्युच्यते, द्विस्तस्य
प्रयोगः । तत्र एकस्मिन् प्रयोगे एकः कल्पः, अन्यस्मिन् अपरो
भविष्यति । एवम् अविरोधः । तस्मात् उभयं प्रायश्चित्तम्—
इति ॥

ख न चैकसंयोगात् ॥ ५३ ॥ (उ०) ॥

भा न च, एतदेवम् । कुतः? । ‘एकसंयोगात्’, स एव यागः पुनः
क्रियेत, यदि अन्यतरेण विना वैगुण्यम्—इत्यवधार्येत, सर्वत्रैव
क्रियमाणे अदाक्षिण्याभावात् विगुणः स्यात्; न अन्यस्मिन्
प्रयोगे क्रियमाणे अन्यः प्रयोगानुगृह्यते, न च अदाक्षिण्यस्य

भा चेत् । प्रत्यक्षत्वेऽपि सति नैव बाधेत, यदि यथावर्णितोऽय-
माख्यातार्थो न भवेत्, सति पूर्वविज्ञाने अशक्यत्वात् प्राकृतं
बाधेतैव । तस्मात् परबलीयस्त्वं न्याय्यमेव—इति ॥ (६।५।
१८ अ०) ॥

उद्गातुपतरापक्षेदेऽपि सर्वसदक्षिणादानाधिकारकम् ॥

स यद्युद्गाता जघन्यः स्यात् पुनर्यज्ञे सर्ववेदसन्दद्यात्,
यथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥

भा यदा प्रतिहर्तुः पूर्वमपक्षेदः तत उद्गातुः, तत्र अदक्षिणेन
इहा पुनर्यष्टयम् । तत्र सन्देहः,—पुनर्यागे किं द्वादशशतं
दातव्यम् उत सर्वसम्?—इति । किं प्राप्तम्?—द्वादशशतम् ।
कुतः? । एवं हि आग्नायते, 'तत्र तत् दद्यात्, यत् पूर्वस्मिन्
दास्यन् स्यात्', पूर्वस्मिन् प्रयोगे ज्योतिष्टोमदक्षिणैव प्राप्ता ।
तस्मात् द्वादशशतम्—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—तत्र 'पुनर्यज्ञे' सर्वे 'दद्यात्', 'यथा इतर-
स्मिन्' (पूर्वस्मिन् अहनि सर्वसम्) । 'कथम् तत्र सर्वसम्?—
इति चेत्' । प्रतिहर्तुः अपक्षेदात्, प्रतिहर्तारि अपक्षिणे
द्वादशशतं बाधित्वा सर्वस्य दास्यन् भवति । 'ननु पूर्वस्मिन्
अहनि द्वादशशतमप्यसौ दास्यन्नासीत्' । सत्यं, सर्वसदानेन
त उभय प्रदत्तं भवति, तस्मात् तद्वैयं । 'ननु अर्वागापि
द्वादशशतात् सर्वसम्' । नैतदेवम्, अधिल्लते द्वादशशते सर्वसम्
अप्यधिकं भवति । अपि च पूर्वस्मिन् अहनि नैव द्वादशशतं
दास्यन् भवति—इति, एतावत् दास्यन्—इति उच्यते, यस्य
उत्तरकाले तावद्दानं भवति । न च, पूर्वस्मिन् अहनि द्वादश-
शतं दीयते, तस्मात् न तदास्यन्—इत्यवगम्यते, मिरयामुद्धिः
भा, तत्त्वेन व्यवहारः ।

भा. 'ननु च सर्वस्वम् अपि प्रतिषिद्धं भवति, तदप्यसौ न दास्यन्निति, साध्यस्य मिथ्याबुद्धिः'। न—इत्याह, साध्यास्य ज्योतिष्टोमस्य प्रयोगः, तत्र प्रथमप्रयोगे अदाक्षिण्यविरोधात् सर्वस्वम् बाध्यते, द्वितीयप्रयोगे तद्दानं चोद्यते; तत्र विरोधो नास्ति, तस्य एव यज्ञस्य स एव प्रयोगः, प्रतिहर्ता च तस्मिन् अपच्छिन्नः—इति द्वादशशतं बाधित्वा सर्वस्वमेव दास्यन् भवति। तस्मात् सर्वस्वम् तत्र देयम्—इति ॥ (६।५।२० अ०) ॥

अपच्छेदोऽप्यप्येदे न सर्वेषामावर्तनाधिकरणम् ॥

छ. अहर्गणे यस्मिन्नपच्छेदस्तदावर्त्तत कर्मपृथक्तात् ॥
५६ ॥

भा. अहर्गणे यदा भवति कस्मिंश्चिदहनि उद्गातुः अपच्छेदः, तदा सन्देहः,—किं ह्यहो अहर्गण आवर्त्तते, उत तदेव अहः?—इति। किं प्राप्तम्?—ह्यहोऽहर्गणः। कुतः?। अपरैरहोभिः विना, तदा विगुणं भवति, तस्मात् गण एवावर्त्तत—इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'यस्मिन् अपच्छेदः', 'तत्' एव 'आवर्त्तत'। कुतः?। 'कर्मपृथक्तात्', पृथगेतानि कर्माणि, न अन्यत् अहः अन्यस्य गुणभूतं, इहा—इति च यागं परिचमाप्येति गम्यते, न साङ्गम्—इति; यान्यहर्गणराणि साहाय्येन उपकरिष्यन्ति, विद्यन्त एव तानि; अतः साहाय्यं करिष्यन्ति—इति। तस्मात् तदेवावर्त्तत ॥ (६।५।२१ अ०) ॥

इति श्रीवरस्वामिनः छतौ मीमांसामाष्ये यष्टस्याध्यायस्य
पञ्चमः पादः ॥

पष्ठे अध्याये षष्ठ पाद ॥

—

सर्वे सम नकल्पानाम सहाधिकाराधिकरणम् ॥

स सन्निपातेऽवैगुण्यात् प्रकृतिवत्तुल्यकल्पा
यजेरन् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा सञ्चायि उदाहरणम् 'सप्तदशावरा सचमासीरन् य एव
विदास सचमासते य एव विदास सचम् उपयन्ति'—इति । तत्र
सन्देहः,—किं समानकल्पानाम् भिन्नकल्पानाम् च सहाधिकारः,
उत समानकल्पानामेव?—इति । के पुनः समानकल्पाः ?
'राजन्यान्निवधायवसिष्ठवैश्यमुनकानाम् कण्वकश्यपसङ्कती
नाम् नाराशंसो द्वितीय प्रयाज तनूनपात् इतरेषाम् । एव
केचित् नाराशंसकल्पा केचित् तनूनपात्कल्पा । तत्र किं
तावत् प्राप्तम्?— सन्निपाते बहूनाम् यजमानानाम् ये एव
तुल्यकल्पा, न एव सप्त सचमासीरन् । कुत ? 'अवैगुण्यात्,
इतरथा यस्य कल्पो नोपसङ्गियेत, तस्य वैगुण्यं स्यात् यथा
प्रकृतानेव विना साद्रूप्येन, फलाभाव एवम् इहापि—इति ॥

स वचनाद्वा शिरोवत् स्यात् ॥ २ ॥ (पू०) ॥

भा वाशब्दात् षष्ठो विपरिवर्तते । न च, एतदस्ति, भिन्न
कल्पानाम् अनधिकारः—इति, तेभ्यः अधिक्रियेरन् । कुत ?
अविशेषेण सर्वेषां यजमानानाम् प्राप्तिः, न च भिन्नकल्पानाम्
प्रतिषेधः । 'ननु वैगुण्यं भिन्नकल्पानाम् । अत्र उच्यते,—

* अथ वसिष्ठ इत्येव वसिष्ठ इति क० म० पु० पाठः । सर्वं वैश्य इत्येव वैश्य इति
क० म० द्वितीयपुनरुक्तपाठः ।

भा. 'वचनात्', सामान्यवचनेन भिन्नकल्पा अपि गृहीताः, तत्र 'शिरोवत्' बाधः 'स्यात्', यथा, 'पुरुषशीर्षम् उपदधाति'—इति-वचनसामर्थ्यात् श्वशिरसां स्पर्शनं स्मृतिविमतिषिद्धम् अपि क्रियते, एवं इच्छापि। अथ वा, 'आशिरवत्', यथा 'क्षतपेये घृतघतो भवति'—इतिवचनात् व्रतदुहि निहन्तायाम् अन्या-माशिरे" गां कल्पयन्ति। एवम् एतदपि वचनात् भविष्यति॥

सू. न वाऽनारभ्य-वादत्वात् ॥ ३ ॥ (उ०) ॥

भा. नेतदस्ति, यदुक्तं,—भिन्नकल्पानाम् अप्यधिकारः—इति, समानकल्पाः एव अधिक्रियेरन्। कुतः?। अवैगुण्यात्। अथ यदुक्तं,—वचनात् वैगुण्येनापि सेत्स्यति—इति; तन्न, 'अना-रभ्यवादत्वात्', तद्वि वचनात् प्रकल्प्यते, यस्मिन् प्रकल्प्यमाने वचनम् अनर्थकं भवति, यदि हि आरभ्य भिन्नकल्पान्, एतत् उच्यते, ततो वचनम् अनर्थकं भवति—इति भिन्नकल्पानामपि सचमभ्युपगम्येत, न तु आरभ्य भिन्नकल्पान्, एतत् उच्यते; समानकल्पेषु अर्थवत्ता अस्य वचनस्य भविष्यति। तस्मात् न भिन्नकल्पानाम् अधिकारः—इति॥

सू. स्याद्वा यज्ञार्थत्वादौदुम्बरीवत् ॥ ४ ॥ (आ०) ॥

भा. 'स्यात् वा' भिन्नकल्पानाम् अधिकारः। कुतः?। 'यज्ञार्थ-त्वात् कल्पस्य, वसिष्ठादीनाम् नाराजसकल्पो यज्ञस्य साधकः; स च यज्ञः सर्वेषां साधारणः, परकल्पेनापि सिद्धः सिद्धो भवति; यथा, 'यजमानेन सम्मायौदुम्बरीं परिवासयन्ति'—इति यस्य कस्यचित् परिमाणेन सिद्धो यज्ञोऽन्येषामपि सिद्धो भवति। 'उच्यते, ननु प्रयाजस्य वाक्येन पुरुषसम्बन्धः, स च प्रकरण-प्रामां यागार्थतां बाधियते—इति'। न—इति भ्रमः,—फलं

भा हि तदा कल्पयितव्यम् । 'ननु इतरघाथ्यदृष्टम् अवश्यं कल्पनीयम् । तत्र उच्यते, सत्यं कल्पनीयं, प्रमाणेन तु प्रयोगवचनैकवाक्येन, द्वितीये तु पक्षे कल्पयित्वा शब्द, तेनैकवाक्यता स्यात् । 'अथ उच्येत, क्वचित् समाम्नातेन सहैकवाक्यता भविष्यति' । तथापि अमष्टतेन अर्वाहतेन च कल्प्यमाना प्रकृतकल्पनाया गुह्यतरा स्यात् ॥

सू न, तत्प्रधानत्वात् ॥ ५ ॥ (आ० नि० १) ॥

भा नैतदेवम्, 'तत्प्रधानत्वात्', पुरुषार्था हि एष कल्पः । कथम् ? वसिष्ठादीनाम् नाराशंसो यज्ञाङ्गम्—इति, यश्च यस्य यज्ञाङ्गं, तेन सह फलदं कर्म तस्य भवति, तेनेवम् अभि सम्बन्धः क्रियते,—वसिष्ठानाम् नाराशसेन संहितं कर्म फलदं भवति—इति ॥

सू औदुम्बर्याः परार्थत्वात्कपालवत् ॥ ६ ॥
(आ० नि० २) ॥

भा अथ यदुपवर्णितं, यथा औदुम्बरी तथेह—इति, पाराशर्यम् औदुम्बर्याः, यजमानो गुणत्वेन श्रूयते । 'ननु तथापि प्रयोगवचनं, पुरुषमाधान्य कुर्यात्' । नैषदोषः, एकेनापि यजमानेन सम्मिता च इयं सर्वथा यजमानसम्मिता भवति, न तु इह एकस्य संगृहीते सर्वथा संगृहीत । तस्मात् 'औदुम्बर्याः' पाराशर्यम्, 'कपालवत्', यथा, 'पुरोडाशकपालेन तुषा उप यपन्ति—इति परार्थकपालेन तुषा उपवपन्त्या,—इत्युपादीयते, एवमेतदपि—इति ॥

सू अन्येनापीति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०) ॥

भा एवं 'चेत्' भवान् पश्यति,—यजमानेन सम्मान, तत् प्रयो

भा जनं स्वेनान्येन वा यजमानेन—इति, तथा प्रयोगान्तरे यो यजमानः तेनापि सम्मानं प्राप्नोति ॥

ख नैकत्वात्तस्य चानधिकारात् शब्दस्य चाविभक्त-
त्वात् ॥ ८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा अत्र उच्यते, न प्रयोगान्तरस्य यजमानः प्रसज्यते* । न तु यजमानशब्दे कश्चिद्विशेषः, यतो यजमानशब्दात् व्यवस्था स्यात्, किं तर्हि, एकत्वस्य विवक्षितत्वात्, न हाभ्यां याज मानानि कर्तव्यानि—इति न अन्य आनीयते । ‘आह, अन्य एव तर्हि सर्वथाजमानेषु भवतु’ । नैवं, कामिनं हि अधि-
ष्टत्य, साङ्गस्य यागस्य वचनम् । यजमानशब्दस्याविभक्त इह औदुम्भर्याः सम्माने ; तस्मात् न अन्यो भविष्यति ॥

ख सन्निपातात्तु निमित्तविधातः स्याद्बृहद्रथन्तरवद्वि-
भक्तशिष्टत्वात् वसिष्ठविर्वर्त्ये ॥ ९ ॥ (आ०) ॥

भा तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । ब्रह्मयु यजमानेषु ‘सन्निपातात्’, ‘निमित्तविधातः स्यात्’ । कुतः? । ‘विभक्तशिष्टत्वात्, वसिष्ठ-
निर्वर्त्ये’ प्रयोगे नाराशंसो नैमित्तिकः ; अन्यस्मिन् तनूनपात् नैमित्तिकः, यत्र इदानीम् उभये कर्तारः संयहायेन†, तत्र निर्धत्तिर्न केवलेन । तस्मात् न केवलः कर्त्ता ; न चेत् वसिष्ठः केवलः कर्त्ता, तस्मात् तन्निमित्तं तत्र न कर्त्तव्यम्, न च इतर-
निमित्तम्, उभयोरप्यन्योन्येन विधातः, ‘बृहद्रथन्तरवत्’, तत् यथा, ‘बृहद्रथन्तरं पृष्ठं भवति’—इति न बृहत्साधनकं, न रथन्तरसाधनकम्—इति, नैव तत्र बृहत् निमित्तं भवति, न रथन्तरं वा । एवम् इहार्पि—इति ॥

* प्रसज्यते इति का० भो० पु० पाठः ।

† वसिष्ठ इति का० भो० पु० पाठः । ; साहायेन इति का० भो० पु० पाठः ।

स. अपि वा कृत्स्नसंयोगादविघातः प्रतीयेत स्वामित्वेनाभिसम्बन्धात् ॥ १० ॥ (आ० नि० १) ॥

भा. 'अपि वा'—इति पक्षं व्यावर्त्तयति । कृत्स्नं प्रति केवलस्य कर्तृत्वेन संयोगो भवति, तस्मात् 'अविघातः' नैमित्तिकानाम् । कथम् पुनः कार्त्स्न्येन कर्त्तव्यत्वम् ? । 'स्वामित्वेनाभिसम्बन्धात्', कर्म प्रति स्वामित्वेन केवलानाम् वसिष्ठादीनामभिसम्बन्धो भवति, कर्म पुरुषाणाम् उपकारकं, तद्धि एकैकस्य शक्नोति फलं निर्वर्त्तयितुम् ; तस्मात् एकैकः कृत्स्नस्य कर्त्ता—इति तत् नैमित्तिकं स्रष्टुं शक्नोति ; यथा, तुण्डमात्रे दीयताम्—इति, यद्यपि सा तुण्ड-डपित्थयोर्माता, तथापि तस्यै दीयते ; कार्त्स्न्येन हि तस्य सा माता भवति, न हि व्यासज्यते मातृत्वम् ; तद्वत् इहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् असमानकल्पानाम् अनधिकारः ॥

स. साम्नोः कर्मवृद्धौकदेशेन संयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः तस्मात्तत्र विघातः स्यात् ॥ ११ ॥ (आ० नि० २) ॥

भा. अथ यदुक्तं, वृद्धद्रव्यन्तरवत्—इति, तत्परिहरणीयम् । वृद्ध-द्रव्यन्तरयोः 'साम्नोः' नैमित्तिक—'कर्मवृद्धौकदेशेन' संयोगो भवति, तत्र हि उभयोः साधकत्वं, न एकस्य । स्तोत्रैकदेशेन तु तत्र साम्नोः सम्बन्धः, न कृत्स्नेन स्तोत्रेण, गुणत्वेन हि तत्र साम श्रूयते, स्तोत्रं प्राधान्येन । तस्मात् तत्र विघातः स्यात् ॥ (६।६।१ अ०) ॥

मित्रकल्पयोरपि राज्ञः पुरोहितस्य च कुलायस्येधिकाराधिकरणम् ॥

स. वचनात्तु द्विसंयोगस्तस्मादेकस्य पाणित्वम् ॥ १२ ॥
(पू०) ॥

भा. इदं समामनन्ति,—'एतेन राजपुरोहितो सायुज्यकामी

भा. यजेयाताम्—इति । तत्र सन्देहः,—किं राज्ञो द्वौ पुरोहितौ यजेयातां, उत राजा च पुरोहितश्च?—इति । किं प्राप्तम्? —राज्ञो द्वौ पुरोहितौ—इति । कुतः? । पुरोहितशब्दात् परं द्विवचनं श्रूयते, तच्छब्दवाच्यस्य द्वित्वं शक्नोति वदितुम् । पुरोहितश्च तच्छब्दवाच्यः श्रुत्या, न राजा; पुरोहितवचनः पुरोहितशब्दः; लक्षणया युगपदधिकरणवचनतायां हि तत् भवति । 'ननु एकस्य द्वौ पुरोहितौ न स्तः, 'पुरोहितं वृणीत'—इति हि उपादीयमानस्य विवक्षितम् एकत्वम्—इति । उच्यते, 'वचनात्' एतत् भविष्यति, किं हि वचनं न कल्पयेत्? एतेनैव कारणेन द्वौ भविष्यतः, यथा वचनेन 'अङ्गलिना जुहोति'—इत्येकस्यैव द्वौ पाणी भवतः, यद्यपि सद्यो प्राप्तः तथापि—इति ॥

ख अर्थाभावात् नैवं स्यात् ॥ १३ ॥ (उ०) ॥

भा. तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । 'नैवं स्यात्', द्वौ पुरोहितौ—इति । कुतः? । 'अर्थाभावात्', नैवायम् अर्थोऽस्ति,—द्वौ पुरोहितौ—इति, एकस्य राज्ञः एक एव पुरोहितः उपादेयत्वेन हि श्रूयते, 'पुरोहितं करोति'—इति, एकत्वं विवक्षितम् । 'ननु वचनात्—इत्युक्तम्' । उच्यते, न तु वचनात् एतत् शक्यं, संस्कारनिमित्तत्वात् पुरोहितशब्दस्य, क्रियमाणोऽपि न पुरोहितः स्यात् ॥

ख अर्थानाञ्च विभक्तत्वात् न तच्छ्रुतेन
सम्बन्धः ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भा. अर्थानाञ्च विभक्तत्वं श्रूयते,—'तेजःसंस्तवो ब्राह्मणस्य, वीर्य-संस्तवो राजन्यस्य' । ताभ्यां वर्णाभ्यां तेन तेन फलेन सम्बन्धो-भूयते । तस्मात् अपि न द्वौ पुरोहितौ—इति ।

घ पाणोः प्रत्यङ्गभावादसम्बन्धः प्रतीयेत ॥ १५ ॥
(आ० नि०) ॥

भा अथ यदुक्तम्, एतस्मात् एव कारणात् एकस्यैव पुरुषस्य द्वौ पाणौ भवतः—इति; युक्तं तच्च, 'पाणोः प्रत्यङ्गभूतत्वात्, अङ्गलिं प्रत्यङ्गभूतो* दक्षिणस्य पाणोः सद्यः पाणिः, तेन विना अङ्गलिरेव न भवति, न हि दाभ्यां दक्षिणाभ्याम् अङ्गलिः—इति उच्यते, तस्मात् राजा च पुरोहितश्च स्यात्। 'ननु तत्र राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्च राजपुरोहितौ यजेयाताम्—इति। उच्यते,—न तौ सायुज्यकामौ भवतः, स राजा पुरोहितेन सहैककार्यो भवति, न तु पुरोहितः पुरोहितेन; उभावपि तौ हि राजानम् अभिचरन्तौ पुरोहितौ—इत्युच्यते, न हि ताविच्छन्तौ,† संस्कारशब्दो हि पुरोहितः—इति। 'ननु लक्षणा भवति भवत्यप्ये'। उच्यते, श्रुत्यभावे लक्षणयापि व्यवहारो भवति, यथा, अग्नौ तिष्ठत्यवटे तिष्ठति—इति। तस्मात् राजा च पुरोहितश्च राजपुरोहितौ—इति ॥ (६। २ अ०) ॥

नवे ब्राह्मणकाव्याधिकाराधिकरणम् ॥

घ सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषात् ॥ १६ ॥ (पू०) ॥

भा इह सत्राणि उदाहरणम्। 'य एवं विद्वांसः सत्रमासते, य एवं विद्वांसः सत्रम् उपयन्ति'—इति। तच्च सन्देहः,—किं सत्राणि त्रयाणामपि वर्णानाम्, उत ब्राह्मणानाम् एव?—इति। किं प्राप्तम्?—'सत्राणि सर्ववर्णानाम्' भवेयुः—इति।

* अङ्गलिं प्रत्यङ्गभूतो इति आ० सो० पु० पाठः ।

† तामिच्छन्तौ इति का० क्री० पु० पाठः ।

भा कस्मात् ? 'अविशेषात्', न हि कश्चिद्विशेष आश्रीयते, अमीषा वर्णानाम् सचाणि भवन्ति, अमीषां न—इति । तस्मात् त्रयाणामपि वर्णानाम् अधिकारः—इति ॥

ख लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १७ ॥ (यु०) ॥

भा इतश्च पश्यामः, त्रयाणाम् सचाणि—इति । कुतः ? 'लिङ्गदर्शनात्' । किं लिङ्गं भवति ? एवम् आह, 'वार्हङ्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्, पार्थुरश्यं राजन्यस्य रायोवाजीयं वैश्यस्य'—इति द्वादशाहे भवति वचनं ब्रह्मसामविधानपरम्, तस्मिन् राजन्यवैश्यानाम् दर्शनं भवति । तस्मात् अपि सर्ववर्णानाम् अधिकारः—इति ॥

ख ब्राह्मणानां वेतरयोरात्विज्याभावात् ॥ १८ ॥
(सि०) ॥

भा. वाशब्दः पक्षं ध्यावर्तयति । न च एतदस्ति, त्रयाणामपि वर्णानाम्—इति । किं तर्हि ?—'ब्राह्मणानाम्' एव स्यात् । कुतः ? 'इतरयोरात्विज्याभावात्', इतरयोर्हि वर्णयोराजन्य-वैश्ययोः आत्विज्यं प्रतिषिद्धं ; स्वयमेव आत्विज्येन च विना विगुणत्वम् । तस्मात् ब्राह्मणानामेव स्यात् ॥

ख वचनादिति चेत् ॥ १९ ॥ (आ०) ॥

भा इति चेत् पश्यामि,—राजन्यवैश्ययोर्वेगुण्यमापद्यते—इति । 'वचनात्' यजमानाः सन्तः षट्त्वजो भविष्यन्ति, 'ये यजमानास्ते षट्त्वजः'—इति । के पुनर्यजमानाः ? ये तच्च फलं कामयमानाः सचकर्मणि प्रवृत्तास्ते राजन्या अपि वैश्या अपि, तेषाम् षट्त्वक्कर्म विधीयते । 'तच्च एतत् स्यात्' तेषाम् आत्विज्यं शक्यं कर्तुम्, तेषामेव तत् ब्राह्मणानाम्,

भा हि राजन्यवेश्याना, न तेषाम् इदम् आर्त्विज्यविधानमिति ।
 नेतदेव, यथैव ब्राह्मणाना यजमानानामप्राप्त वचनविधानात्
 भवति, एवम् अत्राह्मणानामपि यजमानाना वचनप्रामाण्या
 देव भवितुमर्हति—इति । तस्मात् आर्त्विज्यसंस्कृता राजन्य
 वेश्या अपि सचमासीरन्—इति ॥

स न स्वामित्वं हि विधीयते ॥ २० ॥ (आ० नि०) ॥

भा नेतदेवम्, 'स्वामित्वम्' अनेन वचनेन विधीयते,—एवमासा
 सचमासीरन्—इति विधीयते, न आर्त्विज्यम् । 'अथ 'ये' यज
 मानास्ते ऋत्विज —इत्यनेन वचनेन विहितम् आर्त्विज्यम्
 —इति । उच्यते, तदपि न । कथम् ? न अत्रैषा वचनव्यक्ति
 —ये यजमाना —इत्युद्देशपदः, 'ऋत्विज'—इति विधेयपदः,
 तथा हि सति आर्त्विज्यमङ्गम् यजमानसंस्कारक विधीयेत, न
 यजमाना आर्त्विज्यस्य अङ्गम् तत्र माहृतार्थता नेषाम् आर्त्वि
 ज्याना स्यात् संस्कारस्य अदृष्ट कल्प्येत । स च यजमान
 विषय—इति पुनरदृष्टम् । तस्मात् न यजमानाना सताम्
 आर्त्विज्या पदार्था विधीयन्ते, किन्तुर्हि ?—आर्त्विजानाम्
 पदार्थानाम् अनन्यकर्तृकता, एषा च वचनव्यक्ति,—ऋत्विज
 इत्युद्देशपदम् ते—इति विधीयते, ये यजमानास्त एव
 ऋत्विजो भवन्ति, न अन्ये—इति आर्त्विजेषु पदार्थेषु यज
 माना कर्तारो विधीयन्ते प्रत्याग्नानात् अन्ये निवर्तन्ते, एवं
 सति माहृतप्रयोजना एव आर्त्विजा पदार्था, न यजमान
 संस्कार अदृष्टो विधीयते—इति । 'यजमानकर्तृकल्पनाया
 मप्येषाम् अदृष्टम्—इति यदि कल्प्येत । तत्र ब्रूमः,—इतर
 स्मिन् अपि पक्षे यजमानविषय सोऽदृष्ट संस्कार—इति

भा. अवश्यं कल्पनीयम्, यश्च उभयोः पक्षयोर्दोषः न तमेकस्योद्यो भवति ॥

ख. गार्हपते वा स्यातामविप्रतिषेधात् ॥ २१ ॥ (आ०) ॥

भा. 'गार्हपते' पदार्थे राजन्यवैश्यौ भविष्यतः, न च, तत्र आर्त्विजप्रयोजनम्। तस्मात् अविप्रतिषेधः तेषाम्—इति ॥

ख. न वा कल्पविरोधात् ॥ २२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. न चेत्तदस्ति,—गार्हपते वा पदार्थे राजन्यवैश्यौ—इति, कल्पविरोधो हि स्यात्,—'यजनानचमसः सोममय एकेपां, पालमयचमस एकेपाम्' तथा, 'ब्रह्मसाम गार्हज्जिरं ब्राह्मणानाम्, पार्थरश्मं राजन्यानाम्, रायोवाजीर्यं वैश्यानाम्'। तस्मात् गार्हपते निवेशः—इत्येतदपि नास्ति ॥

ख. स्वामित्वादितरेषामहीने लिङ्गदर्शनम् ॥ २३ ॥
(आ० नि०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—लिङ्गदर्शनात्—इति, तत्परिहर्तव्यम्; अत्र उच्यते, अहीनमेव सर्वशब्देन वक्ष्यति, यतः स्वामित्वमृत्विजां विधीयते। अतः ऋत्विजां स्वामित्वात् राजन्यवैश्यानां सर्वं न अवकल्पते—इति। तस्मात् अहीने लिङ्गदर्शनम् ॥ (६।६। ३ अ०) ॥

अथे विद्यामिचतत्तुभमानकल्पानामेवाधिकाराधिकरणम् ॥

ख. वासिष्ठानाम् वा ब्रह्मत्वनियमात् ॥ २४ ॥
(१ पू०) ॥

भा. एतत् समधिगतं ब्राह्मणानामेव सर्वं, न राजन्यवैश्यानाम्

भा —इति, अथ इदानीम् इदं सन्दिग्धं, किं सर्वेषां ब्राह्मणानाम्, उत वासिष्ठानां स, उत भृगुशुनकवसिष्ठान् वर्जयित्वा अन्येषाम्?—इति । किं प्राप्तम्?—सर्वेषाम् अविशेषात्, न हि कश्चिदिशेष आश्रीयतेऽभीषां ब्राह्मणानां सचम् अभीषां न—इति । तस्मात् सर्वेषाम्—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘वासिष्ठानाम् ब्रह्मत्वस्य नियमात्, वासिष्ठानां सचं स्यात्, न अन्येषाम् । कुतः? ब्रह्मत्वस्य नियमो भवति, ‘वासिष्ठो ब्रह्मा भवति’—इत्यतो वासिष्ठानां, तत् समानकल्पानाञ्च सचं स्यात्—इति ॥

सर्वेषां वा प्रतिप्रसवात् ॥ २५ ॥ (२य पू०) ॥

भा ‘सर्वेषां वा’ सचं स्यात्, अविशेषात् । ‘ननु वासिष्ठो ब्रह्मा’—इत्युच्यते । न—इति आह, पुनः प्रतिस्मर्यते,—‘य एव कश्चन स्तोमभागमधीयीत स एव ब्रह्मा भवेत्’—इति । वासिष्ठोपदेशः इदानीं किमर्थः?—इति चेत् । स्तोमभागमशस्यार्थः,—स्तोमभागान् अधीयानोऽवासिष्ठोऽपि वासिष्ठकार्थं समर्थः कर्तुम्—इति ॥

स विश्वामित्रस्य ह्येव नियमात् भृगुशुनकवसिष्ठानाम् अनधिकारः ॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भा भृगवादीनाम् अनधिकारः स्यात् । कुतः? वैश्वामित्रस्य ह्येव नियम्यते,—‘विश्वामित्रो ह्येता भवति’—इति । तस्मात् वैश्वामित्राणाम्, तैश्च समानकल्पानाम् अधिकारः—इति ॥ (६। ६। ४ अ०) ॥

अने आहिताग्नेरेवाधिकाराधिकरणम् ॥

ख विद्धारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि स्यात् ॥ २७ ॥
(पू०) ॥

भा सवाण्येव उदाहरणम्,—‘य एवं विद्वांसः सवमासते, य एवं विद्वांसः सवम् उपयन्ति’—इति; तेषु सन्देहः,—किं साग्नीनामनग्नीनाच्च तानि भवन्ति, उत साग्नीनामेव?—इति । किं प्राप्तम्?—साग्नीनामनग्नीनाच्च । कुतः? ‘विद्धारस्य प्रभुत्वात्’, प्रभवति हि परकीयोर्मपि विद्धारः सर्वेषाम् उपकर्तुम्, कर्तव्यो हि तेन सिध्यति—इति स यदीयेन—तदीयेन वा सिद्धिमुपैति । तस्मात् अनग्नीनामपि भवितुमर्हति—इति ॥

ख सारस्वते च दर्शनात् ॥ २८ ॥ (यु० १) ॥

भा. सारस्वते च सचे भवति दर्शनं,—‘पररथैर्वा एते खगं लोकं यन्ति, येनाहिताग्रयः सवमासते’—इति, अनाहिताग्नीनां सचं दर्शयति । तस्मात् अपि सर्वेषाम् ॥

ख प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ २९ ॥ (यु० २) ॥

भा प्रायश्चित्त विधीयते,—‘अग्नये विविचयेऽष्टाकपात्रं पुरोडाशं निर्वपेत् यस्याहिताग्नेः अन्यैरग्निभिः अग्रयः संसृज्येरन्’—इति, संसर्गाग्नीनाम् प्रायश्चित्तं दर्शयति, स एवं स्यात् अनाहिते, नाग्न्यथा, तस्मादप्यनग्नीना सवाणि—इति ॥

ख साग्नीनां वेष्टिपूर्वत्वात् ॥ ३० ॥ (मि०) ॥

भा ‘साग्नीनाम् वा’ सवाणि, न अनग्नीनाम् । कस्मात्? ‘इष्टिपूर्वत्वात्’, इष्टिपूर्वत्व सोमानामाग्नातं,—‘दर्शपूर्णमासौ इद्धा सोमेन यजेत’—इति ज्योतिष्टोमस्य इष्टिपूर्वत्वम् तच्चो

भा. दक्षपरम्परया सचाणि प्रति प्राप्तम् । तस्मात् अनग्नीनां तानि भवेयुः—इति ॥

स स्वार्थेन च प्रयुक्तत्वात् ॥ ३१ ॥ (यु० १) ॥

भा. स्वार्थेन च अग्नयः प्रयुक्ताः । कथम् ? उपग्रहविशेषात्, उपग्रहविशेषो हि भवति,—‘अग्नीनादधीत’—इति । तस्मात् अन्यस्य अग्निभिः अन्यस्य न सिद्धिः, यद्यपि कत्वर्था अग्नयः—इति ॥

स सन्निवापं च दर्शयति ॥ ३२ ॥ (यु० २) ॥

भा. ‘सावित्राणि होष्यन्तः सन्निवपेरन्’—इति तेनापि साग्नयः सचाण्युपासते—इति गम्यते । एवं लिङ्गपरिहारौ अग्निष्टे-धिकरणेभ्यश्चिन्तयते ॥ (६।६।५ अ०) ॥

जुहादीनां साधारणाधिकरणम् ॥

स जुहादीनामप्रयुक्तत्वात्सन्देहे यथाकामी प्रती-
येत ॥ ३३ ॥ (पू०) ॥

भा. किं जुहादीनि पात्राणि कस्यचित् एव यजमानस्य, उप-
दाय प्रयोगः कर्त्तव्यः, उत अन्यानि साधारणानि कर्त्तव्यानि ।
किं प्राप्तम् ?—यस्य—कस्यचित् एव यजमानस्य उपादा-
प्रयोगः कर्त्तव्यः । कुतः ? न हि एवं पात्रं यजमानः प्रयुङ्क्ते
—स्वेन पात्रेण प्रयोगः कर्त्तव्यः—इति । तस्मात् परकीयपात्रै-
अन्ये यजेरन्—इति ॥

सू. अपि* वान्यानि पात्राणि साधारणानि कुर्वीरन्
विप्रतिषेधाच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा. 'अपि वा'—इति पक्षव्यावृत्तिः। नेतदेवं, 'अन्यानि' हि
'पात्राणि साधारणानि' कतेव्यानि। कस्मान्?। 'विप्रति-
षेधात्', विप्रतिषेधो भवति, कदाचित्तानि पात्राणि उपात्तानि
भवेयुः, अथ मरणं कस्यचित् यजमानस्य आपद्येत, तत्र
विप्रतिषेधः स्यात्, 'आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपावैश्च'—
इति यदि तं तेर्दहेयुः, इतरेषां यज्ञो विरुध्येत। अथ तैर्यज्ञं
समापयेयुः† इतरस्य शरीरसंस्काराः परिलुप्येरन्, अन्येषु
पुनः साधारणेषु उपादीयमानेषु न किञ्चित् अपि विरुध्येत।
तस्मात्‡ तत्रा कार्यम्—इति ॥

सू. प्रायश्चित्तमापदि स्यात् ॥ ३५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अथ इदानीं पूर्वोक्तस्य लिङ्गस्य परिहार उच्यते, प्राय-
श्चित्तम् अस्मात्पक्षे परिकल्पितव्यम्। कथम्?। अरण्ये कान्तारे
गच्छतां स्थितानां वा इत्युभयात् उवापदभयात् वा वासे जाते
दावाग्निना वा संलुप्येरन्, मिथो वासविषयः प्रायश्चित्तस्य
भविष्यति—इति ॥ (६।६।६ अ०) ॥

* अपि चेति क० म० पु० पाठः ।

† त पक्षे समग्रद्वयेदुरिति क० म० पु० पाठः ।

‡ न तथा कार्यमिति का० ऋ० पाठः ।

विह्वलसप्तदशप्राप्तयेनीषु वर्षचयाधिकाराधिकरक्षाम् ॥

ख पुरुषकल्पेन वा विह्वलौ कर्तृनियमः स्याद्यज्ञस्य
तद्गुणत्वादभावादितरान् प्रत्येकस्मिन्नधिकारः
स्यात्* ॥ ३६ ॥ (पू०) ॥

भा अधरकल्पा उदाहरणम्, 'आययणेष्टिः पशुः'—इत्येवंलक्षण
कानि कर्माणि, येषु सप्तदश सामिधेय्यः; तेषु सन्देहः,—किं
चयाणामपि वर्षानामेभिः कर्मभिरधिकारः, उत वैश्यस्यैव?—
इति । किं प्राप्तम्?—एतस्यां 'विह्वलौ' 'पुरुषकल्पेन' कर्त्ता
नियम्येत । कुतः? । यज्ञोभयमधरकल्पादिः, एतत्सङ्ख्यागुणकः,
इयं च सङ्ख्या वैश्यस्य उक्ता, तेन वैश्य एव एतत् कर्म कृत्स्नं
कर्तुं समर्थः; सप्तदशगुणकमेतत् कर्म, तच्च सामदश्यम् अथै
श्येन क्रियमाणम् असाधु, इतरान् प्रति हि तच्च चोद्यते,
तेन 'यजेत'—इत्यसामर्थ्यात् ब्राह्मणक्षत्रियान् न अधिकरि-
ष्यति—इति ॥

ख लिङ्गाच्चेज्याविशेषवत् ॥ ३७ ॥ (यु०) ॥

भा लिङ्गं च भवति—यथा वैश्यस्य सामदश्यम्—इति, 'सप्तदशो
वैश्यः'—इति, तेन वैश्यस्य सामदश्यम्, अतो वैश्यस्य एवब्रा-
ह्मणकानि कर्माणि, यथा इज्याविशेषो वैश्यस्य भवति,—
'वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत'—इति, वैश्यसम्बन्धात्; एवं साम-
दश्यं तस्यैव—इति ॥

ए न वा संयोगपृथक्काङ्गुणस्येज्याप्रधानत्वादसंयुक्ता हि
चोदना ॥ ३८ ॥ (सि०) ॥

भा न चैतदस्ति, पृथगेतौ संयोगो, एकं वाक्यं 'सप्तदश वैश्यस्य

भा. अनुब्रूयात्—इति, वाक्यान्तरम् अध्वरकल्पादियु 'सप्तदशानु-
ब्रूयात्'—इति, स च गुणः—इज्याप्रधानो भवति, न इज्या
गुणार्था । किम् अतः ? । यद्येवं यत्र इज्या, तत्र तद्गुणेन भवि-
तव्यं, न यत्र गुणः, तत्र इज्या, वैश्यस्य गुणानुरोधेन—
इज्यापि ; ययाणां वर्णानाम् इज्या, सा तत्र गुणम् आकाङ्क्षति
—इति । अपि च इज्या गुणभूतस्य अपरा चोदना, न सा
वैश्यसंयुक्ता, सा तु अवैश्यकं गुणं प्रत्याययति । 'प्रथमं स-
वैश्यकम्—इति चेत्' । न, वैश्यस्य प्रधानत्वात्, प्रधानभूतस्तत्र
वैश्यः श्रूयते । तस्मात् सर्वाधिकारः ॥

ख. इज्यायां तद्गुणत्वादिशेषेण नियम्येत ॥ ३९ ॥ (यु०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—वैश्यस्तोमे यथा, तथेहापि—इति ; युक्तं तत्र,
इज्या वैश्यस्य श्रूयते, तत्र वाचनिकेनैव विशेषेण नियम्येत ।
तस्मात् तत्र अदोषः—इति ॥ (६।६।७ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः स्मृतौ मीमांसाभाष्ये यष्टस्याध्यायस्य
यष्टः पादः ॥

पठे अध्याये सप्तमः पादः ॥

विश्वजिति पित्रादीनामदेयताधिकारसम ॥

स स्वदाने सर्व्वमविशेषात् ॥ १ ॥ (पृ०) ॥

भा इदमामनन्ति विश्वजिति, 'सर्व्वसुखन्ददाति'—इति । तत्र सन्देहः,—किं यावत्किञ्चित् सुखशब्देन उच्यते, यथा माता पिता—इत्येवमाद्यपि सर्व्वं देयं, उत यच्च प्रभुत्वयोगेन सुखशब्दस्तदेव देयम्?—इति । किं प्राप्तम्?—'अविशेषात्', माता पिता—इत्येवमाद्यपि दानव्यम् । 'ननु दानम्—इत्युच्यते स्वत्वनिवृत्तिः, परस्वत्वापादनं च, तच्च पित्रादीनाम् अशक्यं स्वत्वं निवर्त्तयितुम्, न हि कश्चित् पिता न पिता भवति' । उच्यते, सत्यं न असौ न पिता भवति, शक्यते तु परविधेयः कर्तुम्, परस्वत्वापादनं च दानं अर्थाच्च स्वत्वत्यागः । तस्मात् सर्व्वं देयम्—इति ॥

स यस्य वा प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा वाशब्देन पक्षो विपरिवर्त्तते । 'यस्य' प्रभुत्वयोगेन स्वत्वं, तदेव देयं न इतरत् । कस्मात्? प्रभुत्वयोगिनः शक्यत्वात्, 'इतरस्य' च 'अशक्यत्वात्', न हि पित्रादीनां शक्यते स्वत्वं परित्यक्तुम् ।

'ननु च उक्तं परविधेयीकरणं तस्य शक्यम्'—इति । उच्यते, प्रभुत्वयोगिनः स्वस्य अत्र दीयमानस्य सर्व्वत्वम् उच्यते, न अप्रभुत्वयोगिनः स्वस्य दानं, न च एतच्चारास्यं, यत् पित्रादीनां परिचारकत्वं, यस्य चैतत् न्याय्यम् अपि भवेत्, स दद्यादपि ।

भा 'अथ आह, ननु यत्र स्वशब्दो वर्तते, तद्देयम्—इत्युक्ते पित्रादयो दातव्या गम्यन्ते। तस्मात् तान्प्रति प्रभुत्वाय स्मृतिं बाधित्वापि यतितव्यम्—इति। अत्र उच्यते,—स्वशब्दोभ्यमात्मीय-धन-ज्ञातीनां प्रत्येकं वाचको न समुदायस्य, तत्र आत्मीये सर्वतायां ह्यतायां ह्यते शास्त्रार्थे न अशक्येषु ज्ञातिषु सर्वता कल्पनीया, नापि स्मृतिर्वाधितव्या। अपि च गवादीनामात्मीयानां चोदकेन प्राप्तौ सत्याभवश्यम् आत्मीयगता सर्वता उपादेया, तस्याश्च उपात्तायां ह्यतः शास्त्रार्थः—इति ज्ञातीनाम् उपादाने न किञ्चित् कारणमस्ति, तस्मात् न पित्रादयो देयाः। तस्मात् यत्र एव प्रभुत्वयोगेन स्वत्वं, तद्देयं देयम्—इति॥ (६। ७। १ अ०) ॥

विद्यजिति श्रित्या चदेयताधिकरणम्॥

स न भूमिः स्यात्सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

भा अत्रैव सर्वदाने संशयः,—किं भूमिर्देया, न?—इति। का पुनर्भूमिः अत्राभिप्रेता?। यदेतन्महदारब्धं द्रव्यान्तरं पृथिवी-गोलकं, न क्षेत्रमात्रं मृत्तिका वा।

तत्र किं प्राप्तम्?—अविशेषादेया, प्रभुत्वसम्बन्धेन हि तत्र स्वशब्दो वर्तते, शक्यते च मानसेन व्यापारेण स्वस्य स्वता निवर्तयितुम्—इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'न भूमिर्देया'—इति। कुतः?। क्षेत्राणाम् ईशितारो मनुष्या दृश्यन्ते, न हात्स्वस्य पृथिवीगोलकस्य—इति।

'आह, य इदानीं सार्वभौमः, स तर्हि दास्यति'। सोऽपि न—इति ब्रूमः। कुतः?। यावता भोगेन सार्वभौमो भूमेरीष्टे, तावता अन्योऽपि, न तत्र कश्चिद्विशेषः, सार्वभौमत्वेऽस्य त्वेतदधिकं यतः असौ पृथिव्यां सम्भूतानां व्रीक्षादीनां रक्षणेन

मा निर्विष्टस्य कस्यचित् भागस्य ईष्टे, न भूमेः, तन्निर्विष्टास्य^{*}
ये मनुष्याः, तैरन्यत् सर्वप्राणिनाम् धारणविक्रमणादि यत्
भूमिदातृं, तत्रेशित्वं प्रति न कश्चिद्विशेषः । तस्मात् न भूमि
देया ॥ (६।७।२ अ०) ॥

विश्वजिति अद्यादीनामदेयताधिकरणम् ॥

स अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषः स्यात् ॥ ४ ॥

भा विश्वजित्येव सन्देहः—किम् अश्वादयो देयाः, न?—इति ।
किं प्राप्तम्?—सर्वस्य विहितत्वात्, देया अश्वाः—इति । एवं
प्राप्ते ब्रूम, —यस्य च दानम् अकार्यं, तच्च न देयम्, यथा
अश्वानाम्; तेषां हि दानम् अकार्यम् । ‘एष हि विशेषः
अश्वानाम्, अन्येभ्यो द्रव्येभ्यः, यत् एषा दानं प्रतिपिथते,—
‘न केसरिणो ददाति न उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति’—इति
विश्वजिति एव समाभ्यायते । तस्मात् न अश्वा देयाः—
इति ॥ (६।७।२ अ०) ॥

विश्वजिति विद्यमानानामेव सर्वप्राणिनां दानाधिकरणम् ॥

स नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

भा विश्वजित्येव सन्देहः—‘सर्वं ददाति’—इति, किम् अजं
यित्वा उपकरणानि यावन्ति मनुष्यस्य, यावन्ति च शक्नोति
उपार्जयितुम्, सर्वाणि तानि दद्यात् हतभाण्डादीनि, उत यान्येष
अस्य विद्यन्ते, तानि सर्वाणि देयानि, न अविद्यमानानि कर्त-
व्यानि?—इति । कुतः संशयः? । उभयथा वचनव्यक्तेः सम्भवात्,

* तन्निर्विष्टा इति का० ऋ० पु० पाठः ।

† सर्वप्राणिनामिति पाठः का० ऋ० पु० चके नास्ति

भा. —यदि वा एवं वचनं व्यज्यते, यानि सर्वाणि खानि, (कानि तानि?—यानि पुरुषस्य उपकारकाणि शयनादीनि), तानि सर्वाणि दद्यात्—इति विधीयते, यदा यानि खानि पुरुषस्य दाने शक्यानि, तानि सर्वाणि—इति सर्वत्वं विधीयते। यदि दानं विधीयते, ततोऽप्राप्तदानानाम् कृतभाण्डकानामपि दानम्। अथ सर्वता विधीयते, ततो विद्वमानानामेव।

किं तावत् प्राप्तम्?—कृतभाण्डकानि देयानि—इति, तथा दानविधाने श्रुतिः अनुगृह्यते, इतरथा वाक्यं; तयोश्च श्रुतिर्यलोपसी। तस्मात् कृतभाण्डकानि देयानि—इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘नित्यत्वाच्च अनित्येर्नास्ति सम्बन्धः’, चशब्दोऽन्वादेशे, न अश्वा दातव्याः—इत्युक्तं, कृतभाण्डकानि च न देयानि—इति; नित्यं हि विश्वजिति दानं चोदकेन प्राप्तम् अनूद्यते, अनित्यानि च कृतभाण्डकानि, न शक्यानि सर्वाणि विश्वजिति क्रियमाणे उपसर्ज्यमानम्, तच्च कृतभाण्डकानाम् केषाञ्चित् उत्पत्ति विश्वजिति दानं प्रतीक्षेत, नेमित्तिकं तत् स्यात्, न नित्यं, नित्यवच्च तत् चोदकेन विधीयते, न निमित्तसयोगेन। तस्मात् अवश्यमेतदभ्युपगम्य,—साकार्यं देयानाम् प्राप्तानाम् विधीयते—इति, श्रुत्यसम्भवे च वाक्यार्थो ग्रहीतव्य एव भवति, तस्मात् न कृतभाण्डकानि दातव्यानि॥ (६। ७। ४ अ०) ॥

विश्वजिति चर्माणेनैकग्रहस्यादेयताधिकरणम् ॥

स

शूद्रस्य धर्मशास्त्रत्वात् ॥ ६ ॥

भा. विश्वजित्येव सन्दिह्यते,—किं परिचारकः शूद्रो देयः, न?—इति। किं प्राप्तम्?—सर्वस्य सस्य विहितत्वादेयः—इति।

भा एव प्राप्ते घूम, 'शुद्धस्य न देय—इत्यन्वादेशः । कुत ?
 'धर्मशास्त्रत्वात्', धर्मशासनोपनतत्वात् तस्य,—'एवम् असौ
 तस्मै चेवर्णिकाय उपनत इमं शुश्रूषमाणो धर्मेण सम्भृत्यते *
 —इति सोऽन्यस्मै दीयमाणो न इच्छेदपि, न च अनिच्छत
 तस्य स प्रभवति, न च वृत्तात्स्वीकर्तव्य, यस्त्वन्यायेन स्वीकुर्यात्
 स दद्यादपि, धर्मोपनतमात्रेण तु न शक्यो दातुम् ॥ (६।
 ७। ५ अ०) ॥

विश्वजिति दक्षिणाकाले विद्यमानानामेव सर्वमानास देयताधिकरणम् ।

स दक्षिणाकाले यत्स्वं तत्प्रतीयेत तद्दान-
 संयोगात् ॥ ७ ॥

भा विश्वजित्येव सन्देह —किं प्राग्दक्षिणाकालात् विद्यमान
 नियोगतो दक्षिणाकाले निधातव्यम् ऊर्द्धं च दक्षिणाकालात्
 भविष्यत् अनागतमपि दक्षिणाकाले देयम् उत यदेव दक्षिणा
 काले विद्यते, तदेव देयम्?—इति । किं प्राप्तम्?—यस्यापि
 प्रागूर्द्धं च त्वता तदपि देय, स्वमात्रस्य दानविधानात् । एवं
 प्राप्ते ब्रम —'दक्षिणाकाले यत् स्व विद्यते 'तत् एव देय न
 यत प्रागूर्द्धं च । कुत ?। स्वस्य अत्र दानम् अनूद्य साफल्य
 विधीयते तच्च दानं दक्षिणाकाले प्राप्तत्वात् तस्मिन्नेव काले
 अनुद्यते । तस्मात् दक्षिणाकाल एव विद्यमान देयम्—इति ॥
 (६। ७। ६ अ०) ॥

विश्वजिति दक्षिणादानोत्पत्त्यानामनुष्ठानाधिकरणम् ॥

स अशेषत्वात्तदन्तः स्यात् कर्मणो द्रव्यमिहित्वात् ॥

८ ॥ (१५ पृ०) ॥

भा. तस्मिन्नेव विश्वजिति सन्देहः,—किं दक्षिणाकाले एव विश्व-
जित् उत्सृष्ट्यः, उत न सवे दातव्यं, परिसमापनीयः?—इति ।
किं प्राप्तम्?—उत्सृष्ट्यः—इति । कुतः? । 'अशेषत्वात्' । कथम्
अशेषता? । 'विश्वजिति सर्वस्वं ददाति'—इति, न च शक्यम्
अन्तरेण द्रव्यं, परिसमापयितुम् । तस्मात् 'तदन्तः स्यात्' ।

स अपि या शेषकर्म स्यात् क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥

९ ॥ (२५ पृ०) ॥

भा. 'अपि वा'—इति पक्षव्यावृत्तिः । 'शेषकर्म स्यात्', न सर्वस्वं
दक्षिणाकाले देयं, यावता तत् कर्म परिसमाप्यते, तावत् शेष
यितव्यम् । कुतः? । 'क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात्', क्रतोः परि-
समाप्तिः प्रत्यक्षशिष्टा, 'विश्वजिता यजेत'—इति विश्वजितम्
उपक्रस्य, परिसमापयेत्—इत्यर्थः । परिसमापयता यत् शक्यते
दातुम्, तावत् सर्वम्—इत्यर्थः । तस्मात् न तदन्तम् उत्सृष्ट्यम्
—इति ॥

स. तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १० ॥ (यु०) ॥

भा. एतच्च कृत्वा 'अन्यार्थदर्शनेन' उपपद्यते,—'अवभृथादुदेत्य
वत्सत्वचमाच्छादयति'—इति शेषे सति अमकल्पते ॥

स अशेषं तु समञ्जसादानेन शेषकर्म स्यात् ॥ ११ ॥
(आ०) ॥

भा. तुशब्दः पक्षं ध्यावर्तयति । एतत् समञ्जसाभूतं, यत् 'अशेषं'

भा प्रदीयते—इति, एव 'सर्वस्व ददाति'—इति शब्दः उपपन्नो भवति—इति । यत्तु प्रत्यक्षा समाप्ति—इति, तत्र ब्रूम,—
'आदानेन शेषकर्म' भविष्यति—इति । उच्यते,—

स नादानस्य नित्यत्वात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा आदानं त्वनित्य, नित्य च शेषकर्म, न हि तयो सम्बन्धो भवकल्पते । तस्मात् शेषयितव्य किञ्चित्—इति ॥

स दीक्षासु तु विनिर्देशादक्रत्वर्थेन *सयोगस्तस्मादवि-
रोध स्यात् ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, नेतदस्ति,—किञ्चित् शेषयितव्यम्—इति, 'दीक्षासु तु' विनिर्देशो भवति, प्रवृत्तौ एव ज्योति घोमे, स इह चोदकेन प्राप्त,—इदं क्रत्वर्थम्, इदं भक्ष्यार्थम्, इदम् आनमनाय—इति, तदिह यत् आनमनाय दातव्य तस्य अय विकार सर्वता नाम । कुत यतत् ? यत 'स्व ददाति'—इत्यनूद्यते, सर्वता एव विधीयते तेन, न अदातव्यस्य दान विधीयते, न च भक्ष्यार्थं क्रत्वर्थे च दातव्यम् । 'तस्मात् अविरोधो' भविष्यति—इति ॥ (६।७।७ अ०) ॥

अपर्यवस्येऽपि विशिष्टिनि सर्वसदानाधिकरणम् ॥

स अहर्गणं च तद्धर्मा स्यात् सर्वेषामविशेषात् ॥
१४ ॥ (सि०, ॥

भा अस्ति अहर्गणं अष्टरात्र,—'अथ एतस्य अष्टरात्रस्य विप्र

* दीक्षासु तु विनिर्देशादक्रत्वन्ताश्च संयोग इति का० क्री० पु० पाठ । दीक्षासु तु विनिर्देशाद्व्यन्ता एव संयोग (?) इति क० भ० पु० एव आ० को० पु० पाठ ॥

† प्रवृत्तौ कर्त्तारश्च एव सकलार्थेन आक्रोय धर्मं यत्नवत्तात् विधा व्यवधारितम्

भा जिदभिजितौ एकाद्यावभितः, उभयतोऽन्योतिर्मध्ये पडहः, पशु-
कामो हि एतेन यजेत—इति । तत्र सन्देहः,—किम् अहर्गण-
स्थस्यापि सर्वस्वमेव दक्षिणा स्यात्,* आहो द्वादशं शतम्?—
इति । किं प्राप्तम्?—सर्वस्वम् । कुतः? । ‘सर्वेषां त्रिग्वजिताम्
‘अविशेषात्’, य एव प्रकृतौ त्रिग्वजितो धर्मः, स एव चास्य
चोदकेन भविष्यति । तस्मात् सर्वस्वं देयम्—इति ॥

स द्वादशशतं वा प्रकृतिवत् ॥ १५ ॥ (पृ०) ॥

भा ‘द्वादशशतं वा’ देयम्—इति; ‘प्रकृतिवत्’ कर्तव्यं, ज्योति-
ष्टोतस्य प्रकृतिः, तत्र धर्मा विहिताः, न त्रिग्वजिति ह्यहर्गण-
प्रतीयन्ते । तस्मात् द्वादशशतम् अत्र देयम्—इति ॥

स अतद्गुणत्वात् नैवं स्यात् ॥ १६ ॥ (उ०) ॥

भा तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । ‘नैवं’ भवितुमर्हति । कुतः? ।
नैव यतो त्रिग्वजितो गुणो द्वादशशतं; नामधेयेन हि अत्र
धर्मपक्षणम् । तस्मात् त्रिग्वजितो भविष्यति, न ज्योतिष्टोमात्
—इति ॥

स निङ्गदर्शनाच्च ॥ १७ ॥ (यु०) ॥

भा निङ्गं गन्धवि दर्शयति । किं निङ्गं भवति?—इति । एव-
माह, ‘होयते वा एय पशुभिर्या त्रिग्वजिति गवं न ददाति’—
इति नियतं गर्हमुदानं दर्शयति अहर्गणे† ॥ (६। ७। ८ अ०) ॥

इदमेव दशार्धं इदमेव मध्यार्धं, इदमेव दक्षिणार्धमिति इति माधवोदमवाङ्-
मयेदम् ॥

* अत्र इति का० श्री० पु० प० ॥

† तदेतत् माधवकारमतम् कार्त्तिककारस्य द्वादशशतमित्येव विधानितवान्—इत्यादि,
“युवकारस्य नामाग्निदेवस्य प्रवन्द्यमात्रं कुतश्चिदितवान्” इत्यादि माधवोदमवाङ्मयेदम् ॥

विश्वजिति द्वादशशतन्यूनधनस्याधिकाराधिकरणम् ॥

स विकारः सन्नुभयतोऽविशेषात् ॥ १८ ॥ (पृ०) ॥

भा 'विश्वजिति सर्वस्वं ददाति'—इति; तत्र एषोर्ध्वः साश्रयिकः, किं यस्य द्वादशशतम्, अधिकम्, ऊर्ध्वं वा विद्यते, तस्यापि विश्वजिता अधिकारः, उत यस्य सकृन्मधिकं वा तस्यैव?—इति। किं प्राप्तम्?—'विकारः सन्नुभयतोऽविशेषात्', न विशेषः कश्चिदाश्रयीयते, यस्य द्वादशशतम् अधिकम्, ऊर्ध्वं वा अस्ति—इति। तस्मात् सर्वस्य विश्वजिता अधिकारः—इति ॥

स अधिकं वा प्रतिप्रसवात् ॥ १९ ॥ (सि०) ॥

भा न चैतदस्ति, सर्वस्य विश्वजिता अधिकारः—इति, कस्य तर्हि?—यस्य द्वादशशतमस्ति, 'अधिकं वा'—इति। कुतः?। 'प्रतिप्रसवात्', प्रतिप्रसवो हि ज्योतिष्टोमे सर्वस्य उच्यते,—द्वादशशतं विधाय आह, 'एतावता* वाव चत्विज आनेया अपि वा सर्वस्वेन'—इति, यदि एतावता नेच्छेयुः, सर्वस्वेनाभ्यानमयितव्या—इति, तद्यदि द्वादशेन शतेन न इच्छन्ति, न इच्छन्तितरा ततो न्यूनान्। तस्मात् द्वादशशतं ज्योतिष्टोमे, यदा सर्वस्य तर्हि उभयमपि प्राप्तं, तत्र एकः पक्षो नियम्यते,—सर्वस्व देयम्—इति। स एष न विधिः, प्राप्तत्वात्, अनियतप्राप्तस्तु नियम्यते, स चेत् नियम्यते, यादृशस्तत्र, तादृश एव इह। तत्र च द्वादशशतम् अधिकं वा सर्वस्वम्, इहापि तददेव। तस्मात् न न्यूनधनस्य अधिकारः—इति ॥

स अनुग्रहाच्च पादवत् ॥ २० ॥ (यु०) ॥

भा चशब्देन अन्वाचयः। इतश्च अधिकं सर्वस्व, अधिके हि

भा. दीयमाने तदन्तर्गतत्वात् द्वादशशतमपि दत्तं भवति, 'पादयत्',
यथा, कार्पापणे दीयमाने पादोऽपि दत्तो भवति, एवम् इहार्पि
—इति ॥ (६।७।६ अ०) ॥

आध नेपरिमित देयमित्यनेन बहुशान्तारविधानाधिकरणम् ॥

घ. अपरिमिते शिष्टस्य सङ्ख्याप्रतिषेधस्तच्छ्रुति-
त्वात् ॥ २१ ॥ (पू०) ॥

भा. आधाने श्रूयते,—'एका देया षट् देयाः द्वादश देयाश्चतु-
विंशतिर्देयाः' शतं देयं सङ्ख्यं देयं अपरिमितं देयम्—इति ।
तत्र सन्देहः,—किं, यत् परिमितम् 'एका देया'—इत्येवमादि,
तत्र दातव्यम्—इति प्रतिषेधो विधीयते, उत अपरिमितं नाम
किञ्चित् तस्य दानं विधीयते?—इति । किं प्राप्तम्?—'अपरि-
मिते' श्रूयमाणे ब्रूमः, 'शिष्टस्य' एकादेः सङ्ख्येयस्य वा 'सङ्ख्या',
सा प्रतिषिध्यते । कुतः? । 'तच्छ्रुतित्वात्', परिमितशब्दव्यवणात्
गणितम् अवगम्यते, तत्र एकादिकं, तत्र नशब्देन प्रतिषेधः
क्रियते, तत्र श्रुतोऽर्थः हतो भवति, इतरथा अपरिमितशब्दे
प्रतिषिद्धमन्यजेत, सङ्ख्याया बलत्वम् अस्यार्थः कल्प्येत; तस्मात्
परिमितस्य प्रतिषेधः—इति ॥

च कल्पान्तरं वा तुल्यवत्प्रमङ्गुरानात् ॥ २२ ॥ (नि०) ॥

भा. 'कल्पान्तरं वा' स्यात्,—अपरो दानकल्पो विधीयते, यथा
'एका देया'—इति दानविधिकल्पः, एवम् ऋणोऽपि दानविधि-
कल्प एव स्यात्, तेन हि पूर्ण, तुल्यमेव इदं प्रमङ्गुरायते ।
का अस्य पूर्ण तुल्यता? । प्रतिघातस्य अर्थस्य अवगमिता

भा अतिरस्ति—इति; पूर्वच हि देयशब्दश्रुत्या* दानं विधीयते
—इति, इच्छापि देयशब्दश्रुतिः, सा श्रूयमाणा शक्नोति दानं
विधातुम्। प्रतिपेधे हि विधीयमाने वाक्यस्य व्यापारः; तच्च
दुर्बलं श्रुतिं प्रति; तस्मात् कल्पान्तरम्। यच्च अपरिमितशब्दे
प्रसिद्धिर्वाधने—इति, समुदायप्रसिद्धिरवयवप्रसिद्धेर्वाधिकैव
समाधिगता।

‘ननु नात्र प्रसिद्धिः, लक्षणेयं,—यत् वज्रं, तत् न शक्यं परि-
मातुं, तस्मात् अपरिमितत्वेन सच्यते वज्रत्वम्—इति’। तच्च
न, अनेकस्मिन् अशक्यपरिमाणे सति वज्रपु रूढः, ‘अपरिमितम्
अस्य धनं’, वज्र—इति गम्यते; यथा, कुशलः, प्रवीणः—इति
वज्रपु कुशानां लातुर्गुणेषु सत्सु निपुणतायामेव कुशलशब्दो
रोहाद्गुणशब्द एव भवति, वज्रपु च वीणायादस्य गुणेषु सत्सु
निपुण एव प्रवीणशब्दो वर्तमानो रूढः—इत्युच्यते। तस्मात्
सत्यपि लक्षणात्वे श्रुतिसामर्थ्यात् रोहति शब्दः। तस्मात्
समुदायप्रसिद्ध्या अपरिमितशब्देऽवयवप्रसिद्धिर्वाधते, अश्वकर्ण-
शब्दवत्। अतः कल्पान्तरम्—इति ॥ (६। ७। १० अ०) ॥

अपरिमितशब्देन सदमाधिकस्य सदमाधिकत्वम् ॥

स अनियमोऽविशेषात् ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा अपरिमिते कल्पान्तरम्—इति समाधिगतम्। अथ इदानीं
सन्दिह्यते,—किं सद्वत्त्वात् जनम् अपरिमितम्, उत सद्वत्त्वात्
अधिकम्?—इति। किं तावत् प्राप्तम्?—‘अनियमोऽविशेषात्’,
न कश्चित् इह वज्रत्वे विशेष आश्रीयते,—सद्वत्त्वाजनम् अधिकं
वा—इति, अनाश्रीयमाणे यथा हतं तथा बाधु। तस्मात्
अनियमः ॥

* देयशब्दात् श्रुत्या इति भा० भा० पु० पाठः ॥

† सद्वत्त्वात् यथा हतं इति भा० भा० पु० पाठः ॥

छ अधिकं वा स्याद्वृत्त्यर्थादितरेषां सन्निधानात् ॥

२४ ॥

भा. 'वा'—इतिपद्यव्यावृत्तिः,—नैतदस्ति, अधिकम् ऊनं वा सह
 खात्—इति । किं तर्हि?—'अधिकम्' एव—इति । कुतः?।
 'वृत्त्यर्थात्' अपरिमितशब्दस्य, वज्रपुं हि इमं शब्दम् उप-
 चरन्ति,—इत्येतत् उक्तं, वज्रत्वं च आपेक्षिकं, किञ्चित् अपेक्ष्य
 ततोऽधिकं वज्र—इत्युच्यते । असत्याम् अपेक्षायाम् अपरि-
 पूणेनेतत्, यथा, पुत्रः—इति किञ्चित् अपेक्ष्य भवति, न
 अन्यथा, तत्र प्रकृतं सन्निहितं च अपेक्ष्य निर्णयः; सहस्रं च
 सन्निहितम्; तस्मात् ततोऽधिकम् अपरिमितम्—इति ॥

छ. अर्थवादश्च तद्वत्* ॥ २५ ॥ (यु०) ॥

भा. कथम् एवम्?। 'तत्र उल्लेखे वे अपरिमितम्'—इति तदूनता
 सहस्रस्य दर्शयति ॥ (६। ७। ११ अ०) ॥

इति च केत्यादिपरकृतिपुराकल्पनामर्थवादमाधिकारकम् ॥

छ परकृति-पुराकल्पं च मनुष्यधर्मः स्यादर्थाय ह्यनु-
 कीर्तनम् ॥ २६ ॥ (१ म पू०) ॥

भा. इह परकृतयः पुराकल्पाश्च उदाहरणम्,—यथा, 'इति
 ह स्माह वकुर्वाणिर्मायान्मे पचत न वा एतेषां हविर्गृह्णन्ति'
 —इति, पुराकल्पः—'उल्लुकेह स्य पूर्वं समाजगुस्तान् ह
 असरा रक्षासि निर्जघ्नुः'—इत्येवमादयः । तेषु सन्देहः,—
 किम् एते मनुष्यधर्मा विधयः, एत तद्गोचाराम्; अथ वा

भा अर्थवादाः ?—इति । किं तावत् प्राप्तम् ?—मनुष्यधर्मा विधयः—इति । कुतः ? । ‘अर्थाय’ प्रयोजनाय ‘अनुकीर्तनम्’ एतत् भवति, कर्तृमनुष्यसम्बन्धकीर्तनेन क्रिया प्रशस्ता भवति, प्रशस्तं च प्रतिपाद्यं ; स एष विधिरेव, अनेन प्रकारेण अतः—परैरपि मनुष्यैः कर्तव्यः—इति गम्यते ॥

ख तद्युक्ते च प्रतिषेधात् ॥ २७ ॥ (यु०) ॥

भा एवञ्जातीयकस्य विधेः प्रतिषेधो भवति,—‘तदु तस्या न कुर्यात्’—इति, प्रसक्तस्य च प्रतिषेधो न्याय्यः । तस्मात् अपि विधयः—इति ॥

ख निर्देशाद्वा तद्धर्मः स्यात् पञ्चावत्तवत् ॥ २८ ॥
(२य पू) ॥

भा मनुष्यधर्मोऽयं विधिः एवञ्जातीयकः* इति गृह्यते,—तच्च तु विशिष्टगोचराणां निर्देशात् तेषामेव धर्मः—इति गम्यते ; स्तुत्या हि अयं कर्तव्यः—इति ज्ञायते, स च विशिष्टगोचराणां श्रूयते, तस्मात् तद्गोचराणामेव कर्तव्यः ; ‘पञ्चावत्तवत्’, यथा, ‘पञ्चावत्त वमद्विगोनाम्’—इति तद्गोचराणामेव भवति, एवम् इहोऽपि—इति ॥

ख विधौ तु वेदसंयोगादुपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥
(३य पू०) ॥

भा तुशब्दात् एषोऽपि पक्षो व्यवर्तते, ‘विधौ’ एतेषाम् ‘उपदेशः स्यात्’—विधौ वेदेन स्तुतिनिर्देशः कृतः, न विधाश्रये पुरुषे, पुरुषग्रहणं विधिप्रशसार्थं ; विधिः—इति क्रियामाह ; एतस्याः

भा क्रियाया भावो यस्मात् अनेन पुरुषेण क्रियते, तस्मात् साधु-
रिति, न तु अत्र पुरुषः क्रियासम्बन्धेन निर्दिश्यते, किन्तु
स्तोतव्यत्वेन। कुतः एतत्?। स्तुतिपदस्य अन्यस्य अभावात्।
अपि च क्रियानिर्देशे अतुल्या विधानं, क्रियापुरुषसम्बन्धनिर्देशे
वाक्येन, अतश्च दुर्बलम्। तस्मात् पुरुषमात्रस्य विधानं प्राप्नोति,
न तद्गोत्राणाम्—इति ॥

स अर्थवादो वा विधिज्ञेयत्वात्तस्मात्* नित्यानुवादः
स्यात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा एषोऽपि षष्ठो वाङ्मदात् विनिवृत्तः। नायं तद्गोत्राणा
विधिः, न मनुष्यमात्रस्य वा विधिः, विधिरेव वा—इति, अयं
'अर्थवादस्तु'। कुतः?। 'विधिज्ञेयत्वात्' अन्यं त्वव विधि-
मामनन्ति, परकृत्युदाहरणे तावत्, 'तस्मादारण्यमेवाग्नी-
यात्'—इति, पुराकल्पोदाहरणे, 'गृहपतेरेवाग्निपु निर्मथ्य
निर्वपेरन्'—इति। न च द्वयोर्विधोरेकवाक्यभावोऽस्ति, विधिना,
हि सम्बन्धमानयोः परकृति—पुराकल्पवचनयोः अन्या वचन
यक्तिः, अन्या तु स्युत्यर्थग्रहणयोः; न च उभयं यौगपद्यन
सम्भवति। तस्मात् अर्थवादः—इति ॥ (६। ७। १२ अ०) ॥

सहस्रसम्बत्सरस्य सहस्रदिनपरताधिकरणम् ॥

स. सहस्रसम्बत्सरं तदायुषामसम्भवात् मनुष्येषु ॥
३१ ॥ (१म पू०) ॥

भा. अस्ति सहस्रसंबत्सरम्—'पञ्चपञ्चाशत्तसिद्धतः संबत्सराः,
पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः, पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चा-
शत एकाविंशा विंशत्युज्जामयनं सहस्रसंबत्सरम्'—इति। तत्र

भा सन्देहः,—किं ये सहस्रायुषः, तेषाम् अनन अधिकारः, उत मनुष्याणाम्?—इति (यदापि मनुष्याणां, तदापि बहवो विकल्पाः वक्ष्यमाणाः), अथ वा दिवसेषु संवत्सरशब्दः?—इति। किं प्राप्तम्?—सहस्रायुषा भवितुमर्हति। कुतः?। ‘असम्भवात् मनुष्येषु’, न मनुष्याणाम् एतावदायुर्विद्यते, गन्धर्वाद्यस्त्वेतावदायुषः—इति भवति स्मृतिः, उपचारोऽन्यार्थदर्शनं* च;—‘प्रजापतिं वै प्रजाः सृजमानं पाप्मां सृष्ट्युरभिजघान स तपोऽभ्यस्य सहस्रसंवत्सरान् पाप्मानं विजिह्वासन्’—इति, विस्पष्टं चेद् सहस्रसंवत्सरम्। तस्मात् न मनुष्याणाम्—इति ॥

स अपि वा तदधिकारान्मनुष्यधर्मः स्यात् ॥ ६२ ॥
(२य पू०) ॥

भा ‘अपि वा’—इति पक्षस्थावृत्तिः,—न गन्धर्वादीनां, मनुष्याणामेव अधिकारः—इति। कुतः?। ‘तदधिकारात्’, मनुष्याधिकार आद्य समधिगतम्—इति, ते हि शङ्खवान्त कात्स्न्येन यथोदितं विधिम् उपसंहरन्तुम्—इति। ‘आह, ननु नेतावदायुषो मनुष्याः’। उच्यते, रसायनैः आयुर्दीर्घं प्राप्स्यन्ति—इति ॥

स नासामर्थ्यात् ॥ ६३ ॥ (२य पू० नि० १) ॥

भा न रसायनानामेतत् सामर्थ्यं दृष्ट, येन सहस्रसंवत्सरं जीवेयुः, एतानि हि अग्नेर्वह्निं कानि, बलीपलितस्य नाशकानि, स्रवर्णप्रसादकानि, मेधाजननानि, नेतावदायुषो दातृणि दृश्यन्ते। ‘ननु स्रवर्णप्रसादादिदर्शनादेव ज्योर्जीवनमप्यनुमास्यते†। न—इति ब्रूमः। कुतः?। ‘जतायुषं पुष्टम्’—

* भा० भा० पृष्ठके ‘उपचारोऽन्यार्थदर्शनं च दर्शने सूत्रवचनवाधादि ॥

† ‘आत्मजीवनं चिरकालं जीवमस्य’ इति भा० त्री० पृष्ठके टीका ॥

भा इत्यनुवादः, स एवं व्योम्नीवे न अवकल्पते । ‘अथ उच्यते,
—शतान्यायुरस्य—इति विषक्षीप्यामः’ । नैवं सङ्ख्याशब्दानां
समास इष्यते, न च गमकानि भवन्ति, ‘दिवचनवद्वचना-
नानामसमासः’—इति चाभियुक्तवचनात् ॥

छ. सम्बन्धादर्शनात् ॥ ३४ ॥ (इय पू० नि० ३, ॥

भा न हि एतावदायुषा रसायनानां सम्बन्धो दृष्टपूर्वः, न च
सम्बन्धादर्शनेऽनुमानमस्ति । ‘ननु सामान्यतोदृष्टं भविष्यति,
दृश्यतो तावत् अल्पस्य स्थिरभाषस्य कारकाणि, एवम् अभ्यस्य-
मानानि वीर्यवत्तमानि स्थिरशरीरताम् उत्पादयित्वा,
‘शतायुः पुत्रयः’—इति सत्यपि वचने, अधिकं वीर्यं दृश्यते
एष—इति । अथ उच्यते,—न अयम् एकान्तः, कदाचित् यास्य
यायन्तीश्च शरीरस्थिरतामुत्पादेयुः, न प्रागप्यदृष्टकानां, यद्या
प्रक्रान्तोऽभ्यासात् प्रक्रमाणा दृष्टेयाश्च यायन्तीश्च माया
प्राप्नुयन्ति, न तु अभ्यस्यताः पुत्रादुत्पत्तापि योजनमार्चं प्रप्ने-
युः, ययम् इहापि सम्बन्धाभावात् गृह्णायुद्धं माप्नुयुर्नयेति*
मन्दिग्धं, मन्दिग्धं जेतुं सामान्यतोदृष्टं न प्रमात्, न च अदृ-
ष्टोर्घः प्रमात्प्रकारेण, तस्योद्भूतगमनम् । तस्मात् अगम्य,
नैतावदायुषः गति- इति पुरुषवचनेन उक्तम् ॥ कथं तर्हि?
—इति ।

घ. स कुलकल्पः स्यादिति काष्ठाजिनिरेकमिन्द्र-
सम्भवात् ॥ ३५ ॥ (इय पू०) ॥

भा. ‘स’, मनुष्याधिपारपरे ‘कुलकल्पो’ भविष्यति—इत्येवं
‘काष्ठाजिनिः’ आचार्यो मन्यते एव । कुतः ? ‘एकमिन्द्र-

भा असम्भवात्, पुरुषाणाम् इदम् अनुशासन, न च एतत् एक
 शक्नोति पारयितुम्, यथा शक्यते, तथा पारयितव्यम्—इति
 गम्यमाने, बहवः शक्नुवन्तः प्रवर्त्तेरन्,—अन्येऽपि तत्कुलीना
 अन्येनारब्ध समापयेयुः—इति ॥

स अपि वा कृत्स्नसंयोगादेकस्यैव प्रयोगः स्यात् ॥ ३६ ॥
 (इयं पू० नि०) ॥

भा शास्त्रफलं हि प्रयोक्तारि समधिगतं (३। ७। ८ अ०), यद्य
 कार्त्तव्यमविधिम् उपसङ्कर्तुं समर्थं, स एवाधिक्रियते—इति ।
 तस्मात् न कुलफलप्राप्तकल्प्यते, कथं तर्हि?—सम्प्रदायभावेण
 धर्म—इत्यध्यवसीयते, एव श्रूयते, 'स्वाध्यायोध्येतव्य'—इति ।
 'एव तर्हि एतदध्यवसेय,—वचनप्रामाण्यात् एतत् कर्म कुर्वताम्
 आयुर्वर्द्धते—इति । तच्च न, प्रमाणाभावात्, न हि एतस्मिन्
 अर्थे वाक्यम् अन्यथा प्रमाणमस्ति । 'ननु अर्थापत्तिः, अन्यथा
 आनर्थक्यं भविष्यति—इति । उच्यते,—न आनर्थक्यम् अथ
 यनादेव हि अदृष्टं भविष्यति, तथा हि सामान्येन अदृष्टं
 कल्पयितुम् लघोय, न तु कर्मणा आयुर्वर्द्धते—इति विशेषा
 दृष्टकल्पना । अथ वा आनर्थक्यमेव अभ्युपगम्येत, न अयुक्ति
 फलकल्प्यम् । 'अथ उच्यते, अर्द्धतृतीयानि शतानि दीक्षि
 त्वन्तः चतुर्भिर्वर्षैः समाप्यन्ते—इति । एवमपि नियतपरिमाण
 होयेत, 'चतुर्विंशतिपरमा सप्तदशावरा सप्तमासीरन्—
 इति । 'वचनस्य तु आनर्थक्यपरिहाराय परिमाणं द्वापयि
 त्व्यते—इति चेत् । तदयुक्तम्, अध्ययनात् फलमस्ति । तस्मात्
 न एषा कल्पना—इति ॥ कथं तर्हि? । एवम्,—

स विप्रतिषेधात् गुण्यन्यतरः* स्यादिति लावुकायन ॥
३७ ॥ (सि० उपक्रम १) ॥

भा 'अन्यतर' अत्र गौण शब्द 'स्यात्,—यदि वा असवत्सरे
सवत्सरशब्द, यदि वा पञ्चपञ्चाशत —इति शब्दो गौण
—इति। कुत एतत्?। 'विप्रतिषेधात्', विप्रतिषेधो हि
भवति, उभयस्मिन् विहिते। कथं?। वाक्यं हि भिद्येत, यदि
पञ्चपञ्चाशतश्चित्त, न सवत्सरा, अथ सवत्सराश्चित्त, न
पञ्चपञ्चाशत। तस्मात् विरोधात् अन्यतरत् वचन गौणम्
—इति 'लावुकायन आचार्यो मन्यते स। आचार्यप्रहर्ष
पूजार्थं, नात्मन प्रतिषेधार्थम्॥

स सवत्सरो विचालित्वात् ॥ ३८ ॥ (सि० उ० २) ॥

भा एतदुक्तम्—अन्यतरत् गौणम्—इति, तदवधारयितव्य
तदुच्यते सवत्सरवचन गौणम्—इति। कुत?। 'विचालि
त्वात् विचाली हि सवत्सरशब्द सावनोर्गपि गणितदिवसक,
शीतोष्णवर्षानक्षत्रोर्गपि, चान्द्रमसोर्गपि स एव उच्यते कोऽन्याद्
शक्यते कल्पयितुम्। पञ्चपञ्चाशत —इत्ययन्तु व्यक्तपरिमाण
व्यार्थवत् वाचक, एकैनाप्युने न भवति ॥

स सा प्रकृति स्यादधिकारात् ॥ ३९ ॥ (४र्थ पू०) ॥

भा गवानयने मासा प्रकृता, मासेषु च सम्बत्सरशब्द उक्त,
—'यो वै मास सम्बत्सर —इति। तस्मात् पञ्चपञ्चाशतो
मासा —इति। 'ननु एतस्मिन् पक्षे सङ्ख्यसम्बत्सरशब्दो न
श्रवकल्पते। उच्यते, नामधेयमेतत् सङ्ख्यसम्बत्सरशब्द —

* गुण्यन्यतर इति का० श्री० ५० पट ॥

१ उक्तपरिमाणव्याप्त्य इति ३० म० पु० पाठ ॥

भा इति, न गुणविधि, नामधेय च न विधीयते, अविधीयमानश्च येन केनचित् गुणेन अवकल्प्यते ।

नैयोऽपि पक्षो युज्यते, अत्रापि हि स एव दोषः, न तावज्जीवनमस्ति, यावतैतत् अवकल्प्येत,* दाराग्रिकालसोम पूर्णत्वापेक्षेति, तेनेतस्मिंश्च क्रियमाणेऽपरिसमाप्ते एवायु पर्युपयुक्त स्यात् तथा च अध्ययनात् एव अदृष्ट कल्प्येत ।

एव तद्धि,—द्वादशाह प्रकृतिरिति पञ्चपञ्चाशतो द्वादशाह भविष्यति—इति, तथा च दृश्यते 'द्वादश वै रात्रयः सप्तमस्य प्रतिमा—इति तत्र स दोषो न भविष्येति । नैव, तत्र सम्बत्सरशब्दस्य साक्षात् प्रतिमाशब्देन संयोगात् । अपि च 'पञ्चपञ्चाशतविष्टत—इत्युक्त विष्टच्छब्दस्य द्वादशाहे द्विवसे दृष्ट, न द्वादशरात्रे । तस्मात् नैवम् ॥

ख अहानि वाभिसङ्गृह्यत्वात् ॥ ४० ॥ (सि०) ॥

भा वाशब्द पक्ष व्यावर्तयति—न च एतदस्ति,—पञ्चपञ्चाशतो द्वादशरात्रा—इति अहान्येव विष्टच्छब्देनाख्यायको । तस्मात् अह स सम्बत्सरशब्द—इति ॥ अथ वा, वाशब्द पक्षान्तरं व्यावर्तयति—न पञ्चपञ्चाशतो मासा, किन्तार्द्धं दिवसा, द्वादशाहे विष्टत् अह प्रकृत, तत्र सम्बत्सरशब्दो दृश्यते,— 'आदित्यो वा सर्वं ऋतव, स यदेवोदित्यथ वसन्तो यदा सङ्गवोऽथ ग्रीष्मो यदा मर्धान्दिनोऽथ वर्षा, यदाऽपराक्लोऽथ शरत् यदाऽस्तमेत्यथ हेमन्तशिशिरौ—इति सूर्यान् ऋतून् अहनि सम्पादयति, सर्वं च ऋतव सम्बत्सर । तस्मात् अह

* अवकल्प्येत इति का० मी० पु० पाठः ॥

† न हि अत्र सम्बत्सरशब्द आघात प्रतिमाशब्देन मध्याह्नादिति क० म० पुरातन पुनरुपाठः । नैव त हि अत्र रात्रिशब्द सम्बत्सरशब्दस्यापेक्षया प्रतिमाशब्देन मध्याह्नादिति शा० मा० पु० पाठः ॥

भा. सम्यत्सरशब्देन उच्यते । अपि च 'पञ्चपञ्चाशतस्तृप्तः—
इति चित्तां पञ्चपञ्चाशत्त्वं, न च द्वादशरात्रचित्त्वं, एकं हि
द्वादशाहे चित्दहः, न तत्र चित्त्सङ्ख्याया द्वादशरात्रेण मुख्यया
वृत्त्या सामानाधिकरण्यं, चित्दहःसम्बन्धलक्षणा स्यात्,
अभिसङ्ख्यं चित्दहः, तेन श्रुत्यैव सामानाधिकरण्यं, श्रुतिश्च
लक्षणाया ज्ञायसी । तस्मात् पञ्चपञ्चाशदहानि सम्यत्सरः
स्यात्—इति ॥ (६।७।१२ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः शतौ मीमांसाभाष्ये पष्ठस्याध्यायस्य
सप्तमः पादः ॥

पष्ठ अध्याये अष्टम पाद ॥

अथानाहिताग्ररेव चतुर्होत्रोभाधिकाराधिकरत्नम् ॥

स इष्टिपूर्वत्वादन्तुशेषो होम सस्कृतेष्वग्निषु स्याद
पूर्वोऽप्याधानस्य सर्वशेषत्वात् ॥ १ ॥ (१म पू०) ॥

भा इह चतुर्होतृत्वाग्नायते, 'प्रजाकाम चतुर्होत्रा याजयेच्चतु
र्होतमाज्यं गृहीत्वा चतुर्होतारं व्याचक्षीत पूर्वेषु पक्षेणाहं
जुहुयात् तदुत्तरेणार्द्धम्'—इति । तत्र सन्देहः—किं पच
मानेष्टिसंस्थितेषु अग्निषु एवमादय उत असंस्थितेष्वपि? तथा
पचान्तराश्रयणमपि पच्यमाणं विचारयिष्यते । किं तावत्
प्राप्तम्?—संस्कृतेषु अग्निषु एवज्ञातीयक 'अक्रतुशेषो ऽपि
होम स्यात् । यद्यप्यपूर्वा दर्विहोमा न कुतश्चिद्वर्मान्
आकाङ्क्षन्ति तथापि आहवनीयादयो होमादीन् आकाङ्क्षन्ति ।
यदाहवनीय जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टं प्रीतो भवति—
इत्यवमादिभिः श्रुतिभिः । यस्मिंष्टिपूर्वत्वात् सर्वहोमानां
संस्कृताग्निवृत्तित्वम् । एवज्ञातीयकानाम्—इति ॥

स इष्टित्वेन तु सस्तवश्चतुर्होतृनसंस्कृतेषु दर्शयति ॥
२ ॥ (उ०) ॥

भा तुशब्दात् पचो विपरिवर्तते । चतुर्होतृहोमा 'असंस्कृतेषु'
अग्निषु भवेयुः तथा हि दर्शयति एषा वा अनाहिताग्ने

* उत्तराहमिति का० को० पु० पाठः । शयिनी जाता यौ अधश्च इत्यादि
का मन्त्रपठोक्तः इति भाष्यम् ।

† यत्र द्यमादिना आकादस्यम् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ मन्त्रस्य अग्निवृत्तित्वमिति का० को० पु० पाठः ।

भा रिट्थितुर्होतारः—इति, अनाहिताग्रेरिष्टयो न विद्यन्ते, ये त्वेते चतुर्होतारः, तस्येयैव इष्टिरिति, अनाहिताग्रेः एवप्रातीयकान् होमान् दर्शयति । तस्मात् असंस्कृतेषु भवेयुः । 'ननु लिङ्गम् असाधकं, प्राप्तिर्वक्तव्या'—इति । तदुच्यते,—

घ. उपदेशस्त्वपूर्वत्वात् ॥ ३ ॥ (यु०) ॥

भा एवं तर्हि, अक्रतुशेषाणां विधिः एषा भविष्यति,—'एषा अनाहिताग्रेः क्रिया'—इति । एवम् अयं वदचनं भविष्यति, 'वादमात्रम् अनयं कं भवति, अस्य च अस्ति विधिसामर्थ्यम् । तस्मात् विधिः असंस्कृतेषु—इति ॥

छ. स सर्वेषामविशेषात् ॥ ४ ॥ (रथ प्र०) ॥

भा. आह, एतत् गृह्यते विधिः—इति ; यत्,—अक्रतुशेषाणाम्—इति, तत्र, 'सर्वेषां' क्रतुशेषाणाम् अक्रतुशेषाणां च चतुर्होतृहोमानाम् । कुतः ? । 'अविशेषात्', न क्रतुशेषाणामेव अयं धर्म उच्यते, न अक्रतुशेषाणाम्—इति ; तस्मात् सर्वेषाम् ॥

ख अपि वा कृत्वभावाद्नाहिताग्रेरशेषभूत-
निर्देशः ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भा 'अपि वा'—इति पक्षव्यावृत्तिः । अक्रतुशेषाणाम् एव अयं धर्मो न क्रतुशेषाणाम् । कुतः ? । 'अनाहिताग्रेः' 'कृत्वभावात्', न हि अनाहिताग्रेः क्रतवः सन्ति ; न च कृत्वङ्गं केवलं प्रयुज्यमानं कस्मैचित् प्रयोजनाय स्यात् ; न च अस्य अन्यत् फलं प्रकल्पयेत्, प्रमाणाभावात् ; वचनस्य हि अन्यदपि प्रयोजनमस्ति ; न च, अनेन वचनेन शक्यते अनाहिताग्रेः क्रतुः कल्पयितुम् । तस्मात् अक्रतुशेषाणाम् अयं धर्मः—इति ॥

स जपो वानग्निसंयोगात् ॥ ६ ॥ (आ०) ॥

भा वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । न असंस्कृतेषु अग्निषु एव ज्ञातीयका होना स्युः । कुत ? । आधानस्य संश्लेषत्वात् । 'ननु वचनमिदम्—'एषा अनाहिताग्नेरिष्टि'—इति । न—इति ब्रूम जपाद्यवाद एष भविष्यति, ये अपरूपास्तेषाम् अर्थवादो, न सर्वेषां चतुर्होतृणाम्, एष, 'यदाहवनीये जुहोति'—इत्येवमादीनां वचनानाम् अर्थवत्ता भविष्यति ॥

स इष्टित्वेन तु सस्तुते होमः स्यादनारभ्याग्निसंयोगादितरेषामवाच्यत्वात् ॥ ७ ॥ (उ०) ॥

भा यदुक्तम्—'एषा वा अनाहिताग्ने क्रिया इष्टितुष्या'—इति जपानाम् एष वाद—इति, तत्र, नैषा वचनव्यक्ति,—यैषा अनाहिताग्ने, क्रिया, वा इष्टितुष्या—इति । किंकारणम् ? । सादृश्यमाधानुवादोऽनर्थक स्यात्, इतरस्मिन् पक्षे विधिं अर्थवान्—येयम् इष्टि, एषा अनाहिताग्ने—इति तदिष्टि सरतवाहोमानामेव वाद । कथम् ? । इष्टिर्याग, स एवासचनाधिको होमः । यदुक्तम्—सर्वहोमार्थं आहवनीय—इति, तत्र चतुर्होतृनेयाधिष्ठत्य उच्यते, किन्तु अविशेषेण होमान् स चतुर्होतृषु असम्भवात् अन्येषु भविष्यति, चतुर्होतृषु च अनाहिताग्नेरुचरमानेषु आहवनीयो न अङ्गम्—इति* ॥

स उभयो पितृयज्ञवत् ॥ ८ ॥ (ज्या०) ॥

भा नैतदस्ति, अनाहिताग्नेरेव चतुर्होतार—इति, 'उभयो' स्युः 'पितृयज्ञवत्', यथा पितृयज्ञ आहिताग्ने अनाहिताग्नेऽपि,

भा. एवं चतुर्होतारोऽपि । कथम् अवगम्यते ? । वर्णितमेतत्,—
यदा अनुवादपक्षः, तदा आहिताग्नेः, यदा विधिपक्षः, तदा
अनाहिताग्नेः; उभयथा वचनव्यक्तिः प्रतीयते, न च प्रतीय-
मानोऽर्थः शक्यतेऽपकृतुम् । तस्मात् उभयोश्चतुर्होतारः—
इति ॥

ख. निर्द्देशो वानाहिताग्नेरनारभ्याग्निसंयोगात् ॥ ८ ॥
(उ०) ॥

भा. 'न चैतदस्ति,—उभयोश्चतुर्होतारो भवेयुः—इति । कथम् ? ।
एष हि अनाहिताग्निनिर्द्देशः,—‘एषा वा इष्टिः अनाहिताग्नेः’
—इति वचनेन अधिष्ठतः, न आहिताग्निः, निर्द्देशवामर्श्यात् ।
अर्थवादे च उभयोर्लक्षणं तत्रैव न विवक्ष्यते—इति । ‘यदाहवनीये
जुहोति’—इति वचनं न चतुर्होतृत्वेनैव अधिष्ठत्य उच्यते—
इत्युक्तम् । तस्मात् अनाहिताग्नेरेवज्ञातीयका होमाः ॥

ख. पितृयज्ञे संयुक्तस्य पुनर्वचनम् ॥ १० ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—पितृयज्ञवत्—इति, युक्तं पितृयज्ञे, तत्र आहि-
ताग्निमयुक्तस्य पुनरेतद्वचनं भवति,—‘अथानाहिताग्निना कार्यः’
—इति, एतद्वचनम् अनाहिताग्नेरपि—इति अनाहिताग्नौ
अग्न्याहार्यकं करोति, इह तद्या नास्ति वचनं, नियोगत एको
निर्द्देशः,—‘एषा वा अनाहिताग्नेः’—इति, न अपि अग्निरदो-
ःस्ति । तस्मात् पितृयज्ञेन अमुल्यमेतत् ॥ (६।८।१ अ०) ॥

अनाहिताग्निपुनर्वचनहोमाधिकरणम् ॥

ख. उपनयन्नादधीत होमसंयोगात् ॥ ११ ॥ (पू०) ॥

भा. इदमामनन्ति, ‘उपनयंस्तिष्ठभिर्जुह्यात्’—इति । तत्र

भा मन्देहः—किम् अयं होम आधानसंस्कृतेषु अग्निषु. उत
असंस्कृतेषु?—इति। किं प्राप्तम्?—‘उपनयन्नादधीत’—इति।
कुतः?। ‘होमसंयोगात्’ आहवनीयस्य, ‘यदाहवनीये जुहोति,’
तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति’—इति। तस्मात् आधानोत्तर-
काला एते, होमाः—इति स्थितिः ॥

ख स्यपतीष्टिवस्त्रौक्तिके वा विद्याकर्मानुपूर्वत्वात् ॥
१२ ॥ (सि०) ॥

भा न चैतदस्ति,—‘आधाय एवज्ञातीयकं होतव्यम्’—इति।
किं तर्हि?—लौकिके एव प्रवर्त्तत—इति। कुतः?। ‘विद्या-
कर्मानुपूर्वत्वात्’, विद्याग्रहणार्था इमे होमाः; विद्यावत्तस्य
आधानेन अधिकारः, सामर्थ्यात्। अतः आधानोत्तरकालता
नैषाम् अवकल्पते, यथा स्यपतीष्ट्याम् ॥

ख आधानञ्च भार्यासंयुक्तम् ॥ १३ ॥ (यु०) ॥

भा आधानं च भार्यासंयुक्तम् श्रूयते, विद्याग्रहणोत्तरकालस्य दार-
संयुक्तं। तस्मात् अपि न अवकल्पते पूर्वकालता आधानस्य ॥

ख अकर्म चोर्द्धमाधानात्तत्समवायो हि कर्मभिः ॥
१४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा ‘अथ आह, या पूर्वमाधानात्. दारक्रिया, सा कर्मायां भवि-
ष्यति, वचनाच्च ऊर्द्धमाधानात्. अपत्याद्याः,—द्वयोरपि कालयोः,
पिण्डपितृदद्यात् नेप दोषो भविष्यति’—इति। अथ उच्यते,
—‘अक्षमं च’ दारक्रिया, या आधानोत्तरकाले। कुतः?।
‘आहवनीयादि—‘गमवायो’ ‘हि कर्मभिः’ भवति, यार्थे च

भा अग्रयः आधातव्याः—इति नियमः । तस्मात् उभयस्मिन्नपि
काले दारसंग्रहः—इत्येतत् नास्ति ॥

सू. आद्यवदिति चेत् ॥ १५ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ आह,—यथा पिण्डपितृयज्ञः आहिताग्नेः, अनाहिता-
ग्नेश्च भवति, एवं दारसंग्रहोऽपि—इति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् ॥

सू. न अतिविप्रतिषेधात् ॥ १६ ॥ (आ० नि० १) ॥

भा. नैवं ; अतिविप्रतिषेधो हि भवति, एवं क्रियमाणे दारकर्मणि
विद्याग्रहणोत्तरकालं श्रूयमाणं, पूं० क्रियते—इति विप्रतिषेधम् ।
अर्थादन्यदेवेदम्—इति चेत् ; न, अर्थप्राप्तस्यैव कालनियमः
एषः, उपनयनं च कर्माथे, तत् द्वितीयस्यां विप्रतिषेधेत ॥

सू. सर्वार्थत्वाच्च पुत्रार्थो न प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥
(आ० नि० २ एवं पू०) ॥

भा. अथ उच्यते,—‘प्रागाधानाच्च, कर्माधा एव, जडं च अप-
त्यार्था एव अस्य* भविष्यति, तेनैवं सति अस्य न किञ्चित्
विरोत्स्यते’—इति । उच्यते,—नैतदेवं, सर्वार्था हि सा, न
केवलम् अपत्यार्घ्यतामेत्यति, तदुक्तं,—फलोत्साहविशेषात्—
इति । तस्मात् अपि न द्विद्वारसंग्रहः । अपि च एवं स्मर्यते,
—‘धर्मं च अर्थं च कामे च नातिचरितव्या’—इति, एवं सति
अतिचरिता स्यात्, अतो न द्विद्वारसंग्रहः । एकेव भार्या
कर्माधा अपत्यार्था च, तस्याश्च विद्याग्रहणोत्तरकालता । अतो
न आधानसंस्कृतेषु एते होमाः—इति ॥

स. सोमपानात्तु प्रापयं द्वितीयस्य तस्मादुपयच्छेत्* ॥
१८ ॥ (पू० नि०) ॥

भा. गृह्यते एतत्,—मागुपनयनात्, नास्ति पत्नी—इति; यदुक्तम्
एकैव पत्नी—इति, तन्न मृश्यते, यथैव स्मृतिः,—‘धर्मे च अथे
च कामे च नातिचरितव्या’—इति, ‘धर्मप्रजासम्पन्ने दारे न
अन्यां कुर्वीत’—इति च; एवम् इदमापि स्मर्यते एव, अन्य-
तरापाये अन्यां कुर्वीत—इति । तस्मात् यस्य न धर्मसम्पन्ना
न प्रजासम्पन्ना वा पत्नी, सोऽन्या कुर्वीत—इति । ‘सोमपानात्’
—इति च अर्थवादं व्यपदिशति स्म,—‘सोमपो न द्वितीया
जायामभ्यपूयते’—इति द्वितीयामपि जायां दर्शयति ॥

स. पितृयज्ञे तु दशनात्प्रागाधानात्प्रतीयेत ॥ १९ ॥
(आ० नि० ३) ॥

भा. ‘अथ कथं पितृयज्ञस्य द्वौ कालौ?’—इति । उच्यते, वचनं
हि तत्र दृश्यते,—‘अप्यनाहिताग्निना कार्यः’—इति । तस्मात्
प्रागाधानात् पितृयज्ञः—इति ॥ (६। ८। २ अ०) ॥

अनाहितेऽग्निः सपत्नीत्याधिकरणम् ॥

स. स्यपतीष्टिः प्रयाजवदग्राधेयं प्रयोजयेत्तादर्थ्याद्या-
पट्यजेत ॥ २० ॥ (पू०) ॥

भा. अस्ति स्यपतीष्टिः,—‘एतया निषादवधपतिं याजयेत्’—
इति । तत्र सन्देहः,—किम् आधानसंस्थितेषु अग्निषु स्यात्, उत
भोक्तृषु?—इति । किं प्राप्तम्?—संस्थितेषु—इति । कथम्? ।

भा 'यदाहवनीये जुहोति'—इत्येवमादिवचनात् । 'ननु शूद्रस्य आहवनीयाभावात् नास्ति तस्य श्रुतिः'—इति । उच्यते,—
 सा हि आहवनीयं प्रयोजयेत्, यथा प्रयाजान् श्रुतान्
 प्रयोजयति, एव चोदकसामर्थ्यात्—इति । 'तादर्थ्याच्च अप-
 दृज्येत', स्वपतीत्यर्थं च आहिता अग्नयः, तस्याम् अपदृक्तायाम्
 अपदृज्येरन्, धारणं हि तेषां दृष्टकायम् आम्नातम्, अतिक्रान्ते
 कार्ये न स्यात्—इति ॥

ख 'अपि वा लौकिकेऽग्नौ स्यादाधानस्यासर्वशेष-
 त्वात् ॥ २१ ॥ (सि०) ॥

भा 'अपि वा'—इति पक्षव्यावृत्तिः । लौकिकेषु अग्निषु 'स्यात्'
 न संस्मृतेषु । कुतः ? 'आधानस्यासर्वशेषत्वात्', सर्वकर्मशेष-
 भूता अग्नयः, तदङ्गमाधानं, न कर्माङ्गं, श्रुत्यादीनामभावात्
 न कर्मप्रयुक्तता आधानस्य, वाक्यसामर्थ्याच्च अग्निप्रयुक्तत्वं,
 यच्च दर्शपूर्णमासप्रयुक्तं, तच्चोदकेन प्राप्यते, न द्रव्यप्रयुक्तम् ।
 तस्मात् लौकिकेषु अग्निषु स्वपतीष्टि—इति ॥ (६।८।
 ३ अ०) ॥

अनादिनेऽग्नाववकीर्णिपशुश्रूषाभाधिकरणम् ॥

ख अवकीर्णि-पशुश्रू* तददाधानस्याप्राप्तकाल-
 त्वात् ॥ २२ ॥

भा अस्ति अवकीर्णि-पशुः,—'ब्रह्मचार्यवकीर्णिं नैवहत गर्हभमा-
 लभेत'—इति । तच्च सन्देहः,—किं तदर्थम् आधानं कर्तव्यम्,
 उत लौकिकेषु अग्निषु तद्वर्त्तत?—इति । 'अवकीर्णि पशुश्रू

भा तद्वत्—इत्यधिकरणातिदेशः,—पूर्वस्य अधिकरणस्य यः पूर्वः पक्षः, स अत्र पूर्वः पक्षः; यः सिद्धान्तः, स सिद्धान्तः;—सवार्धम् आधानम्, तस्मात् आहिताग्निषु—इति पूर्वः पक्षः। आधानस्य अप्राप्तकालत्वात्—इति सिद्धान्तः,—अप्राप्तोऽयम् आधानस्य कालः—इत्येतदुक्तं। तस्मात् इदमपि कर्म लौकिकेषु—इति ॥ (६। ८। ४ अ०) ॥

देवकर्माणामुदगयनादिकास्तथाधिकरणम् ॥

ख उदगयनपूर्वपक्षाद्दःपुण्याहेषु देवानि स्मृति-रूपा-
न्यार्थदर्शनात् ॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भा दैवानि कर्माणि उदाहरणम् उपनयनप्रभृतीनि। तत्र सन्देहः,—किम् अनियते काले दैवानि कर्तव्यानि, उत उदगयन पूर्वपक्षाद्दःपुण्याहेषु?—इति। अनियते—इति प्राप्ते उदगयनादिषु—इत्युच्यते। कुतः?। एवं स्मरन्ति,—‘तेषु कालेषु दैवानि’—इति। रूपार्थवादश्च,—‘एतद्वै देवाना रूपं, यत् उदगयनं, पूर्वपक्षोऽहः’—इति, न च वयं देवादीना रूपं विद्मः, अथ तेषु कालेषु दैवानि क्रियन्ते, ततः एतेन सम्बन्धेन रूपवचनम् अवकल्पते। अन्यार्थं च वाक्यमेतत् दर्शयति,—पूर्वाक्तो वै देवाना, मध्यन्दिनो मनुष्याणाम्, अपराह्नः पितॄणाम्—इति। तस्मात् एतेषु कालेषु दैवानि स्युः—इति ॥

ख अहनि च कर्मासाकल्यम् ॥ २४ ॥ (यु०) ॥

भा ‘अहनि च’ विशेषः,—सकलं कर्म अह्नयेव शक्यते कर्तुम्—इति, न रात्रौ करिष्यति ॥ (६। ८। ५ अ०) ॥

पित्रकर्मणोऽपरपक्षादिकासुताधिकरणम् ॥

स इतरेषु तु पित्राणि ॥ २५ ॥

भा आह्वादीनि अपरपक्षे अपराक्षे च, स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात् ॥
(६। ८। ६ अ०^१) ॥

ज्योतिष्टोमाद्व्याजपयोर्नित्यताधिकरणम् ॥

स याचनाक्रयणमविद्यमाने लोकवत् ॥ २६ ॥ (पू०) ॥

भा इदं समाम्नायते ज्योतिष्टोमे,—‘द्वादश राशीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीत’—इति, तथा ‘सोम क्रीणाति’—इति। तत्र सन्देहः,—किं यस्य न विद्यते भृति, तेन वनितया, यस्य च न विद्यते सोमः, तेन क्रेतव्यः, उत उभयोपि सति च असति च?। किं प्राप्तम्?—‘याचनाक्रयणम् अविद्यमाने’ भृतिधने सोमे च स्यात्। कस्मात्?। द्रव्यसद्भावाद्ये याचनाक्रयणं, तत् विद्यमानेऽनर्थकम्; अनर्थकं च उक्तमपि न कर्तव्यम्। तस्मात् अविद्यमाने भवेत्, लोकवत्; यथा यस्य लोके नास्ति द्रव्य, स याचते क्रीणाति च, एवम् इच्छापि द्रष्टव्यम् ॥

स नियतं वार्यवत्त्वात् स्यात् ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘नियतं वा’ याचनाक्रयणं, तद्विद्यमाने अविद्यमाने च द्रव्ये स्यात्, एवं याचनाक्रयणम् ‘अर्धवत्’ भवति, ज्योतिष्टोमप्रयुक्तं हि तत् श्रूयते, न द्रव्यप्रयुक्तं; तच्च नित्यं ज्योतिष्टोमस्य, नैवं वचनं भवति,—यदा द्रव्यं नास्ति, तदा कर्तव्यम्—इति;

* अथवा ‘सोम’ इति मन्त्राधिकरणेन कर्तव्यता उद्दिष्टा। नार्तिके तु अधिकरणम् इत्युक्तम्।

भा ज्योतिष्टोमस्य च नित्यमङ्गमुक्तं, द्रव्याभावो निमित्तम् उक्तम्—
इति परिकल्प्येत, कल्पनाया शब्दो बाधेत । अतो याच्ना-
क्रयणमस्त्वतम् द्रव्यम् इहोपयोक्तव्यम्, अन्यथा वैगुण्यं भवति ।
तस्मात् सति च असति च द्रव्ये याच्नाक्रयणम् अनुष्ठातव्यम्
—इति । अथ यदुक्तं,—लोकवत्—इति, लोके कर्म अर्थलक्षण
भवति, न शब्दलक्षणं, यथा अर्थः, तथा क्रियते; न, यथा
शब्दः, वेदे तु शब्देनैव अर्थोऽवगम्यते, तथैव अनुष्ठेयम्—
इति । तस्मात् विद्यमानेऽपि कर्तव्यम् ॥ (६। ८। ७ अ०) ॥

ज्योतिष्टोमादिषु यद्येवमादौनामपि नित्यताधिकरणम् ॥

स तथा भक्षप्रैपाच्छादनसंज्ञतहोमद्वेषम् ॥ २८ ॥

भा ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘ययो व्रत बाधणस्य यवागू राजग्यस्य,
आमिक्षा वैश्यस्य’—इति, तथा दर्शपूर्णमासयोः प्रैषः,—
‘प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिर्हमसादय शुचः समृद्धिं पत्नीं सन्न-
श्वाज्येनोदेहि’—इति, तथा बाजपेये श्रूयते,—‘दर्भमयं वासो
भवति’—इति, पशू संज्ञतहोमः,—‘यत् पशुर्मायुमहतोरो
वा यद्विराहत अग्निर्मा तस्मादेनसो यिगवान्मुक्षत्वक्षसः’—
इति, तथा, ‘योऽस्मान् देष्टि यच्च वयं द्विष्मः’—इति वचनम्,
एतानि उदाहरणवचनानि ।

तेषु सन्देहः,—किं यस्य अपरं भोजनं न विद्यते, स ययो
व्रतयेत्, यवागूमामिक्षां वा, उत विद्यमानेऽपि?—इति, तथा
यो प्रेषितः प्रैषार्थं न प्रतिपद्यते, स प्रेषितव्यः, उत प्रतिपद्य
मानोऽपि?—इति; तथा, यस्य सूत्रमयं वासो नास्ति, न
दर्भमयं परिदधीत, उत विद्यमानेऽपि?—इति; तथा यस्य
पशुर्मायुम् कुर्यात्, उरो वा पादौ वा हन्यात्, स एतेन भवेण
बुद्ध्यात्, उत अन्योऽपि?—इति, तथा, यो देष्टि कश्चित्

भा अन्येन च द्विष्यते, स एव मयं ब्रूयात्,—‘योऽस्मान् द्वेष्टि’—
इति; उत अद्विषन् अद्विष्यमाणस्यापि?—इति।

तत्र अधिकरणातिदेशोऽयम्। तत्र यः पूर्वस्मिन् अधिकरणे
पूर्वः पक्षः, स इह पूर्वः पक्षः, अस्तत्र सिद्धान्तः, स इह
सिद्धान्तः,—अविद्यमाने कुर्यात्—इति पूर्वः पक्षः; ‘नियतं
वार्धवत्त्वात्’ (६। ८। २७ सू०)—इत्युत्तरः। स एव अत्र न्यायः,
यः पूर्वः ॥ (६। ८। ८ अ०) ॥

अपरराचे व्रतस्थानिदमाधिकरणम् ॥

स अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् ॥ २९ ॥

भा. ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘मध्यन्दिनेऽपरराचे वा व्रतं व्रतयति’—
इति। तत्र सन्देहः,—किं नियतम् अपरराचे व्रतम्, उत अनि-
यतम्?—इति। किं प्राप्तम्?—‘नियतं च अर्धवत्त्वात् स्यात्’
—इति। एवं प्राप्ते श्रुमः,—‘अनर्थकं त्वनित्यं स्यात्’, यदा
एवम् मन्येत,—अस्मिन् काले व्रतं मे जरिष्यति—इति, तदा
व्रतयेत्, यदा तु खलु मन्येत,—न सम्यक् जरिष्यति—इति,
तदा तत् व्रतं प्रियमाणम् अनर्थकं स्यात्, यदि हि अजीर्णं
यजमानो म्रियेत, तदा तखलोपः, तखलोपे च सखलोपः।
तद्यात् अनियतं तस्मिन् काले व्रतं व्रतयितव्यम्—इति ॥ (६।
८। ९ अ०) ॥

वाग्धोवादीपोमीपशुमाधिकरणम् ॥ (एतत् विष्वाकर्मिन्द्रम्) ॥

स पशुचोदनायामनियमोऽविशेषात् ॥ ३० ॥ (पू०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो,—‘यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
पशुमासभते’—इति। तत्र सन्देहः,—किं यः—कश्चित् पशुरा-

भा लभ्यनीयः, उत छागः?—इति वक्ष्यमाणेन अभिप्रायेण भवति संशयः। 'ननु एकेषामाग्नायते,—अजोऽग्नौषोमीयः'—इति, 'सर्वशाखाप्रत्ययं च एकं कर्म'—इति। अत्र उच्यते,—अति शाखं भिन्नानि कर्माणि—इति कृत्वा—चिन्ता। किं तावत् प्राप्तम्?—'पशुचोदनायाम् अनियमः'; उत्सर्गं कर्तव्ये द्रव्यं शक्यते उत्सृज्यम्, न पशुत्वं, द्रव्यं हि साधकम्, अतः अप्र द्रव्यम् अन्तरेण, उत्सर्गो न सम्भवति—इति द्रव्यम् उपादी-यते। तस्मिन् उपादीयमाने अनियमः, यत्किञ्चित् उत्सृज्यम्—इति। कुतः एतत्?। 'अविशेषात्', न हि पशुत्वसम्बद्धेषु कश्चिद्विशेषः उपलभ्यते। तस्मात् यः—कश्चित् पशुः—इति॥

ख छागो वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा वाशब्दः पक्षं ध्यावर्तयति। नैतदस्ति,—अथ—कचन द्रव्ये पशुत्वम् उपादेयम्—इति। अस्ति उत्सृज्यस्य नियमकारणं मन्त्रवर्णं,—'अग्नये छागस्य वयाया मेदसोऽभुवृद्धि'—इति, छागप्रकाशनसमर्थो मन्त्रवर्णः समाग्नायते, यदि छागो न उपा-देयः, ततस्तत्प्रकाशनसमर्थस्य उपादानम् अनर्थवत्, तेन अप-गम्यते,—छागम् अधिकृत्य उत्सर्गं विदधाति—इति, मन्त्र-वर्णिको द्रव्यनियमविधिः—इति॥

ख न, चोदनाविरोधात् ॥ ३२ ॥ (आ०) ॥

भा नैतदेवं, न शक्नोति मन्त्रवर्णश्चोदनाया प्रत्यर्थित्या द्रव्य-नियन्तुम्, यत्र हि द्रव्यस्य प्रकाशकं न श्रूयते, तत्र अप्रकाशित-मेव तत्कर्तव्यम्—इति। तस्मात् न मन्त्रवर्णात् प्रकाशननियम-विधिः* कल्प्यते,—एवमत्रा प्रकाश्यं प्रकाशयितव्यम्—इति।

* प्रकाशकनियमविधिरिति आ० नो० पु० पाठः ।

† एव मन्त्रप्रकाशनविधिः क० स० द्वितीयं पु० पाठः ।

भा. अत्र पुनः शब्देन अवगम्यते,—पशुत्वेन प्रकाशयितव्यम्—इति । तस्मात् न मन्त्रवर्णः तत्सद्भावे समर्थः । मन्त्रवर्णाद्धि कल्पया प्रयोगवचनश्रुतिः, इह कृष्ण प्रयोगवचनेन 'उपसंहर्तव्या, अन्य एव पशुशब्दस्य अर्थः पशुत्वम्, अन्यो मन्त्रवर्णेन नियम्यते छागः । तस्मात् न मन्त्रवर्णस्योदनाविरोधेन नियन्तुमर्हति—इति ॥

छ आर्पयवदिति चेत् ॥ ३३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—न पशुत्वम् अन्येभ्यः पशुभ्य आच्छे-
तव्यम्—इति ; यथा, 'आर्पयं वृणोति, चीन् वृणीते'—इति सामान्यश्रुतिः चित्त्ववाचतिष्ठते—इति, चित्त्वं विशेषो विव-
क्षितो न अन्ये विवक्षिताः—इति ; एवम् इहापि पशुत्वं, छागं प्रकल्पयितुम् विवक्षितं, न अन्यान् विशेषान्—इति ॥

छ न, तत्र ह्यचोदितत्वात् ॥ ३४ ॥ (आ०) ॥

भा. भैतदेवं, 'तत्र हि' अचोदितं द्रव्यम् उत्सृष्टं, मन्त्रवर्णं, वरणे पुनश्चोदितं ; तत्र चित्त्वसङ्गसम्बन्धस्य वरणे चोदितत्वात्, न अन्या सङ्गस्य प्रियते । आर्पयशब्दादपि न अनार्पयं, विशब्दस्य हि तत् सामर्थ्यं, येन आर्पयशब्दो विशिष्टसङ्गविषयो निय-
म्यते, इह न मन्त्रस्य सामर्थ्यम् । तस्मात् अनियमः—इति ॥

छ नियमो वेकार्थं ह्यर्थभेदाद्भेदः पृथक्तेनाभिधानात् ॥
३५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'नियमो वा', 'ऐकार्थं हि' पशुच्छागशब्दयोः,—सामान्यं पशुः—इति, छागादयो विशेषा उच्यन्ते । कथम् ? तैः सामा-
नाधिकारक्यात्, पशुः छागः, पशुरुद्रः, पशुर्मेघः पशुरुजः—
इति । एवं सति न मन्त्रवर्णः पशुशब्देन विवक्ष्यते, तेन छागो-

भा. ११ व्याख्येयश्चोदितः, मन्त्रवर्णे उपादीयमाने इदम् अवगम्यते, छागं विवक्षित्वा अयं पशुशब्दः उच्यते—इति, न अन्यान् विशेषान्—इति। छागोपकरणम् अस्य उपदर्शितं, यदुप-
दशने पशुशब्दश्छगाभिप्रायः—इति गम्यते, यथा युगवरत्ने
उपदर्शिते, ईयाचकादिसन्निधाने चेत् अक्षमानयेति उच्यते,
तदा, यानाक्षमधिकृत्य भूते—इति गम्यते, न तु विदेवनाक्षम्
—इति। यदि हि अर्थभेदो भवेत् पशुच्छागशब्दयोः, पृथ-
क्षोनाभिधानं, ततो भेदः स्यात्,—न छाग एव नियम्येत,
अविहितः छागार्थः—इति अश्वोपादानम्। अपि च, छाग
पक्षे तं मन्त्रवर्णं प्रकाशयेत्, छागार्थाभिधाने पुनः पशुशब्दस्य,
छागप्राप्तावन्येषाम् अत्रापि रिति अन्यस्मिन् प्राप्ते लिङ्गेन
नियमः क्रियते—इति ॥

ख अनियमो वार्थान्तरत्वादन्यत्वं व्यतिरेकशब्द-
भेदाभ्याम् ॥ ३६ ॥ (आ०) ॥

भा 'अनियमो वा', यः—कश्चित् पशुः उपादेयः, 'अर्थान्तर-
त्वात्,—अर्थान्तरं पशुत्वम्, अर्थान्तरं छागत्वम्, अर्थयोरपि
सामानाधिकरण्यं, न शब्दयोः। कथं पुनरर्थान्तरं गम्यते?।
व्यतिरेकाच्छब्दभेदाच्च,—व्यतिरेको हि भवति,—कश्चित् पशुर्न
छागः। तथा, 'छागः, पशुः'—इति शब्दभेदः; शब्दभेदादेवार्थ-
भेदो न्याय्यः। एकस्मिन् वाक्ये समवायात्,—पशुं छागमानय—
इति, इतरथा, अन्यतरेण सतार्थत्वात् अन्यतरो वाक्ये न सम-
वेयात् समवेति च। तस्मात् अन्यत् पशुत्वम्, अन्यत् छागत्वं;
तस्मात् अनियमः,—यः—कश्चित् पशुः उपादेयः—इति।

तत्रोत्प्रेक्षिका* पक्षव्यावृत्तिः, अन्यत्वेऽपि सति नियम एव।

भा. कुतः ? । 'मद्वस्य प्रयोगवचनेन गृहीतत्वात्, मद्वसाधनं हि कर्म—इति गम्यते, यदि छागम् उपादास्यामहे, सगुणं कर्म शक्तामः कर्तुम्, मद्वम् उपाददानाः, मद्वस्य अपाक्षितत्वात्, अथ अन्यम् उपादास्यामहे, मद्वस्य विषयाभावात् मद्वम् अप-जह्यतो न सगुणं कर्म निर्वर्तयेम, अतो न च श्रुतिं बाधामहे, अन्यस्मिन् पशुशब्दो वर्तते—इति, न च अन्यम् उपादास्यामहे, वैगुण्याद्विभ्यतः । तस्मात् छागः एव उपादातव्यः—इति ॥

‘ननु अश्वम् उपाददाना नैव मद्ववर्णम् अपह्वास्यामः, स एव अश्वः छागो भविष्यति, यस्मिन्नगमनोऽश्वः, स छागः, ह्रिदेर्गमेत्यु छागशब्दः प्रसिद्धः ।

स. रूपालिङ्गाच्च ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

भा. ‘कचित् मुष्करा भविष्यन्ति’—इति श्रूयते, यद्यन्तरेण वचनम्, अमुष्करास्तदेदम् उपपद्यते । तस्मात् ह्रिन्नगमनोऽश्वोऽपि छागः—इति कर्माख्या भविष्यति । अत्र उच्यते,—

स. छागे न कर्माख्या रूपालिङ्गाभ्याम् ॥ ३८ ॥
(आ० नि०) ॥

भा. ‘छागे’ ‘कर्माख्या’ रूपालिङ्गाभ्यां न अवकल्पते, न हि छाग-शब्दः ह्रिन्नगमनवचनः, समुदायो हि असी पृथक् अर्धाक्षरे प्रसिद्धो, न असी अवयवप्रसिद्धा बाधितव्यः । तस्मात् न अश्वः छागः ॥

स. रूपान्यत्वान्न जातिशब्दः स्यात् ॥ ३९ ॥
(आ० नि० १) ॥

भा. इदम् अन्यपदोत्तरं सूत्रम् । ‘अथ कस्मात् न वयोवचनो

भवति? वयोवचना ह्येते शब्दाः क्षागच्छागलो वस्तः—इति, तेन अश्वोऽपि वयोवचनो भविष्यति—इति। उच्यते,— नैतदेवं, सत्यं वयोवचनः, अजापतिगतन्तु वयो वदितुम् शक्नोति, यथा शोणः—इति वर्षवचनः अश्वजातिगतं वर्षे वदति, न अन्यम्। तस्मात् 'रूपान्यत्वात् न' वयोमात्रवचनः, किन्तु 'जातिशब्दः स्यात्', जात्याश्रयं वयो वदेत्। अतश्चाग एव नियम्यते ॥

ख विकारो नोत्पत्तिकत्वात्* ॥ ४० ॥ (आ० नि० २) ॥

भा इदमपि पदोत्तरम्,—इह अश्ववादीनां विकारश्चागशब्दः, किञ्चिदत्र अश्ववादीनाम् उच्यते, न किञ्चित् अन्यदेव। तस्मात् अश्वोऽपि क्षागः—इति, 'न उत्पत्तिकत्वात्', ओत्पत्तिको हि नाभिनाम्नोः सम्बन्धः—इत्युक्तम् (१।१।३ सू०), न आद्याविकारः सम्भवति—इति। तस्मात् न अश्वश्चागः, अतः क्षाग एव उपादातव्यः—इति ॥

ख स नैमित्तिकः पशोर्गुणस्याचोदितत्वात् ॥ ४१ ॥
(आ० नि० ३) ॥

भा पदोत्तरमेव इदं सूत्रम्। अथ कस्मात् न किञ्चिन्मित्तः क्षाग शब्दो भवति? एवं श्रूयते,—'सुषिरो वा एतर्हि पशुः यर्हि वषामुत्खिदन्ति'—इति। न—इत्युच्यते, किद्वत्त्वस्य 'गुणस्य' 'पशोः' 'अचोदितत्वात्', 'अथङ् पशुमालभेत'—इति हि चोद्यते। तस्मात् अच्छिद्रः पशुः। न च, अवयवप्रसिद्धा समुदायप्रसिद्धिर्वाधन्ते,—इत्युक्तमेव। तस्मात् क्षाग एव उपादेयो न अशवादयः—इति ॥

* 'विकार इति चेत् ॥ ४० ॥ नोत्पत्तिकत्वात् ॥ ४१ ॥' इति न चोद्यते।
या० भा० पृष्ठके क० स० पृष्ठके च दृष्टव्यम्।

स जातेर्वा तत्प्रायवचनार्थवत्त्वाभ्याम् ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा वाशब्दः अवधारणायाम् । यस्मात् अवयवप्रसिद्धा समुदायप्रसिद्धिर्न बाध्यते, तस्मात् 'जानेः' एव छागशब्दो वाचकः, एवं समुदायस्य अर्धवत्ता अनुगृहीता भविष्यति—इति तत्प्रायवचनम् उपपद्यते, 'विश्वेषां देवानाम् उक्षाणां छागानां मेघाणां वपानां मेघसोऽनुब्रूहि'—इति जातिप्राये वचनम् उपपद्यते, प्रायेणापि हि नियमः क्रियते, यथा, अपरप्राये लिखितं ब्रूया अयगोभ्यम्—इति बुद्धिर्भवति । तस्मात् छाग एव उपादानम्—इति । छत्वा-चिन्तायां* प्रयोजनं न वक्तव्यम् ॥

इति श्रीशवरस्वामिनः छतौ मीमांसाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य अष्टमः पादः ॥ अध्यायस्य समाप्तः ॥

समाप्त्य पूर्वं पठक ॥

* शास्त्राभारे विधौ एव "जागोऽग्नीषोमीय" इति स्पष्टमुक्त्यान् इयं छत्वा चिन्ता ।

मीमांसासूत्राणाम्

पूर्वार्द्धम्

अथराउफारि

सुचीपत्रम् ।

सूत्रम्	श्रु	भूवम्	श्रु
अथर्षे ऋतुसमुक्तं अथोक्तमिदं नुवाह ११८		अथोदकाय पक्कारः	११९
अथर्षे षोडशधानास्तत्समवायो ०१६		अथोदना मुवाधेन . . .	१२०
अथर्षेणि चाप्रत्यवायम् . . .	१२०	अथोदितं च कर्मभेदात् . . .	१२१
अथर्षेणात् नैव स्यात्	१२०	अतन्मन्वाप्यर्चनाय . . .	१२२
अथर्षेणात् नत पुनर्विशेष . . .	०४१	अतद्भुक्तानां नैव ध्यात् .. .	०४८
अतुनाय कर्मोदना ...	१०६	अतद्विहारय . . .	१०९
अतुने तु कर्मोदने नुवक्तव्यं प्रतीयेत ११८		०१०
अतिसु लिङ्गदर्शनात् ऋतुसम्पत् . . .	१०८	अतुन्यनात् नैव स्यात् ...	१२१
अथै कर्मनिर्दिष्टान् . . .	१२०	अतुन्यनात् वाच्यधीर्भूते तस्य ...	१२०
अथैवमप्रकरणे तद्वत्	१२०	अतुल्यामादममानविधानां सु ...	४१४
अथवत् ऋतुनामानुपूर्व	१२०	अतुपेयस्य वाच्य स्यात्	१२८
अथविधिर्वा निमित्तमथोक्तान् . . .	१८१	अथात ऋतुसमुक्तार्थयोर्भिन्नाया २१९	
अथद्वौनय तद्वत्	११८	अथात शेषस्यचत्	१०८
अथाना मुष्णकाक्षनाद्योक्त . . .	११०	अथातो धर्मजिज्ञासा .. .	१
अथानानुपगतमथोक्तो निमित्ताय ११९		अथान्येनेति सत्यान्मां अग्निधाम्नात् .. ५८२	
अथै नुवन्तात्	१०९	अथव्यमान् केवले कर्मण्ये स्यात् १०८	
अथैव नुति अथार्थनात् . . .	१०९	अथव्यमान् शेष स्यात्	२२६
अथेतत्तेषामभनात् . . .	१०९	अथव्यमान् दत्तात् ,	८०

श्रुतम्	प्रश्न	श्रुतम्	प्रश्न
अद्वैतम वा अविच्छेदोऽपि नैवास्ति २०२		अतुल्यमपि वा सामान्यात्	१६१
अधिक वा प्रतिप्रमदात् ०५०		अनुमानस्य मन्त्रानामनुमन्त्र	०९
अधिक वा स्याद्व्युत्पत्त्यादितरेषा ..	७५९	अनुपपत्तौ वाक्यमपि सर्वेषु ...	१९४
अधिकारे च अन्तर्विधिरित्याद्येषु २५८		अन्ते तु बादरायणस्यैव प्रथमः ..	४११
अध्वर्युर्वा तदर्थो हि व्याप्यपूर्व ४२१		अन्ते नित्यस्योद्भवात्	४०९
अध्वर्युर्वा तद्व्याप्यत्वात् ..	४०८	अन्ते वा ननुक्तम्	४०९
अध्वर्युस्तु दशमात्	४९३	अन्ते स्युः रश्मिवापात्	४०४
अनन्तरं वत तद्व्युत्पत्त्यात् ...	४०६	अन्यमरेकार्थं	२४२
अनपेक्षत्वात् ९१		अन्यपरिपोष्योक्तम्	४८
अनर्थक्यमुत्तरेषाम् . १९२		अन्यप्रतिषेधाच्च	१९६
अनर्थक्यमित्यव्यात्	७७३	अन्यदर्शनाच्च	८०
अनर्थक्यं कर्मण्यसौते	१८६	अन्यप्रापं प्रतीयते	१९३
अनर्थक्यं मन्त्रमात्रे व्यात् ६८०		अन्यस्य स्यादिति चेत्	६१८
अनर्थक्योपदेशः स्यादमन्त्रव्यात् १६१		अस्या अपीति चेत्	७१४
अनाद्यतेष्वमन्त्रत्वमाध्यातेषु ..	१९८	अन्यानर्थक्यात्	४१
अनित्यत्वात् तु नैव व्यात् ...	१८६	अन्यप्रापने कर्मव्यवस्थं	७७
अनित्यत्वात् नैव स्यादसौ हि ..	१९७	अन्यार्था वा पुनः अति	१८९
अनित्यदर्शनाच्च	१६	अन्यार्थोऽपि नित्यव्यवस्थं	११८
अनित्यमयोगात्	४९	अन्ये न नित्यव्याप्तादि कारणप्राप्तिः १८१	
अनित्यमयोग्यात्त्वानर्थक्यं ..	४८	अन्ये नापीति चेत्	७१८
अनित्यमनित्यं	४४०	अन्यो वा स्यात् परिच्छेदात्मा . १८६	
अनित्यमनित्यं वाच्यकारणादित्यस्य ...	७७८	अपदेशो वा अर्थस्य विद्यमानत्वात् ११९	
अनित्यमनित्यं विज्ञेयत्वात्	७७९	अपनयने कर्मव्यवस्थं नित्यमान ...	४९८
अनित्यमनित्यं विज्ञेयत्वात्	७७७	अपनयनाद्वा पूर्वस्य अनुपपत्त्यर्थम् १९८	
अनुपपत्त्योऽपि नैव व्यात्	४६९	अपनयनो वाच्यव्यवस्थं धर्मव्याप्यत्वात् ४८९	
अनुपपत्त्योऽपि नैव व्यात्	७४०	अपनयनो वा नित्यव्यवस्थं विज्ञेयत्वात् ..	७४१
अनुपपत्तौ तु कालः स्यात्	४०८	अपनयनो वा विद्यमानत्वात्	७०९

सूच्यम्	पृष्ठ	सूच्यम्	पृष्ठ
अपराधात् कर्तुं यत् पुत्रदर्शनम्	४८	अपि वा लौकिकेऽग्नौ	७१८
अपराधेऽपि च तै शान्त	६४१	अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन ..	६४०
अपरिमिते शिष्टस्य सङ्ख्याप्रतिषेध	८३१	अपि वा वदनिर्देशादुपश्रुताना	६२४
अपहतो तु धोदना तस्यामान्यात	५१४	अपि वाऽन्यतिरेकाद्रूपशब्दा	६५०
अपि चोत्पत्तिप्रयोगो यथा स्यात्	६९५	अपि वा शेषकर्म स्यात् क्रतो	७४०
अपि वा कर्तुं सामान्यात्प्रमाकमतु	६९	अपि वा शेषभाजा स्यात्	६०५
अपि वा कामप्रयोगे मन्त्रभावात्	६९८	अपि वा श्रुतिभेदात्	३८०
अपि वा कारणाप्रवृत्त तदर्थमर्थ	४२०	अपि वा श्रुतिप्रयोगात् प्रकरणे	१२२
अपि वा कारणाप्रवृत्ते प्रयुक्तानि	६८	अपि वा सद्भितीये श्याद्देवता	१०८
अपि वा कालमात्र स्याददर्शना	५१८	अपि वा सर्वधर्म स्यात्	७३
अपि वा छत्तमधोगादविधान	७३०	अपि वा सर्वसङ्ख्यात्वाद्विकार	४६८
अपि वा छत्तमधोगादेकमेव	७५८	अपि चोत्पत्तिप्रयोगादर्थमन्त्रभो	४८६
अपि वा जलभावाद्वादिनाग्र	७५८	अपूर्वत्वाद्विधान स्यात्	७०३
अपि वा क्रतुकासमशुक्ला सद्य	५४८	अप्रकरणे तु तदर्थमर्थो	३९६
अपि वा क्रतुधयोगाद्विधिरव्यक्त	२०३	अप्रकृतमात्र	१४०
अपि वा गायत्रीरद्वयतुष्टुषु	४०१	अप्रयोगकत्वादेकस्यात् क्रियेरत्	३१८
अपि वाऽन्यनिष्ठा सृष्टिर्गो	५१०	अप्राकृतमेव हि प्रयोगे तत्प्रमाणेय	७०८
अपि वाऽन्यनिष्ठा कानिचित् धर्मः	४९०	अप्राप्ता वातुपपत्ति प्रयोगे हि	४५
अपि वा तदधिकारानमतुल्यधर्म	७५६	अभामिप्रतिषेधाच्च	१९
अपि वा द्विचक्रत्वात् प्रकृत	४८३	अभावदर्शनाच्च	४४८
अपि वा नामधेय स्यात्	८६	अभावाच्चैतत्स्य स्यात्	७०८
अपि वाऽन्यानि धात्वानि	७२८	अभिधारेके विप्रकर्षाद्वाऽप्राप्तरत्	४४६
अपि वाऽन्याददर्शनात् यथाश्रुति	६२३	अभिधानस्य कर्मवत्	१२४
अपि वाऽन्यकर्म स्यात् प्रधाने	६४४	अभिधाने चैवाद्	६१
अपि वा प्रयोगसामान्यात्	११५	अभ्यासोऽकर्म रूपत्वात् पुदषार्थ	६८८
अपि वाऽन्यसामान्यादोदमार्थन	४८८	अभ्यदधे कालापरार्थादिद्या	७०१
अपि वाऽन्य शब्दज्ञान	६०३	अप्यप्यमान्य च पयमानविविधा	४८८

सूत्रम्

पृष्ठ

अयनेषु सोदनान्तर सञ्ज्ञोपवन्धात्	१७८
अर्थकर्म वा कर्तृमयोऽभात् सञ्ज्ञात्	४७८
अर्थकर्म याभिधानमृयीमात् ..	४८०
अर्थकर्म वातुमान स्यात् क्रमेकमे	१८१
अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावे ..	६७२
अर्थलोपादकर्म स्यात् ...	१११
अर्थवदिति चेत्	६७३
अर्थवादस्य तदर्थवत्त ...	११८
अर्थवादस्य तद्वत् ..	७१२
अर्थवादोपपत्तेय ..	१८५
" " ..	११४
अर्थवादो वा ..	६७
अर्थवादो वा अनुपपत्त्यात् ...	११७
अर्थवादो वा अर्थस्याविद्यमानत्वात्	१७७
अर्थवादो वा प्रकरणात्	११५
अर्थवादो वा विधि ..	७१५
अर्थविप्रतिषेधात् ..	५७
अर्थममवायात् प्रायश्चित्त ...	६७७
अर्थस्तु विधिशेषत्वात् तथा कोके	१४
अर्थस्तु अपवर्गितैर्दिककल्पापि ..	६१५
अर्थो वा	१२०
" "	१२८
अर्थोद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ...	१०६
अर्थानां विमलत्वात्	७११
अर्थपरिमाणाच्च ..	६८५
अर्थोपादानु नैव स्यात्	७११
अर्थोभिधानमर्थं च भविष्यता	४५७

सूत्रम्

पृष्ठ

अर्थोभिधानमामर्थ्याभ्यान्तेषु	१४२
अर्थोपनिषेध	१०१
अर्थेन च समवेतत्वात्	६११
अर्थेन तपलयेन देवनामान् ...	११८
अर्थेनेति चेत्	१७५
अर्थेऽपीति चेत्	४७५
अर्थे समवेतस्यतो द्रव्यकर्मणात् ..	४४८
अर्थकर्मदेव वाक् साकाङ्क्ष .	१११
अर्थकर्म इदमुच्यते ..	११५
अर्थोर्विषयस्य	७५६
अर्थवत्ताच्च समान्यस्य	६८६
अर्थवत्ताच्च कृत्वा तथा च	११४
अर्थवत्ताच्च विधिरासादये	५८७
अर्थवत्ताच्च	७१
अर्थवत्ताच्च	१८
अर्थवत्ताच्च	१७
अर्थवत्ताच्च	१४७
अर्थवत्ताच्च	१८१
अर्थवत्ताच्च	८८
अर्थवत्ताच्च	६७
अर्थवत्ताच्च	१७१
अर्थवत्ताच्च	१८
अर्थवत्ताच्च	४४०
अर्थवत्ताच्च	२१६
अर्थवत्ताच्च	१११
अर्थवत्ताच्च	१७२
अर्थवत्ताच्च	११६

श्रवम	४४	श्रवम्	४४
अशक्तौ त प्रतीयेरन	४१०	आग्नेयवत पुनर्वचनम	१०१
अशब्द इति धन स्यादाक्य	४४१	आग्नेयमूक्तद्वयमादभ्यासेन प्रतीयेत	१८२
अशब्दमिति चेत्	६६०	आधाराग्रिद्योममरूपानां	१४६
अश्वत्थस्य लक्षणम्	१८२	आधाराग्रिद्यमानेषु तथा स्थान	६५०
अश्वत्थात् नृपसम्यग्निं शान	६४४	आश्वत्थपीति चेत्	४८४
अश्वे ह प्रमत्तमाहनेन	७४०	आश्वत्थस्य सद्योमात्	१४२
अश्वत्थात् तदक्यं स्थानं कर्मणो	७४०	आश्वत्थं च दर्शनान् स्मिष्टद्वयमादस्य	१४२
अश्वत्थात् नैव स्थानं सर्वदाज्ञानं	१४२	आश्वत्थनाभ्यामस्य दर्शनान्	७०२
अश्वत्थं प्रकरणादितिकर्तव्यतायै	१८२	आश्वत्थं करोमिगन्ध	४६८
अश्वत्थात्, मुक्तास्य मयादस्य	१८०	आश्वत्थवद्यौमपद्यम्	२०
अश्वत्थात्, नैव स्थानं विधे	६४६	आश्वत्थार्थेतरा प्रुति	७११
अश्वत्थात् वैद्यन तद्वत् प्रतिष्ठयत	५४१	आश्वत्थस्य भाव्यां विदुः	७१६
अश्वत्थात्, भोक्तृकर्म	५४४	आश्वत्थस्यि तद्यति चत्	४११
अश्वत्थकर्म तादृश्यात्	६०१	आश्वत्थे सद्योमात्	१०५
अश्वत्थात्	२४	आश्वत्थस्यमयोदना	१२८
अश्वत्थस्य सत्यसिद्धान्ति	७१५	आश्वत्थस्यं तु वैवीक्ष्यात्	७१२
अश्वत्थे च तद्वत्तां व्यात्	७४८	आश्वत्थस्य च सद्योमात्	६११
अश्वत्थस्य यस्मिन्प्रच्छेदसदा	७२५	आश्वत्थस्यार्थमादस्य	१२२
अश्वत्थानि शान्तिवद्व्यानात्	७६०	आश्वत्थस्यार्थमादस्य	८८
अश्वत्थवत् पुनर्वचनमाह	१११	आश्वत्थस्यार्थमाह	४८१
अश्वत्थो वा प्रकरणाद	१८६	आश्वत्थस्य क्रियायमादानयंक्षम	१८
आकाशिकरूपम्	४८	आश्वत्थस्यार्थमाह	६०८
आकाशिकं क्रियायमानं	८०	आश्वत्थपीति धत	१८८
आकाशं चैव तद्वत्तात्	२८४	आश्वत्थवदिति धेत	७०१
आकाशं प्रवचनम्	१०	आश्वत्थस्यार्थमाह	४४०
आकाशं हि दग्धसद्योमात्	७४	आश्वत्थस्यार्थमाह	७४१
आकाशो वा	६६०	आश्वत्थस्यार्थमाह	१६२

सूच्यम्

पृष्ठ

इतरेषु तु पित्रानि	०७१
इष्टिलेन तु सञ्चय	१६२
इष्टिलेन तु सञ्चयेन ह्येव स्यात् ...	०६४
इष्टिपूर्वत्वादप्रतुमेवो धोम ...	०६९
इष्टिरयस्मान्नायस्य भादये धोम ..	४८८
इष्टानो वा तदर्था अविशेषार्थं	५०८
इष्टार्थमप्राप्येय प्रकरणात् ..	१००
उक्त समानाद्येदमर्थं मत्तान् धर्मं	८३
उक्तानु वाक्यमेवम्	५९
उक्तानु शब्दपूर्वार्थम्	१०
उक्तमनिमित्तम्	६३१
उक्तयामित्यस्योक्त	६९
उक्ता य यजनान्त	४०५
उक्त्यादिषु वाच्यं निरुपमानान्त	१०९
उत्कर्षात् ज्ञातुमल्ल धोम स्यात्	५८०
उत्कर्षो वा पक्ष्यादिशेषस्य ..	१०९
उत्कर्षो वा दीक्षितत्वादिनिमित्त	०६६
उत्पत्तौ वा अनुपरोक्षत्	०१५
उत्पत्तावमित्यस्य अन्वयः ..	१३४
उत्पत्तिकालनिश्चये काल ..	५१०
उत्पत्तिरिति चेत्	१६८
उत्पत्तेश्चातन्प्रधानत्वात्	४८८
उत्पत्तौ तु बहुवचने	४८८
उत्पत्तौ नित्य	६१८
उत्पत्तौ येन मयुक्त	४०८
उत्पत्तौ वा, वचनात् स्वरसंख्या	४१
उत्पत्तामधोनाम् प्रणीतानामाद्य	४००

सूच्यम्

पृष्ठ

उत्पत्ताधिकारात् सति सर्ववधमम्	३४५
उत्पत्तौ तु प्रधानत्वात् शेषकारी	३८६
उद्भवमपूर्वपक्षादपुष्पाधेयु दैवानि	०७०
उद्भास्यधममेकं च निरुपयोगात्	३५०
उपगाय छिद्रदर्शनात्	४०१
उपदेशस्त्वपूर्वत्वात्	०६३
उपदेशो वा याज्ञाशब्दो हि ..	१५२
उपनयनादधीत धोमसंयोगात् ..	०६५
उपवेश्य पक्षे स्यात्	६८८
उपपत्त्येवमिति प्रत्यय	१०६
उपाध्यायो ज्ञेयत्वात् यथाप्रकृति	०५५
उपायो वा तदर्थत्वात्	३५६
उपयार्थमिति चेत्	५०
उपयो पितृयज्ञवत्	०६४
उपाध्याया वा न हि तथोर्ध्वं शक्त	६८८
उत्पत्तिकृत्कुभोरन्ते दर्शनात् ..	५०९
उद्	६३
उत्पत्तिकृत् करणैस्त्वर्थत्वात् ...	४१५
एक वा चोदनेकत्वात्	५००
एक वा तत्पुत्रभावाद्वाक्येनोदार्थत्वात्	३६९
एक वा सथोनकपक्षोदना	२००
एक अन्वयमर्थान्	४८३
एकचित्तिना स्यादपवृत्ते हि ..	३१४
एकैकयुक्तमेकस्य युतिसंयोगात् ...	१२४
एकत्वेऽपि परस्मै	१०९
एकत्वेऽपि परासि निन्दाशक्ति ..	१०९
एकदेश इति चेत्	१००

सूच्यम्	पृष्ठ	सूच्यम्	पृष्ठ
एकदेशद्वय विभक्तिद्वये श्यात्	७८	कर्तृन्तो वा विशेष्य तन्निमित्तत्वात्	२०९
एकदेशद्वयोत्पत्तौ विद्यामान ...	८३४	कर्तृ-देश काष्ठानामचोदन	८८१
एकनिष्पत्ते ...	८४८	कर्मकरो वा भूतत्वात्	९१४
एकपाये अन्नादभये पूर्वो भक्षणे	११७	कर्मकाव्यात्	११५
एकवृत्तिताच्च . . .	८४१	कर्मकाव्यात् पूर्वेषा अतिवृत्त	८०९
एकस्त्रीमे वा ऋतुमयोमात् ..	१८४	कर्म तथेति चेत्	९४०
एकस्त्राच्चेत दद्यात्काम्यविशेषात् ..	१४८	कर्मपूर्वो वा प्रवर्गवत्	७५
एकस्त्रिकर्मयोमात्	१०७	कर्मद्वये च दर्शनात्	४७८
एकस्त्रिन् वा द्वेताकारादिभानवत्	९७१	कर्मोपपि जैमिनि कर्मार्थत्वात् ..	९१०
एकस्त्रिन् चार्थधर्माद्वैश्वानराद्वत्	१०८	कर्माभिदन्तु जैमिनि	९१४
एकस्त्रिन् समवतन्त्यात् ...	१४९	कर्माद्यन्तु पञ्चकोर्वा सामिन ..	४१६
एकस्य कर्मभेदादिति चेत्	८८७	कर्म्ये के तम दर्शनात्	९४
एकस्य तु छिन्नेदान प्रयोजनार्थं	१०१	कर्मपात्कार वा	७५१
एकस्य तूतपत्तये ययोन्यकत्वम् ..	४८१	कामो वा तन्मयोत्रेन चोद्यते	४०१
एकस्मै च पुन वृत्तिरविशेषा ...	१९८	काव्यात्वाच्च	४८१
एकशब्दे परार्थत्वात् ...	८९	काव्ये कर्मणि नित्यं सर्वेषां यथा	४०९
एकशब्दे तु वचनान् प्रतिवक्तुं	१४८	काव्येषु धैर्यमर्थित्वान्	९१६
एकशब्दे तु छिन्नभाषात् श्यात् ...	१८१	कारण स्यात् इति चेत्	८८
कौत्सपतिवत्, अष्टव्यायेन ..	७	कारणवत्	१४९
कौत्सधर्मा परार्थत्वात् कदाचित्	७९८	कारणादभ्यासि	११८
कौत्सभूत तथेति चेत्	४९९	कारणादानवमर्तं स्यात् ...	४९०
कौत्समयोमाहोमयो -	७१०	कारणादुपस्थाच्च	११८
कर्तोतिशब्दात् ..	९४	कारणग्रहणाच्च	७१७
कर्तृणां वृत्तिमयोत्रात् ..	१८४	कारणविधिविषयो	९८८
कर्तृणां वृत्तिमयोमाहिति ..	९०१	कारण्येन मन्त्रयत्	९८१
कर्तृन् चर्तनित्यमात्राच्छास्त्रात् ..	१८७	कारण्युक्तौ कास इति चेत्	१०८
कर्तृन् च तु कर्मापन्नवाद्यात्	१४७	कारण्युत्पादचोदनात् ..	९८१

सूत्रम्	शृङ्खला	सूत्रम्	शृङ्खला
कालार्थत्वाद्बोधयो ६६०	गुणसाधनसमीपे	.. १५०	
कालोत्कर्षरति ५४६	गुणस्तु तत्तुष्टयोमान्	... ११८	
कात्तो वा ६६५	गुणस्तु नृनिर्मयोनात्	.. १२१	
छनकं चाभिधान २०१	गुणस्तु तु विधानत्वात्	६६६	
छनत्वात् कर्मकं मलत्स्यात्	२२६	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. ६८
छनदेशात् पूर्वार्थं सदेष्टुं स्यात्	५६५	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १८०
छने वा विनिर्णयं स्यात् २०	गुणस्तु तु विधानार्थे	६६	
छन खोपदेशादुभयस्य मध्यवर्धन	२५४	गुणस्तु तु विधानार्थे	६९
छतुर्गो वाच्यत्वादात्तुपपत्ते स्यात्	२०२	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १०६
छतौ कलायं वाच्यत्वादात्तु	५०१	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. ११५
छतप्रतिपक्षो वा चोदितत्वाद्	५०४	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. ११८
छतप्रतिपक्षेति चेत्	५०४	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. ११९
छतने वा प्रयोगवचनान्	५०८	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १२१
छतनी योः पूर्वार्थस्याप्या	५०९	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १२२
छतस्य द्वैतमात्रायात्	५०९	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १२३
छतस्य वा निमित्तस्य	५०९	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १२४
छतस्य चक्षुर्मात्रम्	५०९	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १२५
छिप्याणामावितत्वात्	५०९	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १२६
छित्वात् भक्त्या व्याप्ति	५०९	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १२७
छाने तु सर्वदा	५०९	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १२८
छाने वा व्याप्ति	५०९	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १२९
छितिषु सामान्या	५०९	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १३०
गुणत्वाच्च वेदने	५०९	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १३१
गुणस्तु चानिर्णये	५०९	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १३२
गुणवादस्तु	५०९	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १३३
गुणवर्तिनो वाच्यत्वाच्च	५०९	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १३४
गुणवर्तनार्थं व्याप्ति	५०९	गुणस्तु तु विधानार्थे	.. १३५

सूचक	पृष्ठ	सूचक	पृष्ठ
धर्मस्य धर्माध्यानात् संयोगस्य ..	२४८	जाति	१०१
धर्मस्य तुल्यकाशलात् ..	२१४	जातिन्नु वादरायणोऽविशेषात्...	६०८
धरावनीतिचेत्	२०६	जातिविशेषात् पर	२४५
धरी वा अधोक्तं	२०६	जातेषां तत्प्राय	००८
धातुर्धर्मविशेषात्	६११	जात्यन्तरात् शङ्कते	४००
धिकीरं वा संधीमान्	२८८	जुह्वादीनामप्रयुक्तत्वात् सन्देहे ...	०१८
धोदूना प्रति भाषा	४१४	जाते च वाचन	४१८
धोदना पुनरात्म	१११	ज्योतिष्टोमे तुभ्याम्बिशिष्टं ...	४४४
धोदनाया फलानुते	१४१	तद्योदकेषु मन्त्राध्या	१९५
धोदनापान्नकारभो	४४०	तच्छब्दो वा	५००
धोदनार्थकात्तर्ध्ना	४६८	तच्छेषो बोधयते	८८
धोदनालक्षणीयं भग्नं	१	तत्काले वा निश्चयमान् ..	४३१
धोदना वा गुणाना ..	४८६	तत्प्रकरणे	२११
धोदना वा द्रव्यदेवताविभिरवादे हि	६८१	तत्प्रकृतेश्चापि ..	४८२
धोदना वाऽनुरूपत्वात् ..	४००	तत्प्रकृत्यर्थं यथान्ये ...	१०१
धोदना वाऽप्रकृतत्वात्	१४५	तत्प्रकृत्यान्वयान्तरम् ..	८८
धोदना वा शब्दार्थस्य	१४८	तत्प्रधाने वा तुल्यवत् ..	२१४
धोदितत्वात् यथायुति	६०८	तव औद्यम्यमुपाज	४६१
धोदितान् प्रतिदेताविरोधान्	०२	तव मन्त्रमभिधोगविशेषात् ...	००
धोदिते तु धर्माध्यायस्य ..	२१८	तव प्रतिबोधो न विद्यते ...	०१०
धोदने धार्थिकार्थम्	४४२	तव विप्रतिषेधाद्विकल्प ..	००१
ध्वजप्रतिषेधम्	१०४	तव मर्मोऽविशेषात्	५५५
ध्वजदेवतावत्	१०६	तवाद्यात् कर्तृपरिमाण ..	४८०
धामे न कर्माध्या ..	०००	तवार्थात् प्रतिवचनम् ..	०१८
धामो वा मन्त्रार्थान्	००४	तत्कृतमप्यत्राहम्	४४५
धामो धामप्रतिनदीनाम् . . .	०६४	तद्योग्यपतिविभक्ता	४६१
धापनी धैर्यदेवताम्	२८८	तत्प्रयोगात् कर्मबोधवत्ता ..	४००

सूत्रम्	पृष्ठ.	सूत्रम्	पृष्ठ.
तत्तद्योगात् क्रतुसदाश्च	... १८०	तथा च लिङ्गदर्शनं	... ६४०
तत्तद्योगात्	... १८०	तथाज्ञानमपीति	... ६४८
तत् सर्वदाविशेषात्	.. १२४	तद्योगानविमर्शमे	... १६९
तत् सर्वदाविशेषात्	... ४६६	तदर्थं चि च दोषस्तथा	... ६४४
तत् सर्वदाविशेषात्	६०६	तदर्थं तान् प्रयोगस्त	... ७४
तत्पिहितं	... १००	तदर्थं वचनात्	.. १८८
तथा वासोऽर्थसंयोगात्	.. ४६७	तदर्थं भाषात्	... १५५
तथा वासोभावात्	... ४९	तदसत्तिष्ठानुरूपतात्	.. ७७
तथा च लिङ्गं	... ४४६	तद्वैतसंज्ञं च वचनात्	... ४१२
तथा च लोकाभेदे	४४०	तदाश्वी वा प्रकरयोपपत्तिर्याम्	१६०
तथा चाश्वार्थदर्शनम्	.. ५२४	तदा दिशमिष्यन्तात्	.. ५४०
" "	... ५२५	तदुक्तिवाच दोषद्वि	.. ६०८
" "	... ५४५	तदुक्ते च वचनाच्चोति	.. ५७४
" "	... ५६५	तदुत्पत्ते कर्मादि प्रवर्थाय	४२६
" "	.. ६१०	तदुपपन्न उपपत्त्यन्तमेव	... ११८
" "	.. ६१६	तदेकदेशो वा	.. ४६७
" "	७०७	तदेकपाचाचा समवायात्	... ६४८
" "	... ७४७	तदुक्तात् विधीयेत्	.. ६५
तथा इत्येव गुणवृत्ति	४८२	तदुक्तवादा मधर्मात्	... ४११
तथा निमित्ते	.. ६६	तद्वि शब्दात् विवेत्	... ६८९
तथात् क्रतुपदुक्तानि	... ६४०	तदुक्तात् विधीयेत्	... ६४
तथापूर्वम्	४४४	तद्वैदात् कर्माद्योपपत्ति	.. ६४६
तथा पञ्चभावात्	.. ४९	तदुक्ते तु प्रतिषेधात्	... ७१८
तथा भवप्रैषाद्यादन्	.. ७०२	तदुक्ते तु कर्माद्युक्तिः	.. ५६०
तथाभिधानेन	... १६०	तदुपपत्त्या शब्दाना	.. ७०९
तथा चाश्वार्थोपपत्ति	.. १११	तद्वचनादिदन्ती यथाप्रधानं	... १४७
तथा उपपत्ति चेदि	.. १६९	तद्वच लिङ्गदर्शनं	... १०७
तथा श्रीमद्विष्णुसूत्रम्	... १६६	" "	... ४४५
तथा सामिन् कर्माद्युक्तानि	... ६६२	तद्वच शेषवचनात्	... १४७

सूच्यम्	प्र०	सूच्यम्	प्र०
तद्वत् प्रयोजनैकत्वात्	६८२	तेनौत्कृष्टस्य कान्तविधि	२०४
तद्वत् सुवमाकारे	२००	तेषामर्थेन सम्बन्ध	२११
तद्वत्सु वचनप्राप्ते	२६६	तेषांस्वयमार्यवशेन	१९८
तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात्	२०९	तेषामौत्पत्तिकत्वात्	६४८
तद्व्यापदेशे च	८०	तेष्वदर्शनात् विरोधस्य	७०
तद्वित्यं तद्विकीर्णं हि	६६०	तत्कर्त्तव्यं प्रयुक्तत्वात्	४०६
तद्वयं फलमिद्वित्वात्	४१३	तथापि तद्वयस्य च	६९०
तद्व्याच विप्रयोगे स्यात्	६८८	तयो विद्याया च	२०८
तद्विषय फलदर्शनात्	६६५	विशेष परार्थत्वात्	२०९
तद्विस्तृतं शिष्यमानानि	६४७	तद्व्यापकप्रत्ययेन	२००
तद्विस्तृतमवधारणात्	६४८	तद्विषयकालं यत्नं तत्	७४६
तद्य निमित्तपरीक्षितं	६	तद्विषयो नैमित्तिकं शुक्तिमयोगात् ४९०	
तस्य रूपोपदेशाभ्याम्	२६४	दर्शनात् कालस्तिष्ठाना	६४८
तस्या चापदुक्तमाश्री	६२०	दर्शनादिति चेत्	२६०
तस्योपदेशसमाख्यानेन	४०७	दर्शनादिनियोगं स्यात्	७४
तादर्थ्यात् कर्म शब्दादर्थ्यम्	६११	दर्शनाद्वैकदेशे स्यात्	६८१
तादर्थ्येन गुणार्थता	६२०	दर्शपूर्णमासयोरित्या	५९०
तानि द्वैध गुणप्रधानं	१११	दर्शनं सिद्धदर्शनात्	६८८
ताभिष्य तुल्यम् आनान्	५२२	दिग्निर्भासश्च तद्वत्	२१६
ताद्यात्मनि प्रकृतिम्	२०२	दीप्ताकालस्य शिष्टत्वात्	७१६
तुल्यं च साम्यदायिक	४४	दीप्ताद्विचक्षणं वचनात्	२८१
तुल्यं सर्वेषां प्रत्यविधि	२७१	दीप्तापर्याये चातुप्रकाशत्	७१४
तुल्यत्वात् क्रिययोर्न	८१	दीप्तापरिभाषे यथाकाम्यविशेषात् ७१२	
तुल्यत्वं कर्म धर्मण	७५	दीप्तास्तु तु विनिर्देशात्	७४८
तुल्यवचनं प्रमाद्वानात्	५२६	दरभूयस्त्वान्	४८
तुल्यश्रुतिनादा	११५	दम्भते	११२
तुल्या च कार्त्तव्यश्रुति	५३४	देवताया च तदर्थत्वात्	६९१

सूचकं	प्रतः	सूचकं	प्रतः
देशमात्रं वा प्रत्यक्षं	२८४	द्वैतचक्षास्ते तु	४८५
देशमात्रं वाऽश्लेषेण	२८५	द्राधानं च द्विचक्षुषः	४८६
देशमैवैककर्म्यान्	५११	द्राक्षान्तेष्वभौ	४९८
दोषानु वैदिकेभ्यः	५२४	धर्ममात्रे तु कर्म स्यात्	११५
दोषास्त्रिदशैकिकेभ्यः स्यात्	५२८	धर्मविप्रतिषेधाच्च	२०८
दोषयोः कालभेदात्	२००	धर्मस्य मरुद्भूतत्वात्	६४
द्रव्यं चोत्पत्तिरुद्देशात्	२१५	धर्मोपदेशाच्च	२०८
द्रव्यं वा स्थायोद्देशात्	१८८	न चमन्त्रिष्यमात्	०९
द्रव्यगुणमन्त्रात्	२०८	न चमन्त्र्यपदेशात्	१११
द्रव्यवत्त्वानु पुंसां स्यात्	५१०	न काम्यत्वात्	५१४
द्रव्यसंयोगाच्च	२२०	न कालनिमित्तोद्दिष्टत्वात्	२४८
द्रव्यसंयोगाच्चोद्देशात्	१४०	न कालेभ्य उपदिष्टत्वे	२१८
द्रव्यसंयोगो न हि तस्य	१५०	न क्रिया स्यादिति चेत्	८२
द्रव्यमन्त्रात् प्रकृत्यविशेषात्	४२०	न चैकं प्रति क्रियते	२०९
द्रव्यमन्त्रात्कर्मणः	४८०	न चैकसंयोगात्	०२९
२. कारविशेषे	५०१	न चोद्देशाविरोधात्	१००
द्रव्याणां कर्मसंयोगे	६८८	"	००४
द्रव्यानाम् क्रियाविशेषां	४८५	न चोद्देशाविरोधाच्च विप्रकृत्यपदेशाच्च १४४	
द्रव्याणि स्वविशेषेण	४४१	न चोद्देशैक्यात्	२१०
द्रव्ये चाचोद्दिष्टत्वात्	२०२	न तत्प्रधानत्वात्	०१८
द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्	४४०	न तत्र चाचोद्दिष्टत्वात्	०३५
द्रव्योत्पत्तिर्वैश्वस्यो स्यात्	६८०	न तत्सम्बन्धत्वात्	२३८
द्रव्योपदेश इति चेत्	११६	न तदर्थत्वात् लोकात्	११६
द्रव्योभ्य चेतुमार्थः	४६४	न तदोपधा हि	६००
द्रादण्यमं वा प्रकृतिकत्वं	०४८	न तदाका हि तदर्थत्वात्	१८८
द्रादण्यमं चिदात् स्यात्	०११	न तदर्थत्वाच्च तदर्थत्वात्	६८९
दिग्ब्रह्मणः वा	२८०	न तदर्थत्वाच्च तदर्थत्वात्	००४

सूत्रम्	पृष्ठ	सूत्रम्	पृष्ठ
न तन्मानधिक राद्यर्थ्य ...	३७६	न ज्ञेयमग्निधानात्	४५५
न तप्येति चेत्	३७८	न न्युतिविप्रतिषेधात्	४०५
न तुष्ट्यात्	३८८	न न्युतिममवायिनान्	११८
न ज्ञेये वैश्वानरात्	३८८	न ममवादात्	६००
न तामानेष्ट	१११	न मर्मस्त्रिप्रवेशात्	१८०
न देवताग्निमष्ट	११०	न मर्मोपासनधिकारात्	४०४
न ज्ञायाम् व्यादयोदना	१००	न व्यादोगान्तरिधिति चेत्	७५
न नित्यत्वात्	६१८	न मन्त्रिन द्वि विधीयते	७४४
न पश्चिन्नाममान	३०७	माद्यतयात्	१४३
न घृष्टं त	३०	माद्यतुम्बरायात्	७१४
न प्रत्यनेकान्नित्यत्वे	३०१	माद्यद्विपर	१८
न प्रत्यनेकमयीनात्	१८८	माद्यान्म नित्यत्वात्	७४८
न प्रतिनिधौ ममत्वात्	६६६	माद्यत्वात्	६६७
न भक्तिमादेवा द्वि ..	७१४	माद्यकमानात्	६७१
न भूमि ग्यान् मर्मात्	७४१	माद्याभिमेयेकमुपपन्न	७१६
न मित्रदेवत्वात्	१०६	माद्युक्तेऽन्यद्वदंभम्	१११
न वा कल्पपरिरोधान्	७३३	माद्यकान्माद्यकान्	३९१
न वा तामा तदर्थत्वात्	३७१	माद्यधये दुष्कृतमे	८१
न वा तामा-वाद्यात्	७३०	माद्यवधकविरोध	१८७
न वा वस्त्रिध्यानात्	३०९	माद्यद्विप्रदान	३०६
न वा वाद्यत्वात्	३३७	न तद्वत्तममममम	४३४
न वा द्रव्यत्वम्	६८	माद्यववादात्	३३४
न वा द्रव्यत्वममममम	३३१	न ममवद न् मयोक्तमे	३०८
न वा मयोक्तमममम	७३०	माद्यमममम	७३१
न वा मममम	३८०	माद्यद्वि वा न्युदं मन्	१७०
न माद्यत्वम्	३०९	माद्यवद मन्	७३१
न माद्यत्वम्	३०९	माद्यवद मन्	७३१
न माद्यत्वम्	३०९	माद्यवद मन्	७३१

श्रुतम्	पृष्ठः	श्रुतम्	पृष्ठः
निरुक्त, स्यादर्थनस्य	८९	नैकत्वात्तस्य चानधिकरात्	७२८
निरुक्ता वा स्यादर्थवादा	१२१	नैकदेशत्वात्	८२१
निमित्ताद्यैः वादेति	६२१	नैमित्तिक तु प्रकृतौ	१३०
नियते नार्थवत्त्वात्	७०१	नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगात्	१३१
नियमस्तु सत्तिष्ठामि अति	४०४	नैमित्तिकमगुह्यत्वात्	१७१
नियमाद्यैः कश्चिद्विधिः	६९०	नैमित्तिके विकारत्वात्	४८१
नियमायां मुक्तवृत्तिः	१८२	नोत्पत्तिर्भोगात्	४०८
नियमायां वा अतिः	४८२	नोत्पत्तौ चि	१८८
नियमो वा नन्विमित्तत्वात्	१४२	न्यायविप्रतिषेधाच्च	१००
नियमो वैकल्यैः स्यादर्थेदान्	७०५	न्यायोक्ते सिद्धार्थं	४१९
निरुद्धत्वात्, नैव स्यात्	११६	न्यायो वा कर्मसंयोगात्	६२०
निरुक्ते न्यायसंयोगात्	७०६	पक्षेवार्थक्यस्येति चेत्	१८८
निर्हृदस्य मुक्तार्थत्वम्	६०६	पक्षेवेति चेत्	१०३
निर्हृदस्यैव नमोऽन्यै	६०६	पक्षे नोत्पत्तिर्भोगात्	४१९
निर्हृदस्य, पक्षे स्यात्	६११	प्रकृत्यावस्तु इत्युक्ते	६८०
निर्हृदस्य, विकल्पे	६६०	पदकर्मापयोग्यकम्	४११
निर्हृदस्य, विज्ञानावपूर्वकम्	४१८	पक्षोदोशात् पक्षोदोशे	७०१
निर्हृदस्य, स्यादर्थवर्थादिति	४१४	परकृतिपुराकल्पं च	७११
निर्हृदस्य, स्यादर्थवर्थादिति	७१४	परकृति, निष्पत्तिर्भोगात्	१०
निर्हृदस्य, प्रमाणं	६१९	परार्थत्वात् मुक्तत्वात्	८०
निर्हृदस्य, स्यादर्थवर्थादिति	६०४	परिभाषा	१८
निर्हृदस्य, स्यादर्थवर्थादिति	१८०	परविदिन पञ्चमृत-विद्वत्पक्ष	११०
निर्हृदस्य, स्यादर्थवर्थादिति	७६४	पक्षेवापेक्षनादीक्षितः	१०८
निर्हृदस्य, स्यादर्थवर्थादिति	४१२	पर्याप्त इति चानिष्टत्वात्	४०१
निर्हृदस्य, स्यादर्थवर्थादिति	४८२	पर्याप्तत्वात्	४११
निर्हृदस्य, स्यादर्थवर्थादिति	६८६	पर्याप्तं न स्यात् स्यादर्थवर्थात्	४६१
निर्हृदस्य, स्यादर्थवर्थादिति	११९	पर्याप्तोदोशात् स्यादर्थवर्थात्	७०१

सूत्रम्	पृष्ठ	सूत्रम्	पृष्ठ
प्रतिषिद्धं च दशनाम्	५१६	प्रत्यये ङाङावर्णपत	६८०
प्रतिषेधाच्च पूर्वनिर्द्धारं	२८६	माकृताश्च पुरस्ताद्यन्	५६६
प्रतिषेधाच्चोऽसम्भवमृचादष्टे	७१८	मात्रपरोधान्	२२५
प्रतिषेधश्चरुसन्धात्	६४७	प्राज्ञोक्तमूलायाकृता	५०६
प्रतिषेधोऽपि न साधनं	७१८	प्रानरयुवाके च	४०८
प्रतीयते इति चेत्	४४४	प्रातस्त्युद्योगेति	७१८
प्रत्यक्षोपदेशाच्च	२५६	प्रापसाच्च निमित्तस्य	५५४
प्रत्यपेक्षापि दर्शयति	१००	प्रायश्चित्त निमित्तेन	२०२
प्रत्ययाच्च	५००	प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र	७१८
प्रत्याय चतिभाव इति	६२६	प्रायश्चित्तसापदि स्थिति	७१८
प्रत्ययश्चाभिधायोक्तान्	६०९	प्रायादक्तनिधानाच्च	६५६
प्रधाननाभिधायोक्तान्	५१४		७४०
प्रधाने नृनिर्दिष्टकर्म	६००	प्रायश्चित्तस्य	१४६
प्रयोगोऽदनाभावात्	७८	प्राप्तिक च नो कर्तव्यं	५२९
प्रयोगशार्द्धमिति चत्त	७२	प्राप्तमन्त्रोपायश्च य	४००
प्रयोगस्य परम्	९०	प्राप्तानुवचन	१०८
प्रयोगान्तर बोधयानुवच	७२९	प्राप्त्यु च पदाधिकारित	१०३
प्रयोग पुरवचनम्	६५५	प्राप्त्योन्मत्तनयोक्तान्	८६
प्रयोगोत्पत्त्याभावात्	७६	कर्म च पुनर्वाच्यताम्	११०
प्रत्यक्षान्तर प्रत्यक्ष	१६९	कर्म चाकर्मप्रतिषेधे	१८९
प्रत्यक्षोक्तिश्च	६७२	कर्मकामो निमित्तक	६९०
प्रत्यक्ष वा प्रापकान्	७०६	कर्मवचनो निमित्तक	५१९
"	७११	कर्मनिर्दिष्ट	११३
प्रत्यक्षाऽन्यकारणानाम्	५४०	कर्मन्तरप्रधानाधाम्	४८०
प्रत्यक्षाऽन्यकारणानाम्	५८९	कर्मन्तरप्रधानाधाम्	११३
प्रत्यक्षा	१०३	कर्मन्तरप्रधानाधाम्	५०२
प्रत्यक्षा वा विद्वत्प्रधानाधाम्	४८०	कर्मन्तरप्रधानाधाम्	६६६

सूचक	पृष्ठ	सूचक	पृष्ठ
यस्य वा श्रुत्या	१४०	लिङ्गसमवायात्	१०३
याच्चाक्यकमविशमाने	७७१	लिङ्गसमाधानाभ्याम्	१६२
याजमानान् तत्प्रधानत्वात्	४१२	लिङ्गाय	२१०
याजमाने समाध्यानात्	४२०	१०६ १८९	
याच्यापनयनापनीतो	३१०	लिङ्गापेक्षाविशेषवत्	७४०
यादन्तोर्विकोऽभ्याम्	१६४	लिङ्गाभावाच्च नित्यम्	७४
यावदुक्त वा कर्मज	१८९	लिङ्गोपदेशश्च	११
यूपाद् वा मतसम्भारान्	४९०	लोकवदिति ध्वत्	१७
येषां नूतनतापर्ये स्वे	१११	लोके कर्मापि वेदवत्	१४१
येषामुत्पत्तौ स्वे	११०	लोके मन्त्रिण्यमात्	२१
यैर्ज्ञेयं न चिकीर्षते	११३	वचनं मत्	११०
यैर्ज्ञेयं न चिकीर्षते	११४	वचनाच्च	११७
योगसिद्धिर्वाप्येव	१०६	वचनाधान्याप्यम्	६६८
एकना च लिङ्गदर्शनात्	२०८	वचनात् दादगादे	१०१
रूपान् प्राप्तात्	४०	वचनात् द्वितीयोक्त	७१०
रूपान्यभावाच्च	७७७	वचनात् परिचायना	४१०
रूपान्निष्ठाच्च	७७७	वचनात् समुच्चय	१८६
सद्यश्चमात्रमितरम्	७७७	वचनात्संयमार्यम्	१४१
सद्यश्चार्थाद्भूतमुक्ति	१०८	वचनात् सर्वप्रपञ्चं तं प्रति	१०६
लिङ्गं कर्मसमाध्यानात्	१४१	वचनाद्भूतज्ञानमध्यमम्	११८
लिङ्गदर्शनाच्च	११	वचनादिनरेषां स्यात्	४११ ४१४
१४१ १८० १८१ १८८ २२५	४१०	वचनादिनिधेत्	१४४ ७१२
२०६ २८८ ४२६ ४२२ ४३६	४८८	वचनादिष्टिपूर्वतम्	१८८
११४ १७२ ०२९ ०४६		वचनादर्थविशेष	११०
लिङ्गसमवायि मन्त्रैर्ज्ञानात्	१०३	वचनादर्थकारस्यापाने	११०
लिङ्गविशेषनिर्देशनात्	१००	वचनाद्वा शिरोनतस्यात्	७११
लिङ्गविशेषनिर्देशनात् अमानविधाने	१४६	वचनाद्वैककाम्य स्यात्	३८४

श्रवम्	पृष्ठ	श्रवम्	पृष्ठ
ध्वनानि तु च पूर्वान्	४४८	विद्याप्रश्ना	४८
वचने हि हेतुमामयं	४६१	विद्याया धर्मशास्त्र	२०१
वत्तमयोने	६८४	विद्यावचनसमयोगात्	६९
वत्तम् च तिमयोगात्	६८५	विधिकोपयोगदेहे	२५०
वर्धमानरमविकार	९८	विधिना चैकवाक्यत्वात्	४१४
वहिराद्यपोरमकारे	८४	विधिना त्वेकवाक्यत्वात्	४९
वह्यायामरमवासात्	१९१	विधिपत्ययाद्वा	४८४
वहावद्वा गुणार्थे व्यात्	१९८	विधिमन्त्रयोरैकार्थम्	१९४
वपटकाराच्च कर्तृत्वम्	२०३	विधिरण्यकदम्	६०९
वपटकाराद्यभक्ष्येत्	२४४	विधिरा मयोगान्तरात्	२९८
वाक्यमिषमात्	३६	विधिरा व्यादपूरत्वात्	४०
वाक्यमेवत्वात्	२११	विधिमन्त्राद्य	६२
वाक्यमेव च तद्वा	४१४	विधियानर्थक्यं कश्चित्	४९
वाक्यानाञ्च समान्तरात्	१४०	विधिमन्त्रपूर्यत्वात्	२१२
वाक्यावयव गुणार्थवत्	४८८	विधे कक्षापवर्तितात्	४८४
वाग्मिडानां वा	०१४	विधौ च वाक्यभेदे व्यात्	४९
विकार मन्त्रभयम्	०५०	विधौ तु वेदमयोगात्	०५४
विकारान् काममयोगे	२८२	विध्यपराधे च दर्शनात्	६५५
विकारे बहुयाजानां	४१९	विनिश्चयनं मुष्टीनां	००८
विकारो भोतपतिकत्वात्	००८	विप्रतिपत्तौ वा	५४०
विकारो वा प्रकरत्वात्	१८०	विप्रतिपेक्षाभाभि	४१४
विलसि प्रलतिधर्मत्वात्	४४८	विप्रतिपेक्षात् नृप्ययस्कर	०५८
विलसि प्रलतिव्याप्तत्वात्	५८५	विप्रतिपेक्ष कर्म	४१९
विलसि सर्वार्थं मेव	४००	विप्रत्येकं च दर्शनात्	६१८
विलसि तस्य कर्म	८०१	विभाज्यत्वात् प्रत्येकम्	०२१
विद्यानिर्देशात् निष्पत्ति	६९४	विशेषधर्मावि पूर्ववत्	१८९
विद्यापराधे च दर्शनात्	६५५	विशेषविद्या समवायान्	०००

शुद्धम्	पृष्ठ
शेष इति चेत् ..	८८९
शेष पराश्रयत्वात् ..	९०८
शेषदर्शनाच्च ..	९२७
शेषभूतत्वात् ..	९८०
शेषस्य समाख्यानात् ..	९९८
शेषस्य शुद्धमयुक्तं ...	९८०
शेषस्य प्रकरणस्य निशेधात् ...	९९८
शेषात् द्वावदाननाशे ..	९७४
शेषे प्राप्तिरनशब्द ..	९७७
शेषे यज्ज शब्द ..	९८८
शब्दवदिति चेत् ..	७९०
युतिप्रमाणवाञ्छित्याभावे ...	९५८
युतिश्रुत्यसमाश्रयम् ..	९७७
युतिसिद्धिवाक्यप्रकरण ..	९८८
युतेर्जाताधिकार ..	९८८
युत्यपायाच्च ..	८७७
यस्मिन् कथा तत्र प्राक् ...	८७८
यद्विधि पृथङ्मात्र ..	९७९
योद्धा धोक्थ्यमवमान ..	९४३
यस्याभावात् ..	९०
यस्यापुनश्च ज्ञानो ..	९०४
यंश्चा चोत्पत्तिरयोमात् ..	९४३
यस्योपबन्धन ..	९८७
यत्रैव कथं ..	९९
यद्यवमार्थानां वा प्रतिपत्ति ..	८७७
यंशुत वा तदर्थनात् ..	८७८
यदुक्तस्यार्थभेद ..	९८९

शब्दम्	पृष्ठा
मधुमि तु प्रक्रमाम् ...	४४८
मन्त्रमयी विधानिनात्	०४८
मन्त्रमैरमिष्यतेः ..	४४८
मन्त्रारकलात् ..?	१४४
मन्त्रारधामकरणे ..	१८१
मन्त्रारक्तु न भिद्येत	१४४
मन्त्रारण्य नन्देनात्	६१४
मन्त्राराद्धा गुणानाम्	२३०
मन्त्राराक्तु पुरुषमामर्ष्ये	४१३
मन्त्रारो च तत्प्रधानमात्	४८३ ६१४
मन्त्र, मन्त्राद्य	४१८
मन्त्रते कथं मन्त्रारणाम्	४०६
मन्त्राद्य कर्तुं शत	३००
मन्त्रान्, मन्त्रानिधाना	४८४
मन्त्राामी क्यात् ..	६१४
मन्त्रान्कमन्त्र मन्त्रात् ..	८४०
मन्त्रिते लक्ष्मिपुत्रम्	५००
मन्त्र परमदर्शन ...	१६
मन्त्र परमविज्ञान ..	६३
मन्त्र तद्वर्गीया मन्त्रात् ...	६१३
मन्त्रि मन्त्रवर्णन ..	४४८
मन्त्राणि मन्त्रवर्णना	०११
मन्त्राकरे च	१४
मन्त्रप्रयोगे पुरुषव्ये	६
मन्त्रेणादित्यमर्ष्ये	१११
मन्त्रेण प्रहर्षो ...	१०१
मन्त्रेण तु कदाप्यत्	१४४

भूयश्

पृष्ठ

श्रवम

पृष्ठ

म नमिन्निक पशौ

७७८

सर्वप्रदान सविष

२२६

सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात्

१०४

सर्वमिति चेत्

५४२

सन्निधाने विशेषात्

४९१

सर्वमज्ञौ प्रष्टति

६५९

सन्निधौ त्वभिभाषात्

१८१

सर्वस्य उक्तकामत्वात्

१६६

सन्निपातश्चेत्

५६६

सर्वस्य वैककर्मणात्

५८१

सन्निपातात्, निमित्तविधात्

७२८

सर्वानि लेखकार्यत्वात्

५४८

सन्निपाते प्राधान्यात्

४५०

सर्वार्थ वा व्याधानस्य

४७१

सन्निपाते वैगुण्यात्

७२६

सर्वार्थत्वात्

७६०

सन्निपात च दृश्य त

७२८

सर्वार्थमपकरणात्

२६६

स प्रत्यामनेत् स्थानात्

६६८

सर्वथा वा समत्वात्

५९७

स प्रायात कर्म

२१५

सर्वे तु वेदसंयोगात्

२५९

समन्त, तत्र दृश्यम्

१८

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्

५९८

समवाये चोदना

५७७

सर्वे वा सर्वसंयोगात्

२५८

समाख्यान च तद्वत्

७८५

सर्वेषां तु विधित्वात्

२५४

समानघनन्तु मध्य

४६०

सर्वथा भावोऽयं

२६१

समात्र च फले वाक्य

१७८

सर्वेषां वा अवशिष्टात्

४६९

समर्पति पञ्चवृत्तात्

२०४

सर्वेषां वा चोदना

५८४

समाप्तिरविशिष्टा

१८०

सर्वेषां वा प्रतिप्रसवाम्

७२६

समाप्तिवच संप्रेक्षा

२०९

सर्वेषां वा लक्षणत्वात्

२१४

समिधमानवर्तते

५६८

सर्वेषां वा शेषत्वस्य

४८०

समपु कथं युक्त

५६९

सर्वेषां वैकजातीय

५४०

समप वाक्यभेद

१२५

सर्वेषां वैकमन्त्रान्

२७६

सम्बन्धात् सयनोत्कर्ष

५५५

सर्वमाशैकिकमार्गं स्यात्

२०१

सम्बन्धादर्शनात्

७४७

सर्वेषां पदविहत्यात्

२६१

सर्वं च प्रयोगात्

७३

सर्वेषां विशेषात्

७६९

सर्वं च योग्यपदान्

२८

सर्वं मिति चेत्

१११

सम्बन्धाधिकारिक

४८

सर्वेषां वाऽभावात्

२७६

शृङ्गम्	पृष्ठ	शृङ्गम्	पृष्ठ
मूर्ध्वो ममवायात् ...	६०६	मौधम्बानाम् चीनत्वात्	६२१
म म्भर्गं स्यात्	६०७	मौभरे पुरुषवत्	६५५
मद्वयम वन्धर ...	७५७	मौमिके च लताद्यन्वात्	७८०
माकप्रमार्णे विष्टत्वात्	९४१	मृतमनयोऽनुमन्वात्	११८
माकाङ्क्षन्ते कवाक्यं	११३	मृत्तिम् गन्धपूर्वत्वात्	५२
माग्रीना वेष्टिपूर्वत्वात्	७२७	मौमकारिणां वा ततमद्योगात्	१५१
माधारण्यान् भुवाया...	१४३	मौमविष्टौ वक्षिष्यमाने	५०१
मान्मपनीया तूत्कर्षेत्	५५३	म्यपतिर्निपाद स्यात्	६२१
माद्राव्यमद्योगात्	७१०	म्यपतीष्ट प्रदायवत्	७६८
माद्राव्यमग्निषोमौघ	५८६	म्यपतीष्टिवमौकिके	७६६
माद्राव्येऽपि तथेति	७०४	म्यानाद्य पूर्वस्य	९०८
मा प्रकृति स्यात्	७५८	म्यानाद्योरपत्तिष्वयोगात्	५४४
मामान्य तत्त्विकीर्षा हि	६६६	म्यानाद्य पूर्वस्य	९०६
मामिधेनीलदन्वाङ्ग	२८१	म्यात् श्रुतिप्रतिषेधात्	४६२
माघो कर्षेष्टैकदेशेन	३७०	म्यात्कव्यं सुश्रुत्वात्	४५८
माभ्युत्थाने विद्यजित्	७११	म्यात् प्रकृतिसिद्धत्वात्	१४४
मारस्वते च दर्शनात्	७२०	म्यात् श्रुतिसंज्ञके	६६८
मारस्वते विप्रतिषेधात्	९०६	म्यादनित्यत्वात्	९०३
मारुप्यात्	१०२	म्यादन्यायत्वात्	६८१
मार्वाक्यमङ्गकामै	५०४	म्याद्योगाध्या हि	७५
मार्वाकपाथ	११०	म्याद्वा कव्येन्दर्शनात्	२४८
मा लिङ्गादात्तिंजे	५११	म्याद्वा कारणाभावात्	१५६
माल्लवाके च कालविधि	१४२	म्याद्वा द्रव्यदिकीर्षाया	४४८
मोमपानानु प्रापथ	७६८	म्याद्वा प्राप्तिनिमित्तत्वात्	८११
मोमयैकेषां	५८८	म्याद्वा प्राप्तिनिमित्तमादतद्वर्ग	६०८
मोमे वचनाङ्ग	१४८	म्याद्वा यथायन्वात्	७१७
मौदामय्याद्य पक्षेण	१४६	म्याद्वा विविक्तदर्शने	५०१

सूच्यम्	पृष्ठ	सूच्यम्	पृष्ठ
आद्याम्य च्योतिम्	. ३२७	आमिषप्रदशा	... ४०३
आदिद्यायेकात्	.. ४८३	आर्थेन च प्रयुक्तानां	.. ४१८
अकाले स्यात्	. ४८२	अमे नर्थेन मन्त्रम्	.. ४२१
अदामि भवम्	. ४७७	अरणे तु जुहोति	.. ४७१
अकृषायेकदेशात्	.. ४२८	आरिधौजने वा	... ४२२
अकृत्वमेकनिष्पत्ति	.. ४७६ ४७०	हेतुत्वाच्च भूद	. ४५८
अवतरेत्तु यक्ष्मणि	... ६१२	हेतुदर्शनाच्च	६८
अवकाशविदम्भमि	६१२	हेतुभावमद्वयत्वं	.. ६१०
अवस्थानासु विद्यते रम	३६६	हेतुर्वा स्यात्	... ५१
आध्यायप्रवचनम्	.. ५८	हेता वा मन्त्रवर्णात्	... ६१७
आमिकर्म प्रतिक्रिय	.. ४१२	हेतात्	२६६
आमिषादिनदेषात्	.. ७२५	होमाभिप्रायार्थ	.. ६८८
आमिषेनोक्तद्वयम्	. ७८२	होमाभिप्रायार्थ	.. ६५५
आमिनो वा तदर्थेभ्यः	.. २२५ ४२५	होमासु स्वविष्टेरम्	... २१८